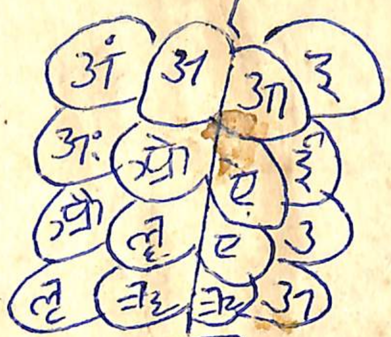
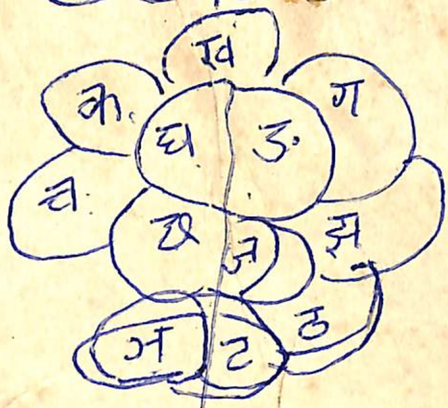

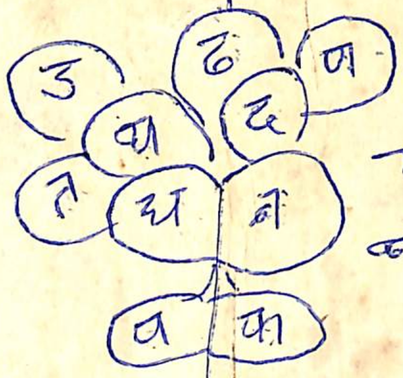
ह क्ष — आज्ञाचक्र
ललाट

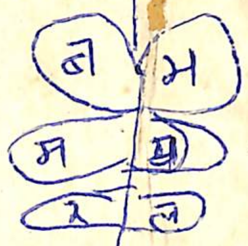
विशुद्धचक्र
कंठ

अनाहतचक्र
हृदय

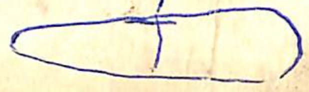
मणिपूरकचक्र
नाभीस्थान

स्वाधिष्ठानचक्र

मूलाधारचक्र

[illegible] ੩

ਸੁਖਮਨੀ ੩

[illegible]

[illegible]

[illegible] ੩

[illegible] ੩

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ੨

[illegible]

[illegible]

[illegible] ੩

[illegible] ੨

[illegible] ੩

[illegible]

[illegible] ੩

[illegible] ੦

ਠੈ ਪੂ ਸ

ਭ ਮਦਨ ਸ

ਲੀ ਸ੍ਰੀਚਰਣ ਸ

ਸ੍ਰ ਸ੍ਰੀਕਠ ਸ

.ਸ

ਸੰ ਨਿਧਿਆਨ ਸ

[illegible] २१

तेल २॥०० ≡)

राजाराम ३ ह० बापत पानीकाबा

[illegible] २) ५ ह० १३)

[illegible] कोला ६

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ १

[illegible] प्रयोजनानि

[illegible] संकेतमात्रेण चतुर्भिः प्रकारैः [illegible]

[illegible] प्रकार [illegible]

[illegible]

श्री कंठ रामजान

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथो विजयतेतराम् ।

॥ महाभाष्यम् ॥

(आद्य नवान्हिकं)

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमहर्षिप्रणीतं

श्रीमन्महामहोपाध्याय कैयटकृत प्रदीपाख्यव्याख्यया भूषितं
महामहोपाध्याय नागोजीभट्टकृतोद्योताख्यविवरणोपेतं
श्रीदगुल्वरबालशास्त्रिकृत टिप्पणी संवलितं

श्रीकाशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठालये व्याकरणशास्त्रे मध्यमादिविवि-
धपरीक्षोत्तीर्णेन कलिकातानगरस्थराजकीयविद्याभवनाल्लब्ध-
व्याकरणतीर्थपदवीकेन पटवर्धनोपनामकेन
श्रीबालकृष्णशास्त्रिणा संशोध्य

काश्यां
राजराजेश्वरीमुद्रायन्त्रालये संमुद्य प्रकाशितम् ॥

सं० १९०६

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथो विजयतेतराम् ।

अथ पातञ्जल महाभाष्य प्रारम्भः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ शब्दानुशासनम् ॥ अथेत्ययं शब्दोधिकारार्थः प्रयुज्यते । शब्दा-

---

श्रीपतञ्जलये नमः । सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम् । सदसद्रूपता-तीतमदृश्यं माययावृतैः ॥ १ ॥ ज्ञानलोचनसंलक्ष्यन्नारायणमजं विभुम् । प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम् ॥ २ ॥ पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुग्रहात् । सरस्वतीं च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् ॥ ३ ॥ पदवाक्यप्रमाणानां पारं यातस्य धीमतः । गुरोर्महेश्वरस्यापि कृत्वा चरणवन्दनम् ॥ ४ ॥ महाभाष्यार्णवावार-

---

श्रीगणेशाय नमः ॥ नत्वा साम्बशिवं देवीं वागधिष्ठानिकां गुरून् । पाणिन्यादिमुनीन् वन्द्यान् पितरौ च सतीशिवौ ॥१॥ नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः । हरिदीक्षितपादाब्जसेवनावाप्तसन्मतिः ॥ २ ॥ याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् । शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ॥ ३ ॥ नातिविस्तीर्णं न विस्तीर्णं मध्यानामपि बोधकृत् । भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेऽहन्तु यथामति ॥ ४ भाष्यं व्याचिकीर्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति । सर्वेति । क्त्वान्तानां पञ्चमश्लोकोत्तरार्द्धेनान्वयः । सर्वाकारत्वं सर्वोपादानकारणत्वान्मृदादिवत् । कार्यातिरिक्तदृश्यस्वरूपाभावाद् निराकारत्वम् । कर्तृत्वाद् विश्वाध्यक्षत्वम् । स ऐक्षतेति श्रुतेः । अतीन्द्रियत्वं विगतेन्द्रियत्वेन । पश्यत्यचक्षुरित्यादिश्रुतेः । सर्वप्रत्यक्षीकरणन्तु स्वरूपचैतन्येनैव । इन्द्रियाविषयत्वेन वातीन्द्रियत्वम् । सदसद्रूपता प्रपञ्चधर्मः । एतच्च स्त्रियामिति सूत्रे वक्ष्यते । तामतीतं तद्रहितमित्यर्थः । एवञ्च सदेवेति भावः । नन्वीदृशमस्माभिः कुतो न गृह्यत इत्यत आह । अदृश्यमित्यादि । मायया वृतैरित्यस्य कृत्यमाह । ज्ञानेति । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजनिताखण्डाद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्माकारा वृत्तिर्ज्ञानं तदेव लोचनन्तेन संप्रेक्ष्यमित्यर्थः । नारायणमित्यादि । सर्वनरसमूहान्तर्यामिणमित्यर्थः । सर्वविद्याः । वेदरूपाः । तद्विधायिनम् । वचनसन्दर्भविशेषरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वागधिदेवतां नमति । पुरुषा इति । देवत्वम् । पाण्डित्यम् । संप्रदायशुद्धिं द्योतयन् गुरुं नमति

आलोकालोक आलोकान्तरं नापेक्षते यथा । एवं वृत्त्यासिमात्रेण यत्स्फूर्तिस्तत्परं महः ॥१॥

पारीणं विवृतिप्लवम् । यथागमं विधास्येहं कैयटो जैयटात्मजः ॥ ५ ॥ भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाहं मन्दमतिस्ततः । छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम् ॥ ६ ॥ तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना । क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पङ्गुवत् ॥७॥ महाभाष्यकारो विवरणकारत्वाद्व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह । अथ शब्दानुशासनमिति । प्रयोजनप्रयोजनानि तु रक्षोहादीनि पश्चाद्वक्ष्यन्ते ॥ स्ववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तावद्व्याचष्टे । अथेत्ययमिति । इतिशब्दो ऽथशब्दस्य स्वरूपे ऽवस्थापनाय प्रयुक्तः । एवं हि पदान्तरैः सामाना-

---

पदेति। व्याकरणतर्कमीमांसानामित्यर्थः । धीमतः । ऊहापोहकुशलस्य । महाभाष्येति । व्याख्यातृत्वेप्यस्येष्टयादिकथनेनान्वाख्यातृत्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम् ॥ अवारपारयोर्भवम् । प्लूयतेऽनेनेति प्लवं सेतुम् । यथागमम् । संप्रदायमनतिलङ्घ्येत्यर्थः । औद्धत्यं परिहरति । भाष्येति । मयूरव्यंसकादिसमासो रूपकञ्चेति बोध्यम् । पिशुनत्वम् । दुष्टत्वम् । नन्वेवं कथं प्रवृत्तिरत आह । तथापीति । तत्रत्यसारांश एवात्र निबद्ध इति भावः । शनैरित्यनेनात्यन्तग्रन्थासङ्कोचः । पङ्गुवदित्यनेन व्याख्येयांशापरित्यागो व्याख्यानस्याविस्तृतत्वञ्च बोध्यते । यद्यपि पाणिनिना ब्राह्मणेन निष्कारण इत्यादिश्रुतेः संध्योपासनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थितयैवोत्तमाधिकारिप्रवृत्तिसम्भवात् प्रयोजनं नोक्तम् । वार्त्तिककृतापि शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्म इत्यनेन मध्यमाधिकारिणः परमप्रयोजनं दर्शितम् । भगवांस्तु विवरणकारत्वान् मन्दाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रवणत्वाद्व्यवहितेषु स्वर्गापूर्वादिष्वनाश्वासात्साक्षात्प्रयोजनं शब्दव्युत्पत्तिलक्षणं वदतीत्याह । भाष्यकार इति । तत्र शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने उक्ते विषयोप्युक्त एव । शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वादिति बोध्यम् । तज्जिज्ञासुरधिकारी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःसंबन्ध इति अर्थादेव लब्धम् । ननु कानि पुनरित्यादिना प्रयोजनानि वक्ष्यति तेन पौनरुक्त्यमत आह । साक्षादिति । तदेवाह । प्रयोजनप्रयोजनानीति । व्याख्यातुमित्यस्य शब्दानुशासनमित्यादिनेति शेषः । तावत् प्रथमम् । व्याचष्टे इति । पदार्थज्ञानायानन्तर्याद्यर्थकत्वनिरासाय चेति शेषः । भाष्यत्वादेव च स्ववाक्यव्याख्यानमिति भावः । नन्वितिं विनाप्यथशब्दो ऽधिकारार्थ इत्येवोच्यतामत आह । एवं हीति । पदान्तरैः । शब्दपदमधिकारार्थपरं प्रयुज्यत इति पदैः । व्याख्यातुमिति । अधिकारार्थत्वेनेति शेषः । अथेतिशब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्ते आनन्तर्याद्यर्थकत्वमप्रमाणमिति स्यादतो (ऽयमिति) भाष्ये । यो यमस्मिन् वाक्ये स इत्यर्थः । विस्पष्टेति । नवेतीत्यादावर्थपरताया दर्शनेन तथा भ्रमं निवर्तयितुमित्यर्थः । ननु निपातानां द्योतकत्वादभिधेयवाच्यर्थशब्दोनुपपन्नोत आह । अधिकार इति । प्रस्ताव इति । प्रारम्भ इत्यर्थः । स चार्थाद्व्याख्या-

---

प्रयोजनमाहेति । साधवः शब्दास्तेषामसाधुभ्यो विवेको वा विषयो ऽनेन प्रदर्श्यतइति तु युक्तम् । स्वतः पुरुषार्थतदारादुपकारकाणामेव प्रयोजनताया औचित्येन रक्षादीनामेव प्रधानप्रयोजन-

धिकरण्येन संबन्धे सत्यथशब्दो व्याख्यातुं शक्यते। स्वरूपेवस्थितश्च सर्वनाम्ना परामृश्यते।अयमिति। शब्द इति स्वरूपकथनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्।अधिकारार्थ इति। अधिकारः प्रस्तावो द्योत्यत्वेनास्य प्रयोजनमित्यर्थः। निपातानां च द्योतकत्वं वाक्यपदीये निर्णीतम्। अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे यो वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति। शब्दानुशासनमिति। अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रारभ्यमाणता ऽथशब्दसान्निधाने प्रतीयते। व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति। अत्र चाचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावान्नोभय-

---

यमानस्य। अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः। निपातानाञ्च द्योतकत्वमिति। निपातानां द्योतकत्वञ्चेत्यर्थः। उपसर्गातिरिक्तनिपातानां द्योतकत्ववाचकत्वोभयस्वीकारस्याव्ययंविभक्तीतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात्। उपसर्गाणान्तु द्योतकत्वमेवेति स्पष्टं गतिर्गताविति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यामः। अत एव साक्षात् क्रियते गुरुरित्यादि सङ्गच्छते। प्रारम्भक्रियाविषयत्वद्द्योतकस्यापि अथ शब्दस्यान्यार्थं नीयमानदध्यादिवन्मङ्गलत्वमपीत्युभयार्थमथशब्दः प्रयुज्यतइति फलितम्। परे त्वत्र वाचकत्वमेवेच्छन्ति। अधिकृतमिति च तदर्थं वदन्ति। भाष्ये प्रयुज्यतइत्यनेन वर्त्तमाननिर्देशेन सर्वलोकसिद्धमस्याधिकारार्थत्वं न तु वृद्ध्यादिवत्पारिभाषिकमिति ध्वनितम्। ननु विवरणे ऽधिकृतमित्यधिकं वाचकपदाभावात्, द्योतकतानुपपत्तिश्चेत्यत आह। अनेकेति। उच्यते श्रूयते क्रियते इति। प्रतीयत इति। एतावतैव द्योतकत्वमिति भावः। ननु भावसाधनस्यानुशासनपदस्य शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह। व्याकरणस्य चेति। अन्वर्थत्वात्प्रयोजनाभिधानोपपत्तिः। अनुशिष्यन्ते ऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य ज्ञाप्यन्तेऽनेनेति करणल्युडन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः। इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये नामपदोपादानम्। नामनामिनोरभेदान्नाम शास्त्रमिति सामानाधिकरण्यम्। अनेनैवापभ्रंशानामविषयत्वं सूचितं ध्वनीनाञ्च। केषामिति प्रश्नस्तु किं लौकिकमात्रविषयं शाकटायनादिशास्त्रमधिकृतमुत वैदिकमात्रविषयं प्रातिशाख्यमितीति परे। ननु कर्मणि चेति निषेधात्कथं कर्मषष्ठ्यन्तेन

ताया युक्तत्वात्। प्रयोजननिरूपणस्याध्ययनानुकूलप्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनत्वज्ञानजननमात्रेणैवार्थवत्त्वादध्ययनस्य च विवेकज्ञानपर्यन्तत्वाज्ज्ञानस्याध्ययनान्तर्गतत्वेन प्रयोजनतायाः कथमपि वक्तुमशक्यत्वाच्च। प्रथमं विषयन्निरूप्य रक्षोहेत्यादिना विस्तरेण प्रयोजनानि प्रतिपाद्य ततः किं पुनरितिप्रभृत्याक्षेपमुखेनाधिकारी निरूप्यतइति सन्दर्भशुद्धेश्च। प्रस्तावः प्रारम्भः। वि०। द्योतकत्वमिति। विवरणकारास्तु वाचकत्वमेवेच्छन्ति। न च वाचकत्वपक्षेऽधिकारं जानातीत्यर्थेऽथ जानातीति प्रयोगापत्तिः। तस्याधिक्रियमाणार्थकतायां स्वसमभिव्याहृतप्रथमान्तपदार्थान्वयबोधं प्रत्येव साकाङ्क्षतायाश्च स्वीकारात्। अत एव शब्दानुशासनस्य प्रारम्भ इत्यर्थे शब्दानुशासनस्याथेति न प्रयोगः। द्योतकत्वपक्षे त्वधिक्रियतइत्यस्याध्याहारएव तात्पर्यग्राहकता ऽत्राथ-

नुशासनन्नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् । केषां शब्दानाम् । लौकिकानां

प्राप्तौ कर्मणीत्यनेन षष्ठी अपि तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति कर्मणि चेति समास-प्रतिषेधाप्रसङ्गादिध्मप्रव्रश्चनादिवत्समासः । शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वाद्विना प्रकरणादिना विशेषेवस्थानाभावात्तन्त्रीशब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासनप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति । केषामिति । उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुद्धया प्र-विभागात्किमा प्रत्यवमर्शः, यथा राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञ इति । सिद्धान्त-वादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मत्वाह । लौकिकानामि-ति । लोके विदिता इति लोकसर्वलोकाट्ठञिति ठञ् । अथवा भवार्थेऽध्यात्मादि-त्वाट्ठञ् । एवं वेदे भवा वैदिकाः । वैदिकानामपि लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यख्यापना-य पृथगुपादानम् । यथा ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोप्यायात इति वसिष्ठस्य । तेषां तु

समासेत आह । अत्र चाचार्यस्येति । उभयोपादान एवोभयप्राप्तिरित्याल्म-माने इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यामपि समासनिषेधः कुतो नेत्यत आह । इध्मेति । चस्येत्यर्थकतया कर्मणीत्युच्चार्य विहितषष्ठ्यैव समास-निषेध इति भावः । भाष्ये शास्त्रमित्यस्य कर्तव्यत्वेनेति शेषः । विवरणकार-स्वाद् व्याख्यातव्यत्वेनेति शेष उचित इत्यन्ये । शास्त्रत्वञ्चास्य साधुत्वरूपैकप्रयो-जनसंबद्धत्वाद्बोध्यम् । सामान्यशब्दत्वादिति । लोकव्यवहारे ध्वनावपभ्रंशे च शब्दशब्दप्रयोगादिति भावः । एतेन ध्वनिव्यङ्ग्य एव तपरसूत्रादौ शब्दप्रयोगादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । ननु व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ सामान्यशब्दस्याप्यपूर्वीयेषु वि-शेषेषु प्रवृत्तिवद्वाचके साधौ तद्विशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह । विनेति । व्रीहि-शब्दस्य तु प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः । वाशितादीनामित्यादिनापभ्रंश-संग्रहः । उत्तरपदार्थसंसृष्टपूर्वपदार्थस्य कथं सर्वनाम्ना परामर्श इत आह । उत्तरपदार्थान्तर्गतस्येति । ततः पृथगुपस्थित्यविषयस्येत्यर्थः । बुद्ध्या मानस्या । यद्वा वाक्यजन्यबुद्ध्या । वेदाङ्गत्वादिति । तत्त्वञ्चागमसिद्धम् । अनेन तन्त्रीशब्दा-दीनामविषयता सूचिता । न च वेदाङ्गत्वाद्वैदिका एव विषयाः स्युः । तत्र तत्र भाषायां छन्दसीत्याद्युक्त्योभयोरपि विषयत्वात् । ननु चिदानन्दस्वरूपब्रह्माति-रिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वाद्वेदस्यापि लोकान्तर्गतत्वाद् भेदेनाभिधानं न युज्यत इत्यत आह । वैदिकानामिति । वैदिकानां लौकिकत्वेपीति पाठः । तेषान्त्विति ।

शब्दस्य, तदाह अनकेति । शन्न इतीति । अथ क्रमेणर्ग्यजुःसामाथर्वणमादीनां प्रदर्शनमकृत्वाऽथर्व यजुरृक्सामनां शन्न इत्यादि क्रमेणादीन् प्रदर्शयतो भगवतः क आशयः । उच्यते । त्रेतासाध्यानुश्रावि-के कर्मण्यथर्ववेदस्याभिचारादिप्रधानस्यानुपयोगित्वेन विहारनिर्माणादितदुपकरणसंपादनाङ्गभूतरक्षः-पिशाचादिनिराससाधनीभूतानां मन्त्रविशेषाणां कर्मविशेषाणां च तत्र सद्भावेन प्रथम तस्योपयोगात् प्रथममुपस्थितिः । तत उपक्रमप्रभृतिप्रधानाध्वर्युकर्ममन्त्रप्रदर्शकस्य भित्तिस्थानीयस्य यजुर्वेदस्य

वैदिकानां च । तत्र लौकिकास्तावत् । गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति । वैदिकाः खल्वपि । शन्नो देवीरभिष्टये । इषेत्वोर्जेत्वा । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्नआयाहि वीतय इति । अथ गौरित्यत्र कः शब्दः ।

प्राधान्यं यत्नेनापभ्रंशपरिहारात् । अथवा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः । तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावात्पदान्येव दर्शयति । गौरश्व इति । वेदे त्वानुपूर्वीनियमाद्वाक्यान्युदाहरति । शन्न इति । अयं गौरयं शुक्ल इति शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छति । अथेति । गौरिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः । तान्येव वस्तूनि क्रमेण दर्शयति ।

लौकिकानां याज्ञे कर्मण्येव तत्परिहारस्तेषान्तु सर्वत्रेति भावः । भाषाशब्दानामिति । भाषा प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारस्तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः । एवञ्च वेदमात्रान्तर्गतकर्णेभिर्देवासो गृभ्णामीत्याद्यतिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्य तैस्तद्व्यवहारादर्शनात् । अत एव गौरश्व इत्यादीनां लौकिकोदाहरणत्वसङ्गतिः । लोके स्वरानादराद्वेदे तदादराच्च स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य शन्न इत्यादीनां वैदिकोदाहरणत्वसङ्गतिरिति भावः । लोके पदानामुदाहरणत्वोक्तौ वेदे वाक्यानामेव तत्त्वोक्तावाशयमाह । तत्रेति । पदान्तरसमभिव्याहारेण स्वरविशेषाच्च वेदे वाक्यानामुदाहरणत्वोक्तिरित्यपि बोध्यम् । लोकवेदसाधारणतया पाणिनीयशब्दानुशासनस्यैवात्राधिकृतत्वं न तु शाकटायनादिव्याकरणस्येत्युक्ताशयं परे । भाष्ये (लौकिकास्तावदिति) । तावच्छब्दोनुक्रमे । पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः । वैदिकानां प्रधानत्वेपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तद्वदादरसूचनार्थः । अभेदेन लोके इति । अभेदेनैवेत्यर्थः । शब्दपरत्वाभिप्रायेणास्य गौरिति प्रयोगाभावादिति भावः । पुरोवर्तिव्यक्तिं पश्यतो वाचकजिज्ञासया कोयमिति प्रश्ने अयं गौरयं वर्णः शुक्ल इत्युत्तरस्थले संनिहितमुद्दिश्य तादात्म्येन शब्दविधेयताप्रतीतेरिति तात्पर्यम् । शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः स्पष्टञ्चेदं पातञ्जलभाष्ये इति मञ्जूषायामस्माभिर्हर्यादिसंमततया व्युत्पादितम् । अत एव जात्यादिव्यक्तयोरिव रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिन इत्यादौ शब्दार्थयोरपि अभेदेन व्यवहारः । (अथ गौरिति) भाष्ये । अथेत्यस्य पृच्छ्यत इति शेषः । किं पृच्छ्यते तदाह । गौरित्यत्रेत्यादि । (कः शब्द इति) । कः शब्दशब्दा-

---

ततश्चित्रस्थानीययोर्ऋक्सामयोर्मध्ये प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासहौत्रोपयोगिन ऋग्वेदस्य । ततः सोमाद्युपयोगिनस्सामवेदस्येत्युपस्थितिक्रमानुसारेणोचितं तथा प्रदर्शनमिति ॥ वस्तूनीति । अथ गुणक्रिययोः क्व गौरिति विज्ञाने प्रतिभास इति चेद् गुणक्रियासमूहो द्रव्यमिति तस्य भाव इति सूत्रभाष्यसंमते पक्षे समूहस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन समुदायात्मकद्रव्यभानस्य गुणादिभाननान्तरीयकतया तद्भानस्य सिद्धिरिति वि० । यत्तदिति समुदायो यद्वृत्तार्थे वर्तते । यद्वा तच्छब्द-

किं यत्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः । नेत्याह । द्रव्यं

किं यत्तदिति । उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गमुपाददते इति कामचारतः स शब्द इति पुल्लिङ्गेन निर्देशः । नेत्याहेति । भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वान्न द्रव्यं शब्द इति प्रतीतमपि तु द्रव्यमिति । यदि हि द्रव्यानुशासनं विवक्षितमभविष्यद् अथ द्रव्यानुशासनमित्येवावक्ष्यत् । अनेनैव न्यायेन गुणा-

---

भिधेय इति प्रश्नः । प्रतिभासमानेषु । शब्दजातिव्यक्त्यादिषु । नन्वेवं गुणक्रिययोः शब्दत्वाशङ्कानुपपन्ना । नहि ते अपि गौरितिशब्दजन्यबोधे भासेते इतिचेन्न । गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेदात् । शब्दार्थयोश्च तत्त्वात् । तदभिन्नाभिन्नस्येति न्यायेन तच्छङ्कोपपत्तेः । यथा परमकारणाभिन्नकार्यकारणकस्य परमकारणेनाप्यभेदः । यद्वा गुणसमूहो द्रव्यमिति पक्षे तस्य भाव इति सूत्रस्थभाष्यसंमते समूहस्य गोशब्दवाच्यत्वे ऽवयवभूतगुणादीनामपि तद्वाच्यत्वमिति शङ्का बोध्या । अत्र गौरिति विज्ञाने इति सामान्योक्त्या तदाकारप्रत्यक्षादिज्ञानेपि गुणादीनां सामान्यरूपेण भानम् । अत एव प्रत्यक्षदृष्टेपि आम्रफलादौ रसविशेषादिजिज्ञासा विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादित्यन्ये । निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् । यत्तदिति समुदायो यद्वृत्तार्थे वर्त्तते तस्यैव पुनस्तद्वृत्तेन स इत्यनेन परामर्शः । यद्वा प्रसिद्धौ । ननु यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देपि नपुंसकलिङ्गमेवोचितमत आह । उद्दिश्यमानेति । सिद्धवत्कीर्त्तनमुद्देशः । प्रतिपाद्यतया विधेयतया वा कीर्त्तनं प्रतिनिर्देशः । यथा "शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्ये"त्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तल्लिङ्गमिति । तयोर्लिङ्गमित्यर्थः । भाष्योक्तहेतुमुपपादयति । भिन्नेन्द्रियेति । सामान्यव्यक्त्यतिरिक्तत्वे सति श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणमिति भावः । यदि च द्रव्येति । यदि द्रव्यं शब्दशब्दाभिधेयं स्यादित्यर्थः । तथा हि सति द्रव्यादीनान्तन्त्रान्तरे निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यपि बोध्यम् । तत्र द्रव्यस्य क्रियाद्याश्रयत्वात्पूर्वमुक्तिः । क्रियागुणौ च जात्याश्रयाविति तयोस्ततः पूर्वमुक्तिः । वैशेषिकसिद्धगुणानामपि संख्यासंयोगविभागादीनां क्रियात्वं ध्वनयितुं गुणात्प्राक् क्रियोक्तिरिति ध्येयम् । यत्तर्हि शुक्ल इत्यादि । गुणस्य शब्दत्वशङ्कापरे वाक्ये इतिशब्देन प्रकारार्थेन सुरभ्यादिभेदभिन्नं गन्धादिलिङ्गसङ्ख्यादिरूपगुणसङ्ग्रह इति न न्यूनता । ननु शब्दस्यापि गुणत्वाद् गुणो नाम स इत्युत्तरमसङ्गतम् । तस्य द्रव्यत्वे द्रव्यं नाम तदित्युत्तरासङ्गतिरिति चेन्न । उक्तद्रव्याश्रितो गुणो नाम स इत्यर्थात् । श्रोत्राग्राह्यत्वादेव क्रियादीनां शब्दत्वे निरस्ते किमुत्तरग्रन्थेनेत्यत आह । अनेनैवेति । गोशब्दार्थे चैषां सम्भवादिति । अभेदसम्भवात्तेन तदभिन्ना-

---

प्रसिद्धौ । वि० । भिन्नेन्द्रियेति । श्रोत्रेन्द्रियेत्यर्थः । द्रव्यं नाम गुणो नामेत्यादौ श्रोत्राग्राह्यत्वेन द्रव्यगुणयोर्विशेषणान्मतभेदेन शब्दस्य द्रव्यत्वे गुणत्वे वा नेत्याह द्रव्यं नाम तदित्यादेर्नासङ्गतिः ॥

नाम तत् । यत्तर्हि तदिङ्गितं चेष्टितं निमिषितमिति स शब्दः । नेत्याह । क्रिया नाम सा । यत्तर्हि तत् शुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दः । नेत्याह । गुणो नाम सः । यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः । नेत्याह । आकृतिर्नाम सा । कस्तर्हि शब्दः । येनोच्चारितेन

क्रियासामान्यानां निराकृतेपि शब्दत्वे प्रपञ्चार्थं तच्चोद्यपूर्वकं निराकरोति । यत्तर्हीति । गोशब्दार्थे चैषां संभवाच्छब्दत्वमाशङ्कते । परिहारस्तु पूर्ववत् । तत्रेङ्गितमभिप्रायस्य सूचकः शरीरव्यापारः । चेष्टितं कायपरिस्पन्दः । निमिषितमाक्षिव्यापारः । शुक्लो नील इति । द्रव्यस्य प्रागुपन्यासाद् गुणमात्राभिधायिनोत्र शुक्लादयो द्रष्टव्याः । भिन्नेष्वभिन्नमिति । अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते । छिन्नेष्वच्छिन्नमिति । अनेन तु नित्यत्वम् । सामान्यभूतमिति । सत्ताख्यं महासामान्यं गोत्वादेः सामान्यस्योपमानं निर्दिष्टम् । सामान्यमिव सामान्यभूतम् ।भूतशब्द उपमार्थे । यथा पितृभूत इति । द्रव्यादिषु निरस्तेषु पृच्छति । कस्तर्हीति । उत्तरमाह । येनोच्चारितेनेति ।

भिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन शब्दत्वाशङ्का तेषामिति भावः । यद्वा गोशब्दार्थे गुणसमूहे समूहितया एषां सम्भवादित्यर्थः । शारीरव्यापारो रोमाञ्चादिः । एकत्वमिति । अनेकसमवेतत्वस्याप्युपलक्षणम् । नित्यत्वेन संयोगनिरासः । एकत्वेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शितम् । भूतशब्दप्रयोगानुपपत्तिं परिहरति । सत्ताख्यमिति । एवं हि वृक्षवदाम्रा इत्याद्यापत्तेः । सामान्यश्रुतेः सर्वसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तायाः सङ्कोचे कारणाभावाच्च । उपमाकथनस्य प्रकृते ऽनुपयोगाच्च । अध्याहारे गौरवाच्च नेदं युक्तम् । किं तु स्वरूपवाची सः । वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रयोगस्य प्रमाणभूत इत्यस्य स्वयं करिष्यमाणव्याख्यानरीत्यास्यापि व्याख्यानसम्भवात् । पितृभूत इत्यत्राप्यन्यत्रान्यशब्दप्रयोगः सादृश्यपर इति सादृश्यप्रतीतिर्न त्वस्य सादृश्यवाचकत्वे मानमस्तीति दिक् । भाष्ये (आकृतिः) । जातिराक्रियते व्यत्चिक्रियते स्वाश्रयो ऽनयेति व्युत्पत्तेरिति भावः । शङ्कापरभाष्ये सामान्यभूतमित्यस्य तद्व्यञ्जकं चेत्यप्यर्थो बोध्यः । जातिमात्रपरत्वे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति गौतमसूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात् । प्रत्याख्यादौ तद्भानाच्च तस्य शब्दत्वाशङ्कातत्समाधानाभावेन न्यूनता स्यात् । सिद्धे शब्दार्थेति वार्त्तिकव्याख्याने भाष्ये तस्या अपि पदार्थत्वं कैयटो वक्ष्यति । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायस्तु यत्र स्वाभिन्नद्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तद्विषयः । यथा परमकारणकार्योपादानके परमकारणाभेदः । अत एव सुखदुःखयोर्नैक्यं नापि कुण्डलकटकयोस्तत् । कुण्डलारम्भकस्वर्णावयवानुगमस्य कटकेऽभावात् । एवं गुणसमूहस्यानुद्भूतावयवभेदस्य वाच्यत्वेपि समूहिनां तत्तद्रूपेणावाच्यत्वान्न तेषां शब्दत्वाशङ्केति भावः । पृच्छतीति । प्रश्नविषयविशेषान्तराभावात् सामान्यरूपेण

सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः । अथवा

वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति । वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात् । आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगपद्येनोत्पत्त्यभावात् । अभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायाभावादेकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वे सरो रस इत्यादावर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसंगात्तद्व्यतिरिक्तस्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः । उच्चारितेन । प्रकाशितेनेत्यर्थः । अथवेति । अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाभेदेन

पृच्छतीत्यर्थः । भाष्ये (उच्चारितेनेति) । शारीरमारुताभिहतकण्ठादिस्थानैरवयवद्वाराभिव्यक्तेन येनेत्यर्थः । अत्र विशेषणान्तैरवयवैर्गुणादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । संप्रत्ययो ज्ञानम् । ननु प्रत्यायकशब्दस्य वर्णसमूहरूपतया येनेत्येकवचनमयुक्तम् । न च वनमितिवत् समूहाभिप्रायं तत् । समूहस्यास्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वादत आह । वैयाकरणा इति । वर्णव्यतिरिक्तपदानभ्युपगमे एकैकस्य वर्णस्य वाचकत्वं समूहस्य वा । नाद्य इत्याह । वर्णानां प्रत्येकमिति । द्वितीयमनूद्य दूषयति । आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति । प्रत्येकमानर्थक्ये तु समुदायस्य वाचकत्वमुपेयन्तत्तु न युक्तमिति शेषः । यतस्तत्र नयद्वयम् । उत्पद्यमानसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य वा वाचकत्वमिति तत्राद्यं दूषयति । उत्पत्तिपक्ष इति । उत्पत्त्यभावादित्यस्य समुदायाभावादित्यनेनान्वयः । द्वितीयन्दूषयति । अभिव्यक्तीति । उत्पन्नाभिव्यक्तेर्ध्वस्तत्वादित्यर्थः । ननु पक्षद्वयेऽपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजसंस्कारसहकृतान्त्यवर्णानुभवहेतुकैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वमस्त्वत आह । एकस्मृतीति । ननु तस्य नित्यत्वे सर्वदार्थप्रतीतिप्रसङ्गोऽत आह । नादेति । नादो वर्णः । ननु येन क्रमेणानुभूता वर्णास्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वेन नार्थप्रतीत्यविशेषप्रसङ्गोऽन्यथा त्वयापि वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् कथं पूर्वोक्तदोषान्निस्तारस्तवापीत्यत आह । विस्तरेणेति । इदमेकं पदमेकंवाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटसत्त्वेतदैक्ये च प्रमाणम् । अनुभवक्रमेणैव स्मरणमित्यर्थे दृढप्रमाणाभावाच्च । क्रमेणानुभूतानां व्युत्क्रमेणापि स्मरणदर्शनात् । मम तु यथा पटे नानारञ्जकद्रव्याहितनानावर्णोपरागः क्रमेण तथा एकस्मिन्नेव तस्मिन्नुच्चारणक्रमेण क्रमवानेव तत्तद्वर्णस्वरूपानुरागः । स च स्थिरस्तस्य च मनसा ग्रहणमिति न दोषः । तत्र येनेत्येकवचनेन विषाणिनामिति बहुवचनेन वानेकोच्चारणविषयगौरित्यस्यैकत्वं सूचितम् । एवञ्च तेनैव दृष्टान्तेन घटपटादिबोधकसाधारण्येन वाचकस्यैकत्वं सूचितम् । भेदप्रत्ययस्त्वौपाधिक इत्याद्यस्मत्कृतमञ्जूषायां शक्तिवादे द्रष्टव्यम् ।

आनर्थक्ये तु प्रत्येकामिति । प्रत्येकस्यावाचकत्वइत्यर्थः । इत उत्तरं तथा च समुदायस्य वाचकत्वमुपेयं तदपि न शक्यते वक्तुमिति शेषः ॥

प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । तद्यथा । शब्दं कुरु मा शब्दं कार्षीः शब्दकार्ययं माणवक इति । ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्माद् ध्वनिः शब्दः । कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः

व्यवहारेऽपि न दोषः । द्रव्यादयो न शब्दशब्दवाच्या इत्यत्र तात्पर्यात् । ध्वनिं कुर्वन्निति । विधिनिषेधयोरप्रवृत्तविषयत्वात्कथमस्य त्रिभिः संबन्धः । उच्यते । शब्दं कुर्वन्नपि शब्दं कुर्वित्युच्यते विरामाशङ्कायां तन्निवृत्तये । तथानाभिमतशब्दश्रवणोद्वेजितेनोच्यते मा शब्दं कार्षीरिति । कानि पुनरिति । किं संध्योपासनादिवद्व्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्माथ काम्यमिति प्रश्नः । पारंपर्येण पुरुषार्थसाधनतामाह । रक्षेति । लोके लोपाद्यदृष्टं वेदे दृष्ट्वा भ्राम्येदवैयाकरणः, वैयाकरणस्तु न भ्रमति वेदार्थं चाध्यवस्यति । तत्र लोपागमयोरुदाहरणम् । देवा अदुह्रेति । दुहेर्लङो झस्यादादेशे कृते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । बहुलं छन्दसीति रुटि सति रूपमेतत् । वर्णविकारो यथा । उद्ग्राभं च निग्राभं चेति । हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति

नन्वेवन्तस्य ताल्वोष्ठपुटव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारितेनेत्ययुक्तमत आह । प्रकाशितेनेति । अभिव्यञ्जकैरिति शेषः । भाष्ये (अथ वा प्रतीतपदार्थक इति) । लोके व्यवहर्तृषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्वर्णरूपध्वनिसमूहएव शब्द इत्यर्थः । तस्यार्थबोधकताप्यविचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धा तादृशस्यैव शास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्यम् । तदाह । अन्यत्रेति । संग्रहादौ तपरसूत्रादौ भाष्ये चेत्यर्थः । ध्वनिपदेनात्र वैखरी स्फोटपदेनाभिव्यञ्जकत्वादिको मध्यमाख्य आन्तरः शब्द उच्यते । कथमस्येति । कुर्वन्नित्यस्य वर्त्तमानार्थत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये (कानि पुनः शब्दानुशासनस्येति) । शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः । तदाह । किं सन्ध्येति । शब्दज्ञानद्वारा अध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरिहारः फलमुत तदतिरिक्तमपि किंचिदिति प्रश्नाशय इत्यर्थः । प्रयोजनशब्दः करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोऽपि तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजकं किंचिदस्ति नवेत्यपि प्रश्नाशयो बोध्यः । अत एवोत्तरे आगमपदोपादानं नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । तत्रैकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वात्प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे एकवचनं बोध्यम् । पुरुषार्थो, धर्मो मोक्षश्च । ननु शिष्याचार्यसंबन्ध एव महान् वेदरक्षाहेतुः किं व्याकरणेनेत्यत आह । लोके इति । भ्राम्येदिति । भ्रमेण पाठान्तरं कल्पयेदित्यर्थः । न चाचार्यवचनाद् भ्रमनिवृत्तिः, भ्रमशङ्कया तेष्वविश्वासात् । वेदार्थावगमाद्वा । एवमपि व्याकरणं पुरुषार्थसाधनमित्याह । वेदार्थञ्चेति । एवञ्च वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतत्तन्मन्त्रैस्तद्विहितकर्मानुष्ठानेन स्वर्गसुखमुपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाणरीत्या वा मोक्षश्च पुरुषार्थो व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भावः । विकार इति । लोपस्तु न विकार इति पृथग्गणितः । भावरूप एवादेशोऽत्र विकारः । हृग्रहोर्भ इति ।

प्रयोजनम् । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति । ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं पुरुषेण यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् । आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो

वक्तव्यमिति हस्य भकारः । उदि ग्रह इत्यत्र उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वाद् ग्रहेर्घञ् । ऊहः खल्वपीति । इह यस्मिन् यागे इतिकर्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः । येनोपजीव्यते सा विकृतिः । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्यग्विजानाति । तत्राग्नेर्मन्त्रोऽस्ति । अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति । तत्र सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति । विस्तरेण तु भर्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः । आगम इति । आगमः प्रयोजकः प्रवर्तको नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयाति । प्रयोजनशब्देन च फलं

इदञ्च गृभ्णामीत्याद्यर्थमावश्यकम् । एतेन उद्ग्राभनिग्राभौ चेत्यनेनैव भस्यापि सिद्धत्वादेतदुपन्यासश्चिन्त्य इति परास्तम् । अन्यार्थमावश्यकेन तेनैव भस्य सिद्धौ तदंशे निपातनवैयर्थ्यात् । निपूर्वाद् ग्रहेर्घञ्विधायकाभावादाह । उद्ग्राभनिग्राभौ चेति । भाष्ये (खल्वपीति) । निपातसमुदायो निश्चयार्थः । ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृतावूहाभावेऽपि विकृतावूह इति दर्शयितुं प्रकृतिशब्दार्थमाह । इहेति । यस्मिन् आग्नेयादौ यागान्तरेण सौर्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमश्च द्विदेवत्यत्वैकदेवत्यत्वादिसाम्येन बोध्यः । अन्यत्र पठितमन्त्राणां कथमन्यत्र गमनमत आह । प्रकृतिवदिति । यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः । तदनेनोपकारातिदेशे तत्पृष्ठभावेन पदार्था अप्यतिदिश्यन्ते । इतिकर्त्तव्यतया भावनायाः साकाङ्क्षत्वादेतन्मूलकमेव प्रकृतिवदितीति मीमांसकसरणिः । पदार्थान्तर्गताश्च मन्त्राः । तत्र अग्निसंबन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्थाग्निपदस्य सूर्यसंबन्धिनिर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्यायेत्यूह्यमित्याह । तत्राग्नेरिति । मन्त्र ऊह्यत इति । यद्यप्यूहे न मन्त्रत्वं तथाप्येकदेशस्योहेऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्घटिते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः कर्मणः साङ्गत्वं चेति बोध्यम् । सोऽयं प्रकृत्यूहः । अन्येऽप्यूह्याः । ऊहज्ञस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुखसिद्धिः फलमिति बोद्ध्यम् । भाष्ये लिङ्गपदञ्च प्रकृत्यादेरुपलक्षणम् । यथायथमिति । अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलङ्घनेनेत्यर्थः । ननु वक्ष्यमाणागमस्य न व्याकरणफलत्वमत आह

धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति । लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेनावश्यं

प्रयोजकश्चोच्यते । निष्कारण इति । दृष्टं कारणमनपेक्ष्येत्यर्थः । प्रधानं चेति । पदपदार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाद्वाक्यवाक्यार्थावसायस्येति भावः । लघ्वर्थमिति । लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणेनेति । अध्यापनं ब्राह्मण-

---

प्रवर्तक इति । नित्यकर्मतामिति । एतेन नित्यकाम्यता व्याकरणाध्ययनस्येत्युक्तम् । नित्यत्वञ्चाध्येयज्ञेयपदार्थविशेषणीभूताध्ययनज्ञानयोर्बोध्यम् । अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्यस्यैवमध्ययनं काम्यमेवेति सूचयतीति कश्चित् । निष्कारण इति । कारणशब्दः फलपरः । ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपं फलमस्त्येवेत्यत आह । दृष्टमिति । अध्ययनादिनिष्ठं कारणानपेक्षत्वं विषये आरोप्य निष्कारणो वेद इति प्रयोगः । आगमपदेन श्रुतिः । श्रुतावपि जनमेजयाद्युपाख्यानवत्पौरुषेय व्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुपपद्यते । यद्वा तेन प्रोक्तमिति सूत्रभाष्यरीत्या वेदार्थवद्व्याकरणार्थोऽपि अनादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधनमिति बोध्यम् । धर्मत्वञ्च वेदस्य पुरुषयत्नसाध्यतया धर्मत्वेनाभिमताध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकमित्याहुः । षडङ्गः । शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाङ्गसहितो वेदः स्वशाखारूपोऽध्येय इत्यतः प्रेरणाविषयाध्ययनकर्मेति बोधः । यद्यपि तेन प्रोक्तमितिसूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणया रीत्या वेदत्वं शब्दतदर्थोभयवृत्ति तथापि ज्ञेय इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनं कार्यमित्यर्थे तात्पर्यमत एव समानमीहमानानामधीयानानाञ्च केचिदर्थैर्युज्यन्ते केचिन्नेति वक्ष्यति भाष्यकृत् । अध्ययनतथाज्ञानयोश्च समुच्चयः । अनेनाताद्दृशस्याधर्मं सूचयति । श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात् । तथा च व्यासः । "वेदार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः ॥ कुर्वन् स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये" इति ॥ जपपदं मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम् । ज्ञाधातोश्च ज्ञानानुकूलो मनःप्रणिधानविषयेन्द्रियसंयोगसम्पादनादिरूपो व्यापारोऽर्थस्तस्यैवात्र विधेयत्वम् । एतेन ज्ञानस्याविधेयत्वादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । ननु गुणानां परस्परसंबन्धाभावात् षडङ्गेषु प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह । पदेति । एवञ्च वेदार्थज्ञाने व्याकरणं प्रधानं कारणमिति भावः । भाष्ये (प्रधाने कृतो यत्न इति) । प्रधानविषये निर्वृत्त इत्यर्थः । अन्यथा यत्नविषयकृतेरसंभवादसङ्गतिः स्पष्टैव । फलवानित्यत्र फलपदेन वाक्यार्थावगमो विवक्षितः । एतच्छास्त्रञ्च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यार्थोपयोगीति बोध्यम् । एवञ्च व्याकरणानध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थाज्ञानप्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य परिहारकतयाऽस्य नित्यत्वमिति बोध्यम् । अवश्यमित्यनेन विवक्षितं दर्शयति । अध्यापनमिति । लाघवञ्च प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनान्वाख्यानस्य विव-

---

प्रयोजकश्चेति । अन्ये त्वत्रागमपदं वेदबोधितपरम् । भवति च वेदबोधितं फलं सन्ध्योपासनस्येव प्रत्यवायपरिहाररूपं व्याकरणाध्ययनस्य । तथा च फलमेव प्रयोजनपदेन विवक्षणीयमित्याहुः ।

शब्दा ज्ञेया इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम् । असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति । तस्यां सन्देहः । स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती । स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृषतीति । तान्नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः । अथ समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुषः । इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयो-

---

स्य वृत्तिः । न चाशब्दज्ञमुपाश्लिष्यन्ति शिष्या इति । असन्देहार्थमिति । असन्देहस्य प्रागभावोऽत्र वेदितव्यः । न तु प्रध्वंसाभावः । नहि वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य विनश्यति । इतरस्यैव तदुत्पादात् । स्वरत इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वराद् बहुव्रीह्यर्थावसाय इत्यर्थः । मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्श्य आनुषङ्गिकाणि प्रदर्शयति । इमानि चेति । भूय इति । पुनरित्यर्थः । आनुषङ्गिकत्वाच्चैषां वर्गद्वयोपादानम् । ते ऽसुरा

चितम् । नन्वसन्देहः सन्देहाभावः । स च नात्यन्ताभावस्तस्य नित्यत्वात् । न च ध्वंसः । तत्तद्विषयकव्याकरणज्ञानवतः सन्देहस्यैवाभावेन तदसम्भवात् । यस्य त्वधीतव्याकरणस्यापि क्वचित्सन्देहः स तद्विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेव वेदनार्थे हि तत्र प्रत्ययोऽत आह । प्रागभाव इति । तत्परिपालनञ्च शास्त्राध्ययनफलम् । न तु स्वरूपं तस्याजन्यत्वात् । तत्पालनञ्च प्रतियोगिजनककारणविध्वंसनं प्रागभावस्य प्रतियोगिजन्मनाश्यत्वादिति बोध्यम् । भाष्ये (याज्ञिकाः पठन्तीति) । यज्ञकाण्डभवा वैदिकाः शब्दा याज्ञिकास्ते पठन्तीत्यर्थः । ऋषिः पठति शृणोत ग्रावाण इतिवत्प्रयोगः । तत्र ऋषिर्वेदः सन्सूत्रे भाष्ये एष प्रयोगः । ताम् । अनड्वाहीम् । कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह । पूर्वपदेति । ननु अम्लेच्छत्वादीनां बहुत्वाद् बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति प्रथमतोऽभिधानं युक्तमत आह । मुख्यानीति । प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोऽभिधानमिति भावः । तेषां प्रधानत्वञ्च पदपदार्थज्ञानाधीनत्वेनान्तरङ्गत्वाद् वक्ष्यमाणानाञ्च बहिरङ्गशब्दापशब्दप्रयोगविधिनिषेधविषयत्वादानुषङ्गिकत्वं बोध्यम् । ननु भूय इत्येकवचनमनुपपन्नं प्रयोजनानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह । पुनरिति । इमानि चेति । चः समुच्चये । भाष्ये (प्रयोजनानीति) । प्रवर्त्तकानि फलानि चेत्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवर्त्तकानि तद्बोध्यानि फलानीति विवेकः । ननु रक्षादिभिः सहैवैतानि कुतो न पठितानीत्यत आह । आनुषङ्गिकत्वादिति । एषामानुषङ्गिकत्वन्तेषां प्रधानत्वं बोधयितु

---

* प्रागभाव इति । प्रागभावस्य चाजन्यत्वात्प्रयोज्यत्वरूपं फलत्वमत्र विवक्षितम् । तदपि प्रतियोगिसामग्र्याः सर्वदा विघटनेन तस्य परिरक्षणरूपम् । यथोपस्कारमते दुःखप्रागभावस्याविनाशिनो मोक्षत्वं तत्परिरक्षकता च तत्त्वज्ञानस्य । युक्तं त्वत्र सन्देहात्यन्ताभावस्यैवासन्देहपदार्थत्वम् । सन्देहकारणस्याभावात्मकज्ञानस्य प्रयोज्यतायाः सन्देहाभावे कार्याभावत्वेन सूपपादत्वात् ॥

जनानि । ते ऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत त्वः । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि वरुण इति । ते ऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । ते ऽसुराः । दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न

इति । निन्दार्थवादेन नम्लेच्छितवा इतिम्लेच्छनं निषिध्यते । तत्र केचिदाहुः । हेहेप्रयोगेहैहयोरितिप्लुते प्रकृतिभावे च कर्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमिति । पदद्विर्वचने कार्ये वाक्यद्विर्वचनं लत्वं च म्लेच्छनमित्यपरे । नम्लेच्छितवाइत्यस्य पर्यायोनापभाषितवाइति । कृत्यार्थे इति तवैप्रत्ययः । म्लेच्छ इति कर्मणि घञ् । दुष्टः शब्द इति । स्वरेण स्वरतः । आद्यादित्वात्तसिः । मिथ्याप्रयुक्त इति । यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततो-

---

तथोक्तिरिति भावः । ननु पराबभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेनेति श्रुतौ पराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वावगतेः पराभूता मा भूमेत्यध्येयमिति वक्तुमुचितमत आह । निन्दार्थवादेनेति । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यादावपापश्लोकश्रवणप्राशस्त्यमात्रपरत्ववदस्य निन्दामात्रपरत्वादिति भावः । प्रकरणाच्च क्रत्वङ्गोयं निषेधः । केचिदाहुरिति । अनार्चिवीजन्तु सर्वः प्लुतः साहसमिच्छता विभाषा कर्तव्य इति । पदेति । सर्वस्य द्वे इत्यत्र पदग्रहणस्य वार्त्तिककृतोक्तत्वादिति भावः । ननु नेदं द्वित्वं किं त्वैच्छिकः पुनः प्रयोगोत आह । लत्वं चेति । न म्लेच्छितवै इत्येतन्म्लेच्छभाषाविषयमिति भ्रमनिवृत्त्यर्थं तद्विवरणं नापभाषितवै इति । तवै इति प्रसिद्धौ । अपशब्दत्वं व्याकरणानुगतशब्दस्येषद्भ्रंशत एव प्रसिद्धमिति भावः । ननु म्लेच्छो नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा स कथमपशब्दोत आह । घञिति । निन्दावचनान् म्लेच्छतेरिति भावः । निन्दा च शास्त्रबोधितविपरीतोच्चारणेन पापसाधनत्वात् । एवञ्च म्लेच्छा इत्यस्य निन्द्या इत्यर्थ इति दिक् । असर्वनामत्वात्तसोप्राप्तेराह । स्वरेणेति । आद्यादित्वादिति च । तमित्यस्य यच्छब्दापेक्षित्वादाह । यदर्थेति । मिथ्याप्रयुक्तइत्यस्य विवरणं ततोर्थान्तरमिति । न केवलं तदर्थं नाहेत्येतावत् किंतु प्रत्यवायोत्पादनद्वारा हिंसकोपीत्याह । वाग्वेति । यथाध्वर्युकृताद्धोमाद्यजमाने धर्मोत्पत्तिरेवन्तत्कृतापशब्दप्रयोगात्तस्मिन् प्रत्यवाय इत्याशयः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । वृत्रेणेति हेतौ तृतीया । फलमपीह हेतुः ।

---

* वृत्रेणेति । अत्र विवरणकारेण वृत्रेणेति फले हेतौ तृतीयेति व्याख्यातं तस्यायं भावः । तैत्तिरीये विश्वरूपवधात्कुपितेन त्वष्ट्रा ऽऽरब्धे वीन्द्रे सोमे ऽनुपहूतेनैवेन्द्रेण पीतस्य सोमस्यावशेषं

तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति

र्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः । वागेव वज्रो हिंसकत्वात् । यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितवानित्यर्थः । इन्द्रस्याभिचारो वृत्रेणारब्धः । तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मन्त्र ऊहितः । तत्रेन्द्रस्य शमयिता शातयिता भवेति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो न तु रूढिशब्दः तदाश्रयणे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थभेदः । तत्रेन्द्रामित्रत्वे सिद्धे सति इन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यत्रार्थे प्रतिपाद्ये ऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्त ऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयिता सम्पन्नः । इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयत्वादिहाभावः । यथा राजा भव युध्यस्वेति । ऊह्यमानस्य चामन्त्रत्वाद्यज्ञकर्मणीति जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयमानेह न भवति । अविज्ञातमिति । अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थापरिज्ञानाद्वा । निगदेनेति । पाठमात्रेण । न तज्ज्वलतीति निष्फलं

मन्त्र इति । न चोहितस्य कथं मन्त्रत्वमिति वाच्यम् । मन्त्रशब्दस्य बोधकपरत्वात् । अतएव मन्त्रो हीनः स्वरत इति प्रसिद्धमपि शिक्षापाठं विहाय भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितम् । तत्रत्यमन्त्रशब्दस्य शब्दमात्रपरतेति सूचयितुम् । शत्रुशब्दस्यामित्रपर्यायत्वे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरविशेषेत आह । तत्रेन्द्रस्येति । शदेर्ऋन्तादौणादिकः क्रुन् । प्रज्ञादिगणे निपातनाद् ह्रस्वत्वम् । शमेस्तु तत्त्वम् । संबोधनविभक्त्यभावमाह । इन्द्रशत्रुत्वस्येति । नन्वत्र यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतौ प्राप्तायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणं स्वरापराध इति वक्तुं युक्तम् । न च तथैवास्तु । शतपथब्राह्मणतद्भाष्यविरोधात् । तत्र हि आद्युदात्तत्वकरणमेव स्वरापराध उक्त इत्यादिरपष्टमस्मत्कृतैकश्रुत्यनुवादोऽत आह । ऊह्यमानस्य चेति । तदुक्तमनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति । न चास्यामन्त्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथं फलजनकत्वमिति वाच्यम् । सूर्यायत्वेत्यादौ लौकिकघटितस्य ऊहविधायकशास्त्रबलेन फलजनकत्ववदुपपत्तेरित्याहुः । नन्वधीतमविज्ञातमिति विरुद्धमत आह । अविदितेति । शुष्कैध इति । सान्तक्लीबैधःशब्देनादन्तपुल्लिङ्गेन वा निर्वाह्यम् । निरुक्ते तु यद्गृहीतमविज्ञातमिति पठ्यते तत्र गृहीतं शब्दतः । अविज्ञातमर्थत इति बोध्यम् । भाष्ये (तस्मादनर्थकमिति) । अनेन निन्दार्थवादेन निष्प्रयोजनाध्ययने ऽनौचित्येन निष्प्रयोजनं नाध्येयमिति निषेधकल्पनादिति भावः । अतो निर्विघ्नमध्ययनं

क्रुद्धस्त्वष्टा ऽऽहवनीयमुपप्रावर्त्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति ततो वृत्र उदमूदिति श्रूयते ततश्चाभिचारकर्तृत्वं त्वष्टुरेव प्रतीयते न वृत्रस्येति ।

कर्हि चित् । तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् । यदधीतम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः । कः । वाग्योगविदेव । कुत एतत् । यो हि शब्दान् जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः । एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसोऽपशब्दाः । अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य

भवति । अनर्थकम् । निष्प्रयोजनम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते इति । अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति । विशेष इति । स एव शब्दः क्व चिदर्थे केन चिन्निमित्तेन प्रयुक्तः साधुः । अन्यथा त्वसाधुः । यथाश्वेऽस्वशब्दो धनाभावनिमित्तकः साधुः । जातिनिमित्तको ऽसाधुः । गवि च गोणीशब्दः साधर्म्यात्प्रयुक्तः साधुः । जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः । क इति । वाग्योगविदः श्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । प्रष्टैव परमतमाशङ्क्याह । वाग्योगविदेवेति । एवमपशब्दज्ञानेपीति । यथा श्लैष्मिकद्रव्यसेवया श्लैष्मिको व्याधिर्भवति तद्विपरीतसेवया त्वारोग्यं, तथात्रापि यथोक्तं न्याय्यमिति भावः । भूयांसोऽल्पीयांस इति । परमतापेक्षया प्रकर्षे प्रत्ययः । यदि मन्यसे बहवः शब्दा अल्पेऽपशब्दा अङ्गभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमिति । तन्न । यस्माद् भूयांसो

मा भूदिति व्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यम् । एकः पूर्वपरयोरित्यत्र भाष्यपठितैकः शब्द इत्यादिश्रुतिमूलकमाह । भाष्ये (यस्त्विति) अभ्युदये हेतुत्वं अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वम् । कुशलोऽधीतव्याकरणः । लक्षणस्मरणपूर्वकं यः प्रयुङ्क्ते इति फलति । विशेष इति । अर्थ विशेष इत्यर्थः । तदाह । स एवेति । साधर्म्यात्, साधर्म्यमूलकादभेदारोपात् । भाष्ये (यथावत्) । अम्बूकृतादिदोषरहितम् । वाचो योगः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वन्तद्वेत्तीति वाग्योगवित् । श्रुतत्वादिति । एकत्र जयाप्तिदोषयोश्चकारेण समुच्चयप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोध्यम् । दोषदर्शनादिति । शास्त्रस्याधर्महेतुत्वं दोष इत्यर्थः । वादिप्रतिवादिपूर्वपक्षोत्तरपक्षतया व्याख्याने ऽसामञ्जस्यं मत्वाह । प्रष्टैवेति । भाष्ये (कुत एतदिति) । वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः । ननु साधुज्ञानस्य यथा धर्मजनकता शास्त्रोक्ता न तथा ऽसाधुज्ञानस्याधर्मजनकता शास्त्रोक्तेत्यत आह । यथेति । एवञ्चापशब्दज्ञानमधर्मसाधनं धर्महेतुशब्दज्ञानविरोधित्वात् । यद्यद्विरोधि तत्तद्विरोधिफलकं यथा श्लैष्मिकद्रव्यसेवेत्यनुमानं प्रमाणमिति भावः । एवञ्च शास्त्रस्याधर्महेतुतया तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति नेदं वचो व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकं स्यादिति तात्पर्यम् । नन्वस्त्वधर्मोऽपि तथापि धर्माधिक्यायाध्येयं व्याकरणमत आह । भाष्ये (अथवेति) । अङ्गभूयस्त्वादिति । अङ्गानां धर्मजनकानां भूयस्त्वादित्यर्थः । एवञ्च यज्ञादेः पापजनकत्वेप्यधिकधर्मजनकत्वाद्यथा तत्र प्रवृत्तिस्तथा प्रकृतेपीति भावः । अल्पी-

बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । अथ योऽवाग्योगवित् । अज्ञानं तस्य शरणम् । विषम उपन्यासः । नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यजानन् वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः । कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविद् । विज्ञानं तस्य शरणम् । क्व पुनरिदं पठितम् । भ्राजा नाम श्लोकाः । किं च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् । किं चातः । यदि श्लोका अपि प्रमाणम् । अयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति । यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत् क्रतुगतं नये-

---

ऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । अज्ञानमिति । यथा च तिरश्चां ब्रह्महत्यादिफलाभावः । नात्यन्तायेति । पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्य न्याय्यत्वात्प्रकरणात्सामर्थ्यं बलीय इत्याह । अवाग्योगविदिति । वाग्योगविदुभयज्ञोऽपि शब्दान्प्रयुङ्क्ते नापशब्दानिति ज्ञानपूर्वकप्रयोगादभ्युदयभाग्भवति । श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात्पृच्छति । क्व पुनरिति । प्रातिपदिकार्थप्रश्ने एवात्र तात्पर्यं, किं तदस्ति । यत्रेदं पठितमित्यर्थः । अत एव श्लोका इति प्रथमान्तेनोत्तरम् । अन्यथा श्लोकेष्विति वक्तव्यं स्यात् । आप्तोक्तत्वापरिज्ञानादाह । किं च भो इति । यदुदुम्बरेति ।

यांसः शब्दा इति । एवञ्च स्वदृतिप्रक्षिप्तक्षीरवदनुपादेयन्तद्विज्ञानमिति भावः । नन्वत्र सामर्थ्यादवाग्योगविदेव दुष्यतीत्यत्र कर्त्ताऽस्त्वत आह । भाष्ये (अथ योऽवाग्योगविदिति) अत्यन्तमित्यर्थे ऽत्यन्तायेति अव्ययम् । पुरुषाणामिति । मनुष्याणामित्यर्थः । तिरश्चामत्यन्तायोग्यत्वादस्त्वज्ञानं शरणं मनुष्याणान्तु योग्यत्वात्तैर्निषिद्धानुष्ठानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रं विज्ञेयम् । अतोऽवाग्योगविदो महाननर्थ इति भावः । तत्र नात्यन्तायेत्यनेन शास्त्राज्ञानं नैव शरणं दोषद्वयप्रसङ्गात् । किं तु वध्यादेर्ब्राह्मणत्वाद्यज्ञानमेव पापाल्पत्वे प्रयोजकमिति ध्वनितम् । भाष्ये (यो ह्यजानन्निति) । निषेधशास्त्रमजानन् ब्राह्मणत्वादिज्ञानपूर्वकं तद्वधादि कुर्यात्सोऽपि पतित एवेत्यर्थः । प्रकरणादिति । संनिधेरित्यर्थः । नन्वेवं वाग्योगविदोऽपशब्दज्ञानादधर्मः स्यादत आह । वाग्योगेति । एवञ्चापशब्दप्रयोग एवाधर्महेतुर्न ज्ञानमात्रमिति न दोष इति भावः । भ्राजानाम कात्यायनप्रणीताः श्लोका इत्याहुः । भाष्ये (किं चात इति) । अतः प्रश्नात्किं विवक्षितमित्यर्थः । उदुंबरं, ताम्रम् । दुष्टत्वमिति । इदमुपलक्षणम् । अन्यत्राप्यदुष्टत्वस्य । ननु कर्तरिक्तान्तप्रमत्तशब्दस्य गोत्रशब्देन समासोऽनुपपन्नः । तत्र भवत इत्यनेन साकाङ्क्षत्वादत आह । प्रमादेनेति । भावे क्तान्त इति भावः । विप्रतिपन्नत्वेन । वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन ।

दिति । प्रमत्तगीत एषः । तत्र भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् । अभिवादे स्त्रीवन्माभूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति । न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । यो वा इमां पदशः

अयं श्लोकः सौत्रामणियागे सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति । प्रमत्तगीत इति । प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः । कात्यायनोपनिबद्धभ्राजाख्यश्लोकमध्यपठितस्य स्वस्य श्रुतिरनुग्राहिकास्ति । एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति । स्त्रीष्विवेति । प्रत्यभिवादे हि गुरुणा प्लुतः कार्यः यस्तु प्लुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवद्वक्तव्योयमहमिति न त्वभिवादये देवदत्तोहमित्यादिना संस्कृतवाक्येनेत्यर्थः । प्रयाजा इति । प्रयाजादिमन्त्रा ऊह्यमाना अग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तियुक्ता इत्यर्थः । यथा सामिधोग्नआज्यस्य व्यन्तु अग्ने ऽग्नइति । पदश इति । पदं पदमिति सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । स्वरश इति ।

तत्त्वं स्वस्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय पूज्यस्यापि भगवत ईश्वरस्य तथोक्तिरिति स न प्रमाणमिति भावः । भाष्ये यस्त्वप्रमादेन गीतो यस्य कस्यापि तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्देशलिङ्गम् । ननु कथं ज्ञातमयमप्रमत्तगीत इत्यत आह । श्रुतिरनुग्राहिकेति । भाष्ये (अविद्वांस इति) । अत्र योग्यत्वाद्व्याकरणं कर्म बोध्यम् । प्रत्यभिवादे । अभिवादानन्तरप्रयोज्ये वचने । नाम्नोभिवादकनाम्नष्टेः प्लुतं कर्तुं ये न जानन्ति तेषु कामं निःशङ्कं विप्रोष्य प्रवासादेत्य । यद्वा । कामं विध्यनुसारमन्तरैवेत्यर्थः । अयमहमित्यनुकरणस्यानितिपरत्वेपि कृञ्योगाभावाद् गतित्वाभावेन वदेदित्यस्य तिङन्तत्वेन च समासाभाव इत्याहुः । अत्र क्वचिदयमहमिति वदेत् । अनुकरणं चानितिपरमिति गतित्वात्समास इति पाठो दृश्यते सोपपाठः । भाष्ये (स्त्रीषदिति) । तदुच्चारणेन शास्त्राज्ञानित्वकृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो माभूमेति भावः । ननु प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह । प्रयाजेति । ऊह्यमाना या ऽग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तिस्तद्युक्ता इत्यर्थः । नन्वग्निशब्दप्रकृतिकेत्यसङ्गतम् । अपूर्वविभक्तिमात्रविधाने न केवलः प्रत्यय इति निषेधाद्यत्किंचित्प्रातिपदिकप्रकृतिकाः सर्वा विभक्तयः प्रयोक्तव्या इति प्राप्नोतीति चेन्न । एवमग्न प्रयाजानुयाजानां पुरस्ताच्च पश्चादिति मन्त्रवर्णेनाग्निशब्दप्रकृतिका एव ता इत्याशयात् । तत्राग्नेर्देवताया एकत्वादेकवचनमेव । विभक्तयश्च प्रय-

स्वरशो ऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम् । यो वा इमाम् । चत्वारि । चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेशेति । चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे । द्वौ शब्दात्मानौ । नित्यः कार्यश्च । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः ।

स्वर उदात्तादिः । अक्षरश इति । अक्षरं व्यञ्जनसहितोऽच् । आर्त्विजीन इति । ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनो यजमानः । ऋत्विक्कर्मार्हतीति याजको ऽप्यार्त्विजीनः । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन च खञ् । विद्वान् यजेत् विद्वान्याजयेदिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात् । चत्वारीति । शब्दस्य वृषत्वेन निरूपणम् । त्रयः काला इति । लडादिविषयाः । नित्यः कार्यश्चेति । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन । सप्त विभक्तय इति । सुप इत्यर्थः । केचित्तु

मा द्वितीयातृतीयाषष्ठीसप्तम्य एवेति श्रौतसंप्रदायः । व्यञ्जनसहित इति । यथा "ये यजामहे" इति पञ्चाक्षरमिति । वर्णश्चाहुः पूर्वसूत्र इति भाष्याद् वर्णमात्रमित्यन्ये । सकृत्प्रयुक्तार्त्विजीनशब्दस्योभयपरत्वे युक्तिमाह । विद्वानिति । वेदार्थज्ञ इत्यर्थः । चत्वारीति । ऋङ्मन्त्रः । शब्दस्येति । शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः । वृषभाकारः शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः । शब्दो रोरवीति महान् देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्यानाविवेश स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम् । महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरणज्ञाप्यतया व्याकरणज्ञस्तदाविष्ट इव भवतीति यावत् । भाष्ये (पदजातानि) । परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणि । अत एवाग्रे निपाताश्चेति चकारः सङ्गच्छते । नामाख्यातेति । नामशब्देन सुबन्तं नमत्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्तेः । आख्यातं तिङन्तम् । उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन । व्यङ्ग्य आन्तरः । व्यञ्जको वैखरीरूपः । तिङ्विभक्तीनां षट्त्वादाह । सुप इति । सहशेषेणेति । शेषः षष्ठ्यर्थः । तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सुप्तिङोरुभयोरपि संग्रह इति भावः । भाष्ये (उरसीत्यादि) । हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । उरस्यन्तं विजानीयात् । स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा इत्युक्तेर्मूर्द्धैव शिरः कण्ठ इत्यनेन मुखान्तर्गतकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते । ननु वर्षति मूत्रेण भूमिं सिञ्चतीति वृषभ इत्युच्यते तत्कथं शब्द एवमित्यत आह । कामानामिति । मेघमुदकमिवोक्तचतुःशृङ्गत्वादिगुणवैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकं प्रयो-

त्रिषु स्थानेषु बद्धः । उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो वर्षणात् । रोरवीति शब्दं करोति । कुत एतत् । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्यां आविवेशेति । महान्देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः तानाविवेश । महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् । अपर आह । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि । चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । मनस ईषिणो मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति । गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न

तिङामपरिग्रहप्रसङ्गात्सह शेषेण सप्त कारकाणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते । वर्षणादिति । कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात् । महतेति । परेण ब्रह्मणेत्यर्थः । चत्वारीत्यनेनैकदेशेन वाक्यान्तरमपि सूच्यते इत्याह । अपर आहेति । परिमितानीति प्राप्ते शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपे परिमितेति भवति । परिमितानि परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवेत्यर्थः । मनीषिशब्दः पृषोदरादित्वात्साधुः । कथं मनीषिण एव विदन्तीत्याह । गुहेति । अज्ञानमेव गुहा । तस्यामित्यर्थः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।

णेन कामनां दानादित्यर्थः । द्विशृङ्गद्विपादद्विकरकण्ठमात्रबद्धलौकिकवृषभादस्य व्यतिरेकः । किं रोरवीति तत्राह । भाष्ये (महान् देव) इत्यादि । महान् परब्रह्मस्वरूपा देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्येष्वाविष्ट इत्यर्थः । तदावेशफलमाह । (महता देवेनेति । (साम्यं) सायुज्यम् । तदुक्तं हरिणा । अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् । प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते । आह च । चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा इत्यादि ऋङ्मन्त्रः । इह द्वौ शब्दात्मानौ कार्यो नित्यश्च तत्रान्त्यः सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दवृषभस्तस्मिन् खलु वाग्योगवित् शास्त्रजशब्दज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण चोणपापः । पुरुषो विच्छिद्याहंकारग्रन्थीनत्यन्तं संसृज्यत इति । तदर्थं तदङ्गाख्यातारः । एतावन्त्येवेति । (वाक्परिमितानीति) षष्ठीतत्पुरुषः । पदजातानि । परापश्यन्तीमध्यमावैखर्यः । नामादीनि च । नामादिमध्ये च एकैकं चतुष्पादम् । भाष्ये (मनस ईषिणः) । चित्तशुद्धिक्रमेण वशीकर्त्तारो विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्या हिंसका वा । ते च वैयाकरणाः । अन्येषां तदविज्ञाने हेतुमाह । गुहेति । एकैकस्य नामादिरूपस्य । चतुर्थं भागम् । एकैकस्य चतुरंशत्वात् परादीनां वा त्र्यंशा मध्यमांताः गुहा अज्ञानं हृदयादिरूपा च । वैयाकरणास्तु शास्त्रबलेन तद्बललब्धयोगेन च गुहान्धकारं विदार्य सर्वं जानातीति भावः । न निमिषन्तीति । ज्ञानसामान्यविषयत्वाभाव उच्यते । भाष्ये (यन्मनुष्येषु वर्त्तत इति) ।

निमिषन्तीत्यर्थः । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः । चत्वारि । उतत्वः । उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः । अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोति । एनामिति । अविद्वांसमाहार्धम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । तद्यथा । जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते । एवं वाक् वाग्विदे स्वात्मानं

व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकाशन्ते । तत्र चतुर्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति । नेङ्गयन्तीत्यस्यैव व्याख्यानं न चेष्टन्ते न निमिषन्तीति । उतत्व इति । त्वशब्दोन्यवाची । उतशब्दोपिशब्दस्यार्थे स च भिन्नक्रमः ।

ज्ञानविषयतया तद्वाचश्चतुर्थमित्यन्वयः । तस्मात्सकलपदज्ञानाय मनीषिभिराय वाऽध्येयं व्याकरणमिति शेषः । हरिरप्याह । वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् । अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम् । तत्र श्रोत्रविषया वैखरी । मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम् । पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता । योगिनान्तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति । परायान्तु नेति त्रय्या इत्युक्तम् । स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी । तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते इत्युक्तेः । अनेकतीर्थभेदायाः, नामाख्यातादिवीणावेणुमृदङ्गशब्दादिरूपानेकभेदायाः । चात्र खल्वपि चत्वारि वाक्परिमितानीति ऋङ्मन्त्र इति तद्व्याख्यातारः । उतत्व इति । उत शब्दोप्यर्थे । बहूनामपि समानपृष्ठोदरपाणिपादानामध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्पश्यन्नपि स्वभ्यस्ताध्ययनोपि तीव्रबुद्धिरपि सन्न पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात् । अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः । एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां वाचं य एवार्थं सम्यगवबुध्यते तेनैव सा सम्यक् श्रुता भवति । एवमर्द्धेनाविद्वांसं निन्दित्वाऽन्यार्द्धेन विद्वांसं स्तौति । (उतोत्वस्मै) । अप्येकस्मै कस्मै चिद्वैयाकरणाय तन्वं शरीरं विवृणोति प्रकाशयति सम्यक् ज्ञानं हि प्रकाशनमर्थस्य । अर्थो हि वाचः शरीरम् । अथोपमायुक्त्या उत्तमया वाचान्त्यपादो नार्थस्तं प्रशंसति यथा जाया विवृतसर्वाङ्गावयवाभूत्वोशती कामयमाना भर्त्रे प्रेम्णा दर्शयत्यात्मानं कस्मिन् काले यदा सुवासा निर्णिक्तवासा नीरजस्का ऋतुकालेषु तदा ह्यतितमां स्त्री पुरुषं प्रार्थयते । यथा तत्पुरुषस्तां यथावत्पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थं नान्यदा घनपटप्रावृतशरीराम् । एवं स एनां वाचं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विस्पष्टार्थमस्याः पश्यति शृणोति चेत्यर्थः । अयमर्थो निरुक्ततद्भाष्ययोः स्पष्टः । (वाग्विदे) वैयाकरणाय । भाष्ये (सक्तुमिवेति) । यत्र व्याकरणे धीरा ध्यानवन्तः सन्तस्तितउना सक्तुमिव ध्यानयुक्तमनसा

विवृणुते । वाङ्नो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम् । उतत्वः । सक्तुमिव । सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि । सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति तितउ परिपवनं भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत । अत्रा सखायः सख्यानि

प्रत्यक्षेण शब्दस्वरूपमुपलभमानो ऽप्यर्थापरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः । उतो इति । उत उ इति निपातसमाहारः । अविद्वांसमाहार्थमिति । अविद्वल्लक्षणमर्थमर्थं च आहेत्यर्थः । सचतेरिति । षच सेचनइत्यस्य । दुर्धाव इति । दुःशोधः । यथा तितउना सक्तोस्तुषाद्यपनीयते तथा व्याकरणेन वाचोपशब्दा इत्यर्थः । कसतेरिति । पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः । ततवदिति । विस्तारयुक्तमित्यर्थः । तुन्नवदिति । बहुच्छिद्रम् । धीरा इति । वैयाकरणाः । वाचमक्रतेति । अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः । मन्त्रे घसेति लेर्लुकि सत्यक्रतेति रूपम् । अत्रा सखाय इति । ऋचि तुनुघेति दीर्घः । सखायः समानख्यातयो भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात्सर्वमेकमिति मन्यन्ते ।

तत्कारणकज्ञानेन वाचमकृत अकृषत असाधुभ्यो विविक्तां कृतवन्तस्ते तत्कारणेन शुद्धचित्ताः । यत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे शब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या । सखायः समानख्यातयः समानज्ञानाः । तच्छब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तस्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञानवन्तः सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यत एतेषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधि अधिकं निहिता स्थिता भवतीति ऋगर्थः । सचतेर्दुर्धाव इति । यतः सचतेरतो दुःशोध्यार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः । तितउशब्दश्च एव भाष्यान्नपुंसकः । चालनी तितउः पुमानिति कोशात् पुंलिङ्गोऽपि । विस्तारेति । तनोतेर्डउः सन्वच्चेति व्युत्पत्तेरिति भावः । तुन्नेति । तुदधातोः कर्मणि डउः सन्वच्चेति भावः । ध्यानं ज्ञातार्थभावनं मनसेति व्यापारपरं तदाह । प्रज्ञानेनेति । भाष्ये (क्वेति) । किं तद्यत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्ति इति प्रश्नः । उत्तरयति । य एष इति । दुर्गमार्गप्राप्यत्वाद् दुर्गमार्गत्वोपचारः । दुर्गत्वमेवाह । एकेति । ज्ञानेनैवेति । निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थः । अत एव दुर्गत्वं नान्यः पन्था इति श्रुतेरिति भावः । भाष्ये वाग्विषय इति च्छेदः । अत एव श्रवणोपपत्तिः । वाग् वेदरूपात्र । वेदान्तेष्विति । सत्यं ज्ञानमित्यादिषु । परमार्थसंविल्लक्षणा । परमार्थब्रह्माख्य विषयज्ञानविषया ऽखण्डार्थरूपा सैषां वाचि निहितेत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदस्तेषां ब्रह्मपरो वेदैश्च सर्वैरहमेववेद्य इत्युक्तेरिति भावः । अयं भावः । ये शास्त्रतः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधून् ज्ञात्वा शास्त्रार्थध्यानवन्तो मानसज्ञानेन वाचमसाधुभ्यः पृथक् कृतवन्तस्ते तज्ज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगैर्लब्धान्तःकरणशुद्धयोऽत्र एष दुर्गो मार्गो ब्रह्मरूपस्तेनात्मना सह समानाख्यातयस्तदभेदभावनाः

जानते । अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते । क्व । एष दुर्गो मार्गः । एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति । दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् ।

सख्यानीति । सायुज्यानीत्यर्थः । एकगम्य इति । ज्ञानेनैव प्राप्यः । वाचीति । वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणोक्ता सैषां निहितेत्यर्थः । प्रायश्चित्तीयामिति । भवार्थे वृद्धाच्छः । प्रायश्चित्तीया इति । प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादनाः मा भूमेत्यर्थः । दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या उत्तर इति पञ्चमीति योगविभागात्समासः । ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । दशदिनान्याशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम् । यदपि गृह्यकाराः पठन्ति दशम्यां पुत्रस्येति । तदपि दशम्यामिति सामीपिकमाधिकरणं व्याख्येयम् । घोषवदादीति । घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शितास्तदादि । अन्तरन्तःस्थमिति । मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः । त्रिपुरुषानूकमिति ।

सख्यानि सायुज्यानि प्राप्नुवते यत एतेषां वाचि वेदाख्ये ब्रह्मणि भद्रा लक्ष्मीः सर्वभासकब्रह्मरूपा अधि अधिकं निहिता भवति । एतच्छास्त्रसाध्यप्रयोगव्यङ्ग्यस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपरूषितस्यैव तैर्वाचकत्वस्वीकारेण तस्य चात्यन्तविद्यारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलम्भेन तत्तदुपाधिभिन्नचित्त एव बोधकतया तैर्यद्वादेवं सर्वबोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ जातायान्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वैयाकरणानामिति । यत्तु पदपदार्थवाक्यार्थमर्यादया सत्यमित्यादितस्तेषां तद्बोधात्सा तेषां वाचि निहितेति । तन्न यतो वाचो निवर्तन्ते ह्यप्राप्य मनसा सहेति श्रुत्या ब्रह्मणस्तन्मर्यादया शब्दाबोध्यत्वोक्तेः । तत्र ह्यप्राप्येत्यस्य संबन्धज्ञाने ऽविषयीभूय संबध्य चेत्यर्थः । आद्यं शब्दे अन्त्यं मनसि । शुद्धचित्तस्य तूभयमपि बोधकमखण्डविषयस्य । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति श्रुत्यन्तरात् । न तु पदपदार्थमर्यादयेति बोध्यम् । लक्षणादित्यस्य व्याख्या भासनादिति । परिवृढा अज्ञाननिवर्तने प्रभ्वी । एते च मन्त्राः सर्वानुक्रमिन्यन्न विनियुक्ता अपि भाष्यप्रामाण्यादेतत्तात्पर्यका अपीति बोध्यम् । चत्वारीत्यादि ऋक्चतुष्टयं व्याकरणस्य मोक्षजनकत्वं प्रतिपादयति । भवार्थे इति । प्रायश्चित्तसाधनत्वेन तद्भवत्वम् । पञ्चमीतियोगविभागादिति । सुप्सुपेति तु युक्तम् । ननु दशम्यां पुत्रस्येति प्रयोगमङ्गरूपग-

घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति । नचान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्तसिन्धवः । अनु क्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव । सुदेवो आसि वरुण सत्यदेवोसि यस्य ते सप्तसिन्धवः सप्त विभक्तयः । अनुक्षरन्ति काकुदं तालु । काकुर्जिव्हा सास्मिन्नुद्यते इति काकुदम् । सूर्म्यं सुषिरामिव । तद्यथा । शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य दहाति । एवं ते सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयस्तात्वनुक्षरन्ति तेनासि सत्यदेवः ।

नामकरणे योधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननुकायत्यभिधत्तइति त्रिपुरुषानूकम् । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । सुदेवो असीति । वरुणस्येयं स्तुतिः । यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानाद्वरुण सत्यदेवोसि ततो हेतोरन्ये ऽपि सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः । सिन्धव इति । नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः । अनुक्षरन्तीति । तात्वनुप्राप्यप्रकाशन्ते इत्यर्थः । सास्मिन्नुद्यतइति । अनेकार्थत्वाद्धातूनामुत्क्षिप्यतइत्यर्थः । सूर्म्यमिति । सूर्मीमितिप्राप्ते अमि पूर्व इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवृत्त्या यणादेशः । किं पुनरिति । ननु कानि पुनरस्येति येन पृष्टं स एव कथं पृच्छति किंपुनरिति । एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्शयति । पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधी-

---

याने भाष्ये उक्तम् । इदानींऽपि तथैव पठ्यते ऽतो दशम्युत्तरकालमित्ययुक्तमत आह । तदपीति । शिक्षायामिति । ते च हशः । अन्तरन्तस्था यस्येत्यर्थः । त्रिपुरुषानूकम् । त्रिपुरुषशब्देन द्विगुः, मूलविभुजादित्वात्कः । भाष्ये (अनरीति) । अमनुष्ये ऽरिभिन्ने इति वार्थः । सत्यदेवा इति । वरुणे यथा सत्येन दीव्यति द्योतत इति यौगिकोयं शब्दस्तथान्येष्वपीत्यर्थः । यस्येति पञ्चमीस्थाने षष्ठी । यस्मात्ते काकुदन्तालु प्राप्य सिन्धवः सप्त समुद्ररूपाः सप्तविभक्तयो ऽनुक्षरन्ति प्रकाशन्ते इत्यर्थः । अनेकार्थत्वादिति । वदेरधिकरणे घञर्थे इति कः । शकन्ध्वादिपररूपं पृषोदरादित्वाद्दैकस्योकारस्य लोपः । नुदेर्वाधिकरणे कः । पृषोदरादित्वान्नलोपः । सूर्मी शोभनोर्मयः प्रतिमाम् सुषिराम् ऊषमुषीति रप्रत्ययेन सच्छिद्रां प्रविश्याग्निर्यथा तत्रत्यं मलं भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति एवं तालुदेशे प्रकाशं प्राप्य विभक्तयो विभक्त्यन्ताः शब्दाः शरीरं पापमपाकुर्वन्तीत्यर्थः । अनेन स्वर्गप्राप्तिः फलमित्युक्तम् । एवन्तर्हीति । वेदातिरिक्तविषय एव प्रयोजनान्वाख्यानं न तु वेदविषये इत्येवं रूपं विषयविभागं तृतीयस्य प्रश्न इत्यन्ये । किंचित्पदार्थमाह । वेदमपीति । शेषपूरणमन्यत् । किं तत्किंचिदित्याकाङ्क्षायां भाष्ये ।

सत्यदेवः स्यामित्यध्येयं व्याकरणम् । सुदेवो असि । किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किंचित् । ओम् इत्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् शब्दान्पठन्ति । पुरा कल्प एतदासीत् । संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते । तदद्यत्वे न तथा । वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति । वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः । अनर्थकं व्याकरणमिति । तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे । इमानि प्रयो-

---

यते ते बाल्यात्प्रष्टुमसमर्था इति न प्रयोजनमन्वाख्येयम् । अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्ट्वात्पूर्वं वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रष्टुं समर्थत्वाद्व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्तीत्यवश्यान्वाख्येयं प्रयोजनम् । न पुनरन्यदिति । वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थः । ओम् इत्युक्त्वेति । अभ्युपगम्येत्यर्थः । वृत्तान्तश इति । वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते । वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीत्यर्थः । अद्यत्व इति । अद्यत्वेशब्दो निपातोऽस्मिन् कालइत्यत्रार्थे वर्तते । त्वरिता इति । विवाहादौ । उभयोपदेश इति । हेयोपादेयोपदेशे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः । यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा गौरवं तु भवतीत्याह । अन्यतरेति । शब्दापशब्दयोरित्यर्थः । अन्यतरा-

---

(ओमित्युक्त्वेति) पठतीत्यस्यानन्तरमेतेभ्योपीति शेषः । एवञ्च वेदमधिजिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयोजनं किमिति नान्वाख्यायत इति प्रश्नः । वेदाध्ययनवद् व्याकरणाध्ययनमपि प्रयोजनमन्तरैव करिष्यन्तीति प्रयोजनविचारो व्यर्थ इति तात्पर्यम् । नन्वोमित्यधिकमत आह । अभ्युपगम्येति । विनैव प्रयोजनज्ञानमिति शेषः । भाष्ये उत्तरमाह । (पुराकल्पे इति) । युगान्तरे इत्यर्थः । संस्कार उपनयनम् । करणमाभ्यन्तरप्रयत्नः । अनुप्रदानं नादादिबाह्यप्रयत्नः । तेनाधीतव्याकरणशिष्येभ्य इत्यर्थः । ते तदानीमपि कर्मानुष्ठानफलकत्वं वेदस्य जानन्तो नित्यत्वं वा तदध्ययनस्य जानन्तो न तदध्ययनप्रयोजनं पृच्छन्तीति न कदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्यम् । न तथेति । किं तु विपरीतमित्यर्थः । भाष्ये (आचार्यपदेन) शास्त्राध्यापको भाष्यकृदेव विवक्षितः । इदं शास्त्रमिति । प्रयोजनान्वाख्यानमित्यर्थः । भाष्ये (उक्तः शब्द इति) । किं लौकिकानाञ्चेत्यनेन विषयभूतः शब्द उक्त इत्यर्थः । स्वरूपमपीति । अथ गौरित्यादिना । अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य विषयप्रयोजननिरूपणमेतावता कृतमिति बोधयितुन्तेनैव संबन्धाधिकारिणावुक्ताविति तौ पृथग्नोक्तौ । किंयत्तदभ्योन्यत डतराभावादाह । अन्यतरान्ये-

जनान्यध्येयं व्याकरणमिति । उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजना-
न्यप्युक्तानि । शब्दानुशासनमिदानीं कर्त्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । किं
शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभयोपदेश इति ।
अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा । भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते ।
पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यते एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति । अभक्ष्य-
प्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । अभक्ष्यो
ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यतएतदारण्यो भक्ष्य इति । एवमिहापि । यदि
तावत् शब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यतएतद् गाव्यादयो-
पशब्दा इति । अथापशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत-
एतद् गौरित्येष शब्द इति । किं पुनरत्र ज्यायः । लघुत्वाच्छब्दोपदेशः ।
लघीयाञ्छब्दोपदेशः । गरीयानपशब्दोपदेशः । एकैकस्य शब्दस्य बहवो-
पभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽप-
भ्रंशाः । इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति । अथैतस्मिन् शब्दोपदेशे सति
किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः । गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनि-

---

न्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्त्तेते । पञ्चेति । अ-
र्थित्वाल्लक्षणं प्राप्तं पञ्चसु पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तते । न
त्वयं विधिः । अप्राप्तेरभावात् । किं पुनरिति । उभयोपदेशाद् गुरोर्द्वावपि प्रशस्तौ
तयोः को ज्यायानित्यर्थः । इष्टेति । साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मावाप्तेरित्यर्थः । अथवा

ति । तत्र सुशब्दोपदेशः प्रयोगविध्यर्थानुवादः । अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोगप्रतिषेधार्थः ।
पञ्च पञ्चनखा इत्यस्य नियमत्वं दर्शयति । अर्थित्वादिति । नियम्यमानं पुनः
शब्देन बोध्यमानमित्यर्थः । ननु अस्य परिसङ्ख्यात्वात्कथं नियमत्वेन व्यवहा-
रोक्ति च नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेदः पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्तांशपरिपूरणफलो नि-
यमः । अन्यनिवृत्तिफला च परिसङ्ख्येति चेन्न । नियमेऽप्यप्राप्तांशपरिपूरणरूप-
फलबोधनद्वारार्थादन्यनिवृत्तेः सत्त्वेन अभेदमाश्रित्योक्तेः । विधिरिति । अपूर्ववि-
धिरित्यर्थः । ये तु पञ्चपदस्य तदतिरिक्ते लक्षणा भक्ष्यपदस्य चाभक्ष्ये सेति वदन्ति ।
तेषां पदद्वये लक्षणागौरवम् । अस्यैव नियमत्वेन भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो
गम्यत इति भाष्यविरोधश्च । नियमपदस्य तद्बोधके लक्षणायां सैव दोषः ।
अक्षरास्वारस्यञ्च । नियम्यमानं भक्षणं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तत इति कैय-
टासङ्गतिश्च । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तवैषम्यापत्तिश्च । अन्यनिवृत्तिफला
परिसङ्ख्येति अभियुक्तोक्तिविरोधश्च । सिद्धस्य पुनर्विधानात्मापकप्रमाणस्य

मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः । नेत्याह । अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः न चान्तं जगाम। किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति। चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति। आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति। तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः। किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः

उपादेयोपदेशात्साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः बृहस्पतिरिन्द्रायेति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः । शब्दानामिति । शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य । तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधानाय गम्यमानार्थस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः । एकदेशोपयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते । यथौषधसंस्कृतघृतमात्रैकदेशोपयोगे उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः । तथेह नेति प्रतिपादयति । चतुर्भिरिति । आगमकालो ग्रहणकालः । स्वाध्यायकालो ऽभ्यासकालः । प्रवचनकालो ऽध्यापनकालः । व्यवहारो यज्ञकर्मणि । किं चिदिति । सामान्यविशेषौ यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत् । कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इत्यादि ।

तदितराविषयत्वरूपसङ्कोचकल्पनम् । तेनान्येषां भक्षणाभावस्तद्भक्षणे प्रायश्चित्तञ्च सिध्यति । एव समभिव्याहारे सोपि स्फुटमस्यार्थस्यैव द्योतकोन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसङ्कोचफलितमर्थमादाय नियम् । (भक्ष्यनियम इति) भक्ष्यानुमितिरूप उपदेशे इत्यर्थः । भाष्ये (प्रतिपत्ताविति) त्थस्योपायभूत इति शेषः । अनभ्युपायत्वञ्चाशक्यत्वेन कृत्स्नाभिमतानभ्युपायत्वात् । तत्रार्थवादमाह । (बृहस्पतिरिति) । ननु शब्दानामिति पुनरुक्तमत आह । योगरूढइति । अर्थपौनरुक्त्यमाशङ्क्य निराकरोति । तत्रेति । ननु यावदेवाध्येयते तावदेवाभ्युपयुक्तं स्यात् । अत आह । भाष्ये (चतुर्भिरिति) । उक्तस्यैव तदाशयमाह । एकदेशेत्यादि । विद्योपयोगाधारभूतानां कालानां विद्यां प्रत्युपाधारत्वात् । तस्य च करणत्वविवक्षा बोध्या । चतुर्षु कालेषु विद्योपयुज्यत इति फलितोर्थः । तत्राद्ययोर्विद्यार्थ्येयं बहिर्मानित्वादरपूर्वकसद्वस्त्रादिलाभ उपयोगस्तृतीये प्रतिष्ठा सच्छिष्यलाभद्वारार्थप्राप्तिः सत्कारविशेषश्च । चतुर्थे यज्ञादनुष्ठानकाले ऽपशब्दप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्ताभावः कर्मसाङ्गता दक्षिणालाभः प्रतिष्ठेत्युपयोगः । तादृशप्रचोपयोगः सर्वाध्ययनएव । भाष्ये (पर्युपयुक्तमिति) । समा-

शब्दौघान् प्रतिपद्येरन्। किं पुनस्तत्। उत्सर्गापवादौ। कश्चिदुत्सर्गः कर्त्तव्यः। कश्चिदपवादः। कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः। कथंजातीयकोऽपवादः। सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः। तद्यथा। कर्मण्यण्। तस्य विशेषेणापवादः। तद्यथा। आतोऽनुपसर्गे कः॥ किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद् द्रव्यम्। उभयमित्याह। कथं ज्ञायते। उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्

सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षाश्रयणे न सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति। किं पुनरिति। आकृतिपक्षे केवले आश्रीयमाणे सकृद्गतौ विप्रतिषेधइत्यादि नोपपद्यते। केवलेपि व्यक्तिपक्षे पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति न घटते। तस्माल्लक्ष्यासिद्धये क्वचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते। अत्र जातिवादिन आहुः। जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते व्यक्तीनामानन्त्यात्सम्बन्धग्रहणासम्भवात्। सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते। तत्र गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति। तस्यां प्रतीतायां तदावेशात्तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते। शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते। गुणे तु तत्सम्बन्धात्प्रत्ययः। द्रव्ये सम्बन्धिसम्बन्धात्। संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात् पिण्डस्य कौमारयौवनाद्यवस्थाभेदेपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता डित्थत्वादिका जातिर्वाच्या। क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या। पठति पठतः पठन्तीत्योदरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः। व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः। शब्दस्य व्यक्तिरेव वाच्या। जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः। किं पुनरिति।

ममित्यर्थः। पर्यवसन्नमिति पाठान्तरम्। न चेष्टापत्तिः। विद्योऽद्देशापत्तेः। कर्मसु प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च। ननु तदात्मकत्वाल्लक्षणस्य मतोरनुपपत्तिरत आह। सामान्यविशेषाविति। लक्षणं शास्त्रमित्यर्थः। भाष्ये (कथं जातीयक इति)। केन प्रकारेणेत्यर्थः। एतेनैवंजातीयकेन शास्त्रेण सशब्दोपदेशप्रवृत्तिः पाणिनेरुचितेति सूचितम्। आकृतिपक्षेइति। तत्र उद्देश्यतावच्छेदकजात्या... लक्ष्ये क्वचिच्चरितार्थयोर्द्वयोः सकृत्प्रतिपक्षन्यायेन विरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ विप्रतिषेधे परमिति विध्यर्थं न तु नियमार्थमिति सकृद्गताविति न सिद्ध्यतीत्यर्थः। इदञ्च विप्रतिषेधसूत्रे दूषयिष्यते। तस्यां प्रतीतायामिति। शब्दशक्यत्वेन गृहीतायामित्यर्थः। एवमभिदधतीत्यस्याभिधाविषयत्वेन गृह्णन्तीत्यर्थः। तदावेशात्। तत्समवायात्। प्रतीयतइति। अविनाभावाच्छब्दजन्यबोधविषयो भवतीत्यर्थः। प्रत्ययो ज्ञानम्। उपलक्षणभावेनेति। शक्यतावच्छेदकेनेत्यर्थः।

बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते । द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणामित्येकशेष आरभ्यते । किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः । संग्रह एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति । तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि । तत्र त्वेष निर्णयः । यद्येव नित्यः । अथापि कार्यः । उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति । कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् ॥ सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे ॥

विप्रतिपत्त्या संशयः । केचिद्ध्वनिव्यङ्ग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः । अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति । वाक्यस्फोटमपरे साङ्गिरन्ते । अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादित्याचक्षते । संग्रहइति । ग्रन्थविशेषे । कथं पुनरिति । किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसम्बन्धानामथ स्मर्तेति प्रश्नः । सिद्धइति । तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा । कार्यश-

---

ब्दस्तु न शक्तिरिति मञ्जूषायां प्रतिपादितम् । भाष्ये । (जात्याख्यायामिति) । व्यक्तौ पदार्थे सम्पन्ना व्रीहय इति व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं सिद्धमेवेति व्यर्थं तत्स्यादिति भावः । सरूपाणामिति । आकृतेरेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगोपपत्तौ तदुक्तिसंभवो व्यक्तिपक्षएवेति भावः । न चाकृतिपक्षेपि श्लक्ष्णाः पादा इत्याद्यर्थं स आवश्यक इति वाच्यम् । तावतीषु काञ्चिदेकां जातिं स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वं परम्परयाच व्यक्तिप्रत्यय इति सरूपसूत्रे कैयटेनैव वक्ष्यमाणत्वात् । जातौ न जातिरिति परेषां दर्शनं नास्माकमिति च तत्रोक्तम् । विप्रतिपत्त्येति । शब्दानां नित्यत्वे व्यर्थं व्याकरणशास्त्रमिति प्रश्नाशयः । केचित् । मीमांसकाः । वर्णात्मकमिति । पदवाक्ये च वर्णसमूहरूपे एवेति तदाशयः । अत्र मते एकं घटपदमित्याद्यनुपपत्तेराह । अन्ये वैयाकरणाः । अपरे त एव मुख्याः । पदे वर्णानामिव वाक्ये पदानां कल्पितत्वात् । तेषामर्थवत्त्वमपि काल्पनिकमिति वाक्यस्यैव शब्दत्वमिति तद्भावः । अन्ये त्विति । वैशेषिकादयः । ध्वनिरिति । स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः । एवञ्च कण्ठादिवच्छास्त्रमपि तस्य कारणमित्याशयः । सङ्ग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यको ग्रन्थ इति प्रसिद्धिः । भाष्ये (उभयथापीति) । एवञ्च निष्फलोयं विचार इति भावः । साधुत्वज्ञानाय उभयथापि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम् । अथ पाणिनिसूत्रव्याख्यानभूतं वार्त्तिकमवतारयति । (कथं पुनरिति) । अत एवात्रैव पाणिनिनामग्रहणम् । इतः पूर्वन्तु सवार्त्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रन्थ इति बोध्यम् । शब्दार्थसंबन्धानामिति । शब्दश्चार्थश्च संबन्धश्चेति द्वन्द्वः । एवञ्च किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वारार्थविशेषसंबन्धनिष्पादकत्वं शास्त्रस्य किं वा सिद्धशब्दार्थसंबन्धबोधकत्वमिति प्रश्नार्थ इति तात्पर्यम् । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इति वार्त्तिके समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी संबन्धश्च प्रत्यासत्त्या शब्दार्थयोरेव, त्रयाणामात्यन्तिकाविश्लेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इति बोध्यम् । व्यक्तिस्फोटेति । सा पदवाक्यरूपा

सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति । अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः । कथं ज्ञायते । यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा । सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति । ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तद्यथा । सिद्ध ओदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते । तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणम् । न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति । संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि तदेव । अथवा सन्त्येकपदान्य-

---

ब्दिकानामपि मते प्रवाहानित्यतया अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम् । द्रव्यपक्षेपि सर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म वाच्यमिति नित्यता प्रवाहानित्यतया वा । सम्बन्धस्यापि व्यहारपरम्परया अनादित्वान्नित्यता । सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययोर्दर्शनात्पृच्छति । अथेति । नित्येति । नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकस्तमेवार्थं कदाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित्सिद्धशब्द इत्यर्थः । कूटस्थेष्विति । अविनाशिषु । अविचालिष्विति । देशान्तरप्राप्तिरहितेषु । ननु चेति । सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नोप्यर्थोवगम्यतइत्यर्थः । संग्रहे तावदिति । तत्र हि किं कार्यः शब्दोऽथ सिद्ध इति पक्षद्वयविचारः कृतः तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायी सामर्थ्यात्सिद्धशब्द इति स्थितम् । तत्समानतन्त्रत्वादिहापि तथैव युक्तमित्यर्थः । अथवेति । एवशब्दप्रयोगे द्विप-

---

नित्यैवेति तद्भावः । एतच्चोपपादितं प्राक् । कार्यशब्दिकानामिति । कार्यशाब्दिकानामिति त्वपपाठः । उत्तरपदवृद्धेर्दुर्लभत्वात् । असत्योपाधीति । जातिरूपेत्यर्थः । जातिर्हि तन्मते आविद्यको धर्मविशेषः । यद्वा सर्वेषां धर्माणां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्त्यादीनां विशेष्यत्ववत् सर्वत्राधिष्ठानभूतं ब्रह्मैव विशेष्यं विशेष्यमेव च द्रव्यमिति भावः । शब्दार्थयोर्नित्यत्वपक्षे तत्संबन्धस्य नित्यत्वेऽप्यनित्यत्वपक्षे कथं संबन्धस्य नित्यत्वमत आह । संबन्धस्येति । प्रवाहनित्यतया तयोरिव तस्यापि नित्यत्वमिति भावः । शब्दार्थयोः संबन्धश्च शक्तिरूपस्तादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । भाष्ये (सिद्धशब्दस्य कः पदार्थ) इति । अत्र पदार्थशब्दो रूढः । सिद्धशब्दसंबन्धी कः पदार्थ इत्यर्थः । (कूटस्थेष्विति) कूटमयोघनस्तद्वत्तिष्ठन्ति ये तेषु संसर्गिनाशेपि स्वयमनष्टेष्वित्यर्थः । नन्वयोघनस्यापि तर्हि नित्यत्वं स्यादत आह । (अविचालिष्विति) । भाष्ये द्यावापृथिव्यादि व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टान्तितम् । आकाशस्यापि व्यावहारिकनित्यत्वमेवाचार्याभिमतम् । एवञ्च तत्र रूढत्वान्नित्यवाचकस्यैव ग्रहणमिति भावः । प्रत्यासत्त्यानालोचनेनापि नियामकमाह । भाष्ये (अथवेति) । एतेन तत्समानतन्त्रत्वाद्वाऽत्रत्यैकपदार्थ-

ऽप्यवधारणानि । तद्यथा । अब्भक्षो वायुभक्ष इति । अप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यते । एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति । अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । किं पुनरनेन वर्ण्येन किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः । यस्मिन्नुपादीयमानेऽसन्देहः

ह्यमवधारणम् । द्योतकत्वेन एवशब्दस्यापेक्षणात् । यदा तु द्योतकमन्तरेण सामर्थ्यादवधारणं गम्यते तदा तदेकपदमित्युच्यते । तत्र सर्वएवापो भक्षयन्तीत्यब्भक्षश्रुतिः सामर्थ्यान्नियममवगमयत्यप एव भक्षयतीति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेण राश्यन्तराभावात्सिद्धशब्दोपादानान्नियमो ऽवगम्यते । सिद्ध एवेति । कार्याणां तु पदार्थानां प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपि सत्त्वात्सिद्धता नास्तीति न ते ऽपि सिद्धा एव । अथवेति । कथं पुनर्देवदत्तशब्दे संज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्यते । न ह्यसौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः । न चैकदेशात्स्मर्य्यमाणस्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते । प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वासम्भवादुच्चार्यमाणस्यैव वाचकत्वात् । एवं तर्ह्यनुनिष्पादिन्यो ऽवयवसरूपाः संज्ञा विनियोगकाले विनियुक्ता एव । लोपस्तु वर्णानां साधुत्वं माभूदित्यन्वाख्यायते । इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात्सिद्धश्रुतिरुपात्ता प्रकर्षं गमयति । अत्यन्तसिद्ध इति । न्यायाद्वा नित्यत्वं शब्दादीनां स्थितमित्याह । अथवेति । नहि सन्देहमात्रादलक्षणता भवति पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् ।

वादोऽपि तव स्यादित्यपास्तम् । ननु एकपदानीत्युक्ता ऽब्भक्ष इत्यस्य पदद्वयात्मकस्योदाहरणत्वमसङ्गतमत आह । एवशब्देति । नियमप्रत्यायकसामर्थ्यं दर्शयति । इहापीति । कार्यवाचिन एव ग्रहणाभावे मूलमाह । कार्याणामिति । प्राक्प्रध्वंसाभावयोरिति पाठः । भाष्ये (ऽपएवेति गम्यत इति) । वाक्ये इव समासेऽपि सामर्थ्यात् तदतिरिक्तभक्षणाभावो गम्यत इत्यर्थः । अथवेति । मनुष्यहस्ताद्यपेक्षया ऽऽकाशादीनामप्यत्यन्तं सिद्धत्वमिति भावः । प्रतीयमानस्येति । एतदग्रिमग्रन्थे उपपादयिष्यते । एवन्तर्हीति । एवमेव घटपदं कलशपर्याय इत्यादिप्रयोगाः । अन्यथा पर्यायपदेनेति प्रयोज्यं स्यात् । विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति लोपविधायकं तर्हि किमर्थमत आह । लोपस्त्विति । वर्णानाम् । देइत्यादीनां, तत्रापि क्वचित्पूर्वपदस्यैव क्वचिदुत्तरपदस्यैव क्वचिदुभयोरिति लोकव्यवहारेण निर्णयम् । एवं वर्णानां सत्वभावोऽपि तत एव निर्णय इति तत्त्वम् । निष्पन्नत्वेति । विद्यमानकालसंबन्धो निष्पन्नत्वम् । ननु निर्युक्तिकं व्याख्यानमयुक्तम् । विपरीतस्यापि संभवादत आह । न्यायाद्वेति । वृद्धव्यवहारादेव पदार्थसंबन्धानां नित्यत्वं सङ्ग्रहादौ स्थितमिति व्या-

स्यात् । मङ्गलार्थम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्ध-शब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति । अयं खलु नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्ह्याभी-क्ष्ण्येऽपि वर्तते । तद्यथा । नित्यप्रहसितो नित्यप्रज्वलित इति । यावता आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते । तत्राप्यनेनैवार्थः स्यात् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति-र्नहि सन्देहादलक्षणमिति । पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आ-दितः प्रयुक्तो भविष्यति शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायं वर्णयितुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः । अथ कं पुनः पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति । आकृतिमित्याह । कुत एतत् । आकृतिर्हि नित्या । द्रव्यमनित्यम् । अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः

वर्ण्येनेति । प्रयत्नव्याख्यातव्येनेत्यर्थः । माङ्गलिक इति । अगर्हिताभीष्टार्थ-सिद्धिर्मङ्गलं तत्प्रयोजन आचार्यो माङ्गलिकः । प्रथन्त इति । अध्ययनस्या-विच्छेदात् । वीरपुरुषाणीति । श्रोतॄणां परैरपराजयात् । आयुष्मत्पुरुषाणीति । शास्त्रानुष्ठाने धर्मोपचयादायुर्वर्द्धनात् । सिद्धार्था इति । अध्ययननिष्पत्तिरव तेषां सिद्धिः । नावश्यमिति । ततश्चाभीक्ष्ण्येन ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते आगोपा-लाङ्गनं तेषामेवान्वाख्यानं स्याद् न विरलप्रयोगाणाम् । विनापि च क्रियापदप्र-योगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते । यथा आश्चर्यमनित्ये, नित्यवीप्सयोरिति ।

ख्यानतः सिद्धशब्देन तदेवोपात्तमित्यर्थः । सिद्धिर्मङ्गलमिति । तस्या मङ्गलत्वञ्च का-र्ये कारणरूपोपचारादिति बोध्यम् । तत्प्रयोजनमस्येति प्राग्वतीयष्ठञ् । तत्र मङ्गला-नुष्ठानप्रयोजनतान्याह । भाष्ये (मङ्गलादीनीत्यादिना) । ग्रन्थे तन्निबन्धनस्य फल-माह । अध्येतारश्चेत्यादिना । आनुषङ्गिकमङ्गलसंपत्त्येत्यर्थः । अध्ययननिर्वृत्तिः । तत्-समाप्तिः । सिद्धिः । सिद्धिविषयोऽर्थः । मङ्गलार्थमित्यनेनैव वार्त्तिकप्रवृत्तिः सूचि-ता । असन्दिग्धो नित्यशब्दः किं न प्रयुक्त इत्युक्तम् । तत्रापि सन्देहमाह । भाष्ये (अयं खल्विति) । आभीक्ष्ण्येन बाहुल्येन । अभीक्ष्णमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । प्रयुज्यत इति । साक्षाच्छब्दे आभीक्ष्ण्यासंभवात्प्रयोगद्वारा तद् ग्राह्यम् । एवञ्च नित्यशब्दोपादानेऽपि सप्रयोजनकोट्यन्तरसंभवेन तत्रापि सन्देह एवेति भावः । नित्ये शब्दार्थसंबन्धे इत्यस्य शब्दार्थसंबन्धे ज्ञाते सति नित्ये नित्यप्रयोगविषये शब्दे शास्त्रं प्रवृत्तमित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । नन्वाभीक्ष्ण्यवाचिनो नित्यं क्रि-यापदसाकाङ्क्षतया कथं केवलस्य प्रयोगोऽत आह । विनापि चेति । नन्वेवमर्थं स-

कर्तव्यः सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्धः । अथवा द्रव्ये एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः । सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति । द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या । कथं ज्ञायते । एवं हि दृश्यते लोके । मृत्कया चिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते । घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते । तथा सुवर्णं कया चिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति । पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते । रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते । कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरया आकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति द्रव्यं पुनस्तदेव । आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते । आकृतावपि पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः ।

अर्थसम्बन्धे चेति । द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणं सम्बन्धविशेषणार्थमुपात्तम् । अनित्येर्थे कथं सम्बन्धस्य नित्यतेति चेत् । योग्यतालक्षणत्वात्सम्बन्धस्य । तस्याश्च शब्दाश्रयत्वात् शब्दस्य च नित्यत्वाददोषः । द्रव्यं हि नित्यमिति । असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः । आकृतिरिति । संस्थानम् । ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम् । आत्मैवेदं सर्वमिति वचनात् । न क चिदुपरतेति । अनभिव्यक्तेत्यर्थः । अद्वैतेन लोकव्यवहाराभावाद् व्यवहारे चा-

---

हणं व्यर्थमत आह । द्रव्यपक्षे इति । योग्यता बोधजनकत्वयोग्यता तादात्म्यम् । तदुक्तं भाष्ये (नित्योह्यर्थवतामिति) । शब्दानामित्यर्थः । ननु तादात्म्यस्य संबन्धत्वे कथं तस्य नित्यत्वमिति चेन्न । नष्टभाविवस्तुनोपि शब्देन बोधाद्बौद्धार्थेन तस्य तादात्म्यं नित्यमित्याशयात् । शब्दवृत्तिधर्मस्यैवार्थवृत्तिधर्माभेदमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनादोषाच्च । शब्दस्य च नित्यत्वादिति । आकाशवत्तन्निष्ठः शब्दोपि नित्यः । व्यञ्जकाभावात्तु न सर्वदोपलम्भ इति भावः । ननु घटादिद्रव्यस्य कथं नित्यत्वमत आह । असत्येति । स च कम्बुग्रीवादिमदाकारादिरूपस्तद्व्यङ्ग्यजातिरूपो वा । भाष्ये यद्याकृतिशब्देन तद्व्यङ्ग्यमुच्यते तर्हि तद्व्यावृत्तिकत्वेन व्यञ्जकानित्यत्वेन चानित्यमित्याह । जातेरपीति । अनेनैतत्प्रकरणस्थाकृतिपदस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकोभयपरतां सूचयति । गौतमेनाप्युक्तं "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ" इति । भाष्ये खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इति प्रयोगादच्व्यन्ते विकृतेः कर्तृत्वं बोध्यम् । आकृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण भाष्ये (आकृतावपि पदार्थ इति) । न क चिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरतेत्यन्वयः । ननु परमो नाशश्चेत्तत्काले एवान्यत्र सत्त्वं विरुद्धमत आह । अनभीति । ननु परमार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमत आह । अद्वैतेनेति । नित्यत्वमिति । सर्वदा एकाकारपरामर्शदर्श-

सिद्धे शब्दे अर्थसम्बंधे चेति । ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति । नैतदस्ति । नित्याऽऽकृतिः । कथम् । न क्व चिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते । अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम् । ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगि यत्तन्नित्यमिति । तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते । किं पुनस्तत्त्वम् । तद्भावस्तत्त्वम् । आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते । अथवा किं न एतेन इदं नित्यमिदमनित्यमिति । यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति । कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः

कृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यत्वम् । अथवेति । असत्यत्वेपि तत्त्वतो लोकव्यवहाराश्रयणेन जातेर्नित्यत्वं साध्यते । त्रिविधा चानित्यता । संसर्गानित्यता यथा स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपभासः । उपधानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्परिणामाभावः । परिणामानित्यता यथा बदरीफलस्य श्यामतातिरोभावे लौहित्यस्याविर्भावः । प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मना विनाशः । एतत् त्रिविधानित्यताप्रतिक्षेपेण नित्यतां प्रतिपादयितुमुक्तं ध्रुवमित्यादि । तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति संसर्गानित्यता परिहृता । अविचालीति परिणामानित्यता । अनपायेत्यादिना प्रध्वंसानित्यता । यन्नित्यमिति । बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थो यदा यदा शब्द उच्चारितस्तदा त-

---

नेन यावद्व्यवहारकालं तस्या अपि ध्रुवादित्वेन नित्यत्वमिति भावः । अथावयवसंस्थानरूपाया जातिव्यञ्जिकाया आकृतेर्यावद्व्यवहारकालं मध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह । भाष्ये [अथवेति] । नित्यत्वलक्षणे ध्रुवपदस्यैव व्याख्यानं कूटस्थमिति । रूपान्तरापत्तिर्विचालः । यथा पयसो दध्यादिरूपता । अनेन परिणामानित्यता परास्ता । उत्पत्तेः सत्तापर्यन्तत्वादनुत्पत्तीत्यनेन जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ निरस्तौ । अवृद्धीत्यनेन तृतीयो वृद्धिलक्षणः । अनुपजनेति चतुर्थः परिणामः । अनपायेति । पञ्चमोपचयः । एतद्रूपविकाररहितमिति तदर्थः । अव्ययेति षष्ठो विनाशः । इदञ्च ब्रह्मविषयं नित्यत्वं यावद्व्यवहारमेकरूपस्थितपदार्थविषयञ्च । अयमेव न नित्यशब्दार्थः । प्रवाहाविच्छेदेऽतादृश्यपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह भाष्ये (तदपीति) । यस्मिंस्तत्त्वमिति । प्रवाहनित्यता चानेनोक्ता तन्नाशेपि तद्धर्मो न नश्यति । आश्रयप्रवाहाविच्छेदादिति भावः । यन्नित्यमिति । व्यक्तिजात्याकृतीनां मध्ये यन्नित्यमित्यर्थः । ननु शशशृङ्गादिपदार्थानां कथं नित्यत्वं तेषां स्वरूपस्यैवाभावादत आह । बुद्धिप्रतिभास इति । बाह्यः पदार्थो न शाब्दबोधे विषयः किं तु बौद्धः स च प्रवाहनित्य इति भावः । एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम् । शब्दादीनां नित्यत्वमिति । व्याकरणा

शब्दो ऽर्थः सम्बन्धश्चेति । लोकतः । यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते ।
नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति । ये पुनः कार्या भावाः निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः
क्रियते । तद्यथा । घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाऽऽह कुरु घटं
कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं ग-
त्वाऽऽह कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्यइति । तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते ।
यदि तर्हि लोक एषु शब्देषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते । लोकतोर्थप्रयु-
क्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते । किमिदं धर्मनियम इति । धर्माय

दा तदर्थाकारा बुद्धिरुपजायत इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य नित्यत्वमित्यर्थः । लो-
कत इति । अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकव्यवहारोन्यथा नित्येषु । शाब्दश्च व्यवहारो
नादिवृद्धपरंपराव्युत्पत्तिपूर्वक इति शब्दादीनां नित्यत्वम् । घटादयस्त्वर्थक्रियार्थिभिर-
न्यत आनीयन्ते उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यन्ते नैवं शब्दादयः । तावत्येवार्थ-
मिति । बुद्ध्या वस्तु निरूप्येत्यर्थः । अत्र भाष्यकारेण संभवन्तीमप्येकवाक्यतामनाश्रि-
त्य वाक्यत्रयं व्यवस्थापितम् । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे प्रवृत्तमित्येकं वाक्यम् । कथं
ज्ञायतइति प्रश्ने लोकतो ज्ञायत इति द्वितीयम् । लोकत इत्यस्यावृत्त्या लोकतोर्थप्रयुक्त-
इत्यादि तृतीयम् । शब्दप्रयोगइति । प्रयोगग्रहणेन प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादि-
त्युक्तं भवति । अर्थेन आत्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तो ऽर्थप्रयुक्तः । धर्माय नियम इति ।
चतुर्थ्या तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते । सम्बन्धसामान्ये तु षष्ठीं विधाय समासः कर्तव्यः ।
चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभावएव विधानात् । धर्मार्थइति । धर्मार्थत्वान्नियम एव
धर्मशब्देनाभिधीयते इति कर्मधारयः समासः । धर्मप्रयोजन इति । लिङ्गादिविषयेण

निष्पाद्यत्वमित्यर्थः । तावत्येवेति । वैयाकरणकुलमगत्वैवेत्यर्थः । ननु सक्तदन्वितस्य
लोकत इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्ते इत्यनेनान्वयः कथम् । वार्त्तिके चैकवाक्यतयैवान्वयः
प्रतीयतेऽत आह । अत्रेति । अनाश्रित्येति । न्यूनतापरिहारायेत्यर्थः । लोकत इत्यस्य
च लोकव्यवहारत इत्यर्थः । भाष्ये (अर्थप्रयुक्ते इति) अर्थज्ञानप्रयोजनेन कृत इत्य-
र्थः । परस्य विशिष्टार्थबोधो भवत्विति शब्दः प्रयुज्यते । प्रयोगेणाविभूतशब्दज्ञाने-
नार्थज्ञानादिति भावः । एवं प्राप्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेणास्येयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इ-
त्यादिप्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारा गवादय एव प्रयुक्ता धर्मजनका न गाव्यादय इति
नियमः क्रियत इति तात्पर्यम् । विधानादिति । तादर्थ्यस्य षष्ठ्यर्थत्वबोधनाय त्वे-
वं प्रयोग इति भावः । चतुर्थीति योगविभागो न भाष्यारूढः । सुप्सुपेति समा-
स इत्यप्यगतिकगतिरित्येवं व्याख्यातम् । द्वितीयपक्षात्तृतीये विशेषं दर्शयति ।
लिङ्गादीति । प्रभाकराङ्गीकृतमतेनेदम् । तन्मते हि लिङादीनामपूर्वरूपं कार्यं वा-

नियमो धर्मनियमः । धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः । धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः । यथा लौकिकवैदिकेषु । प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः । यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते । अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः । यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते । भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते । इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति । तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति । समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च । तत्र नियमः क्रियते । इयं गम्या इयमगम्येति । वेदे खल्वपि । पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते । व्रतं

नियोगाख्येन धर्मेण प्रयुक्त इत्यर्थः । प्रियतद्धिता इति । नायमपशब्दः किन्तु ये लोकवेदयोर्भवा अवयवास्ते लोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते । आधाराधेयभावकल्पनया तु तद्धितप्रयोगः प्रियतद्धितत्वनिमित्तः । यथा कश्चिद्वनस्पतय इति प्रयुङ्क्ते । कश्चिद्वानस्पत्यमिति समूहप्रत्ययान्तम् । अथ वेति । नात्रावयवावयविविभागः किं तर्हि लोकवेदव्यतिरिक्तसिद्धान्तशब्दार्थौ भवरूप इत्यर्थः । लौकिकः स्मृत्युपनिबद्धः । वैदिकः श्रुत्युपनिबद्धः । शक्यं चानेनेति । शक्तेः कर्मसामान्ये

च्यम् । तदेव च स्वस्मिन् पुरुषं प्रयुञ्जानं नियोग इत्युच्यते स एव धर्मस्तेन प्रयुज्यते आक्षिप्यते इति कर्मव्युत्पन्नः प्रयोजनशब्दः स चासाधुनिवृत्तिरूपो नियमः धर्मप्रयोजन इति षष्ठीसमासः । एवञ्च द्वितीये धर्मफलको नियम इत्यर्थः । तृतीये धर्मप्रयोज्य इत्यर्थ इति भेदः । केचित्तु धर्माय नियम इत्यनेन प्रत्यवायपरिहाररूपधर्मायायं नियमः । असाधुप्रयोगेऽधर्मोत्पत्तेः । धर्मार्थो नियम इत्यनेन धर्मस्य यज्ञादेरङ्गभूत इत्यर्थः । नानृतं वदेदिति क्रत्वङ्गवाक्येन क्रतुवैगुण्यस्य बोधनात् । धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनैकः शब्द इति श्रुतेर्नियमाददृष्टं पुरुषार्थकरं सूचितमित्याहुः । नन्वीदृशो धर्मनियमः क्व दृष्टोऽत आह । भाष्ये (यथेति) ननु लोकवेदयोरित्येव सिद्धे तद्धितनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह । प्रियतद्धिता इति । नन्वन्यार्थेऽन्यशब्दप्रयोगेऽपशब्दत्वं स्यादत आह । नायमिति । ते वेदलोकेति । अवयवे समुदायशब्दप्रयोगदर्शनादिति भावः । आधाराधेयकल्पनया त्विति । लोकरूपसमुदायतदवयवयोरित्यादिः । नात्रावयवावयविविभाग इति । तत्र भव इत्यादिव्यवहारप्रयोजको विभागारोपोऽवयवावयविनोर्नेत्यर्थः । कृतान्तेषु । कृतान्ताः सिद्धान्तास्तत्प्रतिपादकवाक्येष्वित्यर्थः । भक्ष्यन्नामेत्यस्य तद् भवति यदिति शेषः । शक्यं क्षुदिति सामानाधिकरण्यं कथं भिन्नलिङ्गत्वादत आह । शक्तेरिति । तदा क्षुधमिति ।

च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन श्वमांसादीन्यपि व्रतयितुम् । तत्र नियमः क्रियते । तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते । यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते । शक्यं चानेन यत् किं चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुं तत्र नियमः क्रियते । तथा ऽग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते । भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति । अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि सन्तापयति । तत्र च नियमः क्रियते । एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । एवमिहापि समानाया-

---

लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्ते कृत्यप्रत्ययः । ततः पदान्तरसंबन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंस्कारं न बाधते इति शक्यं क्षुदित्युक्तम् । यदा तु पूर्वमेव विशेषविवक्षा तदा शक्या क्षुदिति भवत्येव । यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत्कर्म शक्तेस्तु प्रतिघातस्तदा क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमिति भवति । खेदादिति । खेदयतीति खेदो रागः । इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः । पयोव्रतइति । सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमो ऽयं न तु विधिः । अर्थित्वाभावे कारणाभावात् । समानायामिति । यद्यपि साक्षादपभ्रंशा न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थं प्रत्याययन्ति के चिच्चापभ्रंशाः परंपरया निरूढिमागताः साधुशब्दानस्मारय-

---

ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरनभिहिताया अभिहितवत्प्रकाशस्य खादुमित्यमुत्र वक्ष्यमाणत्वेन कथमेतदिति चेन्न । प्रधानेति कृत्यार्थक्रियानिरूपितशक्तेरेवायं स्वभावो यत्समानाधिकरणगुणशक्तेरभिहितवत्प्रकाश इत्यभिमानात् । वस्तुत इदमयुक्तमेवेति खादुमित्यत्र निरूपयिष्यामः । खेद इति । एवञ्च ग्राम्यकुक्कुटपरदारादौ विशेषनिषेधस्येतराभ्यनुज्ञापकतया आरण्यकुक्कुटस्वदारगमनयोर्यथा दोषाभावो यथा च ग्राम्यकुक्कुटभक्षणपरदारगमनयोरधर्मस्तथा शास्त्रजनितज्ञानपूर्वके गवादिप्रयोगे ऽपूर्वोत्पत्तिरूपं फलं शास्त्रेण बोध्यते । तेषां साधुत्वबोधनादर्थादपशब्दानामधर्मजनकत्वं बोध्यते एकविधेस्तदितरनिषेधफलकत्वात् । यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति भावः । दृष्टान्तता त्वंशेन वक्ष्यमाणवैदिकानां तु सर्वांशेनेति बोध्यम् । व्रतयतीति । अभ्यवहार्यत्वेनोपादत्त इत्यर्थः । भाष्ये [उच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वेति] सक्त्वासक्त्वा वेत्यर्थः । निखन्यानिखन्य वेत्यर्थ इत्यन्ये । ननु अपभ्रंशा न वाचका वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानशक्तेः शिष्टप्रयुक्तसंस्कृतेष्वेव कल्पनात् । तदनुसारेणैव चापभ्रंशानां साधुस्मरणेन बोधकत्वोपपत्तेः समानायामित्यनुपपन्नमिति शङ्कते । यद्यपीति । तथापीति । एवञ्च वाचकत्वाभावेऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाविशेषेण समानायामित्युक्तम् । निरूढिमागता इति । ते च शक्तिभ्रमेण

मर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च तत्र धर्मनियमः क्रियते । शब्देनैवार्थो ऽभिधेयो नापशब्देनेति । एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । अस्त्यप्रयुक्तः । सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा । ऊष तेर चक्र पेचेति । किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः । प्रयोगाद्धि भवान्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति । यइदानीमप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः । इदं तावद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ताः, अथाप्रयुक्तान सन्ति । सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । सन्तीति तावद् ब्रूमः । यदेतान् शास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते । अप्रयुक्ता इति ब्रूमः । यल्लोके अप्रयुक्ता इति । यदप्युच्यते । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति । न ब्रूमो ऽस्माभिरप्रयुक्ता इति । किं

न्त एव अर्थं प्रत्याययन्ति । अन्ये तु मन्यन्ते साधुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका इति । अस्त्यप्रयुक्त इति । प्रयोगमूलत्वादस्याः स्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यानस्याप्रामाण्यमाशङ्कते, यथा घटादीनां विनाऽप्यर्थक्रियया सत्वं गम्यते । नैवं शब्दानां, ये हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः सन्तः सत्वेनावसीयन्ते इत्याह । इदमिति । कश्चेदानीमिति, उपहासपरम् । उत्तरन्तु शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्यया·

बोधका इति भावः । शक्तिभ्रमस्त्वेत्थं केन चित् गावीति प्रयुक्ते गौरिति साधुस्मरणात् प्रयोज्यस्य बोधेऽपि तटस्थस्य गावीशब्दादेवास्य गोबोध इति भ्रमस्तन्मूलको ऽन्येषामपि भ्रम इति । वस्तुतो विनिगमनाविरहाद् भाषाःवदेष्वपि शक्तिरेवेत्याह । अन्ये त्विति । साधुत्वं चैतन्मते शब्दगतधर्मसाधनतावच्छेदकवैजात्यमेव । यद्यपि साधूनेव भाषेतेति न श्रूयते तथापि फलनिर्देशवाक्ये तन्निर्देशादेवेदृशविधिः कल्प्यते । तत्र के साधव इत्याकाङ्क्षायामेत एव साधव इति व्याकरणेन लिङ्गादिनाम्नद्वारा शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयत इति बोध्यम् । भाष्ये (शब्देनैवेति) । साधुनेत्यर्थः । एवं क्रियमाणमिति । शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः । अस्त्यप्रयुक्त इत्यादेः पक्षतीपयोगमाह । प्रयोगमूलत्वादिति । लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इत्यनेन प्रयुक्तेषु साध्वसाधुषु प्रयुक्तसाधवन्वाख्यानेन तेषु धर्मःयुक्तो ऽसाधुष्वधर्म इत्यर्थकेनेदं सूचितम् । एवञ्चाप्रयुक्तानामप्रयोगेणैवासाधुत्वानुमानादसाधूनामप्यनेनान्वाख्यानादप्रामाण्यमिति भावः। वार्त्तिकोक्तनियमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् । भाष्ये (किमत) इति । अप्रयुक्तसत्त्वं ना·

तर्हि लोके ऽप्रयुक्ता इति । ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके । अभ्यन्तरो ऽहं लोके न त्वहं लोकः । अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात् । अस्त्यप्रयुक्त इति चेत् । तन्न । किं कारणम् । अर्थे शब्दप्रयोगात् । अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सन्ति चैषां शब्दानामर्थाः येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते । अप्रयोगः

दिसंभवादनुमितिसत्त्वात् । व्यवहारे तु न दृश्यन्तइत्युक्तम् । न त्वहं लोक इति । यथा लोकोऽर्थावगमाय शब्दान् प्रयुङ्क्ते नैवं मयैतेर्थे प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः । अर्थे शब्दप्रयोगादिति । अर्थसद्भावः शब्दप्रयोगे लिङ्गं नहि विना शब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते । इतरोऽन्यथासिद्धतामाह । अप्रयोग इति । यतोन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचकास्ततो नैषामनुमानमुपपद्यते । यद्यप्यूषत्यस्य उषिता इति समानार्थो न भवति परोक्षतादिविशेषस्यानवगमात्तथापि तत्प्रत्यायनाय पदान्तरसहितः प्रयुज्यते । संप्रत्यप्रयुज्यमानानामपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादनुशासनं कर्त्तव्य-

---

स्माकमनिष्टं साधुमात्रार्थत्वाद्व्याकरणस्येत्यर्थः । उत्तरम् । प्रयोगादिति । तथाचाप्रयोगादसाधुत्वानुमानमिति भावः । विप्रतिषिद्धत्वमुपपादयति । एवञ्च सत्त्वे प्रयोग आवश्यक एव अप्रयोगे च सत्त्वमेव न स्यादिति भावः । ननु लक्षणवशेन सत्त्व केनाप्यप्रयोगाच्चाप्रयुक्तत्वमिति न विरोधोतो भाष्ये (प्रयुञ्जान एवेति) । ननु मया प्रयुक्तत्वेत्किं तत्र, सोपहासमाह ॥ (कश्चेदानीमिति)॥ स्वयमेव प्रयोगं कृत्वा सन्ति चाप्रयुक्ता इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगे साधुर्योग्यः स्यादित्यर्थः । त्वत्प्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वावगमे ऽप्रयुक्तत्वोक्तिर्विरुद्धेति भावः । ननु लोकान्तर्भूतस्य न त्वहं लोक इति वचो विरुद्धमत आह । यथेति । अर्थबोधाय शब्दान्प्रयुञ्जानो हि मम लोकत्वेनाभिमत इत्यर्थः । भाष्ये (ऽर्थे शब्दप्रयोगादिति) । अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः । तदाशयमाह । अर्थसद्भावइति । भाष्ये [प्रयोगान्यत्वादिति] प्रयुज्यत इति प्रयोगः शब्दः सोन्यो यस्यार्थस्यास्ति तत्त्वादित्यर्थः । सर्वनाम्नः परनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् । पदान्तरसहित इति । पदान्तरं क्व यूयमिति । तत्र क्वेत्यनेन साधनपारोक्ष्यं निष्ठया भूतत्वं कर्तृत्वञ्च यूयमित्यनेन मध्यमपुरुषबोध्यमाभिमुख्यं चेतनत्वं च साक्षात् । गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र निर्देशात् तरतेर्गत्यर्थत्वात्क्तः रिक्तः । नन्वाख्याते क्रियाविशेष्यको बोधोऽत्र च कर्तृविशेष्यक इति कथं लिङ्क्तसमानार्थत्वमिति चेन्न । विषयताविशेषानादरेण तथोक्तेः । न चाख्याते क्रियाविशेष्यकबोध पचति भवति अपाक्षीद्भवतीति भूवादिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधः । अतीतानागतपाककर्तृकसत्ताया वर्त्तमानत्वासङ्गतेरिति वाच्यम । वर्त्तमानसामीप्ये तत्र लटः सत्त्वात् । तरति ब्रह्महत्यां योश्वमेधेन यजते इत्यादौ यत्कर्तृकं तरणमिति बोधः । अत एव क्लीनपुंसके इति सूत्रे रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानमिति भाष्ये उक्तम् । नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्छास्त्रस्य-

प्रयोगान्यत्वात् । अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः । कुतः । प्रयोगान्यत्वात् । यदेतेषां शब्दानामर्थेऽन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते । तद्यथा । ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुषिताः । तेरेत्यस्यार्थे क्व यूयं तीर्णाः । चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्तः । पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति । अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् । यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः । तद्यथा दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रकाणि च, न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति केवलमृषिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते । सर्वे देशान्तरे ! सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । न चैवोपलभ्यन्ते । उपलब्धौ यत्नः क्रियताम् । महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः । वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः । एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव । एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते । तद्यथा । शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति । विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु, दात्रमुदीच्येषु, रंहतिः प्राच्यम-

---

मित्याह । अप्रयुक्ते इति । ऋषिसंप्रदाय इति वेदाध्ययनमित्यर्थः । सर्वे इति । इदमत्र तात्पर्यं यस्य कस्य चिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठेते अपि तु शिष्टानामेव वचनात् । वाकोवाक्यमिति । वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते । यथा किंस्विदावपनं महद् भूमिरावपनं महदिति । पूर्वचरितसंकीर्तनमितिहासः । वंशा

प्रामाण्यं स्यादत आह । संप्रतीति । पाणिनेर्व्याकरणप्रणयनकाले इत्यर्थः । पूर्वप्रयोगसत्ता च व्याकरणप्रणयनादेवानुमीयत इति भावः । इदमपि यत्र भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वं नोक्तं तदभिप्रायकमनुमानं बोध्यम् । वार्षशतिकानीति । वर्षशब्दो दिवसपरः । यथाश्रुत एव वा । आहरति । सामग्र्यभावादिति भावः । ननु सूत्राणां बहुयजमानकानामृषिभिर्वसिष्ठादिभिः संप्रदीयमानत्वाभावादृषिसंप्रदाय इत्ययुक्तमत आह । वेदेति । भाष्ये (कृत्वे) त्यनन्तरमधीयते इति शेषः । याज्ञिकाश्च कल्पसूत्रेणान्वाचक्षत इत्यर्थः । तत्र सूत्राणां कर्मत्वम् । अनुपलब्ध्याऽप्रयुक्तत्वं शङ्कते । भाष्ये (न चैवेति) इतरलोकापेक्षया वसुमत्यां शब्दबाहुल्यात्तस्याः पृथग् ग्रहणम् । अनेनाऽऽपातालपर्यन्त सङ्ग्रहः । (त्रयो लोकाः) स्वस्त्वेनोपरितनसकलसङ्ग्रहः । (रहस्यम्) उपनिषत् । मन्वादिस्मृतयो वा । वेदनिगूढा-

दृश्येषु, गामिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु । दात्रमुदीच्येषु । ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते । क्व । वेदे । तद्यथा । सप्तास्ये रेवती रेवदूष, यद्वो रेवती रेवत्यां तमूष, यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र, यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनामिति । किं पुनः शब्दज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे । कश्चात्र विशेषः । ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः । ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा अधर्मः प्राप्नोति । यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्मः । एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य बहवो ऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । आचारे नियमः । आचारे पुनर्ऋषिर्नियमं वेदयते । ते ऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति । अस्तु तर्हि प्रयोगे । प्रयोगे सर्वलोकस्य । यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोको ऽभ्युदयेन युज्येत । कश्चेदानीं भवतो मत्सरः यदि सर्वो लोको ऽभ्युदयेन युज्येत । न खलु कश्चिन्मत्सरः । प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति । फलवता च नाम प्रय-

---

ह्यनुकीर्तनं पुराणम् । विकार इति । जीवतो मृतावस्था विकारस्तत्रेत्यर्थः । किं पुनरिति । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति श्रुतिः । तत्र किं सम्यग्ज्ञातः कामधुग् भवति सुप्रयोगात्तु सम्यग्ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थः । आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग् भवति सुप्रयुक्तत्वं तु सम्यग् ज्ञानादित्यर्थ इति प्रश्नः । ज्ञाने धर्म इति चेदिति । यथा श्लेष्मणः प्रकोपनं स्नेहद्रव्यं रूक्षं तु वायोस्तथेहापि प्राप्तमिति भावः । आचारे । प्रयोगे । ऋषिर्वेदः । न च प्रयत्न इति । यदि प्रयत्नेन

र्थप्रकाशकत्वात् । एवञ्च देशान्तरशब्दः शास्त्रान्तरवेदान्तरोपलक्षक इति बोध्यम् । भाष्ये हम्मतिरित्यत्र रंहतिरित्यत्र च गतिकर्मेत्यनुकर्षः । दातिर्लवनार्थ इति । क्तिन्नन्तं क्तिजन्तं वा । लवनेऽर्थे दातिशब्दं प्राच्याः प्रयुञ्जते तदर्थे दात्रशब्दमुदीच्या इत्यर्थः । वार्त्तिकोक्तो धर्मनियमः श्रुतिसिद्धस्तत्रामुभयोः श्रवणात्प्रश्न इत्याह । एकः शब्द इति । तत्र यदेकस्मादपूर्वं तदितरत्तदर्थमिति न्यायाद्द्वयोः साध्ये । फलसंबन्धाभावाद्विकल्पायोगेनैकस्य प्राधान्यमपरस्याङ्गत्वं तत्र प्रथमं वा नियम्यतेति न्यायाश्रयेणाह । तत्र किमिति । सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारित्वेन गम्यते । पराङ्ग चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति न्यायेन ज्ञानस्य शेषशेषतया धर्मतुल्यत्वाभावात् । प्रयोगाङ्गतयादृष्टार्थत्वाच्च प्रयोगस्य फलं प्रति संनिहितत्वाच्चाह । आहोस्विदिति । यथा श्लेष्मण इति । तथा धर्मजनकज्ञानविपरीतत्वात् तद्विपरीतजनकत्वमपशब्दज्ञानादधर्मप्राप्तिरित्यर्थः । प्रयोगे इति । एवञ्च प्रयोगादेवाधर्मवद

त्नेन भवितव्यम् । न च प्रयत्नः फलाद् व्यतिरेच्यः । ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते । तएव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते । व्यतिरेको ऽपि वै लक्ष्यते । दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणा अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः । तत्र फलव्यतिरेकोपि स्यात् । एवं तर्हि नापि ज्ञानएव धर्मो नापि प्रयोगे एव । किं तर्हि । शास्त्रपूर्वके प्रयोगे ऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन* । शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते । तत्तुल्यं वेदशब्देन । वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति । यो ऽग्निष्टोमेन यजते । य उ चैनमेवं वेद । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद । अपर आह । तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्ति । एवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते इति । अथ वा पुनरस्तु ज्ञानएव धर्म इति । ननु चोक्तं ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा ऽधर्म इति । नैष दोषः । शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञाने ऽधर्ममाह । यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय । तद्यथा । हिक्कितहसितकण्डूयि-

---

विना फलं स्यात्प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः । व्यतिरेक इति । परिहासः । तत्तुल्यमिति । वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्दः तस्य यथा ज्ञात्वाऽनुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः। अपर आहेति । वेदश्चासौ

धर्मोपीति ज्ञानाद्धर्म इति वेदविरुद्धमिति भावः । भाष्ये [फलाद्व्यतिरेच्य इति] फलवद्वृत्त्यभावप्रतियोगो न कार्य इत्यर्थः । प्रयत्नवैयर्थ्यमिति । व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः । साधीय इति । क्रियाविशेषणम् । शास्त्रसंस्कारवतां प्रभूतशब्दप्रयोगजन्यब्रह्मपूर्वद्वारा बहुतराभ्युदययुक्तत्वमित्यर्थः । भाष्ये [तत्र फलव्यतिरेकइति] । कौशलव्यतिरेकवत् फलव्यतिरेकोपि स्यादिति तस्य व्याकरणाध्ययनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । शास्त्रपूर्वकेइति । व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यर्थः। तत्र वेदाङ्गत्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इति प्रामाणिकाः । वेद इति । बोधक इत्यर्थः ॥ प्रमाणमित्यर्थो वा । तस्य यथेति। तस्य यथा य उ चैनमेवं वेदेति ग्रन्थे न वेदतो ज्ञात्वानुष्ठानं फलायोक्तम् ॥ तथाप्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वकप्रयोगः फलायेत्येकः शब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ भाष्ये [प्रमाणमिति] ॥ प्रामाणिकमित्यर्थः ॥ शब्दश्च शब्दज्ञाने इति एकः शब्दः सम्यग् ज्ञात इत्यादिः । हेलयो हेलय इत्यादि तु अपशब्द प्रयोगे ऽधर्ममाह न तु ज्ञाने इति भावः ॥ यद्यपि तत्र प्रयुक्तइत्यप्युक्तं तथाप्यवैयाकरणस्य सम्यक् प्रयोगादपि धर्माभावेन ज्ञानमेव

तानि नैव तद्दोषाय भवन्ति नाभ्युदयाय। अथ वाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने। यो ह्यपशब्दान् जानाति। शब्दानप्यसौ जानाति। तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतो ऽर्थादापन्नं भवति अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति। अथ वा कूपखानकवदेतद्भविष्यति। तद्यथा। कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि तदीयमृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति। सोप्सु सञ्जातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति। एवमिहापि। यद्यप्यपशब्दज्ञाने ऽधर्मः तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति। यदप्युच्यते आचारे नियम इति। याज्ञे कर्मणि स नियमः। अन्यत्रानियमः। एवं हि श्रूयते। यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः। प्रत्य-

---

शब्दश्च वेदशब्द इति कर्मधारयः। अथवेति। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञानस्य पृथक् फलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः। दोष इति। उत्कृष्टधर्म-

---

तद्धेतुः॥ प्रयोगस्तु तस्य द्वारमिति भावः॥ भाष्ये [अभ्युपाय एवेति] अपशब्दज्ञाननान्तरीयकं शब्दज्ञानमिति। शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारितैवापशब्दज्ञानस्य न पृथक् फलतीतिभावः। अपशब्दज्ञानम्। अपशब्दत्वेन तज्ज्ञानम्। एवं शब्दज्ञाने इत्यपि। अपशब्दत्वेन तज्ज्ञाने हि तद्भिन्नत्वेन शब्दज्ञानं भवति। यो हीतिभाष्यस्य य एव अपशब्दाञ् जानाति असावेव शब्दाञ् जानाति तज्ज्ञानसमानाधिकरणशब्दज्ञानादेव धर्म इति न ततो विपरीतफलकल्पना युक्तेति भावः। तदाह। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वादिति। बहुव्रीहिः। नहि वन्ह्यानयननान्तरीयकं पात्रानयनं ततः पृथक्फलं भवति। तुष्यतु दुर्जन इतिन्यायेनापशब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेणाधर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये समाध्यन्तरमाह। [अथ वा कूपेति] मृद् आर्द्रा। पांसुः शुष्का। यत्कर्मनान्तरीयककर्मजन्यो यो विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यो वैधो सो दोषः स तत्कर्मजन्यफलनाश्यो यथा कूपखनननान्तरीयकशरीरव्यापारजन्योमृल्लेपस्तत्फलजलनाश्य इति सामान्यतो दृष्टानुमानात्तन्नाशानुमानमिति बोध्यम्। उत्कृष्टधर्मेति। धर्मस्य विधिबोध्यत्वादुत्कृष्टत्वम्। अधर्मस्य तु वचनाबोध्यत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यस्याल्पत्वेन तत्फलधर्मनाश्यत्वं यामीयहिंसाया न हिंस्यादितिवचनेन दुष्टताबोधनाद् दुष्टत्वमेवेत्यन्यच्च विस्तरः। भाष्ये (न्यत्रानियम इति]। यज्ञे सुशब्दप्रयोगाद्धर्मो ऽपशब्दप्रयोगादधर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः। तदतिरिक्तस्थले तु सुशब्दापशब्दयोः प्रयोगे ऽनियमः। योपि यज्ञे दोषः सोपि तदङ्गभूतसंकल्पोहादिविषये एव। श्रुतौ हेलयोहेलयो नप्रयधवमित्यूह एव।

क्षधर्माणः परावरज्ञाः विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः । ते तत्र भवन्तो यद्वान स्तद्वान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते । याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते । तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः । अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः । सूत्रम् । सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः * । सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति । किं तर्हि तदन्यत्सूत्राद् व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात् । शब्दाप्रतिपत्तिः * । शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । व्याकरणाच्छब्दान्प्रति-

---

फलावाप्तौ स्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः । प्रत्यक्षधर्माण इति । योगिप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः । परावरज्ञा इति । विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः । अथेति । उक्तमिदं न चान्तरेण व्याकरणमित्यादि । तत्र पक्षद्वयेपि दोषदर्शनात्प्रश्नः । षष्ठ्यर्थ इति । द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद् व्यतिरेकाभावः । सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सहप्रयोगो न विरुध्यते । यदा त्वष्टाध्याय्येकदेशः सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थोऽप्युपपद्यते । शब्दाप्रतिपत्तिरिति ।

[विदितवेदितव्या] इत्यनेन श्रवणमनननिदिध्यासनसंपदुक्ता [अधिगतयाथातथ्या] इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः । याथातथ्ये स्वार्थे ष्यञ् । वेदितव्यस्य यद्यथास्वरूपं सत्यं स्वरूपं शुद्धचिदानन्दरूपं तदधिगतं प्रत्यक्षेण प्राप्तं यैरित्यर्थः । यज्ञेपुनरिति । अनेनतत्त्वज्ञानामपि कर्माधिकारं सूचयति । प्रयुञ्जतइति वर्त्तमानसमीपे भूते लट् । एवं नापभाषन्त इत्यपि । अत एव तन्नामानो बभूवुरित्यर्थः । व्याकरणवदर्थविचारस्य सङ्गतिं दर्शयितुमाह । उक्तमिदमिति । आदिना तस्मादध्येयं व्याकरणमित्यादिपुनःपुनरुक्तिर्गृह्यते । ननु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणस्येदं सूत्रमित्युपपद्यतेतत्राह । द्वाभ्यामिति । सूत्रपदेनाप्यष्टाध्याय्येव यदोच्यते तदापीष्यते यं प्रयोगः स न सिध्येदित्यर्थः । ननु किमुच्यते षष्ठ्यर्थोनुपपन्नइति पर्यायतया सहप्रयोगोपि न स्यादत आह । सामान्यविशेषेति । सूत्रं सामान्यं व्याकरणं विशेषः । सूत्रशब्देनाष्टाध्याय्येव तदेकदेशे तु योगव्यवहार एव योगे योगे उपतिष्ठतइत्यादौ । यदा त्विति । सूत्राणि चाप्यधीयानइति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । वस्तुत एकदेशस्या सूत्रत्वेपि तस्यापिसाक्षात्परंपरया वा व्याकरणत्वात् षष्ठ्यर्थानुपपत्तिरेवेति तत्त्वम् । समुदायस्यातिरिक्तत्वेपि दोषमाह भाष्ये (शब्दाप्रतिपत्तिरिति) व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहइति शब्दविषयव्यवहारासिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । यतः केवलसूत्रेभ्यः शब्दप्रतिपत्तिर्न दृश्यते व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वं च लोकसिद्धम् । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहइति व्यवहारात् । सेयं प्रतिपत्तिसाधनता सूत्राद्व्यावर्त्तमाना तद्व्याप्यां व्याकरणशब्दवाच्यतां व्यावर्त्तयतीति भावस्तदाह ।

पद्यामहइति। नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। किं तर्हि व्याख्यानतश्च। ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति। न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्। वृद्धिः आत् ऐजिति। किं तर्ह्युदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति। एवं तर्हि शब्दः। शब्दे ल्युडर्थः *। यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते। व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणं, नहि शब्देन किं चिद् व्याक्रियते। केन तर्हि। सूत्रेण। भवे *। भवे च तद्धितो नोपपद्यते। व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति। नहि शब्दे भवो योगः। क तर्हि, सूत्रे। प्रोक्तादयश्च तद्धिताः *। प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते पाणिनिना। प्रोक्तं पाणिनीयम् आपिशलङ्काशकृत्स्नमिति। नहि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः। किं तर्हि। सूत्रम्। किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति। न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे च तद्धित इति तत्पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति। तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति। अयं तावददोषः। यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति। नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड् विधीयते। किं तर्हि। अन्येष्वपि कारकेषु। कृत्यल्युटो बहुल मिति। तद्यथा। प्रस्कन्दनम्प्रपतनमि-

---

नहि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते। समुदितमिति। समुदायादेवार्थावसायोत्पादादित्यर्थः। शब्दइति। करणे ल्युड् विधीयते। शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न तु करणमिति भावः। भवे चेति। शब्देऽप्यन्वाख्यायमानत्वेन भवो योग इति चेन्मीमांसादियोगस्यापि शब्दं प्रति विचारकत्वाद्व्याकरणत्वप्रसङ्गः। नचेदानीमिति। लक्षणप्रपञ्चाभ्यां मूलसूत्रवद्वार्त्तिकानामुपपत्त्या दोषाभावः। प्रस्कन्दन-

---

नहीति। भाष्ये (चर्चापदानि) चर्च्यमानानि विभज्यमानानीत्यर्थः। शब्द इति। लक्ष्यमित्यर्थः। अत्र पक्षे षष्ठ्यर्थ उपपद्यते। शब्दाप्रतिपत्तिहेतुता तु तदवस्था। वाक्याध्याहार इति। वाक्यघटकपदानां सूत्रान्तरे श्रुतानां स्वरितप्रतिज्ञयाध्याहारः कल्पनमित्यर्थः। यद्वा वाक्याध्याहारइत्यनेन वार्त्तिककृद्व्याख्यानां सूत्रतात्पर्यविषयता वाक्यैकदेशन्यायेन सूचिता। ननु राजभोजना इतिवत्कर्मणि ल्युटि न दोषोऽत आह। करणे इति। कर्मणि स तु काचित्क इति भावः। लक्षणप्रपञ्चाभ्यामिति। यथा कर्मधारयप्रकरणे अलुक्प्रकरणे च। विजिगी-

ति । अथवा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते । तद्यथा । गौरित्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति । अयं तर्हि दोषः । भवे प्रोक्तादयश्च ताद्धिता इति । एवं तर्हि । लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्* । लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति । किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च । शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् । एवमप्ययंदोषः । समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो ऽवयवे नोपपद्यते । सूत्राणि चाऽप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति । नैष दोषः । समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तो ऽवयवेपि प्रवर्तते । अथवा पुनरस्तु सूत्रम् । ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो ऽनुपपन्न इति । नैष दोषः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति । नहि सूत्र-

---

मिति । यद्यप्ययं भीमादिस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमादयोपादानइयत्यं प्रपञ्च इति भावः । गौरित्युक्तेइति । सास्नादिमति यदा कश्चित्प्रत्ययं गौरित्युच्यते तदा तत्र वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवति । एवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते । पूर्वे पञ्चाला इति । जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशेपि समुदायरूपारोपात्प्रयोगः । तैलमिति । यदौषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदेदमुदाहरणम् । आकृतिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र मुख्या वृत्तिः । शुक्ल इति । अशुक्लेप्यवयवे ऽवयवान्तरस्य शौक्ल्यात्समुदायस्य शुक्लत्वे सत्यारोपात्प्रयोगः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपिं वस्तुनि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः

षुकथायां हि अभिहिताभिधानमशक्तिसूचकत्वाद्दोषाय । इह तु व्युत्पादनार्थत्वान्न दोषकृदिति भावः । पूर्वं सामान्ये उक्ते पश्चाद्विशेषकथनमत्र प्रपञ्चार्थमिति युज्यते अत्र तु विपरीतमिति न तत्साम्यमित्यन्ये । प्रतीयन्त इति । एवञ्च विपरीतव्यावृत्तिः सदृशसंग्रहश्च व्याकृतिरिति भावः । एतेन शब्दाप्रतिपत्तिरप्यत्र पक्षे उद्धृता । व्यावर्त्यव्यावर्त्तकरूपलक्षणस्यातिप्रसक्तत्वात् पृच्छति । भाष्ये (किं पुनरिति) जनपदान्तरेति । भावप्रधानो निर्देशः । यदेति । मात्रा । परिच्छेदांशः । औषधसंस्कृते तत्र समुदाये घृतादिशब्दस्य रूढिरिति भावः । अशुक्ले ऽप्यवयवे इति । प्रयोग इत्यनेनान्वेति । आरोपादिति । समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगे च हेतुरवयवान्तरस्य शौक्ल्यादिति । वनैकदेशे पुष्पितं वनमितिवदेकदेशेपि शुक्ले शुक्लः पट इति व्यवहार इति बोध्यम् । शब्दार्थभेदादिति । अ-

त एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति । परिहृतमेतत् । तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति । ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति । किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहारश्चेत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति । अविजानत एतदेवं भवति । सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । आतश्च सूत्रत एव । यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः । वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः* । वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति ।

एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते । सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते । सूत्रत एवेति । पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात् । आत इति निपातः । अतश्च हेतो रित्यर्थः । नाद इति । नैतदित्यर्थः । अथवा नादोऽर्थरहितत्वादघोषमात्रमेवेत्यर्थः । किमर्थ इति । नहि वर्णोपदेशेन कस्य चित्साधुशब्दस्यानुशासनमिति भावः । वृत्तिसमवा-

---

नेकावस्थायुक्तं शिरो राहुशब्दार्थः । यत्किंचिदेकावस्थायुक्तं तच्छिरःशब्दार्थः । तादृशराहुशब्दार्थस्य तादृशशिरः पदार्थो ऽवयव इति षष्ठ्यर्थोपपत्तिरिति भावः । सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति । अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य व्याकृतिक्रियाकरणावस्थाविशिष्टमवयव इति तद्रूपावयवस्यायं समुदाय इत्यर्थः । ईदृशस्थले विकल्पात्मकं ज्ञानं वस्तुशून्यमेव । व्यपदेशिवद्भावविषयेऽप्येवमेव "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प" इति योगसूत्रे पतञ्जल्युक्तेरित्यन्ये । भाष्ये (अविजानत इति)। मन्दबुद्धेरित्यर्थः । सूत्रत एवेति । एतन्मूलकमेव पठ्यते "सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके" इति । ननु लोकप्रसिद्धमातृकापाठेनैव वर्णज्ञानसंभवान्माहेश्वरो वर्णसमाम्नायः किमर्थं इति पृच्छति । भाष्ये (किमर्थं इति) । पाणिनये महादेवकृत इत्यर्थः । ननु साधुत्वान्वाख्यानं फलमत आह । नहीति । उत्तरम् । (वृत्तिसमवायार्थं इति)। शास्त्रप्रवृत्तिस्तदुपयोगिसमवायो वर्णगतः क्रमविशेषः स बोध्यत्वेनार्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः । सति ह्यक्षरसमाम्नायेऽजादिसंज्ञाभिलापवेन शास्त्रप्रवृत्तिरिग्यण इत्यादौ यथासङ्ख्यप्रवृत्तिश्चेति भावः। अनेनास्य शास्त्रबहिर्भूतत्वं सूचितम् । अत एव मङ्गलार्थं महतः शब्दौघस्यादितो वृद्धिशब्दं पठतीति वक्ष्यति । अन्यकर्तृकत्वञ्च सूचितम् । पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थंउपदेश इत्युक्ते उपदेशे गुरुकर्तृकतायाः स्वरसतः प्रतीतेः सिद्धोच्चारणेऽपि मन्त्रोपदेश इत्यादावुपदेशव्यवहारात् । अनुबन्धकरणार्थं इत्यत्र करणपदेनेतरस्य सिद्धत्वसूचनात् । तत्करणं चोपदेशकर्तृकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेरित्याहुः । भाष्ये (किमिदमिति) । कोऽयं समास

वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः । का पुनर्वृत्तिः । शास्त्रप्रवृत्तिः । अथ कः समवायः । वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः । अथ क उपदेशः । उच्चारणम् । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाह । उपदिष्टा इमे वर्णा इति । अनुबन्धकरणार्थश्च* । अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । अनुबन्धानासंक्ष्यामीति । नह्यनुपदिश्यवर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्क्तुम् । स एष वर्णाना मुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च, वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थं, प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः । इष्टबुद्ध्यर्थश्च * इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः । इष्टान्वर्णान् भोत्स्यामह इति ।

यार्थ इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । धर्मनियमवत्समासः । वृत्त्यर्थ इति । शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति । इग्यण इत्यादौ हि यथासंख्यशास्त्रं वर्णसन्निवेशमात्रादेवावतिष्ठते । वृत्तिप्रयोजन इति । पारम्पर्येण शास्त्रप्रवृत्तावस्याङ्गत्वम् । सति हि समवाये इत्संज्ञा तत आदिरन्त्येनेति ततो ढ्लोपइत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः । प्रत्याहारार्थमिति । प्रत्याहारशब्देनाणादिकाः संज्ञा उच्यन्ते । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति । सति ह्युपदेशे कलादिदोषरहिता ये वर्णा निदिष्टास्तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तं भवति । एकश्रुत्या हि सूत्राणां पाठात्सर्वेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्तव्य इत्याह।

इति प्रश्नः । धर्मनियमवदिति । षष्ठीसमासः । पञ्चत्रयभेदमुपपादयति । शास्त्रेति । आद्यतात्पर्यं तूक्तं लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इति । ननु नेदमाद्योच्चारणमस्यानादित्वात् तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारीत आह । भाष्ये (उच्चारणमिति) ढक्कानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः । फलान्तरमाह । अनुबन्धकरणार्थश्चेति । अनुबन्धबोधनार्थं इत्यर्थः । येनाकारस्य विवृतगुणत्वसङ्ग्रहः । उपलक्षणत्वेन वा । अनुबन्धत्वञ्च समुदायान्त्यत्वे सति नान्यथेति तात्पर्यम् । ननु प्रत्याहारशब्देन सूत्रं चेत् तादर्थ्यमनुबन्धानामनुपपन्नमत आह । प्रत्याहारशब्देनेति । अधिकरणव्युत्पत्त्या अर्शआद्यचा वेति भावः । भाष्ये (वृत्त्यर्थ इति) । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थइत्यर्थः । एतेन प्रत्याहारद्वारा समवायस्य वृत्त्यर्थता दर्शिता । भोत्स्यामहे इति । अन्तर्भावितण्यर्थः । बोधयिष्यामह इत्यर्थः । एवं विज्ञातुमित्यस्य विज्ञापयितुमित्यर्थः । सति ह्युपदेशे इति । एवं च व्याकरणाध्येतॄणामक्षरसमाम्नायेनैवावश्यकेनेष्टवर्णज्ञाने सिद्धे न तदर्थं मातृका पठनीयेति भावः । एकश्रुत्येति । त्रैस्वर्येण पाठे तु द्वयोरेव कर्तव्यतां वदेदित्यर्थः । तेषां लोकतः सिद्धौ तु दोषरहितानामपि तत एव सिद्धेरुपदेशवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः त्रैस्वर्येण पाठेपि अन्यतमपाठेऽन्यस्य कर्तव्यत्वाभिप्रायेण सर्वेषां

नह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञातुम् । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः * । इष्टबुद्ध्यर्थऽश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः । एवंगुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते । आकृत्युपदेशात्सिद्धम् * । अवर्णाकृतिरुपादिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः * । आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनः संवृतादयः । संवृतः, कलो, ध्मात, एणीकृतो, ऽम्बूकृतो, ऽर्द्धको, ग्रस्तो, निरस्तः, प्रगीत, उपगीतः, क्ष्विण्णो, रोमश, इति । अपर आह । ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम् । संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावना इति । अतोन्ये व्यञ्जनदोषाः । गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । अस्त्यन्यद्

इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदिति । आकृत्युपदेशादिति । उपात्तोपि विशेषो नान्तरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायामविवक्षित इत्यर्थः । संवृतादीनामिति । एकारादीनां संवृतत्वं दोषो न त्वकारस्य तस्य संवृतगुणत्वात । तत्र सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः । कलः स्थानान्तरानिष्पन्नः काकलीत्वेन प्रसिद्धः । ध्मातः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोपि दीर्घ इव लक्ष्यते । एणीकृतोऽविशिष्टःकिमयमोकारअथोकार इति यत्र सन्देहः । अम्बूकृतो यो व्यक्तोऽप्यन्तर्मुख इव श्रूयते । अर्द्धको दीर्घोपि ह्रस्व इव । ग्रस्तो जिह्वामूले निगृहीतः । अव्यक्त इत्यपरे । निरस्तो निष्ठुरः । प्रगीतःसामवदुच्चारितः । उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यनुरक्तः । क्ष्विण्णः कम्पमान इव । रोमशो गम्भीरः । अविलम्बितोवर्णान्तरासम्भिन्नः । निर्हतो रूक्षः । सन्दष्टो वार्द्धितइव । विकीर्णो वर्णान्तरे प्रसृतः । एकोप्यनेकनिर्भासीत्यपरे । स्वरदोषभावना इति । स्वरदोषगोत्राणि अनन्ता हि दोषा अशक्तिप्रमादकृताः । अस्त्यन्यदिति । गर्ग इत्यादिनैव सन्निवेशेन गर्गादीनां सा-

---

ग्रहणमित्यन्ये । आकृत्यु पदेशे किमिति । अकारादिह्रस्व व्यक्तिविशेषोपादानं तदुपादाने व्यक्त्यन्तरग्रहणानापत्तिश्चेत्यत आह । उपात्तमिति । नान्तरीयकत्वं च तं विना जाते रुच्चारयितुमशक्यत्वात् । संवृतादीनामिति । भाष्ये तादृशदोषसहितानामाकृतिग्रहणात्प्राप्तस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह । एकारादीनां संवृतत्वमिति । अविश्लिष्ट इति । संश्लिष्टः संदिग्ध इति यावत् । ह्रस्व इवेति । तद्दत्कालसङ्कोचेनोच्चारित इत्यर्थः । निष्ठुर इति । त्वरित इत्यन्ये । गोत्राणीति । स्वरदोषजातय इत्यर्थः । भाष्ये (गर्गादिबिदादिपाठादिति) । संवृतादिदोषरहितानामे-

गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनम्। किं, समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति। एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि। सा तर्हि वक्तव्या। लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः। लिङ्गार्था सा तर्हि भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यमित्संज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः। यदनुबन्धैः क्रियते तत्कलादिभिः करिष्यते। सिध्यत्येवम्। अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमाकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति। परिहृतमेतत्। गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। ननु चान्यद् गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनमुक्तं, किं समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति। एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते। पाठश्चैव विशेष्यते कलादयश्च निवर्त्यन्ते। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। द्विगता अपि हेतवो भवन्ति। तद्यथा।

धुत्वं यथा स्यात्। गार्ग्य इत्यादीनां मा भूत्। ततश्च गर्गादिस्थानामेवाकारादीनां दोषनिवृत्तिः कृता स्यात्। न तु समुदायान्तरस्थानाम्। यद्यपि प्रत्ययविध्यर्थो गर्गादीनां पाठस्तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वायापि भवति। निवृत्तकलादिकामिति। अकारस्य संवृतत्वान्निवृत्तसंवृतत्वादिकामिति नोक्तम्। अकारस्य निदर्शनार्थत्वात्सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः। यदनुबन्धैरिति। यथा स्वरितत्वमधिकारार्थमेवमात्मनेपदाद्यर्थं कलादिकं प्रतिज्ञाय कलादात्मनेपदमित्यादि करिष्यते न त्वनुदात्तङित इत्यादि। ननु चानुबन्धाभावे कथमणादिकाः संज्ञा उपपद्यन्ते। आदिरन्त्ये-

---

व तच्च पाठादिति भावः। साधुत्वमिति। निवृत्तकलादिदोषवत्त्वमित्यर्थः। गार्ग्य इत्यादीनामिति। तत्रत्यानां कलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। तदाह। ततश्चेति। परे तु समुदायानामेतत्प्रकृतिकयञन्तसमुदायानां साधुत्वं यथा स्यादित्यर्थं पाठश्चरितार्थो न कलादिदोषं निवर्त्तयेदित्येव भाष्यार्थः। पाठश्चैव विशेष्यत इत्यग्रिमभाष्यस्वरसादित्याहुः। निदर्शनार्थत्वादिति। तत्रावर्णस्य अ अ इति कृतैव तद्वत्तदनन्तरमन्येषामपि करिष्यामीति भावः। एतेनावर्णप्रतिपत्तेः कृतत्वाद्वक्ष्यामीत्यनुपपन्नमिति परास्तम्। भाष्ये (सा तर्हि वक्तव्येति)। तथा च प्रत्यापत्त्यर्थेत्यर्थः। नाकृतिनिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजना प्रत्यापत्तिः किंतु सर्वानुबन्धेत्संज्ञाशास्त्राद्यकरणफलिकापीति न गौरवमिति भावः। तदेव विवृणोति। तत्तर्हीत्यादिना। धात्वादिगतकलादिलिङ्गमित्यर्थः। अथ वैतर्हीत्यस्य तथापीत्यर्थः। अनेकमनुबन्धशतमिति। एकैकस्यानुबन्धस्य शतश उच्चारणं तादृशाश्चानेक उच्चारणीया इत्यर्थः। यथेति। एधत्यादयोनुदात्तङितः कलदोष-

आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणीता इति । तथा वाक्यानि द्विष्ठानि भवन्ति । श्वेतो धावति अलम्बुसानां यातेति । अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः । क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति । आगमेषु । आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते । विकारेषु तर्हि । विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रत्ययेषु तर्हि । प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते । धातुषु तर्हि । धातवोपि शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रातिपदिकेषु तर्हि । प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि । एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्त्तव्यः । शशः षष इति माभूत्

नेत्यत्रादिः कलैः सहेत्युक्त्वा अ इ उ इत्यादिकाः सञ्ज्ञाः करिष्यन्ते । स्वरसन्धिश्चासन्देहाय न कारिष्यते इत्यदोषः । उभयमिति । यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । द्विगता इति । द्वावर्थौ गता प्रयोजनद्वयसम्पादका इत्यर्थः । तथा वाक्यान्यपीति । शब्दस्याप्यर्थवद् द्विगतत्वमित्यर्थः । अथ वेति । केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्धात्वादीनां च शुद्धानां पाठात् तत्स्थत्वाच्च वर्णानां न कश्चिद्दोषः । यानितर्हीति । डित्थादीना । एतेषामपीति । शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनां पृषोदरादीनां च साधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्र स-

---

शुक्ताः पाठ्याः । स्वरितञितश्च धमाताः । तत्र कलादात्मनेपदं, धातात्कर्त्रगामिनि क्रियाफले इति सूत्रे कार्ये एवं टकितौ कलधातौ पठित्वाद्यन्तौ कलधाताविति पाठ्यमेवं ड्वितोर्ड्कदोषयुक्तान्पठित्वा अर्द्वकात्क्रिरिति । ट्वितश्च ग्रस्तान् पठित्वा ग्रस्तादथुजित्यादि बोध्यम् ॥ एते कलादयः प्रक्रियादशायामेव । प्रयोगे तु शुद्धा एव शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिकरणात् । आदिः कलैः सहेति पाठः ॥ भाष्ये [अपाणिनीयमिति] । वर्णसमाम्नायसमर्थनाय प्रवृत्तस्य एकदोषपरिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्ष्यगुरुप्रकारेणान्यथाकरणे वृश्चिकभियेत्यादिन्याय आपततीति भावः ॥ नन्वपठितेषु दोषनिवृत्तिर्न कृता स्यादत आह । यथा भूता इति । गर्गाद्यकारादिषु एकरूपेण पठितेषु तज्जातीया एव ते सर्वत्र साधव इत्यनुमातुं शक्यत इति भावः । भाष्ये [पाठश्चैवेति] विशेष्यते तत्तत्प्रत्ययवैशिष्ट्येन बोध्यते इत्यर्थः । (द्विष्ठानीत्यस्य) द्वयोरर्थयोस्तिष्ठन्तीत्यर्थ इत्याह । शब्दस्यापीति । तत्र कः कीदृशो धावतीति प्रश्ने श्वेत इति उत्तरं श्वा इत इतिच्छेदेन क इत्यस्योत्तरं, श्वेत इति च्छेदेन कीदृश इत्यस्योत्तरमिदम् । एवं केषां जनपदानां गन्ता को वा समर्थ इति प्रश्ने उत्तरम् । अलमित्यादि । अलंबुसा देशविशेषाः । बुसानां पलालवर्णानां याता प्राप्तिमान् अलं समर्थ इति चार्थः । पातेति क्व चित्पाठः । पा रक्षणे इत्यस्य रूपम् । केवलानामिति । एवञ्च कलादिदोषाणां न कुत्रापि प्रसक्तिरिति भावः । भाष्ये [यानि तर्ह्यग्रहणानीति] । कार्यविधावकृतानुवादानी-

पलाशः पलाष इति माभूत मञ्चको मञ्जक इति मा भूत् । आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः। उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताःकलादयः॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

अइउण् ॥ १ ॥ अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः * । अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आकारग्रहणार्थः । अकारः

ङ्ग्रहः सिद्धः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ १ ॥

अइउण् ॥ सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विशेषेणात्र विचारः क्रियते । अकारस्येति । अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा सतोऽप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिः । स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्तते । वर्णोपदेशकाले ऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्तत्राकारस्य संवृतत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञाया अप्रसङ्गात्प्रदेशेष्वकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोतीति विवृतत्वमस्योपदिश्यते । विवृतस्य गुणस्योपदेशो विवृतोपदेशः । तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वेपि

त्यर्थः। उपदेश इति। ड्याप्प्रातिपदिकादित्यादावनुवादरूपेण ग्रहणमित्यर्थः। एतेनोद्देशस्य प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादेच इति सूत्रस्थभाष्यविरोध इत्यपास्तम् । नन्वेवमतिप्रसङ्गः स्यादत आह । शिष्टेति । एवं संवृतादीनां प्रतिषेध इत्यस्मिन् प्रत्याख्याते इष्टबुद्ध्यर्थं इत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेवेत्यलम् ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भसम्भवनागोजीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे आद्यमाह्निकम् ॥

ननु चतुर्दशसूत्र्याः प्रयोजनमुक्तमेव तत्किं पुनरत्र तद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह । सर्वेति । विशेषेण । तत्तद्रूपेण । प्रत्येकं वर्णेभ्यो विभक्तिमाशङ्क्याह। स्वरूपेणेति । शब्दजन्यज्ञानविषयो हि शब्दस्यार्थः । एवञ्च स्वरूपमपि स्वजन्यबोधविषयत्वेनार्थः । अनुकार्यमर्थं इति तु स्पष्टमेव । एवं विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वादर्थवत्सूत्रे ऽग्रहादित्यर्थः। स्वरूपस्य श्रोत्रगृहीतस्यैव शाब्दे भानोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्प्या । अनुकार्यञ्च सादृश्येनोपस्थापयतीति न तत्रापि वृत्तिः वृत्त्यर्थबोधकत्वञ्चार्थवत्त्वमर्थवत्सूत्रे निविष्टमिति भावः । अनुकरणत्वभङ्गान्न विभक्तिरिति तत्त्वम्। सौत्रत्वाद्वा। कारप्रत्ययोपि बाहुलकान्न। स्वरसन्धिस्त्विति । सौत्रत्वात्संहिताया अविवक्षणाद्वेति भावः । अजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति तु चिन्त्यं वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्त्तमानानां यणादीनां सुध्युपास्य इत्यादौ तटस्थ इवोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घादि न स्यात् । अत्र । तत्रेति पाठेप्ययमेवार्थः । वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनेह ग्रहणकशास्त्राप्रवृत्तेः सावर्ण्ये ऽपि

सवर्णग्रहणेन आकारमपि यथा गृण्हीयात् । किं च कारणं न गृण्हीयात् । विवारभेदात् । किमुच्यते विवारभेदादिति न पुनः कालभेदादपि, यथैव ह्ययं विवारभिन्न एवं कालभिन्नोपि । सत्यमेवमेतत् । वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनम् । आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च

समासः । यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । आकारग्रहणार्थ इति । विवृतोपदेशे आकारग्रहणार्थ इति सामानाधिकरण्येन निर्देशादाकारग्रहणं विवृतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादवगमाच्चाद्यानुरूपमुत्तरं न भवतीति न चोदनीयम् । सवर्णग्रहणेनेति । येन शास्त्रेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेन सवर्णा गृह्यन्ते तेन करणेनेत्यर्थः । किं च कारणमिति । आकृतिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिसद्भावात् सिद्धं ग्रहणमिति भावः । अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा कृता तेन कस्मात्कारणादित्यर्थः सम्पद्यते । विवारभेदादित्यत्र तु कारणशब्दप्रयोगाभावात्प्रायग्रहणादसर्वनाम्नो वा प्रथमाद्वितीययोरभावाद् विभाषा गुणे स्त्रियामिति पञ्चमी विहिता । विवारयति विकासयति आस्यमिति विवारः प्रयत्नः । व्यक्तिपक्षे ग्रहणकशास्त्रारम्भाद्दोषापत्तिः । व्यक्तिपक्षे भेदान्तरसद्भावादाह । किमुच्यतइति । बाह्यश्चेति । प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वेन

नात्र तद्ग्रहणमिति व्यर्थो विवृतोपदेशोत आह । प्रदेशेष्विति । अकः सवर्णे इत्यादौ । तत्राप्यकारः संवृत एवेति भावः । ननु विवृतपदस्य गुणिपरत्वे सविशेषणत्वात्समासो न स्यादत आह । विवृतस्य गुणस्येति । भाष्ये [कर्त्तव्य इति] अस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः । एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम् । भाष्ये [किं प्रयोजनम्] इत्यत्र उद्दिश्येत्यध्याहारः कर्त्तव्य इत्यनुषङ्गश्च ॥ नन्वाकारग्रहणं सवर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्कथन्तस्य करणत्वमत आह । येन शास्त्रेणेति ॥ नन्वाकृतिभेदात् कथं तत्पक्षेप्यकारेणाकारग्रहणमत आह । आकारस्यापीति । केवलकंठ्यत्वे सति स्वरत्वमत्वजातिव्यञ्जकमिति दीर्घप्लुतयोरपि सेति भावः । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमायां यथाश्रुतेन्वयो न जायते ऽत आह । अत्र चेति । उत्तरेपि तर्हि प्रथमा कुतो नेत्यत आह । प्रयोगाभावादिति । निमित्तादिशब्दप्रयोगाभावेपि तदर्थे गम्यमाने स्यादेव विभक्तिरत आह । प्रायग्रहणादिति । विभाषा गुणे इति । निमित्तेत्यादिवार्तिके सर्वासामित्येतन्न पञ्चमीतृतीयाविधायकं किन्तु हेताविति विभाषागुणेति सिद्धयोस्तयोरन्याभिरबाधायानुवादकमेवेति भावः । विवारयतीति । स चाभ्यन्तरप्रयत्नः । दोषापत्तिरिति । दण्डाढकमित्यादौ दीर्घानापत्तिदोष इत्यर्थः । ननु प्रयत्नभेदेपि जातिसद्भावात्स्यादेव ग्रहणमत उक्तम् । व्यक्तिपक्षे इति । ननु कालस्य व्यापकत्वाद् बाह्यत्वेन समाधानमयुक्तम् । किं च कालो न प्रयत्न इति तद्भेदे कथं सवर्णत्वाप्राप्तिरत आह । प्रयत्नानीति । बाह्यत्वं व्युत्पाद-

ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति । बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः । तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य। किं पुनरिदं विवृतस्योपादिश्य-

---

परिहारः। प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य बाह्यत्वं कालस्य, यथा व्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणद्रव्यकृत एवमत्रापि मात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रियाभेदकृतः। अथ वा नाभिप्रदेशएव विशिष्टप्रयत्नारम्भाद्दीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेश्चास्याद्बाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वम्। विवृतत्वादीनां चास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वम्। द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिकास्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यते। किं पुनरिति। किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम्। अथाकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता चोद्यत्वेनोपन्यस्त इति प्रश्नः। दुरवधारत्वादुपदिष्टोपि विवृतो व्याख्यानेन विना न शक्यते ज्ञा-

---

यति। प्रसिद्धेति। प्रसिद्धपरिमाणं यद्वस्त्वन्तर्गतं परिच्छेदकक्रियान्तरं परिच्छेद्यक्रियापेक्षयान्यत्तदपेक्षणादित्यर्थः। एवञ्च बाह्यपरिच्छेदकक्रियापेक्षया बाह्यत्वोक्तिरिति भावः। क्रियैव कालो नातिरिक्त इति मते इदम्। अतिरिक्तः क्षणसमूहः काल इति मते परिहरति। अथ वेति। अयं भावः। नाभिप्रदेशावच्छिन्नयत्नेन प्रेरितो वायुस्तत्तत्स्थानाभिघातोत्तरं वर्णाभिव्यञ्जक इति शिक्षादौस्पष्टम्। वायोरल्पत्वाधिक्यानि च ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिरूपकालव्यञ्जकानीति। ननु ह्रस्वदीर्घयोः कालभेदादतोभिस इत्यादौ दीर्घग्रहणवद् विलम्बितवृत्त्योच्चारितस्य ह्रस्वाकारस्यापि द्रुतमध्यापेक्षया कालाधिक्यादैस्भावविधायके ग्रहणानापत्तिरत आह। द्रुतादीति। उपदिश्यमानस्ये त्यत्र वार्त्तिककृतः कर्त्तृत्वे पक्षयोर्भेदो न स्यादत आह। किं सूत्रकारेणेति। सूत्रकारो महेश्वरो वेदपुरुषो वा "येनाक्षरसमाम्नायमि"त्याद्येतिह्यादित्याहुः। ननु प्रत्यक्षतोकारे श्रुते तद्गतगुणस्यापि ज्ञातत्वात्प्रश्नो ऽयमसङ्गतोत आह। दुरवधारत्वादिति। विवृतत्वादीनां

---

* प्रसिद्धपरिमाणेति क्रियान्तरस्य विशेषणम्। वि०, दुरवधारत्वादिति। अन्येतु किं पुनरिति प्रश्नस्यायं भावः। सूत्रकारेण पाणिनिना अइउणित्यत्र बोधकत्वेन तात्पर्यविषयत्वं विवृते बुध्वा शास्त्रं प्रणीतमाहोस्वित्संवृते इति। किमयं स्वतःसिद्धः संवृतो ऽथवा विवृतस्य स्थाने अ अ इति सूत्रोनिष्पन्न इति परमार्थः। उच्चारितादन्यस्मिन्नप्युच्चरितेन प्रतिसन्धीयमाने त्वित्यत्र इत्यत्र त्विशब्दं बोधकत्वेन तात्पर्यविषयताया दृष्टत्वात्। उपदिश्यमानस्येत्यस्य पाणिनिं प्रति बोध्यमानस्येत्यर्थः। पूर्वत्राप्युपदेश इत्यस्य बोधनमित्यर्थः। तत्र पाणिनिं प्रति विवृत एव भगवता बोधितः संवृते हि बोधिते विवृतस्य कलादीनामिव वार्णसाधुत्वस्यैवाभावेन प्रसङ्गस्यैवाभावात्तस्य स्थाने पाणिनिना संवृतस्य विधानमनुपपन्नं स्यादिति पूर्वस्य पक्षस्याश्रयणम्। नन्वेवं संवृतस्य वार्णसाधुत्वानापत्तिः। वर्णसमाम्नायस्य तद्बोधकस्य संवृते ऽप्रवृत्तेरिति चन्नैवम्।

मानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते । आहोस्वित् संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते । विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते । कथं ज्ञायते । यदयं अ अ इत्यकारस्य विवृतस्य संवृततापृत्यापत्तिं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं, किम् । अतिखट्वः । अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः । नैतदस्ति । नैव लोके न च वेदे अकारो विवृतोस्ति । कस्तर्हि

तुमिति प्रत्यक्षेप्यकारे प्रश्नोयं नासमञ्जसः । तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वः पक्ष आश्रितः । अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात् । स्वरूपप्रच्यवाभावात् । अस्ति ह्यन्यदिति । प्रयोगएव प्राप्ते विवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतादित्यर्थः । नन्विहासति विवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणादच्त्वाभावात्कथमतिखट्व इति ह्रस्वः । नैष दोषः । उदीचामातः स्थाने इति ज्ञापकाद्भवत्याकारस्य ह्रस्वः । नैव लोक इति । प्रयुक्तानामनुशासनात् प्रयोगे च विवृतस्याकारस्यासंभवात्संवृत एव

श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभावादिति भावः । अन्यथा संवृतत्वे । स्वरूपप्रच्यवे हि पुनः संवृतविधानं युक्तं स्यादिति भावः । प्रयोग एवेति । अतिखट्व इत्यादिप्रयोगे ह्रस्वे नान्तरतम्याद्विवृतोऽकारः प्राप्तः संवृत एव भवत्वित्यर्थं प्रत्यापत्तिवचनमिति भावः। नन्विति । अचश्चेत्युक्तेरच एव ह्रस्वत्वेन भाव्यमिति भावः । गोस्त्रियोरित्यत्रैतद्वार-

---

प्रत्यापत्त्यैव तद्बोधनात् । वर्णसमाम्नाये संवृतपाठेन तदनुमानाच्च । इत्थं च प्रत्यक्षे ऽप्यकारे स्ववधारत्वेपि विवृतत्वस्य प्रश्नस्य सामञ्जस्ये विवृतत्वादेरप्रत्यक्षत्वमभिमन्यमाने प्रदीपाविवरणे चिन्त्ये इत्याहुः ॥

* भाष्ये नैव लोके नच वेदे इति । प्रत्याहारे संवृतोपदेशे तस्यैवाज्ह्रस्वादिसंज्ञासु सतीषु अतिमालादौ सवर्णदीर्घादेरेवाभावेन टाबादिस्थस्यास्याकारस्य संवृतस्यैव संविज्ञानेनोक्तोदाहरणे संवृतस्यैव सवर्णदीर्घस्य वा सत्त्वेन तत्स्थाने संवृतस्यैव प्राप्त्या तद्वैयर्थ्येन ज्ञापकत्वं सम्यगेवेति भावः। दीर्घप्लुतवचने चेतितृतीयवार्त्तिके प्रयोजनकथनं तु अन्यत्र विवृतोपदेशस्य । तेन तत्प्रत्याख्यानेनैव लोके नच वेदे इत्यस्यापि एवमेव तात्पर्यम् । न पुनर्ह्रस्वस्व विवृताकारस्य दीर्घप्लुतयोश्च संवृतयोरत्यन्तासत्त्वविषयकम् । कुडिति चेत्यादाववसाने ह्रस्वविवृतस्य साम्प्रतिकैर्बह्वृचादिवैदिकैः पठ्यमानस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । एवं दीर्घप्लुतयोः संवृतावर्णयोरुच्चारणस्य सुशकत्वस्य स्पष्टत्वात् । न च दीर्घस्यैवाकारस्य द्रुतवृत्त्या तथोच्चारणमात्रं तथा ह्रस्वसंवृताकास्य विलम्बितवृत्त्या दीर्घत्वादिप्रतिभास इति वाच्यम् । इकारादिषु द्रुतादिवृत्त्या ऽवर्ण इव वैलक्षण्यानुपलम्भेन तत्प्रतिभासस्य द्रुतादिवृत्तिप्रयोज्यतताया वक्तुमशक्यत्वात् । कैयटस्यापि विवृतह्रस्वाकारादीनामसाधुत्वएवाभिप्रायो न पुनरत्यन्तासत्वइत्यपि शक्यते वक्तुम् अत एव धात्वादिस्थ इतीति प्रतीकमुपादाय विवृतोचार-

संवृतः, योस्ति स भविष्यति। तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृतस्योपादिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति। कः पुनरत्र विशेषः। विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायेत। संवृतस्योपादिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्येतेति। न खलु कश्चिद्विशेषः। आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यतइति। वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपादिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायतइति। तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः *। तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः। कान्यत्र। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य। किं प्रयोजनं, सवर्णग्रहणार्थः। आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात्। किञ्च कारणं न स्यात्। विवारभेदादेव।

भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव। कः पुनरिति। विवृतोपदेशे इत्यत्र कृत इति वा कर्तव्य इति वा वाक्यशेषाध्याहारे न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। आहोपुरुषिकेति। अहो अहं पुरुष इत्यहङ्कारवानहोपुरुषस्तस्य भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। अहंकारवत्त्वमित्यर्थः। तस्येति। यदा प्रत्याहारे विवृतो ऽकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदाच्चेन संवृतस्याकारस्य ग्रहणाभावादच्कार्यं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वसर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः। तेन शाम्यतीत्यादौ दीर्घादि सिध्यति। ननु च सर्वेषामकाराणां यत्सामान्यं तदनुकरणमत्राकारः। तस्य च विवृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते

णार्थमेवोपस्थितिः स्यादिति तात्पर्यम्। उदीचामात इति। न चापीन्यतरस्यामिति ह्रस्वे चरितार्थमिदम्। न चा चाच्परिभाषोपतिष्ठते। फलाभावादिति वाच्यम्। शास्त्रस्याल्पविषयतापत्तेर्गोशब्दसाहचर्येण स्त्र्यंशेप्यचस्त्वेत्यस्याप्रवृत्तेश्च। तदंशे हि फलाभावान्न प्रवर्त्तत इति दिक्। नन्वाद्यपक्षे प्रयोजनान्वाख्यानमात्रपरत्वं द्वितीये विवृतोपदेशपरत्वमपीति विशेषस्य स्पष्टत्वादत आह। विवृतोपदेशइत्यत्रेति। आहोपुरुषिकेत्यत्र वुञः प्राग् मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। अहो इति। अहमित्यर्थे। तत्र प्रयोजनान्वाख्यानमित्येव न्यायः। प्रत्यापत्तेः। अकर्त्तृके आज्ञापालनाभावाच्चेत्याहुः। प्रत्यापत्त्या अइउणित्यत्रेव प्रक्रियादशायां सर्वत्राकारो विवृतः प्रतिज्ञात इत्यजानन् शङ्कते। भाष्ये (तस्य विवृतोपदेशादिति)। तस्येत्यस्य वर्णसमाम्नायस्थस्येत्यर्थः। संवृतस्येति। धात्वादिस्थस्येत्यर्थः।

णप्रयत्नस्य गौरवमुद्भावितवान्न त्वसम्भवम्। एतदनुरोधेन यत्सतस्तत्रेतीतिप्रतीके दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्याशक्यत्वं कैयटेनोक्तं तस्यापि कल्ध्मातादीनामिव वार्णसाधुताभावादशक्यत्वे एवाभिप्रायो वर्णनीय इति दिक्॥

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य ग्रहणमिति । यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारे अको ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । नहि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं, किं, यस्याक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्यात् । खट्वाढकं मालाढकमिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति । तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः । क एष यत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम । विवृतो वोपदिश्येत संवृतो वा को न्वत्र विशेषः । स एष सर्व एवमर्थो यत्नः क्रियते । यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते तद् गुरु भवति । तस्माद्वक्तव्यं धात्वादिस्थश्च विवृत इति । दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः * । दीर्घप्लुतव-

---

तस्य विवृतोपदेशादिति । एवं तर्हि यदा कस्य चिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वाकारस्तदेदमुच्यते इत्यदोषः । यदयमिति । अत्र हि ककारेण चिन्हेन प्रत्याहारस्थो विवृतो निर्दिष्टः । तेन च संवृतस्याग्रहणे इकः सवर्णइति वक्तव्यम् । न हि द्वयोरिति । यद्यप्येकोपि विवृतो नास्ति तथापि द्व्यधिष्ठानत्वादेकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम् । नैतदिति । अक इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः । क एष यत्न इति । धात्वादयः पठितास्तत्राकारो विवृतः पठ्यतां नहि किंचिद् गौरवं भवति तत्किमुच्यते ऽन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य इति प्रश्नः । यानीति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वात्तस्यविवृतोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्यतया चोद्यतइत्यर्थः । धात्वादिस्थ इति । अग्रहणप्रातिपदिकार्थे विवृतत्वेऽवश्यचोदनीये धात्वादिस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विवृतत्वं प्रतिज्ञेयम् । अन्यथा दोषरूपाविवृतोच्चारणप्रयत्नस्य गौरवं स्यात् । विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तरमाह । दीर्घेति । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य स्थाने सावर्ण्यात्संवृतयोरेव दी-

---

ननु अइउणित्यादौ कस्यानुकरणमित्यत्र विनिगमकाभावादाह । स्वरूपपदेति । स्वरूपपदार्थकत्वं यथा तथोक्तम् । भाष्ये (विवारभेदादिति) । प्रयत्नभेदादित्यर्थः । ग्राहकस्य विवृतत्वाद् ग्राह्यस्य संवृतत्वादिति भावः । प्रत्याहारेइति । संग्राहके शास्त्र इत्यर्थः । वक्तव्यमिति । एवञ्च प्रयत्नभेदेनासवर्णस्यापि अत्वजात्याक्रान्तस्य विवृतेनाकारेण ग्रहणं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । यद्यप्येकोपीति । प्रत्युच्चारणं वर्णान्यत्वादाक्षरसमाम्नायिकस्य प्रयोगे ऽभावादिति भावः । आदिरन्त्येनेत्यस्य चान्त्यसदृशेन सहोच्चार्यमाण आदिसदृश इत्याद्यर्थः । तत्र ककारादिचिन्हेनागादिशब्दस्य स्तत्सदृशत्वाद्विवृत एव । सादृश्यञ्च व्यक्तिभेदे सति सर्वधर्मसाम्यप्र-

चने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः। दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भू-
तामिति वृक्षाभ्यां देवदत्ता ३ इति। नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ
स्तः कौ तर्हि। विवृतौ। यौ स्तः स्तौ भविष्यतः। स्थानी प्रकल्प-
येदेतावनुस्वारो यथा यणम्*। संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत्।
अनुस्वारो यथा यणम्। तद्यथा। सय्ँयता सव्ँवत्सरः यल्ँलोकं तल्ँलोकमिति।
अनुस्वारस्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति। विषम उपन्यासः। युक्तं यत्स-
तस्तत्र प्रक्लृप्तिर्भवति। सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च।
दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः। कौ तर्हि विवृतौ यौस्तस्तौ
भविष्यतः। एवमपि कुत एतत्तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः। न
पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातां ईकार ऊकारो वेति। वक्ष्यति स्था-
नेन्तरतम इत्यत्र स्थानइत्यनुवर्त्तमाने पुनःस्थानेग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेक-

---

र्घप्लुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः। नैवलोकइति। असत्यपि सावर्ण्ये लिङ्गादकारस्य संवृतस्य
विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः। यदयमतो दीर्घो यञि, अतोरोरप्लुतादप्लुतइत्याहेति
भावः। सतस्तत्रेति। अशक्यत्वाद्दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः। एवमपीति।
असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावेव इकारोकारौ प्राप्नुतः। यवृतः

युक्तं ग्राह्यन्तस्य च प्रयोगस्थलेऽभावेप्यनेन तद्ग्रहणं ज्ञाप्यतइति तात्पर्यम्।
केचित्तु देवदत्त अजस्तोत्यादौ प्रत्याहारलिङ्गेनैक आचरसमाम्नायिकोस्ति तदर्थं
भाष्ये द्वयोरित्युक्तमित्याहुः। भाष्ये (युगपत्समवस्थानमिति)। अस्य प्रयोगेइत्या-
दिः। एवमर्थं इति। वृत्तावेवंशब्दः प्रकारवति वर्त्तते इति बहुव्रीहिः। प्रातिपदि-
कानीति। धातुप्रत्यययोरप्युपलक्षणं बोध्यम्। सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादी-
नि विवृताकारयुक्तानि पठनीयानीत्यर्थः। तद्गुरु भवति तस्मादिति। यतः स-
र्वोच्चारणं गुरु अतो धात्वादिस्थ इति वाच्यमित्यर्थः। ननु धातूनां बहुधा पाठा-
द् धात्वादीति अयुक्तमत आह। अग्रहणेति। प्रातिपदिकेत्युपलक्षणम्। धात्वा-
दिस्थस्यापीति। पठितधात्वादिस्थस्यापीत्यर्थः। एतेनाग्रहणधात्वादौत्येव वक्तु-
मुचितमित्यपास्तम्। संवृतस्यैवेति। एवञ्च धात्वादिस्थश्च विवृतवत् कार्यं लभ-
त इत्यतिदेशोयमिति भावः। अन्यथेति। गुणोच्चारणाद्दोषोच्चारणे यत्नाधिक्यमि-
ति भावः। ननु संवृतयोस्तयोरभावेपि संवृतस्य विवृतौ न स्यातामेव। आन्तरत-
म्याभावात्। न चेकोयणिव एच इगिवानन्तरतमावपि भविष्यतः। सामर्थ्येन त-
त्र तथाङ्गीकारेपि खट्वाढकमित्यादौ चरितार्थस्याकः सवर्णे इत्यादेर्विषये तथा
कल्पने मानाभावादत आह। असत्यपीति। सावर्ण्ये इति। आन्तरतम्ये इत्यर्थः।
एतच्चातो दीर्घ इति। अतो रोरित्यत्राप्लुतादित्यतो विशेषणञ्च सामान्यापेक्षंज्ञा-
पकमिति भावः। संवृतदीर्घादिवदनुनासिकयवलानामपि वेदलोकयोरसत्वं मन्य-

विधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयो भवतीति । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् * । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्यच्वौ, यस्येति च । किं कारणम् । अनण्त्वात् । न ह्येते ऽणः येनुवृत्तौ । किं तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नाये उपदिश्यन्ते । एकत्वादकारस्य सिद्धम् * । एकोयमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्थः । अनुबन्धसंकरस्तु * । अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति कर्मण्यण्, आतोनुपसर्गे क इति । केपि णित्कृतं प्राप्नोति । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः * एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवति । तत्र को दोषः । किरिणा गिरिणेत्येकाजलक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । इह च घटेन तरति घटिक इति द्व्यज्लक्षणः ष्ठन् न प्राप्नोति । द्रव्यवच्चोपचाराः * । द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति ।

संवृता अन्यत्राभिवसाम्न इति कैश्चिदीकारोकारयोः संवृतत्वस्याभ्युपगमात् । तत्रानुवृत्तिनिर्देशइति । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोनुकृत इति ककारादिना चिन्हेन ज्ञायते ततश्चाणुत्वात्तस्य ग्राहकत्वमस्तु । अस्य च्वावित्यादौ त्वकारस्यानणुत्वाद्ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः । तदनुगतो निर्देशोनुवृत्तिनिर्देशः । एकत्वादकारस्येति । एकैवाकारव्यक्तिः । उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जकध्वनिकृतः । खड्गतैलादर्शादिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवत् । अकारस्य नि

मान आह । भाष्ये (स्थानीप्रकल्पयेदित्यादि) । तद्वद् विवृतौ दीर्घप्लुतावपि कुतो न सन्ताविष्यत आह । अशक्यत्वादिति । केचित्तु शिष्टसंमतत्वात्ते सन्तः । इमौ तु न तथेति भाव इत्याहुः । सन्ति हि यण इति । भाष्ये यण इति बहुत्वाभिप्रायेण रेफस्यानुनासिकत्वाभावादिति बोध्यम् । नन्वीकारोकारयोः कथं संवृतत्वमत आह । यृवृतः संवृताइति । ईऊऋत इत्यर्थः । क्वचित्तु ऋवत इति पाठः । इकारोकाराकारा इत्यर्थः । एवञ्चाद्यप्रयोजनार्थमेव सर्वत्राकारस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमिति स्थिते शङ्कते । भाष्ये (तत्रानुवृत्तीति) । एतद्विशेषणोपादानस्य फलमाह । अकः सवर्ण इति । अनण्त्वादिति । अक्षरसमाम्नाये ऽपठितत्वादाकारस्यैवानणुत्वमित्यर्थः । प्रत्युच्चारणं वर्णभेदेपि अक इत्यादौ ककारेण चिह्नेनैतदनुकरणत्वानुमानमिति भावः । तदनुगत इति । साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारकबोधजनक इत्यर्थः । ननूदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्यादत आह । उदात्तादीति । प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवदिति । भिन्नभिन्नाकारप्रतिबिम्बप्रतिभासवदित्यर्थः । इकारादीनामपीति । सर्वध्वनिभिरेकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेणाभिव्यञ्जनात् । तत्तद्रूपाभिव्यक्तिकृतश्च परस्परभेदव्यवहारोपीति भावः । भाष्ये (अनुबन्धसंकर इति) । अस्यानुबन्धकार्यसंकर इत्यर्थः । ङीबादीति । टिड्ढेत्यादिना ।

---

* यृवृत इति । ई ऊ ऋत् एत इत्यर्थः । क चित्तु यृवतइति पाठः । वि० ॥

तद्यथा। द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं करोति। एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चारयेत्। विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम्*। यदयं विषये विषये नानालिङ्गमकारं करोति कर्मण्यण्, आतोनुपसर्गे क इति तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोस्तीति। यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात्। एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत्। नैतदस्ति ज्ञापकम्। इत्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात्। न ह्ययमनुबन्धैः शल्यकवच्छक्य उपचेतुम्। इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात्। आद्यस्य हि द्वयोरित्संज्ञा स्यात्। कयोः। आद्य-

---

दर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्यैक्यं बोद्धव्यम्। अनुबन्धसङ्कर इति। एकत्वे काण्टगादीनां भेदाभावाद् गोदादौ ङीबादिः प्राप्नोति। किरिणेति। नगोऽश्वन्न्सावर्वर्णेति प्रतिषेधादकारो नोदाहृतः। घटेनेति। एक एवाकारो द्विरुच्चार्यतइति द्व्यच्त्वाभावः ठंस्तु बाहुकादिषु कृतार्थः। द्रव्यवदिति। उपचारो व्यवहारः यथैकेन घटेनोदकाहरणादिक्रियां युगपदनेको न करोति तथैवैकमकारं युगपदनेको नोच्चारयेदित्यर्थः। विषयेणेति। वार्त्तिककारेण करणत्वेन सामान्यरूपतया चाभेदेन विषयो निर्दिष्टः। भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वं व्यक्तिभेदाद्वीप्सां च प्रतिपादयति। विषये विषयइति। सर्वगुणमिति। गुणा अनुबन्धाः कार्याश्रितत्वादुपकारकत्वात्तत्र कर्मणि काणितिब्रूयादित्यर्थः। शल्यकवदिति। शल्यकः प्राणिविशेषः। स यथा कण्टकतुल्यैः पक्षैर्व्याप्यते नैवं सर्वानुबन्धयुक्तोऽकारः शक्यो निर्देष्टुम्। आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपातिनां श्रवणप्रसङ्गादित्संज्ञैवायच्छते व्याप्रियतइत्येककर्तृकत्वादायस्येत्युक्तम्। एवं तर्हीति। विषयेणेत्येतदन्यथा व्याचष्टे। नानाशब्दमपनीय पुनःशब्दं पठित्वा। यद्यनुबन्धसंकरः स्यात् अकारमेव शिवादिभ्यो विदध्यात्। अथोच्येत णित्कृतमेव यथा स्यात् न्कित्कृतं मा भूदिति नियमार्थ मेतत्स्यात्, तन्न। नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात्। अथवेति। न

ञादिना णित्वप्रयुक्तायुक्पर्यायेण कित्त्वणित्त्वप्रयुक्तकार्ययोरप्यविरोध इति भावः। भाष्ये (अनुपपत्तिरिति)। इष्टव्यवस्थाया इति भावः। अव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसङ्गादिति तात्पर्यम्। प्रतिषेधादिति। सावेकाच इति प्राप्तस्येत्यर्थः। ठंस्त्विति। नौद्व्यचष्ठन्निति विहितः। करणत्वेनेति। अधिकरणस्य करणत्वविवक्षयेत्यर्थः। सामान्यरूपतयेति। विषयत्वरूपेणेत्यर्थः। भाष्यकारस्त्विति। एकविषये नानालिङ्गकरणादर्शना द्विषयभेदेन तदित्यत्र तात्पर्यम्। गुणा उदात्तादय इति भ्रमं व्यावर्त्तयति। गुणा अनुबन्धा इति। तेषां गुणत्वमुपपादयति। कार्यायेति। व्याप्रियते। विषयत्वेन गृह्णातीत्यर्थः। एककर्तृकत्वादिति। स्यादित्यनेनेत्संज्ञारूपैककर्तृकत्वादित्यर्थः। नानेति स्थिते कथमन्यथा व्याख्यानमत आह। नानाशब्दमिति। नियमादिति। ज्ञापकत्वे हि विध्यर्थत्वमिति भावः। अच वा-

न्तयोः । एवं तर्हि विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम् *। यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं करोति प्राग्दीव्यतो ऽण्, शिवादिभ्योऽणिति । तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति । यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् । अथवा पुनरस्तु विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्येव । ननु चोक्तमित्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत् स्यादिति । नैष दोषः । लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके कश्चिदेवं देवदत्तमाह इह मुण्डो भव, इह जटिलो भव, इह शिखी भवेति, यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते । एवमयमकारो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते । यदप्युच्यते एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिरिति । एकाजनेकाज्ग्रहणेष्वावृत्तिसंख्यानात् * । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तेः संख्यानादनेकाच्त्वं भविष्यति । तद्यथा । सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति, त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति, एवमिहाप्यावृत्तितो ऽनेकाच्त्वं भविष्यति । भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम् ।

ब्रूमः सर्वगुणमुच्चारयेदिति, किं तु यथा लोके इह मुण्डो भव इह नग्नो भवेति यद्गुणको यत्रोच्यते तद्गुणक एव तत्र भवति एवमिहापि याभ्यः प्रकृतिभ्यो यदनुबन्धविशिष्टो विधीयते तासु तदनुबन्धनिमित्तमेव कार्यं संपादयति। आवृत्तिसंख्यानादिति। यथा विकृतियागे त्रयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या सप्तदश सम्पद्यन्ते । तथा घटेन तरतीति द्व्यच्ज्लक्षणः ष्ठन् भवति । ननु मुख्ये विषये कृतार्थत्वाद्वचनस्य गौणं द्व्यच्त्वं कथं कार्यस्य निमित्तम् । उच्यते। गोव्यच इत्यत्राश्वशब्दप्रतिषेधाल्लिङ्गादावृत्तिभेदेनापि भेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः । भवेदिति । गिरिणेत्यादावावृत्तिभेदेपि मुख्यमेकाच्त्वं न निवर्त्ततइति भावः । एतदपीति। लोके पूर्वा संख्या संख्यान्तरेण

क्वचयेपि तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ । यथा लोकइति । प्रभ्वाज्ञया गूढचारादिरिति शेषः । एवञ्च लोकव्यवहारदृष्टान्तेनैवासंकरः सिद्ध इत्यर्थः । यत्र । देशे काले वा । तद्गुणएवेति। भाष्येपि तल्लिङ्गस्तत्रेति सावधारणं व्याख्येयमिति भावः । यथाविकृतियागेइति । तत्र हि प्राप्तसामिधेन्यनुवादेन सप्तदशत्वं विहितं तत्र त्रिः प्रथमामित्यादिवाक्यबोधितया प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्यैवेति भावः । त्रिरावृत्तेरिति । आवृत्तिः पुनरुच्चारणम् । तज्जन्यसङ्ख्यया सप्तदशत्ववदचानेकाच्त्वमिति भावः । भाष्ये (आवृत्तेः सङ्ख्यानाद्) । गणनादित्यर्थः । (भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतमिति) । आवृत्त्या कार्यं सिद्धमिति कृत्वा दूषणं परिहृतं भवेदित्यन्वयः । (लिङ्गादिति) । अनेन लिङ्गेन श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादस्य व्यवहारस्य गौणत्वमेव नेति ज्ञाप्यत इति भावः । मुख्यमिति । आवृत्तिकृतद्व्यच्त्वेन स्वगतैकाच्त्वस्य बाधायोग इति भावः । ननु स्वस्य प्रतिग्रहीतृत्वासंभवादेकन्यूनता, न च पुनर्दानं दत्तस्यान्यस्वत्वाक्रान्त-

इह तु खलु किरिणा गिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव । एतदपि सिद्धं, कथं, लोकतः । तद्यथा । ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्ना, एवमिहाप्यनेकात्त्वं भविष्यति । यदप्युच्यते । द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्तीति । भवेद्यदसंभावि कार्यं तन्नानेको युगपत्कुर्यात् । यत्तु खलु संभवि कार्यमनेकोपि तद्युगपत्करोति । तद्यथा । घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा, संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नामानेकोपि तद्युगपत्करिष्यति । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् * ।

मुख्येन गौणेन च बाध्यतइत्यर्थः । ऋषिसहस्रमिति । वित्तेन क्रीत्वा प्रत्येकन्दत्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः । ऋषयः सहस्रमृषिसहस्रमिति कर्मधारये संपन्ना इत्यस्य साक्षादृषिभिः संबन्धः षष्ठीसमासे तु सामर्थ्यलक्षणः संबन्धः यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामिति भुजेर्ब्राह्मणैः सह । संभवि चेति । एकस्यैवाकारस्य युगपत् स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरुच्चारणं शक्यमित्यर्थः । एवं परिहृतेष्वपि दोषेषु तत्र न्यायेनाकारस्य भेदं साधयति । आन्यभाव्यमिति । अन्यस्य भावोन्यभावः

तया पुनर्दानासंभवादत आह । वित्तेनेति । ननु षष्ठीसमासे सहस्रसंख्याया विशेष्यत्वात्कथं दानेन संबन्धः । कथं वा संपन्ना इति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्यमत आह । ऋषयः सहस्रमिति । अत एव सर्वे ते इत्यनेन सामानाधिकरण्यं परनिपातो भाष्यप्रामाण्यात् । एकैकश इत्यत्र उभयोरपि द्योतकत्वेन द्योतकसमुच्चयस्य च बहुशो दृष्टत्वेन द्विर्वचनशसोर्योगपद्यम् । यथा यथाजातीयको गार्ग्यायणोत्तरादौ । तत्र च यथा ष्फसत्त्वे समुच्चित्य द्योतकता तदभावे गार्गीति ङीपेव तथा प्रकृतेपि शसो वैकल्पिकत्वात्पक्षे एकैकमित्यपि । द्व्यादिशब्दविषये तु न समुच्चित्य द्योतकता अनभिधानात् । एकशब्दे तु समुच्चित्य प्रत्येकं च द्योतकता अभिधानस्वभावात् । यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा तत्र द्विर्वचनं भवत्येव यथैकैकशो देहीति । भाष्यस्याप्ययमाशयः । यत्र तद्धितमात्रेण लोके वीप्सानभिधानं तत्र द्विर्वचनमपि । यत्र माषश इत्यादौ तावतैव वीप्साभिधानं तत्र न कदापि तयोः समुच्चय इति दिक् । सामर्थ्यलक्षण इति । सामर्थ्यकृतो गुणभूतैरृषिभिः संबन्ध इत्यर्थः । सर्वे ते इत्यत्र तच्छब्देन गुणभूतस्यापि परामर्शोऽत्र पक्षे बोध्यः । अत एव दत्त्वेति समानकर्तृकेति क्त्वा । सहस्रदक्षिणा इति । सहस्रं दक्षिणा गोरूपा येषां दातॄणान्ते इत्यर्थः । तेन गोसहस्रदानफला एव ते, न त्वेकगोदानमात्रफला इति व्यवहारो यथा स्मृतौ; तथा प्रकृतेपीति भावः । भुजेर्ब्राह्मणैरिति । सङ्ख्यायां भोक्तृ-

---

* वित्तेनेति । वस्तुतस्तु दानप्रतिग्रहमालासहस्रेण सहस्रदक्षिणत्वोपपादनं युक्तम् । ऋषीणां गोविक्रयस्य स्मृतिप्रतिषिद्धस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वादिति बोध्यम् ॥

आन्यभाव्यं त्वकारस्य । कुतः । कालशब्दव्यवायात् । कालव्यवायाच्छ-
ब्दव्यवायाच्च । कालव्यवायात् । दण्ड अग्रम् । शब्दव्यवायात् । दण्डः । न
चैकस्यात्मनो व्यवायेन भवितव्यम् । भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य ।
युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात् ॥ युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहे आन्य-
भाव्यमकारस्येति । यदयं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते, अश्वः अर्कः अर्थ
इति । नह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने च भवति मथुरायां च । यदि पुनरिमे
वर्णाः शकुनिवत्स्युः । तद्यथा । शकुनय आशुगामित्वात्पुरस्तादुत्पतिताः
पश्चाद् दृश्यन्ते । एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो ऽण्ड इत्यत्र दृश्यते । नैवं शक्यम् ।
अनित्यत्वमेवं स्यात् । नित्याश्च शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचा-

---

ततो ब्राह्मणादिषु स्वार्थे विधानार्थात्पाठात् स्वार्थे ष्यञ् । अथवा अन्यो भावोन्यद्वस्तु
तस्य भाव इति भावे ष्यञ् । इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानं भिन्नानां दृष्टं यथा अ-
संहितायां अ इ उ इत्यादीनां कालव्यवायः । ऋतिरित्यादौ शब्दव्यवायः । तत्र
तकारेण ऋकारेकारयोर्व्यवधानात् । एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टम् । यथा अ इति
केवलाकार उच्चार्यते तस्मादुदात्तादिगुणभेदात्कालशब्दव्यवायाच्च नानात्वमकारस्य,
प्रत्यभिज्ञानं चात्वादिसामान्यनिबन्धनम् । यद्यपि शब्दव्यवायेऽपि कालव्यवायोस्ति
तथापि कालव्यवाय एव द्विधा दर्शितः शब्दशून्यः शब्दवांश्च । यदि पुनरिति । का-
लशब्दाभ्यां व्यञ्जकानामेव ध्वनीनां व्यवायो न व्यङ्ग्यस्येति व्यक्तिस्फोटवादिनो
भावः । यथा शकुनिः पङ्क्तेरादौ स्थित आशुसंचारात्तदन्ते भवति एवं व्यञ्जकध्वनि-
संनिधानासन्निधानाभ्यामकारस्योपलम्भानुपलम्भावित्यर्थः । जातिस्फोटवादी व्यक्ति-
स्फोटवादिनं पर्यनुयुङ्क्ते । आनित्यत्वमिति । भवता जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते व्यक्ते

त्वानुपपत्तेर्गुणभूतब्राह्मणैरेव भुजेः संबन्ध इति भावः । भाष्ये (अनेकाच्त्वमिति) ।
तन्मात्रमित्यर्थः । एकस्यैवेति । व्यापकस्येत्यपि बोध्यम् । अकारस्येत्यप्युपलक्षण-
मित्युक्तम् । भाष्ये (उच्चारणंनामि) त्युत्तरमत इति शेषः । आन्यभाव्यमित्यस्यान्य-
त्वत्वमित्यर्थो नेत्याह । अन्यस्येति । अथवेति । भावशब्दः कर्तृसाधन इति भावः ।
एवञ्च प्रतिप्रयोगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः । यथेति । एवञ्चाग्रे इत्याद्यकारो दण्डेत्य-
काराद्भिन्नः । दण्ड अग्रमित्यादौ कालव्यवधानात् । दण्ड इहेति प्रयोगे इकारवत्
तथा दण्ड इत्यत्राद्याकारोन्त्याकाराद्भिन्नः शब्दव्यवायात् । ऋतिरित्यादौ तकार-
व्यवहितेकारवदित्यनुमानैर्भेदे सिद्धे उदात्तादिविरुद्धधर्मप्रत्ययोपि पारमार्थिक ए-
वेत्याशयेन तद्भेदादपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । उदात्तादीति । नानात्वमकारस्ये-
ति । युक्तमिति शेषः । ननु य एवोदात्तोकारः स एव देवदत्तेनानुदात्तः कृत इति
प्रत्यभिज्ञाविरोधोत आह । प्रत्यभिज्ञानंचेति । विभुत्वं निराचष्टे । भाष्ये (युगप-

लिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । यदि चायं द इत्यत्र दृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात् । यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः । तद्यथा । एक आदित्यो ऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते । विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपल-

रेवैकत्वनित्यत्वप्रतिज्ञानात्तस्यैकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते । दण्ड इत्युदात्तानुदात्तस्वरादिभेदेन भिन्नत्वान्नह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तं रूपान्तरपरिग्रहादनित्यत्वप्रसङ्गात्तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकाराः प्रत्यभिज्ञात्वाकृतिनिबन्धनेति जातिस्फोटपक्षो ऽत्र व्यवस्थितः । व्यक्तिस्फोटवाद्याह । अकारमपीति । श्रोत्रोपलब्धिरिति । श्रोत्रोपलब्ध्या आकशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति । आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोतत्वादिन्द्रियाणामसंबद्धविषयाग्रहणाच्छ्रोत्रस्य निष्क्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्यमभ्युपेयम् । बुद्धिनिर्ग्राह्यइति । पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरम्पराप्राप्तपरिपाकान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः । प्रयोगेणेति । प्रयुज्यतइति प्रयोगो ध्वनिः तेनाभिव्यक्तः देशभेदेन तु प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थितपुरुषोदीरिताभिव्यञ्जकध्वानिकृतः । भेदवाद्याह । आकाशदेशा इति । यथा पृथिव्या एकत्वेपि स्रुघ्नमथुरादिदेशव्यवहार एवमाकाशस्यापि संयोगिघटादिपदार्थावच्छेदेन भेदव्यवहार

स्व देशेति)। अर्कादिशब्दा एव देशपदेनोच्यन्ते । देशपृथक्त्वेष्विति । देशानां पृथक्त्वेषु भेदेषु सत्स्वित्यर्थः । एवं वर्णानामनेकत्वे परेण साधिते वर्णैकत्ववादी एकत्वं स्थापयितुं तद्दूषणोद्धारमाह । भाष्ये (यदि पुनरिति) । तत्र शकुनिवदिति दृष्टान्तस्य तद्दत्यपरिच्छिन्नत्वे न तात्पर्यं, तन्मते तस्य विभुत्वादिति ध्वनयन्नाह । कालशब्दाभ्यामिति । व्यक्तिस्फोटवादिन इति । व्यक्तेर्नित्यत्वैकत्ववादिन एकैव शब्दव्यक्तिरिति वादिन इत्यर्थः । अनेनाद्यं दूषणं परिहृतम् । द्वितीयं परिहरति । यथेति । एवमिति । अस्यानेकदेशेषु युगपदुपलम्भो व्यञ्जकवशादिति शेषः । पूर्वदृष्टस्य पश्चाद्दर्शनेपि अव्यवहितस्य व्यवधानेपि न भेद इत्येतन्मात्रेण दृष्टान्त इति भावः । नन्वेवं विभुत्वे नित्यत्वे च सर्वत्र देशे सर्वदोपलम्भापत्तिरत आह । व्यञ्जकेत्यादि । जातिस्फोटेति । जातिरेव एका शब्दव्यक्तयस्त्वनन्ता इति वादीत्यर्थः । भाष्ये (अनित्यत्वमेवं स्यादिति) । व्यक्तेरेकत्ववादी तस्या नित्यत्वं मन्यते इति भावः । ननु विभोरेकस्यापि व्यञ्जकवशादनेकत्रोपलब्धौ कथमनित्यतेत्यत आह । भवतेति । भाष्येपि (नित्याश्च शब्दा) इत्यस्य तवेत्यादिः । भाष्योक्तकूटस्थत्वाभावमुपपादयति । रूपान्तरेति । तस्माद् भिन्ना एवानित्या एवाकारा इति पाठः । नित्या एवेति पाठस्त्वयुक्तः । अनन्तवर्णवादे तदनित्यत्वस्यैवेष्टत्वादिति बोध्यम् । यद्यप्यनुदात्तत्वादीनां ध्वनिनिष्ठत्वाङ्गीकारात्

भते अकारं पुनरुपलभते। अकारमपि नोपलभते, किं कारणम्। श्रोत्रोप-

---

इत्यर्थः। एवं व्यक्तिस्फोटपक्षे निराकृते जातिस्फोटपक्ष एवाश्रीयते। आकृतिग्रहणा

दोषस्तथापि स्फटिकस्येवास्यापि इतरसंनिधानेन तद्रूपपरिग्रहे संसर्गोऽनित्यताविरोधिकूटस्थत्वाभाव इति भावः। पुनरप्येकत्वनित्यत्वे साधयति। भाष्ये (यदिपुनरित्यादिना)। एकस्यैवाकारस्यानेकदेशेषूपलब्धिरादित्यस्येव संभवतीति न तावद्व्यक्तिभेदः सिध्यति। अन्यथा अनित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च। तत्तद्देशसंसर्गेणाल्पप्रकाशत्वाधिकप्रकाशत्वादिगुणसंसर्गादिति भावः। विषम इति। आदित्यदृष्टान्तेनानेकदेशोपलभ्यमानाकारादिपक्षैक्यसाधकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरनेकद्रष्टृकाले एकदेशोपलब्धिविषयत्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यवायहेतोः सत्प्रतिपक्षता युक्तेति भावः। अकारं पुनरुपलभत इत्यस्यैको द्रष्टानेकाधिकरणस्थमिति शेषः। शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरणत्वं युक्तमित्याशयेनाह। भाष्ये [अकारमपि नोपलभते इति [। अकारमप्यनेकाधिकरणस्थं नोपलभते इत्यर्थः। श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्र एव उपलब्धिर्यस्येत्यर्थः। करणक्तिन्नन्तेन समानाधिकरणबहुव्रीहिर्वा। एतद्विशेषणफलं दर्शयति। श्रोत्रेति। ननु दिश एव श्रोत्रत्वात् कथं तत्रोपलब्ध्याकाशदेशत्वसिद्धिरत आह। आकाशेति। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रम्। चक्षुरादिवच्छ्रोत्रस्यापि भूतत्वमावश्यकमिति भावः। दिशोनतिरिक्तमेव चाकाशमिति तत्त्वम्। ननु तथाप्यतेजोंशगतघटादिरूपस्य तैजसचक्षुर्ग्राह्यत्ववदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किमसंबद्धं तद् ग्राहकं संबद्धं वा, नाद्य इत्याह। असंबद्धेति। अन्यथा रामेश्वरादिप्रदेशावच्छिन्नशब्दस्यापि श्रवणप्रसंगः। द्वितीयेऽपि किं श्रोत्रस्य विषयदेशागमनात्संबन्ध उत शब्दस्य श्रोत्रदेशगमनाद्, नोभयमपीत्याह। गमनाभावादिति। श्रोत्रस्येति। चेन शब्दपरिग्रहः। उभयोरपि गमनाभावे हेतुर्निष्क्रियत्वं दूरदेशस्य शब्दाग्रहणन्तु दूरत्वादेर्दोषस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छ्रोत्रदेशेऽनभिव्यक्तेः। आकाशदेशत्वे च तद्वदेव तस्यापि व्यापकत्वेन श्रोत्रदेशेभिव्यक्तस्य तेन ग्रह इति भावः॥ आहंकारिकाणीन्द्रियाणीति साङ्ख्यमतेपि इन्द्रियाणां स्वाधिष्ठानभूतवृत्तिगुणग्राहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं श्रोत्रोपलब्ध्या शब्दस्य सिध्यतीति बोध्यम्। श्रोत्रोपलब्धिरित्येव बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वस्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह। पूर्वपूर्वेति। एवञ्चाशुतिरोधीयमानानेकवर्णवद् घटकलशादिशब्दग्रहणसंभवदर्शनाय तदुक्तमिति न पौनरुक्त्यम्। प्राप्तपरिपाकेति। तत्सहकृतेत्यर्थः। अन्त्यबुद्धिरन्त्यवर्णबुद्धिः। एवञ्च तादृशसंस्कारविशिष्टान्तःकरणसंयुक्तेन सादृश्यसंस्कारविशिष्टेन श्रोत्रेणान्त्यवर्णसंबद्धेन वर्णसमुदायप्रतिबिम्बवदखण्डस्फोटरूपपदार्थादिप्रत्यक्षमिति भावः। नन्वेवं सर्वदाशब्दोपलम्भः स्यादतो भाष्ये (प्रयोगेणाभिज्वलित इति)। तद्व्याचष्टे प्रयुज्यत इति। ध्वनिरिति। वर्ण इत्यर्थः। भाष्ये (एकश्च पुनराकाशमिति)। एवञ्चे कश्चि-

लब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः। एकं च पुनराकाशम्। आकाशदेशा अपि बहवः। यावता बहवः। तस्मादान्यभाव्यमकारस्य। आकृतिग्रहणात्सिद्धम् * । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं

दिति। अकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते। नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशः। तत्र प्रत्याहारेऽकारजातेर्निर्देशात्तस्याश्च विवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रान्ते तस्याएव प्रत्यापत्तिविधानम्। तदेवं जातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्देशस्थेनाकारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धम्। अष्टन आविभक्तावित्यत्र सत्यपि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वस्य ग्रहणं न भवति। अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेत्। प्लुतश्च विषये स्मृत इति न्यायात् प्लुतस्याग्रहणम्।

नाम्रफले एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्तथा तदाश्रयस्यैकत्वात्तद्गतशब्दोऽप्येक एव तत्रैव च तस्योपलम्भ इति भिन्नदेशोपलम्भ एवासिद्ध इति भावः। नन्वेकत्वेऽयं पूर्वोऽयं परोऽयं देवगृहेऽयं राजगृह इति भेदप्रतिभासः कथमत आह। देशभेदेन त्विति। औपाधिको भेदस्तु आकाशस्येव न शब्दस्याप्येकत्वे बाधकः। एवं संसर्गानित्यतापि तस्येव नास्यापि बाधिका तस्यापि नीलं नभ इत्यादि संसर्गानित्यताप्रतीतेरित्याशयः। अत्र शब्द इत्येकवचनेन स्फोटस्यैकत्वमखण्डत्वञ्च ध्वनितम्। ननु निरवयवस्य कथं प्रदेशबाहुल्यमत आह। यथेति। एवञ्चौपाधिकभेदेन भेदो दुर्वारः। सर्वत्र भेद औपाधिक एव स एव च व्यवहारोपयोगीत्याशयः। श्रोत्रसंबन्धस्तु प्रदेशान्तरोत्पन्नशब्दस्यापि वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा तन्त्रान्तरे व्युत्पादित एव। तत्रापि पक्षेऽस्य च्वावित्यादौ दोषो नेत्याह, भाष्ये (आकृतिग्रहणादिति)। तदाह। अकारजातिरिति। सर्वप्रदेशेष्विति। प्रत्याहारेऽस्य च्वावित्यादौ च अकारव्यक्तीनामानन्त्यमाश्रित्य वार्त्तिककृता वर्णसमाम्नायस्थस्य विवृतत्वेऽपि धात्वादिस्थस्यापि विवृतोपदेशो नोदितः। भाष्यकृता तु प्रयोगस्थानां प्रत्याहारस्थैर्ग्रहणाय तत्र जातिनिर्देशे आवश्यके जातेर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव सर्वसिद्धेः स दोषो वारितः। अस्य च्वावित्यादौ तु सत्यपि विवृतत्वेऽनण्त्वात्सवर्णग्रहणं न स्यादित्यपि जातिनिर्देशेनैव परिहृतम्। एवं चाणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणं न कार्यमित्याशयः। तस्याश्चेति। स्वाश्रयव्यक्तिद्वारेत्यर्थः। तत्र। प्रत्यापत्तिवाक्ये तपरनिर्देशात्षस्वामिकशेषनिर्देशाद्वा ह्रस्वस्यैव संवृतत्वं बोध्यम्। ननु जातिनिर्देशेऽतिप्रसङ्ग इत्याह। अष्टन इति। अन्यथा ह्रस्वमेवेति। न च तन्निर्देशेऽन्तरतमपरिभाषया दीर्घो न स्यादिति दीर्घविधानं, दीर्घनिर्देशे तत्सामर्थ्यात्तस्यापि विधानं जातिग्रहणादन्यस्यापीति वाच्यम्। दीर्घनिर्देशसामर्थ्येनान्तरतमपरिभाषाबाधकल्पनापेक्षया ह्रस्वानुपस्थितेरेव कल्पने लाघवमित्याशयात्। ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्माभूद्ध्रस्वः प्लुतस्तु स्यादत आह। प्लुतश्चेति। विषये दूराद्धूतादौ। अनेनापि प्लुतविधानेंशेऽनुवाददोषः स्यादिति भावः। सर्वं चाकृतिनिर्दि-

ग्रहीष्यति तथैवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । तद्वच्च तपरकरणम् * । एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति । ननु च सवर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन् । प्रत्याख्यायते तत्सवर्णेण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति । हल्ग्रहणेषु च * । किम् । आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव । झलो झलि अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्ति अण् सवर्णान्गृह्णातीति । रूपसामान्याद्वा * । रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । तानेव शाटकानाच्छादयामः ये मथुरायां, तानेव शालीन् भुञ्ज्महे ये मगधेषु । तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृहीतम् । अन्यस्मिंश्चान्यस्मिन् रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति । एवमिहापि रूपसामान्यात्सिद्धम् ॥ ऋलृक् ॥ २ ॥ अथ लृकारोपदेशः

तद्वच्चेति । स आकृतिपक्षो यत्रास्ति तत्तद्वत् । अथवा वत्यन्तमेतत्तद्वत् । तत्र न्यायेनाकृतिपक्षस्य स्थापितत्वात्तपरेष्वपि स एव पक्ष स्थित इत्यर्थः । हल्ग्रहणेषु चेति । अवश्याश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति । व्यक्तिपक्षे ह्येकस्यैव तकारस्यानुकरणं खफछठेत्यत्र त इति द्वयोस्तकारयोर्झल्त्वं न स्यात् अपि त्वेकस्यैवेत्यवात्तामित्यत्र सिज्लोपो न स्यादभित्था इत्यादावेव स्यात् । रूपसामान्यादिति । व्यक्तिनिर्देशेपि भेदापरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोस्तीति सिद्धमिष्टम् । व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यं भवतु वा मा भूत्सर्वथा लोकइव शास्त्रे व्यवहार इत्यर्थः ॥ ऋलृक् ॥ २ ॥ अल्पीयानिति ।

छेत्यत्र ज्ञापकमाह । भाष्ये (तद्वच्चेति) सादृश्ये वतिभ्रमं व्यावर्त्तयति । स इति । अथवा वत्यन्तमेतदिति । तदा तद्वदित्यस्यास्य च्वावित्यादिवदित्यर्थः । तदाह । तत्र न्यायेनेति । तत्रास्य च्वावित्यादौ । आकृतिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणार्थमेव क्वचित्तत्र तपरकरणम् । जातिपक्षेपि विवृतत्वप्रतिज्ञाकः सवर्ण इत्यादेर्दण्डानतिरित्यादौ दीर्घार्थमावश्यिकैव । एवं प्रत्यापत्तिवचोप्यावश्यकमेव तुल्यन्यायाज्जातिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणाय तपरत्ववद्विधेये त्यदादीनाम इत्यादौ ठ.हारणायाप्रत्यय इत्येतदिति बोधितम् । अत्र पत्रेण्ग्रहणप्रत्याख्यानेपि ऋलृवर्णयोः सावर्ण्येन समानजातित्वातिदेशान्न दोष इति भावः । अवात्तामिति । वसेर्लुङ् तसस्ताम् । सिच् । सः सीति तत्वम् । वदव्रजेति वृद्धिः । झलोझलीति सलोपः । ननु वचनसामर्थ्याज्झल्स्दृशेपि भविष्यतीत्यत आह । अभित्था इति । भिदेर्लुङि सिचि रूपम् । आकृत्यनाश्रयणेप्याह । भाष्ये (रूपसामान्यादिति) । तद्व्याचष्टे । व्यक्तीति । अभेदव्यवहार इति । रूपसादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहार इत्यर्थः । अल्पमहत्स्थूलकृशह्रस्वदीर्घगोघटादिषु गौर्घट इत्यादिव्यवहारवदिति भावः । एवञ्च व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्वीकारोपि व्यर्थ एवेत्याशयेनाह । व्यक्तिव्यतिरिक्तत्वेति । भावेति । अनुगतप्रतीतिव्यवहारयोः सादृश्येनैवोपपत्तेरिति भावः । सादृश्यस्याप्यस-

किमर्थः। किं विशेषेण लृकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते। यदि किं चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति लृकारोपदेशस्यापि तद् भवितुमर्हति। को वा विशेषः। अयमस्ति विशेषः। अस्य हि लृकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः। यश्चापि प्रयोगविषयः सोपि क्लृपिस्थस्यैव। कृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ लृकारोपदेशेन। अत उत्तरं पठति। लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः॥ लृकारोपदेशः क्रियते

ऋकारापेक्षः प्रकर्षः। ऋकारस्याल्पः प्रयोगस्ततोप्यस्याल्पतर इत्यर्थः। अल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थ उपदेशः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याह। यश्चापीति। तत्र ऋकारावस्थायामेवोदात्तादिषु कृतेषु स्थानेन्तरतम इति स्थानिसदृश लृकारो भविष्यति। यदृच्छेति। अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैव प्रवर्त्तते स यदृच्छाशब्दो डित्थादिः। ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरित्यस्य वार्त्तिककारवाक्यत्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वादत्र लृकारोपदेशः कृतः। अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चाव्युत्पन्ना

मानध्वनिकृतम्॥ ऋलृक् २॥ भाष्ये (अथ लृकारेति)। यद्यप्येतच्चतुर्दशसूत्री विहृतौ भन्दोश्वरकृतकाशिकायामनेकेषामृषीणां नानाविधार्थजिज्ञासायां शिवेन सर्वजिज्ञासानिवृत्तये एषा ढक्कानिनादेन प्रकाशितेत्युक्तमितीदमनुपपन्नं तथापि पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति नवेति एतत्तात्पर्यम्। अन्त्यवर्णचतुर्दशन्तु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्टमित्यपि तत्रैव स्पष्टम्। प्रयोगविषय इति कर्मधारयः। प्रयोगादन्यत्रानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो विषय इत्युक्तेः। अल्पेति। यथा सुद्गादणित्यादेः। ननु ऋकारे कार्यप्रवृत्तावपि लृकारे कथं तत्कार्योदात्तत्वादीनां दर्शनमत आह। तत्रेति। स्थानेन्तरतमइतीति। यद्यपि कृपोरोल इत्यत्र रेफलकारयोः स्थान्यादेशभावस्तथापि तद्द्वारा ऋकारलृकारयोरपि स इति भावः। अर्थगतमिति। शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः। यद्वा व्यक्तेरेव वाच्यता तस्याञ्च प्रकारताविशेष्यताख्यविषयताद्वयाङ्गीकाराज्जातिग्रहोपपत्तिः सविकल्पकोपपत्तिश्च तत इति भावः। प्रयोक्त्रभिप्रायेति। प्रयोक्त्रधीनमिति भावः। अन्यथा शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वापत्तिः। एवञ्चेच्छयैकस्यां व्यक्तौ सङ्केत्यमानः शब्दो यदृच्छाशब्द इति बोध्यम्। ननु ऋकारस्याच्त्वे ऋलृवर्णयोः सावर्ण्याद् ऋकारेण लृकारस्यापि ग्रहणादच्कार्यसिद्धौ किं लृकारोपदेशेनेत्यत आह। ऋकारेति। उपदेशः कृत इति। पाणिनये शिवेनेति शेषः। वस्तुतोत्र तस्यानुपदेशेऽप्रामाणिकत्वशङ्कया सवर्णविधिरपि तयोर्वक्तुमशक्य इति तदुपदेशः। सवर्णविधिद्वारकं फलमपि स्थलत्रय एवेति तत्रैव प्रयोजनोपन्यास इति बोध्यम्। ननु सत्त्वमसत्त्वं वा क्रियायोगमर्थगतमङ्गीकृत्य डित्थादीनामपि व्युत्पत्तेरर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तामपेक्ष्य शब्दसत्त्वे किं मानमत आह। अर्थवदिति।

यदृच्छाशब्दार्थो ऽशक्तिजानुकरणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च । यदृच्छाशब्दार्थस्तावत् । यदृच्छया कश्चिद् लृतको नाम तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः । दध्य्लृतकाय देहि मध्व्लृतकाय देहि उदङ्ङ् लृतकोऽगमत् । प्रत्यङ्ङ् लृतकोऽगमत् । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः

यदृच्छाशब्दाः सन्तीत्यवगम्यते । गाव्यादीनां तु गवादिनिवर्तितत्वादसाधुत्वम् । ऋतकशब्दस्त्वर्थाश्रयेणैव विनियुक्त इति लृतकशब्दस्यानिवर्तकः । अशक्तिजेति । अशक्तिजानुकरणस्य जातिशब्दत्वमिच्छन्ति । यस्मादनुक्रियमाणशब्दे या जातिः

चिन्त्यमिदम् । बह्वच्पूर्वं तस्य चारितार्थ्यात् । एतदर्थं तद्धितपदं तद्विशिष्टपरमप्रत्यय इत्युक्तेश्च पचतकीत्यादौ न दोषः । प्रत्ययश्च तद्धितभिन्न एव बहुपटवस्तिष्ठन्तीत्यादौ यं समुदायमिति न्यायेन न दोष इति कैयटाशयमन्ये । ननु लृतकस्यासाधुत्वात्कथं शास्त्रविषयतेत्यत आह । गाव्यादीनामिति । ऋतकेन लृतकानिवृत्तौ । हेतुरर्थाश्रयेणेति । स्वगतक्रियारूपार्थाश्रयेणेत्यर्थः । अर्थतः सजातीयस्यैव निवृत्तिरेकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति अन्वाख्यातस्य निवर्त्तकमिति भावः । तद् ध्वनयन्नाह । भाष्ये । (चतुष्टयीति) । शब्दानामर्थे या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः । तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्त्रा स्वेच्छया संनिवेशितः स चानेकविधः । एकव्यक्तिसंनिवेशितो डित्थादिरेकस्तत्र न किंचिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानन्त्यव्यभिचारयोरभावात् । किं तु शक्यस्यैवार्थस्य विषयताद्वयेन भानत्तत्तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः स एवार्थः । यद्वा शब्दपराद्वाच्यार्थे एव त्वादिः । एवं कादिपदानां कादीनामेकत्वमते तेषु शक्तिः । ततो डित्थपदादिव शक्यार्थे एव त्वादिः । कुत्वमिति कुरिति च पर्यायौ । अनेकत्वमते तत्तज्जात्युपलक्षिते सा । टिघुभादीनान्तु तच्छक्यानामानन्त्यात्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च तदुत्तरत्वाद्यर्थः । भत्वादिपदैर्भादिसंज्ञैवोच्यते । अत एव वृद्धिसूत्रे वक्ष्यति "कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति । भत्वात् । कथं भसञ्ज्ञे"ति । अनेन च भाष्येण कुकुत्वपदयोः भत्वभसंज्ञापदयोः पर्यायत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । भसञ्ज्ञा च पदमेव । ननु चतुर्विधेष्वनुकरणशब्दः क्वान्तर्भवतीत्यत आह । अशक्तिजेति । यस्मादिति । अनुक्रियमाणशब्दव्यक्तयो बह्व्यः, प्रत्यभिज्ञा तु जातिनिबन्धना रूपसादृश्यनिबन्धना वेति भावः । एतेपि यदृच्छाशब्दाः स्वेच्छयैव वक्त्रा शब्दपरतया प्रयोगादित्यन्ये । प्लुत्यादिकं च गुरोरनृत इति प्लुतः अनचि चेति द्वित्वम् । प्र पूर्वात्क्तपेरन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्तो गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे वर्ज्यमानस्वरेण शिष्टस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् । अनृत इति निषेधस्तु न ऋदिदॢदिदिति पृथगनुबन्धकरणेन क्वाचित्क-

---

* अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चेति । चिन्त्यमिदं बह्वच्पूर्वे तस्य चारितार्थ्यादिति दीक्षितनागेशौ । परमगार्ग्यायण: शिवभागवत इत्यत्र च चारितार्थ्यमिति वयम् ॥

यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः । अशक्तिजानुकरणार्थः । अशक्तया कया चिद् ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्ये लृतक इति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्यलृतक इत्याह कुमार्य्लृतक इत्याहेति । प्लुत्याद्यर्थश्च लृकारोपदेशः कर्त्तव्यः । के पुनः प्लुत्यादयः प्लुतिर्द्विवचनस्वरिताः । क्लृ३प्तशिखः । क्लृप्तः । प्रक्लृप्तः । प्लुत्यादिषु कार्येषु ऋग्रहणं सिद्धं तस्य सिद्धत्वादच्कार्याणि न सिध्यन्ति । तस्माद् लृकारोपदेशः क्रियते । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु । न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य तावत् कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते ऋतक एवासौ न लृतक इति । अपर आह । न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति स कल्पयितव्यः साधु संज्ञादिषु ऋतक एवासौ न लृतकः ।

समवेता तत्संबद्धमनुकार्यमनुकरणं प्रत्याययति । न्याय्यभावादिति । ऋतकशब्दो न्याय्यः कृदन्तं नाम कुर्यादिति स्मृतावुक्तत्वात् । ऋतिः सौत्रो धातुः तत औणादिकः क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति क्वुन्प्रत्ययः । संज्ञादिष्विति । आदिशब्देनैतद्दर्शयति जातिगुणक्रियानिमित्ता अपि शास्त्रान्विताः प्रयोक्तव्या इति । सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षे किमर्थवत्सूत्रेणेति चेत् । शिष्टप्रयुक्तानामेवाव्युत्पत्तिपक्षोस्तीति ज्ञापनायार्थवत्सूत्रोपादानम् । अनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च । अपर आहेति । पूर्वमुक्तम् ऋतक एव न्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्यः न तु लृतकशब्द इति । इदानीं तु ऋतकशब्दस्यैवायमपभ्रंशोऽशक्तिजत्वात् लृतक इत्युच्यते । अयं तर्हीति । ऋतकशब्दोऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु वा लृतकशब्दस्य निवर्त्तकः । ऋफिड ऋफिड्ड इत्येतौ त्वनन्वाख्याताविति कथं लृफिडलृफिड्ड इत्येतयोर्निवर्तकौ स्यातामिति भावः । एषो-

---

वस्वराग्रहणज्ञापनात् । न्याय्यइति । सञ्ज्ञात्वेन कल्पयितुमिति शेषः । तत्र हेतुमाह । कृदन्तमिति । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनान्वाख्याततत्वमेव न्याय्यत्वमित्याशयेन शङ्कते । सर्वशब्देति । शिष्टप्रयुक्तत्वमपि न्याय्यत्वमिति परिहारः । न च तस्यैव प्रयोगे लृतकशब्दो बोधकोपि न स्यादिति वाच्यम् । बोधकत्वेऽप्यसाधुत्वान्न शास्त्रीयकार्यनिमित्तत्वमित्याशयात् । तद् ध्वनितं भाष्ये "साधु मन्यन्त" इति ग्रन्थेन । ऋतक एवासाविति । ऋतकशब्दप्रतिपाद्य एवासौ न लृतकशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः । इदानीन्त्विति । भाष्ये (कल्पयितव्य) इत्यस्य विनियुक्तत्वेन ज्ञेय इत्यर्थः । साधुऋतक एव नामत्वेन कृतो न लृतकः । अशक्त्या तु तथोच्चारणमित्यपभ्रंशत्वान्न शास्त्रविषय इति भावः । अशक्तिजत्वादिति । जिह्वापाटवजत्वादित्यर्थः । एतच्चासाधुरेवेति भावः । लृतकाद् लृफिड वैषम्यं दर्शयति । ऋतकशब्दइति । लृतकशब्दस्येति । अनन्वाख्यातस्येत्यादिः । फिडफिड्डयोरुणादिष्वदर्शनादाह । उणादयइति । बाहुलकसिद्धावेताविल्यर्थः । प्रवृत्तिप्रवृत्तिस्वेवेति । तथा च फिडफिड्-

अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः। लृफिडः लृफिड्डश्चेति। एषोऽपि ऋफिडः ऋफिड्डश्च। कथम्। अर्त्तिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते। फिडफिड्डावौणादिकौ प्रत्ययौ। त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति। न सन्ति यदृच्छाशब्दाः। अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तमन्यथा कृत्वा परिहारः। सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परिहारः। समाने चार्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति। तद्य-

---

पीति। उणादयो बहुलमित्येवान्वाख्याताविति भावः। अर्तिप्रवृत्तिरिति। अर्तेः प्रकृतित्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः। न सन्तीति। अद्यत्वेपि यदा नाम क्रियते तदा प्रशस्यरूपा क्रिया गुणो वाध्यारोप्यतइति भावः। अन्यथा कृत्वेति। अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्योपदिष्ट लृकारः वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणन प्रत्याचष्टे। समानेचेति। इह च भिन्नार्थत्वं, लृतकशब्दो हि यदा संज्ञात्वेन विनियुज्यते क्वचित् पि-

---

त्र्योः स एव प्रकृतिर्न तु लृ इति धात्वन्तरं कल्प्यम्। संज्ञासु धातुरूपाणीति तु सनादिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्रं न त्वाधुनिकक्रियमाणसञ्ज्ञानुग्राहकमिति भावः। एवञ्च देशभाषानुसारेण क्रियमाणं कुत्तो मच्चीत्याद्यसाधु शास्त्राविषयश्चेत्युक्तम्। अर्त्तेरिति। यतस्तस्य लोके प्रवृत्तिर्लक्ष्यतेऽतः फिडादिप्रकृतित्वेनापि तस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः। एवं यदृच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्वितानां क्वचिच्छिष्टप्रयुक्तानामेव यत्र कुत्र चित्सञ्ज्ञात्वेन विनियोगो नान्येषामित्येवं लृतकलृफिडादीनां शास्त्रविषयत्वाभावान्न तदर्थं लृकारोपदेश इत्युक्तम्। इदानीं न सन्त्येव यदृच्छाशब्दा इति पक्षावष्टम्भेन तदर्थत्वं प्रत्याचष्टे। भाष्ये (त्रयी चेति) चेनेदं ध्वनितम्। नन्वेवं डित्थादीनां क्वान्तर्भावीत आह। अद्यत्वेपीति। एवञ्च सर्वेपि व्युत्पन्नाः क्रियादिशब्दा एवेति भावः। प्रशस्यरूपेति। अत्यन्तप्रशंसायोग्येत्यर्थः। एवञ्च एषां क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वन्तेषां क्रियाद्यारोपेणार्थबोधकत्वमिति तात्पर्यम्। यद्वा पूर्वपूर्वडित्थादिगतप्रशस्तगुणक्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव डित्थादिभ्यो बोधः। आद्ये डित्थे तु तद्व्यक्तेरेव विषयताद्वयेन भानमिति सैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये उपपादयिष्यते। अव्युत्पत्तीति। सञ्ज्ञाशब्दा अव्युत्पन्ना इति पक्षाश्रयणेनेत्यर्थः। आचार्येणेति। शिवो वेदपुरुषो वाचार्यः। एवञ्च यदृच्छाशब्दसद्भावाश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तत्प्रयोजननिराकरणमयुक्तमिति भावः। ऋतकशब्द लृतकशब्दस्य साधुत्वाभावकल्पका इत्याद्यं दूषणमप्ययुक्तमित्याह। भाष्ये (समानेचेति)। तत्रार्थशब्दः प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह। इहचेति। तच्छब्दस्वरूपस्य व्यक्तिस्वरूपस्य वार्थे प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यास इत्यर्थः। विपर्ययइति। क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। भिन्नस्व-

था। देवदत्तशब्दो देवादिण्णशब्दं निवर्तयति। न गाव्यादीन्। नैष दोषः। पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति। अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु। अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति। अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय। यथा लौकिकवैदिकेषु। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावद्। य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजते य एवमसावधीतइति तस्यानुकुर्वन् दद्याच्च यजेत चाधीयीत च सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते। वेदेपि य एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यासतइति तेषा-

ण्डे तदा तच्छब्दरूपाध्यासः ऋतके तु विपर्ययः भिन्नस्वरूपौ चेतौ शब्दौ इति भावः। पक्षान्तरैरपीति। यथा द्रव्यपक्षे सरूपाणामित्यस्यारम्भः जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानं एवमस्यापीत्यर्थः। अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेपि पारम्पर्यागताः शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्तव्याः। प्रयोजनान्तरमपि वार्तिककारः प्रत्याचष्टे। अनुकरणमिति। अनुकार्यस्य दुष्टत्वात् अनुकरणस्यापि दुष्टत्वं मन्यते सुरापानानुकरणवत्। विषम इरूपौ। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ। यदि तु ऋतकोपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः। व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति पक्षे ऋतकसङ्केतविषयव्यक्तेर्लृतकसङ्केतविषयव्यक्तिर्भिन्नैवेति तद्विपर्ययोस्त्येवेति बोध्यम्। भाष्ये समाधत्ते। (पक्षान्तरैरपीति)। जातिपक्षत्विति। यत्तु अक्षादिनानार्थानामेकशेषाय तत्पक्षेप्यावश्यकमिति तत्तु जातिगतजातिस्वीकारेण परिहृतम्। पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति वार्त्तिककृतैवमुक्तम्। वस्तुतश्चतुष्टयोपक्षेपि दोषपरिहारः सुकरः। यदुक्तम्। ऋतको न लृतकनिवर्त्तक इति मा भूत्तस्य निवर्त्तकत्वं, शिष्टप्रयोगाभावात्तु तन्निवृत्तिः। न्याय्यत्वमपि वार्त्तिके शिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्यभिसन्धाय भगवतानुक्तमपि स्वयं मन्दबुध्यनुग्रहाय स्फुटमाह। अव्युत्पन्नेति। पारम्पर्यायाताः। अनादयः। एवञ्च शिष्टाप्रयुक्तयदृच्छाशब्दा असाधुत्वेन शास्त्राविषया इति भाष्यतात्पर्यम्। यत्तु चतुष्टयोति पक्षे लृतकादीनां टिघुभादिवच्छास्त्रविषयत्वमेवेत्यस्माद्भाष्याल्लभ्यत इति, तन्न। पक्षभेदेनैकस्य शास्त्रविषयत्वतदविषयत्वाङ्गीकारे नवेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। टिघुभादीनां पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेपि अन्येषान्तद्विषयत्वे मानाभावाच्च। किं च साध्वसाधुबहिर्भूतानामपि शास्त्रविषयत्वे साध्वनुशासने ऽस्मिन् शास्त्रे इति तत्र तत्र भाष्योक्त्यसङ्गतिः। किं च शास्त्रविषयत्वमथ तद्बहिर्भूतस्य साधुत्वाभाव इत्यशक्यमिति दिक्। अनुकरणं शिष्टस्य वा अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा भवति तत्राद्यं साधु अन्त्ये न दोषाय नाप्यभ्युदयायेति भाष्ये ऽन्वयः। अर्थात्प्रतिषिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यम्। ननु शिष्टानुकरणं नासाधु अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नासाधु। आद्यस्याभ्युदयजनकत्वाद् अन्त्यस्याभ्युदयाजनकत्वेपि दोषाजनकत्वात्। एवञ्च प्रकृते किमायातमत आह। अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति। अर्थलब्धं तदादाय प्रकृतोपयोग इत्यर्थः। अत एव भाष्ये तद्दृष्टान्तेनोप-

मनुकुर्वन् तद्वत्सत्राण्यध्यासीत सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते । अशिष्टाप्रतिषिद्धं यथा । य एवमसौ हिक्कति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन् हिक्केच्च हसेच्च कण्डूयेच्च नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय । यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोपि मन्ये पतितः स्यात् । विषम उपन्यासः । यश्चैवं हन्ति यश्चानुहन्ति उभौ तौ हतः । यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः । यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन्स्नातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छिन्द्यात्पयो वा पिबेन् न स मन्ये पतितः स्यात् । एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सोऽप्यपशब्दभाक् स्यात् । अयं त्वन्योपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न चापशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते ऽपशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवतीति । अपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् । न चैषोपशब्दः । अयं खल्वपि भूयोनुकरणशब्दो ऽपरिहार्यः यदर्थ उपदे-

---

ति । नह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वमिति दर्शयति । यश्चेति । विहितकरणाद्धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाधर्मोत्पत्तिः । न त्वनुमानेन धर्माधर्मयोर्व्यवस्थेति मन्यते । सुरापानादौ तु तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात्सादृश्याभावान्नास्त्यनुकरणत्वम् । दानादीनां स्मार्तत्वाल्लौकिकत्वमुच्यते । स्नातानुलिप्त इति । स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति । अस्वस्थेन हि चित्तेन अकार्यं क्रियते । माल्यगुणकण्ठ इति । लोकमध्ये प्रकाशते इत्यर्थः । अकार्यं ह्यप्रकाशं क्रियते । तत्र ऌतकशब्दोपि यदा ऋतकार्थे प्रयुज्यते तदापशब्दः । यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति तदा साधुरेव । अर्थभे-

---

पादयिष्यति । (यस्तु खल्विति) । एवञ्चासाध्वनुकरणस्यासाधुत्वाच्छास्त्राविषयत्वात्तदर्थता लृकारोपदेशस्य न युज्यत इति भावः । भाष्ये (यजेत वेति) । यागोत्र स्मार्त्तो ग्राह्यः । सादृश्याभावादिति । न चैकजातीयेष्वपि व्यक्तिभेदेन सादृश्यसम्भवः । सुरापानत्वादेरेव तादृशस्थले सादृश्येन तदतिरिक्तसादृश्याभावादित्याशयात्, तदाह । नास्त्येवेति । दानादीनां कथं लौकिकत्वेनोपन्यासो ऽत आह । स्मार्त्तत्वादिति । अस्वस्थेनेति । आस्तिकत्वे सत्यपीति भावः । माल्यगुणकण्ठ इति । मालायां साधूनि माल्यानि पुष्पाणि तैर्युक्तो गुणः सूत्रं कण्ठे यस्येत्यर्थः । गड्वादित्वात्परनिपातः । अकार्यं हीति । इह लोके भीरुणेत्यर्थः । भाष्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवादी शङ्कते । (एवमिहापीति) । प्रयोजनवादी समाधत्ते । (अयन्त्वन्य इति) ।

शः कर्तव्यः । साध्व्लृकारमधीते मध्व्लृकारमधीतइति । कस्थस्य पुनरेतदनुकरणम् । क्लृपिस्थस्य । यदि क्लृपिस्थस्य । क्लृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकारएवाच्कार्याणि भविष्यन्ति । भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः क्लृपिस्थपदार्थकः शब्दः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इदमवश्यं कर्तव्यम् । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । द्विः पचन्त्वित्याह । तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात् । अग्नी इत्याह । ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं भवतीति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् । यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते । अपशब्द एवासौ भवति कुमार्य् लृतक इत्याह ब्राह्मण्य्लृ-

---

दात् । अस्वगोण्यादिवत् । अपशब्द इत्येवेति । अस्य हि गाव्यादयो ऽपभ्रंशा वाच्याः । अयमिति । असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः । भवेदिति । प्रयोगस्थस्येदमनुकरणम् । प्रयोगे च नास्ति पूर्वत्रासिद्धमिति भावः । प्रकृतिवदिति । तत्र यथा क्लृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादृकारद्वारेण लकारस्याच्कार्यं तथानुकरणस्यापीत्यर्थः । द्विरिति । पचन्तु पचन्त्विति केनचिदुक्ते द्विःपचन्त्वित्यनुकरणम् । एतच्च क्रियासाधनाद्यनभिधानात्तिङन्तं न भवति । एवमग्नी इत्यनुकरणं द्व्यर्थानभिधानान्न द्विवचनान्तम् । ननु गम्लृ सृप्लृ इत्यादिस्थस्य यदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः । द्युताद्य्लृदित इति लृकारे परतो यणादेशकरणादित्संज्ञानुवादाच्च धात्वनुबन्धस्य लृकारस्याच्कार्याण्यनुमीयन्ते । ततस्तदनुकरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भा-

---

अर्थभेदेन साधुत्वे दृष्टान्तमाह । अस्येति । अस्य हीति । एवञ्च तत्तदर्थे व्याकरणाननुगतत्वमपशब्दत्वमिति भावः । भाष्ये तुष्यतु दुर्जनन्यायेन साध्वनुकरणार्थत्वं लृकारोपदेशस्याह । (अयंखल्वपीति) । यद्यप्यर्थशून्यवर्णानां न साधुत्वं तथापि वर्णोच्चारविधानेन तेषां साधुत्वमिति भावः । भवेत्तदर्थेमिति । तदर्थेन क्लृपिस्थलृकारार्थेन लृकारस्योपदेशेन प्रयोजनं न भवति । एवं यद्यपि भवेत्तथापि तदनुकरणार्थेनार्थ इत्यर्थः । ननु क्लृपिस्थस्यासिद्धत्वात्कथं तदनुकरणमत आह । प्रयोगस्थस्येति । प्रयोगे । अनुकरणप्रयोगे । शास्त्रे तदीयकार्ये वा ऽसिद्धत्वं पौर्वापर्यस्य तत्रैव संभवान्न चैवं प्रकृते इति भावः । ऋकारद्वारेणेति । ऋकारबुद्ध्येत्यर्थः । भाष्ये (द्विः पचन्त्विति) पचन्त्विति द्विराहेत्यन्वयः । असत्यतिदेशे तिङन्तत्वाभावे हेतुमाह । एतच्चेति । द्व्यर्थेति । एतदर्थमेव द्विवचनमित्यन्वर्थसञ्ज्ञाकरणम् । नन्विति । एतच्च पाठाभावे मूलस्यैवाच्त्वाभावात्कथं तदनुकरणे ऽच्कार्यमिति तदर्थं उपदेश आवश्यक इति भावः । अनुमीयन्त इति । इदं चिन्त्यम् । आनुमानिकवचनेन कृतस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानायोगात् । तस्माद्गम्ल इत्यादिस्थ लृकारो धर्मा-

तक इत्याह । अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । न चापशब्दः प्रकृतिः । नह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते । न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्यादयः । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति प्लुत्यादयोऽपि भविष्यन्ति । यद्येकदेशविकृतमनन्यवद् भवतीत्युच्यते । राज्ञः क च । राजकीयम् । अल्लोपोन इति लोपः प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते, क्लृ३प्तशिख इति प्लुतो न प्राप्नोति, नह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः । कस्तर्हि । रेफः । ऋकारोऽप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । कृप उः रः लः कृपो रो ल इति । अथ वा पुनरस्तु अवि-

---

वः । नचापशब्द इति । सिद्धान्तवादी, प्रकरणाद्धि शास्त्रीया प्रकृतिराश्रीयते । शास्त्रनिबंधनं च कार्यमतिदिश्यते । अपशब्दश्च न शास्त्रीया प्रकृतिरनुपदिष्टत्वात् । न चापशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यं नापि तदतिदेष्टुं शक्यम् । नहि साधोरसाधुत्वातिदेशो युक्तिमान् । एवं भाष्यकारेणाशक्तिजानुकरणार्थत्वम्लृकारोपदेशस्य स्थापितम् । एकदेशविकृतस्येति । ऋकाररेफभागस्य ले कृते स एव ऋकार इति प्रत्यभिज्ञानादिति भावः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । राज्ञः क चेत्यत्र राजन्शब्दः षष्ठीनिर्दिष्टः न त्वन् इति लोपाभावः । यद्येवं कृपो रो ल इत्यत्रापि

जनकत्वान्न साधुरिति वक्तुं युक्तम् । एवञ्चाशक्तिजानुकरणेति वार्त्तिके ऽशक्तिजपदं व्यर्थमिति कैयटतात्पर्यम् । एवं साध्वनुकरणार्थत्वे लृकारोपदेशस्य प्रकृतिवदित्याश्रयणेन खण्डिते तेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खण्डयति पूर्वपक्षी। भाष्ये (यदि प्रकृतिवदिति) । ननु मा भूदपशब्दोपदेशः प्रकृतित्वन्तु कथं नेत्यत आह । प्रकरणादिति । अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेन दर्श्यते । तत्र च प्रत्यासत्त्या शास्त्रीयप्रकृत्यादेरेव ग्रहणमुचितमिति भावः । उपलक्षणं भाष्यमित्याह । शास्त्रनिबन्धनं चेति । नापि तदतिदेष्टुमित्यादि चिन्त्यम् । अब्राह्मणे । ब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत्सं भवादिति कश्चित् । तदेवमिति । अशक्तिजस्य शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावान्न तदनुकरणे ऽतिदेशप्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभावादच्कार्यसिध्यर्थम् लृकारोपदेश इत्यर्थः । इदानीं प्लुत्याद्यर्थत्वं तस्य परिहरति । भाष्ये (एकदेशेति) । रेफभागस्येति । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति पक्षे इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानादिति । एवञ्च छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन लोकन्यायसिद्धमस्य स्त्वमित्यर्थः । व्याख्यानभाष्ये (अनन्यवद्) इत्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः । अन्यसादृश्यस्यापि निषेधे तत्त्वं दृढीकृतम् । सिद्धान्त्येकदेशी वर्तिं दृष्ट्वा स्थानिवत्सूत्रमनेनोपन्यस्तमित्याशयेनाह । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । तत्सम्बन्ध्येकदेशविकृतमादेशरूपमित्यर्थः । नन्वल्लोपो न इत्यत्रानपि षष्ठीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह । राज्ञइति । येन विकारेण यस्य विकृतस्य यद्रूपमेकदे-

शेषेण । ननु चोक्तं राज्ञः क च राजकीयम् । अल्लोपोन इति प्राप्नोतीति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत् श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तस्य ग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति । तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अल्लोपोनः नकारान्तस्येति । इह तर्हि क्लृ ३ प्तशिखः । अनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । रवत्प्रतिषेधाच्च । रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति । गुरोररवत इति वक्ष्यामि । यद्यरवत इत्युच्यते । होतृ ऋकारः होतृ ३ कारः । अत्र न प्राप्नोति । गुरोररवतः ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि । स एष सूत्रभेदेन लृकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते

ऋकारः षष्ठ्या न निर्दिष्ट इत्यनन्यत्वं न प्राप्नोतीत्याह । यदीति । अथवेति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते । नकारान्तस्येति । न च राजन्शब्दः कादेशे कृते नकारान्तो भवति श्वेव पुच्छे छिन्ने न पुच्छवानिति भावः । अरवत इति । रोऽस्यास्ति नित्यमिति नित्ययोगे मतुप् । तेन ऋकार एव रवान् न तु वर्तक इत्यादावकारः । न रवान् अरवानिति समासः । नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतो गुरोररस्येति । ह्रस्वस्येति । तेन ह्रस्वस्यैव रवतः प्लुतनिषेधो न दीर्घस्य । वार्त्तिककारस्य लृकार-

---

श्चविकृतन्यायेन प्राप्यते तद्रूपावच्छिन्नस्य तेन रूपेण तद्विकारविधौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तदर्थ इति भावः । भाष्ये (प्लुतो न प्राप्नोतीति) । द्विर्वचनादेरप्युपलक्षणम् । कस्तर्हि रेफ इति त्ववयवषष्ठीति भावः । रूपे रेफस्य लस्तदवयवऋकारस्य च लृकारघटित आदेश इत्यर्थः । स्थानिनिर्देश एव तादृशादेशकल्पक इति भावः । एतेन तस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । ननु स्थानिवत्सूत्रे हि तथा, प्रकृते च न तेनातिदेश उच्यते । किं तु छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन प्रत्यभिज्ञया ऽनन्यत्वमुच्यते तत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेवाशक्यमित्याशयेनाह । भाष्ये (अथवेति) । ननु आदेशेन्त्वमिवैकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तत्वमपि कुतो नेत्यत आह । न च राजनिति । एकदेशपदेन ससंबन्धिकतयोपस्थितावयविधर्म एव विकारविशिष्टे आरोप्यते न त्ववयव एव लोकव्यवहारादिति भावः । भाष्ये (इह तर्हीति) । एकदेशविकृतन्यायेन ऋत्वादिति भावः । रोऽस्यास्तीति । इदं चिन्त्यम् । तदवयवादावेव मत्वर्थो नानन्तरादाविति वर्तक इत्यादौ रवत्व-

---

* रो ऽस्यास्तीति । इदं चिन्त्यम् । अवयवादावेव मत्वर्थो नानन्तरादाविति वर्त्तक इत्यादौ रवत्त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वान्नित्ययोगपर्यन्तन्धावनमफलमिति विवरणमेव चिन्त्यम् । उरण्रपर इति शास्त्रेण रेफे ऽवयवत्वस्य बोधनेन वर्त्तक इत्यादावकारे रवत्त्वस्य सूपपादत्वादिति गुरुवरजगन्नाथशास्त्रिणः ॥

सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यते ॥ एओङ् ॥ ३ ॥ ऐऔच् ॥ ४ ॥ इदं विचार्यते । इमानि सन्ध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन् । एत् ओत् ङ् । ऐत् औत् च् इति । अतपराणि वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः । सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम् * सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं । कर्तव्यम् । प्लुत्यादिष्वज्विधिः * । प्लुत्यादिष्वजाश्रयो विधिर्न सिध्यति । गो ३ त्रात नौ ३ त्रात इत्यत्रानचि च अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विवचनं न प्राप्नोति । इह प्रत्यङ्ङै ३ तिकायन उदङ्ङौ ३

प्रत्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याह । सैषेति ॥ एओङ् ॥ ऐऔच् ॥ इदं विचार्यते इति । तपरातपरसन्ध्यक्षरोपदेशो विचार्यते इत्यर्थः । तत्रोपदिश्येरन्नित्यत्रासत्त्वभूता यद्यपि क्रियाभिधीयते तथापि बुद्ध्या परामृष्टा सत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति । यथा पश्य मृगो धावतीति स्मरणं दर्शने । कश्चात्रेति । कार्ये को विशेष इति प्रश्नः । तपरोपदेशश्चेदिति । यद्यप्युपदेश उच्चारणं तथापि तपरोपदेशफलं चेदस्ति ततस्तपरोच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः । सन्ध्यक्षराणीत्यन्वर्था पूर्वाचार्यसंज्ञा सन्धी-

---

स्योपपादयितुमशक्यत्वान्नित्ययोगपर्यन्तधावनमफलमिति । भाष्ये (सएष इति)। प्लुत्याद्यर्थ विद्यमान ऌकारोपदेशोऽवतो कुस्स्येति गुरुन्यासरूपसूत्रभेदेन प्रत्याख्यायत इति यत्तदयुक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत आह । सैषेति । यतः सैषा प्रत्याख्यानात्मिका उक्तिर्महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकर्षाभिन्नत्युक्ते यथा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकर्षणमयुक्तमेवम् ऌकारप्रत्याख्यानमिति गम्यते । तदाह । निष्प्रयोजनमिति । सूत्रभेदपरिकल्पनं विना ऌकारशिक्षे प्लुतसाधनस्याशक्यत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थः । वंशस्तम्बादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तमवलम्ब्येत्यर्थः । लट्वा पक्षिविशेषः फलविशेषो वा । तद्यथा बह्वायाससाध्यमल्पफलं न युक्तं तथा ऌकारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यर्थः ॥ एओङ् ॥ ३ ॥ ऐऔच् ॥ ४ ॥ विचार्यत इति । क्त्वाचिन्तान्यायेनायं विचार इति बोध्यम् । इदं पदार्थमाह । तपरेति । असत्त्वभूतेति । एवञ्चेदमा परामर्शोऽनुपपन्न इति भावः । बुद्ध्या परामृष्टेति । उपदेशपदार्थभूतेत्यर्थः । कर्मभावमिति । इदंपदवाच्यत्वेनेति भावः । यथेति । इदं चिन्त्यम् । सकर्तृकर्मेतरकारकाभाववत्त्वस्यैवासत्त्वपदार्थत्वात् । पक्षद्वये स्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तद्विषयः प्रश्नोऽनुचितोऽत आह । कार्य इति । भेदाभावादुद्देश्यविधेयभावोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य परिहरति । यद्यपीत्यादि । फलञ्चेदिति । संप्रदाने घञिति भावः । फलस्यैव करणत्वविवक्षया करणे घञित्यन्ये । सन्धीयमानावयवत्वादिति । अवर्णाति शिष्यमाणवर्णसदृशावयवसन्धानेनास्य निष्पन्नत्वादित्यर्थः । भाष्ये प्लुतिग्रहणं चिमाचपर-

पगव इति अचीति ङमुडागमो न प्राप्नोति । प्लुतसंज्ञा च * । प्लुतसंज्ञा च न सिध्यति । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । ऊकालोऽज्ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीति प्लुतसंज्ञा न प्राप्नोति । सन्तु तर्ह्यतपराणि । अतपर एच इग्घ्रस्वादेशे * । यद्यतपराणि एच इग्घ्रस्वादेश इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । एचो ह्रस्वादेशशासनेष्वर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति । ननु च यस्यापि तपराणि तेनाप्येतद्वक्तव्यम् । इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषु कदा चिदवर्णः स्यात् कदाचिदिवर्णोवर्णौ मा कदा चिदवर्ण भूदिति । प्रत्याख्यायते एतत् । एचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । यदि प्रत्याख्यानपक्षः इदमपि प्रत्याख्यायते सिद्धमेङः

षमानावयवत्वात् । प्लुत्यादिष्विति । प्लुतमभ्युपगम्याच्कार्याणि न सिध्यन्तीत्युच्यते । प्लुत एव न प्राप्नोतीति दर्शयितुमाह । प्लुतसंज्ञा चेति । त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा विधीयते । तपरत्वे च त्रिमात्रस्याग्रहणादच्त्वाभावः । तत्रैचां प्लुतो विधीयमान इकारोकाराभ्यां गृहीत ईकार ऊकारश्च स्यात् । अतपर इति । असतीह तपरत्वे एकारौकाराभ्यां मात्रिकयोरर्द्धैकारार्द्धौकारयोर्ग्रहणादच्त्वाद्ध्रस्वत्वाविधानं स्यादिति सूत्रं कर्तव्यम् । तपरत्वे तु तयोरग्रहणात्प्राप्त्यभावः । ननु चेति । सूत्रारम्भं प्रति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । अतपरत्वे एच इति वक्तव्यं तपरत्वे त्वैच इति । ऐचोर्विश्लिष्टावर्णत्वात्संश्लिष्टावर्णावर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारो न भवतः । ऐचोश्चेति । अर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोः । भूयसा च व्यपदेशो मल्लग्रामादिवदितीकारोकारावेव भविष्यतः । सिद्धमेङ इति । अर्द्धैकारार्द्धौकारौ न स्तः । तत्र तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयोः स्थाने

म् । आदिना चतुर्मात्रग्रहणम् । नन्वोमभ्यादाने इत्यादिनान्तरतमपरिभाषासंस्कृतेनैज्रूपप्लुतविधानादनच्त्वेपि तेषां प्लुतसंज्ञा भविष्यतीत्यत आह । तत्रैवार्थमिति । ताभ्यामपि तेषां यथाकथंचिदान्तरतम्यसत्त्वादिति भावः । भाष्ये (अर्धएकार इति) । मात्रिकत्वेनार्धत्वम् । समांशवाचिनोपि पुंस्त्वमेतद्भाष्यप्रामाण्यात् । भाष्य [तेनाप्येतद्वक्तव्यम्] इत्यत्र एतच्छब्देन नियामकं सूत्रं परामृश्यते सूत्रन्यासभेदेपि गुरुलाघवतो विशेषो नास्तीत्याह । सूत्रारम्भं प्रतीति । विश्लिष्टेति । उपलभ्यमानेत्यर्थः । संश्लिष्टेति । स्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः । एवंचैङ्विषये नावर्णप्राप्तिः । अर्धैङोस्तु तपरनिर्देशे ऽनच्त्वाद् ह्रस्वत्वमेव नेति भावः । एङोः शुद्धतालव्यत्वमेवेति न तयोः स्थाने ऽवर्ण प्राप्तिरिति तत्त्वम् । संश्लिष्टावर्णाविति कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । भाष्ये

सस्थानत्वादिति । ननु चैङः सस्थानतरावर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारः । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधीयते । सुजाते ए अश्वसूनृते । अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति । पारिषदकृतिरेषा तत्रभवतां नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदे ऽर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वास्ति । एकादेशे दीर्घग्रहणम् * । एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । आद्गुणो दीर्घो वृद्धिरेचि दीर्घ इति । किं प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः, खट्वा उदकं खट्वोदकं, खट्वा ईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा खट्वोढा, खट्वा एलका खट्वैलका, खट्वा ओदनः खट्वौदनः, खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः, खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति । तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । अकः

इकारोकारावेव भविष्यतः । तावेवेति । ताभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः । गुणसंज्ञायां तु दीर्घावेकारौकारौ निर्देश्यौ । सुजाते इति । अन्तःपादस्थस्याव्यपरस्याकारस्यार्द्धमेकारमोकारं च विदधति । पारिषदकृतिरिति । गीतिवशात्तथोच्चारणमित्यर्थः । आन्तर्यत इति । अन्यस्यासम्भवादिदमत्र नास्ति

(प्रत्याख्यायत एतदिति) । एतत् । ऐज्विषयमेच इगिति सूत्रम् । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । भूयमा चेति । तद्द्वारकमूध:स्थानसाम्यादित्यर्थः । भाष्ये (इदमपीति) । एङ्विषयमपीत्यर्थः । सस्थानत्वादिति । इकारोकाराभ्यां समानस्थानत्वादित्यर्थः । तदाह । तालव्य इति । तालव्य एवेत्यर्थः । इदञ्च मतमष्टमेपि भाष्ये स्पष्टम् । शब्दपरविप्रतिषेधेनोत्तरभागसदृश इति विवरणोक्तं तु चिन्त्यम् । अन्तरङ्गत्वेन पूर्वसदृशस्यैवापत्तेः । स्पष्टञ्चेदं नित्यः परयणादेश इत्यादिना ऽचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्ये । भाष्ये (तावेवेति) । लाघवादिति भावः । ग्रहणमिति । प्रदेशेष्विति शेषः । नन्वेवं मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादत आह । गुणेति । एवमपि अत्र ह्रस्वपाठे ऽर्धमात्रालाघवं भवति । अकारस्यार्धमिति । सुजाते ए अश्वेति अकारलेखस्तु प्रामादिकः । शास्त्रविशेषाध्यायिनां समवायः परिषत् पर्षद्वा तत्र भवाकृतिरित्यर्थः । तदेवमतपरतपरवादिमतसाधारण्येनैच इगितिसूत्रस्य कर्त्तव्यताकर्त्तव्यते उपपाद्यातपरवादिमते ऽसाधारणदूषणमाह । भाष्ये (एकादेश इति) । एकः पूर्वपरयोर्दीर्घ इतिसूत्रं कार्यमित्यर्थः । संभवादिति । अयं भावः । यथा स्थाघ्वोरित्यत्रातपरत्वे स्थाघ्वोर्दीर्घस्य स्थाने घुमास्थेत्येव दीर्घकारे सिद्धे

सवर्णे, एको भवति । ततो दीर्घः । दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिष्ट इति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । पशुं विद्धं पचन्तीति । नैष दोषः । इह तावत्पशुमिति अम्येक इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति । विद्धमिति । पूर्वइत्येवानुवर्तते । अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । यदयं हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति । पचन्तीत्यतो गुणे पर इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति । इह तर्हि खट्वश्यौ मालश्यं इति दीर्घवचनादकारो न । अनान्तर्यादेकारौकारौ न । तत्र को दोषः । विगृहीतस्य श्रवणं प्रसज्येत । न ब्रूमो वयं यत्र क्रियमाणे दोषः तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषः तत्र कर्तव्यमिति । क्व च क्रियमाणे न दोषः । संज्ञाविधौ । वृद्धिरादैच् दीर्घः, अदेङ् गुणो दीर्घ इति । तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपर इति । यदि तादपि

प्लुतश्च विषये स्मृत इत्यर्थः । अम्येक इति । प्रथमयोरिति सिद्धे एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेद् वा छन्दसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थम् । तस्मात् पूर्वश्रुतिः पूर्वरूपार्था सैवोत्तरत्रानुवर्त्ततइति विद्धमिति पूर्वरूपं भविष्यति । अथवेति । विधिनियमसंभवे विधिरेव बलीयानिति विधेर्बलीयस्त्वान्नियमो न भवति हल एव दीर्घत्वं यथा स्याद् उत इत्यादौ मा भूदिति । तपरे इति । तपरसंज्ञिसहचरिते गुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः । तादपीति ।

पुनर्वचनमदीर्घार्थमित्यविशेषाद् ह्रस्वप्लुतयोः प्रसङ्गे तदुक्तं प्लुतश्च विषये इति । एवञ्च दूराद्धूतादिविषये ऽप्यनेनैव प्लुते पक्षेनुवाददोषस्तच्च इह तु प्लुत एव प्राप्नोतीति खट्वा इन्द्र इत्यादिविषयकशास्त्रवैयर्थ्यमिवेत्यनुवाददोषः सोढव्य एवेति वैषम्यमिति । भाष्ये यः स इति प्रसिद्ध्यर्थकम् । वा छन्दसीत्यत्रेति । वा छन्दसीत्यस्याचानुवृत्त्यर्थमित्यर्थः । पूर्वरूपार्थेति । पूर्वव्यक्त्यात्मकपूर्वरूपार्थेत्यर्थः । भाष्ये (पर इतीयतेति) ह्रस्वत्वादिरूपमिति भावः । सिद्धान्ते तु रूपग्रहणं स्पष्टार्थमेव अस्य भाष्यस्य पूर्वपक्ष्युक्तित्वात् । अकारो नेति । तपरत्वेपि द्विमात्रत्वरूपदीर्घत्वासंभव एव । विगृहीतस्येति । दीर्घश्रुतिपरिभाषयोर्विरोधेन जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे वा तद्विषयकलक्षणानुपपत्त्वादिति भावः । ननु गुणवृद्धिसञ्ज्ञयोस्तपरत्वा-

परस्तपरः । ऋदोरबितीहैव स्यात् । यवः स्तवः, लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसन्देहार्थस्तकारः दकारोपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोपीति । इदं विचार्यते । य एतेषु वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति । कुतः पुनरियं विचारणा । इह हि

तन्त्रन्यायाश्रयणादेकस्यैव द्विशक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वाऽनेकार्थाभिधानमिति भावः बहुव्रीहिवादी चोदयति । किं दकारइति । समासद्वयवादी तं प्रत्याह । अथ किं तकारे इति । तव केवलबहुव्रीहिवादिनो निष्प्रयोजनं तपरत्वम् । ऋकारस्यानण्त्वाद्भिन्नकालानां ग्रहणाप्रसङ्गाद् गुणानां चाभेदकत्वात्तत्पर्याप्त्यर्थत्वाभावात् । अथ तवाऽसन्देहार्थौ मुखसुखार्थौ वा तकार एवं मम दकार इत्यर्थः । तित्स्वरितमित्यत्रत्यभाष्येणास्य विरोधः । तत्र हि तिति प्रत्ययग्रहणं चोदितम् । इह मा भूत् दिव उत् द्युभ्यामिति । ततो दित्वाश्रयणेन प्रत्याख्यातम् । तपरसूत्रे दकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते तेन तत्कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तम् । इह च दकाराभ्युपगमेन लवादिषु दोषः परिहृतः । अत्राहुः । थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोत्र विवक्षितः । कस्तर्हि दकार इति । वर्णान्तरसमानाकृतय इति । आकारादिष्वकारादिसदृशावयवा ऋकारऌकारयो रेफलकारसदृशावयवौ । संध्यक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशाः । तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति नवेति विचारः । इह हि समुदा-

---

भावात्पूर्वोक्तदोषापरिहृतेश्च भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह । तपरसञ्ज्ञेति । तपरशब्दनिर्दिष्टसञ्ज्ञिनि गुणवृद्धिसञ्ज्ञे प्रवर्त्तेते इत्यर्थः । एवञ्च त्रिमात्रादीनां तत्र सञ्ज्ञितयाऽनिर्देशान्नोक्तदोष इति भावः । भाष्ये (ननु चेति ।) एवञ्चैङैचौ न तपराविति भावः । नेत्याहेति । स एव तपर इति नेत्याहेत्यर्थः । अर्थभेदेन शब्दभेदे तन्त्रन्यायेति । तदभेदेपि शब्दैक्यपक्षे आह । एकस्यैव द्विशक्तित्वादिति । एकशेषेति । समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषाभावेनैकवचनानुपपत्त्येदं चिन्त्यम् । सुखमुखार्थं इति पाठे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । ननु एङैजिति सञ्ज्ञायास्तात्परत्वेपि सञ्ज्ञिनामिकारादीनां किमागतमिति चेन्न । तपरशब्दबोध्योपि वर्णस्तत्कालस्यैव सञ्ज्ञेत्यर्थान्न दोषः । गुणानाञ्चेति । अण्सु गुणानान्तत्त्वाभावेपि अनण्त्वादेव दीर्घादिविषये तत्त्वमिति भावः । ननु दित्त्वे दिव उदित्यत्र तत्कालग्रहणं न स्यादत आह । तपरसूत्रे चेति । इहेति । तपरसूत्रे दकारानाश्रयणेन चेत्यपि बोध्यम् । थकारस्थानिक इति । तस्य चैतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वान्न तत्र तपरसूत्रप्रवृत्तिरिति भावः । अवयवग्रहणेनावयवसदृशवर्णग्रहणेन ग्रहणं स्यान्नवेति भाष्यार्थः । तत्फलितमाह । तत्र केवलेति । नन्वकारेण एङवयवग्रहणसन्देहवद्

समुदाया अप्युपदिश्यन्ते अवयवा अपि। अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवः।

या अपीति। ऋऌएओऐऔ इति। अवयवा अपीति। अइउण्ऋऌकिति। तत्र समुदायपरे निर्देशे सन्निहिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञा न लभन्ते। अवयवपरे च निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक्। यथा हयवेत्यादावनच्कस्य हलो दुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोऽप्यकारोऽन्यत्र प्राधान्येन निर्देशाद्धलादिसंज्ञा न प्रतिपद्यते इति दध्यत्रेत्यादावनच्क एव यणादेशः प्रवर्तते। तत्रासत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति। एवं स्थिते अग्न-इन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्यं च तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्र च साक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यक्षत्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसङ्गः। अवयवावगतिपूर्वकत्वाद्धि समुदायावगमस्य समुदायकार्यं बहिरङ्गम्। अयादीनां चावकाशः। अग्न आयाहीति। नन्वत्र यणादेशो ऽवयवस्य प्राप्नोति। येन नाप्राप्ते इति वा मध्येपवादा इति वा यण एवायादयो बाधकाः स्युः। तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र दधिशब्दस्थ इकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्थोपि प्रतिपद्येत। प्रत्याहारे एओङ् ऐऔजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं ग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्तम्। इदानीमग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्यते। अभ्यन्तरश्चेति। तिरोहितत्वादवयवानां समुदायकार्ये

अकारादीनामिङादिसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति विचारोऽपि कुतो नेत्यत आह। तच्च समुदायेति। अत एव प्राटतीत्यादौ न पररूपम्। तत्र दृष्टान्तमाह। अवयवपरे चेति। यथावयवपरे निर्देशे समुदायो न सञ्ज्ञाभाग् एवं समुदायपरे निर्देशे ऽवयवा न तद्भाज इत्यर्थः। तदुपपादयति। यथेति। अन्यत्रेति। सर्वस्यावयवस्यान्यत्र पृथङ्निर्देशे समुदायनिर्देशः स्वपर एव सर्वस्यावयवस्यान्यत्रानिर्देशे तु समुदायनिर्देशो निर्दिष्टावयवपर इति विवेकः। नन्वेजादिसञ्ज्ञानामवयवावृत्तित्वे कथमेचो निवर्तकेनायादिना तदवयवस्य निवृत्तिरत आह। तत्रासत्यामपीति। तन्निवृत्तिं विना समुदायनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः। अवयवकार्यं दीर्घः समुदायकार्यम् तत्र च साक्षादिति। दीर्घे आयादिकार्ये हि समुदायव्यवधानेनावयवो नोदितो न साक्षादिति भावः। साक्षाच्चोदितत्वं प्रत्यक्षत्वं हेतुः। नन्वयादिरनवकाशो ऽत आह। अयादीनामिति। नन्विति। ततश्च विध्यन्तरपूर्वको ऽयादिः सर्वस्य बाधकः स्यादिति भावः। परिहरति। येनेति। प्राधान्येनानिर्देशादिति। अस्यैजादिसञ्ज्ञाभावेपि स्वतन्त्राकारेण ग्रहणं स्यादिति शेषः। भाष्ये (अभ्यन्तरश्चेति)। तदुच्चारणं विना समुदायोच्चारणस्याशक्यत्वादित्यर्थः। तदाह। तद्यथा वृक्ष इति। तदुपपादयति। तिरोहितत्वादित्यादिना। समुदायकार्ये पारतन्त्र्यादिति। समुदायसंपादनरूपे कार्ये पारतन्त्र्यादि-

तद्यथा । वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति । तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति जायते विचारणा । कश्चात्र विशेषः । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः* । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अग्ने इन्द्र । वायो उदकम् । "अकः सवर्णे दीर्घः" इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः* । दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । आलूय । प्रलूय । ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति । यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । पदान्ताद्वेति विभाषां वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूयात् । इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः । अतो भिस ऐसित्यैस्भावः प्राप्नोति । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इह तर्हि याता वाता अतो लोप आर्द्धधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति । ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम् । किम् । सर्वस्य लोपो मा भूदिति । अथ क्रियमाणेऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति । परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न आकारस्थस्याकारस्य लोपो भवतीति । यदयमातोऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करणे एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा

पारतन्त्र्यात् स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वान्नरसिंहवज्जात्यन्तरयोगाद्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याप्रवर्त्तनादित्यर्थः । समानाक्षरेति । समानशब्देन पूर्वाचार्यनिर्देशादकोऽभिधीयन्ते । दश समाना इति वचनात् । तेन सवर्णकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । असिद्धत्वाच्चेति । असिद्धवदत्राभादित्यनेन । एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्या-

---

त्यर्थः । स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति । स्वकार्यनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः । तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुः । नरसिंहवदिति । तदवयवे नरत्वाद्यभाववदेतदवयवेऽप्यत्वाद्यभाव इति भावः । वचनादिति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ दश समाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः । समानकार्यम् । अग्रूपसमानाच्कार्यमित्यर्थः । सवर्णकार्यमिति पाठे सवर्णदीर्घरूपकार्यमित्यर्थः । भाष्ये (दीर्घाच्छे इति) । दीर्घस्य च्छे तुगिति चि तदर्थः । ननु ह्रस्वस्येत्यनाच इत्येव सिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यादेव तुग्नेति चेन्न । पदलाघवाभावादित्याशयात् । अस्ति हीति ।

स्यादिति। यद्याकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात्। परस्य अकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति। पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यादिति। अतः ककारमनुबन्धं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उत्तरार्थमेतत्स्यात् तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति। यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति। एकवर्णवच्च *। एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। वाचा तरतीति द्व्यज्लक्षणः ष्ठन्मा भूदिति। इह च वाचो निमित्तं तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविल्यनुवर्तमाने गो द्व्यच इति द्व्यज्लक्षणो यन्मा भूदिति। अत्रापि गोनौग्रहणं ज्ञापकं दीर्घाद्

दिति। यद्याकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात्कित्करणमनर्थकं स्यात्। यत्तर्हीति। नन्वसति कित्त्वे आकारस्थस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुं प्रत्यन्तवद्भावाच्छन्दोगायेत्यत्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः। नैष दोषः। सन्निपातपरिभाषया लोपो न भविष्यति। अकारं ह्याश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्यानिमित्तम्। दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपातनाद्भवति। एकवर्णवदिति। अवयवसंख्याश्रयेणन वाक्शब्दस्य द्व्यच्त्वात्तन्निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यातिदेशः क्रियते। गोनौग्रहणं ज्ञापकमिति। सामान्येन ज्ञापकं वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्य।

तत्र दीर्घादित्यस्याभावे कुबच्छायेत्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः। असिद्धवदिति। चिणोलुङ्न्यायेनेति भावः। भाष्ये (उत्तरार्थमेतदिति)। इह किंचित्तपो इतीति न्यायस्तु नाश्रितः। अत्र केवलाकारोच्चारणे उत्तरत्र ककाराकारयोरुच्चारणे गौरवादिति भावः। सन्निपातेति। न च दीर्घेणैव स निवर्त्तितो, दीर्घेप्यत्वजातिसंबन्धसत्त्वेन न तथा सन्निपातक्षतिः। लोपे तु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वादिति भावः। परे तु जातिपक्षे तपरसूत्रं व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति। यत्त्वनिमित्तसन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिर्जातैव न कस्याप्यनुवृत्तिस्तस्मादत्राप्यात्वजातियजादिसंनिपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसंनिपातविघातकलोपनिमित्तं संनिपातपरिभाषायाश्च स्वप्रवृत्तेः प्राङ् निमित्तभूतो यादृशः संनिपातः स्वातिरिक्तस्तद्विघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थः। मात्राकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिर्देशपक्षेऽप्यङ्गसंज्ञा तद्धनिमित्तं स्यादिति क्रन्मेजन्तसूत्रवक्ष्यमाणभाष्यरीत्या यादेशनिमित्तसंनिपातस्य न लेशतोपि सत्तेति वदन्ति। प्रातर्कृतं तद्ल्टकार इत्यादौ रोरि तोलींति तु नापादितं तस्याभितोऽभागसत्त्वेन तेन व्यवधानात्तदप्राप्तेः। अग्ने इन्द्रेत्यादौ सवर्णदीर्घव्यावृत्तये चाह। सामान्येनेति। गोद्वरचो संख्येति गोग्रहणं नौद्वरचष्ठन्निति नौग्रहणम्। वर्णा-

द्व्यच्लक्षणो विधिर्न भवतीति । अयं तु सर्वेषामेव परिहारः * नाव्यपवृक्तस्यावयवस्य तद्विधिर्यथा द्रव्येषु * । नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति यथा द्रव्येषु । तद्यथा । द्रव्येषु सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते । विषम उपन्यासः । प्रत्यृचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते । असंभवश्चाग्नौ वेद्यां च । यथा तर्हि सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधोऽभ्यादधीतेति न सप्तदशप्रादेशमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते । अत्रापि प्रतिप्रणवं चैतत्कर्म चोद्यते । तुल्यश्चासंभवोऽग्नौ वेद्यां च । यथा तर्हि तैलं न विक्रेतव्यं मांसं न विक्रेतव्यमिति व्य-

---

अग्नएहीत्यादावेङः पदान्तादतीत्याद्यपि न भवति । नाव्यपवृक्तस्येति । व्यपवर्गो व्यपवृक्तं भेदः । तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्य समुदायस्य यो ऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधिः पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः । अव्यपवृक्तस्य अवयवस्येति । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ अव्यपवृक्तस्य समुदायस्य योवयवस्तस्येत्यर्थः । नहि सम्भवमात्रेण कार्याणि क्रियन्ते ऽपि तु यत्र तद्बुद्धिरस्ति तत्रैवेत्यर्थः । माषा न भोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्त्तते तत्र तद्बुद्धिस्तद्रसास्वादनसम्भवात् । सप्तदशेति । सामिधेनीशब्द ऋचां वाचक उपचारात्काष्ठेषु वर्त्तते तत्र सप्तदशहस्ते काष्ठे सप्तदशकाष्ठानीति बुद्धेरभावान्न तस्याभिधानम् । असम्भव इति । अर्द्धचतुर्ह-

---

वयवाश्रयकार्याभावस्येति । वर्णावयवेषु भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णाश्रयकार्याभावस्येत्यर्थः । तेन मातॄणामित्यादौ णत्वादिसिद्धिः । भेदेन प्रतिभासात् । सामान्यापेक्षज्ञापकं विनापि न्यायेन निर्वाहमाह । भाष्ये (अयन्त्विति) । अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्य व्याख्या एकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्येति । समुदायस्य योऽवयव इति । वर्णसमुदायस्येत्यर्थः । व्यधिकरणेइति । सामानाधिकरण्येनान्वये ऽव्यपवृक्तस्येति व्यर्थं सर्वस्याप्यवयवस्यावयविनाव्यपवृक्तत्वादिति भावः । भाष्ये (अवयवाश्रयः) । अवयवसदृशस्तत्तद्वर्णाश्रयः । उक्तेर्थे युक्तिमाह । नहीति । ननु सामिधेनीशब्दस्य ऋक्षु शक्तत्वेन काष्ठमग्नावाधीयत इति भाष्यमयुक्तमत आह । साहचर्यादिति । तदाधेयत्वेनेति भावः । तत्रसप्तदशेति । यद्यपि एकैका समिदरत्निमात्रमिति मिलितानां सप्तदशानां समिधां सप्तदशारत्निमात्रत्वं भवति एकस्यापि तावत्त्वमस्ति तथाप्यव्यपवृक्तसमुदायावयवत्वान् न व्यपवृक्ताश्रयकार्यप्रसङ्ग इति भावः । न ह्यव्यपवृक्तत्वमात्रनिबन्धनं तदनभ्याधानं किं तु असंभवनिबन्धनमित्याह । भाष्ये (विषमइति) । आहितपुनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यृचमाधानं न संभवतीति भावः । युक्त्यन्तरमाह । असंभवश्चेति । तमुपपादयति । अर्धचतुर्हस्तेति । अर्धेन चतुर्हस्तेति तृतीयातत्पुरुषः । समिधोग्निवे-

पवृक्तं च न विक्रीयते । अव्यपवृक्तं गावः सर्षपाश्च विक्रीयन्ते । तथा लोम नखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यमिति व्यपवृक्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्त्तव्यम् । अव्यपवृक्ते कामचारः । यत्र तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति । क्व च व्यपवर्गोऽस्ति । सन्ध्यक्षरेषु । सन्ध्यक्षरेषु विवृतत्वात् * । यदत्रावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णाद्येपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम् । अथवा पुनर्न गृह्यन्ते । अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणम् * । अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्मान्नुड् द्विहलः । ऋकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् आनृधतुः, आनृधुरिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते द्विहल इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते । तस्मान्नुड् भवतीत्येव । यदि न क्रियते ।

स्ता हि वेदिः । यथा तर्हीति । अल्पप्रमाणत्वात्स्यात्सम्भव इति भावः । अव्यपवृक्तमिति । व्यपवर्गस्याभावेनेत्यर्थः । यत्र तर्हीति । ऐ औ इत्यत्र हि स्फुटो ऽकारप्रतिभासोऽस्ति । विवृतत्वादिति । अकारस्य विवृतोपदेशादत्र प्रकर्षो विवक्षितस्तदाह । विवृततरामिति । तत्र प्रयत्नभेदादसावर्ण्यादिकारेण संध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः । तदेवमाकारादिस्थस्यावयवस्य भेदेनाग्रहणादग्रहणं संध्यक्षरस्थस्य त्वसावर्ण्यात् । ऋकारस्थस्तु रेफो भेदेन प्रतिभासाद् गृह्यते इति नुडादिसिद्धिः । अथवेति । नरसिंहवद्वर्णान्तरत्वात्सादृश्याच्च प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्वासिद्ध्या पृथगुपलब्धानां वर्णानां समुदाये नास्ति सत्त्वम् । समुदायवाचोयुक्तिरपि तत्र वर्णान्तरे

दिवद्विर्भावनिषेधाच्चासंभव इति भावः । अव्यपवृक्तमिति । अर्थाभावे ऽव्ययीभावः तदाह । व्यपवर्गस्येति । वस्तुतस्तत्पुरुष एवायं व्यपवृक्तभिन्नतैलमांसरूपा गावः सर्षपाश्चेत्यर्थः । नञाव्ययीभावस्याभावादित्यग्रे वक्ष्यते । भाष्ये (कामचारइति) । स्पर्शे कामचारस्तेन शौचाभाव इत्यर्थः । एङोः संश्लिष्टावर्णत्वेन व्यपवर्गस्यास्पष्टत्वात्सन्ध्यक्षरग्रहणमैजभिप्रायमित्याह । ऐऔ इति । अकारस्येति । यद्यप्यैचो विवृततमास्तथापि विवृततरत्वमस्त्येवेति भावः । प्रयत्नभेदादेव एङैचोः परस्परं सावर्ण्याभावः । एङो विवृततरत्वादैचां विवृततमत्वादिति बोध्यम् । नुडादीति । आन्टजे इत्यत्र नुट् । आदिना चक्लृपे इत्यत्र लत्वं मातृणामित्यादौ णत्वञ्चेति बोध्यम् । सादृश्याच्चेति । चस्त्वर्थे । समुदाये सन्ध्यक्षरादौ, सत्यपि गोसादृश्ये गवये गोत्वस्येव सन्ध्यक्षराद्यवयवेषु अत्वादिजातेरभावादकारादिग्रहणेन ग्रहणं नेति भावः । ऐकारादीनामेकैकप्रयत्नजन्यत्वेनैकत्वमेव अकारादिवत् । अत एवैषां पदवन्न वर्णसमूहत्वेन प्रतिभास इति, तदेवाह । समुदायवाचइति । भ्रान्तिवशादिति । भ्रान्तिगृहीतावयवसद्भावाश्रयेणेत्यर्थः । एवञ्च भ्रान्तिरेव ग्रहणपक्षे बीजमिति

आटतुः, आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति । अश्नोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। अश्नोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति । लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। कृपो रो लः, ऋकारस्य चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्। क्लृप्तः क्लृप्तवानिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। ऋकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते। कथम्। अविभक्तिको निर्देशः कृप उः रः लः कृपो रो ल इति । अथवा उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते। रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति। विनामे ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। मातॄणां पितॄणामिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते । रषाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम्। न सिध्यति। यत्तद्रेफात्परं भक्तेः तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति।

न तात्त्विकी भ्रान्तिवशात्ववयवसद्भावाश्रयेण प्रवृत्ता। अश्नोतेरेवेति। सामान्येनावर्णोपधो निवर्त्यते न त्वश्नातिरेव सामान्यापेक्षत्वान्नियमज्ञापकस्य। अविभक्तिक इति। तत्र ऋकारनिर्देशसामर्थ्याद्विभागं प्रकल्प्यादेशो विधीयते। स्फोटमात्रमिति। जातिस्फोट इत्यर्थः। ततश्चान्तर्भूतानन्तर्भूतरेफलकारव्यङ्ग्यं सामान्यं स्थान्यादेशभावेनाश्रीयते। यत्तादिति। रेफाद्भक्तेरिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ। अङ्व्यवाये

भावः। अत एव णोनोग्रहणञ्चरितार्थम्। विनामे णत्वम्। ननु विकरणविशेषनिर्देशेन श्नाविकरणनिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्यादत आह । नत्वश्नातिरेवेति। तथा हि सति नाश्नइत्येव वदेदिति भावः। नियमज्ञापकस्य । नियमबोधकस्य। नन्वखण्डवर्णपक्षे ऋकारप्रश्लेषेऽपि कथं सिध्यतीत्यत आह। तत्र ऋकारेति। एवञ्च रेफपदेन तत्सदृश आरोपितरेफत्ववानपि गृह्यत इति फलितम्। मात्रशब्दः सामान्याभिप्राय इत्याह। जातीति। जातिश्चावयवानवयवसाधारणीत्याशयेनाह। ततश्चेति। एवंविधा च रत्वलत्वजातिरेवेत्यतिप्रसङ्गो न, स्थान्यादेशभावश्च जातेर्व्यक्तिद्वारको बोध्यः। वस्तुतः स्फोट एव श्रोत्रग्राह्यो वायुनिष्ठरत्वादिना च तस्याभिव्यक्तिः। एवञ्च साक्षाद्रत्ववतोभावेन कल्पत इत्यत्राप्यप्रवृत्तावस्य वैयर्थ्यापत्तिः। एवञ्च रेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसङ्गे लकारावभासः स्फोट इत्यर्थः। एवञ्च कृपावपि तत्प्रवृत्तिः संभवत्येव। तत्रापि रेफावभाससत्वात्। आकारादौ तु नैवं ऋस्याद्यवभास इति न तत्राकारावभासप्रयुक्तकार्यापत्तिः। तदुक्तं, रश्रुतेरित्यादि। यत्तु स्वतन्त्रास्वतन्त्रसाधारणजातिपरतयैतद्भाष्यव्याख्यानं तन्न । तादृशजातौ मानाभावात्। नरसिंहदृष्टान्तानुपपत्तेश्च। सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञेत्यादिस्वोक्तिविरोधापत्तेश्च। किं चैवं सति रजातेरित्येव भगवान्वदेत्। किं च तादृशजातिसत्वे वर्णैकदेशानामपि तज्जातिमत्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपक्षस्येव सिद्ध्या ग्रहणप-

मा भूदेवम् । अड्व्यवायइत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चापि रेफात्परं भक्तेः न तत्क चिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते रषाभ्यां नो णः समानपदे । ततो व्यवाये । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति । ततोट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् । एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्यृकारान्नो णत्वमिति । यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात् । नार्नमनिः । यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति । यच्चापि नृनमनशब्दं पठति । ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात् । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । ऋतः नो णो भवति । ततश्छन्दस्यवग्रहात् । ऋत इत्येव । प्लुतावैच

इति । ऋकारेण यथा दीर्घो गृह्यते एवमृकारभागोपीत्यर्थः । न सिद्ध्यतीति । तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेति भावः । एतैरेवेति । आकारादयो ऽप्यकारादिभिः प्रत्यायितत्वादाक्षरसमाम्नायिकाः । भक्ति-

---

स्वमुक्ताथ वा न गृह्यन्त इति पक्षे तत्समाधानपरभाष्यासङ्गतेः । अत एवाष्टमे रषाभ्यामिति सूत्रे यथा नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभावः एवं वर्णवर्णैकदेशयोरपीति कैयट आहेति वदन्ति । ऋकारेणेति । ऋकारावयवस्य रेफस्येव तदज्भागस्यापि केन चिदकारादिना ग्रहणादट्त्वमिति मन्यते । जात्यभिव्यक्तीति । अत्वादिजातीत्यर्थः । एवञ्च न केनाप्यषा तद्ग्रहणमिति भावः । अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावे स्फुटप्रतिभासाविषयत्वं हेतुः । चो हेतौ । अतो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । नन्वाकारादिभिर्व्यवायेपि न स्यादाक्षरसमाम्नायिकत्वाभावादत आह । आकारादयोपीति । भक्तिस्त्विति । असवर्णत्वादनुपदेशाच्चेति भावः । भाष्ये (नृनमनशब्दमिति) । सञ्ज्ञाभूतमित्यभिप्रायः । गन्धर्वगानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेपि णत्ववारणायाखण्डपदे इत्यर्थकसमानपदे इत्यत्र पदस्यार्थबोधकस्यैव ग्रहणेन सखण्डत्वे ऽसञ्ज्ञायां णत्वप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् । छन्दस्यृदित्यस्य तु नात्र प्राप्तिः । ईदृशे विषये ऽवग्रहाभावादित्याहुः । बहिरङ्गा वृद्धिरिति । त्रिपाद्यामपि बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तत इति वार्त्तिकमतेनैतत् । भाष्यमते तु तृप्नोतिशब्दपाठस्यैव ज्ञापकता बोध्या । ऋतो नो णइति । मातॄणामित्यादौ दीर्घस्य बहिरङ्गासिद्धत्वाण्णत्वम् । यद्वा प्रशास्तॄणामिति निर्देशाण्णत्वम् । अत्र तपरत्वं सुखसुखार्थमेव । उत्तरत्रा ऽप्येवमेव फलाभावाद् । ध्वनितञ्चेदं वृत्तौ । ननु गुर्वयवटेरित्यर्थाङ्गीकारे गुरुरूपटेः प्लुतो न स्यादत

इद्रुतौ । एतच्च वक्तव्यम् यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोष्टेरित्येव प्लुत्या तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । क्रियत न्यास एव । तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः * । तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिध्यति । कुक्कुटः । पिप्पली । पित्तमिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ । कथम् । मात्राकालो ऽत्र गम्यते । न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम् । असच्च कथंशक्यं प्रतिपत्तुम् । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति । इह तु कथम् । सय्ँ यन्ता । सव्ँ वत्सरः । यल्ँ लोकम् । तल्ँ लोकमिति । यत्रैतदस्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति । अत्रापि मात्राकालो गृह्यते । न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम् । हयवरट् ॥ ५ ॥ सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टा अयं हकारो द्विरुप-

---

स्तु न प्रत्याय्या न प्रत्यायिकेति नियमेन न निवर्त्यते । गुरोष्टेरिति । ऐकारो गुरुस्तस्य टेरिति सिद्धम् । तन्त्रन्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति देवद ३ त्तेति । क्रियते न्यास एवेति । अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति । व्यपवृक्तेपि भागयोर्विवृततरत्वात् । प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यामग्रहणादच्त्वाभावात् । तुल्यरूपेति । तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपः । तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु वर्णद्वयरूपता । आशूच्चारणात्तु भ्रान्तमेकत्वज्ञानमिति शिष्टसमाचारः । अत्रापीति । सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावत्र वर्णावित्यर्थः । हयवरट् ॥५॥ पूर्वश्चेति । पूर्वपरोच्चा-

---

र्याह । तन्त्रेति । स्थानषष्ठ्यन्तावयवषष्ठ्यन्तयोर्गुरुशब्दयोरित्यर्थः । गुर्ववयवटिश्च एत्र संभवति नान्यस्य आकारादेस्तदवयवस्य व्यपदृक्तत्वाभावादिति भावः । अच्त्वाभावादिति । तन्मूलटित्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । संयोगइति । संयोगसञ्ज्ञार्ह इत्यर्थः । तस्यैकवर्णत्वमिति । एवञ्च संयोगसञ्ज्ञा न स्यादिति भावः । (संयोगे इति) भाष्यन्तु संयोगार्ह इत्यर्थपरमिति तात्पर्यम् । शिष्टसमाचारः । शिष्टव्यवहारः । भाष्ये (मात्राकालोत्रेति) । बहुव्रीहिः संयोगो ऽन्यपदार्थः । मात्रिकव्यञ्जनाभावे ऽनुपदिष्टत्वं हेतुः कुक्कुट इत्याद्युच्चारणं तु न उपदेशः । अनुपदिष्टत्वं नाम अक्षरसमाम्नाये ऽपठितत्वं ग्राहकशास्त्राग्राह्यत्वञ्च । (अनुपदिष्टं सत्) सत्त्वेन कथं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः । एवञ्चानुपदिष्टस्यासत्त्वात् तत्प्रतिपत्तिरशक्येत्याह । असच्चेति । क्वचित्तु असच्चेत्यादिग्रन्थो न दृश्यते अनेन ऌकारापाठे तस्यासत्त्वशङ्कया तयोः सावर्ण्यविधिरप्यशक्य इति सूचितम् । यत्रैतदस्तीति । भाष्ये हलोनन्तरा इत्यत्र यकारादिभिरस्य ग्रहणे हल्द्वयाभाव इति भावः । सानुनासि-

दिश्यते । पूर्वश्चैव परश्च । यदि पुनः पूर्व एवोपदिश्येत पर एव वा । कश्चात्र विशेषः । हकारस्य परोपदेशे ऽड्ग्रहणेषु हग्रहणम् *। हकारस्य परोपदेशे ऽड्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्त्तव्यम् । आतोऽटि नित्यम् । शश्छोऽटि । दीर्घादटि समानपादे । हकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । महाँ हि सः । उत्त्वे च * । उत्त्वे च हकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । अतो रोरप्लुतादप्लुते । हशि च । हकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पुरुषो हसति ब्राह्मणो हसतीति । अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः । पूर्वोपदेशे कित्त्वक्सेड्विधयो झल्ग्रहणानि च * । यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं विधेयम् । स्निहित्वा स्नेहित्वा । सिस्निहिषति । सिस्नेहिषति । रलो व्युपधाद्धलादेरिति कित्त्वं न प्राप्नोति । क्सविधिः । क्सश्च विधेयः । अघुक्षत् । अलिक्षत् । शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सो न प्राप्नोति । इड्विधिः । इट् च विधेयः । रुदिहि । स्वपिहि । वलादिलक्षण इण् न प्राप्नोति । झल्ग्रहणानि च

रणाक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्यपदेशः । शश्छोटीति । हकारपरशकारस्यासम्भवात् प्रसङ्गोच्चारितमेतत् । उत्त्वे चेति । अशत्वार्थमपि वक्तव्यं मो हसकेति ।

अणुदिच्छास्त्रं हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवर्णस्य ग्राहकमेव न त्वप्रसिद्धसवर्णकल्पकमिति भावः । हयवरट् ॥५॥ नन्वयं हकार इत्यनेनैकत्वं हकारस्य सूचितमिति कथं तद्विरुद्धं पूर्वश्चेत्यादिना भेदाश्रयणमत आह । पूर्वपरेति । एतद्भाष्यादेकत्वं वर्णानामित्येव पक्षो भगवतः संमत इति ज्ञायते । भाष्ये (यदिपुनरिति) । न चैवं परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तन्त्राद्याश्रयणेन हलन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुध्येतेति वाच्यम् । रन्त्यं हरिति न्यासेन लन्त्यं हलिति न्यासेन वा तत्परिहारात्, लाघवाभावेपि एवं कर्त्तुं शक्यं न वेत्येवं विचारतात्पर्यात । यद्वा हरन्त्यमित्यस्यैवाह्वयाह । बोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थः । परे तु परहकाराभावेपि ल् इत्येव सूत्रं कार्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्धहलादिप्रत्याहारसिद्ध्यर्थं तदर्थं रान्तस्यापि शक्तिकल्पने गौरवाद् हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या हल्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्त्यप्यर्थदोष इत्याहुः । अड्ग्रहणेष्विति । अड्गृह्यते येषु सूत्रेष्वित्यर्थः । शश्छोटीत्यस्योदाहरणादाने बीजमाह । हकारपरस्येति । न च तच् श् हित्याहेत्युदाहरणसंभवः । शास्त्रबोधितं सौत्रञ्च विहाय हलामुच्चारणार्थाचं विनोच्चारणस्यासाधुत्वेन तादृशोदाहरणाभाव इत्याशयात् । अत्र च भाष्ये एतदुदाहरणादानमेव मानम् । आतोऽटि दीर्घादटीत्युभयोरुदाहरणं महां हि स इति । अट्कुप्विति सूत्रेपि ग्रहणफलमर्हेणेति बोध्यम् । अशत्वमपीति । इदमिण्त्वस्याप्युपलक्षणान्तेन लिलिहिढ्वे इत्यादौ विभाषेट इति ढत्वविकल्पसिद्धिरिति केचित् । भाष्ये (हशिचेति) । सिद्धा-

किम् । अहकाराणि स्युः । तत्र को दोषः । झलो झलीतीह न स्यात् । अदाग्धम् । तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च । यदि च किंचिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्यः । इदं विचार्यते । अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत हयवरडिति । पर एव वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः । रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः * । रेफस्य परोपदेशे अनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुनासिकस्य । स्वर्नयति । प्रातर्नयति । यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेत्यनुनासिकः प्राप्नोति । द्विर्वचनस्य । मद्र्ह्रदः भद्र्ह्रदः । यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति । परसवर्णस्य । कुण्डं रथेन । वनं रथेन । अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः । पूर्वोपदेशे किंत्त्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च * । यदि पूर्वोपदेशः, कित्त्वं प्रतिषेध्यम् । दिविर्त्वा दिदेविषति । रलो व्युपधादिति कित्त्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते रलो व्युपधादिति । किं तर्हि, रलः अव्व्युपधादिति । किमिदमव्व्युपधादिति । अवकारान्ताद् व्युपधादव्व्युपधादिति । व्यलोपवचनं च ।

तीति रोर्यत्वार्थम् । यदि च किंचिदिति । प्रयोजनार्थोपि वर्णानामुपदेशो न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः । इदमिति । उभयत्रापि दोषप्रयोजनसद्भावात्प्रश्नः । स्वर्नयतीति । णकारो ऽत्र प्राप्नोति । न ह्यत्र सवर्णग्रहणमस्ति । मद्र्ह्रद इति । द्विर्वचने कृते तस्यासिद्धत्वाद्रोरीति रेफलोपो नास्ति । हलो यमामिति लोपस्तु पाक्षिक इति पक्षे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः । कुण्डं रथेनेति । अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियन्तरीत्यानिर्देशः ।

इदानीन्तु यश्चेति सूत्रम् । अहकाराणि स्युरिति । अतस्तत्र हकारग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः । अदाग्धामिति । धत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थ एवायमक्षरसमाम्नाय इति भ्रमं वारयति । भाष्ये [यदिकिंचिदिति]। तद्व्याचष्टे । प्रयोजनार्थइति। शास्त्रीयप्रयोजनार्थं इत्यर्थः। एवञ्चाद्यहकारस्याश्रिणोरपि प्रयोजनं सूचितम् । अत एव मह्वा हसन्तीति पुंयोगादिति सूत्रे भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । एतेन पूर्वहकारोपदेशप्रयोजनवार्त्तिके न्यूनता परिहृता । कर्त्तव्य इत्यस्य स्यादिति शेषः । उपदेशोच्चोच्चारणमात्रम् । अन्यत्रापि। प्रत्याहारान्तरे । सर्वथा हकारस्य द्वेधोपदेशः कर्त्तव्य इत्यत्रास्य तात्पर्यम् । दोषप्रयोजनेति । अन्यतरपक्षीयदोष एवान्यतरपक्षे प्रयोजनमिति बोध्यम् । णकारोत्रेति । स्थाने ऽन्तरतमत्वादिति भावः । ननु रेफस्य सवर्णाभावात्कथमत्रानुनासिको ऽत आह । नह्यत्रेति । ननु द्वित्वेपि रोरोति हलोयमामिति वा लोपान्न दोषो ऽत आह । द्विर्वचनइति । भाष्ये (अव्व्युपधादिति) । अव् इति लुप्तपञ्चमीकम् ।

ण्योश्च लोपो वक्तव्यः । गौधेरः पचेरन् । यजेरन् । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । वलीति लोपो न प्राप्नोति । नैष दोषः । रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते । लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति । अथ वा पुनरस्तु परोपदेशः । ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशे ऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति । अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । रेफोष्मणां सवर्णा न स-

---

माभावाद्रेफः प्राप्नोति । तस्य चासिद्धत्वाद्रोरीति लोपो नास्ति । रेफोष्मणामिति । अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेन्तरतमपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः* । नहि रेफस्य णकारो ऽन्तरतमः नाप्यनुस्वारस्य रेफः । नेमौ रहाविति । हकारवद्रेफोरि न

ननु पूर्वोपदेशे इग्यण इत्यादौ यथासङ्ख्यनिर्वाहः कथमिति चेन्न । सञ्ज्ञाविधान सामर्थ्येन तत्र तदभावितपञ्चाश्रयणान्न दोषः । भाष्ये (रेफोष्मणामिति) विजातीया इति शेषः । तेन सजातीयेषु सत्स्वपि न दोषः । ननुमाभूद्रेफस्य विजातीयः सवर्णस्तथाप्यनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाभावादनुनासिकः स्यादेवेत्यत आह ।

---

* दोषाभाव इति । सप्तम्यन्तपाठाभावे तु अनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यम् । वि॰ परसवर्णविधौ त्वण इत्यतो ऽनुनासिक इत्यस्य सबन्धात्कुण्डं रथेनेत्यादावदोष इति बृहद्विवरणे । न बाध्यतइति । विवरणकारास्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यानवकाशविषयत्वं वदन्त उत्सर्गाविषये ऽपवादस्य चारितार्थ्याभावे एव बाधकत्वमिच्छन्ति । तत्रोत्सर्गविषयत्वं च तत्प्राप्तितत्प्रवृत्त्यन्यतररूपम् । प्राप्तिश्च तात्कालिकज्ञानगोचरयावदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिः । प्रवृत्तिश्च विधेयतावच्छेदकसम्बन्धेन विधेयवैशिष्टयम् । सर्व आम् इत्यवस्थायां नुटः प्राप्तेः सर्व नामिति स्थितौ प्रवृत्तेश्च सत्वेन नुटः पूर्वं तदुत्तरं च तद्विषयत्वमक्षतमेवेति सुटोनवकाशत्वं सूपपादमेव । प्रकृतेपि यत्र यत्र रेफे द्वित्वनिमित्तत्वं तत्र तत्रानचिचेति द्वित्वकार्यित्वमस्त्येवेति तन्न्यायविषयत्वमक्षतमेव । परं लक्ष्यानुरोधादत्र बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेन द्वित्वकार्यित्वमात्रस्य बाध इति मद्रह्रदो धात्रंश इत्यादावचो रहाभ्यां यणो मय इत्यपि न भवतः । इकोयणचीत्यत्र तु कार्यित्वं नानवकाशमिति न कथमपि तस्य निमित्तत्वबाधकता शक्योत्प्रेक्षितुमिति तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यत इति कैयटश्चिन्त्य इति । अत्र ब्रूमः । सत्यमेतादिको यणचीत्यादौ न तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य विषय इति परं त्वन्य एवायं माठरपरिवेषणन्यायस्तक्रकौण्डिन्यन्यायाद्येन दध्युदकादौ यण्प्रवृत्तिः प्रदीपकारेणोत्प्रेक्ष्यते । तमेव चावलम्ब्य नेमौ रहावित्यादि भाष्यं प्रवर्तते । यतो मद्रह्रद इत्यादौ द्वित्ववारणं तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कथमपि वक्तुमशक्यम् । तन्न्यायेन हि व्याप्यविषयता यैर्यैर्धर्मैरवच्छेद्यते यैर्यैश्च विशेष्यदलप्रविष्टैः पदार्थैः संकोच्यते तत्सकलविशेषितस्वप्रयोजकपदप्रतिपाद्येतरपरत्वं स्वाश्रयेतरपरत्वं वा व्यापकविषयताप्रयोजकपदस्य सिद्ध्यति । न पुनर्व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेतरपरत्वम् । तथा सति प्रथमद्विर्वचनीयैकाच्पदघटकाच्पदप्रयोज्यविषयताया द्वितीयद्विर्वचनीयाजादिपदप्रयोज्यविषयत्वापेक्षया व्यापकत्वेन तत्प्रयो-

न्ति । द्विर्वचनेपि । नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य । किं तर्हि । निमित्त-

---

कार्यीत्यर्थः । तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लोकव्यवहारादेव शब्दार्थसबन्ध-

---

अनुनासिकपरेति । नहिरेफस्येति । न च रेफस्य णकारः स्थानेनान्तरतमो भवत्येवेति वाच्यम् । स्थाने ऽन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठस्य स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमस्पर्शे चिन्मात्रमित्यादौ चरितार्थो ऽनुनासिकविधिः प्रयत्नासदृशे रेफे न प्रवर्त्तते इति भावात् । नाप्नोति । यद्यप्यन्तरतमानन्तरतमयोः प्राप्तावन्तरतम एवेति स्थानेन्तरतम इत्यनेन नियमः कुण्डं रथेनेत्यादौ चानन्तरतमस्यैव प्राप्तिरितीदमयुक्तम् । तथापि संभवदनुस्वारान्तरतमके ऽङ्कित इत्यादौ चरितार्थः परसवर्णविधौ रेफे न प्रवर्त्तते इति भावः । इदं जातिपक्षे इति केचित् । वस्तुतो व्यक्तिपक्षेपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थो ऽस्यां व्यक्तौ न प्रवर्त्तते इति वक्तुं शक्यन्तदच्युतोक्तोयणचीत्यत्र कैयटः "द्रव्येपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः संदिग्धत्वाश्रयोरत्येवेति"। केचित्तु, स्थानेन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधेनास्या युक्तेरसंभवदुक्तिकत्वम् । किं चैवं सति ऊष्मग्रहणं भाष्ये व्यर्थं स्यात् । तस्मादनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यं रेफोष्मणामित्यस्य चानुनासिको ऽनुस्वारान्तरतमश्च सवर्णो नास्तीत्यर्थः । अत एव मह्निस्मानित्यादौ सूत्ररीत्या स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमङ्कारसम्भवेपि नानुनासिकः । नाज्झलाविति निषेधेन सवर्णत्वाभावादिति भाष्याशय इत्याहुः । नन्वयत्वादप्रसक्तद्वित्वस्य हस्य ग्रहणमयुक्तमत आह । हकारवदिति । ननु

जकाच्पदस्याद्यज्भिन्नाच्परत्वे आट आटतुरित्यादौ द्वित्वानापत्तेः । इत्थं चानचिचेत्यत्र यर्पदस्याचः परो यरः पूर्वश्च यो रेफस्तदितरयर्परत्वे ऽप्यर्हेणेत्यादौ रेफस्य द्वित्वं प्राप्नोति । एवं तथार्थकस्यैवाचो रहाभ्यामित्यत्र संबन्धे ऽपि मद्रह्रद इत्यादौ द्वित्व प्राप्नोत्येव । किं च स्ववैयर्थ्यसंपादकत्वं यत्रानेकशास्त्राणां तत्र तेषां सर्वेषां बाधो बाध्यसामान्यचिन्ता । न ह्यचो रहाभ्यामित्यत्रत्ययर्त्वावच्छिन्नविषयत्वरेफत्वावच्छिन्नविषयत्वयोः सामानाधिकरण्यमपि येन बाध्यकाधकभावो ऽवकाशमासादयेत् । यणो मय इत्यत्रापि यण्त्वावच्छिन्नोद्देश्यताया रेफत्वावच्छिन्ननिमित्ततया समं सामानाधिकरण्यमसंभव्येवेति लक्ष्यानुरोधादत्र बाध्यसामान्यचिन्तेत्यादि चिन्त्यमेव । तस्मादत्र द्वित्ववारणोपयोगी भिन्न एव तक्रकौण्डिन्यन्यायान्माठरपरिवेषणन्यायो वाच्यः । स च विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावन्नापेक्षते किं तूद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोरेव । परन्तु ययोर्बाध्यबाधकभावस्तयोरेकप्रकरणस्थत्वमपेक्षितम् । तत्त्वं च यत्किंचिदनुगतरूपावच्छिन्नस्य प्रतिपाद्यत्वेन विषयत्वं यस्यामिच्छायां तत्प्रयोज्यकृतिविषयत्वम् । भवति च वर्णद्वित्वप्रतिपादनविषयकमहेच्छ पूर्वैकावान्तरेच्छाधीनकृतिगोचरत्वमचो रहाभ्यामित्यारभ्य दीर्घादाचार्याणामित्येतदन्तसूत्रवार्तिककदम्बकस्येति तद्घटकयर्यणपदयो रेफेतरस्वार्थपरता सूपपादैव । इदं च नैरजिको यणचीत्यादीनां भिन्नाभिन्नप्रकरणस्थानामिति न तत्रास्य विषयः ।, इत्थं च तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यतइति कैयटग्रन्थो रमणीय एवेति दिक् ॥

मिमौ रहौ द्विर्वचनस्य। तद्यथा। ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामिति। नेदानीं तौ भुञ्जाते। इदं विचार्यते। इमे अयोगवाहा न

परिज्ञानात्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः। प्रत्यक्षश्च विशेषविधिः सामान्यविधिस्त्वनुमेय इति रेफस्य कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते। दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यते। लक्ष्यास्थित्यपेक्षणाद्वा बाध्यबाधकभावेन क्व चिदपेक्षा नास्ति। यथा चिचीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः। इद-

---

एककर्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्युगपदसम्भवादस्तु तत्र बाधः, प्रकृते तु लक्ष्यभेदेन भिन्नवाक्यावगतनिमित्तकार्यिभावः किं न स्यात्। यथाऽवगतकार्यित्वस्यापि इको निमित्तत्वं दध्युदकादावत आह। तत्रेति। लक्ष्यभेदेन कार्यित्वनिमित्तत्वसंभवेऽपीत्यर्थः। सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्यतायामित्यन्वयः। शब्दो वाक्यात्मा। अर्थस्तदर्थः। संबन्धः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः। तेषां परिज्ञानन्तद्यथा लोकव्यवहारादेव तथा तयोर्बाध्यबाधकभावः संभवेपि भवतीत्येतदपि लोकव्यवहारादेव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतान्तक्रं कौण्डिन्यायेत्यादिरूपादवगतमित्यर्थः। विशेषसंनिधाने सामान्यशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तपरत्वञ्च तद्बीजं परिज्ञानवदिति पाठः। एवञ्चाचोरहाभ्यामित्यत्र सामान्यविशेषविधित्वाभावेपि तत्र बाधे यद्बीजं तत्प्रकृतेप्यस्त्येवेत्याह। प्रत्यक्षश्चेति। अविलम्बितप्रतीतिकत्वं प्रत्यक्षत्वम्। विलम्बितप्रतीतिकत्वं चानुमेयत्वम्। लक्ष्येति। ज्ञापकाल्लक्ष्यानुरोधाद्वा सत्यपि सामान्यविशेषभावे क्वचिद्बाधकत्वं विशेषविधेर्नाश्रीयते जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपीति भावः। क्वचिदपेक्षा नास्तीति। बाध्यबाधकभावस्येति शेषः। यथेति। बाध्यबाधकभावाभावे दृष्टान्तोयम्। न तु कार्यित्वनिमित्तत्वयोः समावेश इति बोध्यम्। केचित्तु, तक्रकौण्डिन्यन्यायोपि सामान्यविषयानाक्रान्तविषयाभावरूपानवकाशत्वमूलक एव अस्ति च प्रकृते तत्। न ह्येतद्बोध्यनिमित्तत्वं सामान्यवत्त्वप्रयुक्तकार्यित्वानाक्रान्तं क्वचिदप्यस्ति सर्वत्राचः परत्वादनचीत्यस्य प्राप्तेरतोऽयुक्तो लक्ष्यानुरोधात्सामान्येन कार्यित्वबाधः। न चैवमिको यणित्यादौ, मत्वर्थ इत्यादौ सामान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन कार्यित्वस्य चारितार्थ्यादिति भाष्याभिप्रायमाहुः। ननु कार्यार्थ इत्यत्र कार्यं साधुत्वं चेत् खरवसानयोरित्यादिनासिद्धमत आह। विधानादिति। उपदिश्यन्त इति पाठे भाष्ये वर्त्तमानसामीप्ये लट्। उपदिष्टा इत्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तेति। प्रकृते भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूपः प्रकारस्थधर्म इति भावः। केन प्रवृत्तिनिमित्तेनायोगवाहशब्दवाच्यतैषामित्यत्र तात्पर्यम्। नन्वनुपदिष्टाश्चेति चकारश्रवणादनुच्चारितत्वमयोगवाहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमित्याभाति तदयुक्तम्। अनुपदेशपदार्थस्यानुच्चारणस्य तत्राभावात्। प्रयोगेषूच्चारितत्वात्। न च प्रत्याहारसूत्रानुच्चारितत्वं तथा, यदयुक्ता इत्यनेनैव तदर्थलाभेन पौनरुक्त्यापत्तेरत आह। युक्ता

क्वचिदुपदिश्यन्ते श्रूयन्ते च । तेषां कार्यार्थ उपदेशः कर्तव्यः । के पुनरयोगवाहाः विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः । कथं पुनरयोगवाहाः । यदयुक्ता वहन्ति । अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते । क्व पुनरेषामुपदेशः कर्त्तव्यः । अयोगवाहानामट्सु णत्वम् * । अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । णत्वम् । उरःकेण उर≍केण । उरःपेण । उर≍पेण । अड्व्यवाये इति णत्वं सिद्धं भवति । शर्षु जश्भावषत्वे * । शर्षूपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । जश्भावषत्वे । अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते । तस्य जश्त्वे कृते उब्जिता उब्जितुमित्येतद् रूपं यथा स्यात् । यस्तुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति । दकारोपधे पुनर्नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः । उब्जिता उब्जितुमिति । असिद्धे भ उब्जेः । इदमस्ति स्तोःश्चुना श्चुरिति, ततो वक्ष्यामि । भ उब्जेः ।

मिति । विधानादेषां साधुत्वं स्यात् प्रत्याहारप्रतिबद्धं तु कार्यं न प्राप्नोति । के पुनरिति । तत्स्वरूपप्रश्नः । कथमिति । प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः । अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमनुपदिष्टाश्चेति । अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणेन । पाठाभावादसंबद्धा इत्यर्थः । उपदेशो द्विविधः । पाठो ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च । स द्विविधोऽप्येषां नास्तीत्यर्थः । चशब्दो हेतौ । यतो ऽनुपदिष्टास्ततो ऽयुक्ता इत्यर्थः । क्वचित्तु चशब्दो न पठ्यते । शर्ष्विति । शर्षु पाठे झल्त्वमिति झलां जश् झशीति जश्त्वं सिध्यति । उपध्मानीयादेरिति । यदि द्विर्वचने पूर्वत्र कर्त्तव्ये जश्त्वमसिद्धमथापि पूर्वत्रासिद्धी·

इत्यस्यैव हेतुकथनमिति । प्रत्याहारबोधकलक्षणेनायुक्ता इत्यन्वयः । तद् व्याचष्टे । पाठाभावादिति । ग्रहणकशास्त्रेण प्रदेशे प्रवर्त्तमानेन यो वर्णस्तेषां ग्रहणकस्तस्य पाठाभावादित्यप्यर्थः । एषां नास्तीति । अतो ऽयुक्ता इत्यर्थः । एवञ्चाक्षरसमाम्नाये ऽयुक्ताः सन्तो वहन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीत्ययोगवाहपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता । न पठ्यत इति । तत्र यत इत्यध्याहार्यमिति भावः । भाष्ये (उरःकेणेति) उरः कायतीति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेपि सोपदादाविति न सत्वम् । पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः । ननु शराज् जशो भवन्तीति लक्षणाभावाच् शर्षु पाठस्य न जश्त्वाभावः प्रयोजनमत आह । शर्षु पाठे इति । यदीति । पूर्वत्र द्विर्वचने इत्यन्वयः । ननु पूर्वं द्वित्वे जश्त्वात्पूर्वमेव हलादिः शेषे कथमुपध्मानीयस्याभ्यासे जश्त्वं झश्परत्वाभावात् । अभ्यासे चर्चेत्यनेन त्वान्तरतम्यात्प्रकृत्तिवारश्वर एवेति उपध्मानीय एव स्यादिति चेच्चिन्त्यमेवैतत् । उपध्मानीयश्रवणापादनेनापि भाष्यसामञ्जस्यात् । अन्ये तु द्वि-

उञ्जेश्चुना सन्निपाते भो भवतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। निपातनादेव सिद्धम्। किन्निपातनम्। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अभ्युद्गः समुद्ग इति। अकुत्वविषये निपातनम्। अथवा नैतदुब्जे रूपं गमेरेतद् डप्युपसर्गाड्डो विधीयते। अभ्युद्गतो ऽभ्युद्गः। समुद्गतः समुद्ग इति। षत्वं च प्रयोजनम्। सर्पिःषु धनुःषु। शर्व्यवायइति षत्वं सिद्धं भवति। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीति विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्। कथं सर्पींषि धनूंषि। अनुस्वारे कृते शर्व्यवायइत्येव सिद्धम्। अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम्। अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणं नुमो यो ऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह मा भूत् पुंस्विति। अथवा अविशेषेणोपदेशः कर्त्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अविशेषेण संयो-

---

यमाद्विर्वचनइति सिद्धं सर्वथोविविजिषतीति प्राप्नोति। निपातनादिति। द्विर्वचनं कथम्। निपातनाद्वाक्यशेषो ऽनुमीयते। असिद्धप्रकरणे स्तोश्चुरित्यत्रोब्जेर्भ इति। तत्र नन्द्रा इति दकारस्य द्विर्वचननिषेधः कर्तव्यो न तु द्विर्वचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यस्याप्रवृत्त्या भत्वस्यासिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसिद्धिः। अथापि न वाक्यशेषानुमानं, निपातनमेव प्रतिपादकं तथापि दकारोपदेशसामर्थ्याद् द्विर्वचने कृते दकारस्य बत्वं प्रवर्तते। अकुत्वविषयइति। विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः। अवश्यमिति। अनुस्वारस्य शर्त्वात्तद्व्यवाये षत्वे सिद्धे नुम्ग्रहणं नियमार्थं नुमो योनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादन्यत्र मा भूत् पुंस्विति। अविशेषेणेति। प्रयोजनविशेषम-

---

त्वे कृतेपि द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वं नेत्यपि पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्यार्थं इति परत्वाज्जश्त्वे कृत एव हलादिः शेष इत्याशयान्न दोषः। द्विर्वचनं कथमिति। बकाररहितस्येति शेषः। ननु निपातनाल्लक्षणमात्रं स्यान्न तु प्रदेशविशेषावच्छिन्नमत आह। अथापीति। न चाभ्युद्ग इत्यादौ दकारोच्चारणं सार्थकं, नैतदुब्जे रूपमिति भाष्योक्त्या दोषाभावात्। उपतापातिरिक्तविषये ऽस्माद् घञ् नानभिधानादिति तदाशयः। अकुत्वविषये निपातनमिति पक्षान्तरे त्वाद्यमेव समाधानम्। अनुस्वारस्य शर्त्वादिति। यद्यपि इण्कवर्गाभ्यामुत्तरो नुमा व्यवहितः सकारः सुहिन् सु इत्यादौ संभवति तथापि तदनभिधानमिति भावः। पुंस्वित्यत्र संपुङ्कानामित्येतत्प्रवृत्तिपरविवरणग्रन्थस्तु चिन्त्य एव। तस्य समः सुटि, पुमः खय्यम्परे, कानाम्रेडिते इति सूत्रत्रयमात्रविषयत्वात्। ननु सूत्रविशेषानाश्रयणे तत्प्रत्याहारासंनिवेशात्कथं तन्निबन्धनकार्यप्रवृत्तिरत आह। प्रयोजनविशेषमिति। (अविशेषेणेति) भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्देशं विनेत्यर्थ इति भावः। यत्र

गोपधासंज्ञाऽलोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधाः * । अविशेषेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनम् । उब्जक । हलो ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो भवति । उपधासंज्ञा च प्रयोजनम् । दुष्कृतम् । निष्कृतम् । दुष्पीतम् । निष्पीतम् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वं सिद्धं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न इदुदुपधग्रहणेन विसर्ज्जनीयो विशेष्यते । किं तर्हि । सकारो विशेष्यते । इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति । अथ वोपधाग्रहणं न करिष्यते । इदुद्भ्यां तु परं विसर्ज्जनीयं विशेषयिष्यामः । इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्ज्जनीयस्येति । अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनम् । वृक्षस्तरति प्लक्षस्तरति अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति । द्विर्वचनं प्रयोजनम् । उरःकः । उरःपः । अनचि च । अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति । स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । यथेह भवति उरःकेण उरःपेणेत्यड्व्यवायइति णत्वम् । एवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् * । अर्थवन्तो वर्णाः । कुतः ।

नपेक्ष्य सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः । उब्जक इति । उपध्मानीयस्य जश्त्वे संयोगसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वात्संयोगसंज्ञाभावाद् गुरुत्वाभावात् प्लुतो न स्यात् । महोरस्केनेति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानि-

---

यत्रेत्यादि । यद्यत्प्रयोजनसिद्धिरुद्देश्या तत्तद्विषयसकलप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः । जश्त्वे कृते संयोगसञ्ज्ञायामिति । कार्यकालपक्षे इदम् । भाष्ये (इदुदुपधस्येति) । विसर्गस्याल्त्वे ह्युपधात्वमिति भावः । इदुदुपधस्य सकारस्येति । विसर्ग स्थान्युपलक्षणमेतत् । अत एव निरोपि निष्कृतमिति सिध्यति । अत एव वक्ष्यमाणपक्षान्तरेणाविरोधः । निष्कृतमित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेपि इणः ष इति न । पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः । द्विर्वचनं प्रयोजनमिति । विसर्गजिह्वामूलीयादेर्द्विरुच्चारणे विशेषस्याग्रहात् । उच्चारणस्य कर्त्तुमशक्यत्वाच्च । शास्त्रप्राप्तिमात्रेणैतत्प्रयोजनकथनमिति सन्तोष्टव्यम् । ननु सोपदादाविति सत्वस्य स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रासिद्धीये इति निषेधान्नेत्यत आह । पूर्वत्रेति । इमे इत्यनेन न हयवरट्सूत्रस्था एव गृह्यन्ते किं तु वर्णमात्रमित्याह । इदानीमिति । अर्थवन्त इति साध्यम् । वर्णा इति पक्षः । पक्षतावच्छेदकमेव हेतुः । धातुप्रातिपदिकेत्यादिस्तु दृष्टा-

धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् । धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते । एति । अध्येति । अधीतइति । प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति । आभ्याम् । एभिः । एषु । प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः । औपगवः । कापटवः । निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । अ अपक्राम । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् * ॥ वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । कूपः सूपो यूप इति । कूप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते । सूप इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते । यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने ऽर्थान्तरं गम्यते । तेन मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति । वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः * ॥ वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति । वृक्ष ऋक्षः काण्डीर आण्डीरः । वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यते । ऋक्ष इति वकारापाये सोर्थो न गम्यते । काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते आण्डीर इति ककारापाये सोर्थो न

वदिति निषेधः अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यस्य न तु स्थानिवदादेश इत्यस्य । इदानींमन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते । किं पुनरिति । पक्षद्वयेपि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम् । वर्णव्यत्ययइति । एकवर्णस्याभ्युपगमे ऽन्यापगमो व्यत्ययः । सककारस्येति । तस्यैवान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते ऽर्थावसायइत्यर्थः । वर्णानुपलब्धौ चेति । अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोर्थो न गम्यते इति विवक्षितम् । इतरस्त्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनोक्तमिति मत्वा पृच्छति । किं तर्हीति । न साधीय

न्तः । अनुत्पत्तिज्ञानम् । अनुत्पत्त्युपायज्ञानम् । भाष्ये [धातव इत्यादि] । प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्वमित्येवंरूपं वर्णस्फोटाश्रयेण । अयञ्च शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी । एतद्वासनावशादेव लोकव्यवहारेपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरन्ति धर्मे चैवंविधज्ञानस्योपयोग इति बोध्यम् । हेत्वन्तरमाह । वर्णव्यत्यये चेति । ननु कूपादौ न सिंहादाविव वर्णव्यत्ययो ऽत आह । एकस्येति । तस्यैवान्वयेति । उपशब्दस्य तु तदीयशक्त्युद्बोधकत्वरूपं द्योतकत्वं प्रादिवत् । अत एव तेषामिवेषामपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञापादनं करिष्यते । तृतीयहेतुमाह । वर्णानुपलब्धौ चेति । अनर्थगतेरित्यस्य तद्वर्णसत्तायां योर्थस्तदर्थानवगतेरित्यर्थ इत्याह । अर्थान्तरेति । प्रश्नमुपपादयति । भाष्ये [न साधीयइति] । नञि काकुः । परमतापेक्षयेति ।

गम्यते । किं तर्ह्युच्यते ऽनर्थगतेरिति । न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति । एवं तर्हीदं पठितव्यं स्याद् वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेरिति । किमिदमतदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति । अथवा सोर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिर्न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति । संघातार्थवत्त्वाच्च * ॥ संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति । येषां संघाता अर्थवन्तोवयवा अपि तेषामर्थवन्तः । येषां ह्यवयवा अर्थवन्तः समुदाया अपि तेषामर्थवन्तः । तद्यथा । एकश्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थः तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम् । एकश्च तिलस्तैलदाने समर्थः तत्समुदायश्च खार्यपि तैलदाने समर्था । येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः । तद्यथा । एकोन्धो दर्शने ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम् । एका च सिकता

इति । परमतापेक्षया प्रकर्ष आरोप्यते । यथा न किं चिदयं तत्र करोतीत्युक्ते कश्चिदाह सुतरामयं करोतीति । एवं तर्हीति । प्रकृतोर्थो न गम्यते अर्थान्तरं तु गम्यते इत्यर्थः । तस्यार्थ इति । वर्णस्य परं प्रति वर्णानामर्थवत्त्वमसिद्धमिति कथं तस्येति वर्णः परामृश्यते इत्याह । सोर्थ इति । प्रकृतोर्थ इत्यर्थः । उष्ट्रमुख इति । गतार्थत्वादप्रयोग एव द्वितीयमुखशब्दस्य लोपो विधीयते । अत्र हि उष्ट्रो मुखमस्येत्येव विग्रहः । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखं भवतीति विशिष्टावयववृत्तिरुष्ट्रशब्दः सादृश्यान्मुखं विशिनष्टि । एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्रार्थशब्देन प्रक्रान्तोर्थ

परेणानर्थगतेरित्युक्तत्वादिहार्थगतिरस्तीत्यभ्युपगमस्य परमते कटाक्षेण अन्यस्थलीयार्थगत्यपेक्षयात्रातिशयेनार्थगतिरस्तीति विवक्षेति भावः । तच्छब्दार्थमाह । वर्णस्येति । परे तु तच्छब्देन तद्वर्णघटितपरामर्शे न कश्चिद्दोषः । अत एव पूर्वं भाष्ये सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याहुः । लाघवेन तु कर्मधारयमाह । भाष्ये (सोर्थइति)। प्रकृतोर्थः । तस्मिन्वर्णे सति योर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः । ननु दृष्टान्ते सप्तम्युपमानपूर्वेतिवचनेनोत्तरपदलोपेपि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन । किं च तच्छब्द उत्तरपदमपि न । तच्छब्देन नञः समासाभावादत आह । गतार्थत्वादिति । तथा च तद्वदत्रापि लक्षणेति भावः । चतुर्थहेतुमाह । भाष्ये (सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति । एका सिकतेति भाष्यप्रयोगादेव सिकताशब्दस्यैकवचनान्तत्वमपि । तदन्तर्गतत्वादिति । इदश्चिन्त्यम् । इत्थंभूतलक्षणइति सूत्रस्थस्वग्रन्थविरोधात् ।

तैलदाने ऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम्। यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवन्तः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति। कानि। अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः। सुबन्तं पदमिति पदसं-

---

उच्यते। नअर्थमात्रमित्यर्थः। न लोपादीनीति। श्रवणं तु विभक्तेर्न भवति। यतो यदैवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्त्तते तदैव समुदायस्यापि तत्र तदन्तर्गतत्वाद्विभक्तेर्लुका भवितव्यं समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा निवार्यते, न त्वर्थवत्समुदायमात्रस्य येनैव चार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्युत्पत्तिश्चोद्यते। अत्र परिहारमाह। संघातस्येति। वृक्ष इत्यत्रैकत्वं विभक्त्या द्योत्यते तच्चैकमित्येकैव विभक्तिरुत्पद्यते यथा बहवो द्रष्टारो दृश्यमर्थमेकेनैव प्रदीपेन पश्यन्ति। सा चोत्पद्यमाना समुदायादेव तन्त्रेण सर्वानुग्राहिण्युत्पद्यते। समुदायाद्द्विर्वचनवत्। पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति न तु प्रत्येकमसुबन्तत्वाद्यस्मात्प्रत्ययविधिरि-

---

तत्र हि संज्ञाप्रवृत्युत्तरकालजातविभक्तेस्तन्मध्यपतितत्वेपि तदवयवत्वं नेत्युक्तं तस्मादन्तरङ्गत्वादवयवप्रातिपदिकत्वे तन्निमित्तसुपि तदनन्तरं कृदन्तत्वनिमित्तकप्रातिपदिकत्वे सुब्लोप इति वक्तुं युक्तं ध्वनतीत्यादौ तु न तदापत्तिः। धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तदप्राप्तेः। धात्वादेस्तदवयवत्वन्तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम्। वस्तुत इत्थंभूतेति सूत्रस्थकैयटोक्तिरयुक्तेति तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोषः। धकारे जश्त्वमादिपदार्थः। सुबन्तावयवसमुदायस्येति। सुबन्तावयवेति बहुव्रीहिस्ततः कर्मधारयः। इदमुपलक्षणम्। भेदे सति यदर्थयोः संसर्गस्तदीदृशार्थवत्समुदायस्य तेन तिङन्तसमुदायस्य व्यावृत्तिः। प्रकृते न भेद इत्याह। येनैव चेति। तच्चैकमिति। सङ्घातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य सङ्घातस्याप्येकत्वमर्थः। एवञ्च विभक्तिः समुदायादेवेति भावः। ननु समुदायादुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्ववर्णसंबन्धिनी चेत् प्रतिवर्णं पदत्वं प्राप्नोतीत्यत आह। पदसञ्ज्ञात्विति। यतस्वार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिस्तस्य सञ्ज्ञा प्रवर्त्तते न त्वन्येषामिति भावः। केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थगतप्रकृतिबोध्यसङ्ख्याद्योतिका। सङ्ख्या च समुदायस्यैवार्थो न प्रत्येकवर्णानामिति न तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः। एकत्वं सङ्घातस्यार्थ इति भाष्यस्वरसात् प्रकृत्यंशे वर्णव्यत्ययापाययोः सङ्ख्यान्तरानुपजननात्सा समुदायस्यैवार्थ इति तद्भावः। न चाव्ययेभ्य इवैकवचनं दुर्वारम्। सङ्ख्यारहितार्थप्रतिपादकेषु तथा स्वीकारेपि वस्तुतः सङ्ख्यावत्यर्थे सङ्ख्यानभिधायकस्वाद्युत्पत्तौ मानाभावात्। एवञ्चैषां प्रकृतित्वमेव नेति न केवला प्रकृतिरित्यस्यापि न विषयः। एतेन प्रत्येकं पदसञ्ज्ञानुग्रहाय द्विर्वचनवैषम्यात् स्यादेव प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरित्यपास्तमित्याहुः। अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति। अनर्थकास्त्विति। सर्ववर्णानां पदत्वे हेतोर्भागासिद्धत्वं स्यादत आह। धात्वादीति। विप-

ज्ञा । तत्र को दोषः । पदस्येति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति । धनं वनमिति । संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात् * ॥ संघातस्यैकत्वमर्थः । तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः * ॥ अनर्थकास्तु वर्णाः । कुतः । प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । नहि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् * ॥ वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहेऽनर्थका वर्णा इति । वर्णव्यत्यये । कृतेस्तर्कः । कसेः सिकताः । हिंसेः सिंहः । वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः । अपायो लोपः । हतः घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । वर्णापायो नार्थापायः । उपजन आगमः । लविता । लवितुम् । वर्णोपजनो नार्थोपजनः । विकार आदेशः । घातयति । घातकः । वर्णविकारो नार्थविकारः । यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम् । न चेह तद्वत् । अतो मन्यामहेऽनर्थका वर्णा इति । उभयमिदं वर्णेषूक्तम् । अर्थवन्तोऽनर्थका इति च । किमत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह । कुतः । स्वभावतः । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वाऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यद्धातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तोऽतोऽन्येऽनर्थका इति । स्वाभाविकमेतत् । कथं य एष भवता

त्यनुवर्तनादसुबन्तत्वात् । अनर्थकास्त्विति । धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियन्ते । अन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति । किमिति । असमासशङ्कया प्रश्नः समासेन तूत्तरम् । तेनैव वीप्सा द्योतितेति द्विर्वचनं न भवति । वर्णव्यत्ययेति । यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति तस्यानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते । उभयमित्या-

---

र्थे बाधकमाह । अन्यथेति । वर्णव्यत्ययेत्यादिहेतोरर्थानुपलब्धेरिति हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविषयत्वे एव सङ्गतेरित्यपि बोध्यम् । असमसाशङ्कयेति । तथा च वीप्सा न प्रतीयेतेति भावः । तेनैवेति । वीप्सायां तस्य विधानादिति भावः । ननु वर्णव्यत्ययादिष्वर्थदर्शनं नार्थवत्त्वाभावसाधकमत आह । यदुक्तमिति । एवञ्चार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्यभिचारप्रदर्शनद्वारानर्थकतासाधकत्वमस्य । भाष्ये (अर्थदर्शनादिति) अस्य वर्णव्यत्ययाद्यभावे योऽर्थस्तस्यैव दर्शनादित्यर्थः । (नार्थव्यत्यय) एतस्य नार्थान्तरावगतिः किं तु तस्यैवावगतिरित्यर्थः । उभयस्य न्याय्यत्वं विष-

वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टः। अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति। संघातान्तराण्येतान्येवंजातीयकानि अर्थान्तरेषु वर्तन्ते। कूपः सूपो यूप इति। यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्याद् भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात्, सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च सूपे। यतस्तु खलु न किंचित्सूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा सूपे यूपस्य वा सूपे। अतो मन्यामहे संघातान्तराण्येतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्तइति। इदं खल्वपि भवता वर्णानामर्थवत्त्वं ब्रुवता साधीयोऽनर्थकत्वं द्योतितम्। यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति। ऊपशब्दस्तस्यानर्थकः स्यात्। तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति। एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति। अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच्। प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न। यएते ऽक्षु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते एतेषाम-

---

हेति। यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता शक्यते कल्पयितुं तत्रैवासावभ्युपगन्तव्या न सर्वत्रेत्यर्थः। संघातान्तराणीति। तदुक्तम्। न कूपसूपयूपानामन्वयोर्थस्य विद्यते। अतोर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यते इति। एतस्यापीति। दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोर्थभावः सुराङ्गवद्रथाङ्गवच्चेति। आचारादिति। आचारो व्यवहारः। तृषि-

---

यभेदेनेत्याह। यत्रान्वयेति। यथा ति इत इत्यादौ न सर्वत्र कूपादावित्यर्थः। न कूपसूपेति। वर्णानामर्थवत्त्वे ऊपशब्दस्य त्रिष्वन्वयादर्थान्वयः स्यान्न च दृश्यतेऽतः समुदायान्तरत्वप्रयुक्तमेवार्थान्तरत्वं तदर्थानवगतिश्च न तु व्यत्ययादिकृतमित्यर्थः। ननु ककारसकारयकाराणामेवार्थवत्त्वमूपस्तु प्रत्ययद्योधक एवेति कस्यार्थस्य सत्ता तत्र तत्रापाद्यत इति चेत्तर्हि भग्नमेव वर्णानामर्थवत्त्वम्। तत्रैव पदे ऊपयोरर्थाभावात्। किं च सङ्ख्यासमुदायस्यैवार्थ इत्यपि नियन्तुमशक्यं कूपगतैकत्वस्य यूपादिभिरप्रतीत्या संख्यायापि कादिभिरन्वयव्यतिरेकसत्त्वाद् द्विर्वचनेन वैषम्यन्तु प्रागुक्तमेव तस्मात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं तदेव ध्वनयन्नाह। भाष्ये [इदंखल्वपीति] दृष्टाहीति। अतदर्थेन रथाङ्गेन गुणिनो रथस्य यथार्थवत्ता तथा प्रकृतेपीति भावः। भाष्ये (अज्ग्रहणेष्विति)। प्रत्याहारे ऽक्षरसमाम्नाये ऽज्ग्रहणेषु अच्प्रत्याहारग्राहकेषु पठितानामनुबन्धानां प्रत्यासत्त्याच्चु ग्रहणं कुतो नेत्यर्थः। तत्फलितार्थमाह। यएते ऽच्चु इति। तद्बोधकसूत्रेषु

ऽज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्न भवति । किं च स्यात् । दधि णकारीयति मधु णकारीयति । इको यणचीति यणादेशः प्रसज्येत । आचारात् ॥ किमिदमाचारादिति । आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवन्तः । अप्रधानत्वात् ॥ अप्रधानत्वाच्च न खल्वप्येतेषामक्षु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । क्व तर्हि हल्षु । कुत एतत् । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते । यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति । अचो ऽक्षु हलो हल्षु । लोपश्च बलवत्तरः ॥ लोपः खल्वपि तावद्भवति । ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत् । अचां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति ॥ अथवा योगवि-

---

मृषिकृषेरिति यण्न कृतः । अप्रधानत्वादिति । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानमेव कार्याणां प्रयोजकमिति परार्थानामनुबन्धानामच्संज्ञा न प्रवर्त्ततइत्यर्थः । शैलीति । शीले भवा शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः । यथा लोके ब्राह्मणैः सह ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः सह क्षत्रिया इति । एवमिहाप्याचार्येण वर्णा निर्दिष्टा इत्यर्थः । लोपश्चेति । परत्वान्नित्यत्वाद्वा । आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञाविधानकाले ऽनुबन्धानां लोपादसन्निधानादच्संज्ञा न प्रवर्तते । अनुबन्धा ह्युच्चारणएव सन्ति । इत्संज्ञाप्रतिबद्धं कार्यमसन्त एव प्रतिपादयन्ति । स्वतस्तु न किं चित्कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ऊकालो-

---

प्रागुक्तेषु । प्रत्याहारार्थास्तदुपकारकाः । अज्ग्रहणेन । अच्छब्देन । अणगादिप्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे फलाभावं मनसि निधायाज्ग्रहणेनेत्युक्तम् । न च हशादौ टग्रहणस्यापत्तिः । हल्षु उच्चारणार्थाकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीनहलां हल्घटितप्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् । प्राधान्येन । प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वेन । परार्थेति । अजादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वम् । यथाकारादयः संज्ञिविशेषसमर्पणायोपात्ता न तथाणादय इत्यर्थः । अप्रधानत्वमप्याचार्याचारेण साधयति । भाष्ये (आचार्यस्येति) । आचार्यशब्दे नानादिःशब्दपुरुषः । एवञ्चान्यत्र संज्ञिविशेषसमर्पणायोपात्तत्वादिजामसञ्ज्ञित्वमेवेति भावः । परत्वादित्याद्यन्तरङ्गत्वोपलक्षणमेवञ्च पूर्वमनुबन्धलोपादादिरन्त्येनेति सञ्ज्ञाविधानकाले ऽसन्निधानादित्यन्वयः । एवञ्चानुबन्धसदृशभिन्नानामेव मध्यगसदृशानां बाह्यतां बोधयतीति भावः । भाष्ये (लोपःखल्वपि तावदिति)। सर्वतः प्रथममित्यर्थः । यत्तु एवमपि लणित्यकारस्य हल्षु ग्रहणापत्तेराचारादित्येव समाधिरत्र युक्त इति । तन्न । अतोल्रान्तस्येति सूत्रे लकारोच्चारणेन लण्सूत्रस्थस्यानुनासिकत्वाभावज्ञापनात् । एवञ्च तस्यानुबन्धत्वमेव न किं तूच्चारणार्थत्वमेव । अत एव भाष्ये ऽइउणित्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनैवैतद्विचारप्रवृत्तिः कृता । श्लोके चाज्ग्रहणेष्वित्येवोक्तम् । उरण्रपरसूत्रे च लपरत्वस्योपसङ्ख्यानमेव कार्यमिति तुल्यास्यसूत्रे वक्ष्यते । भाष्ये (तत्कालानामचां ग्रहणम्) अच्प-

भागः करिष्यते। ऊकालो ऽच्। उ ऊ उ३ इत्येवं कालो ऽज्भवति। ततो ह्रस्वदीर्घप्लुतः। ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञश्च भवति। ऊकालोच्। एवमपि कुक्कुट इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः। एष एवार्थः। अपर आह। ह्रस्वादीनां वचनात् प्राग्यावत्तावदेव योगोस्तु। अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वक्षु कार्याणि। अथ किमर्थमन्तःस्थानामण्सूपदेशः क्रियते। इह सय्ँ यन्ता सव्ँ वत्सरः यल्ँ लोकं तल्ँ लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव द्विर्वचनम्। तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति। यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति। परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणाद्द्विर्वचनं यथा स्यात्। मा भूद् द्विर्वचनम्। ननु च भेदो भवति। सति द्विर्वचने त्रियकारकमसति द्विर्वचने द्वियकारकम्। नास्ति भेदः। सत्यपि द्विर्वचने

जिति। सिद्धे ऽच्त्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याच्त्वं नियम्यते। ततो ऽनुबन्धानामूकालत्वाभावादच्त्वाभावः। एवमपीति। ककाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याच्त्वं मन्यते। अत्र च यद्यप्ययं परिहारो ऽस्ति द्वावेतौ ककारौ न च वर्णद्वयेनैका जातिर्व्यज्यते इति तथापि पूर्वमेव मात्राकालोत्र गम्यते नच मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः। अथ किमर्थमिति। अणुदित्सवर्णस्येति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः। इण्ग्रहणे ग्रहणार्थस्त्वन्तःस्थानामत्रावश्यकर्तव्य उपदेशः गीर्ष्वित्यादौ मूर्द्धन्यो यथा स्यादिति। ननु च भेद इति। श्रुतिकृतोस्त्येव भेदः सूक्ष्मत्वात्तु

देन यथास्यादिति योगविभागः कार्य इत्यन्वयः। सिद्धेच्त्व इति। अकारादीनामुपदेशात्सवर्णग्रहणाच्चेति भावः। ननु ककारद्वयस्य मात्रिकवर्णत्वं कथमेकस्यैव कृ-लृगित्यत्रोपदेशादत आह। ककाराकृतेरिति। न च वर्णद्वयेनेति। जातिरपि स्वपर्याप्त्यधिकरणव्यङ्ग्यैव तद्द्वारैव च कार्यभागिति भावः। भाष्ये (एष एवार्थ इति)। अपर आहेत्यादिना वार्त्तिककृतोक्त इत्यर्थः। ह्रस्वादीनामिति। ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यतः प्राग्यावद् ऊकालोजिति तावदेवास्तु पृथक्सूत्रम्। फलं दर्शयति। अजनिमित्तकार्याणि। तत्कालेष्वच्सु कर्त्तुमर्हाणि यथास्युरित्यन्वयः। यणः सुष्ठूपदेशः। अण्सूपदेशः। अण्शब्दोच्चारणान्तदन्तःस्थानां बोधकम्। अणुदिदित्यत्र किमर्थं क्रियतइत्यर्थो भाष्यस्येत्याह। अजुदिदिति। अणसु अण्मध्ये तेनात्र स्थाने किमर्थं उपदेश इति तु नार्थं इत्याह। इण्ग्रहणेनेति। इह सय्ँ यन्तेत्यादि भाष्यं गुणाभेदका इति पक्षेऽभेदकत्वपक्षे चेदमेवाण्ग्रहणं मानमिति भा-

द्वियकारकमेव । कथम् । हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम् । एवमपि भेदः । सति द्विर्वचने कदा चिद्द्वियकारकं कदा चित् त्रियकारकम् । असति द्वियकारकमेव । स एष कथं भेदो न स्याद् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषा च स लोपः । यथा ऽभेदस्तथास्तु । अनुवर्त्तते विभाषा शरोचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम् । यदयं शरोचीति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽनुवर्त्तते विभाषेति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात् । यदि नित्यो लोपः स्यात् । प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र द्विर्वचनम् । झरो झरि सवर्णे इति लोपो भविष्यति।पश्यति त्वाचार्यःविभाषा स लोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम् । नित्येपि तस्य लोपे स प्रतिषेधो ऽवश्यं वक्तव्यः। यदेतदचो रहाभ्यामिति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते । कथम् । यर इत्युच्यते । एतावन्तश्च यरः । यदुत झरो वा यमो वा । यदि चात्र लोपः स्याद् द्विर्वचनमनर्थकं स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणं यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः । प्रत्तं अवत्तं आदित्यः । इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनसा-

---

दुर्लक्ष्यः । तदेतदिति । ज्ञापकत्वमस्य विघटयति । आचार्योपदेशपारंपर्यात्तु ज्ञायते

वः । यथास्थितसूत्रन्यासे इदम् । जातिपक्षेणाण्ग्रहणप्रत्याख्याने तु न कश्चिद्विचारः । एवं गुणा अभेदका इति न्याय्यपक्षेपि न विचार इति बोध्यम् । भाष्ये (वक्ष्यत्येतदिति) । सिद्धत्ववचनं चावश्यकम् । अन्यथा परस्यानुस्वारस्य वा पदान्तस्येति परसवर्णे तस्यासिद्धत्वात्पूर्वस्यानुस्वारस्य ययीत्यस्यानापत्तौ रूपासिद्ध्यापत्तेः । तर्हि द्विर्वचनसिद्धिरेव फलमित्याह । (परसवर्णेतर्हीति) । ननु न भेदो ऽनुपलब्धेरत आह । (श्रुतिकृत इति) । (यदि नित्यो लोपः स्यादिति) । तदाभेदो न स्यादित्यर्थः । (विभाषाचेति)। चस्त्वर्थे । एकदेश्याह । [यथाऽभेद इति] । यथा द्विर्वचनप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्भेदो न भवति तथैवास्तु मानुवृत्तद्विभाषाग्रहणमिति भावः । तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति । (अनुवर्त्ततइत्यादिना) । झरोझरीति लोपे इत्यर्थः । मध्यस्थतया हलोयमामित्यस्यापि वैकल्पिकत्वं सिद्धमिति भावः । (लोपापवाद इति) । यद्यपि हर्य्यनुभव इत्यादौ तदुदाहरणे लोपे ऽप्राप्तेपि द्विर्वचनमारभ्यते तथापि कृते द्वित्वे पश्चाल्लोपे ऽपि द्विर्वचनं व्यर्थमित्याशयेनापवादत्वोक्तिरिति भावः । तयोर्योगयोः।लोपविधायकयोः। प्रत्तमित्यादौ दाधातोः क्ते धातोस्तकारो ऽच उपसर्गादित्यनेन । आदित्ये आदित्याद् भवाद्यर्थेण्यान्ताण्ण्यः । तद् व्याचष्टे । ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति। सर्वथा संभवीत्युपसंहरतीत्यर्थः। ज्ञापकेन तदनुवृत्तिं साधयतस्तत्खण्डने ऽनुवृत्तिः सन्दिग्धैवेति भावः । लणसूत्रे विभाषा स लोप इत्युक्तेराह । आचार्येति । अण्ग्रहणाज् ज्ञापकादित्यपि कश्चि-

मर्थ्याल्लोपो न भवति । एवमिहापि लोपो न स्यात्कर्षाति हर्षतीति । तस्मान्नित्योपि लोपे ऽवश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः । तदेतदत्यन्तं संदिग्धं वर्त्तते आचार्याणां विभाषानुवर्त्तते नवेति ॥ लण् ॥ ६ ॥ अयं णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्चैव परश्च । तत्राण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च संदेहो भवति । पूर्वेण वा स्युः परेण वेति । कतमस्मिंस्तावदण्ग्रहणे संदेहः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । नहि ढ्रलोपे परेणः सन्ति । ननु चायमस्ति । आ वृढ आवृढ इति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण । न परेण । यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोच इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः केण इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । नहि के परेणः सन्ति । ननु चायमस्ति गोका नौकेति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । के ऽच इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । यदि हि परेण स्यात् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अचो ऽप्रगृह्यस्या-

---

अनुवर्त्तते विभाषेति । तस्मात् त्रिव्यञ्जनसंयोगश्रवणायाणुदिदिति णकारेण प्रत्याहारः कृतो न चकारेणेति स्थितम् । लण् ॥ ६ ॥ संदेहो भवतीति । किं प्रत्यासत्तिराश्रीयते ऽथ व्याप्तिरिति संदेहः । न हि के पर इति । नन्वत्रपोपानदुपानत्केति ह्रस्वे कर्त्तव्ये नहो ध इत्यस्यासिद्धत्वादस्ति के परतो हकारः । तथा गीष्केत्यादौ रेफः । अत्राहुः । नमुनइत्यत्र नेति योगविभागेन धत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषु च कृतेषु

त् । तत्तु वार्त्तिककृताऽण्ग्रहणप्रत्याख्यानान्नोक्तम् ॥ लण् ॥ ६ ॥ किमिति । क्व प्रत्यासत्तिः क्व व्याप्तिरिति सन्देह इत्यर्थः । भाष्ये (कतमस्मिन्निति) । वक्ष्यमाणरीत्या सर्वत्र निर्णायकसत्त्वात्तत्प्रश्नः । कतरस्मिन्निति पाठेपि डतरादिविधौ उपाधिप्रत्याख्यानान्न दोष इति बोध्यम् । नहिढ्रलोप इति । गर्ढेत्यादौ गुणो ऽसिद्ध इति भावः । दीर्घोच इत्येवेति । मात्रालाघवाभावेपि सङ्ग्राह्यलाघवायासन्देहाय चेति भावः । तथागीष्केति । विसर्गस्यासिद्धत्वादिति भावः । तेषु च कृतेष्विति । परत्वादिति भावः । योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वान्नौकेत्यादिभाष्यात्के परे इति भाष्याच्च तेषामनभिधानं वक्तुं युक्तम् । भाष्ये (अचो हीति) । अचश्चेति

नुनासिक इत्येव ब्रूयात् । अथवैतदपि न ब्रूयात् । अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः । उरण्पर इति । •असंदिग्धं पूर्वेण न

हकारादीनामभावः । नहि पदान्ता इति । ननु च भोभगोइत्यत्राश्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते वृक्षव् करोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपो मा भूदिति तत्कथमुच्यते न हि पदान्ता इति । उच्यते । अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाव्यं न तु हल इत्युक्तं न हि पदान्ता इति कार्यभाज इत्यर्थः । अचो ऽप्रगृह्यस्येति हलो हि न भाव्यमित्यत्राण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणेति स्थितम् । तत्र वृक्षं वृश्चतीति क्विपि कृते वृक्षवृश्चमाचष्ट इति णिचि टिलोप च कृते वृक्षवयतेर्विचि कृते वृक्षव् इति भवति । क्विपि तु क्वौ लुप्तं क्वौ विधिंप्रति च न स्थानिवदिति निषेधात्संप्रसारणप्रसङ्गः । लोपो व्योर्वलीति लोपप्रसङ्गश्च । विचि तु स्थानिवद्भावाद्धल्निमित्तो लोपो न भवति । हलि सर्वेषामित्यनेन तु लोपे क्रियमाणे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्वनिषेधाद्धलोपः प्राप्तोश्ग्रहणानुवृत्त्या निवर्त्यते । अजर्वा इति । गृधेर्यङ्लुकि रुगागमे ऽभ्यासस्य कृते

परिभाषणादिति भावः । नहिपदान्ता इति । पदानामेवानुनासिको ऽवसाने जायत इत्याशयेनेदमुक्तम् । न तु तत्र पदान्ताधिकारो ऽस्ति । लोप इति । अशा हलो विशेषणादिति भावः । पर्युदासेनेति । क्रियमाणे ऽप्यण्ग्रहणे इत्यर्थः । भाष्येपि न सत्वं निषिध्यते किंतु कार्यित्वमेवेत्याह । कार्यभाज इति । एवञ्चानुनासिकप्राप्तियोग्याः पदान्ता न सन्तीत्यर्थः । वस्तुतो ऽस्या अग्रे सिद्धान्त्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैव पूर्वपक्षस्यौचित्येनैवं भाष्यव्याख्यानमनुचितं पूर्वपक्षस्य सन्देहस्य चानुत्थानात्तस्मादष्टमाध्यायस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्येवोचितम् । व्याख्यातञ्च तत्रोपाध्यायैरित्थमेव । भाष्ये (कर्त्हर्विति) । अचामुपलक्षणम् । अत एवाचोप्रगृह्यस्येत्युक्तमन्यथाको ऽप्रगृह्यस्येति वदेत् । निषेधात्संप्रसारणप्रसङ्ग इति । चिन्त्यमिदम् । णौ परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्य टिलोपविधानेन वृश्चतेः स्थानित्वे मानाभावेन वकारे एकदेशविकृतन्यायेन वृश्चतित्वस्य दुर्लभत्वात् । अर्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्च । अत एव राजकीयमित्यादौ नलोपेन । व्रश्च एव टिलोपस्थानित्वे तु प्रकृतिभावापत्तिः । एतेन विचि एकदेशविकृतन्यायेन वृश्चतित्वात्षत्वापत्तिः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न षत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधादिति परास्तम् । न च व्रश्चेति सूत्रे पदाधिकारेण व्रश्चान्तत्वमेकदेशविकृतन्यायेन सुलभमिति वाच्यम् । स्कोरिति सूत्रादन्तेग्रहणमनुवर्त्य वैयधिकरण्येनैवान्वयाश्रयणेनादोषात् । अत एवान्तेग्रहणं चरितार्थम् । अर्धाधिकविकाराच्च । एवञ्च वृक्षभ्रज्जोर्णिजन्तात्क्विपि वृक्षभ् इत्यादौ षत्वं नेत्याहुः । वलोपप्रसङ्गश्चेति । इदमुपलक्षणं क्वौ विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादूठ्प्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् ।

परेण। कुत एतत्। पराभावात्। न ह्युः स्थाने परेणः सन्ति। ननु चायमस्ति। कर्त्रर्थं हर्त्रर्थमिति। किं च स्यात्। यद्यत्र रपरत्वं स्याद् द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत। हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति। विभाषा स लोपः। विभाषा श्रवणं प्रसज्येत। अयं तर्हि नित्यो लोपः रोरीति। पदान्तस्येत्येव सः। न शक्यः स पदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम्। इह हि लोपो न स्यात्। जर्गृधेर्लङ्। अजर्घाः। पास्पर्द्धेः। अपास्पाः इति। इह तर्हि मातॄणां पितॄणामिति रपरत्वं प्रसज्येत। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति यदयमॄत इद्धातोरिति धातुग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इह मा भूत्। मातॄणां पितॄणामिति। यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्यात्। रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्त्वं न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति। इहापि तर्हीत्त्वं न प्राप्नोति। चिकीर्षति जिहीर्षतीति। मा भूदेवम्। उपधायाश्चेत्येवं भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति मातॄणां पितॄणामिति। तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्तव्यम्। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि परेण स्याद् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। उरऋपर इत्येव ब्रूयात्। अस्मिंस्तर्हि-

---

लङि सिपि शब्लुकि गुणरपरत्वासिब्लोपभष्भावजश्त्वरुत्वरलोपदीर्घत्वेषु रूपम्। इहापि तर्हीति। धातुग्रहणेन हि लिङ्गेनाधातोरेव रपरत्वं निवर्त्तितम्। धातोस्तु रपरत्वे सत्यनन्त्यत्वान्न प्राप्नोतीति प्रश्नः। इहापीति। तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वान्न ज्ञापकत्वमित्यर्थः। सवर्णे इति। अचीकृतदिति ऋकारस्य ऋकार एव यथा स्यात् ऋकारो

भाष्ये (रोरीति)। त्रिपाद्यां बहिरङ्गासिद्धत्वाभावादिति भावः। भष्भावः। एकाचो बशित्यनेन। तत्र ह्येकाच इति झषन्तस्येति च धातोरित्यपेक्षया व्यधिकरणषष्ठीति भावः। रुत्वम्। दश्चेत्यनेन। भाष्ये [इहापितर्हि] इत्यस्य ऋत इत्त्वमिति शेषः। ननु धातुग्रहणेन ऋकारस्य दीर्घो न रपर इति ज्ञापनादज्झनेति दीर्घस्यापि रपरत्वात् कथमनेत्त्वाप्राप्तिरत आह। धातुग्रहणेनेति। भाष्ये [तस्मात्तत्रेति]। न च इह किंचित्तपो इतीति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति वाच्यम्। गॄइत्यादेरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्याभावे गोयङीत्यादावित्त्वाभावार्थमिहापि तदावश्यकत्वात्। गत्यन्तराभावे एव तन्न्यायेन ज्ञापकत्वाश्रयणाच्च। तदाह। तस्मादिति। एवञ्च रपरत्वेपि मातॄणामित्यादौ उपधायाश्चेतीत्ववारणेन धातुग्रहणस्य चारितार्थ्येन रपरत्वनिवृत्तौ न ज्ञापकतेत्यर्थः। भाष्ये [सामर्थ्यात्पूर्वेणेति]। न च गम्लृत्यादौ यणादेशे लपरत्वार्थमेव परेणाप्यु-

णग्रहणे संदेहः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण । कुत एतत् । सवर्णेऽण्ग्रहणं तपरं ह्युरृत् । यदयमुरृदित्यृकारे तपरकरणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति । इण्ग्रहणेषु तर्हि संदेहः । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण । कुत एतत् य्वोरन्यत्र परेणेण् स्यात् । यत्रेच्छति पूर्वेण, संमृह्य ग्रहणं तत्र करोति य्वोरिति । तच्च गुरु भवति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृह्यग्रहणे ऽर्द्धचतस्रो मात्राः । प्रत्याहारग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः । सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति । किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविवायं णकारो द्विरनुबध्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा

मा भूदित्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते । यदि च पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणं स्याद्दकारो ऽनण्त्वाद्भिन्नकालस्य ग्राहक एव न भवतीति ऋकारो नैव स्थानी नाप्यादेशः प्रसजतीति किं तपरत्वेन । कृतं तज् ज्ञापकं परेणाण्ग्रहणस्य । अर्द्धचतस्र इति । अर्द्धेन चतस्रः । चतुर्थी हि मात्रा तत्रार्द्धेति । किं पुनरिति । वर्णोत्सत्तिर्वर्णोच्छेदः । वर्णान्तरमनुबन्धः किं न क्रियते इत्यर्थः । व्याख्यानत इति । न्यायादागमाद्वा

ख्यं स्यादिति सामर्थ्यं कथम् । ऋकारांशे हल्रूपाणि रोरीति प्रवृत्तया फलाभावेन तत्साहचर्याद् लृकारांशेपि हल्रूपाणि अप्रवृत्तिरित्याशयात् । रलयोः समानश्रुतित्वेन तत्रापि रोरीत्यस्य प्रवृत्तेरित्यन्ये । लृकारे यण्घटितप्रयोगानभिधानमेवैतद्भाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये । भाष्ये (सवर्णेण्तपरमिति) । यदुरृत्सूत्रे तपरं करोति तज्ज्ञापकं सवर्णेण्ग्रहणं परणकारकमिति वार्त्तिकाक्षरार्थः । इत्येवमर्थमिति । ह्रस्वो यथा स्याद् दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । ऋकारइति । उद्देश्यसमर्पक इत्यर्थः । न च भाव्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम् । तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थत्वेनापूर्वबोध्यत्वाभावेन चाविधेयत्वात् । कृते तु तपरत्वे भाव्यमानतापीत्यन्यत् । भाष्ये (संमृह्येति) आदेशेन तौ निवर्त्यैत्यर्थः । अर्धचतुर्थाइति वक्तुमुचितमत आह । अर्धेनेति । भाष्ये (तिस्रोमात्रा इति) । इणिति पदच्छेदाभिप्रायेणेदम् । तदुक्तम् । विभक्तिनिर्देशे इति । संहितायां तु सार्धमात्राद्वयमेवेति बोध्यम् । अणादिग्रहणेषूक्तैर्महद्भिर्यत्नैः सन्देहपरिहारे प्रतिपत्तिगौरवमिति लाघवाय वर्णान्तरमेव किं नानुबध्यत इत्याशयेनाह । भाष्ये (किंपुनरिति) । (एतत्) । वक्ष्यमाणम् । (आचार्यः) । शिवः । ननु ज्ञापितेपि प्रवर्त्तकतया निवर्त्तकतया वा नास्य चारितार्थ्यमत आह । न्यायादिति । उक्तो न्यायः । आगम उपदेशपरंपरा तत्सिद्ध एवायमर्थो णकारानुबन्धनरूपस्व्यवहारेण बोध्यत इत्यर्थः । एवञ्च व्याख्यानेनैव पूर्वणकारेण केचित्, केचित्परण-

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति । अणुदित्सवर्णं परिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणं परेणेण्ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । ञमङणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनावनुबध्येते । न ञकार एवानुबध्येत । कथं यानि मकारेण प्रत्याहारग्रहणानि हलो यमां यमि लोप इति । सन्तु ञकारेण हलो यञां यञि लोप इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारयोरपि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत । न झकारभकारौ झकारभकारपरौ स्तः । कथं पुमः खय्यम्परे इति । एतदप्यस्तु ञकारेण पुमः खय्यञ्परे इति । नैवं शक्यम् । झकारभकापरेपि हि खयि रुः प्रसज्येत । न झकारभकारपरः खयस्ति । कथं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति । एतदप्यस्तु ञकारेण ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति । नैवं शक्यम् । झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ स्याताम् । न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः । एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनो वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सन्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति । झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः । अथ किमिदमक्षरमिति । अक्षरं न क्षरं

शब्दशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः । झभञ् । न झकारेति । झकारस्य पदान्तस्य जश्त्वेन भाव्यमिति तस्याभावः । उज्झेर्झकारः संयोगान्तस्येति लुप्यते इति तस्याप्यभावः । सन्तु तावदिति । उद्देशानुदेशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथासंख्ये लब्धे प्रयोगे यस्यागमस्यागमी विद्यते स प्रवर्त्तते नान्य इत्यर्थः । किमिदमिति । अक्षरसमाम्नाय इति व्यवहाराद्यो वा इमां स्वरशो ऽक्षरश इति चोक्तत्वात्प्रश्नः । अक्षरं न क्षरमिति । क्रियाशब्दोयं नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति । तत्र क्षियः क्षरतेर्वा विनाशार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपम् । तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यम् । व्यवहारनित्यतया तु

कारेणेति निर्णये ज्ञापकानुसरणक्लेशो वृथेति सूचितम् ॥ ञमङणनम् ॥७॥ झभञ् ॥८॥ भाष्ये (नझकारेत्यादि)। व्यवहितहलमात्रानुकरणन्तु सूत्रादन्यत्र नास्तीति हयवरट्सूत्रे प्रपञ्चितम्। (झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोरिति)। पदान्तयोस्तयोः सतोस्ततः परस्याजादेः पदस्य झभौ स्यातामित्यर्थः। (एवमपि पञ्चागमा इति)। लक्ष्यसंस्कारकालिकं सङ्ख्यासाम्यं यथासंख्यप्रवृत्तौ निमित्तमिति मन्यते। सिद्धान्ती तु प्रतिपत्तिकालिकमेव सङ्ख्यासाम्यं तत्प्रवृत्तौ निमित्तमित्याह। (सन्त्विति) येषामागमानामागमिनः सन्ति तेषां भवन्तु इत्यर्थः। अनुदेशः। प्रतिनिर्देशः। भगवता तु स्पष्टप्रतिपत्तये ऽनुबन्धद्वयमदर्शि। इतिव्यवहारा-

विद्यात् । न क्षीयते न क्षरतीति वा ऽक्षरम् । अश्नोतेर्वा सरोऽक्षरम् । अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन् प्रत्ययः । अश्नुते इत्यक्षरम् । वर्णं वाहुः पूर्वसूत्रे । अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते । किमर्थमुपदिश्यते । अथ किमर्थमुपदिश्यते । वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्त्त-

---

वर्णपदवाक्यस्फोटानां नित्यत्वं जातिस्फोटस्य वा । अश्नोतेर्वेति । सरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपे कृते अनुकरणं सर इति । तत्रार्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं पदं वाक्यं वा । वर्णं वाहुरिति । रूढिरियं वर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्रे इति । व्याकरणान्तरे वर्णा अक्षराणीति वचनात् । किमर्थमिति । वर्णानां साधुत्वस्याप्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः । वर्णज्ञानमिति । वर्णा येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तद्वाचो विषयः । शास्त्रेण हि वाग्विषीयते आबध्यते शास्त्रेण तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः । यत्र चेति । ब्रह्म वेदः पदे वर्त्तते

दिति । अइउण्सूत्रेऽयं व्यवहारो भाष्ये । प्रश्न इति । तद्घटकीभूताक्षरपदार्थावगमायेति भावः । भाष्ये अक्षरमित्यस्य नक्षरमिति विग्रहप्रदर्शनम् । (तच्चेति) । अक्षरं चेत्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वस्यैव तत्त्वे हेतुगर्भविशेषणमाह । परमार्थतोनित्यमिति । यतस्तत् प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्ववदित्यर्थः । नन्वेवं प्रकृते किमायातमत आह । व्यवहारनित्यतया चेति । सर्वेषां शब्दानामाकाशवत् सृष्ट्यादावुत्पत्तिः प्रलये च नाश इत्यर्थः । एवञ्च व्यवहारनित्यतयाऽक्षरब्रह्मसादृश्यवतान्तेषां पदादिरूपाणामयं वर्णसमाम्नायः शास्त्रप्रवृत्तिद्वारा बोधक इत्यक्षरसमाम्नाय इति चतुर्दशसूत्रीविषयव्यवहारोपपत्तिः । एवञ्च शब्दे औपचारिकोक्षर पदप्रयोग इति भावः । न्यायादिनये प्याह । जातिस्फोटस्य वेति । भाष्ये [अश्नोतेर्वेति] तद्व्याचष्टे । अर्थमश्नुतेइति । वर्णानामनर्थकत्वेन चिन्त्यमिदं, नानादेशेषु युगपदेकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिदर्शनेन स्फोटस्यापि व्यापकत्वमिति भाष्यार्थ इत्यन्ये । ननु न्यायादिनये व्याप्यवृत्तिषु विनाशिषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहारोत आह । (वर्णं वाहुरिति) । च घटितः पाठोत्र प्रामादिकः । व्याख्यानभाष्ये अथवेत्युक्तेः । नन्वनक्षरोक्तयोगाभावात्कथन्तेषु प्रयोगोत आह । रूढिरिति । तदुक्तम् । भाष्ये (अक्षरमिति) । सञ्ज्ञेति । व्याकरणान्तरेइति । पूर्वसूत्रशब्दे षष्ठीतत्पुरुष इति भावः । एवञ्चाक्षरसमाम्नायइत्यस्य श्रुतिरूपवर्णसंघात इत्यत्रतात्पर्यम् । भाष्ये (उपदिश्यतइति,) । अक्षरसमाम्नायोपदेशः किमर्थं इत्यर्थः । पूर्वं कृतोप्ययं विचारः कंचिद्विशेषं वक्तुं पुनः क्रियते । येन शास्त्रेणेति । चतुर्दशसूत्रात्मकेन तन्मूलकपाणिनिव्याकरणेन वेत्यर्थः । (तत्) । शास्त्रम् । (वाचो विषयः) । बन्धनं प्रतिपादकमित्यर्थः । भाष्ये (यत्रचेत्यनेन) वाक् परामृश्यते इत्याह । पदे वर्तत-इत्यादिना । शास्त्रं विषय इति । प्रतिपादकमित्यर्थः । वर्णज्ञानं शास्त्रं वाचोविषयः ।

ते । तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते । सोयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः । सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति । मातापितरौ चास्य स्व-

---

तस्य च शास्त्रं विषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विषय इत्यर्थः । तदर्थमिति । शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थमिति । कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः । लघ्वर्थमिति । अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः । वाक्समाम्नाय इति । एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः । पुष्पितः फलित इति । दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां वा । चन्द्रतारकवादिति । अनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति । ब्रह्मराशिरिति । ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः । सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं

का सा वाग् (यत्र च ब्रह्म वर्त्तते) चात्पुराणादीति भाष्याक्षरार्थः । तदर्थमित्येतद्व्याचष्टे । (शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति) । कलादीति । इदं प्रयोजनं पस्पशान्ते दूषितम् । (अनुबन्धकरणार्थमिति) । लघ्वर्थमित्यक्षराणामचार्थे स्वारस्यं चिन्त्यम् । अनुबन्धकरणमूलकप्रत्याहारद्वारा लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थो वा । (वाक्समाम्नायः) । वाक्सङ्ग्रहोपाय इत्यर्थः । तदाह । एतावद्भिरेवेति । दृष्टफलेनाभ्युदयेन वा पुष्पितोऽदृष्टफलेन निःश्रेयसेन वा फलितः । वाग्व्यवहारस्येति । तस्य ग्राहकस्य चतुर्दशसूत्रीरूपस्येत्यर्थः । यथाश्रुते हि भाष्येऽक्षरसमाम्नायोद्देशेन प्रवृत्तविशेषणानामन्यपरतया योजने भाष्यविरोधः । अत एवैतत्प्रतीकमुपादाय हरिणा "अस्याक्षरसमाम्नायस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्कर्त्तास्त्येवमेव वेदापारंपर्येण स्मर्यमाणमिति" व्याख्यातम् । ब्रह्मतत्त्वमेवेति तदुक्तं नन्दिकेश्वरेणाकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वर इत्यादिना सर्ववर्णानां मायेश्वररूपता वर्णेभ्य एव च महदादिसृष्टिरित्यर्थपरतया चतुर्दशसूत्रीं योजयता । तदाह । (सर्ववेदेत्यादि) । अन्ये तु वर्णज्ञानं चतुर्दशसूत्रात्मकं शास्त्रं वाचो वेदशास्त्रपुराणरूपायाः सकलवाचो विषयो बन्धनम् । यत्र च वर्णसमाम्नाये ब्रह्म बोध्यतया वर्त्तते व्याख्याता चैषा चतुर्दशसूत्री ब्रह्मपरतया नन्दिकेश्वरेण । तदर्थं सकलवाग्ज्ञानार्थं ब्रह्म बोधनार्थञ्च । अनेन सकलवेदाध्ययनेन यत् फलन्तदक्षरसमाम्नायज्ञानेन सूचितं तद्वक्ष्यति । (सर्ववेदेत्यादि) । (सोयमित्यादि) भाष्यग्रन्थश्चैतच्छ्लोकपूर्वार्धस्यैव व्याख्यानपरः । तत्र वर्णज्ञानमित्यस्य व्याख्या (सोयमक्षरसमाम्नाय इति) । वाग्विषय इत्यस्य व्याख्या वाक्समाम्नाय इति सर्ववाग्रूपत्वात् । तदध्ययनतन्मूलव्याकरणाध्ययनाभ्यां पुष्पितः । फलितः तदर्थभावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफलः । [चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डित] इत्यनेनास्यानादित्वं सूचयति । तादृशोयं ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः । बोध्यबोधकयोरभेदात् । [सर्ववेदेति]।

र्गे लोके महीयेते ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ कुत्वं कस्मान्न भवति । चोः कुः पदस्येति । अ-

---

तत्प्राप्नोतीत्यर्थः । मातापितराविति । माहात्म्यातिशयः शब्दशास्त्रस्य प्रत्याहारमात्र-फलाख्यानद्वारेणान्वाख्यायते । महीयेते इति । पूज्येते इत्यर्थः । महीयशब्दः कण्ड्वादियगन्तः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

वृद्धिरादैच् ॥१॥ कुत्वं कस्मान्न भवतीति । अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादादैच्छब्दस्यानुकरणश-

---

सर्ववेदाध्ययनजन्यपुण्यरूपफलस्य चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य स्थाने ऽध्ययनमात्रं भवति । इदमेव पूर्वं पुष्पितत्वम् । तादृशपुत्रवत्त्वेन च मातापित्रोः स्वर्गे पूजा भवति । यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण पाण्डोः स्वर्गे पूजेति । इष्टबुद्ध्यर्थमित्यादि तु प्राग्व्याख्यातत्वान्न व्याख्यातमित्याहुः ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥२॥

वृद्धिरादैच् ॥ द्विपदं सूत्रम् । कृतमनयोः साधुत्वमिति भाष्यदर्शनात् । अन्यथोद्देश्यानेकत्वाद् वृद्धिशब्दस्यावृत्तिर्वाक्यार्थबोधाय कार्या स्यात् । द्वन्द्वे तु समाहारस्यैकस्योद्देश्यस्य शब्दतः संभवात् तां विनापि सिध्यति । न च समाहारे टच्प्रसङ्गः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । प्रतिशंखादय इति सूत्रे शंखादिगणे राजन्शब्दपाठाल्लिङ्गात् । अन्यथा राजाह इति टचा सिद्धे किं तेन । यद्वा पदत्रयं, पस्पशायां भाष्ये वृद्धिः आद् ऐजिति पदविभागदर्शनात् । वृद्धिशब्दस्त्वावृत्त्या योज्यः । अत्र पक्षे अनयोरिति भाष्यं खण्डयोरित्यर्थकम् । असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेरश्रद्धेयतापत्त्या तदुक्तपदानां साधुत्वं विचारयति । भाष्ये (कुत्वमित्यादि)। ननु ऐच्छब्दस्यादिरन्त्येनेत्यनेन कल्पितमतया लौकिकवैदिकबहिर्भूतत्वेन कथं सुबादिशास्त्रप्राप्तिः । लौकिकत्वञ्च लोके ऽर्थबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वमत आह । अनेकेति । नित्यत्वाच्चेति । चो हेतौ, यतः शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वात्सर्वसंज्ञानां नित्यत्वमतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्राप्तिरित्यन्वयः । लोके ऽर्थान्तरे ऽप्रसिद्धानामपि संज्ञानां नित्यत्वमिति बोधयितुं सर्वशब्दः । नन्वेवं वृद्धिरादैजित्यादीनां वैयर्थ्यमत आह । शक्तेति । शक्त्यवच्छेदस्तत्सङ्कोचः । विनियोगो विशेषनियमः । अभिमतातिरिक्तार्थान्तरव्युदासाय च सः । परिसंख्यायाश्च शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम् । यद्वा शक्त्यवच्छेदः शक्तिनिश्चयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्यादाववच्छेदशब्दस्य तदर्थकत्वदर्शनात् । फलरूपे हेतौ तृतीया । विनियोगः । उपदेशः । शक्तिनिश्चयफलकोपदेशादित्यर्थः । एवञ्च तत्सङ्केतकरणरूप-

त्वात् । कथं भसंज्ञा । अयस्मयादीनि च्छन्दसीति । छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति । यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङ् गुण इति

ब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः । तत्र कुशब्दः पञ्चसु वर्णेष्वासक्तस्वरूपो वाचकत्वेन नियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः ।

प्रकरणादर्थान्तराप्रतीतिरिति बोध्यम् । इदमेव युक्तं सर्वार्थवाचकत्वेपि सङ्केतरूपत्वेनाज्ञातशक्तिबोधकतया विधित्वसंभवेनैषां नियमार्थत्वासंभवात् । नन्वेवं लौकिकार्थबोधो न स्यादत उक्तम् । अनेकशक्तेरिति । स्वशास्त्र एव प्रकरणादन्यार्थाबोध इति भावः । अनेकाश्चानेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः । अन्त्ये सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवत्त्वम् । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणाद्वा स्त्रिया इति पुंवत्त्वम् । आश्रयभेदादेव शक्तिभेद इति मते आद्यम् । निरूपकभेदाद्भेदे द्वितीयः । नित्ये शब्दार्थसंबन्धे पुरुषव्यापारात्प्रागवाचकस्य न पुरुषव्यापारेण वाचकता शक्या कर्तुमतः सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमादनेकशक्तित्वावसायः । तादात्म्यमेव च शब्दार्थयोः शक्तिः । अत्र पक्षे गौणमुख्यविभागः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिमूलः । 'अन्याय्यो ऽनेकार्थत्वमिति' त्वश्रद्धेयमेवेति निरूपितं मञ्जूषायाम् । अत्र लौकिकशब्दत्वं साध्यम् । शास्त्रीयसञ्ज्ञात्वसमानाधिकरणं नित्यत्वं हेतुरतो न वैदिकेषु व्यभिचारः । सर्वसञ्ज्ञानामिति वदता सूचितमिदम् । अपूर्वाः सञ्ज्ञाः क्रियन्त इति पक्षेपि लौकिकत्वं साधयति । अनुकरणेति । अयमपि लौकिकत्वे हेतुः । आदिरन्त्येनेत्यनेन सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्तस्यैव शब्दस्यानुकरणं सूत्रे लक्षणया तेनैवोपस्थापितयोरैकारौकारयोस्तात्पर्यवशाच्छाब्दबोधविषयतेति बोध्यम् । अनुकरणे च सर्वशब्दानां साधुत्वेन शास्त्रविषयतेति भावः । यत्त्वैजित्याद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणमिति । तन्न । तथासत्यादिरन्त्येनेति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । वृद्धिशब्दादेः शास्त्रविषयताया एवमप्यनुपपादनाच्च । नन्वनुकरणत्वाननुभवः । किं च नयो शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे उक्तहेतुद्वयस्याप्यभावो ऽत आह । जातीति । वैयाकरणव्यवहाराच्च तत्सिद्धिरिति भावः । अत्र पक्षे जातिबोधार्थमेव सञ्ज्ञासूत्राणीति बोध्यम् । अत्रापि पक्षे लौकिकत्वं सञ्ज्ञापक्षवदेव बोध्यम् । हरदत्तस्तु वृद्धिशब्दो वृधेर्भावे क्तिन्नन्तः । अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तादैचु वृत्तिः । लक्षणयैव सिद्धे सूत्रं नियमार्थं वृद्धियुक्तप्लुतदीर्घैकारादीनां बोधो माभूदिति त्रयीपक्षे सूत्रार्थमाह । तन्न । अदेङ् गुण इत्यादावसम्भवात् । ननु कुत्वमित्यत्र सञ्ज्ञात्वपक्षे ककारादिपञ्चकगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्भावप्रत्ययो ऽनुपपन्नः । किं चात्र ककारस्य प्राप्तिर्न तु कुवृत्तिधर्मस्येति कुत्वमित्यसङ्गतमत आह । तत्रेति । आसक्तस्वरूपः संबद्धस्वरूपः एवञ्च कुशब्दः कुशब्दवत्ककारादिषु शक्त इत्येवं शक्तिग्रहात्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । संबन्धश्चानादिव्यवहारसिद्धतादात्म्यम् । तादात्म्येन कुशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शक्तित्वेन तस्य ग्रहे बाधकाभावात् । केचित्तु शब्दस्य स्वरूपं कुशब्दत्वं सामान्यं तत्कादिष्वारोपितं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्विशिष्टं च वाचकेत्याहुः । तेन च कुत्व-

जश्त्वमपि न प्राप्नोति । उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा । स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति । किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदादैज्मात्रस्य । किं चातः । यदि तद्भावितग्रहणं शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति । आम्रमयं शालमयम् । वृद्धिलक्षणो मयण् न प्राप्नोति । आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः । वृद्धलक्षणः फिञ् न प्राप्नोति । अथादैज्मात्रस्य ग्रहणम् । सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोति । इह च तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि आदैज्मात्रस्य ग्रहणम् । ननु चोक्तं

छन्दोवदिति । न वैशेषिकादिसूत्राण्यपि त्वङ्गत्वाद्व्याकरणसूत्राण्येव । इष्टिश्चेयं छन्दोवदिति । किं पुनरिति । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्पक्षद्वये च दोषसम्भवात्प्रश्नः । उत्तरपदस्येत्येवमिति । तत्र हि वृद्धौ सर्वं चेत्यप्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्यते इत्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदा-

---

शब्देन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते इति ककारः कस्मान्नेति चोद्यपर्यवसानम् । वस्तुतः कुत्वकुपदयोर्भत्वभसञ्ज्ञापदयोश्च पर्यायतेति ऋत्व्यक् सूत्रे निरूपितमिति न कश्चिद्दोषः । अङ्गत्वात् । पदपदार्थबोधनद्वारा वेदोपकारकत्वात् । मुखं व्याकरणमित्यादिनाङ्गत्वनिरूपणाच्च । प्रधानञ्च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणमिति पस्पशायां भाष्योक्तेश्च । अस्यामिष्टौ नार्षत्वं प्रयोजकं नैषेष्टिरस्ति छन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीति यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे भाष्योक्तेः । तस्मादङ्गत्वमेव प्रयोजकमिति भावः । ननु छन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरत आह । इष्टिरिति । तथा च भाष्यकारीयातिदेशात्सूत्रेषु छन्दःकार्यप्रवृत्तिरिति भावः । भाष्ये (जश्त्वमपीति) । संहितया पाठे इत्यर्थः । उभयसञ्ज्ञान्यपीति । उभे सञ्ज्ञे येषामिति विग्रहः । सञ्ज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्वत्त्वकल्पनेति भावः । ननु सूत्रादादैज्मात्रग्रहणपक्ष एव प्रतीयत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह । उभयथेति । लुगादिसञ्ज्ञासु तद्भावितपक्षस्य लोपसञ्ज्ञायामदर्शनमात्रस्येति भावः । ननु टिघुभादिसञ्ज्ञास्वतद्भावितानामेव ग्रहणं दृश्यते इति सोऽपि पक्षः शङ्कितुमुचित इति चेन्न । तत्र हि तद्भावितासम्भवादतद्भावितानामेव ग्रहणं न च तथा प्रकृते इति उभयथेत्युक्तम् । वृद्धिशब्दे तन्त्राद्यङ्गीकारे तद्भावितग्रहणं वृद्धिशब्दैकत्वे द्वितीयः पक्ष इति भावः । भाष्ये (वृद्धिलक्षणो मयडिति) । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति । अस्य वृद्धसञ्ज्ञाद्वारा वृद्धिलक्षणत्वं बोध्यम् । 'वृद्धलक्षण' इति पाठे एषां वृद्धित्वाभावेन समुदायानां वृद्धत्वाभावादित्यर्थः । फिञिति । उदीचां वृद्धादगोत्रादिति । न च प्रा-

सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वञ्चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति । नैष दोषः। नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति । कथं तर्हि । उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे इत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । तद्भावितग्रहणं सत्यपीह प्रसज्येत । सर्वः कारकः सर्वकारक इति । यदप्युच्यते । इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते । वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति । किं तर्हि । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोयं वृद्धिनिमित्तः । वृद्धिनिमित्तस्येति । किं च वृद्धेर्निमित्तम् । योसौ ककारो ञकारो णकारो वा । अथ वा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् । कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम् । यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणाम् । संज्ञाधिकारः

धिकारमवगमयति । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति । निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रीयते । अन्यथा वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव ब्रूयात् । वृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते । अथवा वृद्धेः संबन्धी यस्तद्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते । योसौ ककार इति । कञणेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम् । अथवेति । निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहु-

---

चामग्रहणादिति फिनाप्येतत्सिद्धं पुंवद्भावनिषेधो ऽप्याम्रगुप्तायनीभार्य इत्यादौ जातश्चेति सिद्ध इति वाच्यम् । आम्रगुप्तायनेरपत्यं युवेत्यर्थे ऽणो द्व्यचश्चेति यञिञ्जितश्चेति लुकि आम्रगुप्तायनिरित्येवरूपं पितरि, पुत्रे चेष्यते फिनि तु ञितः परत्वाभावान्न सिध्येत् । न चाब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमिति तत्सिद्धिः । (ब्राह्मणगोत्र तदप्रवृत्तेः । भाष्ये (एषविधिरिति) । पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः । (तावद्भार्यै भासवनाम्न इत्यात्वस्य वतुर्निमित्तमिति पुंवत्त्वनिषेधप्राप्तिः) यदि प्रथमपक्षे दोषो दुरुद्धरो ऽस्तु तर्हीत्यन्वयः । भाष्ये तद्वत्युत्तरपदे इति । समासाच्चिप्तोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्यायोत्तरपदस्येत्येवं वृद्धिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति भावः । तत्राधिकारलक्षणायां बीजमाह । तत्र हीति । न च सा भवतीति श्रीः सर्वस्य श्रीः सर्वश्रीरित्यादौ वृद्धिरूपोत्तरपदसंभवः । न चैकादेशे व्यपवर्गाभावः । नेन्द्रस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदसंबन्धिकार्यस्यैकादेशात्प्राक् प्रवृत्तिस्वीकारात् । तथा च सर्वशब्दान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन औकारस्यानुदात्तत्वे एकादेशस्य स्वरितो वानुदात्ते इति पाक्षिकः स्वरितः स्यादिति वाच्यम् । तादृशानामभिधाने दृढतरमानाभावात् स्वरितत्वाद्वाधिकारलाभ इति बोध्यम् । अन्यथा वृद्धेरिति । वृद्ध्यात्मकतद्धिताभावाद्वृद्धिनिमित्तग्रहणमिति भावः । नन्वश्वः शब्दादश्व आर्द्याच टाप्यश्वेत्यादौ वृद्धिरूपसंभव इत्यरुचेराह । अथवेति । व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्या-

संज्ञासंप्रत्ययार्थः *। अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः। किं प्रयोजनम्। संज्ञासंप्रत्ययार्थः। वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके *। अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात्। इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात्। अनर्थकमित्याह। कथम्। यथा लोके। लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते। अर्थवन्ति तावत्। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां द-

---

त्वसंख्यो वृद्धिशब्दः समस्यते वृद्धीनां निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति। संज्ञाधिकार इति वार्त्तिकम्। तस्य व्याख्यानमथ संज्ञेत्येवमिति। अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः। वृद्ध्यादीनामिति। संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी। वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः। यथा लोके इति। कात्यायनेनासंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः। भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थकत्वे लोकं दृष्टान्तत्वेन योजयति। बहुसूत्रमिति। बहुव्रीहिः। प्रकरणं चान्यपदार्थः। समाहारे द्विगुर्वा। अर्थवन्ति चेति। यथा लोकेऽर्थवन्ति प्रयुङ्क्ते एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः। यावदाप्तत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थकत्वाशङ्का। झटिति समन्वयानवगमाद्वा। दश दाडिमा-

---

देव व्यपदेशित्वद्भावात्प्रवृत्तिरिति भावः। तेषामेवेति। एवशब्दोऽप्यर्थे। विशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि तत्त्वमिति भावः। ननु वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्यावगतेर्बहुवचनान्तेन विग्रहो ऽनुपपन्नो ऽत आह। निमित्तेति। तत्र कार्त्स्न्यं प्रतिपत्तिकालिकं न प्रयोगसमवायीति न पारिषद्याभार्ये दोषः। न च वैयाकरणभार्येऽपि निषेधापत्तिः। इष्टापत्तेः। अत एवादैज्मात्रस्येति पक्षे ऽत्र दोषानुद्भावनम्। तद्भावितानामेवेति पक्षेऽपि नय्वाभ्यामिति सूत्रे ऐजंशेऽपि वृद्धिपदसंबन्धेन निषेधप्रवृत्तिरप्युपपादा। अत एव देविकाशिंशपेति सूत्रे भाष्यकृता तत्संबन्धो दर्शित इत्याहुः। आदैज्मात्रग्रहणादेव मालादीनाञ्चेति सार्थकम्। अन्यथा ऽस्या ऽवृद्धत्वात्तस्ये ऽवृद्धमित्येव सिद्धे किन्तेन। वार्त्तिकमिति। सूत्रे ऽनुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्वं वार्त्तिकत्वम्। एतेन सूत्रव्याख्यानाय प्रवृत्तस्य कात्यायनस्यायुक्ता दुरुक्तचिन्तेत्यपास्तम्। प्रस्तावेति। वार्त्तिके ऽधिकारशब्दोक्तः स इति भावः। वृद्ध्यादीनां सञ्ज्ञात्वाद्भेदनिबन्धनषष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह। संप्रत्ययइति। भाष्ये (सञ्ज्ञेत्येष इति)। शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासादिदं नानुपपन्नम्। भाष्यकारस्त्विति। अधिकारं विना ऽसंप्रत्यये दृष्टान्तस्य लौकिकस्याभावादर्थापरिज्ञाने दृष्टान्तानुपयोगाच्चेति तद्भावः। वाक्याध्याहारेणेति। (इदमिदानीमिति)। वाक्याध्याहारेणेत्यर्थः। ननु द्विगौ अकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रीत्वे ङीप्स्यादत आह। बहुव्रीहिरिति। अन्य-

ण्डेन, देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । अनर्थकानि । दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैय्यकृतस्य पिता प्रतिशीन इति । संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च * । क्रियमाणेपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः । कुतो ह्येतत् वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति । न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति । यत्तावदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्त्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति । न कर्त्तव्यः । आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः * । आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति । किमिदमाचार्याचारादिति । आचार्याणामुपचारात् । यथा लौकिकवैदिकेषु * । तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृते ऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति । तयोरुपचारादन्येपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । वेदेपि याज्ञिकाः सज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूपश्चषाल इति । तत्रभवतामुपचारादन्येपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । एवमिहापि । इहैव तावत्के चिद्व्याचक्षाणा आहुः । वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति । अपरे पुनः सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा आकारैकारौकारानुदाहरन्ति तेन मन्यामहे यया प्रत्याय्यन्ते सा

नीति । पदार्थानां समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम् । आचार्याचारादिति । आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः । वृद्धिशब्दः संज्ञेति । वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते । यथादैचां वर्णानामिति वर्णत्वम् । अपरइति । प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञ्यभिव्यक्तिः संज्ञासूत्रार्थाद्वा प्रदेशार्थस्य व्यवस्थेत्यर्थः । अनाकृतिरिति । आकृत्या साहचर्याद्भेदो लक्ष्यते तेनायमर्थः । वृद्धिशब्द एकत्वात्संज्ञा । आदैचां बहुत्वात्सं-

---

पदार्थस्याशाब्दत्वाद्बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यो ऽत आह । समाहारे इति । पात्रान्तादित्वात्स्त्रीत्वाभावः । अत एव त्रिसूत्रीत्यादि सङ्गच्छते । बहुसूत्रशब्दस्यैव तत्र पाठादित्यभिमानः । नन्वनर्थकदृष्टान्ते ऽर्थवन्तीत्यादि व्यर्थमत आह । यथेति । यद्यप्यन्वितार्थकपदसमूह एव वाक्यम् । तथापि भाष्ये पदसमूहे एव वाक्यशब्दः प्रयुक्तो ऽतो ऽनर्थकानि वाक्यानीति न विरुद्धम् । झटिति । विनाचार्याचारादिज्ञानेन । पदार्थानाम् । कुण्डमजाजिनमित्यादीनाम् । स्फ्यकृतो ऽपत्यं (स्फैयकृतः) उपचारो नाम गौणी वृत्तिरिति भ्रमं व्युदस्यति । व्यवहारादिति । अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्तः स च शक्तिग्राहकशिरोमणिः । भाष्ये (वेदे याज्ञिका इति) । यज्ञकाण्डद्रष्टार ऋषय इत्यर्थः । वेदकर्तृत्ववत्सञ्ज्ञाकर्तृत्वमेषान्द्रष्टव्यम् । भाष्ये (इहैवेति) । वृद्धिरादैच्सूत्रे एवेत्यर्थः । असत्याः शक्तेर्व्याख्यानेनोत्पादयितुमशक्यत्वादाह । वृद्धिशब्दस्येति । प्रत्यायनशक्तिः । प्रत्यायनं बोधजनने कारणीभूता शक्तिः । भाष्ये (उदाहरन्तीति) वृद्धिरादैजिति सूत्रार्थकथनार्थं तत्प्रदेशत्वेन सिद्धि

संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति । यदप्युच्यते । क्रियमाणेपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति । संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च * । संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः। कुतः। आचार्याचारादेव। उक्त आचार्याचारः। अनाकृतिः * । अथ वा ऽनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोकेपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । लिङ्गेन वा * । अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्थंलिङ्गा संज्ञेति । वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते नादैच्छब्दे । इदं तावदयुक्तं यदुच्यते आचार्याचारादिति । किमत्रायुक्तम् । तमेवोपालभ्यागमकं ते सूत्रमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम् । अपरितुष्यन् खल्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह । तच्चापि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथवैतर्हि इत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च

ञित्वम् । लाघवार्थं हि संज्ञाकरणम् । यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते न त्वेकस्यानेका संज्ञा प्रयोजनाभावात् । आकृतिमत इति । अवस्थाभेदेष्वपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानिमित्तकं देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमत इत्युक्तम् । लिङ्गेन वेति । कलादिना वर्णदोषेणेत्यर्थः । तमेवोपालभ्येति । यो हि सूत्रकारमुपालभते न गमकं ते सूत्रमिति स कथं वृत्तिकारादीन्प्रामाण्येनाश्रयतीत्यर्थः । अपरितुष्यन्निति । त्वयापि परिहारान्तरं ब्रूवता ऽऽचार्याचारो न प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः। तच्चापीति । लिङ्गेन वेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः । अनाकृतिः संज्ञेत्येतत्तु न्यायसिद्धत्वान्न वक्तव्यम् । अथवैतर्हीति । एवं सतीत्यर्थः । ङकारादिष्वनुबन्धेषु कलादिकमासङ्-

---

द्धिरित्युक्ता तदुदाहरणत्वेनाकार्षीद् अचैषीदश्रौषीदित्युदाहरन्तीत्यर्थः । एवञ्च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादैचां प्रत्याय्यत्वं निर्णीय वृद्धिरादैच्सूत्रस्य सञ्ज्ञाबोधकत्वं वृद्धिशब्दस्य सञ्ज्ञात्वञ्च निर्णयन्तीति भावः। (तेन)। अपराचार्योक्तोदाहरणेन । नन्वाकृतिर्जातिस्तद्भेद आदैच्स्वपि तदभावस्तु न वृद्धिशब्देपीत्यत आह। आकृत्येति । बहुव्रीहिरिति भावः। अनाकृतिरित्येतन्न्यायसिद्धमित्याह। लाघवार्थमिति। नन्वेकस्यापि तव्यादेरनेकाः कृत्कृत्यप्रत्ययसञ्ज्ञाः क्रियन्ते ऽत आह । प्रयोजनेति । सति हि प्रयोजने तथा। प्रकृते तु न तथा, प्रयोजनाभावादिति भावः । प्रत्यभिज्ञानिमित्तकम् । प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकमित्यर्थः। वस्तुतो भाष्ये (आकृतिमत) इत्यस्य भेदवत इत्यर्थः। अवस्थाभेदेन च तत्रारोपितः सः। आरोपितभेदे च जातिसत्त्वे न मानम्। अत एव देवदत्तेत्यादौ न ङीषिति कश्चित्। सकथं वृत्तिकारानिति। (तस्यैवेति) भाष्यस्य च तदीयस्यैवेत्यर्थं इति भावः। लिङ्गेन वेत्येतदिति। लिङ्गासङ्गः। इत्थं लिङ्गासंज्ञेति च वक्तव्यमित्यर्थः। ङकारादिष्व-

न वक्तव्यः । संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते । न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते । स्वभावतः संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तते । तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति । सिध्यत्येवम् । अपाणिनीयं तु भवति । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोकइति । न च यथा लोके तथा व्याकरणे । प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण । किमतो यदशक्यम् । अतः संज्ञासंज्ञिनावेव । कुतो नु खल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति । न पुनः साध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते । कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् । वृधिरस्माविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात् क्तिन्प्रत्ययः । आदैचाप्यक्ष-

---

क्ष्यते । ततस्तेषां संज्ञात्वे सति ङादात्मनेपदमिति करिष्यते संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्ततइतीत्संज्ञालोपौ न वक्तव्यौ भवत इत्यर्थः । प्रमाणभूत इति । प्रामाण्यं प्राप्त इत्यर्थः । भू प्राप्तावित्यस्याधृषाद्वेति णिजभावपक्षे रूपम् । वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते । दर्भपवित्रेति । प्रमादाभावं दर्शयति । प्राङ्मुख इति । प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात् । महतेति । मनःप्रणिधानं दर्शयति । एतच्च सर्वमागमाद्बोद्धव्यम् । एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययाय पक्षान्तराणि प्रश्नमुखेन प्रतिक्षिपति । किमत इति । कृतमनयोरिति । आदैच्छब्दस्य द्वन्द्वत्वादनयोरिति द्विवे-

---

ति । धात्वादिपठितेष्वित्यर्थः । ननु सञ्ज्ञालिङ्गे कृतेपीत्संज्ञाद्यभावे कथन्तेषां निवृत्तिरत आह । भाष्ये (स्वभावतः संज्ञेति) । तद्व्याचष्टे । सञ्ज्ञा च सञ्ज्ञिनमिति । भाष्ये (अपाणिनीयन्त्विति) । अनन्तस्थलेषु दोषविशिष्टपठने आनुनासिक्यादिवत् प्रतिज्ञाकरणे च दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः । ननु भवतेर्जन्मार्थत्वेनाभूततद्भावप्रतीत्या च्वौ सति प्रमाणीभूत इति स्यात् तदविवक्षायान्तु प्रमाणमाचार्यः प्रकारान्तरेण भूत इत्यर्थः स्यादत आह । प्रामाण्यमिति । वृत्तिविषये इति प्रकृताभिप्रायम् । प्रमादः पिशाचादिसंबन्धः । आगमः । संप्रदायः प्रकृतभाष्योक्तिर्वा । भाष्ये (अनर्थकेनेति) । बोध्यार्थरहितेनेत्यर्थः । तेन पारायणे सर्वेषामदृष्टार्थत्वेपि दृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमनर्थकत्वं वर्णपदसूत्राणामस्त्येवेति न वक्ष्यमाणसूत्रादिप्रत्याख्यानासङ्गतिः । सञ्ज्ञासंप्रत्ययाय । सञ्ज्ञात्वनिश्चयाय । भाष्ये (किमतइति) । अतस्तादृशकर्तृकत्वात्किं कथमर्थवत्त्वं (यद्) यतस्तद् (अशक्यम्) अशक्यनिरूपणमित्यक्षरार्थः । साध्वनुशासने इत्यनेन साधुत्वपक्षस्याकाङ्क्षता वारिता । द्वन्द्वत्वादिति । अनयोरित्यस्य पदयोरिति विशेष्यम् । पदानामेव साधुत्वान्वाख्यानादितिभावः । भाष्ये [अविशेषेणेति] । प्रत्ययविशेष-

रसमाम्नाये उपदिष्टाः । प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात् । वृद्धिशब्दात्परे आदैचः प्रयोक्तव्या इति । नेह प्रयोगनियम आरभ्यते । किं तर्हि । संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति । तद्यथा । आहर पात्रं पात्रमाहरेति । आदेशास्तर्हीमे स्युः । वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशाः । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठीं पश्यामः । आगमास्तर्हीमे

चननिर्देशः । आदैच इति । तेषां च द्वन्द्वनिर्देशोयमादैच्छब्द इत्यर्थः । प्रयोगनियमार्थमिति । आदैज्वृद्धिरिति प्रयोगो मा भूदित्यर्थः । नेहेति । प्रयुज्यतइति प्रयोगस्तत्र स्वतंत्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नारभ्यते ऽपि तु पदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययोपसर्जनागमादिरूपस्य । लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः प्रयुज्यतइति न तस्यानेन नियमः क्रियते । लोके च प्रयुक्तानामिदमनुशासनम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थानशब्दो ऽर्थवाची । तिष्ठन्त्यस्मिन्शब्दा इति स्थानम् । न च वृद्धिशब्दार्थमादैचो वक्तुं शक्ताः । तेनात्र षष्ठ्यर्थाभावादिति तात्पर्यम् । तथा हि । षष्ठ्यभावेपि

मनादायेत्यर्थः । ननु वर्णसमाम्नाये आकाराद्युपदेशेप्यादैच्छब्दस्य किमागतमत आह । तेषाञ्चेति । सञ्ज्ञाग्रहणद्वारेणेति शेषः । तपरइति । आदिरन्त्येनेति च तेषां कृतयोरादैच्सञ्ज्ञयोर्द्वन्द्वनिर्देशेन द्वन्द्वशास्त्रेण कृतं साधुत्वमित्यर्थः । ऐजित्यपि तन्मूलकादिरन्त्येनेत्यनेन बोधितमित्याशयेन भाष्ये ऽक्षरसमाम्नाये उपदिष्टा इत्युक्तम् । ननूपसर्जनं पूर्वं परश्चेत्त्यादिभिः प्रयोगनियम आरभ्यत एवेत्यत आह । प्रयुज्यतइति । स्वतन्त्रस्येति । गत्युपसर्गनिरासः । तौ हि द्योतकत्वात्परतन्त्रौ । पदावयवस्येति । आदिना द्योतकः । युक्त्यन्तरमाह । लोकेचेति । शिष्टलोकाभिप्रायं प्रयुक्तानाञ्चेदमनुशासनमिति भावः । केवलः । आदैच्पदासंबद्धः । भाष्ये [संस्कृत्येति] । साधुत्वेनान्वाख्यायेत्यर्थः । [अभिसंबन्धः] । पौर्वापर्यलक्षणः । षष्ठ्यभावेपि नाभिनर्भमित्यादावादेशदर्शनादाह । स्थानेति । षष्ठीस्थाने इति सूत्रगत इति शेषः । तत्र हि सूत्रे स्थानशब्दो ऽधिकरणव्युत्पत्त्यार्थवाची भावव्युत्पत्त्या प्रसङ्गवाची च तन्त्रेणोपादीयते । अन्यथा केवलार्थशब्दं प्राप्तिशब्दं वोपाददीत । एवञ्च या ऽनियोगा षष्ठी सा प्रसङ्गनिरूपितसंबन्धार्थिकैवेत्येको ऽर्थः । द्वितीये तु षष्ठीशब्दो लक्षणया स्थानिपरः । स्थाने इति सप्तमी वाच्यस्यार्थस्याधिकरणत्वविवक्षया बोध्या । योगशब्दस्य युज्यतइति व्युत्पत्त्या आदेशवाची ततोर्श आद्यच् । तेन स्थानी स्वार्थाभिधानसमर्थादेशवानित्यर्थ इति भावः । भाष्यस्य तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिनो यो ऽर्थस्तस्य वाचका उच्यन्ते । न चात्रादैचु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिनो ऽर्थानभिधेयत्वेन पश्याम इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थाभावादिति । षष्ठीबोध्यस्थान्यर्थाभिधानसामर्थ्याभावादिति भावः । तदर्थसद्भावादिति । आदेशस्य स्थान्यर्थबोधनसामर्थ्यसद्भावादित्यर्थः । वस्तुतस्तु

स्युः । वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः । आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यै-वोच्यन्ते । लिङ्गेन च । न चात्र षष्ठी न खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः । इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तिकत्वं च द्वयोश्चैतद्भवति । कयोः । विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा । तत्रैतत्स्या-

---

तदर्थसद्भावाद्भवत्येव स्थान्यादेशभावः । यथा नाभिनमं च परस्त्रीपरशुञ्चेति । आगमा अपीति । अत्राप्यर्थोऽपेक्ष्यते । अनागमकानामर्थे सागमका इत्यर्थः । लिङ्गेन चेति । देशविशेषप्रतिपत्तये टकारादिलिङ्गं तत्र क्रियतइत्यर्थः । इदं खल्वपीति । विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापक्षं स्थापयति । देवदत्तः पचतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वम् । गौरश्व इत्यस्त्येकविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यमित्युभयोरुपादानम् । संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानम् । तत्तु सामानाधिकरण्यं शब्दयोरेव केचिदिच्छन्ति ।

स्थानं प्रसङ्ग एव । स चार्थवत एव । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगात् । एवञ्चार्थप्रयुक्त एव स्थान्यादेशयोः संबन्ध इति स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति वदन्ति । अत्रापीति । वस्तुतोऽवयवषष्ठ्यैवागमा उच्यन्त इत्यर्थो भाष्यस्य । कलादिलिङ्गभ्रमव्यावृत्तये आह । देशेति । देशविशेषप्रतिपत्त्यर्थंयत्नसाध्यागमप्रतीतिर्यत्नाभावे नेत्यर्थः । [इदंखल्वपीति] भाष्यं पूर्वोक्तपक्षाणामसंभवं प्रतिपादयति तद्व्याचष्टे । विशेषणेति । अस्तिसामानाधिकरण्यमिति । न च तादृशे संज्ञासञ्ज्ञित्वसम्भावनेति भावः । इत्युभयोरिति । विशेषणविशेष्यत्वसञ्ज्ञासञ्ज्ञित्वसम्भावनास्थलप्रदर्शनायेत्यर्थः । सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोरपीति । उद्भिदादिसंज्ञा हि स्वरूपेणैव सञ्ज्ञिनं सजातीयाद्यागान्तराद्विजातीयाच्च होमादेर्व्यवच्छिनत्तीति विशेषणम् । सञ्ज्ञी च व्यवच्छेद्यः सन्विशेष्यः । विषयताविशेषरूपमपि तत्तयोरस्त्येवेति भावः । प्रसिद्धेति । (द्वयोर्हि प्रतीते) त्यादिना भाष्ये उक्तमेतत् । यद्वा सत्यपि व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावे सञ्ज्ञासंज्ञिनोर्विशेष्यविशेषणभावो लोके न प्रसिद्ध इत्यर्थः । ननु सामानाधिकरण्यं नाम द्वयोः शब्दयोरेकाभिधेयसम्बन्धस्तत्तु न युक्तम् । सामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वेन विशेषणत्वादेश्चार्थधर्मत्वेन विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यमिति भाष्यासङ्गतेः । संज्ञासंज्ञिनोरेकाभिधेयसम्बन्धाभावेन संज्ञासंज्ञिनोर्वा सामाधिकरण्यमित्यस्याप्यसङ्गतिरत आह । तत्त्विति । भिन्नप्रवृत्तीत्यनेन पर्यायनिरासः । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । अहन्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि तेऽघ्न्ये नामानीत्यादौ नामन्त्रिते समानाधिकरणे इत्यस्य व्यावृत्तये तत्र सामान्यवचनग्रहणमिति तत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः । युगपदधिकरणवचनतापत्ते पट्वीमृद्व्यावित्यत्र समानाधिकरणलक्षणपुंवद्भावशङ्का-

द्विशेषणविशेष्ये इति । तच्च न । द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लौकिविशेषणविशे-ष्यभावो भवति । न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव । तत्र त्वेतावान्सन्देहः कः संज्ञी का संज्ञेति । स चापि क्व सन्देहः । यत्रोभे समानाक्षरे । यत्र त्वन्यतरल्लघु सा संज्ञा यद् गुरु स संज्ञी । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्राप्ययं नावश्यं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति । किं तर्ह्यनाकृतितामपि । अनाकृतिः संज्ञा ऽऽकृतिमन्तः संज्ञिन इति । लोके पि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । अथवा

द्वाभ्यां शब्दाभ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकस्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणविशे-ष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम् । अन्ये तु नीलोत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्त-योर्जातिगुणयोरेकमाधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावञ्चा-र्थयोरेव मन्यन्ते । न चादैच्छब्द इति । न ह्येतस्य कश्चिल्लौकिकोर्थः

परभाष्यविरोधापत्तेश्च । विशेषणत्वादिकं चोपपद्यतइत्याह । विशेषणेति । भाष्ये (संज्ञासंज्ञिनोरित्यत्र संज्ञिपदेन संज्ञिसमर्पक शब्दो ऽभिप्रेतः । संज्ञाशब्दे च शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तं संज्ञिनि तत्सम्बन्धात् । संज्ञिबोधकशब्दे च संज्ञिगततद्धर्मः प्रवृत्ति-निमित्तम् । एवञ्च वृद्धिशब्दवदभिन्ना आदैच इति बोधः । वृद्धिशब्दवत्त्वञ्च लोकसिद्ध-तादात्म्ये नेत्याशयः । अन्येत्विति । संज्ञासंज्ञिनोरुक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सामाना-धिकरण्यम् । एकविभक्तिकत्वन्त्वत्र पक्षे शब्दद्वारा बोध्यम् । विभक्तिशब्देन शक्तिर्वा । भाष्ये (सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोरि) त्यस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थः । अन्येत्विति मते ऽत्र चिबीजन्तु प्रतीतपदार्थकयोरिति बहुव्रीहिस्वरसभङ्गः । विशेषणविशेष्यभावो भवतीत्यस्य तदर्थप्रतिपादकत्वं भवतीत्यर्थः । ननु वैयाकरणानामादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थ एवेत्यत आह । नहीति । वृद्धिशब्दार्थान्वययोग्य इति शेषो ऽत्र द्रष्टव्यः । केचित्तु वृद्ध्यादिशब्दाः शब्दपरा एव वृद्धिशब्दाभिन्ना आदैच इति बोधः । तदुक्तं हरिणा । वृद्ध्यादयो यथा शब्दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः । आदैच्प्रत्यायितैः शब्दैः सम्बन्धं यान्ति सञ्ज्ञिभिः" इति । सामानाधिकरण्यञ्चैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमित्याहुः । भाष्ये (यत्रोभे इति) । प्रत्ययः अनीयरित्यादौ । लघ्वर्थमित्यस्य लाघवार्थमित्यर्थः । न मांसपिण्ड इति । दूरस्थस्यापि नामोच्चारणमात्रेण दाना-दिसम्भवादिति भावः । सतो वृद्धीत्यादिना न भावरूपं विवक्षितम् । अभावस्यापि लोपादिसंज्ञादर्शनात् । नापि विद्यमानत्वं प्रत्ययविधौ सञ्ज्ञाविशिष्टस्यापि विधानादत आह । बुद्ध्येति । अत एव "सावर्णिर्भविता मनुरि"त्यादौ न दोषः । एवञ्च सच्छब्देन पूर्वं बुद्ध्या विषयीकृतत्वं विवक्षितमित्यर्थः । बुद्धिसत्ता समाविष्ट

ऽऽवर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति । वृद्धिशब्दश्चावर्तते न चौदच्छब्दः । तद्यथा । इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिण्डः । अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । कुत एतत् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । तद्यथा । इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । कथं वृद्धिरादैजिति । एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । अदेङ् गुण इति यथा । दोषवान्खल्वपि संज्ञाधिकारः । अष्ट-

---

प्रसिद्ध इत्यर्थः । आवर्तिन्य इति । देवदत्तादिशब्दो हि दानादिप्रतिपादनायावर्तते । अथवेति । सत्यसति वा संज्ञिनि बुद्ध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तते इत्यर्थः । ततश्चादेङ् गुण इत्यादावदेङादयः संज्ञिनो गुणादयः संज्ञाः । इह तु मङ्गलार्थोऽन्यथा पाठक्रमः । आर्थस्त्वन्यथा क्रमः ॥ अन्ये तु सिद्धिहेतवो भविष्यन्ति । अपृक्त एकालिति परिभाषा न संज्ञेति नास्ति

एव चार्थः शब्देन बोध्यत इति सिद्धान्तात् । तत्त्वं हि पूर्वोच्चारितस्यैव भवतीत्याह । शब्देन पूर्वमिति । भाष्ये (माङ्गलिको) मङ्गलप्रयोजनः । (महतः) अर्थतः । एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौघस्येत्युक्तम् । (मङ्गलादीनी)त्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोतृप्रयोजनं चोक्तम् । (प्रथन्ते) विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्तिरर्थाच्चिह्ना । पार्थस्त्वन्यथेति । आदैज् वृद्धिरित्याकारः । आनुपूर्वीज्ञानस्यासत्त्वविधया हेतुत्वादिति भावः । कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य सञ्ज्ञात्वप्रतीतिरत आह । अन्ये त्विति । आवत्रादयः । आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इत्यर्थः । एवञ्चानुपूर्वीव्यत्यासेन विलम्बेन बोधजनकशब्दोच्चारणं मङ्गलार्थं क्षम्यतामिति बोध्यम् । अत्रैकशब्दः प्रथमार्थकः प्रथमन्तथाकरणं मङ्गलार्थमेव । एवञ्चान्यत्रापि तथाकरणमुद्देश्यविधेयभावेनान्वये तादृशस्यैव साधुत्वमिति भ्रमवारणार्थमित्याहुः । परिभाषेति । तदा हि यत्रापृक्तपदं तत्रैकालित्याद्युपतिष्ठत इत्यर्थात्प्राथम्यं युक्तमेवेत्यर्थः । वस्तुत इदं वृद्धिसूत्रेऽपि सुवचम् । किं चैवमपृक्त सञ्ज्ञायामित्यादिभाष्यवार्त्तिकव्यवहारानुपपत्तिः । केचित्तु परिभाषात्वेऽपि एकाल्प्रत्यय इत्येतदुद्देशेनापृक्तपदवद्शक्यत्वं विधेयम् । पदपरत्वार्थं तत्रापि लक्षणावश्यकत्वेन सामानाधिकरण्यान्वयार्थन्तावत्पर्यन्तलक्षणाया उचितत्वात् । पदत्रयाध्याहारे गौरवाच्च । एवञ्च परिभाषात्वेऽप्युद्देश्यत्वेन तस्यैव पूर्वं पाठो युक्तः । आनुपूर्वीव्यत्यासाद्बोधस्तूभयोः सम इति वदन्ति । भाष्ये (अनुवर्त्यं स्यादिति) । तत्रासंबद्धबहुव्यवायादशक्यमिति भावः ।

मेपि हि संज्ञा क्रियते । तस्य परमाम्रेडितमिति । तत्रापीदमनुवर्त्यं स्यात् । अथवा ऽस्थाने ऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते । यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात् । तद्यथा । अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति अयं गौरिति । न चास्माआचष्टेऽयमस्य संज्ञेति । भवति चास्य संप्रत्ययः । तत्रैतत्स्यात्कृतस्तत्र पूर्वैरभिसंबन्ध इति । इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः । कैः । आचार्यैः । तत्रैतत्स्यात् । यस्मै तर्हि सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृत इति । लोकेपि यस्मै सम्प्रत्युपादिशति तस्याकृतः । अथ तत्र कृतः । इहापि कृतो द्रष्टव्यः । सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः* । सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये संज्ञिने वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । का इतरेतराश्रयता । सतामादैचां संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तद्यथा । नौर्नाविबद्धा नेतरत्राणाय भवति । ननु च भो इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते । तद्यथा । नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति । अन्यदपि तत्र किंचिद्भवति जलं स्थलं वा । स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति । यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकम्भवति । तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति । इदं पुनरितरेतराश्रयमेव । सिद्धं तु नित्यशब्द-

---

व्यभिचारः । अपृक्तशब्देन ह्येकाकी कथ्यतइत्यनेनानियमेन ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते । अस्थानइति । अन्तरेणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसंबन्धः सिध्यतीत्यर्थः । सतो वृद्ध्यादिष्विति । विधौ चायं दोषो नानुवादे वृद्धिर्यस्येत्यादौ । तत्र च संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द एवादेशः प्राप्नोति । ननु च भो इति । नौशकटस्याभिमतदेशान्तरप्राप्तिरितरेत-

---

(अस्थाने) । अनवसरे । [भिद्यते] । विलक्षणं भवतीत्यर्थः । [अभिसंबन्धः] संज्ञासंज्ञिभावः । ततो ज्ञातुं शक्य इति भावः । [तस्याकृत] इत्यस्य तेनाज्ञात इत्यर्थः । तथा च तेन कथं प्रतिपत्तुं शक्य इति भावः । [अथ तत्रेति] अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थः । (सतो वृद्ध्यादिष्विति) । सतो निष्पन्नस्य । सञ्ज्ञाभावात्, सञ्ज्ञासंबन्धात् । तदाश्रये, सञ्ज्ञाश्रये सञ्ज्ञया सञ्ज्ञिविधायके शास्त्रे मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्ध्यादिपदेषु इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्वाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्यर्थः । अविद्यमाने संबन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेपि तत्फलतीत्याह । नौरिति । सामग्र्यन्तरेति । कारणान्तरेत्यर्थः । सूत्रकं कीलादि । न च सामान्यलक्षणया भूतभाविसकलविषयकशक्तिग्रहः संभव-

त्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। नित्यशब्दत्वात्। नित्याः शब्दाः। नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम्। किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् *। निवर्तकं शास्त्रम्। कथम्। मृजिरस्मायविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते। मृजेरक्ङित्सु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवतीति। प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम् *। किं प्रयोजनम्। समुदाये मा भूतामिति। अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्गः *। अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः। यत्नेच्छाति

राश्रयेति चोद्यम्। सामग्र्यन्तरानुप्रवेशेन चोत्तरम्। सिद्धं त्विति। न हि मृजेरपूर्व आकारो भाव्यते किं तु मृजावुपदिष्टे मार्ष्टीत्यादीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते। प्रत्येकमिति। यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि न्यायव्युत्पादनायोपन्यासः। समुदाये मा भूतामिति। अन्यथा मृजेर्वृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति। समुदायावयवसन्निधौ क्व तात्पर्यं कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते। अन्यत्रेति। यत्नसाध्या समुदायप्रतिपत्तिरिति यत्नाभावे न भवतीत्यर्थः। ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात्समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यान्नावयवानामिति। नैतदस्ति। उभयत्र तात्पर्याभावाद्युगपदुभयत्र प्रसक्ता-

---

त्येव। अन्यथा तवापि तत्तद्बोद्धृबुद्धौ असंनिहितसकलाकारविषयकशक्तिग्रहासंभवेनानुवादेऽपि दोषः स्यात्। सामान्यलक्षणानङ्गीकारेऽपि शक्तिग्रहबोधादीनां समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यम्। जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयीभूतसकलव्यक्तिबोधकत्वेऽप्यनुत्पन्ने जात्याश्रयत्वसंबन्धस्य वक्तुमशक्यतया भाविव्यक्तेर्जात्याश्रयत्वाभावात् तद्बोधासंभवेन मृजेर्वृद्धिरित्यत्र तज्जन्योत्पत्तिज्ञप्त्योः परस्पराश्रय इति भावात्। वृद्धिरादैजित्यस्य विद्यमानेषु बुद्धिस्थेषु चारितार्थ्येन भाविनामुद्देश्यत्वासंभवेन तत्र वृद्धिपदस्य शक्तिग्रहासंभवाच्च। यद्यप्यस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादाविव भाविसंज्ञाविज्ञानेन सिध्यति। यथा च तत्रोत्पत्त्यनन्तरं गृहीतशक्तिकशाटकसादृश्याच्छाटकपदशक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि। स्पष्टं च दस्मिग्यण इति सूत्रभाष्ये। तथाप्यत्र वास्तवमेव परिहारमाह। भाष्ये (सिद्धं त्विति)। एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम्। न्यायेति। वक्ष्यमाणन्यायेत्यर्थः। ननु वृद्धिरस्येत्यादौ समुदायासंभवात् प्रत्येकमेव संज्ञेत्यत आह। अन्ययेति। एवं च तमादाय तत्रापि सम्भवः। द्वन्द्वनिर्देशात्समुदायस्यैव स्यादिति भावः। समुदायेति। "मातापित्रोर्मृतेहनो"रितिवद्बोधे साहित्यं न तु क्रियानिष्पत्तौ इति भावः। उभयत्रेति। समुदायेऽवयवे चेत्यर्थः। उभयत्र तात्पर्याभा-

सहभूतानां कार्यं, करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा । सह सुपा । उभे अभ्यस्तं सहेति । प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति । न चोच्यते प्रत्येकमिति । प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्य-

---

भावाल्लिङ्गत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थस्य । उभे अभ्यस्तं सहेति । अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम् । भाष्यकारस्तूभेग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति । प्रत्यवयवं चेति । अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते । तच्च देवदत्तादीनां भोजनं तस्य चैतदेव रूपं यत्प्रत्येकपरिसमाप्त्या संपद्यते । अन्नादनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य । नाट्यक्रिया तु समुदाये समाप्यते । गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्याः संयोगसंज्ञा त्वन्वर्थत्वात्समुदाये प्रवर्तते । वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये पृथगादैचां दर्शनाद् मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामितीति । अत्र शतस्येप्सिततमत्वात् प्राधान्यम् । अपादानस्थानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म । न च गुणभेदेन प्रधानस्य भेद इति शा-

---

वे हेतुर्युगपदिति । फलाभावादिति भावः । यद्यपि पर्यायः प्राप्नोति तथापि समासविधिनियमोभयपरत्वे गौरवमित्यतो लिङ्गत्वकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यम् । भाष्यकारस्त्विति । तदेकदेशोऽत्यर्थः । द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं सहार्थकमिति भावः । न ज्ञापकादेव किंतु युक्तितोऽपि प्रत्येकं संज्ञेत्याह । भाष्ये (प्रत्यवयवमिति) । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिमुपक्रम्य प्रत्येकं भुजिसमाप्त्युक्तिरयुक्ता न हि भुज्यर्थोऽत्र वाक्यार्थः किं तु ण्यन्तार्थोऽत आह । अत्रेति । वाक्यार्थस्तु अत्र प्रयोजकव्यापारस्तस्य समुदायविषयत्वसंभवात्फलग्रहणम् तच्च प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह । तच्चेति । ननु विशिष्टपरिमाणस्यादनीयस्य भोजनक्रिया समुदायपर्याप्तेत्यपि वक्तुं शक्यमत आह । तृप्तिफलत्वाच्चेति । सर्वापि क्रिया प्रत्येकं समाप्यत इति भ्रमो न कार्य इत्याह । नाट्येति । गीतादीति । आदिना नृत्तवाद्यादि । अन्वर्थत्वं संयुज्यन्ते वर्णा अत्रेति । लक्ष्यानुसारात्तत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेराश्रयणमिति तत्त्वम् । प्रकृतेऽन्यतरन्यायाश्रयणे हेतुमाह । वृद्धिसंज्ञेति । लिङ्गादिति । स्त्रीप्रत्यये ऽवृद्धमिति निषेधबाधनार्थं हि तदिति भावः । न च नामधेयरूपमालादीनामाद्युदात्तार्थं तत्, तस्य वा नामधेयस्येति पक्षे वृद्धत्वादिति वाच्यम् । अभिव्यक्तेति न्यायेन तत्राप्रवृत्तेः । समुदाये समाप्तौ युक्तिमाह । अत्र शतस्येति । एवञ्चाकथितसूत्रे दण्डिरपि परिगणनीय इति भाव इत्येके । उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेन गर्गा गुणकर्म ।

न्तामिति। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते। इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति। इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन। अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते। आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम् *। आकारस्य तपरकरणं क्रियते। किं प्रयोजनम्। सवर्णार्थम्। तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्। किं च कारणं न स्यात्। भेदकत्वात्स्वरस्य। भेदका उदात्तादयः। कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति। एवं हि दृश्यते लोके। य उदात्ते कर्तव्ये ऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति ऽन्यत्त्वं करोषीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं

सदण्डनं समूहे परिसमाप्यते। अर्थिनश्चेति। शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते। दण्डपरायां हि चोदनायां शतस्य प्राधान्यमतो वाक्यादवगम्यते। अथ तत्रान्तरेणेति। न्यायादन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तौ सिद्धायां योगविभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रान्तरेणेत्युक्तम्। अथ-किमर्थमिति। किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमथवा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः। आकारस्येति। व्यक्तिः पदार्थो, भेदकाश्च गुणा इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः। किं च कारणमिति। अभेदका हि गुणाः। मुण्डेन हि कृते चौर्ये कुन्तलित्वावस्थायामपि

दण्डेन स्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः शासनरूपोऽर्थः। शासनं नियन्त्रणं, तत्र ण्यन्त इव कर्त्तुरित्युभयोः कर्मत्वम्। कर्त्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वेन गर्गाणां शाब्दं प्राधान्यं तत्रैव प्रधाने कर्मणि लकारः। "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्" इत्युक्तेः। दुहादिष्वस्याप्रामाणिकः पाठ इति वक्ष्यते। अपादानस्थानप्राप्ता इत्यनेन चानुद्देश्यत्वमात्रमभिप्रेतमिति परे। शतस्य प्राधान्यमिति। शारीराभिहननलक्षणदण्डव्यावर्त्तनेनेति भावः। नन्वन्तरेणापीति वाच्ये सार्वकालिकासत्त्वप्रतिपादकमपिशब्दरहितमयुक्तमत आह। न्यायादिति। शतदण्डनन्यायेत्यर्थः। योगविभागेति। तिङन्तसमासायेति भावः। भाष्ये (किमर्थमिति)। चतुर्थीतत्पुरुषः। तपरकरणं क्रियत इति। प्राकं पचतीतिवत् सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः। आत्वजातेर्भिन्नकालावर्णवृत्तित्वाभावाद् द्वितीयमाश्रयति। व्यक्तिरिति। यद्गुणस्येत्यादि बहुव्रीहिः। भाष्ये (किंचकारणमिति)। निमित्तकारणहेतुष्विति हेतौ प्रथमा। अस्ति प्रयो-

तर्हीति । भेदकत्वाद् गुणस्येति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आनुनासिक्यं नाम गुणः तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् भेदकत्वाद् गुणस्य । भेदका गुणाः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति । एवं हि दृश्यते लोके । एको ऽयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति । अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति । ननु च भोः अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति । तथा बालो युवा वृद्धः वत्सो दम्यो बलीवर्द इति । उभयमिदं गुणेषूक्तम् । भेदका अभेदका इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । यदयमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं करोति । तज् ज्ञापयत्याचार्यो ऽभेदका गुणा इति । यदि भेदका गुणाः स्युः । उदात्तमेवोच्चारयेत् । यदि तर्ह्यभेदका गुणाः अनुदात्तादेरन्तो-

---

चौरोयमिति व्यपदिश्यतइति प्रश्नः । भेदकत्वादिति । सर्वगुणसंग्रहार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । एकोयमिति । उदकत्वजातियोगादनेकत्वं न विवक्षितं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यं तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते । उभयमिति । आम्नायशब्दा नियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वम् । लोके तूभयथा व्यवहारः । गोपिण्डोपि वत्साद्यवस्थाभेदात् क्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदाद्भेदेन व्यवह्रियते स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनापीति प्रश्नः । किं पुनरिति । अत्रेति । शास्त्रे । उदात्तमेवेति । तस्माद् गुणरहितस्योच्चारणाभावान्नान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्षित इत्यर्थः । यद्येवं कथमन्यत्रोक्तमु-

---

जनमेतदिति काक्वा सूचितमाशयं पृच्छति । [किंतर्हीति] । किंतर्हीति प्रश्ने । इति । इदं वक्तव्यमित्यर्थः । तदाह । भेदकत्वादित्यादि । जात्यात्मनैकत्वे व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेर्न गुणभेदकृतभेदे इदमुदाहरणं स्यादत आह । उदकत्वेति । आत्मशब्दो द्रव्यवाची भाष्ये । [बालोयुवेति] । भाष्ये [स्वामाख्यां न जहाती] त्यनुकर्षः । एतेनाभेदकत्वे प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं दर्शितम् । ननु गुणेषूभयाङ्गीकारे खण्डिकोपाध्यायचपेटादानं विरुध्येतेति चेन्न । यत उभयमिति लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह । आम्नायेति । ननूभयोरपि न्याय्यत्वप्रतिपादनेन किं पुनरत्र न्याय्यमिति प्रश्नो ऽयुक्तो ऽत आह । शास्त्र इति । अत्रेति । निर्धारणसप्तमी नेति भावः । इत्येव न्याय्यमिति । विधीयमाणभिन्नविषय इति शेषस्तु नैतत्कृतस्यापि अप्रत्यय इति निषेधात् । अतस्तथैव ज्ञापकमुपन्यस्यति । (यदयमिति) । प्रयत्न

दात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद्यथा । शुक्लमालभेत कृष्णमालभेत । तत्र यः शुक्ले आलब्धव्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति । असंदेहार्थस्तर्हि तकारः । ऐजित्युच्यमाने संदेहः स्यात् । किमिमावैचावेवाहोस्विदाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यतइति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति ।

दात्तनिपातनं करिष्यतइति । यावता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्रापि स्थानेन्तरतम इति वचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं प्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते । एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं तद्विवक्षार्थमेव । उञः ऊँ इति यथा । अन्ये त्वाहुः । एकश्रुत्या सूत्राणि पठ्यन्ते इति क्वचिदुदात्तोच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति । अनुदात्तादेरिति । अजुपलक्षणार्थानुदात्तश्रुतिः

स्वशब्देनोपादानरूपम् । (कथमिति) यथा वध्यादेशे उदात्तनिपातनेन एकाच इति सूत्रस्थमेकाज्ग्रहणं न कार्यमिति । यः स्वरः प्राप्त इति । हन्तेरनुदात्तत्वादनुदात्त इत्यर्थः । न चैवमस्थ्यादीनामाद्युदात्तत्वेनादेशानङः स्थान्यनुरूपेणुदात्ते उच्चारणेऽपि उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति ज्ञापितेऽपि व्यर्थमुदात्तग्रहणमिति वाच्यम् । परमास्थिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाभावादित्याशयात् । नन्वेवमपि चतसर्याद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याच्चतस्र इत्यत्र चतुरः शसीत्यस्याप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तमनुपपन्नम् । चतुःशब्दस्य त्रः सङ्ख्याया इत्याद्युदात्ततया तत्स्थानिकचतसृ स्थानिस्वरेणाद्युदात्तोच्चारणोपपत्त्या चतुरः शसीत्येतद्बाधकत्वायोगादत आह । अन्ये त्विति । एकश्रुतिश्च विभाषा छन्दसीति वैकल्पिकी । तत्पाठे क्वचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम् । त्रैस्वर्येण पाठमभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रस्थं ज्ञापकमित्यविरोधः । अन्ये त्वित्यत्र बीजन्तु निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणं तद्रूपाद्यवगात् तत्र तत्रोदात्तादिविवक्षा । तिसृचतसृ इत्यत्रापि द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते उच्चारणेऽपि आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम् । संपूर्णाष्टाध्यायी आचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम् । क्वचित्कस्यचित्पदस्यैकश्रुत्या पाठो यथा दाण्डिनायनादिसूत्रे ऐक्ष्वाकेति । एतावदेव भाष्याल्लभ्यते । यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत् तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः । (स्वरितादेरिति) भाष्ये उपलक्षणम् । उदात्तादेरन्तानुदात्ताच्च प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । (आश्रीयमाण इति) शब्देन निपातनेन वाश्रीयमाण इत्यर्थः । नन्वेवमनुदात्तादिग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह । अजिति । ऐजर्थं तपरत्वमित्याह । इदन्तहीति) भाष्ये । चतुर्मात्रोपि प्लुतः प्लुता-

त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयकेषु संदेहेषु न कं चिद्यत्नं करोति । तद्यथा । औतोऽम्शसोरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूव-न्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः । खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति । अथ क्रियमाणेऽपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरस्तत्कालस्येति नियमात् । ननु तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरबिति इहैव स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे प्रयो-

---

स्यादिति प्रश्नः । उत्तरे त्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः । व्याख्यानत इति । प्रस्थे वृद्धमित्याद्युदात्तत्वे सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य वृद्धार्थत्वा-दुपादानस्याकारप्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः । इदं तर्हीति । ननु भाव्यमानत्वादादैचो-ऽत्र ग्राहका न भविष्यन्ति । नैतदस्ति । न ह्यत्र संज्ञाविधावादैचो भाव्यन्ते किं त्वैजिभरणत्वात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात्संज्ञाप्रसङ्गा द्गुणविधौ तेषामपि प्रसङ्गात्तन्निषेधाय तपरत्वम् । एवं स्थिते चोदयन्ति । यद्यैजर्थस्तकारस्तेनाकारस्य

वेच इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः । कार्यकालमाश्रित्य चोदयति । नन्विति । अयं भावः । तत्पक्षे मृजेर्वृद्धिरित्यादावुपस्थितं वृद्धिरादैजिति पदैकवाक्यतयान्वेति । एवं वृद्धिप-दन्तु प्रत्यभिज्ञामात्रफलकं अनुवाद एव । एवञ्च भाव्यमानत्वं स्पष्टमेवेति । उत्तरस्य त्वयं भावः । अनुवादत्वकल्पनापेक्षया तत्रोपस्थितं वृद्धिरादैजिति तत्रैव शक्तिग्रहं संपाद्य वाक्यभेदेन मृजेर्वृद्धिरित्यस्यार्थं बोधयति । ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ तु शक्ति-ग्राहकशास्त्रान्तराभावादगत्या विधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः क-ल्प्यते न तु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथा कल्पनमुचितं पदस्यानुवादकत्वकल्पनञ्चेति । यत्तु कार्यकालपक्षे वृद्धिरादैजित्यादेर्यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इत्यर्थः । यथा च ज्योतिष्टोमादिपदानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिस्तथेहापि मृजेर्वृद्धिरित्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः । उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य वृत्त्या बोधनात्परं संज्ञासूत्रत्वावगतिरिति तन्न । कार्यकालं संज्ञापरि-भाषं यस्येत्युपस्थितमिदं भवति । यचि भमिति ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रस्थभा-ष्येण कार्यकालं संज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति । ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति ईदूदेदिति सूत्रस्थभाष्येण च विरोधात् । त्वद्रीत्या ह्युपस्थितमिदं

जनम् । अथ किं तकारे । यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोपि । वृद्धिरादैच् ॥ इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ इग्ग्रहणं किमर्थम् । इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् * । इग्ग्रहणं क्रियते । किं

सबन्धाभावात् कथमादित्येतत्पदम् । उच्यते । तात्पर्येणैजर्थत्वं तकारस्योच्यते आनुषङ्गिकं त्वाकारार्थत्वं ज्ञापकद्वारेण ह्याकारप्रश्लेषे वीज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति । सति तु तकारे ऽऽकारस्य स्वरूपप्रतिपत्तिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्यासंदिग्धानुकार्यप्रतिपादनादर्थवत्त्वाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यमादित्येतत्पदं सिद्धम् ॥ इको गुणवृद्धी ॥३॥ इग्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिरासादिक एव गुणवृद्धी भविष्यत इति प्रश्नः । आत्संध्यक्षरेति । आकारादीनां स्थानित्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । आकारस्याङ्गान्त्यस्य वृद्धिविधावभावाद्विशेषाभावाच्चाकारस्य आतो लोप इति लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्गमुदाहरति ।

भवति यचीतीत्येव वक्तव्यं स्यात् । अथ संज्ञेत्यादिप्रकृतसूत्रस्थवार्तिकविरोधश्च । प्रकारान्तरेणात्रत्यतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च । किं च मृजेर्वृद्धिरित्यादिसूत्रस्थवृद्ध्यादिपदानां तदुपस्थितिसंपत्त्या चारितार्थ्येन स्वोपस्थापितपदार्थे ऽन्वये मानाभावात् तत्रेक्परिभाषानुपस्थित्या ऽऽपत्तिः । वृद्धिपदेनाविधानात् । मृजेर्वृद्धिरित्यादौ इक्पदोपस्थापकस्यापि विधेयाकाङ्क्षासत्त्वाद् विधिविषये एव तत्प्रवृत्तेश्च भवत्येवान्वयः । एवञ्च ज्योतिष्टोमवाक्यादैलक्षण्येनात्र नामधेयता दुरुपपादा । किं चोपस्थाप्यार्थस्य वृत्त्या बोधनात्संज्ञासूत्रत्वं वा इको गुणेत्यादिवदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावः । वृद्ध्यादिपदैर्वृत्त्या बोधनञ्च दुरुपपादम् । अनुवादेपि संज्ञासूत्रोपस्थितिरणो ऽप्रगृह्यस्य वृद्धिर्यस्येत्यादिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक् । भाष्ये (किंतकार) इत्यस्य तादपि परस्तपर इत्यनङ्गीकुर्वत इति शेषः । संबन्धाभावादिति । शेषशेषिभावाभावादित्यर्थः । तान्तस्य पदत्वाभावे जश्त्वं न स्यादिति भावः । आनुषङ्गिकं फलं दर्शयति । ज्ञापकद्वारेणेति ॥ इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ गुणवृद्धिग्रहणस्योत्तरत्र निषेध्यसमर्पणायावश्यकत्वेपि इक्पदस्येकः स्थान इत्यर्थार्थमावश्यकत्वेपि योगविभागविषयकोयं प्रश्नो भाष्ये(इग्ग्रहणमिति)। ननु इग्ग्रहणेनाकारादीनां निवृत्तिरशक्या कर्त्तुमत आह । स्थानित्वस्येति । ननु आकारस्य वृद्ध्युदाहरणादाने गुणांशे च अकारोदाहरणादाने किं बीजमत आह । आकारस्येति । वृद्धिविधौ सिचिवृद्धिविधौ अयासीदित्यादौ । अपवादत्वात्सिगिड्भ्यां सा बाध्यत इति भावः । इतरवृद्धिविधौ संभवेप्याह । विशेषाभावादिति । अकारस्येति । एयल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेनातो लोपस्य वृद्धिगुणबाधकत्वादिति भावः । पुत्रीयतीत्यादौ त्वविशेष इति बोध्यम् । आकारस्य गुणेति । सार्वधातुका-

प्रयोजनम् । आकारनिवृत्त्यर्थं सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च । आकारनिवृत्त्यर्थं तावत् । याता वाता । आकारस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणान्न भवति । सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम् । ग्लायति म्लायति । सन्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणान्न भवति । व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् । उम्भिता । उम्भितुम् । उम्भितव्यम् । व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति । इग्ग्रहणान्न भवति । आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति । यदयमातोऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करणे एतत्प्रयोजनं क्ङितीत्याकारलोपो यथा स्यात् । यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति । ततः ककारमनुबन्धं करोति । सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति । व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । यदयं जनेर्डं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । डित्करणे एतत्प्रयोजनं डितीति टिलोपो यथा स्यात् । यदि च व्यञ्जनस्य गुणः स्याद् डित्करणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यादुपसरजो मन्दुरज इति । पश्यति त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्डं शास्ति । नैतानि स-

---

यातेति। ग्लायतीति। एचां द्विमात्रत्वाविशेषात् प्रयत्नाधिक्याभावादैकारोपदेशेऽप्येकरो गुणः स्यात् । उम्भितेति । भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारो गुणः स्यात् । पररूपेणेति । अतो लोपस्तु न भवति । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानात् । उपदेशसामर्थ्यादिति । प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारमेवोपदिशेदित्यर्थः । यदयं जनेरिति । यद्येवं मिदेर्गुणो विधीयमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावाच्च सर्वादेशः प्राप्नोति । मिद इर्मिदिरित्याश्रयणादिकारस्यैव भविष्यतीत्यदोषः

र्धधातुकयोरित्यनेन । नन्वैकारोच्चारणसामर्थ्याद् गुणो नेत्यत आह । एचामिति । सर्वेषां विवृत एव प्रयत्न इत्यभिमानः । आर्धधातुकोपदेश इति । गुणनिष्पन्नस्य तदुत्तरकालिक इति भावः । प्रतिपत्तिलाघवम् । प्रक्रियालाघवम् । "तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति" पाणिनीयशिक्षोक्तेः प्रयत्नलाघवमपि बोध्यम् । इग्ग्रहणेति । ततश्च मिदेरिति नावयवषष्ठी किं तु स्थानषष्ठीति सर्वादेशो गुणः

न्ति ज्ञापकानि । यत्तावदुच्यते । कित्करणं ज्ञापकं नाकारस्य गुणो भवतीति । उत्तरार्थमेतत्स्यात् । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति । यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति । यदप्युच्यते । उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यतीति । यदि यद्यंत्सन्ध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्बाध्यते । आयादयोपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते । यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । गुणं च प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः । आयादीनां पुनर्निमित्तमेव । यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति । न च जनेर्गुणेन सिद्ध्यति । कुतो ह्येतत् । जनेर्गुण उच्यमानो ऽकारो भवति न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति । आन्तर्यतो ऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिको ऽकारो भविष्यति । एवम-

---

यत्तावदिति । विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः । केचिदाहुः । टकः कित्त्वेन ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थत्वे निराकृते यदप्युच्यतइति ज्ञापकाक्षेपो ग्रन्थच्छायां न पुष्णाति । तस्मादार्थेन क्रमेण सर्वज्ञापकभङ्गोपन्यासं कृत्वा यथासम्भवं ज्ञापकसमर्थनं कर्त्तव्यम् । आयादयोपीति । एकारोच्चारणस्य सामर्थ्यादविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः । यं विधिमिति । आयादेशस्यैकार एव निमित्तमित्यायादेशो न बाध्यते । न हि ग्लायइत्येवं पाठः शक्यः कर्त्तुम् त्वया ग्लायतइत्यादिरूपासिद्धि-

---

स्यादित्यर्थः । भाष्ये (नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति) । कश्चिन्न्यायेन । ननु नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति प्रतिज्ञयाग्रे ज्ञापकसमर्थनमयुक्तमित्यत आह । विशेषेति । टकः कित्वं ज्ञापकं (यं विधिं प्रति) त्यादिविशेषप्रतिपादनायेत्यर्थः । शङ्कते । केचिदिति । यदप्युच्यते इति । समुच्चयार्थापिशब्देनेति शेषः । आर्थेन । सामर्थ्यप्राप्तेन । भङ्गेति । भङ्गः खण्डन इति भावः । ग्लायतइत्यादीति । आदिना जग्लावित्यादि । नन्वेवमात्वमपि बाध्येत न हि तस्य ऐकारो निमित्तं ग्ले इति पाठे ऽपि सुकरत्वाद् अत आह । न ध्याख्येति । ध्या इति कृतात्वनिर्देशेनैकारोच्चारणस्यात्वाबाधकत्वज्ञापनादिति भावः । न चास्य सौत्रत्वम् । बाधकत्वमङ्गीकृत्य सौत्रत्वकल्पनापेक्षया ऽबाधकत्वज्ञापनस्य लघुत्वादित्याहुः । न च रैशब्दादिभ्य आचारक्विपि रायतीत्यादौ सन्ध्यक्षरस्य गुणः स्यादिति वाच्यम् । एजन्तेभ्य आचारक्विबभाव एतद्भाष्यप्रामाण्यादित्यदोषात् । गुणवदिति । वैधर्म्ये दृष्टान्तः । ननु परत्वेपि गुणानामभेदकतया कदाचित्सानुनासिकोपि स्यादत

ष्यनुनासिकः प्राप्नोति । पररूपेण शुद्धो भविष्यति । एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः । गमेश्च गुण उच्यमान ओकारः प्राप्नोति । तस्मादिग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदीग्ग्रहणं क्रियते । द्यौः पन्थाः स इममिति एतेपीकः प्राप्नु-

---

प्रसङ्गान्न ध्याख्येति निपातनादात्वं गुणवन्न बाधिष्यते । पररूपेणेति । रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोजनं यादृक् परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति । गमेरप्ययमिति । सप्तम्यां जनेर्ड इत्यतो ऽन्येष्वपि दृश्यतइत्यत्र डोनुवर्तमानो गमेरपि विधीयतइत्यज्ञापकं डित्त्वमिति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्थितम् । संज्ञयेति । गुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्धत्वाद् द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थं विज्ञायते । तेन गुण इत्येवं यो गुणो वृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते । अथवा

आह । रूपग्रहणस्येति । परे तु अत्र पररूपशब्देन परशब्देन वा यदुपस्थितं रूपं प्रयोगस्थं तस्य ग्रहणं स्थाने जायमानः किं गुणक इत्याकाङ्क्षायामन्तरतमपरिभाषयोभयगुणकः । प्रकृते चोभयान्तरतमासंभवात् परशब्देन यद्गुणस्योपस्थितिस्तद्गुणक एव भविष्यतीति भाष्याशयाद्रूपग्रहणस्येत्यादि चिन्त्यम् । गुणानां शब्दत्वादिवत् शब्दरूपत्वाभावेन व्यावृत्त्यसंभवश्च रूपग्रहणेनेत्याहुः । ननु गमेरप्ययं ड इति भाष्यमनुपपन्नं गमौ गमश्चान्तात्यन्ताध्वदूरपारेति सूत्रे पठितेनान्यत्रापि दृश्यत इति वार्त्तिकेन मगो ऽग इत्यादौ डस्य सत्त्वादत आह । सप्तम्यामिति । सप्तम्यां जनेरित्युत्तरं पठितेन्येष्वपि दृश्यत इति सूत्रे दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेन तेनैव प्रकृत्यन्तरादपि डे सिद्धेन्तात्यन्तेति प्रकरणस्थं वार्त्तिकं न कार्यमिति भावः । भाष्ये (प्रान्तर्यतओकारइति) । स्थानत आन्तर्यादिति भावः । ननु तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डित्करणान्न व्यञ्जनस्य गुण इति चेन्न । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाङ्गीकारात् । न चैवमपि स्थानप्रयत्नान्तरतमेषु ऋकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि व्यञ्जने न प्रवर्त्तन्त इति वाच्यम् । ईशादौ शकारे तथाप्यतिप्रसङ्गात् । सूत्रमते स्थानप्रयत्नैक्यादिति भाष्याशयः । स्थानेन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये प्रत्याख्यानेनास्या युक्तेरसंभवदुक्तिकत्वाच्च । भाष्ये (एतेपीति) । औकारादयः । एषूदाहरणेष्विकः प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः । स इत्यत्र तु न स्यादेवेति भावः । त्यदादीनाम इत्यत्र त्यदादीनामिति तु तदोः सः सावित्युत्तरार्थं स्यात् संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं च स्यादिति बोध्यम् । आश्रितेति । आश्रितो गुणवृद्धिशब्दव्यापार उच्चारणं येषु आदेशेषु विधीयमानेषु तदर्थमित्यर्थः । तेनेति । इत्येवमित्यध्याहृत्य स्वरूपपदार्थकेनान्यतरेण विशेषणादोदृशार्थलाभ इति भावः । अत एव संबन्धानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्ये गुणवृद्धीत्यत्रार्थं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तत इति उक्तम् । उपक्रमस्थगुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्येतद्भाष्यस्वारस्यादाह । अथ वेति । पुनरुपादानसामर्थ्यादित्थं

यन्ति । संज्ञया विधाने नियमः * । संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्याताम् । प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति । यदि तदनुवर्तते । अदेङ्गुणो वृद्धिश्चेत्यदेङां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिरादैच् । अदेङ् गुणः । वृद्धिरादैच् । तत इको गुण वृद्धी इति । गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते । अदेङादैज्ग्रहणं निवृत्तम् । अथवा मण्डूकगतयोधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति

गुण वृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकारादेव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते । अदेङामिति । पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसम्बन्धायोपात्तो यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवोत्तरत्रानुवर्त्तत इत्यदेङामित्युक्तम् । तेनैतन्न चोदनीयं वृद्धिशब्दोनुवर्तमान आदैचःप्रत्याययतीत्यादैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति । संबंधमिति । संबध्यतइति संबन्धं,कर्मणि घञ् । नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः । आदैज्ग्रहणसंबद्धं वृद्धिग्रहणमेदङ्गुण इत्यत्रानुवर्तते तेनादेङ्भिर्न संबध्यते । इह त्वनुवृत्तमादैचो जहाति ।

गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दविहितगुणवृद्धिलाक्षणिकमिति भावः । यादृश इति । स्वरूपपदार्थक इत्यर्थः । नन्वेवं सति उत्तरत्र निषेध्यसमर्पणार्थं गुणवृद्धिग्रहणस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्यं दुरुपपादम् । अनुवर्त्तमानस्य स्वरूपपरत्वेन निषेध्यसमर्पकत्वाभावादिति चेन्न । आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेनादेङ्सूत्रे गुणपदोत्तरं वृद्धिपदोपस्थित्या तत्साहचर्येण तत्र सूत्रे स्वरूपपरत्वं तस्य । उत्तरत्र तु योग्यतयाऽर्थपरत्वम् । इक इति सूत्रेपि न धात्विल्यादिसाहचर्येणार्थपरत्वम् । इक इति षष्ठीनिर्देशाच्चेति भाष्याशयात् । नपुंसकस्येति । घञजपः पुंसीति तु प्रायिकमिति भावः । यत्तु भावविषयमेवैतदिति । तन्न । मांसं भक्षोस्येति कर्मण्यणिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधात् । तेनेति । अत्रादैजित्यनुवृत्तिर्न स्वकार्याय किं तु वृद्धिशब्दस्यान्यसंबन्धनिवृत्तये इति भावः । भाष्ये (वृद्धिरादैजदेङ्गुण) इति सूत्रक्रमनिर्देशः । पुनर्वृद्धिरादैजित्यभिधानमदेङित्यत्र संबन्धानुवृत्तिं दर्शयितुम् । (इको गुणवृद्धी) इत्युक्तिस्तु यथान्यासाभिप्रायेण । (आदैजदेङ्ग्रहणमिति) । स्वरितत्वाप्रतिज्ञानेनादेङ्ग्रहणवदादैजित्यपि निवृत्तमित्यर्थः । क्वचित्तु आदैज्ग्रहणं निवृत्तमित्येव पाठः । ननु मण्डूकस्य चेतनत्वात्तथा गतिसंभवेपि शब्दस्य कथं सेत्यत आह । वृद्धिशब्दस्येति । स्वरितत्वासङ्गादनुवर्त्तमानस्यापीति शेषः । इहेति । इक इति सूत्र इत्यर्थः । अदेङित्यत्र तु न संबन्धः । गुणसंज्ञासंबन्धेनादेङां निराकाङ्क्षत्वादिति बोध्यम् । नन्वेकयोगत्वं नैकार्थत्वं, भिन्नविषयसंज्ञाद्वयविधानात् । नापि निरन्तरपाठः । तस्येदानीमपि

तद्वदधिकाराः । अथवा एकयोगः करिष्यते । वृद्धिरादैजदेङ् गुणः । तत इको गुणवृद्धी इति । न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति । अथ वान्यवचनाच्चकाराकरणाच्च प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति । यथोत्सर्गेण

कान्तारोत्तरणाय सार्थस्येव त्यागोपादाने । अथवेति । वृद्धिशब्दस्येहाकाङ्क्षावशादुपस्थानं त्वदेङ्गुणइत्यत्र । अथवैकयोग इति । एको भवतिरध्याह्रियते वृद्धिरादैजदेङ्गुणो भवतीत्येवमेकवाक्यत्वं संपद्यते । यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवतिक्रिया भिद्यते तथाप्येककाला प्रतिपत्तिरित्यादैच्संबद्धा वृद्धिसंज्ञा ऽदेङ्संबद्धा गुणसंज्ञेति नास्ति वृद्धिसंज्ञाया अदेङ्भिः संबन्धः। अथवान्यवचनादिति । यथा कप्रत्ययेनाण् बाध्यते। असंदिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्च कविधेः । अणस्तु विपर्ययात् । एवमदेङ्गुण इत्यत्र वृद्धिग्रहणमनुवृत्तं सत्संदिह्यते किमुत्तरार्थैवेहास्यानुवृत्तिरथेहार्थापीति । साव-

---

सत्त्वेन करिष्यत इत्यस्यासङ्गतिः । णेरणावित्यादावेकयोगेप्यनुवृत्तिदर्शनाच्चात आह । एक इति । प्रतिपत्तिकाले लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवकाले । एककालेति । आदैज् वृद्धिसंज्ञो ऽदेङ्गुणसंज्ञो भवतीति सङ्ग्राहकवाक्यार्थबोध एककाल इति भावः । समूहालम्बनात्मक एकवाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम् । यद्वादैज् वृद्धिसंज्ञोदेङ्गुणसंज्ञश्च भवत इत्येको वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम् । प्रतिपत्तिर्वाक्यार्थबोधः । णेरणावित्यादौ अवान्तरवाक्यार्थभेदान्न दोषः । केचित्तु एककाला प्रतिपत्तिर्भवतु तावतापि स्वरितत्वगुणप्राप्तवृद्धिपदसंबन्धाभावः कुत इति चिन्त्यम् । न च स्वविषयवाक्यजबोधानन्तरं निराकाङ्क्षतयान्यत्रान्वयाप्राप्तौ हि तत्प्राप्त्यै स्वरितासङ्गो न ह्ये तदेकयोग इति वाच्यम् । व्यवधाननिबन्धनायामनेकसंबन्धाप्राप्तावनेकसंबन्धाय स्वरितत्वासङ्ग इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थस्तदधीते तद्वेदेत्यत्र द्विस्तद्ग्रहणादेकयोगेनुवृत्त्यभाव इति । स्पष्टञ्चेदं तदस्मिन्नस्तीति सूत्रे भाष्ये । एकयोगत्वञ्च द्वयोः संहितापाठ एव । वस्तुत एकयोगेप्यनुवृत्तिर्भवति तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रे द्विस्तद्ग्रहणाभावात् । तदधीतइति सूत्रे तु बालानां सुखबोधाय द्विस्तद्ग्रहणमित्यप्युक्तं तत्रैवातोत्र भाष्ये ऽयं समाधिरेकदेशिन इत्याहुः । ननु वृद्धिगुणसंज्ञयोः सामान्यविशेषत्वाभावात्कथमुत्सर्गापवादसाम्यमत आह । यथेति । अत इत्युपादानादेव तद्विषये कस्यासंदिग्धत्वम् । अत एव तदतिरिक्तावकाशविरहस्तदुद्देशेनैव प्रवृत्तिरूपं तात्पर्यं च । ननु गुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञावत् कृत्यादिसंज्ञयापि प्रत्ययसंज्ञा बाध्येतेत्यत आह । प्रत्ययेति । न तव्याद्याकाङ्क्षया प्रत्ययसंज्ञायाः संबन्धो येन संनिहितकृत्यादि-

प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अथ वा वक्ष्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि । यत्नाद्भवन्तीति । अथवा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे । किं पुनरयमलोन्त्यशेषः । आहोस्वि-

---

काशा च वृद्धिसंज्ञा तात्पर्यं च नास्ति । गुणसंज्ञा तु तात्पर्यादसंदेहान्निरवकाशत्वाच्च वृद्धिसंज्ञासंबन्धमदेङ्गं बाधते । प्रत्ययसंज्ञा तु संज्ञिविशेषणासंयुक्ताधिकारेणैव विधीयमाना कृत्यादिसंज्ञाविषयेऽपि प्रवर्तते । अथवेति । विभाषातिलमाषोमेत्यत्र छुमाभङ्गयोरधान्यत्वात्खञो ऽप्राप्तौ चोदितायां खञ्ग्रहणस्यानुवृत्तिराश्रिता । अनुवर्तमानश्च खञ् यत्नाभावाद्व्रीहिशाल्यादिभिर्न संबध्यते अपि तु विभाषाश्रुत्या यत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते । तथेहापि वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तमानमपि यत्नाभावाददेङ्भिर्न संबध्यते । इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्नो भवति । अथवेति । अपेक्षालक्षणं लौकिकमधिकारमाश्रयति । समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्येतदनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा युक्तेति । समुदायस्य भेदाभावात् । किं पुनरिति । उभयथा सम्भवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । तत्राङ्गस्य गुण इति षष्ठीनिर्दि-

---

संज्ञया निराकाङ्क्षत्वान्न प्रत्ययसंज्ञया संबन्धः स्यात् । किं तु संज्ञाकाङ्क्षया । सा हि स्वस्य बहुविषयत्वलाभाय कतिपयानन्तरविषयलाभेपि पुनः पुनर्विषयान्तरमाकाङ्क्षते । बहुविषयत्वञ्चास्याः संज्ञिविशेषासंबन्धेनाधिकारकरणादवसीयत इति भावः । प्रकृते तु न तथेति बोध्यम् । खञोप्राप्ताविति । यता सुक्ते इति शेषः । मण्डूकगतयोधिकारा इत्यस्यैव स्वरितलिङ्गेनानुवर्त्तमानं यत्राकाङ्क्षा तत्रैव संबध्यते इति विशेषमभिधातुमयं पक्षः । स च संबन्धाय तत्र विभाषाग्रहणरूपं यत्नविशेषं कुर्वतः सूत्रकृतोप्यभिमतः । अस्य विशेषस्य प्रागकथनन्तु एतद्विशेषद्वारा पुनस्तत्परामर्शेन तत्रैव परिहारे मुख्यताबोधनायेति बोध्यम् । इहत्विति । अकर्त्तव्यत्वविशिष्टं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्न इत्यर्थः । अनुवृत्तौ हि तदकर्त्तव्यं भवतीत्याहुः । भाष्ये (उभयं निवृत्तमिति) । स्वरितलिङ्गानासङ्गेनाननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः । अपेक्षेति । इक इत्येतावन्मात्रस्येतराकाङ्क्षत्वात् । समुदायापेक्षायाश्च लक्ष्यानुसार एव बीजम् । अनन्तरस्येति न्यायेन गुणस्यैवापेक्षा युक्तेत्येतन्नास्तीत्यन्वयः । समुदायत्वञ्च युगपद्बुद्धौ संनिधानात्क्रमेणासंनिधानाच्चेति बोध्यम् । षष्ठीति । स्थानषष्ठीत्यर्थः । षष्ठी स्थान इति परिभाषया तत्त्वनिर्णयः । अस्य च सूत्रस्य गुणवृद्धिशब्दाभ्यां विधीयमानौ वृद्धिगुणाविकः स्थाने इत्यर्थे ऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोरपि समकालप्रवृत्तिकता बोध्या । गुणश्रुत्येत्यस्य गुणशब्देन विधेयत्वबोधिकयेत्यर्थः । तत्र यदीति । बुद्धेः क्रमिकत्वाद्विशेषण-

दलोन्त्यापवादः । कथं चायं तच्छेषः स्यात्कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति । इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्येति । ततो ऽयं तच्छेषः । अथ नानावाक्यम् । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति । इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चेति । ततोयं तदपवादः । कश्चात्र विशेषः । वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणम् * । वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । मिदेर्गुणः । इक इति वक्तव्यम् ।

शाल्लिङ्गादलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठते गुणश्रुत्या त्विकइति । तत्र यदि पूर्वमिका ऽङ्गं विशेष्यते । इगन्ताङ्गस्य गुणो भवतीति स च भवन्नलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति तदा सोस्य शेषो भवति । यदा त्वङ्गस्येति पूर्वमेवान्त्यमलं षष्ठी नीयते अङ्गान्त्यस्य गुण इति पश्चादिकान्त्योल् विशेष्यते तदा तस्यायं विशेषणत्वात्तच्छेषो भवति । अथ त्वङ्गस्येति गुणवृद्धिविधौ न स्थानषष्ठी । किं तर्हीगपेक्षया ऽवयवषष्ठी । तदा स्थानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानामिति तदपवादपक्षो भवति । अप्राप्त्यनुमानमेव हि बाधो वचनेन प्राप्तस्य बाधायोगात् । ततश्चाङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुणवृद्धी इत्यर्थः संपद्यते । समुच्चयस्त्वसम्भवान्नोपन्यस्तः । न हि युगपद्द्वौ षष्ठ्यर्थौ सम्भवतः स्थाने योगो ऽवयवयोगश्चेति । विकल्पोपि न भवति एकत्वात्षष्ठ्यर्थस्य । तस्मात्तच्छेषतदपवादपक्षावेवात्राशङ्कितौ । यद्येकमिति । अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन्कार्यप्रदेशे स्वस्वनिमित्तसन्निधापितयोरङ्गाङ्गिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यतोपपत्तिः । अथ नानेति । अङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठ्यामिकः स्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादङ्गस्यानुपस्थानमलोन्त्य-

---

विशेष्यभावे कामचाराच्चेति भावः । सोस्येति । इगन्तस्येति षष्ठ्यास्तेनान्त्येत्यनुसंहारादेतद्विशेषणत्वमेतत्परिच्छेदकत्वन्तस्येति भावः । तदा तस्यायं विशेषणत्वादिति । तच्छेषशब्दे तच्छेष बहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषाविति भावः । भाष्ये [इको गुणवृद्धी इति । पूर्वपरान्वयि तेनैतद्द्वयलाभ इति भावः । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावकृत एव च शेषशेषित्वव्यवहार इति बोध्यम् । अथत्विति । अवान्तरवाक्यार्थबोधकाले निर्णीतार्थकत्वेन स्थानषष्ठीत्वसंभावनया तत्प्रवृत्तावपि पश्चादिक इत्यस्योपस्थितौ मिदेरित्यादौ योग्यत्वेन तत्साहचर्येण चान्यत्राप्यवयवषष्ठीत्वनिर्णये तदसंबन्ध इति भावः । बाधायोगादिति । आत्यन्तिकबाधायोगादित्यर्थः । पाक्षिकस्तु बाधः षोडशोग्रहणादौ भवत्येवेति बोध्यम् । समुच्चयइति । मिदेरन्त्यस्येकश्चेत्येवमाकारः । नहीति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशेनैकस्य नानेकाभिधायकत्वम् । तन्त्रे आवृत्तौ च न मानमिति भावः । अनेकयोगेति । एवञ्चैकं वाक्यमिति भाष्यमयुक्तमिति भावः । उत्तरमेकस्मिन्नित्यादि । अङ्गाङ्गिभावस्य न गुणगुणिभाव इत्याह । विशेषणेति । इकः

अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। मृजेर्वृद्धिः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। पुगन्तलघूपधस्य गुणः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। ऋच्छत्यॄतामिति गुणः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। ऋदृशोऽङि गुणः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुणः। इक इति वक्तव्यम्। अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति। सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य *। सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति। याता। वाता। किं कारणम्। अलोऽन्त्यस्येति षष्ठी चैव ह्यन्त्यामिकमुपसंक्रान्ता। अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी। तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैव ह्यलोऽन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता एवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी। तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वादेशः। एवं तर्हि नायं दोषसमुच्चयः। किं तर्हि पूर्वापेक्षोऽयं दोषः। इदर्थे चायं च पठितः। मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति। मिदेर्गुणः। इक इति वचनादन्त्यस्य न। अलोऽन्त्यस्येति वचनादिको न। उच्यते च गुणः। स सर्वा-

---

स्येत्येतस्य। ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वम्। वृद्धिगुणाविति। मिदादीनामनिगन्तत्वादलोऽन्त्यस्येत्येतदङ्गमिग्ग्रहणं न सन्निपततीति तेषु प्रदेशेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। दोषान्तरमप्याह। सर्वादेशप्रसङ्गश्चेति। अङ्गस्येत्येतद्भेदेन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते। तत्रेगन्तेष्वेवालोऽन्त्यस्येति विधिः। अन्यत्र तु षष्ठ्या अन्त्येऽलनुपसंहाराद्याता वातेति सर्वादेशो गुणः प्राप्नोति। यथैव हीति। अङ्गस्येति षष्ठ्युच्चारितैवान्त्यमलं नीतेति नास्या अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुणप्रसङ्गः। पूर्वापेक्षोऽय-

---

स्यानित्वादिति। सा च नालोऽन्त्यसूत्रप्रवृत्तौ निमित्त,मलसमुदायोत्तरस्थानषष्ठीत्वाभावात्। अङ्गस्येति च न स्थानषष्ठीति भावः। तद्विशेषणत्वादिति। अवयविलेन विशेषणत्वादित्यर्थः। नानावाक्यत्वमिति। अत्र पक्षे पुगन्तेत्यादिनियमार्थमिति बोध्यम्। मिदादीनामिति। गुणादिविधौ परिभाषाद्वयस्य परस्परं संबन्धापरित्यागेनोपस्थानं तच्छेषत्वम्। तत्रैकस्या असम्भवे द्वितीयापि न प्रवर्त्तत इति भावः। भाष्ये (अनन्त्यत्वादिति)। तच्छेषपक्षे ऽनन्त्यत्वादिको गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अङ्गस्येति च स्थानषष्ठीति। अङ्गस्य स्थाने गुणो भवति स च यत्रान्त्य इक् तत्रान्त्यस्येक इत्यर्थ इत्यभिमानस्तदाह। मेदेनेति। शास्त्रस्य बहुविषयत्वायेत्यर्थः। तत्रेगन्तेष्वेवेति। तच्छेषत्वादिति भावः। अन्यत्र। अनिगन्तविषये गुणशास्त्रे। अन्त्यमलमिति। इक्परिभाषाशेषभूतालोऽन्त्यपरिभाषयेत्यर्थः।

देशः प्राप्नोति । एवं सर्वत्र । अस्तु तर्हि तदपवादः । इग्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः * । इग्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः । जुसि गुणः । स यथेह भवति । अजुहवुः । अबिभयुरिति । एवमनेनिजुः पर्यवेविषुः । अत्रापि प्राप्नोति । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणः । स यथेह भवति कर्ता हर्ता नयति तरति भवति । एवमीहिता ईहितुं ईहितव्यमित्यत्रापि प्राप्नोति । ह्रस्वस्य गुणः । स यथेह भवति । हे अग्ने हे वायो इति । एवं हे अग्निचित् हे सोमसुत् इत्यत्रापि प्राप्नोति । जसि गुणः । स यथेह भवति । अग्नयो वायव इति । एवं अग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणः । स यथेह भवति कर्तरि कर्त्तारौ कर्त्तार इति ।

मिति । मिदादिष्विग्ग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रैवार्थे,हेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः । उच्यते चेति । मिदेरिति चोदनया । इग्मात्रस्येति । यद्यङ्गस्येतीगपेक्षया ऽवयवषष्ठी तदा ऽलोन्त्यस्येत्यस्य निमित्ताभावादनुपस्थानं स्थानषष्ठी हि अस्योपस्थाननिमित्तम् । ततश्चाङ्गावयवस्यान्त्यस्यानन्त्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति दोषः । ह्रस्वस्य गुण इति । समानन्यायत्वादेतदुक्तम् । अङ्गस्यावयवो यो ह्रस्वस्तस्य गुण इति न त्वत्रैकपरिभाषोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात् । अन्ये त्वाहुः । अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति ह्रस्वेनेग्विशेष्यते ह्रस्वस्येको गुणो यथा स्याद् दीर्घस्य मा भूदिति । ओर्गुण इत्यत्राप्य-

---

अङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठीति भाष्ये ऽन्त्यमिकमुपसंक्रान्तेत्यनुकर्षः । एवञ्च सङ्ग्राहकवाक्यस्येगन्तमात्रविषयत्वादनिगन्तविषयकलक्षणाभाव एव । आवृत्तौ च न मानमिति भावः । अत एव गापोष्टकः किच्वं सार्थकम् । क्ङित्त्वे त्वर्थ इत्याह । मिदादिष्विति । अनन्त्यस्य चेक इति । यद्यपि जुसि चेत्यादीनां प्रधानभूतेग्विशेषणत्वे तस्मिन्निति परिभाषया व्यवहितस्येको न भविष्यति तथापि प्रत्ययस्यांगांशे उत्थिताकाङ्क्षतया जुसिचेत्यादिभिरप्यंगमेव विशेष्यत इत्यभिप्रायः । समानन्यायेनेति । गुणप्रकरणावैरूप्याय सर्वत्रांगस्येत्यवयवषष्ठ्येव स्यादिति भावः । निर्दिष्टेति । अनियमे नियमकारिणीत्वात्परिभाषाया इति भावः । अन्ये त्विति । अयं भावः । न ह्यनियम इति श्रुतिः स्मृतिर्वा किं तु परिभाषा लिंगवती फलवती चेति नियमः । फलञ्चेतरव्यावृत्तिवदितरसङ्ग्रहोपीति ह्रस्वस्येत्यस्यांगविशेषणत्वव्यावर्त्तनेनावयवषष्ठीत्वबोधनेनानन्त्यस्यापि गुणसम्पादनमेव फलं स्यात् । अकारे तु गुणागुणयोर्न विशेष इति । तदेतद्ध्वनयति । अनन्त्यस्याप्युकारस्येति । नन्वेवं ह्रस्वग्रहणं व्यर्थमत आह । दीर्घस्येति । घिसंज्ञा वर्णयोरेवेति पक्षे ङिति गुणस्याग्निचिते इत्यादौ प्रसंगो

एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति । घेर्ङिति गुणः । स यथेह भवति । अग्नये वायवे इति । एवमग्निचिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति । ओर्गुणः । स यथेह भवति बाभ्रव्यो माण्डव्य इति । एवं सुश्रुत् सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम् * । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति । पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति । प्रकृतस्यैष नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । ह्रस्वाद्योर्गुणस्त्वनियतः सोनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति । एवमपि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो ऽनियतः सोनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । अथाप्युभयतो नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव

स्या उपस्थानमनन्त्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम् । असति ह्यस्या उपस्थाने ऽङ्गस्येति स्थानषष्ठी स्यादङ्गं चोकारेण विशेष्यते इत्युकारान्तस्यैवाङ्गस्य गुणः स्यात् । पुगन्तेति । भेत्तेत्यादौ गुणे सिद्धे पुनः श्रुतिर्नियमार्थेति गुरूपधस्येहितेत्यादौ न भविष्यति नापि हे अग्निचिदित्यादौ । उभयनियमाश्रयणादिति भावः । ननु मेत्तेति दकारस्य ह्रेपयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत्स्यात् । नैतदस्ति । पुकि अन्तः पुगन्तो, लघ्वी उपधा लघूपधा, ततः समाहारद्वन्द्वनिर्देश इत्यन्त्यस्य गुणेन न भाव्यम् । प्रकृतस्येति । एकेन वाक्येन नियमद्वयस्याभावात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति, न तु सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । अथापीति । अनन्तरस्य विधिर्वेति परिभाषा यदि नाश्रीयेत इत्यर्थः । अथापीति । अभ्युपगमवादेनोच्यते । आवृत्त्यादिन्यायाश्रयणेन वा । एकस्मिंस्तु वाक्ये

बोध्यः । पुनः श्रुतिः पुनर्गुणविधानम् । ननु चेति । बहुव्रीहिसमासः सामर्थ्यादिक्परिभाषानुपस्थितिश्चेति भावः । भिदो दकारोच्चारणन्तु भिन्नो भिन्नवानित्यादौ चरितार्थम् । क्नोः क्त्त्वे नानिग्लक्षणत्वेपि निषेधप्रवृत्तेः । पुग्विधानमपि ह्मापयतीत्यादौ यलोपार्थम् । ओकाररूपगुणार्थञ्च चरितार्थमित्याशयः । पुकीति । लाघवात्तत्पुरुषे निर्णीते निषादस्थपतिन्यायेन नियमार्थत्वं न दोषावहमित्यर्थः । ननु पुगन्तग्रहणं दापयतीत्यादौ अनन्त्यस्यानिकोपि गुणार्थं स्यादिति कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न । गुणे उपधावृद्ध्या विशेषाभावात् । प्रकृतस्यैवेति । अनन्तरस्यैवेत्यर्थः । नन्वनन्तरस्येतिन्यायविरुद्धो ऽयं नियम इत्यत आह । अनन्तरस्येति । लक्ष्यानुसारस्थानाश्रयणे बीजं बोध्यम् । अभ्युपेत्यवादः क्लेशेनाङ्गीकार इत्याहुः । पिच-

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः , सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । एवमप्ययं जुसि गुणो ऽनियतः सोनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति । एवं तर्हि नायं तच्छेषः नापि तदपवादः । अन्यदेवेदं परिभाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया । परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्ट्रीयाः पठन्ति । नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव तस्यायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि तदपवादः । उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । तत्र नियमस्यावकाशः । राज्ञः क च । राजकीयम् । इको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः । चयनं चायको लवनं लावक इति । इहोभयं प्राप्नोति मेद्यति मार्ष्टीति । इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

नियमद्वयं न लभ्यते । एवमपीति । अनेनिजुः पर्यवेविषुरित्यत्र लघूपधं चाङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति जुसि चेति गुणः प्राप्नोति । हे पिचव्य हे बुद्धे हे बुद्धय इत्यादौ चालघूपधत्वादनन्त्यस्य गुणो ऽपरिहृतः । एवं तर्हीति । परस्परानपेक्षयोः स्वस्वानिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वस्वकार्यप्रतिपादनम् । तत्र यदि कथंचिदेकविषये सन्निपातो भवति नैतावता परस्परापेक्षा भवतीत्यर्थः । अन्यदेवेति । अन्तरशब्दो विशेषवाचीत्यन्यान्तरशब्दयोरविरुद्धः सह प्रयोगो ऽपर्यायत्वात् । चयनमिति । अलोन्त्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः । चायक इति । कथमिक्परिभाषात्रोपतिष्ठते यावत ऽच इति स्थानी निर्दिष्टः । अत्राहुः । अच इत्यस्याङ्गविशेषणतयोपयोगादचः स्थानित्वाभावाद् वृद्धिग्रहणेन लिङ्गेनेक्परिभाषात्राप्युपतिष्ठतएव । मेद्यतीति । इक इति वचनादिकारस्य प्राप्नोति । अलोन्त्यस्येति

च्येति । उगवादिभ्योयत् । उवर्णान्तस्यांगस्येकोगुण इति व्याख्यानमभिप्रेत्याच दोषोपन्यासः, परन्तु सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोतीति भाष्याननुगुणा सा व्याख्येति चिन्त्योयं कैयट इत्याहुः । क्वचित्तु कैयटपुस्तके पिचव्य इति न दृश्यत एव । तच्छेष इति शब्दोसंभवदुक्तिकत्वग्रस्तोपीत्याह । परस्परेति । विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न क्वापि दृष्टचर इति भावः । अत एवाग्रे एतत्पक्षोक्तदूषणोद्धारेपि नायं तच्छेष इत्युक्तिः सङ्गच्छते । सन्निपात इति । जायमानोपि संनिपातः सावकाशत्वेन विप्रतिषेधोपयोग्येव न तच्छेषत्वोपयोगी । अत एव नापवादत्वमपि उक्तदोषाच्चेति भावः । (असंबद्धमनयेति) भाष्यस्य शेषशेषिभावानापन्नमुत्सर्गापवादभावानापन्नं चेत्यर्थः । नियमादिति । अलोन्त्यपरिभाषायाः । पूर्वाचार्यसंज्ञा नियमइति । तेनैव तस्यायुक्तइति । स्वाङ्गेन स्वस्येत्यर्थः । शेषशेषिणोरभेदं मत्वा तेनैवेत्याद्युक्तम् । नन्वङ्गस्येति स्थानषष्ठीदर्शनात्सार्वधातुकेत्या-

नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । पूर्वश्चायं योगः परो नियमः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्ह्यसंभवोपि । स चास्त्यत्रासंभवः । को ऽसावसंभवः । इह तावद्वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्य इति । एकः स्थानी द्वावादेशौ न चास्ति संभवः । यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम् । इहेदानीं मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति इति । द्वौ स्थानिनौ एक आदेशः । न चास्ति संभवः । द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशः स्यादित्येषो ऽसंभवः । सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ।

वचनादिकारस्य । नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इत्यर्थः । यथोद्देशपक्षे च परिभाषयोः पौर्वापर्यं न तु कार्यकालतायाम् । द्विकार्ययोग इति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां योगोस्य स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः । नावश्यमिति । द्विकार्ययोगत्वाभावे केवलोऽप्यसम्भवो विप्रतिषेध इत्यर्थः । इह तावदिति । दीर्घत्वं च यञ्यनन्तरे विधीयते एत्वं च झल्यनन्तरे न च सम्भवोस्ति यद् द्वयोः स्वेन स्वेन निमित्तेनानन्तर्यं स्यात् । इहेदानीमिति । मिदेरित्येका षष्ठी । सा यद्यवयवसंबन्धे तदेकारस्य गुणेन भाव्यम् ।

द्वावप्यलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्त्या कथमिक्परिभाषायाश्चयनमित्यवकाशो ऽत आह । अलोन्त्येति । अङ्गेनेको विशेषणेन पुगन्तेत्यादिनियमेन च तत्प्रयोजनसिद्धेरिति भावः । अचाहुरिति । अचा विशेषिताङ्गेनेकोविशेषणसम्भवात्प्रापयति गावावित्यादिष्वेव न जानातीति भावः । इष्टेति । इष्टसिद्धिफलकत्वमेव हि तस्य युक्तत्वमिति भावः । नतुकार्येति । द्वयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासंभवादिति भावः । वस्तुतः कार्यकालपक्षेपि पाणिन्युच्चारणक्रमपाठकृतं परत्वमस्त्येव । अन्यथैकत्र प्रयोगरूपदेशे सर्वेषां मेलनेन परत्वस्योच्छेद एव स्यात् । प्रयोगसाधनफलकान्येव शास्त्राणि । न चैवं कार्यकालपक्षमादाय त्रिपाद्यामेषां प्रवृत्तिर्यथोद्देशे तु पूर्वां प्रत्येतानि प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वेनाप्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्याद्युक्तं विरुद्धमिति वाच्यम् । परिभाषायाः सिद्धत्वेन तत्पक्षे ऽसिद्धेनापि कार्येण स्वार्थन्तदाकर्षणसंभवादित्यष्टमे उपपादयिष्यमाणत्वाद् । ध्वनितञ्चेदं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति चिन्त्यमेतत् । ननु द्विकार्ययोग इत्यस्य द्वाभ्यां कार्याभ्यामन्यस्य योग इत्यर्थः, उत द्वयोः परस्परेण योग इत्यर्थ उभयथापि त्रिपदतत्पुरुषो दुर्लभः कर्मधारयपूर्वपदकोपि न दिक्सङ्ख्ये इति नियमेन तस्य दुर्लभत्वादत आह । द्वाभ्यामित्यादि । अत्रापि पक्षे विप्रतिषेधशब्देन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह । विप्रतिषेधेति । द्विकार्ययोगेप्यसंभवसत्त्वादाह । केवलोपीति । ननु आ ए इति ए आ इति वादेशसंभवोस्त्येवेत्यत आह । न चेति । द्वयोरिति । कार्ययोरित्यर्थः । अनन्तरे यञि दीर्घः साधुरनन्तरे झलि एत्वं साधुरित्यर्थ इति भावः ।

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति । अनवकाशश्चायं योगः । ननु च इदानीमेवास्यावकाशः प्रक्लृप्तः चयनं चायको लवनं लावक इति । अत्रापि नियमः प्राप्नोति । नाप्राप्ते नियमेयं योग आरभ्यते । यावता च नाप्राप्ते नियमे ऽयं योग आरभ्यते । ततस्तस्यापवादोयं योगो भवति । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि कथं चिदिको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यात् । एवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति इति । एवमिहापि प्राप्नोति । अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति । एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति

अथ स्थानषष्ठी तदालोन्त्यस्येति वचनादिकारस्य । न चास्ति सम्भवो युगपदुभयोर्गुणस्येत्यर्थः । एवमपीति । यदीदं नारभ्येत गुणवृद्धी कस्य स्याताम् । अलोन्त्यस्येति चेद्येन नाप्राप्तिन्यायेन तद्बाधस्यापवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं च क्रोष्ट्रीयमतमसंबद्धपरिभाषान्तरपक्षश्च नोपपद्यते । एवं तर्हीति । प्रदेशार्थत्वादनयोः

आद्गुण इत्यादौ द्वयोः स्थानिनोरेकादेशस्य संभवादाह । मिदेरिति । नचास्ति संभवोयुगपदिति । युगपद्वाक्यार्थद्वयबोधाभावादिति भावः । ननु उक्तरीत्या प्रयोजनाभावादलोन्त्यस्याप्रवृत्तौ अत्रापि नियमः प्राप्नोतीत्यसंगतमित्यत आह । यदीदमिति । एतदभावे संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्सर्वेचांगस्येति स्थानषष्ठेव । कृते त्वस्मिन्नवयवषष्ठी सेति भावः । (अथापिकथंचिदिति) भाष्यस्य उक्त एवाशयः । क्रोष्ट्रीयमतं विप्रतिषेधः । असंबद्धपरिभाषापक्षश्च तदुपजीव्यस्तत्र विप्रतिषेधरहितो अन्त्यस्त्वयुक्त एव । क्व संनिपातः क्वान्यतरत्यागः स च कस्येत्यत्र विनिगमकाभावेन सर्वेष्टासिद्धिस्तस्माद् द्वयमप्येकपक्षभूतमेव बोध्यम् । प्रदेशार्थत्वादिति । परस्परेण संबन्धाभावादित्यन्तेन तच्छेषत्वासंभव उक्तः । पदोपस्थितिपक्षे च विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरस्या लिङ्गमित्येषान्तरङ्गा । तत्त्वे न ग्रहश्च प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तत्वेन पदज्ञानकाल एव । तदुक्तं भाष्ये (गुणोभवतीति) । (यत्रे) त्यादि । नियमस्तु स्थानषष्ठीलिंगक इति अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वेन बहिरंगः । एवञ्च मिदादावुपस्थितेक्परिभाषायाः सामानाधिकरण्यासंभवाद्वैयधिकरण्यान्वये वृत्तेर्निमित्ताभावादेवालोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थितिः । सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादौ सामानाधिकरण्यान्वये ऽलोन्त्यस्येत्यनेनान्त्यस्यादेशव्यवस्था । एतेनैकस्या अप्रवृत्तौ अपरापि न प्रवर्त्ततेत्यपास्तम् । पर्यालोचनयेति । प्रदेशे सति संभवे परिभाषाद्वयैकवाक्यतया वाक्यार्थः । अन्यथा त्विक्परिभाषागर्भ एव । अस्या अन्तरंगत्वादित्यर्थः । भाष्ये (वृद्धिर्भवती) त्यादि । इति शब्दो यत्रेत्यर्थकः । (इक इत्येतदिति) इकइति

यत्र ब्रूयादिक इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारः । गृह्यमाणेन वेकं विशेषयितुम् । इका वा गृह्यमाणम् । यावता कामचारः । इह तावन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणेनेकं विशेषयिष्यामः । एतेषां य इगिति । इहेदानीं जुसिसार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणोऽत्रिका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । एतेषां गुणो भवति इकः । इगन्तानामिति । अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते । इह तावन्मिदेरित्यविभक्तिको निर्देशः । मिद् एः मिदेः मिदेरिति । अथवा षष्ठीसमासो भविष्यति । मिद इः मिदिः मिदेरिति । पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते । पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत । भिनत्ति छिनत्तीति । ऋच्छेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोयं ऋच्छाति ऋ ॠ ऋतामृ ऋच्छत्यृतामिति । दृशेरपि योगविभागः करिष्यते । इराङ्गि गुणः । इः अङि गुणो भवति । ततो दृशः । दृशेश्चाङि गुणो भवति । इरित्येव । क्षिप्रक्षु-

---

परिभाषयोर्गुणत्वात्परस्परेण संबन्धाभावात्प्रदेशे वाक्यपर्यालोचनया वाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः । अथवेति । तच्छेषपक्षे उक्तदोषपरिहारः । क्षिप्रक्षुद्रयोरपीति । अत्र च योग-

---

सूत्रे इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणमित्यर्थः । अनुवृत्तस्य स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दो भवतीत्याद्यर्थः स्यादतः पुनरत्र गुणवृद्धिग्रहणम् । अनुवृत्तस्यार्थपरत्वं तु न । शब्दाधिकारापत्तेः । उभाभ्यां च गुणशब्दवान् गुणो यत्रेत्यादिरर्थस्तदुक्तमिति यत्रेत्यादि । गुणपदं यत्र वर्त्तते इत्याद्यर्थस्तु न अतोगुण इत्यादावप्यापत्तेः । भवतिक्रियाया अन्तरङ्गत्वाच्च । अस्मादेव गुणवृद्धिग्रहणादच विधीयमान इत्यस्य तदर्थकस्य भवतीत्यस्य वाध्याहार इति बोध्यम् । एतन्मूलकमेवानुवादे परिभाषा नोपतिष्ठते इति । अत एव तदेतद्विषयमेवाचस्वेत्यतद्विषयमेव च । अचोञ्णितीत्यादौ तु वाक्यार्थबोधकाले श्रौताच्पदेनैवाकाङ्क्षाशान्तौ लिङ्गोपस्थितस्य दुर्बलतया नान्वय इति दिक् । (पुकिअन्तइति) । सुप्सुपेति समासः । भिनत्तीत्यत्र गुणापादनं क्ङितीत्यस्य निमित्तसप्तमीत्वाद् । इकः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति विशेषणमिति तु न युक्तम् । तस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वात् । भाष्ये (यणादिपरंगुण इति) । यणादिपरं लुप्यते ऽवशिष्टस्य गुण इत्यर्थेन स्थिपादेः सर्वादेशो गुणः सिद्धः स्थूलादौ तु ओर्गुण इत्येव सिद्धमिति भावः । ननु पूर्वस्येत्युक्तावपि यणपेक्षादेः परमित्यर्थे पूर्वस्य गुण इत्यनेनापि तत एव पूर्वस्य गुणापत्तौ स्थूलादिषु थकारादेर्गुणः स्यात् । यणादिर्यस्य तद्रूपं परं लुप्यते ततः पूर्वस्य च गुण इत्यर्थे क्षिप्रक्षुद्रयोरन्त्यस्य व्यञ्जनस्य

द्वयोरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । इको यथा स्यादनिको मा भूदिति । अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि । यदि किं चिद् गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति । को वा विशेषः । अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न कत्र चित्स्थानी निर्दिश्यते । तत्रावश्यं स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्त्तव्यम् । वृद्धिविधौ पुनः

विभागः क्रियते । स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते । ततः पूर्वस्य च गुण इति । अत्र च स्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रशब्दावेवानुवर्तेते स्थूलादयो निवृत्तास्तेषां तु यणादिलोपे सत्योर्गुण इति गुणो भवतीति । असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति । तत्र क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदिः पकारो दकारश्च तस्माद्यणादेः परं लुप्यते तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य च गुण इति सिद्धं क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति । यणादिपरमिति । पञ्चमीसमासः । यदि तर्हि पुगन्तलघूपधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणाच्चात्रेक्परिभाषा नोपतिष्ठते तदास्य गुणस्यानिग्लक्षणत्वाद् भिन्नं छिन्नमित्यादौ क्ङिति चेति गुणनिषेधो न प्राप्नोति । यथा लैगवायन इति । नैष दोषः । क्नुसनोः कित्त्वविधानाज् ज्ञापकाद् अनिग्लक्षणत्वेपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति । गुणविधाविति । क्वचिन्न निर्दिश्यतइति नञो व्यवहितेन संबन्धः । क्वचिन्निर्दिश्यत एव । ओर्गुण इत्यादौ ।

गुणः स्यादत आह । अत्रचेति । अनित्यत्वादिति । आमन्नित्यत्र लोपनिवृत्त्यर्थात् असोरल्लोप इति तपरकरणादित्यर्थः । तथाहि । अस् अन्तीति स्थिते परत्वाल्लोपे तस्यासिद्धत्वात्पुनः प्रसङ्गेनाट विकारान्यानुपूर्व्यैक्याभावेन लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाप्राप्तौ प्राप्तलोपवारणार्थन्तपरत्वमाटोऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत्तदनित्यत्वे ज्ञापकम् । न चाटोप्यनापत्तिः । तत्रानित्यत्वे मानाभावात् । तस्मादेव चेति । पूर्वत्वस्यावध्याकाङ्क्षायां परत्वेऽवधित्वेन क्लृप्तत्वादुपस्थितत्वाच्च तस्यैवावधित्वमिति भावः । तद् ध्वनयन्व्याचष्टे । पञ्चमीसमासइति । सुप्सुपेत्यनेन । अवयवभूते यणादीत्यत्र स मुदिते चेत्यर्थः । न चैवं कृत्स्नशब्दे रत्नस्यशब्दस्यापि लोपापत्तिः स्थूलादिसाहचर्येणोपान्त्ययणादेः परस्यैव लोपादित्याहुः । पक्षाश्रयणाच्चेति । परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । एवं क्ष्मापयति इत्यादौ पुगन्तेति गुणे उपधावृद्धिरिति न दोषः । क्नुसनोरिति । एतत्क्ङितिचेति सूत्रे उपपादयिष्यते । भाष्ये प्रकृते (अथवृद्धिग्रहणमिति)। न क्वचित् स्थानी निर्दिश्यते इत्युक्त्वा सर्वत्रैव न निर्दिश्यते इति प्रतीयते क्वचिदादिपदप्राग्वर्त्तिनञः क्वचिदादिपदबोध्याधिकरणादौ सर्वत्राभावप्रतीतिर्व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्तच्चायुक्तमत आह । क्वचिदिति । भाष्ये सिद्धान्त्या

सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते । अचोञ्णिति । अत उपधायाः । तद्धितेष्वचा-मादेरिति । अत उत्तरं पठति । वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् * । वृद्धिग्रहणं क्रियते किमर्थम् । उत्तरार्थम् । क्ङितीति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि यथा स्यात् । कश्चेदानीं क्ङित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गः । यावता ञ्णितीत्युच्यते । तच्च मृज्यर्थम् । मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा क्ङिति मा भूत् । मृष्टः । मृष्टवानिति । इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम् । मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा स्याद्-निको मा भूदिति । मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागात्सिद्धम् * । मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागः करिष्यते । मृजेर्वृद्धिरचः । ततो ञ्णिति । ञिति णिति च वृद्धिर्भवति । अच इत्येव । यद्यचो वृद्धिरुच्यते । न्यमार्ट् अटोपि वृद्धिः प्राप्नोति । अटि चोक्तम् * । किमुक्तम् । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति । वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्रकरणात् * । वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । इक्प्रकरणात् । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैवं सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति । तस्मान्मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्या । एवं तर्हि । इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिममृजतुः । परिममार्जतुरित्याद्यर्थम् । तदिहापि साध्यम् । तस्मिन् साध्ये योगविभागः करिष्यते । मृजेर्वृद्धिरचो भवति । ततोचि क्ङिति । अचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परि-

---

मृजेर्वृद्धिरिति । तत्र हि सूत्रेभिमतस्थान्यनुपादानादलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव स्यादित्यर्थः । अटोपीति । नन्वडागमात्पूर्वमेव परत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीति लक्ष्यणस्य च प्रवृत्त-

---

ह । (वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थमिति) । पूर्वपक्ष्याह । (कश्चेत्यादि) । अविशेषेणोच्यते सा क्ङितीति । प्रत्ययविशेषानाश्रयणमत्राविशेषः । उत्तरस्याविशेषेणेत्यस्य स्थानिविशेषानुच्चारणेनेत्यर्थस्तदाह । तच्चाहिसूत्रइति । अडागमात्पूर्वमिति । लादेशेषु कृतेष्वडिति पक्षे इदम् । अटिकृते इति । विकारान्यानुपूर्व्या भेदेन लक्ष्यभेदाच्चिन्त्यमिदम् । परत्वादित्यपि चिन्त्यम् । द्वयोर्यौगपद्यासंभवात् । एवन्तर्हीति । लावस्थायामडिति पक्षे इति भावः । भाष्ये (अनन्त्यविकारे इति) । तथापि सिध्यतीत्यभिमानः । सिद्धान्ते त्वन्यार्थमिग्ग्रहणे कृते तेनैवाटो व्यावृत्तिसिद्धौ सा नैतदर्थेति ष्यङ इति सूत्रे वक्ष्यत इति न विरोधः । तस्मान्मृजेरिति । निषेधस्य सिद्धये योगविभागमकृत्वा स्थानिसमर्पणायास्या एवोपस्थितिरङ्गीकार्येति भावः । सङ्क्रम इति गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयक्ङितः प्राचां सञ्ज्ञा । अचीत्येव वचनम् । अजादाविति तु तदादिपरिभाषालब्धार्थानुवादः । अत एवाग्रे वक्ष्यति ततोऽचि क्ङिती-

मार्जन्ति । परिममार्जतुः । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । अजादावेव क्ङिति नान्यत्र । क्वान्यत्र मा भूत् । मृष्टः । मृष्टवानिति । ततो वा । वाचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिममृजतुः । परिममार्जतुरिति । इहार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा स्यादनिको मा भूदिति । कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति । अकारस्य । अचिकीर्षीत् । नैतदस्ति । लोपोऽत्र बाधको भविष्यति । आकारस्य तर्हि प्राप्नोति । अयासीत् । अवासीत् । नास्त्यत्र विशेषः । सत्यां वृद्धावसत्यां वा । संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति । नैव संध्यक्षरमन्त्यमस्ति । ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढाम् । उदवोढम् । उदवोढेति । नैतदस्ति । असिद्धो ढलोपः । तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति । व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति ।

त्वादटि कृते पुनर्लक्षणं न प्रवर्तिष्यते । एवं तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षयैवात्र चोद्यपरिहारावुक्तौ । अचिकीर्षीदिति । पूर्वविप्रतिषेधादतो लोपो यथा चिकीर्षक इत्यादौ । अयासीदिति । परत्वादत्र सगिटोः कृतयोरनन्त्यत्वादाकारस्य नास्ति वृद्धिप्रसङ्ग इति यद्यपि परिहारोऽस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वान्नायमाश्रितः । उदवोढामिति । ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिस्ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्धत्वादोकारस्य न भविष्यति । गोशब्दादाचारक्विपि कृते ऽगवीदिति संध्यक्षरमन्त्यमस्ति तस्य कस्माद्वृद्धिर्न भवतीति । उच्यते । सिचि वृद्धिरित्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तते इद्धातो-

---

ति । एवञ्च ममृजे यूयं ममृजेत्यादौ विकल्पो भवत्येव । एतेनादिग्रहणसामर्थ्यान्मृज्याजादावेव प्रवृत्तिस्तेन पूर्वोदाहृतेषु न वृद्धिरिति हरदत्तोक्तमपास्तम् । तन्द्परिमृज इत्यत्र यदि वृद्ध्यभाव इष्टस्तर्हि व्यवस्थितविभाषया नेति बोध्यम् । अजादावेवेति । विपरीतनियमस्तु न । इष्टानुरोधात् । सिचि वृद्धौ स्थानिविशेषानाश्रयणरूपो ऽविशेषः । उत्तरार्थत्वे खण्डते सिद्धान्त्याह । इहार्थमेवेति । तत् खण्डयति पूर्वं पक्षी (कस्यपुनरित्यादि) । पूर्वविप्रतिषेधेति । यस्योपाविषयञ्ङित्यादिः । चिकीर्षक इति । अन्यथा ह्यत्र परत्वाद्वृद्धौ युकि चिकीर्षायक इति स्यात् । परत्वादत्रेति । अपवादत्वादित्यर्थः । परशब्द उत्कृष्टवाची । भाष्ये (नैव सन्ध्यक्षरमिति) । वृद्धियोग्यमिति शेषः । उपदेश आत्वविधानादिति भावः । अन्त्यमिति । अङ्गस्य वृद्धिरित्यर्थे ऽलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः । ढलोपस्यासिद्धत्वादिति । पूर्वं हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जातत्वेनेदानीं सिचि वृद्धिरित्यस्य प्राप्त्या लक्ष्ये लक्षणस्येत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः । धातुग्रहणमिति । सिचा तदाक्षेपे सिद्धे इति

यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटीति । अकोषीत् । अमोषीत् । सिचि वृद्धेरप्येष प्रतिषेधः । लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठते । अथवा सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति । तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका । तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः । अस्ति पुनः क्व चिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति । अस्तीत्याह । सुजाते अश्वसूनृते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते अन्यदिति । पूर्वरूपे प्रतिषिद्धे ऽयाद-

---

रित्यत औपदेशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्ततइत्यदोषः । लक्षणं हीति । नेटीति लक्षणमविशेषेण वृद्धिग्रहणमात्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते । यो ह्यव्यक्तं कथयति स ध्वनतीत्युच्यते । एव मिहापि अस्या एव वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः । स्यादेतत् । प्रतिषेधस्यैकनिषेधे चरितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेध्यान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह । भ्रमतीति । सर्वत्र व्याप्रियतइत्यर्थः । स्यादेतत् । यावदेकनिषेधस्य व्यापारस्तावदेव द्वितीयो विधिः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधो ऽशक्यः कर्तुमित्याह । मुहूर्तमिति । उभयत्रापि व्यापारान्नैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः । तस्या अपीति । अपिशब्दात्सिचि वृद्धेरपि । अस्तीत्याहेति । नान्तः पादमव्यपरइति पाठमाश्रित्यैवमुक्तम् । यद्येवं वृक्षावित्यत्र नादिचीत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घवद् वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्गः। नैष दोषः ।

भावः । एवञ्च कव्यादिभ्य आचारक्विपि अकवायीदित्यादौ वृद्धिर्नेति लभ्यते । माधवस्तु वृद्धिं मनुते । बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्त्या सन्ध्यक्षरान्तनामधातौ वृद्धिर्न अन्यत्र भवत्येवेति तदाशयः । तेन सेशब्दादिभ्य आचारक्विपि न वृद्धिरित्यलम् । वस्तुतस्तु नैव सन्ध्यक्षरमिति एवगर्भैतज्ज्ञाप्यप्रामाण्येन सन्ध्यक्षरान्तेभ्य आचारक्विवेव नेत्याहुः । (हलन्तलक्षणावृद्धिर्बाधिकेति) भाष्ये इग्लक्षणा भावे येननाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । इत्याहेति । इत्याशंकायामाहेत्यर्थः । नैकत्रेति । बाध्यसामान्यचिन्तेयम् । नेटीत्यत्र हलन्तस्येत्यनुवर्त्य हलन्तस्य या वृद्धिः प्राप्ता सा सर्वापि नेत्यर्थस्तेनालावीदित्यादौ न दोष इति बोध्यम् । बाध्यविशेषचिन्तायामाह । भाष्ये (अथवेति) । तद्व्याचष्टे (अपिशब्दादिति । स्वप्रतिषेध्यहलन्तलक्षणवृद्धिप्रतिषेधद्वारा भ्रष्टावसरन्यायेन सिचि वृद्धेरप्यभावः प्रतिपाद्यते इत्यर्थस्तद् ध्वनयन्नाह । भाष्ये (अस्तिपुनः क्वचिदित्यादि) । ननु तत्र प्रकृतिभावेन साक्षादेवोत्सर्गापवादयोर्निवृत्तिर्न त्वपवादेन बाधादुत्सर्गस्येत्यत आह । नान्तइति । भाष्ये (नभवन्तीति) भ्रष्टावसरन्यायेनेति भावः । पूर्वसवर्णदीर्घवद्वृद्धेरपीति । अवर्णादचि यद्यत्प्राप्तन्तन्नेति बाध्यसामान्यचिन्तारूपाद्यपेक्षेणेयं शङ्का ज्ञापकाद्बाध्यविशेषचिन्तैवाश्रीयते इत्युत्तरम् । पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे वृद्धेरपीति पाठे भ्रष्टावसरन्यायानित्यत्वेन क्वचिदपवादनिवृत्तावपि तद्विषये उत्सर्गप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति भावः ।

योपि न भवन्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते । सा ङिति मा भूत् । न्यनुवीत् । न्यधुवीत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्रोवङादेशे कृते ऽनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति । यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति । अकार्षीत् । अहार्षीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति । मा भूदेवं हलन्तस्येत्येवं भविष्यति इह तर्हि न्यस्तारीत् । न्यदारीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवम् । ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति । इह तर्हि अलावीत् अयावीत् । गुणे कृते ऽवादेशे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवम् । ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति । ल्रान्तस्येत्युच्यते । न चेदं ल्रान्तम् । ल्रान्तेत्यत्र वकारोपि निर्दिश्यते । किं वकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो वकारः । यद्येवं मा भवानवीत् । मा भवान्मवीत् । अत्रापि प्राप्नोति । अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि । तद्वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । णिश्विभ्यां तौ निमातव्यौ । यद्यप्ये-

---

संयोगाद्यावित्यादेर्ज्ञापकादनन्तरस्य नादिचीति निषेधात् । अन्तरङ्गत्वादिति । उवङादेशः सिचमेवापेक्षते । वृद्धिस्तु सिच्परस्मैपदे । लुप्तनिर्दिष्ट इति । लोपो व्योर्वलीति भावः । किमत्र प्रमाणमिति चेत् । अभियुक्तस्मरणमेव । णिश्विभ्यामिति । णिश्विग्रहणमकृत्वा ऽविमवी प्रतिषेधार्थं वक्तव्यौ एवं सति गौरवाभावः । निमातव्याविति ।

परे त्वथवेतिभाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तित्वात्प्रौढ्या । अष्टावसरन्यायस्तु नास्त्येवोक्तनिर्देशात् । अत एव नान्तः पादमिति सूत्रे एङीतीत्यनुवर्त्य एङीति यद्यत्प्राप्नोति तस्य निषेध इत्यर्थमाश्रित्य सर्वनिषेधकत्वं तस्योक्तमिति वदन्ति । इष्टार्थत्वे पूर्वपक्षिणा प्रौढ्यापि खण्डिते सिद्धान्ती तदभ्युपेत्याप्याह । (उत्तरार्थमेवेति) । नू धू-धातू कुटादौ । भाष्ये (अनन्त्यत्वादिति) । अचो ऽनन्त्यत्वादित्यर्थः । नन्विकः परिभाषाभावे ऽन्त्यालमात्रस्य सा प्राप्नोतीति अनन्त्यत्वादित्यसङ्गतमिति चेन्न । हलन्तेषु हलन्तलक्षणया बाधेनास्या वृद्धेरजन्त एव व्यवस्थितेरित्याशयात् । सिद्धान्त्याह । यदितर्हीति ॥ अत्र यदीत्यनेनापवादत्वात्तद्विषये ऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वक्तुमशक्येति ध्वनितम् । इत उत्तरग्रन्थस्तु सिद्धान्त्याशयानभिज्ञपूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरिति बोध्यम् । लुप्तनिर्दिष्ट इत्यत्र पूर्वं निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्त इत्यर्थे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । न च गुणे कृते वार्णादाङ्गमिति न्यायेनावं बाधित्वा वृद्धौ आवादेशे ऽलावीदित्यादेः सिद्धौ वप्रश्लेषो व्यर्थ इति वाच्यम् । सिचि वृद्धिरित्यस्यापवादत्वाज्ज्ञानेनैव एतत्परिभाषाज्ञानेनैवास्य प्रवृत्तेरदोषात् । न च वकारप्रश्लेषे ऽश्रवीदश्रावीदिति श्रव् धातोर्नित्यवृद्ध्या-

तदुच्यते । अथ वैतर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । गुणे कृते ऽयादेशे च यान्तानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति । यदयमतो हलादेर्लघोरित्यकारग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अकोषीत् । अमोषीत् । यदि सिच्यन्तरङ्गं स्यात् । अकारग्रहणमनर्थकं स्यात् । गुणे कृते ऽलघूपधत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति ततो ऽकारग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात् । न्यकुटीत् न्यपुटीदिति । यत्तर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति । यच्च करोत्यकारस्य ग्रहणं लघोरिति कृतेऽपि । तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः* । तस्मा-

---

मेङो रूपम् । परिवर्तनीयावित्यर्थः । न सिचीति । न्यायादप्येतत्सिध्यति । येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्य वृद्ध्या बाधात् । प्रयोजनं चास्ति । चिरिजिर्योर्यङ्लुगन्तानां च

पत्तिः । अस्या एकदेशयुक्तित्वेन तदज्ञानेनैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तेः । जिरिचिर्योर्यज्ञा-नवद् इत्याहुः । एतद्भाष्यप्रामाण्यात्स धातुः पवर्गीयान्तो वबयोः समानश्रुतित्वाल्लोके दन्त्योष्ठ्यश्रुतिरित्यन्ये । अवेराटि वृद्धवृद्ध्योरविशेष इति आण्निवृत्तये भाष्ये माङ् प्रयुक्तः । एकादेशे पुनरप्यविशेषस्तदवस्थ इति भवानित्युक्तं भवौ तु प्रयोजनान्तरासत्त्वेऽप्यैकरूप्याय तत्प्रयोगः । श्विवमव्योर्नेति निषेधश्च मध्येपवादन्यायेनातो ल्रान्तस्येत्यस्यैव तेनातो हलादेरिति विकल्पो भवत्येवेति बोध्यम् । सिचि वृद्धिरिति सूत्रन्तु अचैषोदित्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतन्मते इति बोध्यम् । कृते ऽप्यचारितार्थ्येऽपि स्वप्राप्तिकाले प्राप्तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध इत्येतदाह । न्यायादपीत्यादि । बाध्यसामान्यचिन्तया च सकलान्तरंगबाध इति बोध्यम् । एवञ्च न ज्ञापकोपयोगः । नापि ज्ञापकसंभवो नापि प्रयोजनं वार्णपरिभाषया ऽचिरायीदित्यादौ गुणे कृते ऽयादेशात्पूर्वं वृद्धिप्राप्तेः । न वा वकारप्रश्लेषस्य फलं नाप्यविमव्योः प्रतिषेधस्येति श्ववधातौ वृद्धिविकल्प एवेति बोध्यम् । नैतदस्ति ज्ञापकमिति भाष्ये । न्यकुटीदित्यादावन्तरङ्गतया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधेऽपि भ्रष्टावसरन्यायेन न वृद्ध्यभावः । सिद्धान्ते न्यायाभावादिति भावः । यत्तर्हि णिश्व्योरिति । ननु णिश्विस्थाने ऽविमवो इति वदन्तं प्रतिणिश्विप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न । ज्ञापकत्वे संभवति नियमासंभव इत्याशयात् । यच्च करोतीति । इग्ग्रहणाभावे ऽकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धिवारणाय बाध्यविशेषचिन्तापक्षे त्वया सिचिवृद्धावपादत्वान्तलक्षणाय । निषेधे तेन न्यायेन

दिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया । षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वादिङ्निवृत्ति * । षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । दधि मधु । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् * । अन्यतरार्थमेतत्स्यात् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुण एवेति । प्रसारणे च * । प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । याता । वाता । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । विषयार्थं पुनर्वचनम् * । विषयार्थमेतत्स्यात् वचिस्वपियजादीनां कित्येवेति । उरण्परे च * । उरण्परे

नयत्यादीनामचिरायीत् । अजिरायीत् । अनेनायीत् । अचेचायीत् । इत्यादौ वृद्धिसिद्धिः । अन्यथा गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वाद् वृद्धिप्रतिषेधः स्यात् । षष्ठ्या इति । स्वतन्त्रमिदं गुणवृद्ध्योर्विधायकमिति पूर्वः पक्षः । अन्यतरार्थमिति । नन्वनिकापि यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत् स्यात् न तु नियमार्थम् । नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात् । एवं मन्यते द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । तेन गुणवृद्धिप्रदेशेषु इक इत्यस्योपस्थानान्नास्त्यनिकः प्रसङ्गः । प्रसारणे चेति । तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः । इग्यण इत्यत्र यण

सिचि वृद्ध्यप्राप्तेः स्वीकारेण त्वदुक्त्या ज्ञापकमेवेति भावः । एतेन सिच्यन्तरङ्गाभावेऽपि परत्वाद् गुणस्य वृद्धिबाधकताया दुर्वारत्वेन । कौषोदित्यादौ लघुत्वाभावादेव वृद्ध्यभावे ऽत इति व्यर्थमेवेत्यन्त्यं ज्ञापकमसङ्गतं तथापि णिश्र्व्योर्गुणे वार्णपरिभाषया ऽयादेशं बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधाय णिश्विग्रहणमप्यावश्यकमित्याद्यमप्यसङ्गतमित्यपास्तम् । एकदेश्युक्तित्वेनादोषात् । एतदेव ध्वनयन् (यदितर्हीति) । सिद्धान्त्युक्तौ यद्यन्तर्भावसूचितम् । एवञ्च न्यनुवीदित्यादौ उवङं बाधित्वा प्राप्ताया वृद्धेर्निषेधायेग्लक्षणा सिचि वृद्धिरास्थेयेत्युपसंहरति सिद्धान्ती (तस्मादिति) भाष्ये । इग्लक्षणत्वेन निषेधायाकौषीदित्यादावनिको गुणव्यावृत्तये चेति भावः । बाध्यसामान्यचिन्ता भ्रष्टावसरन्यायश्चैकदेश्युक्तिर्न तु सिद्धान्तः । अत एव न्यस्तारीदित्युपक्रम्य हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेध इत्युक्तमित्यलम् । विधायकमिति । इको यणचीत्यादि तु स्वविषये ऽस्य बाधकमिति न तद्वैयर्थ्यरूपो दोषः ॥ भाष्ये (इयङ्निवृत्तिरि) त्यस्य गुणवृद्धिरूपादेशेनेत्यादिः । पुनर्वचनमदेङ्गुण इत्यादि रूपम् । नियमाद्विधिरिति । प्राप्तबाधानुवादरूपदोषापत्त्या परिसङ्ख्यारूपो नियमो गुरुरिति भावः । द्वितीयमिति । केवलविधायकत्वे अनुवृत्त्यैव सिद्धे इहत्यगुणवृद्धिग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः । यातीत्यादि निर्देशैर्गुरोरपि नियमस्याश्रयणमित्यन्ये । तुल्यन्यायेति । षष्ठीदर्शनरूपो न्यायः । वाक्यभेदेनेति । ष्यङः संप्रसारणमित्यादि निर्वाहाय सामान्येन संज्ञाविधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक इति भावः । विषयार्थमित्यस्य निमित्तनियमार्थमित्यर्थः । गुणादिविधावपि अधिकारलभ्या

च सर्वेषामृकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । कर्तृ । हर्तृ । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्त्तव्याः । एकस्तावत् क्रियते । । तत्रैवेमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते । अथवा षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे । अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीति । इह कस्मान्न भवति । याता । वाता । इदं तत्रापेक्षिष्यते । इको गुणवृद्धी इति । यथैव तर्हि इदं यत्रापेक्षिष्यते एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे । सार्वधातुकार्द्धधातुक-

---

इति स्थानषष्ठी । तेन यणः स्थाने इग्भवति स च संप्रसारणसंज्ञ इति वाक्यार्थः स्यात् । वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं विधीयते । कर्तृ हर्तृ इति । अन्तरतमस्याणोभावात्सर्वेऽप्यणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति । सिद्धमिति । स्वातन्त्र्यमेषां निवर्तयति । तेन यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानम् । अङ्गस्य वच्यादीनामृत इद्धातोरित्यादौ । इमावपीति । स्वरितत्वादनयोरन्तरालवर्त्तिभिश्चायोग्यत्वात्सम्बन्धाभावः । अथवेति । षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्र योगविभागः करिष्यते । षष्ठीति । यदेतदनुक्रान्तं तद्यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठते इत्यर्थः । तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषाम् । ततः स्थानेयोगेति । षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते । अथवेति । अन्यतरार्थं पुनर्वचनमिति वदता ऽवश्यमेव संबन्धः कर्तव्यः । यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति उपतिष्ठते इति । अन्यथा याता वातेत्यादिषु विध्यर्थत्वे सम्भवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते । अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षायामेकवाक्यतयैवापेक्षास्तु । तेनैकरूप एवार्थो न तु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यञ्च । तदपेक्षिष्यामहइति । अस्य स्वातन्त्र्यं निरसितु-

---

षष्ठीत्याह । अङ्गस्येति । तयोरण् रपर इत्यत्र षष्ठीत्यनुवर्त्य पूर्वोक्तार्थः सुलभः । एतयोरपि तत्रानुवृत्त्या षष्ठीति संबन्धेन तदर्थलाभः । तत्रानुवर्त्तनं यदि लौकिकोधिकारस्तर्हि स आकाङ्क्षानिबन्धनः । न च षष्ठीस्थान इत्यस्याकाङ्क्षेत्यत आह । स्वरितत्वादिति । लक्षणानरोधाच्चेत्यपि बोध्यम् । षष्ठीति । योगविभागे च षष्ठीति सूत्रं साकाङ्क्षमिति लौकिको ऽपेक्षालक्षणो ऽधिकार इति भावः । योग्यत्वादिति । व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् । उपतिष्ठत इति । अनुवर्त्तत इत्यर्थः । अन्यतरार्थमिति । केवले विधित्वे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणवैयर्थ्यमक्तमेव । न तु वाक्यभेदेनेति । एकवाक्यत्वे संभवति तस्यायुक्तत्वमिति भावः । एतेनेग्यण इत्यपि व्याख्यातम् । तत्रापि संज्ञाविधाने इगनुवाद्यः । अनुवाद्यत्वञ्च ष्यङः संप्रसारणमित्यादीनां सार्थक्यायावश्यकम् । एवञ्चैकरूप्यायानुवाद्यत्वमेवास्तु न तु विधेयत्वं वचिस्वपीत्यादीनामियामकत्वापादकमिति बोध्यम् । (तदपेक्षिष्यामह

योरिको गुणवृद्धी इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥४॥ धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । लूञ् । लविता लवितुम् । पूञ् । पविता पवितुम् । आर्द्धधातुक इति किमर्थम् । त्रिधा बद्धा

मित्यर्थः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥४॥ गुणवृद्ध्योः प्राधान्यादयं निषेधो न तु तद्गुणभावादिक्परिभाषायाः । दीधीवेवीटामिति चासंबद्धं परिभाषाया निषेधे स्यात् । कृत्स्नस्य धातोर्लोपे गुणवृद्धिप्रसङ्गाभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोऽत्र धातुलोपो ऽभिमतः । अवयवाक्रिययापि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनात् । यथा पटो दग्ध इति । अथवा समुदायशब्दो ऽवयवे तद्रूपारोपाद्वर्तते । धातुग्रहणमिति । उपसर्जनस्यापि यथा परामर्शस्तथा केषां शब्दानामित्यत्र प्रतिपादितम् ।

इति) । एवञ्च यथा विधेः स्वान्याकाङ्क्षा तथा ऽस्यापि स्वसंबन्धिविधेयबोधकस्यापेक्षेति एकवाक्यतैवेति भावः । एवञ्च स्वातन्त्र्यं दूरापास्तमेव । तदाह । अस्येति । आवृत्तौ तु न मानमिति शिवम् ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

नधातु ॥ ४ ॥ प्राधान्यादिति । प्राधान्यं च संस्कार्यत्वरूपम् । असंबद्धमिति । अलोन्त्यस्येत्यनेनापि । इक एव प्रसक्त्या परिभाषानिषेधे वैयर्थ्यम् । कृत्स्नस्येति । दुरीणो लोपश्चेति इक्संनियोगेन कृत्स्नधातुलोपोस्तीति तदसंभवो नोक्तः । अथवेति । आद्यपक्षे अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपोन्त्ये समुदायधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य अवयवे आरोपितत्वमिति भेदः । परामर्शः । शब्देन पृथगुपादानम् । प्रतिपादितमिति । बुद्ध्या पृथङ् निष्कर्षादितिभावः । लोपविशेषणमिति । सन्निहितत्वादिति भावः । सिद्धान्तेत्विति । निषेध्यत्वेन गुणवृद्ध्योः शब्दप्राधान्याल्लोपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः । न च लोपशब्दोधिकरणघञन्तः । अदर्शनं लोप इत्यादौ भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात् । गणे सानुबन्धस्य पाठाद् विशिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत आह । अनुबन्ध इति । यस्मादिति । उपदेशपदाभावेपि अन्तरङ्गत्वात्सर्वतः पूर्वं सा धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषे विधित्सितइति भावः । धातुसञ्ज्ञेत्संज्ञयोः समकालत्वेपि न क्षतिरित्याह । लूशब्दस्यैवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यान्तस्यैव क्रियावाचित्वावगमात् । गणपठितक्रियावाचिनां च धातुत्वविधानादिति

वृषभो रोरवीति। किं पुनरिदमार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम्। आर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति। आहो स्विद् गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणम्। धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति। किं चातः। यदि लोपविशेषणम्। उपेद्धः प्रेद्धः। अत्रापि प्राप्नोति। अथ गुणवृद्धिविशेषणम्। क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु लोपविशेषणम्। कथम् उपेद्धः प्रेद्ध इति। बहिरङ्गो

विनापि धातुग्रहणेन लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते। अनुबन्धलोपस्य चानैमित्तिकत्वाल्लवितेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः। सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः। अनुबन्धो न धात्वेकदेशः। यस्मादुपदेशएवेत्संज्ञा। प्रयोगे तु लूशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ ञित्कार्यं लभते। लूशब्दस्यैव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता। रोरवीतीति। सत्यार्द्धधातुकग्रहणे शब्दवत्त्वादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरसन्दिग्धो भवति नान्यथा। क्रमेण सूत्रप्रत्याख्यानायार्द्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः। किं पुनरिति। आर्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहिपक्षे तूभयविशेषणं वेति पक्षत्रयसम्भवात् प्रश्नः। प्रेद्ध इति। नन्वाद्गुणोऽनिग्लक्षण इति तन्निषेधो न भविष्यति। परिहारान्तराभिधानादेतन्नाश्रितमित्यदोषः।

भावः। रोरवीतीति। यङ्लुगन्तस्य रूपम्। शब्दवत्त्वात्। शब्देनोपादानात्। नान्यथेति। अन्यथान्तरंगत्वात्तस्य रुष एव स्यादित्यर्थः। ननु पदप्रयोजनचिन्ता वृत्तिकारस्योचिता न भाष्यकारस्येत्यत आह। क्रमेणेति। तत्तत्पदप्रयोजनखण्डनक्रमेणेत्यर्थः। क्रममेवाह। आर्धधातुकस्य चेति। लोपविशेषणम् श्रुतत्वात्। गुणादिविशेषणम् प्राधान्यात्। तत्र लोपविशेषणत्वे आर्धधातुके परे पूर्वस्य धात्वंशस्य लोप इति वाच्योर्थस्तत्फलितमुक्तम्। भाष्ये (आर्धधातुकनिमित्ते लोप इति)। एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्धधातुके परे प्रत्यासत्त्या पूर्वस्य धातोर्यौ गुणवृद्धी इति वाच्योर्थः। अनुवादेपि इको गुणवृद्धी अचश्चेति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणां प्रवृत्तिस्वीकारात्तत्फलितमुक्तम्। (आर्धधातुकनिमित्ते ये इति)। प्राप्नुत इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति। बहुव्रीहीति। उभयानुग्रहायेति भावः। यद्यपि धातुलोप इति समस्तमार्धधातुकविशेषणं तथापि विशेषणशब्दः परिच्छेदकपर इति न दोषः। नन्वाद्गुण इति। नन्विक्स्थानिकत्वादयमपि इग्लक्षणः। न चात्राप्यनुवृत्तमिक इति स्वरूपपरम्। उत्तरसूत्रे इव स्वरूपपदार्थकत्वव्यवस्थापकशब्दाभावादिति चेन्न। इकोगुणवृद्धीति संपूर्णमनुवर्त्य यत्रेदन्तत्र न धात्वित्युपतिष्ठत इत्यर्थेनास्यापि परिभाषात्वाङ्गीकार इति भावात्। यद्यप्यत्र द-

गुणो ऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । यद्येवं, नार्थो धातुग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति । लूञ् । लविता लवितुम् । पूञ्, पविता पवितुम् । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । अथवा पुनरस्तु गुण वृद्धिविशेषणम् । ननु चोक्तं क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । चेले क्नोपेरिति । परिगणनं कर्त्तव्यम् । यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधः* । यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

बहिरङ्ग इति । यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधो ऽन्तरङ्गः गुणो बहिरङ्गः । यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणो ऽन्तरङ्गः । पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो बहिरङ्गः । सर्वथा बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः । ननु नाजानन्तर्यइति निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिः । यत्र कार्यविधावानन्तर्येणाचोराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषायाः । यथा ऽक्षद्यूरिति । तत्र हीको यणचीति वचनादिगचोराश्रयणम् । अस्मिंस्तु प्रतिषेधसूत्रे नास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः । यङ्यक्क्यवलोप

न्तद्विहिते गुणवृद्धी नेत्यर्थः । तद्वच्चरति । यत्रेक्परिभाषा व्याप्रियते तत्रायं निषेध इति इक्प्रकरणादिति भाष्यप्रतीके अर्थाधिकारेण स्वरूपपरस्यैवेक इत्यस्यानुवर्त्तनाद्धा । यदेति । पूर्वं धातुः साधनेनेति सिद्धान्तपक्ष इत्यर्थः । यदात्विति । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षे पूर्वमेव जातस्य निषेधायोगादिति भावः । बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति । द्वितीये बहिरङ्गनिमित्तस्यासिद्धत्वाद् विधिप्रवृत्तिकाले ऽनिष्पन्नत्वान् निषेधाप्राप्त्येष्टसिद्धिरित्यर्थः । एतेन जातस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गे कर्त्तव्ये ऽनेनासिद्धत्वप्रतिपादनेपि जातेन्तरङ्गे पश्चात्प्राप्तबहिरङ्गस्यानेनासिद्धत्वप्रतिपादने मानाभावः फलाभावो ज्ञापकविरोधश्चेत्यपास्तम् । परन्त्वयं पक्षः सुट्कात्पूर्व इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये दूषित इति भाष्योक्तमेव सम्यक् । नन्विति । इयञ्च षत्वतुकोरिति सूत्रेण ज्ञापिता । अन्यथा बहिरङ्गासिद्धत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अचोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । धर्मिग्राहकमानस्य तथैव सत्वात् । अनुपस्थानमिति । अस्यानेत्यादिः । तत्र हीति । ततश्च परोप्यूडसिद्धो नेत्यर्थः । तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते । अत एव भाष्ये विप्रतिषेधसूत्रभिन्नस्थले न क्वाप्येतदुक्तं यो यथा ऽसिद्धपरिभाषाज्ञापकविप्रतिषेधसूत्रे उक्तमपि पुनर्वाह ऊठ् सूत्रे उक्तमिति विवरणकृतः । अस्मिन्निति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्पश्चात्प्रवर्त्तमाने इत्यर्थः । क्नूयधातोर्णिचि पुकि लोपो व्योरिति यलोपः । वाक्यकारः सूत्रे ऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय परिगणनमाह । परिगणनमिति । अत्र यस्य हल इति लोपः समुदायलोप इति मत्वा यक्क्यपोः परिगणनं बेभिदितेत्युदाहरणञ्च बोध्यम् । ननु भञ्जिरञ्ज्योरौपदेशिकनस्यैव भञ्जेश्च चिणि रञ्जेश्च वजि चेत्यादिना लोप इति नुम्लो-

यङ् । बेभिदिता । मरीमृजः । यक् । कुषुभिता । मगधकः । क्यच् । समिधिता । दृषदकः । यलोपे । जीरदानुः । किं प्रयोजनम् । नुम्लोपस्त्रिव्यनुबन्धलोपेऽप्रतिषेधार्थम् * । नुम्लोपे स्त्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति । नुम्लोपे । अभाजि । रागः उपबर्हणम् । स्त्रिवेः । आस्रेमाणम् । अनुबन्धलोपे । लूञ् । लविता । लवितुम् । यदि परिगणनं क्रियते । स्यदः । प्रश्रथः । हिमश्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । वक्ष्यत्येतत् । निपातनात्स्यदादिष्विति * । तत्तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नुम्लोपे कस्मान्न भवति । इक्प्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः * । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः । यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । स्यदः प्रश्रथः । हिमश्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति । अवोदः । एधः । ओद्म इति । निपातनात्स्यदादिषु * । निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो भविष्यति । न च भविष्यति । यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । स्त्रिव्य-

---

इति । व इत्यत्राकारोपि विवक्षितः । तेन धातुपाठे यो ऽकारान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम् । अन्यथा स्त्रिविः कथं निवार्येत । बेभिदितेति । बेभिद्यशब्दात्तृच् इट् यस्य हल इति यलोपः । मरीमृज इति । यङोचि चेति यङो लुक् । कुषुभमगधशब्दौ कण्ड्वादिगणपठितौ धातू ताभ्यां यक् । ण्वुल्तृचौ । यस्य हल इति यलोपः । समिद्दृषच्छब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययौ ण्वुल्तृच् । क्यस्य विभाषेति यलोपः । नुम्लोप इति । नुमिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उपबर्हणमिति । बृहिवृद्धौ । इदित्वान्नुम् । बृंहेरच्यनिटीति वार्तिकेन नलोपः । आस्रेमाणमिति । अस्रेमाणमित्यपि वेदे पठ्यते । तत्र नञ्पूर्वात् स्त्रिवेर्मनिन् प्रत्ययः । वकारलोपः । ऊडादेशश्छान्दसत्वाद्गुणस्य न भवति । परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः ।

प इत्यसंगतमत आह । नुमितीति । नन्वनिदितां हल इति लोपेन नलोपे ऽनिदिदुपबर्हिणा इदं सिद्धमत आह । बृहिवृद्धाविति । स नास्त्येवेति पूर्वपक्षाशयः । ऊडादेश इति । ज्वरत्वरस्रिव्यवीत्यनेन । भाष्ये (इत्यत्रापि प्राप्नोतीति) । वृद्धिरिति शेषः । न प्राप्नोतीति पाठे निषेध इति शेषः । निपातनादिति । स्यदो जवे अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथा इति निपातनम् । तस्य नलोपमात्रफलकत्वे नलोपविधानेनैव सिद्धे निपातनवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । तेनेति । अन्यथोर्गुण इत्यादावपि परिभाषाप्रवृत्तौ तस्यापीग्लक्षणत्वे लैगवायन इत्यादौ निषेधः स्यादिति भावः । यत्रेकपरिभाषेति । न चेक इत्यनुवर्त्यैको न त इत्येव व्याख्यानमुचितमिति वाच्यम् । मरीमृजः सरीसृप इत्यादाविकः प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वाभावान्निषेधानापत्तेः । तदाह भाष्ये (इग्लक्षणयोरिति) । यथे-

नुबन्धलोपे कथम् । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् ॥ आर्धधातुकानिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः । यद्यार्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । जीरदानुः । अत्र न प्राप्नोति । रकि ज्यः संप्रसारणम् ॥ नैतज्जीवे रूपम् । रक्येतज्ज्यः संप्रसारणं भवति । यावता चेदानीं रकि जीवेरपि सिद्धं भवति । कथमुपबर्हणम् । बृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं विज्ञायते बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति । अचीति हि लोप उच्यते । अनजादावपि दृश्यते । निबृह्यते । अनिटीति चोच्यते । इडादावपि दृश्यते । निबर्हिता । निबर्हितुमिति । अजादावपि न दृश्यते । बृंहयति । बृंहकः । तस्मान्नार्थः परिगणनेन । यदि परिगणनं न क्रियते । भेद्यते छिद्यते । अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । धातुलोपइति नैवं विज्ञायते धातोर्लोपो धातुलोपो धातुलोप इति । कथं तर्हि । धातोर्लोपो यस्मिंस्तदिदं धातुलोपं धातुलोप

इक्प्रकरणादिति । तेन यत्रेक्परिभाषा स्थान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्रियते तत्रायं निषेध इत्यर्थः । प्रत्ययाश्रयत्वादिति । लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यर्थः । जीरदानुरिति । वर्णनिमित्तोऽत्र वकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः । रकि ज्य इति । एवं च जीरेत्यवग्रहः सिद्ध्यति । बहुव्रीहित्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः । बृहिरिति । बृहबृहिवृद्धाविति पाठात् । भेद्यत इति । गुणो णिलोपश्चार्द्धधातुकनिमित्त इति पक्षद्वयेपि दोषः । अपवादविषयपरिहाराच्चान्तरङ्गोपि गुणोत्र न प्रवर्ततइत्युपन्यासः । कथं तर्हीति । बहुव्रीहौ सत्येकार्द्धधातुकनिमित्तत्वं लोपस्य गुणवृद्ध्योश्चाश्रितमिति

तदर्थलाभस्तथोक्तम् । इक्परिभाषालक्षणयोरिति तदर्थः । लोपेति । प्रत्ययाश्रयत्वादिति भाष्यस्य लोपे आर्द्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणादित्यर्थ इति भावः । न प्रत्ययेति । प्रत्ययस्याश्रुतत्वादनाच्छिन्नत्वाच्चेति भावः । अवश्यं जीरदानुशब्दस्यैवमेव व्युत्पत्तिःकार्येत्याह । एवञ्चेति । अवान्तरपदत्वे सत्येवावग्रह इत्युत्सर्गादिति भावः । ननु रदानुप्रत्यये रेफाकारउदात्तः समासे त्वन्तोदात्त स्यादत आह । बह्विति । जीरस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । जीवेर्विचि तु गुणनिषेधो भवत्येव । एतेनार्धधातुकत्वेन यत्र लोपे निमित्तता तत्रैव लोपे निषेध इत्यपास्तम् । वार्त्तिकविरोधात् । यङोचि चेत्यत्रापि तत्वेनानिमित्तत्वाल्लोलुव इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । धिव्यादिभ्यस्तु विजभाव एव । भाष्ये यावताचेदानीमिति) । कित्वे न गुणनिषेधादिति भावः । अत्र वलोपो लोपो व्योरित्यनेन । इदञ्च यथाश्रुतसूत्रमते । वलोपप्रत्याख्याने तु रकिज्य इत्येव शरणम् । पक्षद्वयेपीति । तन्त्रेणोभयविशेषणत्वपक्षेपीत्यपि बोध्यम् । गुणो ण्याश्रयो णिलोपो यगाश्रयः । अपवादेति । प्रकृश्यत्र चापवादविषयमिति परिभाषयेति

इति । तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः । यदि तर्हीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । पापचकः । पापठकः । मगधकः । दृषदकः । अत्र न प्राप्नोति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् * । अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । अनारम्भो वा * । अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः । कथं बेभिदिता । मरीमृजकः । कुषुभिता । समिधिता इति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति । यत्र हलचोरादेशः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । सरीसृप इति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । लुकि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक् क्रियतामल्लोपो वेति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादल्लोपः । नित्यो लुक् । कृतेप्यल्लोपे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । लुगप्यनित्यः । कथम् । अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोति । अन्यस्याकृते । शब्दान्त-

---

भेद्यते इत्यादौ भिन्ननिमित्तत्वाद् गुणो न निषिध्यते । यत्र हलचोरादेश इति । लुका कृत्स्नो यङ् लुप्यतइत्याशयः । अत्रापीति । कृतेप्यकारलोपे एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति यकारः प्रत्ययसंज्ञो भवत्येवेति भावः । नित्यो लुगिति । लुक्शास्त्रप्रवृत्तिर्नित्या । अनवकाश इति । नाप्राप्ते लोपे लुगारम्भात् । सावकाश इति । भिन्न-

---

भावः । एतेन गुणप्रतिषेधौ यत्र समानकालौ तत्र चरितार्थौ निषेधो नान्तरंगगुणं बाधितुं क्षमत इत्यपास्तम् । न च भेद्यते इत्यत्रापि परस्मिन्निति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्राभावातिदेशस्य च सत्त्वेन स्थानिनि णिचि सति अप्रवृत्तो निषेधस्य लोपेऽप्यभावातिदेशान्न दोष इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावाश्रयणे सूत्रप्रत्याख्यानमेवेति तदनाश्रयणेन सूत्रवत् तदनाश्रयणेनैवायं दोष इत्याशयात् । भाष्ये (तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरिति) प्रतिषेध्येति शेषः । अत एवाभाजीत्यादिसिद्धिरिति भावः । अकारलोप इति । अतो लोप इत्यनेन । यङ्लुगन्तात् ण्वुलि तु सूत्रमतेऽपि निषेधो न । आर्धधातुकनिमित्तलोपाभावात् । मरीमृजक इति । अत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे क्ङित्यजादौ वेष्यत इति विकल्पो न व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । नन्वेवं लुक्शास्त्रं व्यर्थं स्यादत आह । कृतेपीति । अवशिष्टे तच्चरितार्थमिति भावः । भाष्ये (लुकि कृते इति) । अनवकाशत्वादन्तरङ्गानपीति न्यायाच्च लुकि कृतेऽतो लोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतर आशयानभिज्ञ आह । परत्वादिति । ननु यस्य लोपः कृतस्तस्य लुगप्राप्तेराह । लुक्शास्त्रेति । गौणत्वादिति । अतिदेशविषये गौणत्वाङ्गीकारेऽतिदेशवैय-

रस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । अनवकाशस्तर्हि लुक् । सावकाशो लुक् । को ऽवकाशः । अवशिष्टः । अथापि कथं चिदनवकाशो लुक् स्यादेवमपि न दोषः । अल्लोपे योगविभागः करिष्यते । अतो लोपः । ततो यस्य । यस्य च लोपो भवति । अत इत्येव । किमर्थमिदम् । लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम् । ततो हलः । हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवति । इह तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत । कृष्णो नोनाव वृषभो

विषयौ लुग्लोपौ अकारस्य लोपो यकारस्य लुक् । ततश्च नास्ति येन नाप्राप्तिन्यायः। अथापीति । यङोऽचि चेत्यत्र यकाराकारसमुदायस्य यङ इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ्व्यपदेशस्य गौणत्वादिति भावः । समानाश्रय इति । तुल्यकाल-

---

प्त्यापत्तेरिदं चिन्त्यम् । किं च भिन्नविषयेपि बाध्यबाधकभावो दृष्टः यथा व्यथोलिटीति संप्रसारणस्य वकारे चारितार्थ्येपि हलादिः शेषबाधकता । भाष्यकारोपि भिदचोन्त्यादित्यस्य विषयभेदेपि प्रत्ययपरत्वबाधकतां वक्ष्यति । तस्मात्कृते चारितार्थ्येपि तत्प्राप्तिकालेवश्यं प्राप्त्यापवादत्वं भवत्येवेत्याशयः । असंभव एव बाधकत्वमिति वार्तिकानुयायिना सावकाशो लुगित्युक्ते स एवाथापीत्याहेति तदुक्तिः कथं चिदिति । भाष्ये (अत इत्येवेति) । अलोन्त्यपरिभाषया अत इत्यनुवृत्तेर्वेत्ति भावः । षयश्च लुकोपवादः । एवञ्चार्थादवशिष्टस्य लुगिति बोध्यम् । अत्र च भ्रस्जोरोपधेति सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणस्य मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तनेन योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च क्वाचिदेव पृथगल्लोपो न सर्वत्रेति बोध्यम् । मरीमृज इत्यत्र विकल्पस्तु न । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । यद्वात्र विकल्प इष्ट एव । तदर्थं सूत्रकृतोप्येतत्कल्पनावश्यकत्वं मनसि निधायैव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमिति भाष्याशयः । लोलुवादौ उवङि अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवत्त्वाभावे पि नोपधागुणः । अचः पूर्वत्वेन दृष्टलोल्शब्दात्परस्य गुणे कर्त्तव्ये पञ्चमीसमासेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावसौलभ्यात् । निमित्तत्वेनाश्रितात्पूर्वस्मादित्यर्थे तु न मानम् । अतिप्रसंगस्य तदनित्यत्वेनैव परिहारात् । भाष्यानुक्तत्वात्तदनित्यत्वाभावेपि पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणेन हे गौरित्यत्रादोषः । पूर्वत्वांशे स्वरग्रहणाज्ज्ञाप्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशबाधेप्यत्र तद्बाधे मानाभावात् । अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिकं च तदंशे व्यवधानं निविष्टम् । किं चाशास्त्रीयस्यापि तस्य तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ इति लोकन्यायेनातिदेश इति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते । लोलू इत्यस्य लोलुवादेशस्तस्य च गुणघटितो लोलोवित्यादेश इत्याहुः । दरीदृश इत्यादावङ्निमित्तगुणस्तु न । अस्याङस्तर्कीकगोचरत्वेन लाक्षणिकतया अङ्ग्रहणेनाग्रहणात् । अत एव दरीदृशक इत्यादौ यङन्ताण्ण्वुलि अङ्निमित्तगुणाभावः । जङ्गमक इत्यादौ यङन्ताण्ण्वुलि उपधालोपस्य, अनङीति निषेधाप्रवृत्तेः । जंगम इत्यादौ तूक्तयुक्त्या समुदायलुगेवेति न दोषः।

यदीदम्। नोनूयतेर्नोनाव। समानाश्रयो लुग्लोपेन बाध्यते। कश्च समानाश्रयः। यः प्रत्ययाश्रयः। अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति। कथं स्यदः। प्रश्रथः। हिमश्रथः। जीरदानुः। निकुचित इति। उक्तं शेषे *। किमुक्तम्। निपातनात्स्यदादिषु। प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्। रकि ज्यः सम्प्रसारणम्। निकुचितेप्युक्तम्। किम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥ क्ङिति च ॥ ५ ॥ क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् * ।

त्वादिति भावः। नोनावेत्यत्र तु बहुलग्रहणानुवृत्त्या अनैमित्तिकोन्तरङ्गो लुक् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति। निकुचित इति। किस्त्वसंयोगेन नलोपे सति उदुपधत्वमिति निमित्तमकित्त्वस्य न भवति। यदि तर्ह्यकारलोपः क्रियते तदा जङ्गम इत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। अनङीति प्रतिषेधात्। अनर्थको ऽयमाङिति चेत्। लोपस्यापि तर्ह्यप्राप्तिः। अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात्। ननु लोलुवादिषूवङादयः स्थानिवद्भावेन न सिद्ध्यन्ति। तेषां स्थानिन्यदर्शनात्सम्भवमात्रे-

---

निजेगिल इत्यादौ ग्रोयङीति नित्यं लत्वमिष्टमेव। सूत्रमते ऽपि न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वाद् यङ्परत्वमस्ति। न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये चेदं ध्वनितमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः। यदि जरीगृह्यादेः सास्मर्यतेश्चाचि संप्रसारणगुणाविष्टौ तर्हि सूत्रमते ऽपि न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन साधनीयौ। भाष्यप्रामाण्यादिष्टाविति गम्यते। अत एव पृथगल्लोपे यङो विषयापहाराभावेन अजेर्वी आदेशे यगि वेव्य इति स्यादित्यपास्तम्। योगविभागस्य क्वाचित्कत्वेन तत्र लुक एव प्रवृत्त्या ऽत्त्वतः पूर्वादिभ्यो वाल्लेभ्यो विज् नास्त्येव। अनभिधानात्। इदश्च लोपोव्योरिति सूत्रे भाष्ये ऽपि ध्वानितम्। एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगाणां भाष्यानुक्तानामनभिधानमित्यन्ये। न चैवं न धातुलुक्यचोत्येव सिद्धे आर्धधातुकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। लोपार्धधातुक इत्येव षष्ठीतत्पुरुषेण लोपनिमित्तार्धधातुक इत्यर्थेन लूञादेर्व्यावृत्तिसिद्धौ धातुग्रहणवत्तस्यापि सत्त्वात्। भाष्ये (लुकं वक्ष्यतीति)। लुगतो लोपापवादः। अपवादश्च प्रायेण पश्चाद्भावीति भविष्यन्निर्देशः। ननु भिन्नाश्रययोरपि दीर्घवृद्ध्योरियायेत्यादौ बाध्यबाधकभावो दृष्ट इत्यत आह। तुल्यकालेति। बहुलेति। यङो ऽचि चेति चकारेण। अन्तरङ्ग इति। प्राक्प्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वम्। न हि तदापवादत्वप्रवृत्तिरिति भावः। अकित्त्वस्येति। उदुपधाद्भावादिकर्मणोरिति विहितस्येत्यर्थः। एवञ्चाकित्त्वाभावे क्ङिति चेत्येव निषेधः सिद्धो निकुचित इति भावः। सन्निपातः संबन्धस्तद्विघात इति कर्मण्यण्। अजादौ प्रत्यये इति। यायायतेः क्विचि यातिरित्यादौ आलोपानापत्तेर्वरेग्रहणस्य वैयर्थ्याच्च चिन्त्यमेतत्। अस्य समाधानं त्वस्माभिरुक्तमेव। संभवेति। अत एव न पादन्तसूत्रे वरेग्रहणस्य-

क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। उपधारोरवीत्यर्थम् *। उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च। उपधार्थं तावद्। भिन्नः। भिन्नवानिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। क्ङितीत्युच्यते। तेन यत्र क्ङित्यनन्तरो गुणो भाव्यस्ति तत्रैव स्यात्। चितम्। स्तुतम्। इह तु न स्यात्। भिन्नः। भिन्नवानिति। ननु च यस्य गुण उच्यते तत्क्ङि-

---

णाप्यतिदेशो भवतीत्यदोषः। क्ङिति च ॥५॥ क्ङिति प्रतिषेध इति। इक इत्यनुवर्तते गुणवृद्धी इति च। तत्र यदीक् क्ङितीत्यनेन विशिष्यते क्ङिति परतो य इगिति तदा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तर्यार्थत्वाच्चितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्यान्न तु भिन्नो भिन्नवानित्यादाविति तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। यदा तु क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं तदा परसप्तम्या अप्रसङ्ग एव। नहि विहितयोर्निषेधः। अपि त्वनभिनिर्वृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येव क्ङितीति भवति। क्ङिन्निमित्ता हि तयोः प्रवृत्तिः। उपधारोरवीत्यर्थमिति।

रतीार्थम्। सत्त्रकारे यदि स्याद्यकारलोपस्तदा संभव उवङादेरिति भावः॥४॥क्ङिति च ॥५॥तत्र यदीति। तस्मिन्नितिपरिभाषानुग्रहायेत्यर्थः। यदात्विति। निषेध्यत्वेन तयोःप्राधान्यादिति भावः। नहीति। अनभिनिवृत्ते पूर्वपरव्यवहारस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्तदनुपस्थानं निर्वृत्तनिषेधे तु देवदत्तहन्तृहतन्यायेन चितमित्यादाविकः श्रवणं न स्यादिति भावः। निमित्तेति। अत्र यस्य च भावेनेति सप्तमी। सा च ज्ञापकत्वार्थिका। ज्ञापकत्वं च संबन्धं विनानुपपन्नं सद् विधिशास्त्रक्लृप्तनिमित्तत्वमादाय पर्यवस्यति। एवञ्च निमित्ततया क्ङिज्ज्ञाप्ये गुणवृद्धी नेत्यर्थः। तदाह। क्ङिन्निमित्ता हि तयोः प्रवृत्तिरिति। केचित्तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वं फलतीत्याहुः। परे तु क्ङितीत्येतद् गुणवृद्धिविशेषणमेव। भवनक्रियातदभावयोरमूर्त्तत्वेन क्ङित्परत्वासम्भवात्। इक इत्यस्याद्याप्यनुवृत्त्यनुक्तेः। अनुवृत्तावपि तस्य शब्दपरत्वात्। तस्मान्निमित्तग्रहणाभावे क्ङितीति सप्तम्या तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युपस्थित्या क्ङिति अव्यवहिते पूर्वस्य ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते नेत्यर्थः। अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठत इति त्विको गुणवृद्धी अचश्चेति सूत्रद्वयविषयमेवेत्युक्तं भाष्ये। तस्य निषेधस्यानुपलम्भाच्च। तदद्यग्रति। भाष्ये (क्ङित्यनन्तरो गुणभाव्यस्तीति)। निमित्तग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्परिभाषानुपस्थानं तत्प्रत्याख्याने तु लिङ्गादिना तदनुपस्थानम्। सम्भवन्त्यां परसप्तम्यां यस्य चेति सप्तम्या असंभवाच्च। उपपदविभक्तेरिति न्यायात्। सिद्धसाध्यसमभिहारन्यायस्यापि तस्मिन्निति शास्त्रेण बाध एव। अत एव निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे ह-

त्परत्वेन विशेषयिष्यामः । पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र क्ङित्परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि । पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत । भिनत्ति । छिनत्तीति । रोरवीत्यर्थं च । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते । शचङन्ते दोषः । रियति । पियति । धियति । माद्रुद्रुवत् प्रासुस्रुवत् । अत्र न प्राप्नोति । शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् । अन्तरंगलक्षणत्वादियङुवङोः कृतयोरनुपधात्वात्

उपधाया अपीकः प्रतिषेधार्थं रोरवीतेर्यङ्निमित्तप्रतिषेधानिवृत्त्यर्थम् । अत्र हि तिङ्निमित्तो गुणो न यङ्निमित्तः । ननु चेति । आकाङ्क्षया पुगन्तलघूपस्येति सन्निधानं मन्यते । तथाहि । क्ङिति गुणवृद्धी न भवत इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा । अथवा क्ङितीति प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययेनाङ्गं सन्निधाप्यते ततश्च क्ङिति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात्सिद्धो निषेधः । लघूपधेति । ततश्च समुदायस्यानिर्देशादवयवस्य चेको व्यवधानात्तदवस्थैवाप्राप्तिरित्यर्थः । तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह । शचङन्ते दोष इति । सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधेपि लघूपधलक्षणगुणनिषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः । रियति पियति धियतीति । रिपिगतौ

त इत्युदाहरिष्यति । कैयटोक्तरीत्या इक्पदानुवृत्तावेव निमित्तग्रहणमिति वार्त्तिकस्योक्तिसंभवेन तत्प्रयोजनदानानुक्तिसंभवः स्पष्ट एवेत्याहुः । उपधाया अपीति । उपधायां रोरवीतौ चार्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रतिषेधो यस्य तत्तन्निमित्तग्रहणमिति भाष्यार्थ इति भावः । उपधारोरवीतिभ्यामित्युपधारोरवीत्यर्थमित्यर्थेन नित्यसमास इत्यन्ये । नन्वसंनिहितं पुगन्ताङ्गादि कथन्तत्परत्वेन विशेष्यमत आह । आकाङ्क्षयेति । ननु निषेद्ध्यं गुणवृद्धी प्रति क्ङित्प्रत्ययपरेग्रूपं निषेधविषयं प्रति चाकाङ्क्षा नाङ्गं प्रतीत्यत आह । अथवेति । निषेध्यगुणादेरप्रत्यये क्ङित्यप्रसङ्गेन प्रत्ययग्रहणमिति भावः । एवं च प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वात्तस्यैव तद्विशेषणमिति भावः । आद्यव्याख्यायां परिहारभाष्यं योजयति । ततश्च समुदायस्येति । द्वितीये त्विदं बोध्यम् । नाच्चित्तविशेषणत्वं न्याय्यमिति । भाष्ये (अङ्गविशेषणे होति) । पुगन्तलघूपधस्येत्यस्य बहुव्रीहिणाङ्गविशेषणत्वे इत्यर्थः । यदोत्यनेन न स्वपक्षस्योपादेयतोच्यतेकिंतूभयोःसाम्यमुच्यते इत्याह । तन्निमित्तपक्षस्यापीति । सार्वधातुकनिमित्तस्य लघूपधलक्षणस्य तिब्निमित्तस्य । भाष्ये(अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति) । प्राधान्येनाच एव

गुणो न भविष्यति। एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न च कश्चिद्दोषो भवति। इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि। हतो हथः। उपोयते। औयत। लौयमानिः। पौयमानिः। नेनिक्तइति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। इह तावत् हतो हथ इति। प्रसक्तस्यानभिनिर्वृ-

---

धिधारणे इति तुदादौ पाठः। हतो हथ इति। यथैवादिप्रभृतिभ्यः शप इति शब् निवर्त्यते एवमकारोपि निषेधेन निवर्त्येतेत्याशयः। नन्विग्लक्षणोयं गुणो न भवतीति निषेधाप्रसङ्गः। सत्यम्। परिहारान्तरस्य सम्भवान्नैतदाश्रितम्। प्रसक्तस्येति। सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणापरामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शात्स्वरुपेणानभिनिर्वृत्तं तस्य निर्वृत्तिः क्रियते। परमार्थतस्तूत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं बाध इति सिद्धान्तः। चितमित्यादौ च प्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधे वचनस्य चरितार्थत्वाद्धतो हथ इति भूताकारनिवृत्तावस्याव्यापारः। अदिप्रभृतिभ्य इत्यनेन तु गत्यन्तराभावात्सन्नेव प्रक्रियादशायां शब्निवर्त्यते। यद्येवं भवत इत्यादौ प्रसक्तोऽनभिनिर्वृत्त एव शबकारः कस्मादनेन न निवर्त्यते। नैष दोषः। शब्भवतीत्यस्यां

यत्रानन्तर्याश्रयणं तत्रैव नाजानन्तर्यं इति निषेधप्रवृत्तेस्तस्या अभावाच्चेति भावः। नन्वदुद्रुवदित्यत्र सार्वधातुकेति गुणात्पूर्वं नित्यत्वाच्चङि द्विर्वचनेचोति निषेधादुवङ्भावे द्वित्वात्परत्वाल्लघूपधगुणो दुर्वार इति चेन्न। अन्तरङ्गत्वाद्द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेः। ओणेर्ऋदित्करणेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्यबोधनेपि न क्षतिः। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्रबल्यबोधने यत्र द्वित्वसमाननिमित्तता द्वित्वनिमित्तार्वाग्निमित्तता वा तत्रैव तत्प्राबल्यबोधनादित्याहुः। भूयः पुनरर्थे। एवमकारो पीति। क्ङित्परे गुणवृद्धी न प्रयोक्तव्ये इति सूत्रार्थः। तत्र यथा चितमित्यादावसतो गुणादेः प्रागभावः पाल्यत एवं सतोपि निवृत्तिः साध्येत। सतोपि निवृत्तेरदिप्रभृतिभ्य इत्यादौ दृष्टत्वादिति भावः। नन्विति। तथा चेक इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादसत एवाप्रयोगः प्रतिपाद्यत इति भावः। नेनिक्ते इत्यत्र निजान्त्रयाणां गुणः श्लावित्यभ्यासस्य गुणः। प्रसक्तत्वानभिनिर्वृत्तत्वयोर्विरोधमाशङ्क्याह। सामान्येति। निर्वृत्तिः। अनभिनिर्वृत्तिः क्रियते। विहितप्रतिषिद्धयोर्विकल्पस्तर्हि स्यादत आह। परमार्थेति। गुणविध्येकवाक्यतया क्ङिद्भिन्नसार्वधातुकादौ गुण इत्यर्थात् क्ङिति तयोरप्राप्तिरेवेति भावः। सा च पर्युदासविधया। यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधेन वाक्यार्थबोधे तदंशे सामान्यशास्त्रजज्ञानस्याप्रामाण्यं कल्प्यते। एकवाक्यताफलसंपत्तेरत्वेकवाक्यतायामित्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। भूताकारेति। सिद्धाभावपरिपालनेनैव सिद्धौ असिद्धाभावविधाने गौरवादिति भावः। प्रक्रियायामिति। वस्तुतस्तु तत्रापि लुकानुत्पत्तिरेवान्वाख्यायते इति बोध्यम्। नेषइति। एकान्ता अनुबन्धा इति भावः। अयमेव न्याय्य-

त्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम् । अयं च धातूपदेशावस्थाया- मेवाकारः । इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिरिति । बहिरङ्गे गुणवृद्धी । अन्तरङ्गः । प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । नेनिक्तइति परेण रूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । उपधार्थेन तावन्नार्थः । धातो- रिति वर्तते । धातुं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः । यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति । चिनुतः । सुनुतः । लुनीतः । पुनीत इति । नैष दोषः । विहितविशेषणं धातुग्रहणम् । धातोर्यो विहित इति । धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति । नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङितीति । कथं तर्हि । धातोर्विहिते क्ङितीति । अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति । अथवा यदेतस्मिन्योगे क्ङिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद् गुण-

---

चोदनायां गुणरूपेणाचोदनान्नायं गुणनिषेधविषयः । उपोयतइति । वेञो यकि सं- प्रसारणे कृते उभयपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गो गुणः । औयतेत्यादौ बहिरङ्गाश्रयत्वाच्च वृद्धि- र्बहिरङ्गा । नेनिक्त इति । क्ङित्परत्वेनाङ्गस्य विशेषणादङ्गस्य च कार्यित्वात्पूर्वपक्षः । उत्तरस्त्वभ्यासस्य कार्यित्वात्तस्य च परेण रूपेण व्यवधानादिति । धातुं क्ङित्परत्वे- नेति । न धातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरितत्वादिहानुवृ- त्तिरित्यर्थः । यदीति । क्ङित्यनन्तरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थं म- त्वा प्रश्नः । धातोरेवेति । धातोर्विहितस्य क्ङित्यनन्तरे नेति मत्वा प्रश्नः । धातो- र्विहित इति । धातोर्विहिते क्ङित्यनन्तरे यो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्य- र्थः । अथवेति । यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र क्ङिति नेत्युपतिष्ठते इत्येवमियं प- रिभाषा भवति । तत्र पुगन्तलघूपधस्येत्यत्रास्या उपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो भविष्यति । अथवेति । मा भूत्परिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य

इति तस्य लोप इति सूत्रे वक्ष्यति । कार्यित्वादिति । अङ्गस्य गुणो भवति स च तत्सं बन्ध्यभ्यासेऽक इत्यर्थ इत्यभिमानः । उत्तरस्त्विति । पक्ष इति शेषः । क्ङि- त्परस्य यस्य गुणः प्राप्तस्तस्य नेति सूत्रार्थ इति भावः । भाष्ये (धातुं क्ङिदिति) परत्वेन निर्दिष्टं यत् क्ङिदिति तद्धातुं प्रति विहितमिति विशेषयिष्यामः । तथा च धातुविहितं क्ङिद् यतः कुतश्चित्परन्तदवयवस्य गुणो नेति सूत्रार्थ इत्यर्थः। तद् ध्वनयन्नाह । मत्वा प्रश्न इति । धातुर्विकरणो वेति। धातुना विहितवि- शेषणबललब्धमेतदुभयम् । येन नेति। पुगन्तलघूपधेति तत्पुरुष इति भावः । श्रुत- त्वात्सार्वधातुकादिकं क्ङितीति च पुगन्तादीनामेव विशेषणमित्यभिमानः ।

वृद्धी न भविष्यतः। अथ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युपधालक्षणस्य गुणस्य
प्रतिषेध इति। यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। इको झल् हलन्ताच्चेति क्नु-
सनौ कितौ करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। कित्करणस्यैतत्प्रयोजनम्। गुणः
कथं न स्यादिति। यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात् कित्करणमनर्थकं
स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेध इति।
ततः क्नुसनौ कितौ करोति। शोरवीत्यर्थेनापि नार्थः। क्ङितीत्युच्यते।
न चात्र कितं ङितं वा पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति। न लुमता त-

---

प्रतिषेध्यापेक्षायां यावन्तो यादृशाः प्रतिषेद्धव्यास्तावन्ति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगन्तल-
घूपधगुणे प्रतिषेध्ये ऽनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेपि प्रवर्तते। अथवा यथोद्देशपक्षा-
श्रयेण भाष्यम्। तथाहि। प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयु-
ञ्जते इति यदेतस्मिन्नित्युक्तम्। अथवेति। लिङ्गान्निर्दिष्टाङ्गविकला तस्मान्नितिप-

---

प्रतिषेध्यापेक्षायामिति। गुणवृद्धिश्रुत्या तद्रूपप्रतिषेध्याकाङ्क्षायां यावद्गुणवृद्धि-
विधायकशास्त्रविषयकनिषेधवाक्यानां व्यक्तिपक्षे विनिगमनाविरहादुपप्लव इत्य-
र्थः। प्रधानानीति। अनेन तद्विषयकनिषेधोपप्लवे बीजं दर्शितमित्याहुः। अङ्गवि-
कलेति। पूर्वस्य परस्य वेति सन्देहेन तदुपस्थितेरिति भावः। न चैवं नेनिक्ते इत्य-
त्रापि निषेधः स्यात्। येन नेति न्यायेनैकवर्णव्यवधान एव निषेधप्रवृत्तेर्बोधनात्। न्या-
यव्युत्पादनार्थेति। न्यायव्युत्पत्तिस्तत्प्रतिपत्तिः। श्रोतॄणां तदुत्पादनायेत्यर्थः।
भाष्ये (हलन्ताच्चेति)। नन्वेतद्विहितकित्त्वस्य न ज्ञापकत्वम्। दिदृक्षतीत्यादाव-
मागमनिषेधेन धिप्सतीत्यादौ नलोपेन च तच्चारितार्थ्यात्। इको झलित्यपि न।
तद्विषये इकः क्ङित्परत्वस्यैव संभवादिति चेन्न। सृजिदृशोर्झल्यमकित्सनि इको
झल् दम्भेरिति लघुन्यासेन सिद्धे सामान्यतोतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन ज्ञाप-
कसाम्राज्यात्। रुदविदमुषां क्त्वासनोर्मृडमृदगुधकुषक्लिशां क्त्वः कित्त्ववि-
धानञ्च ज्ञापकं बोध्यम्। अङ्गाधिकार इति। स्वरितलिङ्गासंगेनेति भावः।
कार्यकालमिति। तथा च तत्रोपस्थितत्वादिदमप्यांगमंगाधिकारस्थैकवा-
क्यतापन्नत्वादिति भावः। स्वरितत्वासंगवशात्तदधिकारपठितमिव तदधि-
कारस्थैकवाक्यतापन्नमपि गृह्यते इति तात्पर्यम्। निषेधेपि परिभाषासादृ-
श्यात्परिभाषात्वमुक्तम्। सादृश्यञ्च निषेध्याकांक्षतया तदेकवाक्यतामात्रेणेति
बोध्यम्। छान्दसमिति। यङोचि चेति चेन बहुलं छन्दसीत्यनुकृष्य यङो लुग्विधा-
नादित्यर्थः। न च हुश्नुवोरिति सूत्रस्थे नहुश्नुरित्यस्य भाषायां यङ्लुक्सत्ताज्ञापक-
त्वपरभाष्येणोवर्णान्तेभ्यो यङ्लुग् भाषायामप्यस्तीति लभ्यते ऽन्यथा ज्ञापिते ऽप्य-
चारितार्थ्यं स्पष्टमेवेति वाच्यम्। तत्प्रामाण्येनाजादौ क्ङिति क्वचित्तत्सत्ता-
ङ्गीकारे ऽपि सर्वत्र भाषायां तत्सत्त्वे मानाभावात्। तत्रत्यभाष्यस्यैकदेश्यु-

स्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अथापि न लुमताङ्गस्येत्युच्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । न लुमता लुसंज्ञाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि योसौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवतीति । अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङितिति नेति । अथवा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । अथवा बहिरङ्गो गुणोन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदाऽऽर्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद् गुणो भविष्यति । इह कस्मान्न भवति । लैगवायनः । कामयते । तद्धितकाम्योरिक्प्र-

---

रिभाषोपतिष्ठतइत्यर्थः । अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः । बहिरङ्गइति । ततश्चासिद्धत्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । अथवेति । ननु बहुव्रीह्यर्थमुभयाविशेषणायार्धधातुकग्रहणं स्यादिति कथमनवकाशत्वम् । उच्यते । विनाप्यार्द्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिर्लभ्यते यथैकाचो द्वे इत्यत्र । रोरवीत्यत्रानैमित्तिकत्वाल्लोपस्य गुणनिषेधः पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यार्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रान्तरप्राप्तोपि निषेधो बाध्यतइत्यर्थः । यङ्निमित्तश्च निषेधोन्तरंगत्वाद्बाध्यते न सार्वधातुकनिमित्त इति रोरुत इत्यादौ निषेधो भवत्येव । एतच्च छान्दसत्वमभ्युपेत्य यङ्लुको भाष्यकारेणोक्तम् । भाषाविषयत्वे तु यङ्लुको बहूनि प्रयोजनान्यार्द्धधातुकग्रहणस्य सम्भवन्ति । तोतोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । जोहोर्ति । मोमोर्तीत्यादिषु तुर्वीथुर्वीदुर्वीधुर्वीत्यादिभ्यो यङ्लुकि तिपि वकारच्छकारयोराल्लोपः इति लोपे कृते ऽसत्यार्द्धधातुकग्रहणे बहुव्रीहावप्याश्रिते न

क्तित्वाच्च । गुणो बहिरङ्ग इति । गुणस्य बहिरङ्गता बहिर्भूतसार्वधातुकाश्रयत्वात् । नन्वसिद्धस्यानिष्पन्नस्यैव निषेधः क्रियते तत्राह । असत्त्वादिति । शास्त्रासिद्धत्वादत्रासत्त्वबुद्ध्या प्रतियोगिज्ञानाभावान्निषेधानुपपत्तिरिति भावः । उभयविशेषणाय बहुव्रीह्यर्थमित्यन्वयः । यथेति । प्रथमस्येत्येतत्तु कर्मधारयेपि विशेष्यं शक्यं कर्तुमिति न तद् बहुव्रीहित्वगमकमिति भावः । ननु सूत्रान्तरप्राप्तनिवृत्तिः कथं तत्राह । सामर्थ्यादिति । अयमाशयः । आर्धधातुके इति योगो विभज्यते धातुलोप इति वर्त्तते षष्ठीतत्पुरुषश्च । एवञ्च धात्वेकदेशलोपे सति प्रत्यासत्त्या ऽन्तरङ्गतया च लुप्तधात्वेकदेशनिमित्तो गुणवृद्धिनिषेधस्तदार्धधातुक एवेति नियमस्तत्सार्थक्यादिति । तद् ध्वनयन्नाह । यङ्निमित्तश्चेति । भाषेति । हुश्नुवोः सार्वधातुक इत्यत्र हुश्नुग्रहणादिति भावः । इत्यादिभ्य इति । आदिना हुर्छामुर्छो । राल्लोप इति । तत्र क्ङितीति नानुवर्त्त-

करणात्*। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। न चैते इग्लक्षणे। लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः*। लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति। अचिनवम्। असुनवम्। अकरवम्। लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धम्*। यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न ङिदादेशा ङितो भवन्तीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं ङितः इतश्चेति। ङितो यत्कार्यं तद्भवति। ङिति यत्कार्यं तन्न भवतीति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमा-

---

धातुलोपइति गुणनिषेधः प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्थमार्द्धधातुकग्रहणं स्यात्। अनेन चात्र व्यवधानान्नास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशं स्यात्। इग्लक्षणयोरिति। इक इत्येवं ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः। लकारस्येति। अनुबन्ध इत्संज्ञकत्वाल्लोपात्स्थानिनि न सन्निधीयतइत्यनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते। पिच्च ङिन्न भवति ङिच्च पिन्न भवतीति भाष्यकारस्य कल्पना न वार्तिककारस्येति दोषोपन्यासः। कथं नित्यं ङित इति। ननु ङितो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो न तु ङित आदेशस्येति। अन्यथा पचावः पचन्तीति लोपः स्यात्। एवं मन्यते। यासुटो ङित्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव लकारस्य ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते। ङकारो-

---

ते तदनुवृत्तिपक्षे तोतोमीत्याद्युदाहरणम्। नन्वेवमपि क्ङिति चेति निषेधोऽत्र दुर्वार इति तद्वारणं विनास्य चारितार्थ्यं कथमत आह। अनेनेति। बहिरङ्गरालोपस्यान्तरंगे यङाश्रये प्रतिषेधे कार्येसिद्धत्वाद् द्वाभ्यां व्यवधानात्तदप्राप्तिः। सनःकित्त्वे न तु एकव्यवधानमेवाश्रितमिति भावः। वस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्यादेषां प्रयोगाणां लोकेभाव इत्येवाश्रयणीयम्। नन्विग्लक्षणयोरित्युक्तावपि लैगवायने इकस्थानिकत्वेनेग्लक्षणत्वात्स्यादेव गुणनिषेधोत आह। इकइतीति। अर्थाधिकारानुरोधेन पदपरमेवेक इति संबध्यत इति भावः। लोपादिति। पदार्थोपस्थितिकाल एवान्तरंगत्वाल्लोपप्रवृत्तिरिति भावः। पिद् ङिन्नेति। सार्वधातुकमित्यत्रापिदिति योगविभागेन प्रसज्यप्रतिषेधेनायमर्थो लभ्यते। तत्र योगविभागसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वप्राप्ता अन्या वा ङित्वप्राप्तिः सर्वा प्रतिषिध्यत इत्याशयः। भाष्ये (स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति)। तथाचाचिनवमित्यादौ गुणनिषेधप्रसंग इति भावः। ननु ङितइति। तथा च न स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वं प्राप्यमिति भावः। ङिद्व्यपदेशइति। स्थानिसंबन्धिङस्येत्सञ्ज्ञाभावएव ज्ञाप्यते लस्येत्यस्य लघटितस्येति व्याख्या कार्येत्यर्थः। यत्कार्यं पूर्वस्येति। प्राप्तमिति शेषः। नत्विति। प्रथमोपस्थितेत्सञ्ज्ञाशास्त्रबाधापेक्षया स्थानिवत्त्वबाधएव युक्त इति भावः। युक्त्यन्तरमप्याह। अन्यथेति। लङ्लिङादेर्ङिद्व्यपदेशस्योच्छिन्नत्वादित्यर्थः। ङित आदेशस्येत्यर्थस्तु नेत्युक्तमेव।

नं गंस्यते । यासुट एव ङिद्वचनात् । अपर्याप्तश्चैव हि यासुट् समुदायस्य

च्चारणं तु लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यादौ विशेषणार्थं स्यात । ङितो यदिति । स्थानिवद्भावेन लादेशे ङिति यत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते । अन्यथा नित्यं ङित इति निर्विषयं स्यात् । यासुट एवेति । ङितो यत्कार्यं तद्यासुटो न किं चिदतिदेष्टव्यमस्ति किं तु ङिति यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदतिदिश्यते । तच्चेत्स्थानिवद्भावेन स्यादतिदेशो ऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणो ङिति यत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः । अपर्याप्तश्चेति । समुदायस्य ङिद्व्यपदेशे कर्तव्ये यासुडसमर्थः । यासुट एव ह्यनेन ङित्वं क्रियते न स-

---

तदभावस्यैवेति । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । (भाष्ये यासुटएव) इत्यस्य न समुदायस्येत्यर्थः । एवस्यावधारणार्थत्वात् । यदि समुदायस्य ङित्त्वं स्यात्तदा ङितो यत्कार्यं तदपि तत्र प्राप्तियोग्यमिति तदभावमपि ज्ञापयेत् । तथा हि नित्यं ङित इत्यादेर्ङित आदेशस्येत्येवार्थः । पचाव: पचन्तीत्यादौ तु न दोषः । सार्वधातुकमपिदित्यत्रानुवृत्तङिदित्यस्य लुप्तसप्तमीकतया ङितीव कार्यस्यैवातिदेशादिति भावः । न च यासुटि ङिति किं कार्यं प्राप्नोति । तन्निमित्तग्रहणेन निषेधाप्राप्तेरिति वाच्यम् । संप्रसारणप्राप्तेः । न हि तत्र प्रत्यय इत्यस्तीत्याहुः । नन्ववयवे कृतस्य लिङ्गस्य समुदायविशेषकत्वाद्यासुड् ङिदित्युक्तावपि समुदायस्य ङित्त्वं भवत्येव । अत एव तन्निमित्तग्रहणेऽपि निषेधः सिध्यति । तच्च स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति व्यर्थं ङित्त्वं स्थानिनो ङिद्व्यपदेशोच्छेदेऽपि ज्ञापकं स्यात् । ङितो यत्कार्यन्तदभावस्यापि वा ज्ञापकं स्यादत आह । भाष्ये (अपर्याप्तश्चेति) । अस्य ङित्त्वस्य केवले आगमे संप्रसारणविधानेन चरितार्थत्वादवयवे ऽचरितार्थस्यैव च समुदायविशेषकत्वमत एव पठिता विद्येत्यादौ ङीब् नेति भावः । ङितश्चैनमित्यवयवमित्यर्थः । यासुट एवहीति । यासुड् ङिदिति सामानाधिकरण्यात् । यासुट्पदस्य स्वविधानाय स्वरूपपरस्य ङित्त्वसंबन्धे तदादिलक्षणायां मानाभाव इति भावः । प्रत्याख्यातत्वादिति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्समुदायगतनिमित्तत्वस्यावयवे आरोपादपि निषेधप्रवृत्तिरित्यन्ये । यदि च समुदायेइति । ननु स्थानिवत्त्वेन समुदायस्य ङित्त्वे यासुटः कथं ङित्त्वमिति चेन्न । तन्ङित्त्वसाध्यफलस्य तावतापि सिद्धेरिति भावः । केषांचिदिति । अत्र पाठे यासुट एवेत्येवकारः प्रसिद्ध्यर्थकः । केवलयासुटो ङित्त्वं व्यर्थं गुणनिषेधे तन्निमित्तग्रहणात् । संप्रसारणमपि धात्वाक्षिप्ते प्रत्यये एव । एवञ्च सामर्थ्यात्समुदायविशेषकं तदिति भावः । ङितं चैनमिति । स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वे सिद्धेपीति शेषः । ङितोयत्कार्यमित्यादि । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । नहि यासुड्विशिष्टस्य ङित्त्वप्रयुक्तं किं चिदनेन ङित्त्वेन प्राप्नोति । नित्यं

ङित्त्वे ङितं चैनं करोति । तस्यैतत्प्रयोजनं ङितो यत्कार्यं तद्यथा स्याद्
ङिति यत्कार्यं तन्मा भूदिति । क्क्ङिति च ॥ दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ किम-
र्थमिदमुच्यते । गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्यनम् । आदीध्यकः । आ-
वेव्यनम् । आवेव्यकः । अयं योगः शक्यो ऽकर्तुम् । कथम् । दीधीवेव्यो-
श्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसो ऽदीधेददीधयुरिति च गुणस्य
दर्शनादप्रतिषेधः * । दीधीवेव्यौ छन्दसो विषयौ दृष्टानुविधिश्च छन्दसि
भवति । दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः । अदीधेद-

---

मुदायस्य । क्क्ङिति चेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादगुणनिमित्तेपि यासु-
टि ङिति गुणनिषेधः सिद्ध्यति । यदि समुदाये स्थानिवद्भावेन ङित्कार्यमभविष्य-
द् यासुटो ङित्त्वं न व्यधास्यद् विहितं तज् ज्ञापयति ङिति यत्कार्यं तल्लादेशे न भ-
वतीति । केषां चित्पाठः सुपर्याप्तश्चैव हीति । तत्रावयवङित्त्वद्वारेण समुदाये ङित्त्वं
विधीयतइति व्याख्येयम् । एवं क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षे ऽपि गुणनिषेधः सि-
द्ध्यति । अस्मिन्पक्षे ङितं चैनं करोतीति समुदायः परामृश्यते । दीधीवेवीटाम् ॥६॥
छन्दोविषयत्वादिति । भाषायामेतयोः प्रयोगाभावात् । दृष्टानुविधित्वाच्चेति । यद्य-
पि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धइति न्यायात् । तथाप्यादीध्य-
नमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थः । न तुच्छन्दस्ये-
व दृष्टानुविधानमिति । अथवा दृष्टानुविधिरित्यत्यायमर्थः । गुणश्छन्दसि दृश्यते न तु

ङित इत्यस्य च ङितो लस्येत्येवार्थात् । आदेशस्य ङित इत्यर्थे तु दोष उक्त एव ।
सार्वधातुकमित्यादौ ङिदित्यस्य उपमेये प्रथमादर्शनेन सप्तम्यन्तताया अन्याय्य-
त्वादिति भावः । नन्विदं ङित्त्वं स्तुयादित्यादावनिग्लक्षणवृद्धिबाधनार्थं चिनु-
युरित्यादौ जुसिचेति निषेधार्थञ्च चरितार्थमिति चेन्न । ङिच्च पिन्नेपि भाष्यो-
क्तकल्पनयैव सिद्धेः । एतदर्थमेव हि भाष्ये तत्स्वीकारः । यत्तु सञ्ज्ञापूर्वकविधे-
रनित्यत्वेन वृद्धिवारणमत एवोत औदिति नासूत्रीति । तन्न । अस्यार्थस्य भाष्यास्पृष्ट-
त्वात् । ज्ञाजनोर्जेत्यस्यांगवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वपरभाष्यासंगतेश्च । अनयैवान्यथा-
सिद्धेः । जुसिचेत्यत्र क्सस्याचोत्यतोचोत्यनुवृत्त्याजादौ जुसि गुणविधानान्न चिनुयु-
रित्यत्र दोषः । एवञ्चात्रत्यपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिन एवेति बोध्यम् ॥५॥ दीधी ॥६॥
भाषायामिति । अनन्यभावो हि विषयशब्दार्थ इति भावः । दृष्टस्यैवेति । भाषायान्तु
संप्रति प्रयोगे दृष्टस्यापि व्याकरणान्तरानुसारेण शिष्टप्रयोगादिना वावगतसाधुत्व-
स्याप्यनुविधानमित्यर्थः । एवञ्च वेदे आदीध्यनमित्यादिलक्ष्याभावादसंभवदुक्ति-
कं सूत्रमिति भावः । अथवेति । एवञ्च लक्षणस्याव्याप्तिप्रतिपादकं भाष्यमिति भा-

दीधयुरित्यत्र च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः। अप्रतिषेधः। प्रजापतिर्वै यत्किं चिन्मनसा अदीधेत्। होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्। अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः। भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्। अदीधेदिति। इदं त्वयुक्तम्। अदीधयुरिति। अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैव क्ङिति चेत्येनं बाधते। एवमेनमपि बाधेत। नैष दोषः। जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते। कश्च तुल्यजातीयः प्रतिषेधः। प्रत्ययाश्रयः। प्रकृत्याश्रयश्चायम्। अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्ते क्ङिति नेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते। अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते। कथं दीध्यदिति वेव्यदिति च। श्यन्व्यत्ययेन *। दीध्यदिति वेव्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन भविष्यति। इटश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। कथमकणिषमरणिषं कणिताश्वो रणिताश्व इति। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्र इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। इट् इडेव यथा स्यात्

सर्वत्र गुणनिषेध इति। अदीधेदिति। लङ्। व्यत्ययेन तिप्। अदीधयुरिति। जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तत्वाज्जुसादेशो झेः। प्रकृत्याश्रयश्चायमिति। ततश्चान्तरङ्गत्वादनेनैव भाव्यमित्यर्थः। येन नाप्राप्तइति। कार्यविशेषचिन्तापेक्षायामयं न्यायो न तु कार्यसामान्यं बाध्यमित्यस्यापेक्षायां न्यायावतारः। कथं दीध्यदिति। लेट्। तिप्। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः। लेटोऽडाटावित्यडागमः। श्यन् व्यत्ययेनेति। श्यनो ङित्वाद् गुणाभावः। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरितीकारलोपः। क्व चित्तु शो व्यत्ययेनेति पाठः। तत्र शस्य ङित्वाद्गुणाभावः। एरनेकाच इति यणादेशः। इडिति व-

---

वः। व्यत्ययेनेति। दीधीङो ङित्त्वात्परस्मैपदोपलक्षणन्त्विति। अन्तरंगत्वाद्दिति। नन्वेवं बहिरंगस्य जुसि गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न। सर्वस्यापि गुणस्य प्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरंगतयान्तरंगनिषेध्याभावादिति भावः। सर्वत्रैतन्न्यायानाश्रयणे हेतुमाह। कार्यविशेषेति। यच्छब्देन तत्तद्रूपेण कार्याणां परामर्शादिति भावः। केचित्तु सामान्यचिन्ताविषयेप्येतं न्यायं योजयन्ति। तदा येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थः। भाष्ये (अकणिषमिति)। सिजन्तस्यांगस्य मिपोमि लघूपधगुणः प्राप्नोति। श्वः प्रयोगो लुडर्थः। तत्र हि तिपो डादेशे टिलोपे न तासप्रत्ययान्तमंगं भवति। तृचि ह्यनंगत्वान्न गुणप्राप्तिरिति भावः। भाष्ये (पुनरिड्ग्रहणस्येति)। न च नेत्यस्य निवृत्त्यर्थं तत् स्पष्टं चेदं नेड् वशीत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम्। क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति न्यायेन नेड्वशीत्यत्रत्यनञोनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः।

यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । गुणः । यदि नियमः क्रियते । पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः । दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । आङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यते न चैतदाङ्गम् । अथवा असिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥ हलोनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते । अविद्यमानमन्तरं येषामिति । आहोस्विदविद्यमा-

---

र्तमाने इति । नेड्वशिकृतीत्यतः । पिपठीरिति । पिपठिषतेः क्विप् । अतो लोप इत्यकारलोपः । षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरिति रुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति अल्लोपस्य रुत्वे स्थानिवद्भावाभावः । आङ्गमिति । अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गाधिकारविहितं यद्रूपान्तरमिटस्तदेव निवार्यते इडेव यथा स्यादिति नियमेनेत्यर्थः । र्वोरुपधाया इति च दीर्घत्वं नाङ्गम् । यत्तु ग्रहो लिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं तद्वचनाद्भवति । पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र त्वकारलोपस्य स्थनिवद्भावाद् झलन्तत्वाभावान्नुमभावस्तेन पिपठींषीति कथं सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वमिति न चोदनीयम् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यर्थो व्यवस्थापयिष्यते न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । अथवेति । इडेवेत्यस्मिन्नियमे दीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति नियमेन व्यावृत्तिः । ततश्च शास्त्रदृष्ट्या अविकृतरूप एवेट् । प्रयोगएव तु विकृतः । अलावीदित्यत्र तु सिज्लोप एकादेशे सिद्ध इत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वं भवति । हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ कथमिति । किमन्तरशब्दस्य नञा बहुव्रीहिरथवा अन्तराशब्दस्येति प्रश्नः । अन्तरं

वस्तुतस्त्वयुक्तमिदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः । आर्धधातुकस्येति सूत्रस्येड्ग्रहणस्य नेड्वशीतिसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात्तत्करणेन नियमरूपगुरुतरयत्नमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् । अंगस्येत्यनुवृत्तावपि अंगाधिकारविहितविकारस्यैव व्यावृत्तिः शब्दमर्यादया लाभाच्च । अन्त्येपि सिद्धत्ववचनस्य ज्ञापकत्वाश्रयणे गौरवमिति बोध्यम् । क्विबिति । अप्रत्यय इत्यस्याश्रूयमाणः प्रत्यय इत्यर्थः । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे स्वादयः । झलन्तत्वाभावादिति । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोपि नेति द्रष्टव्यम् । ननु क्वौलुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्लभमत आह । क्वाविति । अलावीदित्यत्रेति । न च समासेत्यत्र ह्रस्वादंगादिति सिज्लोपाय सिद्धत्ववचनं चरितार्थं सिद्धत्वे हि परत्वात्सिज्लोपे ततो वृद्धिरन्यथा पूर्वं वृद्धौ स न स्यादिति वाच्यम् । लावस्थायामडिति पक्षे सर्वतो वृद्धेरन्तरंगत्वेन तत्पक्षे सिज्लोपाप्राप्त्या तदेकवाक्यत्वेन पक्षान्तरेपि सिज्लोपाभावस्यौचित्येन समाष्टेत्येव रूपस्यौचित्यात्सत्यभिधाने । सिज्लोप एकादेश इति तु सिज्लोपोत्तरप्राप्तसवर्णदीर्घरूपैकादेशविषयमेवेति बोध्यम् । वस्तुतो नियमस्यैकदेश्युक्तित्वाद्विफलोयं विचार इति तत्त्वम् ॥ ६ ॥ हलोनन्तराः ॥ ७ ॥ अन्तराशब्दो मध्ये

ना अन्तरा येषामिति । किं चातः । यदि विज्ञायते अविद्यमानमन्तरं येषामिति । अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति । अप्सुइत्यप्स्विति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । अथ विज्ञायते ऽविद्यमाना अन्तरा येषामिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अथवा पुनरस्तु अविद्यमानमन्तरं येषामिति । ननु चोक्तम् । अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अप्सुइत्यप्स्विति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । नैव दोषो न प्रयोजनम् । संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र * । संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् । हलोनन्तराः संयोगः सहेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । यथान्यत्र । तद्यथा । अन्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा । सह सुपा । उभे अभ्यस्तं सहेति । किं च स्यात् । यद्येकैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात् । इह निर्यायात् । निर्वायात् । वान्यस्य संयोगा-

---

विवरम् । वर्णशून्यः काल इत्यर्थः । अविद्यमाना इति । मध्ये येषामन्ये वर्णा अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो न त्वाधारस्य । अवग्रहइति । अर्धमात्राकालो ऽवग्रह इष्यते । अर्धमात्राकालं स्थित्वा वर्णान्तरं समुच्चार्यते तत्र गुरोरनृत इति प्लुतो न भवेत् । नैव दोष इति । दोषनिवृत्तये संज्ञा क्रियते प्रयोजनाभिनिर्वृत्तये वा इह चोभयाभावः । अधिकरणवृत्तेर्दूराद्धूतसम्बन्धाभावात् । विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्तते न गुरोरनृत इति । अप्सव्यशब्दे दोष इति चेद । नैवंविधे विषये प्रकृत्यवयवस्यावग्रहं पदकाराः कुर्वन्ति । अप्सुयोनिरित्यादावपि समासघटकपदानामन्तो ऽवगृह्यते इति सुशब्दात्पूर्वस्य नास्त्यवग्रहः । संयोगसंज्ञायामिति । वृद्धिसंज्ञावदानन्तर्यव्यवस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । किं च स्यादिति । द्वयोरानन्तर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्रतिबद्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः । निर्यायादिति । सति रेफे यकारः संयोगइत्येत्वप्राप्तिः । ननु समुदा-

---

इत्यर्थे । नत्वाधारस्येति । कालमात्रस्येत्यर्थः । अर्धेति । वर्णाद्वर्णोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्यनियतत्वात्तदधिकोऽर्धमात्राकालइत्यर्थः । अत एव मात्राकालोवग्रह इति प्रातिशाख्यान्तरैरविरोधः । नैव दोष इत्यादेः सञ्ज्ञाभावे न दोषः सञ्ज्ञायाञ्च न प्रयोजनमित्यर्थ इत्याह । दोषनिवृत्तये इत्यादि । अप्सव्यशब्दे इति । अप्सु शब्दाद्दिगादियति अपोयोनियन्मतुप्ष्वित्यलुक् । प्रकृत्यवयवस्य । तद्धितप्रकृत्यवयवस्य । अत्र च वैदिकसंप्रदाय एव शरणम् । अन्तोऽवइति । समासे समस्यमानपदान्त एवावग्रहः । अयमपि वैदिकसंप्रदाय एव । नन्वनन्तरग्रहणादेकैकस्य सञ्ज्ञा दुर्लभेत्यत आह । आनन्तर्येति । एवञ्च तदुपलक्षणमिति भावः । सञ्ज्ञाप्रतिबन्धेतिपाठे कर्मणि घञ् बोध्यः ।

देरित्येत्वं प्रसज्येत। इह च संहृषीष्टेति। ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्रसज्येत। इह च संह्वियतइति । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्रसज्येत। इह च दृषत्करोति समित्करोतीति संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येत । इह च शक्ता वस्तेति। स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येत । इह च निर्यातो निर्वातः। संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठानत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते इह तावन्निर्यायात् निर्वायात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते । संयोग आदिर्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगौ आदी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् । यदप्युच्यते । इह च दृषत्करोति समित्करोति । संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयोगोन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । कथं तर्हि । संयोगावन्तौ यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । यदप्युच्यते । इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति । नैव विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी

यस्यापि संज्ञित्वे अचो रहाभ्यां द्वे इति यकारस्य द्विर्वचने कृते कस्मादेत्वं न भवति। यथा निर्ग्लेयादिति । एत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वान्नायं दोषः । शक्तेति । तकारे झलि परतः ककारः संयोगो भवत्यादिश्चेति लोपप्रसङ्गः। संयोगाविति । कथं वृत्तावुपसर्जनार्थस्य द्वित्वावगतिरिति चेद्, आदिग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा संयोगादिति वक्तव्यं स्यात् । संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याङ्ग-

---

सञ्ज्ञाप्रतिबद्धेति पाठः सुगम एव । कस्मादिति । बहूनां संनिधाने ऽविशेषेण द्वयोर्बहूनाञ्च सञ्ज्ञायाः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वादिति भावः। परिहरति। एत्वेइति। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति तु द्विर्वचने कार्ये ऽन्यस्यासिद्धत्वं नेत्यर्थकं न तु द्विर्वचनस्य तदभावप्रतिपादकमिति भावः । संयोगोभवत्यादिश्चेति। प्रत्येकं सञ्ज्ञापक्षे स्कोः संयोगावयवत्वासंभवेन षष्ठीसमासासंभवाल्लाघवाच्च कर्मधारय एवेति भावः। आदिशब्दश्च पूर्वभूतसमीपवाची । आदित्वञ्च प्रत्यासत्त्या संयोगत्वाक्रान्तवर्णान्तरापेक्षयैवेति पदान्तांशे संयोगादिग्रहणचारितार्थ्यं बोध्यम् । अन्यथा ह्यर्कयतेरप्रत्यये ऽर्क् इत्यादावन्त्यकस्यापि लोपः स्यात् । कथंवृत्ताविति । अयं पूर्वपक्षो ऽयुक्तः। संयोगस्य द्वित्ववत्त्वेन प्रतीतेरेवाभावात्। संयोगत्वेनैवानेकसंयोगप्रतीतेः। न हि वृत्तावनेकबोध उपसर्जनान्नेति भाष्यसंमतम्। सङ्ख्याविशेषानवगमस्यैव भाष्यकृतोक्तत्वात्। नत्वनेकानवगम इति तेनोक्तमिति विभाव्यताम्। संयोगात्परइति। न चाङ्गाद्यवयवसंयोगग्रहणायादिग्रहणम्। तत्र यद्यपि दरिद्रा-

संयोगाद्योरिति । कथं तर्हि । संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति । यदप्युच्यते । इह च निर्यातो निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयाग आदिर्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगावादी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येकं वाक्य-

---

स्यैत्वमित्यर्थलाभात् । संयोगावन्ताविति । अत्रापि संयोगस्य लोप इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणात्तदन्तविधौ लब्धे ऽन्तग्रहणमाश्रितसंख्याभेदः संयोगो यथा गृह्येतेत्येवमर्थं विज्ञायते । संयोगयोरिति । षष्ठीसमास आश्रीयते इत्यर्थः । संयोगयोरिति तु द्विर्वचननिर्देशः स्कोर्द्वित्वात्तत्समीपयोरपि हलोर्द्वित्वात्कृतः । तेनायमर्थः । झलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगस्तस्यादिः समीपो यः ककारः सकारश्च तयोर्लोप इति । न चैवं सति शक्तावस्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति । संयोगादेरात इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ताद्धातोर्नत्वमिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थम् । कथं कृत्वेति । संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्संयुज्यन्ते ऽस्मिन्वर्णा इति समुदायः संयोग

तौ न फलम् । आर्धधातुकविवक्षायामन्तस्याल्लोपविधानात्तथापि खट्वादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो लिङि खट्वायादित्यादौ एत्ववारणं फलमिति वाच्यम् । स्यसिच्सूत्रादुपदेशपदानुवृत्त्या घुमास्थाद्यन्यस्यौपदेशिकस्यैव ग्रहणेन नामधातुष्वेत्वाप्रवृत्तेरिति भावः । खट्वादिभ्य आतोधातोरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनाचारक्विपोभावाच्च । सिद्धान्ते तु निर्यायादित्यादिवारणायाङ्गाद्यवयवसंयोगग्रहणाय तदिति बोध्यम् । भाष्ये (आदीइति) । यद्यपि मुख्यादित्वमुभयोर्व्याहतं तथाप्येक आदिशब्दो गौण इति भावः । पूर्ववद् द्विवचनान्तसमासेन दोषपरिहार इति न भाष्यार्थः । उभयत्रापि द्विवचनोपपादनादत आह । षष्ठीति । एवञ्च झलंशेपि संयोगादिविशेषणमर्थवद्भवतीति भावः । आदिशब्दश्च नाद्यवयववाची असंभवादित्याह । समीपइति । झलादिविशेष्यस्य संयोगस्योपसर्जनत्वेपि सौत्रत्वाद्वृत्तिः । न च शक्तेत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन स्वस्यापि स्वसमीपत्वेन दोष स्तदवस्थः । आदिग्रहणसामार्थ्याद् व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः । वस्तुतस्तु प्रत्येकं सञ्ज्ञेति पक्षो वाच्यवृत्त्या सूत्रान्न लभ्यत एवेति व्युत्पादयितुङ्गूढाशयः पृच्छति । भाष्ये (कथंकृत्वेति) । तमेवालाभं व्याचष्टे । संयोगेति । एवञ्चान्वर्थसञ्ज्ञाविरोधात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायो नात्राश्रयितुं शक्यत इति व्यर्थं सहेतीति भावः । किं च श्रुतमानन्तर्यं प्रत्येकसञ्ज्ञावादिनोपलक्षणमाश्रयितव्यं विशेषणत्वमेवोचितम् तच्चे संभवति उपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वात् । किं चाद्यन्तग्रहणसामर्थ्याद्द्विवचनान्तेनैव विग्रह इत्यर्थस्य नियमेनालाभः । बहुवचनान्तेनापि संभवादित्याहुः । वस्तुतो ऽन्वर्थसञ्ज्ञा चिन्त्या,तदाश्रयणे घटपटौ संयुज्येते यत्रे त्यादौ संयोगानुयोगिप्रतियो-

परिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्त्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमितिवचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः । इहापि नार्थः सहग्रहणेन । अथ यत्र बहूनामानन्तर्यं किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति। आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः॥ । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिद्ध्यति । मङ्क्ता मङ्क्तुम् । इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् । निर्म्लेयात् निर्म्लायात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति । इह च संस्वारिषीष्टेति । ऋतश्च संयोगादेरितीट् न प्राप्नोति । इह च संस्वर्यते इति गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति । इह च गोमान्करोति । यवमान्करोतीति । संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति । इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा । द्वयोर्हलोः संयोग संज्ञेति चेद्द्विर्वचनम्॥ । द्वयोर्हलोः संयोग संज्ञेति चेद् द्विर्वचनं न सिध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति । इन्द्रीयतेः सन् । इन्दिद्रीयिषति । नन्द्राःसंयोगादय इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति ।

इत्यर्थाश्रयणात्सहग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । आहोस्विदिति । द्वयोरित्यस्य विशेषस्यानाश्रयणाद्बहूनामेवेत्यर्थः । यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विर्वचनं नावयवस्यैकाचः । यदा तु द्वयोरेव हलोरानन्तर्यं तदा द्वयोर्भवत्येव । हल इति जातौ बहुवचननिर्देशात् । मङ्क्तेति । मस्जिनशोर्झलीति नुमि कृते नसजानां संयोगसंज्ञा न तु सजयोरिति सलोपाप्रसङ्गः । निर्ग्लेयादिति । यः संयोगो नासावङ्गादिः यश्चाङ्गादिर्ग-

---

व्यतिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतिर्व्युत्पन्नत्वेन तद्व्यतिरिक्ततद्घटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य सञ्ज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः । तस्मान्महासञ्ज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेनेत्येव न्यायः । अत एव भगवता गर्गदण्डनन्यायमाश्रित्य सहग्रहणं प्रत्याख्यातं न तु महासञ्ज्ञयेत्यलम् । नन्वविशेषेणेत्यस्य द्वयोर्बहूनाञ्चेति नार्थः । अस्याविशेषस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । मस्जौ दोषदानासङ्गतेश्चात आह । द्वयोरित्यस्येति । अत एव भाष्ये समुदायसंयोगादिलोप इति वक्ष्यति । तत्र युक्तिमाह । यथेति । भाष्ये पूर्वं धातुरुपसर्गेणेत्याश्रित्य क्वचित् क्वचिच्च वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयेण दोषोपन्यासः । हल इति जाताविति । वस्तुतो हलौ च हलश्चेत्येकशेषः । स्वरितादिति सूत्रे ऽनुदात्तानामित्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमाणत्वात् । परेनन्तरा इति । तस्मादि-

न वाज्विधेः * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अज्विधेः । न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । अजादेरिति वर्तते । अथ यद्येवं बहूनां संयोगसंज्ञा अथापि द्वयोर्द्वयोः । किं गतमेतादियता सूत्रेण । आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविद्यमानमन्तरमेषामिति । यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते । अविद्यमाना अन्तरा येषामिति । द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते न वा । एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति । यान् हि भवानत्र षष्ठ्या

कारलकारसमुदायो नासौ संयोगः । इन्दिद्रीयिषतीति । अत्र द्वौ संयोगौ नदौ दरौ च । तत्र दकारस्य संयोगादित्वाद् द्विर्वचननिषेधप्रसङ्गः । न वाज्विधेरिति । अजाश्रयः प्रतिषेधाविधिरज्विधिः । अजादेरिति कर्मधारयः तेनाच आदेः परे ऽनन्तरा न्द्रा न द्विरुच्यन्ते । इन्द्रशब्दे तु दकारो नकारेण व्यवहितत्वाद् द्विरुच्यत एव । अविद्यमानमिति । बहूनां चानन्तरत्वे समुदायद्विर्वचनवद्बहूनामेव संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः । अविद्यमाना इति । मध्ये य आधेयः स द्वयोर्द्वयोरेव मध्ये भवतीति संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद्बहुषु द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतीति पक्षः । द्वयोश्चैवान्तरेति । अन्तरान्तरेण युक्ते इति द्वितीया कस्मादत्र न भवति । उच्यते । यदा मध्यापेक्षया नियतावधिरूपत्वं विवक्ष्यते । त्वां च मां चान्तरा कमण्डलुः ।

त्युत्तरस्येत्यस्योपस्थितेरिति भावः । चन्द्रीयतेः सनोऽभिधाने यथेष्टं नामधातुष्विति द्वितीयैकाचो द्वित्वं नकारसहितस्यैव । आद्यवयवाच्च परत्वाभावेनैतन्निषेधाप्रवृत्तेरिति बोध्यम् । बहूनां चाविवरत्व इति । बहूनाञ्चानन्तरत्वे इति क्वचित्पाठः । नन्वत्र विग्रहे कमित्यादौ कमयोः संयोगसञ्ज्ञा स्यात्तयोर्मध्ये वर्णशून्यच्छिद्राभावादिति चेन्न । वर्णशून्यकालव्यवायमात्रवारणे फलाभावात्सामर्थ्येन सवर्णकालव्यवायोऽपि व्यावर्त्यत इत्यदोषः । द्विर्वचनवदिति । एषामिति बहुवचनादिति न भ्रमितव्यम् । तस्य सूत्रे हल इतिवत्सत्वात् । अन्तराशब्देन विग्रहोऽपि तत्सत्त्वाच्च । अन्यथा द्वयोर्न स्यात् । किं त्वन्तरशब्देन विग्रहाद्बहूनां समवधाने तेषामप्यनन्तरत्वादिति भावः । संसर्गविप्रयोगावेव भाष्ये दर्शयति । (द्वयोश्चैवेति) । विद्यत इत्यन्तं दृष्टान्तार्थम् । अवत्सा धेनुरित्यादौ विप्रयोगोऽपि विशेषावगतिहेतुर्दृष्टः । अन्तरा विद्यत इति न विद्यत इति वा यत्तद् द्वयोरेवेत्यर्थः । नियतावधिरूपतेति । अवधित्वं हि अन्यासहितत्वे एव तयोर्नियमेन भवति । अन्यसाहित्ये तु न तत्रावधित्वस्य नियमेन प्रतीतिरवधित्वविवक्षायामेव च द्वितीयेति भावः । यस्य च नियमेनावधित्वं तस्यैवावधित्वविवक्षा शब्देनेति

प्रतिनिर्दिशति एतेषामन्येन व्यवायेन भवितव्यम् । अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा । ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेरिति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत् । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थमिति । अथ वाऽविशेषेण संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते द्वयोरपि बहूनामपि । तत्र द्वयोर्या संज्ञा तदाश्र-

---

अग्नी अन्तरा धवखदिरावन्तरेति तदा द्वितीया । यदा तु नियतावधित्वं न विवक्ष्यते अपि तु संबन्धमात्रं तदा षष्ठ्येव भवति । तदा हि न ज्ञायते किं तयोरेवावधित्वमुतान्यसहितयोरित्यवधिनियमाभावाद् द्वितीयाया युक्तग्रहणादनियतावधिविवक्षाविषयाया अभावः । यान् ही ति । एषामिति बहुवचननिर्देशादिति न बोद्धव्यम् । बहुत्वस्याविवक्षणात् । अन्यथा शिक्षेत्यादौ द्वयोर्न स्यात् । तस्माद्योसावन्तरेण स द्वयोर्भवति न वेति यदुक्तं तत्रोच्यते । यदा द्वयोर्द्वयोरन्तरा न भवति तदा बहवोऽनन्तरा इति तेषामेव प्राप्नोति । यदा हि बहूनां मध्ये भिन्नजातीयो भवति तदा मा भूत् । तदभावे तु प्रवर्तितव्यमेव बहूनां संज्ञया समुदायद्विर्वचनवदित्यर्थः । अन्त्यात्पूर्व इति । तच्चानुषङ्गलोपार्थमवश्यं वक्तव्यम् । अन्त्यादचः परे नुमि सत्यनुपधात्वान्म-

---

तात्पर्यम् । नियतत्वमन्यासहितत्वं तद्वैशिष्ट्येन यावधिरूपता सा विवक्षिता यदा भवतीत्यक्षरार्थः । अन्यथा अवधित्वविवक्षायां द्वितीया तत्त्वविवक्षायां षष्ठीत्यर्थस्यैव शब्दतो लाभेन नियतेति कथनमधिकं स्यादिति बोध्यम् । युक्तग्रहणादिति । न च तदभावेऽन्तरान्तरेणशब्दाभ्यां द्वितीयापत्तिः । तयोरव्ययत्वेन विशेषाभावात् । न च प्रथमाबाधनेन सपूर्वायाः प्रथमाया इत्यस्याप्रवृत्त्यर्थम् । व्यवस्थितविभाषया तस्य सुपरिहरत्वात् । तस्माद्युक्तग्रहणं संबन्धविशेषस्य प्रतिपादनाय अवधित्वस्य प्रतियोगित्वस्य वा । तेन प्रयोगमन्तरेणेत्यपि सिद्धम् । एवञ्च संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति भावः । ननु भाष्ये द्वयोरिति षष्ठीद्विवचननिर्दिष्टस्य द्वित्वाद्यानिति बहुवचननिर्देशोऽनुपपन्न इति चेन्न । प्रकृते द्वयोरित्यनेन न केवलौ वर्णौ निर्दिष्टौ । तथा सति तयोरेवावधित्वे द्वितीयापत्तिः । किं त्वन्यसहितावपि । अत एव षष्ठी । एवञ्च त्रयाणां समवधाने द्वयोः समुदाययोरवधित्वविवक्षणेन द्वयोः समुदाययोरनन्तरत्वे तत्समुदायवर्त्तिहलां बहुत्वात्तदुपपत्तिः । अनन्तरा इत्यनेन च न विद्यते अन्तरा यौ वर्णौ तौ यौ च समुदायावनन्तरा न विद्येते तौ च गृह्यन्ते एकशेषादिति न दोषः । तत्सर्वमभिप्रेत्याह । यदा द्वयोर्द्वयोरिति । द्व्यवयवकसमुदाययोरित्यर्थः । यान् वर्णान् द्वयोः समुदाययोरित्यर्थकषष्ठ्या प्रतिनिर्दिशतीति भाष्यार्थ इति भावः । अनन्तरा इत्यस्यात्र पक्षे व्यावर्त्यं दर्शयन् पूर्वोक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनोपपादयितुमाह । यदा हि बहूनामिति । न च सष्टेत्यादौ रेफसकारयोर्वर्णयोरन्तरा कस्यचित्सत्त्वेपि सरौ रषौ चेति समुदायौ तयोश्चान्तरा न कश्चिदिति तेषां संयोगत्वं

यो लोपो भविष्यति । यदप्युच्यते । इह निर्ग्लेयात् । निर्ग्लायात् । निर्म्लेयात् । निर्म्लायात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति । अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः । अङ्गस्य संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् । यदप्युच्यते । इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति । संयोगान्तलोपो न प्राप्नोतीति । पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः । पदस्य संयोगान्तस्येति । यदप्युच्यते । इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत

ग्न इत्यत्र नलोपो न स्यात् । कृतेपि संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमेव नकारस्य । अविशेषेणेति । बहुष्वनन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपीत्ययमिदानीमविशेषः । कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया विरोधाभावादेकया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहणासिद्ध्या द्विर्वचनेन वैधर्म्यादविशेषेणेत्युक्तम् । बहूनां संनिधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञेत्यस्मिन्पक्षे आश्रीयमाणे मस्जेर्दोषोन्त्यात्पूर्व इति परिहृतः । शेषान्दोषान्परिहर्तुमाह । यदप्युच्यतइति । पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति मस्जेरित्यस्यानन्तरमिदं द्रष्टव्यम् । निर्ग्लेयादित्यादिषु यद्यपि त्रयो हलः सन्निहितास्तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायास्त्रिषु कार्याभावादङ्गपदधात्ववयवस्य संयोगस्य तेषु तेषु लक्षणेष्वाश्रितत्वा-

---

त्स्यादिति वाच्यम् । वर्णयोरन्तरा विद्यमानत्वेनानन्तरत्वाभावात् । सर्वविधाऽनन्तरत्वस्यैव तन्निमित्तत्वादित्याहुः । (अनुषङ्गो) नकारस्तल्लोपोऽनिदितामित्यनेन । बहूनामपीति । न्यायतः सूत्रात्सम्भवमात्रेणेदमुक्तम् । न तु फलोदाहरणमस्य न्याय्यमस्ति । ध्वनितञ्चेदमङ्गेन संयोगादिमिति ग्रन्थेन भाष्ये । ननु द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यादिति कथमेतत्पक्षोत्थानमत आह । कार्येति । द्विर्वचनं हि श्रवणार्थमेव न शास्त्रीयकार्यार्थम् । एकस्याचो बह्ववयवत्वं युगपद्विरुद्धञ्च । एकेन द्वित्वेन सर्वानुग्रहश्चेति वैषम्यम् । ननु पदान्तरेण व्यवधानादासत्त्यभावादित्यत आह । पाठेति । शब्दस्यार्थप्रत्यायनाङ्गत्वेन गुणत्वात्तदीयः क्रम आर्थक्रमविरोधे दुर्बल इति भावः । अङ्गपदधात्ववयवेति । संयोगादेरित्यादावाद्यन्तशब्दयोरवयववाचितयेति भावः । अयमाशयः । अङ्गादेरादावन्ते वा व्यञ्जनत्रयाभावात् त्रयाणां फलाभावात्संज्ञा प्राप्तौ कथं द्वयोर्न स्यादिति । यद्यपि सामानाधिकरण्यान्वयेपि अङ्गाद्यवयवस्यैव संयोगस्याश्रयणं नान्यस्येति अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्याम इत्यनुपपन्नं तथापि संयोगरूपमादिमङ्गेन परिच्छेत्स्यामः । अङ्गाद्यवयवसंयोगस्यैव बहुव्रीहिणाश्रयणमित्यर्थ इति न दोषः । एवञ्च बहूनामपीत्याश्रयणे फलाभाव इति स्पष्टमेवोक्तम् । क्लिष्टकल्पनया तादृशसंयोगानयनन्तु नानभिधानादित्याशयः । अदादिषु षस स्वप्ने इत्येव पाठो न तु षस सस्ति स्वप्न इति । एतद्भाष्यप्रामाण्याज्जक्षित्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यम् । व्याख्या-

इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति । धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः । धातोः संयोगादेरिति । स्वरानन्तर्हितवचनम् * । स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । व्यवहितानां मा भूत् । पचति पनसम् । ननु चानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति । दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेपि * । व्यवहितेप्यनन्तरशब्दो दृश्यते । तद्यथा । अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते । तयोश्चैवानन्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति । यदि तर्हि अन्तरशब्दो व्यवहितेपि भवति आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम् * । एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात् । इयेष । उवोष । इजादेश्च गुरुमतोनृच्छ इत्याम् प्रसज्येत । न वा ऽतज्जातीयव्यवायात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अतज्जातीयस्य व्यवायात् । अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति । कथं पुनर्ज्ञायते । अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवतीति । एवं हि कं चित् कश्चित्पृच्छति अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति ।

त्समुदाये कार्याभावे चावयवानां स्वकार्यारम्भाद् द्वयोरेव संज्ञा प्रवर्ततइति भाष्यार्थः । व्याख्यानान्तरमत्र क्लिष्टत्वान्नोक्तम् । पचति पनसमिति । हल इति वचनादचा सह सकारमकारयोर्मा भूत्संज्ञा तयोरेव तु प्राप्नोति । ततश्च सलोपप्रसंगः । एकप्रतिषेधार्थमिति । अनन्तरा इत्यनेन संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते । य-

---

नान्तरमिति । पाठक्रमावाधायैवं व्याचष्टे । न प्राप्नोतीत्यत्रेतिशब्दो यस्मादर्थं उत्तरान्वयी यस्मादङ्गेन संयोगादिर्विशेष्यते ऽङ्गावयवः संयोगो गृह्यते इत्यर्थः । एवञ्च बहूनामेव संयोगत्वे यः संयोगो नासावङ्गावयवो यश्चाङ्गावयवो नासौ संयोगस्तस्मादेत्वं न प्राप्नोतीति यदपि तदप्यसत् । यतो ऽविशेषेण संज्ञोच्यते इति शेष इति तत् क्लिष्टम्, शेषपूरणात् । इतः स्वरसतो वाक्यसमाप्त्यर्थतायाः प्रतीयमानत्वाच्च । एवन्तावत्सर्वमाक्षं परिहृतमित्यस्यास्वारस्याच्च । हलइतीति । तद्धि प्रसावित्यादौ स्कोरिति सलोपवारणायावश्यकमिति भावः । नचेति । आनन्तर्यस्य सप्रतियोगिकत्वादिति भावः । प्रकृते चान्यस्य प्रतियोगिनो ऽनुपादानादुपस्थितो हलेव प्रतियोगित्वेनाश्रीयत इति बोध्यम् । भाष्ये (उवोषेति) प्रसङ्गोच्चारितम् । तस्य तस्य विकल्पितात्मकत्वात् । उवोखेति कवर्गद्वितीयान्तो वा पाठः । इयायेति । इण् लृ-इत्यस्यामवस्थायांव्यपदेशिवद्भावादिजादित्वमस्ति गुरुमत्त्वन्तु न । न चेयक्षि ल-

स आह । नानन्तरे । वृषलकुलमनयोरन्तरेति । किं पुनः कारणं क्व चिदतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति क्व चिन्न । सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति । कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति । ग्रामशब्दोयं बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा, ग्रामो दग्ध इति । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा, ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा, ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थाण्डिलके वर्तते । तद्य-

---

थानन्तरव्यवहारस्तत्र संज्ञा न चैकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति भावः । एकप्रतिषेधस्य च प्रयोजनम् इयेषेत्यादाविजादेरित्यामो निवृत्तिः । गुरुमद्वचनमियायेत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । वृषलकुलमिति । यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजीतायमव्यवधायकामिति यदुक्तं तदनेन निवर्त्यते । ग्रामशब्दोयमिति । केचिदर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति । प्रत्यभिज्ञानं तु सामान्यनिबन्धनम् । अन्ये तु एकशब्दत्वं तत्र चानेकशक्तियोग एकशक्तित्वं वेति दर्शनविकल्पः । तत्र यदा एकशब्दत्वपक्षस्तदा तद्यः सारण्यके इतिभाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम् । भेदपक्षे तु ग्रामशब्दोयं बह्वर्थ इति भाष्यम् अभिन्नसामान्यनिमित्तैकत्वाध्यवसायाश्रयम् । तद्यः सारण्यकइति । ततश्च ग्रामशब्दार्थे नदीनां पर्वतानां चान्तर्भावाद्व्यवधायकत्वाभावादानन्तर्यं ग्रामनद्योरुच्यते । ग्रामे नाध्येयमित्यत्र तु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेपे वृत्तिः ।

ते गुरुमदिजादित्वादाम् स्यादिति वाच्यम् । लिड्धातुसंनियोगेन संपन्नस्य गुरुमदिजादित्वस्य तद्विघातकत्वाभावादिति भावः । कुलमत्र गृहम् । ब्राह्मणकुलमपीति । तत्तद्रूपेण ग्रहणे तस्यापि विजातीयत्वादिति भावः । भाष्ये (अनयोरन्तरेति) । षष्ठ्युपादानादन्यसहितयोरवधित्वसूचनात्तद्रूपेणाग्रहणबोधनाद् ब्राह्मणकुलस्याव्यवधायकत्वमेवेत्यन्ये । भिन्नजातीयेति । तयोश्चान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति भाष्येणेत्यर्थः । (ग्रामशब्दो ऽयमि) त्यस्य (तद्यः सारण्यक) इत्यस्य चाविरोधायाह । केचिदिति । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति तदाशयः । सामान्यञ्च ग्रामशब्दत्वादि । अन्ये त्विति । व्यक्तिभेदकल्पनायां गौरवमिति तदाशयः । तत्रचेति । निरूपकभेदाच्छक्तिभेद इति भावः । एकेति । समवायैकत्वनये रसोरूपवानित्यादिप्रयोगवदन्यार्थबोधकाले ऽन्यार्थबोधो वारणीयः । तदर्थसंबन्धेन शक्तयग्रहात् । तत्तदर्थविशिष्टशक्तिभेदेन च नानार्थत्वव्यवहार इति भावः । तत्रयदेति । एकशक्तित्वपक्षे त्वर्थभेदादुपचरितभेदाश्रयणमिति बोध्यम् । ग्रामशब्दोयं बह्वर्थ इति तु मुख्यार्थमेव । यत्र सर्वार्थनिरूपितवृत्तीनां वर्त्तते इत्येकशब्दबोध्यत्वेनाभेदबोधनादेकशक्तित्वपक्षो भाष्यबोधितः । तत्र वर्त्तनक्रियाश्रितक्रियायाः कर्त्री । शालासमुदायादौ ग्रामशब्दस्य वृत्तिरस्तीत्यर्थः । वाटपरिक्षेपो ना-

था, ग्रामो लब्ध इति । तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते ऽनन्तराविमौ ग्रामाविति । सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति । मुखनासिकावचनोनुनासिकः ॥ ८ ॥ किमिदं मुखनासिकावचनम् । मुखं च नासिका च मुखनासिकम् । मुखनासिकं वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । यद्येवं, मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति । निपातनाद्दीर्घत्वं भविष्यति । अथ वा मुखनासिकमावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । अथ किमिदमावचनमिति । ईषद्वचनमावचनमिति, किंचिन्मुखवचनं किंचिन्नासिकावचनम् । मुखद्वितीया वा नासिका वचनम-

---

शुचौ देशेऽध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात् ततश्च सीमन्यधीयत एव। मुखनासिकावचनोनुनासिकः ॥८॥ प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वेन भाव्यम् । अवचनमिति नञ्समासाश्रयणे ऽर्थो न संगच्छते इति प्रश्नः। किंमिदामिति। निपातनादिति ।प्रसङ्गेनास्य लौकिकशब्दस्य साधुत्वं ज्ञाप्यते। निपातनानां च बाधकत्वपक्षे मुखनासिकवचनइति न भाव्यमबाधकत्वपक्षे तु भाव्यमेव । ईषद्वचनमिति ।भागस्य मुखेनोच्चारणाद्भागस्य नासिकया । अस्मिन्पक्षे मुखनासिकवचनमित्यपि भवति । यो हीषदुच्यते स उच्यते एव । यथा ईषच्छुक्लोपि शुक्ल एव। मुखद्वितीयेति । मुखसहायेत्यर्थः । तत्र नासिका मुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते ।मुखं च तन्नासिका च मुखनासिका सा वचनमस्येति। मुखोपसंहितेति। मुखस्य च नासिकायाश्च यदन्तरालं स्थानान्तरमेवानुनासिकस्य दर्शयति। तत्र सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्युभाभ्यामन्तरालं व्यपदिश्यते ।पदसंस्का-

---

म ग्रालासमुदायरक्षणाय सर्वतो मार्गप्रतिरोधकं यत्परितः क्षिप्यते तदुच्यते। सारण्यकससीमकव्युत्तिस्त्वत्र न गृह्यते इत्याह। शुचाविति ।सीमनीति च ॥ ७ ॥ मुखना ॥ ८ ॥ प्राण्यङ्गत्वादिति । एतेनेतरेतरयोगद्वन्द्वे रूपसिद्धिरित्यपास्तम् । अर्थइति । अभिमतोर्थ इत्यर्थः । सौत्रत्वादिति कुतो नोक्तमित्यत आह । प्रसङ्गेनेति । अबाधकत्वेति । पक्षे त्वित्यनेनाबाधकत्वस्वीकर्तृवृत्तिमतमसङ्गतमित्युक्तम् । भाष्यकृदसंमतरूपापत्तेः। बाधकान्येव निपातनानीतिसर्वादिसूत्रेभाष्योक्तेः। अस्मिन्पक्ष इति । आङ्रहितस्येति शेषः । वस्तुत आद्यपक्षैकवाक्यतया आङ्रहितेषत्पदवचनपदाभ्यां समासस्यानभिधानमेवेत्याहुः । ननु भागस्य मुखाद्युच्चार्यत्वेन मुखनासिकं वचनमुच्चारणकरणं यस्य वर्णस्येत्यर्थको मुखनासिकवचन इति प्रयोगस्तत्रासङ्गतो ऽत आह । योहीति। सहायेतिअव्युत्पन्नो द्वितीयशब्दः सहायवाचीत्यर्थः। शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपे शब्दानित्यत्वापत्तिरत आह। तत्रेति । परन्त्विदं चिन्त्यम्। भाष्यकृता एवं रीत्या तदप्रत्याख्यानात् । मुख्यस्यचेति । उपशब्द-

स्य सोयं मुखनासिकावचनः। मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः। अथ मुखग्रहणं किमर्थम्। नासिकावचनोनुना-

---

रपक्षे तु मुखनासिकापदनिरपेक्षं वचनमित्येतत्पदं लिङ्गसर्वनामनपुंसकाश्रयेण संस्क्रियते। पश्चात्स्त्रीत्वस्य पदान्तरसंबन्धेन प्रतीयमानत्वाद्बहिरङ्गत्वान्ङीष्प्रत्ययो न भवति। यदा तु स्त्रीत्वाश्रयेण वचनीतिपदं व्युत्पाद्यते तदा मुखनासिकावचनीक इत्येव भवति। अत्र चानेकदर्शनम्। अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनोच्चार्यते भागो नासिकया। तत्र नासिकावचनभागानुरागवशाद् मुखवचनोपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते। यथा संयन्तेत्यत्रानुनासिकयकारानुरागाद् अकारोनुनासिकइव प्रतिभाति। अत्र च प्रासादवासिन्यायो नास्ति भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणान्न तु समग्रस्य। अन्येषां तु दर्शनं मुखनासिकान्तरालं स्थानान्तरमेवानुनासिकस्येति। अत्रापि नास्ति प्रासादवासिन्यायः। यदा तु सर्व एव वर्णो मुखेन नासिकया चोच्चार्यते तदा प्रासादवासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं प्रत्याचष्टे। यथा भ्राष्ट्रेणोखया च पक्वः सूप उभाभ्यां व्यपदिश्यते। यमानुस्वाराणामेवेति। प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षे इति

स्य सामर्थ्यादिति भावः। यद्यपि वचनशब्दे कर्मणि ल्युटि मुखनासिकेनावचनो मुखनासिकया वचन, इति वा तत्पुरुषोपि वक्तुं शक्यस्तथापि कर्मणि तस्य बाहुलकलभ्यत्वात्करणे ल्युटा बहुव्रीहिरेवाश्रितो भाष्ये। तत्रान्त्ययोर्नासिकाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव करणत्वेन ल्युटि ङीपि नद्यृतश्चेति कबापत्तिरत आह। पदसंस्कारेति। भागस्य मुखेनोच्चारणाननुभवादाह। तत्रेति। तस्यादित इति सूत्रस्वरसाद्वर्णानां सखण्डत्वमित्याशयः। ये तु तत्तद्देशावच्छिन्नवाय्वभिघातस्य तत्तद्वर्णजनकत्वात्स्थानानां कारणत्वमेव। स्थानव्यवहारस्तु वर्णजनकवायुसंयोगाधारत्वाद्वर्णाधारत्वमारोप्य। अत एवोत्तरसूत्रे भाष्ये अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यमिति करणे व्युत्पत्तिर्दर्शितेति वदन्ति। तन्मते प्रासादवासिदृष्टान्तासंगतेराह। भ्राष्ट्रेण चेति। एतेन कण्ठादिकं तु स्थानं नासिका तु करणमिति मन्दोक्तमपास्तम्। अत एवात्र सूत्रे हरिणा। स हि वर्णो न मुखेनैव नापि नासिकयैव चात्मवृत्तिं लभते किं तु वायुनानुपरतशक्तिना ऽन्यतरकरणमभिहत्यान्यतरकरणे ऽभिहन्यमाने आत्मव्यक्तिं लभते इत्युक्तम्। यमो नाम वर्गपञ्चमे परे वर्गाद्यचतुष्टयान्यतमसदृशो वर्णः। आदितश्चत्वारो वर्णा इति विवरणेपि चतुःशब्दस्य चतुःसदृशे लक्षणा बोध्या। अत एवायोगवाहत्वप्रतिपादकहयवरट्सूत्रस्थभाष्याविरोधः। न्यायावतारेति। कचटतपानामेवेत्यवकारोप्यत्रैव पक्षे नासिकाया आस्यबाह्यत्वपक्षे च बोध्यः। अप्रतिपत्तिरिति। अत्र विड्वनोरम इति वक्तुं शक्यम्। यरोऽनुनासिक इत्यत्र त्वप्रतिपत्तिः। तत्र अमि अम्वेत्यु-

सिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्राप्नोति । मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् । मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्राप्नोति । नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनानां सिद्धं भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा । केचित्प्रासादवासिनः । केचिद् भूमिवासिनः । केचिदुभयवासिनः । तत्र ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये तूभयवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन । ये उभयवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनानां सिद्धम् । यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् । इतरेतराश्रयं तु भवति । का इतरेतराश्रयता । सतोऽनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चानुनासिको भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रये उक्तम् * । किमुक्तम् । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः नित्येषु च शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते । न संज्ञया

भावः तत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वारा एवादेशाःस्युः । विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादिषु त्वनुवादप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिः स्यात् । कचटतपानामिति । पक्कमिति चकारलोपप्रसङ्गः । ओदनपगित्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घप्रसङ्गः । प्रासादवासिन्यायेनेति । अयं न्यायः क्रियाशब्देष्वेव न रूढिशब्देषु । नैव दोषइति । अनुवादे तावद् यमानुस्वाराणामसंभव एव विधावप्यान्तरतम्यान्मुखवच-

---

नां सकलेष्टासिद्धेः । चकारलोपेति । निष्ठावत्वकुत्वयोरसिद्धत्वात् पचेरनुदात्तोपदेशवनतीत्यनेनेति भावः । ननु प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणप्रत्याख्यानवत्सूत्रमेव कुतो न प्रत्याख्यायत इत्यत आह । अयमिति । योगेन ह्युभयग्रहणं स रूढिषु नास्तीत्यर्थः । अनुनासिकशब्दस्य च रूढिशब्दत्वम् । तस्य क्रियाशब्दत्वन्तु वक्तुमशक्यम् । अनु पश्चान्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्निति योगस्य जमङणनेषु निरूपयितुमशक्यत्वात् विनिगमनाविरहेण युगपदुभयोर्व्याहृत्तेः । एतेनानु पश्चान्नासिकागत इत्यर्थको नासिकानुगत इति योगोपि परास्तः । यथाकथंचिद्यो-

अनुनासिको भाव्यते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः। किमर्थं शास्त्रम्। किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम्। निवर्तकं हि शास्त्रम्। कथम्। आङ्समायविशेषेणोपदिष्टोऽननुनासिकस्तस्य सर्वत्राननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते। छन्दस्यचि परत आङो ऽननुनासिकस्य प्रसङ्गेनुनासिकः साधुर्भवतीति। तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥९॥ तुलया सम्मितं तुल्यम्। आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम्। तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवति। किं पुनरास्यम्। लौकिकमास्यम्। ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात्। कथं पुनरास्यम्। अस्यन्त्यनेन वर्णानिति आस्यम्। अन्नमेतदास्यन्दतइति वा

नस्योभयवचनो भविष्यति न तु केवलो नासिकावचनः। तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥९॥ चत्वारोत्र पक्षाः सम्भवन्ति। द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः। त्रिपदो बहुव्रीहिः। तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः। आस्यप्रयत्नशब्दयेस्तत्पुरुषः ततो बहुव्रीहिरिति। तत्र द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति पक्षे वार्तिकस्यावतार इति तमेव भाष्यकारः पूर्वं दर्शयति। तुलया संमितमिति। व्युत्पत्त्यर्थमेव तुलोपादीयते। रूढिशब्दस्त्वयं सदृशपर्यायः। यथा प्रवीणः कुशलप्रतिलोमो नुलोम इत्यवयवार्थाभावः। एवं तुल्यशब्देपि। किं पुनरास्यमिति। किं मुखमथ तत्र भवं तात्वादिकं स्थानमिति प्रश्नः। लौकिकमिति। पशुरपत्यं देवतेत्यादिवत् प्रसिद्धमित्यर्थः। यद्यपि ताल्वादिकमपि लौकिकमास्यं तथापि तत्र योगवशादास्यशब्दो वर्तते इति झटिति न तत्प्रसिद्धमिति मुखमेव प्रसिद्धत्वाल्लौकिकमित्युक्तम्। तस्यैव च प्राथम्याद् ग्रहणं युक्तमित्यर्थः। ओष्ठादिति। काकलकं हि नाम ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः। कथं पुनरिति। यदि निमित्तवशात्प्रवर्तते। ततस्ताल्वादिष्वपि प्रवर्तिष्यतइति प्रश्नः। अस्यन्त्यनेनेति। सत्यपि निमित्ते रूढिवशान्मुखे

गोपपादने तु रूढिरेव फलितेति दिक् ॥८॥ तुल्यास्यप्र ॥९॥ तत्पुरुषइति। तुल्यास्यशब्दयोर्मयूरव्यंसकादित्वात्पूर्वपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। आस्यप्रयत्नशब्दयोश्च साधनं कृतेत्यनेन समासः। ननु स्थानादिकं न तुलया संमीयते ऽत आह। व्युत्पत्त्यर्थमेवेति। किं मुखमिति। अतद्धितान्ततद्धितान्तास्यशब्दविषयकसन्देह इत्याशयः। तद्धितान्तमपि लौकिकमेव न वैदिकमित्यत आह। पशुरिति। झटिति। पदश्रवणमात्रेणेत्यर्थः। निमित्तवशात्। अवयवार्थवशात्। जातिस्फोटेति। वर्णानिति वर्णपदं बोधकपरम्। तत्र जातेर्बोधकत्वे तस्या नित्यत्वादभिव्यक्तिरसन, न्तदाश्रयव्यक्तीनां वाचकत्वे तूत्पत्तिरिति भावः। अत एव वर्णानिति बहुवचनं सङ्गच्छते। एकैव व्यक्तिस्तत्तद्रूपेणाभिव्यक्ता वाचिकेति पक्षे तदसंगतिः स्पष्टैव। क

आस्यम्। अथ कः प्रयत्नः। प्रयतनं प्रयत्नः। प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनो नङ् प्रत्ययः। यदि लौकिकमास्यम्। किमास्योपादाने प्रयोजनम्। सर्वेषां हि तत्तुल्यम्। वक्ष्यत्येतत्। प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति। सवर्णसंज्ञायां

एव प्रवर्तते न तात्वादिष्वित्यर्थः। कृत्यल्युट इति करणे ण्यत्। असनमत्र जातिस्फोटपक्षेभिव्यक्तिः। व्यक्तिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिः। अन्नमेतदिति। आङ्पूर्वात्स्यन्दतेरन्येष्वपि दृश्यतइति डः। एतदास्यं कर्म अन्नं कर्तृ आस्यन्दते द्रवीकरोति अन्नप्रक्षेपणेन मुखस्य द्रवत्वोत्पादनात्। अथ कः पुनः प्रयत्न इति। किं प्रयतनं प्रयत्नः। अथ प्रारम्भो यत्नस्येति प्रश्नः। भावसाधन इति। भावेभिधेये नङ्प्रत्ययः क्रियते। तेन नङ्शब्दस्येह भावः साधनं भवति। किमास्योपादानइति। आस्यएव सर्ववर्णानां निष्पादनादिति भावः। नासिकापि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तं किं तर्ह्या स्यान्तश्चर्म विततमस्ति पणवचर्मवत् तत्संबद्धा रेखा नासिका तस्यां वाय्वभिघाताद्वर्णोत्पत्तिः। विसर्जनीयस्यैकीयमतेनोरस्यत्वात्सावर्ण्याभावेपि न दोषः। वक्ष्यतीति। नास्य परीक्षावसर इति भावः। सवर्णसंज्ञायामिति। द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणान्मुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसङ्गः। भाष्ये शकारः प्रत्याहारपाठवशात्पठितः। अत्र प्रत्याहारे जबगडदानां प्राप्नोतीत्यर्थः। शकारस्य तु विवृतत्वात्स्पर्शानां स्पृष्टत्वाद्

चित्तु व्यक्तिस्फोटपक्षे ऽभिव्यक्तिः। जातिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिरिति पाठः। अयमेव सांप्रदायिकः पाठः। एकैव व्यक्तिर्वाचिका कत्वादिकं तु ध्वनिनिष्ठं ध्वनिविशेषव्यङ्ग्यं वा सा च नित्येति व्यक्तिस्फोटवादस्तदाभिव्यक्तिः स्पष्टैव। बहुवचनं त्वेकस्यैव बहुरूपत्वादारोपितबहुत्वमादाय नेयम्। व्यक्तयो ऽनन्ता जन्याश्च। तत्र जातिरेव शक्तेति जातिस्फोटवादस्तदोत्पत्तिरित्यर्थः। अन्येष्वपीति। दृशिग्रहणाद्धात्वन्तरादपि स इति भावः। ननु साधनशब्देन कारकशक्तिरभिधीयत इति भावस्य साधनत्वमनुपपन्नमत आह। भावेइति। नङ्। यजयाचेत्यनेन। ननु तुल्यावास्यप्रयत्नमात्रौ येषां जनकावित्यर्थे नासिकास्थानङञादिनिवृत्त्यर्थमास्योपादानं स्यादत आह। नासिकापीति। एवञ्चास्यग्रहणे कृतेपि तद्व्यावृत्तिर्दुरुपपादेति भावः। वस्तुतस्तु अवधारणगर्भसमासे ह्रस्वाकारादिभिर्ह्रस्वाकारादीनां सावर्ण्यानापत्तिः। तज्जनकवायुसंयोगानामपि तुल्यत्वात्। अनवधारणगर्भसमासे त्वनुनासिकव्यावृत्तिरपि दुरुपपादैवेति भाष्याशयः। एवञ्च नासिकाया बाह्यत्वेपि न क्षतिः। अत एव मुखनासिकेति सूत्रे मुखञ्च नासिकाचेति, मुखद्वितीया नासिकेति च विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये। नह्यवयवावयविविषये एवं प्रयोगः सचेतसाम्। सहस्तो देवदत्त इत्यादौ विद्यमानवाची सहशब्दः। अत एव मुखवचनो ऽनुनासिक

भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् * । सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्व-
तिप्रसङ्गो भवति । जबगडदशाम् । किं कारणम् । प्रयत्नसामान्यात् ।
एतेषां हि समानः प्रयत्नः । सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्ण-
म् * । सिद्धमेतत् । कथम् । आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्ण-
संज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि
तत्तुल्यम् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति ह्यास्याद्बाह्याः प्रयत्नाः ।
ते हापिता भवन्ति । तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति । के

प्रसङ्ग एव । ततश्च ऊर्ज्ज इत्यादौ झरोझरीति लोपप्रसङ्गः । एवमपीति । आस्ये येषां
तुल्यो देश इत्यास्येन देशो विशेष्यते । तत्र व्यभिचाराभावादास्येन देशस्य विशे-
षणमयुक्तमित्यर्थः । प्रयत्नविशेषणमिति । तस्य संभवव्यभिचारसद्भावादित्यर्थः । बा-

---

ह्यतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येतेति भाष्ये एवशब्दः सङ्गच्छते । अन्यथा
यमादीनां ङादीनाञ्च मुखवचनत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आस्यानन्तर्गतत्वे तु न
दोषः । मुखमात्रवचनत्वाभावात् । प्रासादवासिन्यायप्रदर्शकभाष्येणापि ध्वनित-
मेतत् । कैयटोक्तास्यान्तर्गतत्वपक्षे तु सूत्रे मुखपदं मुखावयवपरं ब्राह्मणवसिष्ठ-
न्यायेन च नासिकातिरिक्तावयवग्रहणम् । एवकारस्याप्यर्थः । दृष्टान्तोप्येकांशेन
बोध्य इति । नन्वेवमपि विसर्जनीयव्यावृत्तये तत्स्यादत आह । विसर्जनीयस्येति ।
ततश्चान्येषां कण्ठादिस्थानमेवेति भावः । उरस्यमतेऽप्याह । सावर्ण्याभावेपीति ।
ननु इदानीमेव किं नोच्यतेऽत आह । नास्येति । द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणा-
दित्यस्योपयोगश्चिन्त्यः । अत्रेति । एतद्वर्णसमूहसाध्यप्रत्याहारे इत्यर्थः । ऊर्ग्
अनन्तस्मात्जात ऊर्ग् जः । आस्ये इति । देशविशेषणवैयर्थ्याभिप्रायेण प्रश्न इति
भावः । न च नासिकाया आस्यानन्तर्गतत्वपक्षे तद्व्यावृत्तये देशविशेषणमावश्यक-
मिति वाच्यम् । अनुनासिकाकारादौ कण्ठादिषु वाय्वभिघातादभिव्यक्तेषु वर्णेषु
नासिकाभिघातेनानुनासिक्यं धर्म उत्पद्यते इत्यनुभवेन वृद्धिरादैच्सूत्रस्थादभेद-
कत्वाद् गुणस्येति वाच्यम् । आनुनासिक्यसङ्ग्रहार्थं तद्यथैको ऽयमात्मेत्यादि-
भाष्यकैयटादौ तथैव लाभेन च तेषु नासिकाया देशत्वाभावस्य क्लृप्तत्वात् । आदि-
ष्वपि तथैवेत्यभिमानात् । देशपदेन ताल्वादिस्थानमेवोच्यते इति जबगडादिषु न
दोषः । भाष्ये (प्रयत्नविशेषणमिति) । देशप्रयत्नमिति द्वन्द्वस्तु सौत्रत्वात्साधुरि-
ति भावः । स्पृष्टेत्यादि । आस्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां वर्णाभिव्य-
क्तिजनकस्पर्शेषत्स्पर्शदूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारिप्रयत्नविशेषा
एतैः पदैरुच्यन्ते तेषां चास्यान्तर्गतत्वमास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु वायुसंयोगजनकत्वे-
नेतिबोध्यम् । आस्ये इत्यस्य यत्कार्यं तज्जनक इति शेषो वा । भाष्ये (तेहापिता

पुनस्ते । विवारसंवारौ । श्वासनादौ । घोषवदघोषता । अल्पप्राणता । महाप्राणतेति । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना

ह्यप्रयत्नव्युदासाच्चत्वार आभ्यन्तरा गृह्यन्ते । स्पृष्टतेषत्स्पृष्टतासंवृततविवृतता-

---

इति) । सवर्णसंज्ञा स्वनिमित्तत्वेन बाह्यप्रयत्नान् जहातीति तया ते स्वनिमित्तत्वं हापिता इत्यर्थः । (विवारसंवारौ) । कण्ठबिलस्य विकाससङ्कोचौ । विवृतः कण्ठो यैः श्वासो ऽनुप्रदीयते यैरित्यर्थः । (एके) उक्तवाक्ययोः प्रथमोपात्ताः । (नादो) वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावी अनुरणनरूपः शब्दः । (यथा तृतीया) इत्यनेन तेषामल्पप्राणत्वं बोधितम् । देशविशेषणमप्यास्यग्रहणमावश्यकमिति गूढाशयेनाह । भाष्ये (आनुनासिक्यमेषामधिको गुण इति) । अयं भावः । अत्र देशपदेन ताल्वादिस्थानमुच्यते । स्थानशब्देन च योगरूढ्या वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुयोगि ताल्वाद्युच्यते । तत्र यद्यपि अकारादीनां गुणमात्रजनिका नासिका स्वरूपस्य कण्ठादिभिरेवाभिव्यक्तिसिद्धे स्तथापि ञादीनां स्वरूपस्य न केवलताल्वादिना नापि केवलनासिकया ऽभिव्यक्तिरिति विनिगमनाविरहादुभयावच्छिन्नवायुसंयोगस्यैव तज्जनकत्वात्तेषां नासिकापि स्थानम् । न चैवं त्वङ् करोषीत्यादौ चरितार्थं परसवर्णशास्त्रं संयन्तेत्यादौ न प्रवर्त्तेत । उक्तरीत्या यादीनां नासिकास्थानत्वाभावेन स्थानत आन्तर्याभावादिति वाच्यम् । स्थानेन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठस्य दूषितत्वेनास्या युक्तेर्गर्भस्रावात् । अनुनासिकाकारादीनामपि सा स्थानमिति त्वयुक्तमेव । एवं हि उत्पादकसामग्रीभेदात्कङयोरिव स्वरूपभेदस्यैवापत्तौ अभेदकगुणपक्षेपि निरनुनासिकैः सानुनासिकग्रहणानापत्तिः । एवञ्च यावत्स्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेति सिद्धान्ते नासिकारूपदेशभेदात्कङादीनामप्राप्तसावर्ण्यसिद्धये आस्येन देशविशेषणमावश्यकम् । नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वेपि मुखनासिकेति सूत्रे नासिकातिरिक्तावयवकमुखस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यादत्राप्यास्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथात्र स्थाने एतत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः । आस्यग्रहणव्यावर्त्यानां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनमेव ह्यत्र प्रक्रान्तम् । न चेदं प्रयत्नविशेषणमास्यग्रहणव्यावर्त्यमेवास्तु । अनुनासिकयकारादीनां ञादिभिः सावर्ण्यं च व्यावर्त्यन्तत्फलञ्च तञ्जुङ्वे तन्नमतीत्यादौ अनुस्वारस्य ययीत्यनेन यकारलकारयोरनुनासिकयोरभाव इति वाच्यम् । अनुस्वारस्य नासिकास्थानत्वेन स्थानतोन्तरतमयोञनयोरेव प्रवृत्तेः । अनुनासिकयादीनान्तु उक्तरीत्या न नासिका स्थानमित्यदोषात् । इदमेव ध्वनयितुं गुण इत्युक्तम् । गुणपदेन च सावर्ण्यानुपयोगिन आन्तरतम्यपरीक्षोपयोगिनो विवारादय उच्यन्ते । एवञ्च तत्साहश्यादत्रापि गुणशब्दप्रयोगः । अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्य "सोनुनासिकानह्रावि"ति शिक्षायामुक्तम् । अत एवोदात्तादिभिः सहैकादशबाह्यप्रयत्ना इति कैयटो वक्ष्यति । उदात्तादीनामपि वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रशेषे गुणत्वेन व्यवहारात् । अत एवएवमप्यवर्णस्य सञ्ज्ञा न प्राप्नोति बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्यैवमपि व्यपदेशो

अघोषाश्च। एके ऽल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः। तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः। एकेऽल्पप्राणाः। अपरे महाप्राणाः। यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः। आनुनासिक्यवर्जम्। आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः। एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति। बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य। सर्वमुखस्थानमवर्णमेक इच्छन्ति। एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते। आस्ये येषां तुल्यो देश इति। व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यादिति। नैष दोषः। नहि लौकिकमास्यम्। किं तर्हि। तद्धितान्तमास्यम्। आस्ये भवमास्यम्। शरीरावयवा-

---

द्यः। बाह्यं ह्यास्यादिति। काकलकस्याधस्तादुपजत्रुस्थानमवर्णस्यैक इच्छन्ति। सति च बाह्यदेशसंभवे तद्व्यवच्छेदायास्येन देशो विशेष्यतइति प्रश्नः। सर्वमुखेति। अवर्णनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियतइति नास्य बाह्यस्थानता। एवमपीति। अवर्णस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देशः व्यपदेशिवद्भावेनेति। सर्वावस्थायुक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते। देशशब्देन तु विशिष्टैवावस्था वर्णोत्पादनहेतुः। तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयेण व्यपदेशः। नहीति। प्राथमकल्पिकमित्यर्थः। यौगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणम्। स्थानमिति। ताल्वादि। करणमिति। स्पृष्टतादि। जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा। यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं तस्याप्यास्ये भवत्वाद् आस्यग्रहणेन ग्रहणात्। सत्यमेतत्। प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानम् तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भ-

---

न प्रकल्पते आस्ये येषां तुल्यो देश, इति भाष्यं स्वरसतः सङ्गच्छते। अन्यथा प्रयत्नविशेषणमात्रस्योक्तेर्देशविशेषणत्वाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। आस्येन देशविशेषणाभावान्न दोष इत्येव वक्तव्ये सर्वमुखेत्यादिसमाधानस्यापि निर्दलत्वापत्तिश्च। एके इत्यनेन सर्वमतन्तु कण्ठस्थानमिति ध्वनयति। व्यवहितस्येति। यद्यपि रूढिर्योगापहारिणी तथाप्यास्यपदोपादानसामर्थ्याद्व्यवहितस्यापि ग्रहणमिति भावः। ताल्वादीति। शिक्षायान्तेन रूपेणैव वर्णस्थानत्वकथनादिति भावः। एतेन ताल्वादिषूर्ध्वाधोभागभेदादुदात्तादीनां सवर्णसञ्ज्ञा न प्राप्नोति इत्यपास्तम्। आस्यभवशब्देन तद्रूपावच्छिन्नस्यैव ग्रहणेनादोषात्। ननु प्रयत्नपदेनैव तद्ग्रहणसिद्धिरत आह। जिह्वाया अग्रेत्यादि। प्रत्येकंत्विति। प्रत्येकनिरूपितसादृश्यग्रहणनिरासार्थमित्यर्थः। यद्यपि ज्ञापकेनापि प्रत्येकव्यापारनिरासः सुकरस्तथापि यावदास्यभवैक्यविवक्षायां ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तिः। तत्तज्जनकवायुसंयोगानामतुल्यत्वात्। अतः

यत् । किं पुनरास्ये भवम् । स्थानं करणं च । एवमपि प्रयत्नो ऽविशेषितो भवति । प्रयतनश्च विशेषितः । कथम् । नहि प्रयतनं प्रयत्नः । किं तर्हि । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । एवमप्यवर्णस्य एङोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । प्रश्लिष्टावर्णावेतौ । अवर्णस्य

वति । अविशेषित इति । आस्येनेत्यर्थः । द्वन्द्वपक्ष एवात्र स्थित इति प्रश्नः । ततश्च बाह्याः प्रयत्ना न त्यक्ताः स्युः । प्रारम्भो यत्नस्येति । अत्र पूर्वं स्पृष्टतादयश्चत्वारः पश्चान्मुर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते । एवमपीति । संध्यक्षरेषु प्रथमभागस्याकारेण सादृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः । प्रश्लिष्टावर्णाविति । नात्र भागविवेकोस्ति पांसूदकवदित्यर्थः ।

प्रयत्नपदमास्यपदेन स्थानमात्रग्रहणार्थं स्थानं करणञ्चेति भाष्ये करणपदेन वायुसंयोगोपि प्रयत्नग्रहणाच्च नातिप्रसंग इति तात्पर्यम् । अत एव यावत्स्थानैक्यपरेण 'नैतौ तुल्यस्थानाविति' भाष्येण न विरोध इति दिक् । भाष्ये (प्रारम्भो यत्नस्येति) अत्र यत्नस्येति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चैकवचनम् । आरम्भ इति कर्मणि घञ् । यत्नानां मध्ये प्रथमं वर्णोत्पत्तेः पूर्वमारभ्यमाण इत्यर्थः । अत्रापि नासिकाया अग्रहणमुपपादितरीत्यैवेति बोध्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्नयत्नान्नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान् मूर्धपर्यन्तं गत्वा ततः प्रतिनिवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति ततो यत्नविशेषसहायेन परावृत्तिसमये गलविवरादीनां विकासादीन् करोति । तत्र ये तत्तत्स्थानाभिघातका यत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वादास्ये प्रयत्ना इत्युच्यन्ते । आभ्यन्तरा इति प्रारम्भइति च गलविवरादिविकासादिकराश्चास्यबहिर्भूतदेशे कार्यकरत्वाद्बाह्या इति । एवं मात्राकालिकत्वादिकमपि वायुबलपत्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्पंवायुं प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य यत्नस्य वायुप्रेरणारूपं कार्यमास्यबाह्यदेशमिति तस्यापि व्यावृत्तिरास्यपदेनोक्ता अइउण्सूत्रे भाष्ये । मूर्ध्नि प्रतिहते वर्णोत्पत्तेः पूर्वं स्पृष्टतादयः पश्चान्निवृत्ते प्राणाख्ये इत्यन्वयः कैयटे । अत एव " सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयत "इति शिक्षया न विरोध इति दिक् । भाष्ये (यदिप्रारम्भ) इत्यत्र यदीत्यस्य यद्यपीत्यर्थः । अकारेणेति । ततश्च स्वसवर्णाकारस्य तत्र सत्वेन तद्द्वारा तुल्यस्थानत्वेनावर्णैङोः सावर्ण्ये गव्यमित्यत्र यस्येति लोपप्रसङ्ग इत्यभिमानः । पांसूदकेति । प्रश्लिष्टावित्यस्य प्रकर्षेण श्लिष्टौ मिलितावित्यर्थः । ततश्च तदनु-

तर्ह्यैचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । विवृततरावर्णावेतौ । एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । नैतौ तुल्यस्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । अभेदका उदात्तादयः । अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति । प्रयतनमेव प्रयत्नः । तदेव च तद्धितान्तमास्यम् । यत्समानं तदाश्रयिष्यामः । किं सति भेदे । सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्ण-

---

अवर्णस्येति । विभागोऽत्र सुलक्ष्य इति प्रश्नः । ततश्च नाव्यमित्यत्र यस्येतिलोपप्रसङ्गः । एतयोरिति । ततश्च एत ऐ इत्यौकारोपि स्यात् । भाव्यमानेनापि क्वचित्सवर्णग्रहणदर्शनात् । अभेदका इति । लिङ्गैनैतत्प्रतिपादितं न शास्त्रे एते स्वशब्दोपादानमन्तरेण कार्येषु भिद्यन्तइति । तेन प्रारम्भभेदेप्युदात्तादीनां मिथःसवर्णसंज्ञा भविष्यति । यत्समानमिति । स्पृष्टत्वस्य समानत्वाद्वर्ग्याणां बाह्यप्रयत्नभेदेपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति । किं सतीति । स्पृष्टताद्यभेदाद्विवारादिभेदेपि यथा भवति तथा स्पृष्टतादिभेदेपि विवाराद्यभेदात्प्राप्नोतीति प्रश्नः । सत्येवेति । झरोझरीत्येवान्यथा ब्रूयात् । यथासं-

---

भवेन केवलताल्वादिस्थानकत्वेन च न तयोः सावर्ण्यप्राप्तिरिति भावः । विभागोत्रेति । एवञ्च पूर्ववत्तयोः सावर्ण्यं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । भाष्ये (एतदुत्तरं विवृततरौ वर्णाविति) । एवञ्च तद्द्वारा एतयोरपि विवृततरत्वेन प्रयत्नभेदाभ्रस्त्वेन न सावर्ण्यम् । अकारस्य ततोऽपि विवृततरत्वात्तेनाप्यनयोर्न सावर्ण्यं फलाभावश्चेति भावः । एतयोरेवेति । यत्किंचित्स्थानसाम्ये सवर्णसञ्ज्ञेत्यभिमानः । क्वचित् । अदसोऽसेर्दादु दो म इत्यादौ । भाष्ये (नैतौ तुल्यस्थानाविति) । तौलींति परसवर्णरहिततद्दानासामितिनिर्देशाद् यावत्स्थानसाम्यमत्र विवक्षितमिति भावः । यत्त्वेषां समुदितं स्थानमिति । तन्न । "दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः॥ ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यावि"ति शिक्षायां प्रत्येकं तत्र भव इत्यधिकारस्थयदनापत्तेः । दन्त्योष्ठ्य इति पाठस्त्वसङ्गतः । शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् । स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववत् । स्वजनकवायुसंयोगावच्छेदके कण्ठादौ स्वाधारत्वमारोप्य कण्ठे भव इत्याद्युपपत्तिः । शरीरेमे वेदनेत्यप्येवमेवेति दिक् । (उदात्तादीनां तर्हीति) । यावत्स्थानैक्यवद् यावत्प्रयत्नैक्यविवक्षणादिति भावः । स्वशब्दा उदात्तादिशब्दाः । एवञ्चात्र प्रयत्नशब्देनोदात्तादीनां न ग्रहणमिति भावः । भाष्ये (उदात्तादीनां सवर्णसञ्ज्ञा न प्राप्नोतौ) त्यस्य (आस्येन प्रयत्नोऽविशेषित) इत्यस्य च समाध्यन्तरमाहैकदेशी । (अथवा किं न एतेनेति) । नोऽस्माकमेतेन प्रारम्भो यत्नस्येत्यर्थकप्रयत्नशब्दाश्रयणेन किमित्यर्थः । क्लिष्टत्वादिति भावः । बाह्यप्रयत्नभेदेपीति । एवमुदात्तादिभेदेपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम् । यद्यपि सवर्णसञ्ज्ञाया न प्रयत्नभेदगर्भत्वं तथापि ज्ञापकादेतदर्थसिद्धिरित्याह । झरोझरीति । भाष्ये (सत्येव हि भेदेइति) यत्किं

मानं तदाश्रयिष्यामः । किं सति भेदे । सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् । कुत एतत् । भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा । यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । यदि तर्हि सति भेदे किं चित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति । शकारच्छकारयोः षकारठकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जम् । एवं तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नः । तदेव हि ताद्धितान्तमास्यं न त्वयं द्वन्द्वः । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नमिति । किं तर्हि त्रिपदोयं बहुव्रीहिः । तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति । अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः । तुल्य आस्ये तुल्यास्यः । तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति ।

ष्ट्यनिरासार्थं हि तत्र सवर्णग्रहणं कृतम् । शिण्ढि इत्यत्र डकारस्य ढकारे परतो लोपार्थम् । यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्याद् डकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् । सर्वमिति । वर्गाणां प्रथमद्वितीया इत्यस्यां शिक्षायां पठितमघोषत्वादि । करणंतुभिन्नम् । वर्ग्याणां स्पृष्टत्वादूष्मणां च विवृतत्वात् । सति च सवर्णत्वे निश्श्छद्म निष्ष्ठुरं निस्स्थानं मधुलिट्स्थानमित्यत्र झरोझरीति लोपः प्राप्नोतीति । छद्मना निष्क्रान्तमिति प्रादिसमासः । अनचि चेति शकारस्य द्विवचनम् । तुल्य आस्यइति । तद्धितान्त आस्यशब्दो न स्वाङ्गवाच्येवेत्यमूर्द्धमस्तका-

---

चित्प्रयत्नभेदे सत्येवेत्यर्थः । (कुत एतदिति) । सूत्राक्षरैस्तदलाभ इति प्रश्नः । समाधत्ते । भेदाधिष्ठानाहीति । यत्किंचित्प्रयत्नभेदेत्यर्थः । तत्र ज्ञापकमाह । यदि हीति । सवर्णसञ्ज्ञावचनमित्यस्य सवर्णपदोच्चारणमित्यर्थः । सञ्ज्ञा त्वणुदित्सवर्णस्येत्याद्यर्थमावश्यिकेति बोध्यम् । भेदादिति । बाह्यप्रयत्नभेदादित्यर्थः । नन्वेवं यत्किंचित्स्थानैक्यादेकारौकारयोः सावर्ण्यापत्तिरिति चेन्न । ज्ञापकात्प्रयत्नांशे यावत्प्रयत्नसमानत्वत्यागेपि स्थानांशे तत्त्यागे मानाभाव इत्याशयात् । यजुष्येकेषामित्यादिनिर्देशैः स्थानांशे यावत्स्थानतुल्यत्वविवक्षणाच्च । यत्तु तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वात्सवर्णसंज्ञा भेदाधिष्ठानेत्यर्थ इति । तन्न । तेन सावर्ण्यनियामकप्रयत्नयोः स्थानयोश्च परस्परभेदलाभेपि वर्णानां यत्किंचित्प्रयत्नभेदस्य ततोऽलाभात् । स्थानानामन्ततस्तत्कालरूपोपाधिभेदेन भेदो बोध्यः । भाष्ये (यदि तर्हि सति भेदे) इत्यादिसिद्धान्तिवचः । (शकारच्छकारयोरिति) । तस्मात्प्रारम्भो तत्नस्येति आवश्यकमिति भावः । ननु निश्छद्मेत्यत्र हलः परत्वाभावात्कथं लोपप्राप्तिरत आह । अनचिचेति । तच्चैकदेशो प्रौढ्या समाधानमाह । एवं तर्हीत्यादि । स्वाङ्गवाच्येवेति । अमूर्धेत्यादिपर्युदासादेव स्वाङ्गे लब्धे स्वाङ्गादिति पुनः श्रुतिरसाधारणार्थेति भावः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्न दोष इत्यन्ये । नन्वेवं भिन्नस्थानानामपि स्था-

अथवा परस्तत्पुरुषस्ततो बहूव्रीहिः । आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः । तुल्यआस्यप्रयत्न एषामिति । तस्य* । तस्येति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्यात् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोन्यस्य सवर्णसंज्ञो मा भूत् । तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात्* । त-

---

दित्यलुङ्ग भवति । तद्धितान्तास्यशब्दाश्रयणसामर्थ्यादेवास्यइत्येकत्वं विवक्ष्यते । तेनैकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते । अथवेति । मयूरव्यंसकादित्वात्सप्तम्यन्तोत्तरपदस्तत्पुरुषः । तस्येति । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह । यो यस्येति । अन्यथा वर्णान्तरापेक्षया तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लब्धे तदाश्रयमन्यस्यापि कार्यं प्राप्नोति । सूत्रारम्भस्तु रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थः स्यात् । तस्या-

---

इत आह । तद्धितान्तास्येति । आस्यपदोपादानसामर्थ्याच्च तद्ग्रह इति भावः । एकत्वं विवक्ष्यतइति । तद्विवक्षां विनापि प्रत्यासत्त्या प्रयत्नयोरेकास्यभववृत्तित्वलाभ इत्यन्ये । त्रिपदबहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातापत्तेः पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषस्याप्यगतिकगतित्वाद्भाष्ये तृतीय आश्रितः । रेफोष्मेति । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीत्युक्तेरिति भावः । तस्यावचनमिति वार्त्तिके तच्छब्देन कस्य परामर्शेत आह । तस्येत्ययमिति । तस्यावचनमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुष इति भावः । एवञ्च स्त्री न विभक्तिरिति लुगभावः । वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्य तस्य शब्दस्य परामर्श इति वक्तुं युक्तम् । रेफस्यापीति । रेफोष्मणामित्येतद्विजातीयसवर्णाभावप्रतिपादनपरमित्यर्थः ।

---

* एकत्वं विवक्ष्यतइति । चिन्त्यमिदम् । एकवचनार्थैकत्वस्य विवक्षणेपि तस्य सजातीयद्वितीयराहित्यरूपतयासमानत्वस्यालाभात् । प्रकृते च समानएव स्थाने इत्याद्यर्थस्यापेक्षितत्वात् । तस्मात्प्रत्यासत्त्या तल्लाभ इति बोध्यम् ।

* तुल्यास्येतिसूत्रस्थसवर्णपदस्य स्वरूपपरत्वात्संबन्धिशब्दत्वकथनं नोपपद्यतेइत्यत आह । तुल्यास्येति । अयमर्थः । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णपदवाच्यमित्येतत्सूत्रार्थः ततश्च प्रदेशस्थं सवर्णपदं तुल्यास्यप्रयत्नार्थकमित्यकः सवर्णइत्यादौ पूर्वोक्तः सावर्ण्यमेवाचि दीर्घप्रवृत्तिं प्रति प्रयोजयति न तु कस्य चित् । एतेन कौमुद्यां तुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्य वृत्तौ मिथःपदं प्रमादपतितं बोद्धव्यम् । तत्र सवर्णपदस्य सवर्णपदपरत्वेन तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदककुक्षौ सादृश्यस्याप्रवेशेन मिथःपदप्रतिपाद्यपरस्परप्रतियोगिकत्वस्य तत्रान्वयासम्भवात् । विवरणे तु द्वन्द्वनिर्देशलभ्यौ तुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दावित्यर्थो भाष्यस्य सवर्णशब्दो हि प्रदेशेपि सवर्णपदैकपरो न तु तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य संबन्धिशब्दत्वं दुरुपपादमित्याद्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । प्रदेशस्थसवर्णपदस्य सवर्णपदवत्परत्वे संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमित्यादिसमाधानासङ्गतेः । तत्रत्यसवर्णशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाभावात् । ततश्च सवर्णपदवत्त्वस्याव्यावर्तकतया दध्यत्रेत्यादावपि दीर्घापत्तिः । किं च संबन्धाच्चैतद्गम्यतइत्यादेरयमर्थः । समानवाक्यार्थप्रविष्टयोर्द्वयोः संबन्धिनोर्मध्ये एकतरस्य संबन्धपुरस्का-

तस्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति । वचनप्रामाण्यात् । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । यदि हि अन्यस्य तुल्यास्य प्रयत्नो ऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात् । सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् * । संबन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत् । तद्यथा । संबन्धिशब्दाः । मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषयितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति । सबन्धाच्चैतद्गम्यते । या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णमित्यत्र संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतदवगन्तव्यम् । यत्प्रति यत्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्प्रति तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति । ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिः * । ऋका-

---

वचनमिति । तस्येत्ययमनुकरणशब्दः तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः । सवर्णसंज्ञावचनमिति । न च रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थं वचनं, रेफस्यापि रेफः सवर्णो भवत्येव । एवमूष्मसु द्रष्टव्यम् । एवं वचनसामर्थ्याद्दोषं परिहृत्य शाब्दन्यायेन परिहर्तुमाह । संबन्धिशब्दैरिति । संबन्धिशब्दाविति । तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्तत्समानार्थोपि प्रदेशवाक्येषूपात्तः सवर्णशब्दः संबन्धिशब्दः । यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्युक्ते न शूद्रेण तुल्याय ब्राह्मणः कन्यां ददाति अपि त्वात्मना । तथेहापीत्यर्थः । ऋकारऌकारयोरिति । स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारम्भः । अत्र चान-

---

त्र । रेफांशे । तुल्यास्यप्रयत्नासंभव एव ऊष्मसु तु नाज्झलाविति निषेधादिति बोध्यम् । एवञ्च व्यावर्त्याभावेन सवर्णसञ्ज्ञावचनसामर्थ्याद् यस्य तस्येति लप्स्यत इति भावः । ननु सवर्ण इति सञ्ज्ञाशब्दस्य कथं संबन्धिशब्दत्वमत आह । तुल्यास्येत्यादि । स्वार्थभिन्नप्रतियोगिकसंबन्धनिमित्तः शब्दः संबन्धिशब्द इति भावः । परे तु अत्र सूत्रे द्वन्द्वनिर्देशलभ्यौ तुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दावित्यर्थो भाष्यस्य । सवर्णशब्दो हि प्रदेशेपि सवर्णपदवत्परो न तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य संबन्धिशब्दत्वं दुरुपपादमुपक्रमोपसंहाराभ्यां चैवमेवोचितम् । उपक्रमे हि तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नञ्च सवर्णसञ्ज्ञं भवतीत्युक्तमित्याहुः । ऋकारऌकारयोरिति ।

रेण प्रतीतौ स संबन्धः स्वसमानवाक्यार्थघटकप्रतियोगिक एव प्रतीयतइति । यथा तातेन तुल्यश्चैत्र इत्यादौ जनकत्वरूपं तातत्वं चैत्रनिरूपितमेव प्रतीयते । एवं तु तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र नैतद्विषयः । सादृश्यप्रतियोगिनस्तद्वाक्यार्थे केनापि रूपेणाप्रवेशात् । इत्थञ्च तस्येति वक्तव्यं संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमित्यादिभाष्यं प्रदेशाभिप्रायकत्वेनैव योजनीयमिति दिक् । अन्ये तु सवर्णपदमत्र सदृशवर्णत्वसमानाधिकरणसवर्णपदवत्परामिति योगरूढम् । तत्र योगार्थतावच्छेदककुक्षौ सादृश्यस्य प्रवेशात्सवर्णशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वं स्पष्टमेव ततश्च भाष्यमाक्लिष्टयोजनमेव ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यविधेर्नाज्झलावित्यादेश्च नासंगतिः । एवं तु मिथः सवर्णसंज्ञमिति कौमुदी युक्तैवेत्याहुः ॥

रऌकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया । होतृ ऌकारः । होतॄकार इति । किं प्रयोजनम् । अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम् ऌति ऌ वा वचनमिति । तत्सवर्णे यथा स्यात् । इह मा भूत् । दध्य्ऌकारः । मध्व्ऌकार इति । यदेतत्सवर्णदीर्घत्वे ऋतीति एतदृते इति वक्ष्यामि । ततः ऌति । ऌकारे परत

योरेव श्रुतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते न त्वेतयोरन्येन सहेति बोध्यम् । वक्ष्यत्येतदिति । तत्र ऌवावचनमित्यत्र दीर्घ इत्यनुवर्तते । तत्र ऌति ऌशब्दे विकल्पिते ऽप्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति । स च भवन् ऌवर्णस्य दीर्घाभावादृवर्णस्यान्तरतम्याद्दीर्घ ऋकारो भविष्यति । तत्सवर्ण इति । यद्यविधाय सवर्णसंज्ञां तदुच्येत अज्मात्रस्य ऌति तत्कार्यं स्यात् यथा दध्य्ऌकारइति । तस्माद्विधेया सवर्णसंज्ञा । ऋत इति वक्ष्यामीति । ऋकारस्य ऋकार एव सवर्ण इति ऋत्येव भविष्यति । ततः ऌति । ऋत इत्येव । इदं चासवर्णार्थम् । तेन ऌति रूपद्वयं सिद्धम् । तत्रासंहितायामृकारे होतृ ऋकार इति रूपं संहितायामपि ऋत्यक इति शाकलप्रकृतिभावे

अत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावः । वार्त्तिकेप्येवमेव पाठ इति प्रामाणिकाः । सावर्ण्यप्रतियोग्यनिर्देशादाह । अत्रेति । भाष्ये । होतृऌकारः होतॄकारइति । ऌकारशब्दो देवतावाचीत्येके । विवृतस्य ऌकारस्य दीर्घस्याभावादृकारो दीर्घ उदाहृत इति बोध्यम् । नैतदस्तीति (सवर्णसञ्ज्ञाया इति शेषः । नन्वीषत्स्पृष्टेन मुक्तेपि विवृतदीर्घः सवर्णसंज्ञां विना दुर्लभो ऽत आह । तत्रेति । भाष्ये तद्वचनद्वयारम्भेपि सवर्णसंज्ञावश्यकीत्याह । तत्सवर्ण इति । अज्मात्रस्येति । अनज्व्यावृत्त्यर्थमक इति वर्त्तते । सवर्णसंज्ञाभावात्सवर्ण इति नानुवर्त्तत इति भावः । खण्डयति । यदेतदिति भाष्ये । सवर्णइतीति । आद्यवार्तिके सवर्णग्रहणमनुवर्त्तते इति भावः । तेन ऌतीति । सिद्धान्तेपि व्यवस्थितविभाषया अनभिधानेन वा होतृऌकारे पूर्ववार्तिकं गम्लृ ऌकारे चोत्तरवार्त्तिकं न प्रवर्त्तते एवं कॄ इति दीर्घस्य ऋकारे परे पूर्वस्य तस्यैव ऌकारे उत्तरस्य चाप्रवृत्तिस्तत एवेति भावः । रूपद्वयमिति । ईषत्स्पृष्टघटितं विवृतदीर्घघटितं चेति भावः । तत्रासंहितायामिति । समासे संहिता नित्या असमासे त्वीदृशं रूपं दुर्लभम् । होतृशब्दे विभक्तिश्रवणापत्तेः । होतृशब्दस्य नपुंसके संबुद्धौ रूपमित्यप्यतिक्लिष्टमिति चिन्त्यम् । भाष्ये तु होतृऌकार इति दीर्घप्रवृत्तियोग्यं दर्शोच्चारण,मिति स्थिते इति शेषः । एवं शाकले होतृऌकार इत्यपि चिन्त्यम् । सवर्णत्वविधायकवचनाभावे एतद्विचारसत्त्वेन तत्र ऋत्यक इत्यस्याप्राप्तेः । इकोसवर्णे इत्यपि न समास इति निषिद्धम् । नित्यग्रहणन्तु तत्र भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याहुः । सवर्णसञ्ज्ञावचनेनैकेनैव सिद्धे तद्द्वयं न कार्य-

लृकारो वा भवतीति । ऋत इत्येव । तत्र वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यम् । ऊकालोज् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते । न च ऋकार लृकारो वाजस्ति । ऋकारस्य लृकारस्य चाच्त्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । प्लुतो यथा स्यात् । होतृ ऋकारः । होतृकारः । होतृ ३ कार इति । होतृ लृकारः होतॢकारः । होतॢ ३ कार इति । किं पुनरत्र ज्यायः । सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः । दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति । अपि च ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणं संनिहितं भवति । यथेह भवति ऋत्यकः । खट्वऋश्यः । मालऋश्यः । इदमपि सिद्धं भवति । खट्वलृकारो माललृकार इति । वा

एतदेव रूपम् । शाकलाभावे होतृकारो होतॄकार इति रूपद्वयम् । लृकारे ऽसंहितायां संहितायां च शाकले होतृ लृकारइति । शाकलाभावे होतॄकारो होतॢकार इति रूपद्वयम् । तत्र वक्तव्यमिति । द्वावप्येतौ दीर्घौ ॠ ॡ इति तत्र ऋकारे कदा चिद्दृ इति दीर्घः कदा चिद्दॄ इति । लृकारेपि ॠ ॡ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञायामिति भावः । न चेति । अर्धतृतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः । अन्ये तु ईषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोर्ऋकारलृकारयोश्च विवृतत्वात्ताभ्यां तयोरग्रहणादनच्त्वमाहुः । अच्त्वं वक्ष्यामीति । सत्यच्त्वे दीर्घसंज्ञातयोर्भविष्यति । येषां तु मतमर्धतृतीयमात्रावेताविति तेषां मते सत्यप्यच्त्वे द्विमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति । तस्माद् द्विमात्रावेतावभ्युपगन्तव्यौ । तच्चावश्यमिति । त्वयापि ऋवावचनम्लृवावचनमिति ब्रुवता ऽच्त्वमनयोर्वक्तव्यम् । अन्यथा विधानमात्रमेव तयोः स्याद् नाच्कार्यं प्लुतः । सति त्वच्त्वे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद् ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञा भविष्यतीति प्लुतसिद्धिः । किं पुनरिति । एकैकस्मिन्संहितायां शाकला-

---

मित्याह । भाष्ये (तत्र वक्तव्यमिति) । इतर आह । (अवश्यमिति) । (अर्धतृतीयेति । तावतापि स्थानप्रयत्नसाम्येन ताभ्यां ग्रहणं स्यादित्यरुचेराह । ईषत्स्पृष्टेति ॥ विवृतत्वाभावे उपस्थितरेफीयप्रयत्नत्यागे मानाभावादिति भावः । ताभ्यामिति । असावर्ण्यादिति भावः । भाष्ये वचनद्वयप्रत्याख्यानवाद्याह । ऋकारस्येत्यादि । सत्यच्त्वे इति । अयोगवाहेषु पाठादिति भावः । नाच्कार्यमिति । तस्य प्लुतसञ्ज्ञा । तत्स्थाने प्लुतश्चेति भावः । अत्र पक्षेपि उक्तयुक्त्या ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकदीर्घैकादेशातिरिक्तविषये आद्यस्य ह्रस्वऋकारलृकारद्वयस्थानिकदीर्घैकादेशातिरिक्त विषये द्वितीयस्य न साधुत्वमिति नातिप्रसङ्गः । पक्षद्वयोस्तुल्यफलता चेति बोध्यम् । तदेव ध्वनयन् पृच्छति । भाष्ये (किंपुनरत्रेति) । ऋकारइति । विवृत इत्यर्थः । लृकारइति । ईषत्स्पृष्ट इत्यर्थः । भाष्ये (दीर्घत्वं चैवहीति) । ईषत्स्पृष्ट-

सुप्यापिशलेः। उपर्कारीयति। उपार्कारीयति। इदमपि सिद्धं भवति। उपल्कारीयति। उपाल्कारीयति। यदि तर्हि ऋकारग्रहणेन ऌकारग्रहणं संनिहितं भवति। उरण्परः। ऌकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति। ऌकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। असत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थम्। तदेव सत्यां रेफबाधनार्थं भविष्यति। इह तर्हि रषाभ्यां नो णः समानपदे इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितम्। मातॄणां पितॄणामित्येतदर्थम्। तदिहापि प्राप्नोति। क्लृप्यमानं पश्येति। अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायाम् इह कस्मान्न भवति। प्रक्लृप्यमानं पश्यति। चुटुतुलशर्व्यवाये नेति वक्ष्यामि। अपर आह। त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामीति। वर्णैकदेशाश्च वर्ण-

---

भावपक्षं रूपद्वयं साध्यम्। तच्चोभयथापि सिध्यति। तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तम्। सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रान्तरतमत्वदीर्घत्वयोरुपादेयविशेषणयोर्विवक्षितत्वादुभयविशिष्टैकासम्भवाद्विकल्पः। यश्चान्तरतमो नासौ दीर्घो यश्च दीर्घो नासावन्तरतम इति द्वयोर्ऋकारयो रेफद्वययुक्तत्वाद्विवृतत्वाच्च कदा चिद्रेफद्वययुक्त ऋ भवति कदा चिद्विवृत ॠकारः। ऌकारोपि कदा चिदृकारान्तरतम ॠकारः कदा चिद् ऌकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः। लपरत्वमिति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः। रपर इत्यत्र र इति लणिति लकाराकारेण प्रत्याहार आश्रीयते। तत्रान्तरतम्यादृकारस्याण् रपर ऌकारस्य लपरः। असत्यामिति। असत्यां सवर्णसंज्ञायामुरण् रपर इत्यत्र ऌकारग्रहणं कर्तव्यं भवति। (प्रक्लृप्यमानमिति। कृत्यचइति णत्वप्रसङ्गः) त्रिभिश्चेति। पूर्वस्मादयं विशेषः। पूर्वत्र शरन्तभूतोपि षकारः साक्षाण्णत्वनिमित्तत्वाद् व्यवधायकत्वेन नाश्रीयते इह तु तस्यानुपादानमेव। वर्णैकदेशा इति। अवयवस्य स्वव्यापारानिवर्तनात्। अग्रहणपक्षे तु क्षुम्नादेराकृतिगणत्वाण्णत्वाभावः। ॠदिताम् ॡदितां च

विवृतरूपो दीर्घो वर्ण इत्यर्थः। तद्व्याचष्टे। अपि चेत्यादिना। खट्वलृकार इति। होतॢकार इत्यस्याप्युपलक्षणम्। वचनस्य कार्यादर्शनादाह। व्याख्यास्यामीति। अन्ये तु लण्सूत्रस्थाकारस्यानुनासिकत्वे ऽतो ल्रान्तस्येत्यत्र भगवान् पाणिनिर्लकारं नोच्चारयेत् प्रत्याहारेणैव निर्वाहात्। तस्मादपूर्वं वचनं कार्यमित्येव भाष्याशय उचित इत्याहुः। आन्तर्येति। ऋस्थाने रपरो लृस्थाने लपर इत्यर्थः। सवर्णसंज्ञावादी तदभाववादिनं प्रति तवाप्यावश्यकं तदित्याह। तच्चावश्यमिति। लृकारस्याण्लपर इत्येतत्। साक्षादिति। रषाभ्यामितिवचनादित्यर्थः। नन्वत्र लकाराभाव इत्यत आह। भाष्ये (वर्णैकदेशा इत्यादि। अग्रहणपक्षे त्विति। प्रक्ल-

ग्रहणेन गृह्यन्तइति योसौ लृकारे लकारस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यद्येवं, नार्थो रषाभ्यां नो णत्वे ऋकारग्रहणेन । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति योसौ ऋकारे रेफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ नाज्झलौ ॥१०॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽज्झल्त्वात् * । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । अज्झल्त्वात् । अचैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्त्वम् । इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वं हल्षु चोपदेशाद्धल्त्वम् । तत्र को दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषः * । तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति । परश्शतानि कार्याणि । झरो झरि सवर्णइति लो-

---

भेदेनानुबन्धनिर्देशाद् भेदेन चोपादानादनुबन्धकार्येषु परस्परग्रहणाभावाद्व्यतिकराभावः॥नाज्झलौ॥१०॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते । अत एव निर्देशादचामाज्भिर्हलां हल्भिः सवर्णत्वानिषेधः । अज्झलोरिति । प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोध्यम् । शकारप्रतिषेध इति । द्विवचनान्तस्य समासो भेदाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः । इकार इति । अत्र सूत्रे अजितीकारो गृह्यमाणः सवर्णं गृह्णातीति शकारस्यापि ग्रहणमस्ति । स्वात्मनि क्रियाविरोधादस्मिन्नेव सूत्रे इदं न व्याप्रियतइति सवर्णत्वनिषेध इकारशकारयोर्नास्ति । यस्येति चेत्यादौ तु शकार इकारेण न गृह्यते । अनेन सवर्णत्वनिषेधात् । इह तु स्वात्मनि व्यापारो नास्ति । अस्ति च पूर्वेण सवर्णत्वमिकारशकारयोरिति भावः । प्रकल्प्य

प्यमानमित्यत्र क्लृप्यमानमित्यत्र चेति भावः । आद्ये ऋत्यच इति द्वितीये ऋवर्णान्नस्येति प्राप्तिः । भेदेनेति । ओणृ गम्लृ इति भेदेनानुबन्धनिर्देशः नाग्लोपिशास्वृदितां पुषादिद्युताद्य्लृदित इति च भेदेनोपादानमित्यर्थः ॥ ९ ॥ नाज्झलौ ॥ १० ॥ अकारेत्यादि । एवञ्च हरिरित्यादौ दीर्घः शयनमित्यादौ यणापत्तिरिति भावः । अतएवेति । पूर्वसवर्णदीर्घनिर्देशादित्यर्थः । किं चैवं सति अकः सवर्णे,झरो झरि सवर्णे, इत्यस्यासङ्गतिरित्यपि बोध्यम् । भेदाधिष्ठानत्वादिति । व्यक्त्यैक्ये हि तुल्यास्यप्रयत्नत्वासंभव इति भावः । (सवर्णग्रहणेनेति) भाष्ये । सवर्णग्राहकेणाणुदित्सूत्रेणेत्यर्थः । अत्रहिसूत्रे इति । उच्चारितस्यैव प्रत्यायकतामत्यपूर्वपक्षी न जानाति प्रत्याहारेषु जातिग्रहणमिति च न जानाति । ननु सति सवर्णत्वे इकारः शकारं गृह्णीयात् । तदेव च न नाज्झलाविति निषेधादत आह । स्वात्मनीति । यद्यपि स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यात्मानमपि विषयीकरोतीति

पो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अनच्त्वात् । कथमनच्त्वम् । स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणाम् । ईषदित्येवानुवर्तते । स्वराणां च विवृतम् । ईषदिति निवृत्तम् । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा * । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णानामुपदेशस्तावद् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणम् । ए-

---

चापवादविषयमिति न्यायो ऽत्र नास्ति । अपवादत्वस्यैवासंपत्त्या । परश्शतानीति । शतात्पराणि शताधिकानीत्यर्थः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनात्समासः । पारस्करादित्वात्सुडागमः । सकारस्य श्चुत्वम् । अनचि चेति द्विर्वचनम् । झरो झरीति लोपाप्रसङ्गात्त्रिशकारश्रवणप्रसङ्गः । शरोच्यनचि चेत्यत्र त्विकारेण शकारो न गृह्यते। अनेन सवर्णत्वनिषेधादित्यस्ति शकारस्य द्विर्वचनम् । सिद्धमनच्त्वादिति । सूत्रप्रत्याख्यानसाधारणमुक्तम् । प्रयत्नभेदादज्झलोः सवर्णसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः । वाक्यापरिसमाप्तेरिति । भवतु वा तुल्यास्यप्रयत्नत्वं तथापीहेकारेण शकारो न

एकस्य विषयत्वविषयित्वयोर्न विरोधस्तथाप्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तरमन्यत्र निषेधेपि स्ववाक्यार्थबोधात्प्राक् स्वघटकपदार्थोपस्थितिवेलायां स्ववाक्यार्थबोधरूपसावर्ण्याभावज्ञानाभावान्नात्रेकारशकारयोस्तदभावबोधनमिति भावः । अपवादत्वस्यैवासंपत्त्येति । अपवादस्य नाज्झलावित्यस्यासंपत्त्या प्राग् बोधानाभावेन स्वविषये ऽप्राप्तौ तद्घटकपदोपस्थितयोरिकारशकारयोर्नापवादविषयत्वमित्यर्थः । बहुलेति । मयूरव्यंसकादित्वात्सुप्सुपेति वा समास इत्युचितम् । ननु कथं शस्य द्वित्वम् । अनचि चेति शरोचीति वा निषेधापत्तेरत आह । शरोचीति । ननु प्रयत्नभेदेनानच्त्वे सूत्रमेव व्यर्थं स्यादत आह । सूत्रेति । भाष्ये (इषदित्येवेति) । एङैचोः परस्परसावर्ण्याभावाय विवृतत्वव्याप्यानामपि सवर्णसंज्ञानियामकत्वस्य सूत्रमते ऽप्यावश्यकत्वेन तदाश्रित्य सूत्रानारम्भ एव ज्यायान् । किं च दीर्घप्लुताकारहकारयोः सावर्ण्यव्यावृत्तये इदमपि तस्यावश्यकमिति भावः । (वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति) अन्यथा नाज्झलावित्यस्य निषेधस्य स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तौ तव पूर्वपक्षस्यैवानुत्थानं स्यादिति भावः । अनिष्पादमुपपादयति । अस्मिन्हीति । सूत्रे निष्पन्ने इति । जनितवाक्यार्थबोधे इत्यर्थः । प्रवर्त्ततेइति । एते परस्परं सवर्णसंज्ञा इति प्रमारूपं निश्चयज्ञानं निष्पद्यत इत्यर्थः । तदेव च लक्ष्यसंस्कारकमिति भावः । निष्पत्त्यवस्थायाम् । वाक्यार्थबोधावस्थायाम् । सवर्णत्वेषु निष्पन्नेषु । तत्र सवर्णत्वनिष्पत्तिरिष्टविषये सवर्णपदवाच्यत्वग्रहः । नापि स्वात्मनीति । अनिष्पत्तेरिति भावः । अज्झा-

तेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । न चात्रेकारः शकारं गृह्णाति । यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णाति एवमीकारमपि न गृह्णीयात् । तत्र को दोषः । कुमारी ईहते । कुमारीहते अकः सवर्णइति दीर्घत्वं न

गृह्यते। सवर्णसंज्ञायाश्चास्मिन्सूत्रे ऽनिष्पादात्। अस्मिन् हि सूत्रे निष्पन्ने सत्यपवादविषयापरिहारेण इष्टे विषये सवर्णसंज्ञा प्रवर्तते। न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायाम् । ततश्चाङ्क्षूपदेशेत्संज्ञा प्रत्याहारसवर्णत्वेषु निष्पन्नेष्वणुदित्सवर्णस्येत्येतदस्य च्वावित्यादौ प्रवर्तते न त्वङ्क्षूपदेशादिषु । नापि स्वात्मनि । ततश्चात्र सूत्रेऽज्ञानिष्पत्त्याणुदिदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेण शकारस्याग्रहणात्सवर्णत्वं शकारयोः सिद्धम् । एवमीकारोऽप्यत्रेकारेण न गृह्यतइतीकारशकारयोः सवर्णत्वमस्तीति कुमारीशेते इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तम-

---

निष्पत्त्या अङ्स्येष्टविषयसवर्णपदवाच्यत्वज्ञानस्यानिष्पत्त्या। भाष्ये(तावत्)। प्रथमम्। (उपदेशोत्तरकालेति)। ज्ञातस्य संज्ञाविधानादिति भावः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेत्यादेरिष्टविषये सवर्णसंज्ञा संज्ञित्वग्रहणन्तदुत्तरकालमणुदिदित्येतदकारादिभिः स्वसवर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहणं बोधयति इत्यर्थः (अपरिसमाप्तिश्च सवर्णनिर्णयं विना तद्ग्रहणबोधनासामर्थ्यमित्यर्थः । तज्जन्ये शक्तिग्रहे बाधकसंभावनोन्हितापामाण्यसंभावनासत्त्वादिति तात्पर्यम् । यत्तु नाज्झलावित्यतः प्राक्तुल्यास्येत्यस्य बोधाभावेन सवर्णपदार्थज्ञानाभावादणुदिदित्यस्य वाक्यार्थाबोध इत्यर्थ इति । तन्न। अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया तुल्यास्येत्यतः प्राङ् निषेधवाक्यार्थाभावो न तु विपरीतमित्यदोषादिति दिक्। सिद्धमिति । अन्त्याच्पदार्थोपस्थितिकाले वाक्यार्थबोधरूपसावर्ण्याभावज्ञानाभावादिकारशकारयोः सवर्णत्वज्ञानेऽप्यणुदित्सूत्रजस्येष्टविषये वाक्यार्थबोधरूपशक्तिग्रहस्याभावान्नेकारेणाच शकारग्रहणमिति भावः । ननु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्यास्मदादीन्प्रति प्रवृत्तत्वेपि पाणिनेस्तत्छास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या तत्तद्विषयज्ञानस्य प्रागपि सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्यैतच्छास्त्रासाध्यत्वेन च नाज्झलावित्यादौ सवर्णाभिप्रायेण प्रयोगः स्यात् । अस्मदादीनां बोधस्तु तत्तात्पर्यज्ञव्याख्यातृपरंपरया लक्षणया भविष्यतीति शकारयोः प्रतिषेधः प्राप्नोति एवमकारयोरपीति चेन्न । ज्ञानसत्त्वेपि तदभिप्रायेण प्रयोगे तात्पर्यग्राहकाभावात् ।करिष्यमाणसंज्ञाद्यभिप्रायेण पाणिनिव्यवहाराभावस्यैव प्रतिपादनाच्च । अत एव हलन्त्यसूत्रे इतरेतराश्रयमाशङ्क्य एकशेषेण समाहितं भाष्ये । अन्यथा पाणिनिना हलपदार्थस्य ज्ञातत्वेन तस्यान्योन्याश्रयाभावात्तेन तदभिप्रायेण प्रयोगे बोद्धृबोधस्य लक्षणयैवोपपत्तौ तत्पर्यन्तानुधावनमनर्थकं स्यात् । मम तु पाणिनेस्तथा व्यवहाराभावान्न दोषः। उक्तार्थे ज्ञापकमप्युपन्यस्यति। एवमीकारोपीति । अत्र पक्षे दीर्घप्लुताकाराभ्यां हकारे सावर्ण्यवारणन्तु प्रश्लेषाद्बोध्यम्। तत्र तात्पर्यग्राहका वेलाक्षित्यादिनिर्देशाः, प्रागुक्तं भाष्यश्चेति बो-

प्राप्नोति। नैष दोषः। यदेतदकः सवर्णइत्यत्र प्रत्याहारग्रहणम्। तत्रेकार ईकारं गृह्णाति। शकारं न गृह्णाति। अपर आह। अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽज्झल्त्वात्। अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणम्। अज्झल्त्वात्। अच्चैव हि शकारो हल्च। कथं तावदच्त्वम्। इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वम्। हल्सूपदेशाद्धल्त्वम्। तत्र को दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति। परश्शतानि कार्याणि। झरो झरि सवर्णइति लोपो न प्राप्नोति। सिद्धमनच्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनच्त्वात्। कथमनच्त्वम्। वाक्यापरिसमाप्तेर्वा। उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः। अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति। एतच्च समर्थितम्। कथम्। अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा मा वा भूत्। ननु चोक्तं परश्शतानि कार्याणि। झरो झरीतिलोपो न प्राप्नोतीति। मा भूल्लोपः। ननु च भेदो भ-

---

चीत्यनुवृत्त्या निवार्यते। तत्र क ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते क्व नेति विषयविभागप्रदर्शनाय चोद्यं करोति। यथैव तर्हीति। इकारस्य ह्यत्राग्राहकत्वं दृष्टमित्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रश्नः। अनच्त्वमेव वाक्यापरिसमाप्त्या साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह। अपर आहेति। अस्मिन्पक्षइति। एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति। इह तु साध्यभेदः सिद्धेरनच्त्वं हेतुरनच्त्वस्य वाक्यापरिसमाप्तिः। एतच्चेति। अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वाशब्द इत्यर्थः। ननु चेति। श्रुतिकृतं भेदमुपगम्योच्यते। स एष कथं भेदो नेत्यत्रैवच्छेदः। भेद एवेत्यर्थः। अपर आह। स्याद्भेदो यदि नित्यो लोपः स्या-

---

ध्यम्। प्रदर्शनाय। बोधनाय। भाष्ये (यदेतदिति)। तद्बोधवेलायां वाक्यपरिसमाप्तेरिति भावः। एकत्रेति। तुल्यार्थानां विकल्प इति न्यायादित्यर्थः। मा वा भूदित्येतत्सूचितप्रतिज्ञाया आशयमाह। अस्तुवेति। ननु 'व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा नोच्चारणे विशेष' इति न्यायात् कथं भेद इत्यत आह। श्रुतिकृतमिति। भाष्ये (असति लोपे त्रिश कारमिति) वदन्पष्टव्यः। किं द्विशकारं न स्यादिति तवाशय उत त्रिशकारं स्यादिति। आद्ये आह। असत्यपीति। द्विशकारं भवत्येवेत्यर्थः। द्वितीये आह। एवमपीति। विभाषा द्विर्वचनेपीत्यर्थः। एवमपीत्यनेन भेद एवेत्युक्त्वा तदुपपादनावसरे यदि लोपो न स्यादिति वाच्यं किमुच्यते नित्यो लोपः स्यादिति अतः छित्वा भिन्नकर्तृकत्वेन योजयति। सएषइति। त्रिशकारमिष्टमेवेति तात्प-

वति सति लोपे द्विशकारकम् । असति लोपे त्रिशकारकम् । नास्ति भेदः । असत्यपि लोपे द्विशकारकमेव । कथम् । विभाषा द्विर्वचनम् । एवमपि भेदः । असति लोपे कदा चिद्द्विशकारकं कदाचित् त्रिशकारकम् । सति लोपे द्विशकारकमेव । स एष कथं भेदो न स्याद् । यदि नित्यो लोपः स्यात् । विभाषा तु स लोपः । यथा ऽभेदस्तथास्तु ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥*॥

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥ किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

त् । विभाषा तु स लोप इति ततो नास्ति भेद इत्यर्थः । द्विर्वचनमपि विभाषा । यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्यतो वेत्यनुवर्तनात् । लोपोपि विभाषा झयो होन्यतरस्यामित्यतो ऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः ॥ * ॥

इति महामहोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् । किमर्थमिति । ईदूतोरनण्त्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम् । उदात्तादीनामभेदकत्वाद् गुणान्तरयुक्तानां सवर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते । जातिपक्षेपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां चेष्यत एवेति इष्टव्याघातं प्रत्युत तपरत्वं करोतीति प्रश्नः । तपर इति । व्यक्तिपक्षो भेदकाश्च गुणा इति भावः । केषामिति । प्लुतानामग्रहणप्रसङ्गात्प्रश्नः । उदात्तेति । क्व चि-

---

र्यम् । झयोहइति । इदं वृत्तिरीत्या । भाष्यरीत्या तु वा ऽवसानइत्यत इति बोध्यम् ॥१०॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

ईदूदेत् ॥११॥ व्यक्तिपक्षे ईदूतोस्तपरयोरुपादानं भिन्नकालनिवृत्तये वा गुणान्तरयुक्तग्रहणाय वा स्यात् । तत्र नाद्य इत्याह । ईदूतोरिति । एवञ्चाणुदिदित्यस्य प्राप्त्यभावान्न तद्बाधकतपरसूत्रप्रवृत्तये तपरत्वमित्यर्थः । तपरसूत्रेऽण्ग्रहणाननुवृत्त्या तस्य प्राप्तावपि फलाभावान्न द्वितीय इत्याह । उदात्तादीनामिति । ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात्तत्पक्षे हि तपरसूत्रं नियमार्थमेवेत्य तआह । जातीति । प्लुतानाञ्चेष्यत एवेति । एतच्च अग्रे भाष्ये एव स्फुटम् । इष्टव्याघातमिति । जातिपक्षे इदूदंशेपि तपरत्वेनैव प्लुतव्यावृत्तिरित्यभिमानः । भेदकाश्च गुणा इति । भेदकत्वात्स्वरस्येति वार्त्तिकोक्तेरविषये भेदकपक्षोप्यस्तीत्यभिमानः । इदं प्रयोजन-

प्लुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अतत्कालत्वात् । नहि प्लुतास्तत्कालाः । असिद्धः प्लुतः । तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । कथं ज्ञायते सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिष्विति । यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अप्लुतादप्लुतइत्येतन्न वक्तव्यं भवति । किमतो यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु । संज्ञाविधावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । संज्ञाविधौ च सिद्धः । कथम् । कार्य-

---

दनुनासिकग्रहणमस्ति तद्गुणप्रसङ्गेनोच्चारितं न हि प्रगृह्यो ऽनुनासिकः सम्भवति । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति निषेधात् । प्लुतानान्त्विति । व्यक्तिपक्षाश्रयणादयं दोषो न तु तपरत्वात् । असिद्ध इति । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्तते । तथा हि वक्ष्यति । असिद्धत्ववचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति । यदयमिति । असिद्धत्वे प्लुतः प्रकृत्येत्येवमाश्रयणायोगात् कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावो ऽनुमीयते । सामान्येन स्वरसन्धिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते । न तु प्रकृतिभाव एवं । यथा रोरुत्वे एवं सोत्सर्गं सापवादं च प्रकरणमिति प्रकृतिभावेपि प्रगृह्यत्वहेतुके सिद्धत्वमुच्यते । किमेतस्येति । प्रकृतिभावएवाश्रयात्सिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः । इतरो लाघवं दर्शयति । अप्लुतादिति । सिद्धे हि प्लुते तन्न वक्तव्यं भवति । अतोतीति तपरत्वादेवोत्वाप्रसङ्गः । किमत इति । यथोद्देशे

भोदूतोरेव नत्वेदंशे अणुदित्सूत्रेणैव सिद्धेः । ननु तत्कालसवर्णसंग्रहार्थं तपरत्वमुक्तं नातत्कालव्यावृत्त्यर्थं तत्कुतः प्लुतानां न प्राप्नोतीत्यत आह । व्यक्तिपक्षेति । इदूदंशे इदमेदंशे तु तपरत्वादेव दोष इति बोध्यम् । ननु इतिशब्दादिसमभिव्याहारे कार्यार्थं प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्लुते तेन स्थानिनो निवृत्तत्वेन प्लुतासिद्धत्वेपि कथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत आह । शास्त्रेति । प्रवृत्तेपि शास्त्रे ऽसिद्धवत्त्वेन तत्प्रवृत्तिबुद्ध्यभावेन प्लुतबुद्ध्यभावाद् द्विमात्रविषयाया बुद्धेस्त्रिमात्रे सत्त्वाद् द्विमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य संज्ञेत्यर्थः । एतेन शास्त्रासिद्धत्वाच्छास्त्राप्रवृत्तौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेपि पुनः प्लुते तस्य तन्न स्यात् । न च स्थानिवत्त्वम् । अनल्विधाविति निषेधात् । प्लुतस्याल्वृत्तिधर्मत्वात् । एवञ्चागच्छतमग्नी ३ इत्यादावणो ऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकः स्यादित्यपास्तम् । ननु प्राधान्यात्कार्यासिद्धत्वमेव स्यादत आह । तथाहीति । उत्सर्गः । स्थानी । सामान्येनेति । तदुत्सर्गेपीत्यर्थः । ननु प्रकृतिभावो न स्वरसन्धिप्रकरणस्थस्तत्राह । सोत्सर्गमिति । तदुत्सर्गनिरूपितापवादत्वस्यात्रापि सत्त्वे नेदमपि तत्प्रकरणस्थमेवेति भावः । प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावे ऽपीत्यन्वयः । प्रकृतिभावएवेति । प्लुतप्र-

कालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति । इदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति । किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । मा भूदेवम् । प्लुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । उपस्थिते हि दोषः स्यात् । अप्लुतवदुपस्थितइत्यत्र पठिष्यति ह्याचार्यः । वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् । प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोन्येन विहितत्वादिति । तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् । यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्येत । एवमप्येकार एव एकः सवर्णान्गृह्णीयात् ईकारोकारौ न गृह्णीयाताम् । किं कारणम् । अनण्त्वात् ।

संज्ञापरिभाषे प्रगृह्यसंज्ञा स्वरसन्धिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः । कार्यकालमिति । कार्यार्थत्वाद् गुणानां कार्यस्य च प्रधानत्वात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः । उपस्थिते हीति । उपस्थितमनार्ष इतिकरणः । अग्नी ३ इतीत्यत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इष्यते तदाह । पठिष्यतीति । यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति स प्लुताश्रयप्रकृतिभावः प्रतिषेधविषयः । देवदत्ता ३ इति देवदत्तेति । यदि पुनरिति । ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् प्लुतानां न सिध्यति न पुनस्तपरत्वात् । अयमत्राशयः। आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते । दीर्घोच्चारणाच्च प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति । प्लुतानां तु प्रवर्तिष्यते । एवमपीति । अयं भावः। आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां प्रयत्नाधिक्यान्न भवति तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यतइति प्लुतानां न स्यात् । यथा स्थूलं गामानयेत्युक्ते न कृशस्यानयनं भवतीति ।

कृतिभाव इत्यर्थः । भाष्ये (एतस्ये) त्यस्य स्वरसन्धिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यर्थः । कार्यार्थत्वादिति । तदेकवाक्यतापन्नं सञ्ज्ञासूत्रं तत्प्रकरणस्थमिति भावः । प्रतिषिद्धेइति । अप्लुतवद्भावेन बाधिते इत्यर्थः । भाष्ये (प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधेति) । प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रगृह्याश्रयस्यापि कुतो न निवृत्तिरित्यत आह । अन्येनेति । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः। नन्वीदृशेपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे सति प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधो ऽप्लुतवदिति बोधितो व्यर्थं इत्यत आह । यत्रेति । न पुनस्तपरत्वादिति । तदुच्यति भाष्ये "दीर्घाणाञ्चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोतीति" । प्लुतानान्त्विति । तपरत्वाभावे इत्यर्थः । तपरत्वे तु तपरसूत्रस्य जातिपक्षे ऽनण्त्वपि नियमार्थत्वान्न स्यादिति भावः । ईत्वादि इत्याद्यनतिरिक्तं मन्यते । आकृतिरिति । विना व्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाभावादवश्यं व्यक्तावुच्चारणीयायां लाघवाय ह्रस्व एव प्रयोक्तव्ये गुरुदीर्घोच्चारणेन तद्गतत्वोपलक्षणत्वं विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्यक्तिस्थै-

यदि पुनर्ह्रस्वानामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अकुर्वहि अत्र । अकुर्वह्यत्रेति । तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या । दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति । एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति । असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति । कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तं प्लुतप्रगृह्या अचीति । प्लुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते । कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम् । क्रियते तन्न्यास एव । अप्लुतादप्लुतइति । एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं

आकृतिपक्षेपि विशिष्टैवाकृतिर्दीर्घा व्यक्ति गृह्यते । तथा चानण्त्वादीदूतौ ग्राहकौ न स्याताम् । यदि पुनरिति । ह्रस्वसाहचर्यादेकारोपि ह्रस्वशब्देनाभिधीयतइति ह्रस्वानामिति बहुवचनम् । तत्र ह्रस्वनिर्देशे अण्त्वादाकृतिपक्षे वा यत्नाधिक्याभावाद् भिन्नकालानां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । प्लुतभावीति । प्लुतो भावी यस्य सः प्लुतभावी स्थानी प्रकृतः तस्यैव प्रकृतिभावः । ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावित्वात् प्लुतव्यपदेशं कथं लभते । नैष दोषः । प्लुतोह्यस्य भावीति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् । न च तत्र प्लुतस्यासिद्धत्वम् । अन्यथा प्लुतो ऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात् । कार्यकालपक्षमाश्रित्याह । एवमपीति । ततश्चाग्नी इत्यत्राप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे

व जातिर्गृह्यत इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाधिककालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहणमिति भावः । भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजातेः प्लुतेभाव एवेत्यपि बोध्यम् । एत्वजातेस्तु प्लुते सत्त्वात्तेन प्लुतग्रहणं भवत्येव । ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च । नन्वेवं भाष्ये ऽनण्त्वादिति हेतुरसङ्गतो ऽत आह । आकृतिपक्षेपीति । इष्टशे विषये तत्तदित्वादिजातिविशिष्टा व्यक्तिरेव गृह्यत इत्यर्थः । जातिप्राधान्ये फलाभावाद् व्यक्तिद्वारा कार्यसंबन्धाश्रयणे गौरवाच्च तस्यायुक्तत्वाच्च । तद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणे ऽप्यण्त्वाभावान्न तौ ग्राहकाविति भावः । भाष्ये (तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणामिति) गुणान्तरयुक्तसंग्रहायासन्देहाय चेत्यर्थः । कर्मधारयभ्रमं व्युदस्यति । प्लुतोभावीति । यद्यप्याश्रयात्सिद्धत्वेनापि सिध्यति, तथापि शास्त्रबाधापेक्षया लक्षणाश्रयणमुचितमिति भाष्याभिप्रायः । प्रकृतइति । प्लुतशब्देन बोधित इत्यर्थः । बुद्ध्येति । शास्त्रीये कार्ये ऽसिद्धत्वं न चायं व्यवहारः शास्त्रीयं कार्यमिति भावः । कार्यकालपक्षमाश्रित्येति । अयं भावः । तत्र पक्षे संज्ञाशास्त्राणां न पृथग् बोधकत्वम् । पूर्वत्रासिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थः, कार्यज्ञानञ्च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य । किं च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्वत्रेदमसिद्धमिति तदर्थः । तत्र कार्यकालपक्षे तत्तद्देशोपस्थितसंज्ञापरिभाषाणामप्यसिद्धत्वबोधनम् । एवञ्च प्लुतदृष्ट्या ऽनुनासिकविधेर-

तत्प्लुतस्य न प्राप्नोति । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति । यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम् । अत्र चासावसिद्धः । तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति । कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो यद्द्विवचनमाहोस्विदीदादयन्तं यद्द्विवचनमिति । कश्चात्र विशेषः । ईदादयो यद्द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य विधिः * । ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेद् अन्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया । पचेते इति । पचेथे इति । वचनाद् भविष्यति । अ-

---

क्रियमाणे प्लुतस्य सिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात्। यथोद्देशपक्षाश्रयेण तु परिहारः । कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतैव न्याय्या । नैष दोषः । यदानुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय भविष्यति किं चिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते तदा सम्भवत्येवायं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्त्रपेक्षः । महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्त्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः । कथं पुनरिति । ईदादयो यदि संज्ञिनस्तद्विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमीदादीनां न सम्भवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञया भाव्यम् । अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषणमीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येति ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः । तत्रोभयोरपि पक्षयोर्दोषदर्शनात्प्रश्नः । पचेते इति । इकारोच्च

सिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्यापि तद्दृष्ट्या ऽसिद्धत्वेन प्लुतशास्त्रे ऽनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वग्रहणेन इदूदेद् अदसोमादित्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वमिति । यथोद्देशे तु स्वातन्त्र्येण संज्ञादीनां कार्यबोधकत्वात्तत्प्रति प्लुतासिद्धत्वबोधनं शक्यमेव । एतेन कार्यकालपक्षेपि पाठकृतपूर्वत्वाच्चतिरित्यपास्तम् । भाष्ये (यत्सिद्धे प्रगृह्येति) प्लुते सिद्धकाण्डस्थे यत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः । यत्प्रगृह्यकार्यदृष्ट्या प्लुतः सिद्धस्तदिति यावत् । यथोद्देशेति । नन्वत्र पक्षे ऽग्नी३ इत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेव प्लुताभावपक्षे ऽनुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्यां संज्ञायान्ततः प्लुतेतं द्विमात्रत्वेन प्रवृत्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावादलिविधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाच्चाप्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न । संज्ञायाः कार्यार्थतया पुनः प्रवृत्तौ कार्यसिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वात् । एतदेव ध्वनयता प्लुतस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीत्येवकारः प्रयुक्तः । प्लुतात्प्राक् संज्ञायाश्च तत्काला एवेति तदर्थं इत्यलम् । प्रणीयते । बोध्यते । ईदादय इति । प्राथम्याददसो मादित्यनेनैकरूप्याच्चेति भावः । तदेति । अन्तशब्दो ऽवयववचनस्तदन्तस्येति बहुव्रीहिश्चेत्यर्थः । अथेति । संज्ञाया आनन्तर्यादेन विधिरित्यस्यानुग्रहाच्चेति भावः । भाष्ये (अन्त्यस्येति) । द्विवचनान्त्यस्य वर्णस्येत्यर्थः । गौणस्येति ।

स्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। खट्वे इति माले इति। अस्तु तर्हि ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः। ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यासंज्ञा विधेया। खट्वे इति माले इति। न वाद्यन्तवत्त्वात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। आद्यन्तवत्त्वात्। आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति। अथवा एवं वक्ष्यामि। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधः। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्। वध्वोरगारं वध्वगारम्। एतद्धीदाद्यन्तं श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन। सप्तम्यामर्थ-

---

द्विवचनं न भवति अपि तु तस्यान्तः। वचनादिति। द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वर्तिष्यतइत्यर्थः। अस्तीति। मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहणमन्याय्यमित्यर्थः। खट्वेइतीति। अन्तादिवच्चेत्यादिवद्भावादेकारो द्विवचनम्। एकस्येति। असहायस्येत्यर्थः। ईदूतोः केवलयोरेव सम्भव इति वचनसामर्थ्यात्तयोरेव सिद्ध्यति। एकारान्तस्य तु द्विवचनस्य पचेते इत्यादौ सम्भवात्खट्वे इत्यत्र न सिद्ध्यतीति दोषः। येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वस्य च रूपस्येति नाश्रितमिति दोषोपन्यासः। अथवेति। प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति द्विवचनेन तदन्तविधिः। पश्चाद् द्विवचनान्तमीदादिभिर्विशेष्यतइत्ययं तृतीयः पक्षो भवति। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति। ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावः सुप्तिङन्तं पदमित्यात्रान्तग्रहणेन ज्ञापित इति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः। चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्यत्येवैतद्भाष्यकार इति नैतदपूर्वं चोद्यम्। दोषान्तरेणेमं पक्षं निराकर्तुमाह। लुकि प्रतिषेध इति। दोषसद्भावेनैवास्य पक्षस्य निराकरणात्तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्तः। कुमार्यगारमिति। कथं पुनरत्र द्विवचनान्तस्य समासः। यावता वृत्तौ संख्याविशेषो न गम्यते। नैष दोषः। यथा तावकीन इत्यादावादेशेन संख्याविशेषो व्यज्यते तथेहापि सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वं व्यज्येतेति दोषोपन्यासः। सप्तम्यामिति। ईदूतौ सप्तमीत्येव तदन्तविधौ सति प्र-

---

जघन्यत्वसामान्याल्लाक्षणिकमपि गौणपदेन गृह्यत इति भावः। प्रथमोपस्थितेदूत्परित्यागेन एकारान्तोदाहरणदाने बीजमाह। ईदूतोरिति। नाश्रितमिति। वार्तिककृतेति शेषः। तदन्तविधिरिति। अस्मादेव वचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमादायेति भावः। इत्ययं तृतीयः पक्ष इति। व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य बीजम्। तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति। ईदादिभिः श्रूयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव न्याय्यमित्यतत्पक्षासंभवरूपो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम्। आदेशेनेति। एकार्थ-

ग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य । यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थ इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति । तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः । ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति । एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले सम्पद्येतां शुक्लयास्तां वस्त्रे इति । अत्र प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनं त-

---

त्ययलक्षणेन सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ सिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायामर्थग्रहणं ज्ञापयति प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तत्तर्हीति । आद्यन्तवद्भावानाश्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः । तत्र च दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं ज्ञापकं कर्तव्यं भवतीति सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः । ईदादिभिरिति । अत्र पक्षे कुमार्यगारमित्यत्राप्रसङ्गः । न ह्यत्रेदूदेदन्तं द्विवचनम् । किं तर्हि ओसिति सकारान्तम् । तदन्तमिति । द्विवचनान्तमित्यर्थः । ईदाद्यन्तमिति । ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य संबन्धाभावादीदादिशब्देन ईदाद्यन्तमुच्यते तेनेदाद्यन्तान्तमित्यर्थः । शुक्ल्यास्तामिति । शुक्लशब्दाद् द्विवचनमौ तस्य नपुंसकाच्चेति शीभावः । ततश्च्विप्रत्ययः । शीशब्दस्य सुप इति लुक् । अस्य च्वावितीत्वं तद्धितान्तत्वात्सुप् तस्याव्ययादिति लुक् । अत्र हि शीशब्द ईकारान्तं द्विवचनं तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति । अत्र हीदादि च द्विवचनमिति । ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते । क्वचित्तु पाठः । ईदाद्यन्तं च श्रूयतइति । तत्रैवं व्याख्येयम् । ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरीदादिभि-

---

युष्मदादेर्विहितेन तवकाद्यादेशेनेत्यर्थः । प्रकृतिभावेनेति । अन्यथा ऽनुपपद्यमानेनेत्यर्थः । एवं हि सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिरसाधुप्रयोगे च भगवतो ऽश्रद्धेयतापत्तिरतः पूर्वपदार्थतावच्छेदकरूपेणैव बोधो न तु सङ्ख्यावत्त्वेनेत्येव भाष्यसंमतमतो वृत्तौ सङ्ख्यानवगमे ऽप्यनेकार्थप्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभाव इति बोध्यम् । सुतरामिति । अकरणात्करणं गुरु तस्य च ज्ञापकत्वेनाश्रयणमिति सुतराङ्गौरवमित्यर्थः । (ईदादिभिरिति)भाष्ये । श्रुतस्याश्रुतेन संबन्धो न्याय्य इति भावः । साक्षात् । द्विवचनमनपेक्ष्य । समुदायस्य । प्रत्ययान्तस्य । नन्वत्र पक्षे न द्विवचनेनेदादी विशेष्येते इति कथमीदादि च द्विवचनमितीत्यत आह । ईदादीति । तदन्तत्वञ्चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । श्रूयते सूत्र इति । यच्छ्रूयते सूत्रे द्विवचनन्तदीदाद्यन्तमिति भाष्ये योजनेत्याशयः । अनित्यत्वेपि लुकः शीभावो नित्यश्शब्दतुल्यबलत्वात्परत्वादिति पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्ये शीभावोऽप्यनित्य इत्युक्तम् । कृते लुकि तदप्राप्तिस्तु प्रसङ्ग-

दन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । अत्राप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति । इद-मिह संप्रधार्यम् । लुक्क्रियतां शीभाव इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्छीभा-वः । नित्यो लुक् । कृते शीभावे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । अनित्यो लुगन्य-स्याकृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनि-त्यो भवति । शीभावोप्यनित्यः । न हि कृते लुकि प्राप्नोति । उभयोर-नित्ययोः परत्वाच्छीभावः । शीभावे कृते लुक् । अथापि कथं चिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः । वक्ष्यत्येतत् । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञावि-धौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः । अवश्यं खल्वस्मिन्पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥ अदसो मात् ॥ १२ ॥ मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः * । मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति । तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

द्विवचनस्याश्रीयतइत्यर्थः । यस्त्वयमस्य च्वावितीकारः स द्विवचनस्य न कश्चिदि-ति न तदभिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम् । अथापि कथं चिदिति । स्थानिविशेषानपे-क्षायां कृताकृतप्रसङ्गित्वेन लुक्शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः । अथवा नित्यत्वे न बाधकत्वं लक्ष्यते तेनान्तरङ्गानपीति न्यायेन शीभावस्य लुग् बाधक इत्यर्थः । एवमपि दोष इति । पक्षस्योत्थानमेव नास्तीति तत्पक्षासम्भव एव दोषः । अवश्यमिति । यदाश्रयणम-यादयं पक्षो ऽङ्गीकृतः । तस्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षे ऽवश्यमाश्रयणमङ्गीकृतम् । अग्नी इत्यत्र ईकार एव द्विवचनं न त्वीकारान्तम् । तस्मादिति । द्वितीय एव प-क्षोस्त्वित्यर्थः । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठित-त्वादप्रमाणमेतत् । मणीवोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य । रोदसी वेत्या-दिस्तु च्छान्दसः प्रयोगः । छन्दसि तु सर्वे विधयो विकल्पन्ते इति । अदसो मात् ॥ १२ ॥ मात्प्रगृह्येति । अस्मिन्सूत्रन्यासे इत्यर्थः । ऊत्वस्य चेति । चशब्दान्मत्वस्य च ।

रूपषष्ठ्यर्थस्याभावादिति भावः । अग्नी इतीति । खट्वे इत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् द्वितीय इति । प्रत्ययांशे तदन्तविधिसत्त्वेन पक्षद्वयस्यैकत्वबुद्ध्या तस्य मध्यम-त्वोक्तिरिति बोध्यम् । एतदिति । वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥ अदसो मात् ॥ १२ ॥ अस्मिन्निति । मात्पदघटिते इत्यर्थः । यदि तु अदसोदादित्युच्यते दात्पर-स्य पूर्वोत्तरसाहचर्यादवर्णभिन्नो ऽज् ओकारैकाररूप एव तदा न स्याद्दोष इति भा-वः । इदमेव ध्वनयितुमदसः प्रगृह्यसंज्ञायामिति नोक्तम् । नन्वीत्वोत्वयोरसिद्ध-त्वेपि अदसोमादित्यत्र दूदिति निवर्त्य मात्परोकारैकारयोरपि प्रगृह्यत्वानायाद-

अमी अत्र । अमू अत्र । अमी आसाते । अमू आसाते । ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति । वचनार्थो हि सिद्धे * । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थमेतत्स्यात् । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यदेतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादणो प्रगृह्य-

---

शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति नादेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः । अमी आसाते इत्ययादेशः प्राप्नोति अमू आसाते इत्यावादेशो ऽमी अत्रेत्यत्र एकादेशः । ननु च द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गा अयादयोन्तरङ्गेष्वीत्वादिष्वसिद्धा इति पूर्वाभावे कथं पूर्वत्रासिद्धमितीत्वादीनामसिद्धत्वं स्यात् । नैष दोषः । नाजानन्तर्ये इति बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात् । ननु चेति । यथोद्देशपक्षे आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः । कार्यकालपक्षमाश्रित्याह । वचनार्थो हीति । वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः । नैकमिति । अनेककार्यसिद्ध्यर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यतइत्यर्थः । अन्यत्तु सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते मुद्गादाणीत्यादि । तत्रैवायमिति । न च तत्रेदूदेद्ग्रहणं कर्तव्यं मादिति वा । यस्मादणोनुनासिको ऽवसाने विधीयते पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणमिति असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग एव । तदेवं

प्रसङ्गो ऽत आह । चशब्दान्मत्वस्येति । एवञ्चेदीतोर्मात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भावः । नन्वीत्वादीनामसिद्धत्वेपि तन्निवर्तितौकाराद्यभावेन कथमयादिप्राप्तिः । किं चायादीन्प्रत्यसिद्धत्वेपि प्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयात्सिद्धत्वेन तत्संज्ञायास्तत्सामर्थ्यान्नायादयो ऽत आह । शास्त्रेति । नादेशलक्षणमिति । प्रकृतिभाव इत्यर्थः । प्रगृह्यत्वन्त्वनुनासिकपर्युदासेन चरितार्थमिति भावः । एकादेशः । एङः पदान्तादतीति । नाजानन्तर्ये इति । उत्तरकालप्रवृत्तिके ष्ययादावजानन्तर्यादिति भावः । त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वान्न दोष इति परे । यथोद्देशेति । नन्वाश्रयात्सिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वे ऽपि मुत्वादेरसिद्धत्वादायादिकं स्यादेवेति चेन्न । एवमपि संज्ञाशास्त्रवैयर्थ्यादन्त्याश्रयणेनायादिकं प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्याशयात् । भाष्ये (यत्सिद्धेइति) न च तत्र पूर्वसूत्रेणैव सिद्धिः । अद्विवचने तदप्रवृत्तेः । पूर्वसूत्रविषये यथोद्देशस्यैव भाष्यकृताङ्गीकाराच्च । नन्वीदाद्युपजीवनायात्र करणमित्यत आह । नचेति । हे ऽमुक अमुका इत्यादौ तु अदस इत्यावर्त्यं न विद्यते दस्य स्थाने मो यस्य तादृशादस इत्यर्थे नानुनासिकःस्वमतेपि भवत्येवेति भाष्याशयमाहुः । तादृशानामनभिधानमेवेत्यन्ये । प्रकरणोत्कर्षेणेति । संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः । सर्वेति । प्रकृतिभा-

स्यानुनासिकोऽदसो नेति। विप्रतिषेधाद्वा *। अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियताम् अयादयो वेति। प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेनेति। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परे ऽयादयः। परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। कथम्। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्वि

कार्यकालेपि संज्ञापरिभाषे प्रकरणोत्कर्षेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यार्था सत्यसिद्धत्वं बाधिष्यतइत्यर्थः। विप्रतिषेधाद्वेति। अयावेकादेशप्रतिषेधो वक्तव्यः, विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञेति विकल्पार्थो वाशब्दः। नैकं प्रयोजनमित्यादिस्तु परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्तिककारेणेति न तदपेक्षो विकल्पः। नैष युक्त इति। इष्टसिद्धये इति भावः। करिष्यतइति। आश्रयिष्यतइत्यर्थः। इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह। सूत्रविपर्यास इति। अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह।

वानुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः। भाष्ये (विप्रतिषेधाद्वेति)। अन्तरङ्गत्वान्मूत्वादौ कृते पदान्तरसमभिव्याहारे ऽयादिभ्यः परत्वात् संज्ञासिद्धौ तत्सामर्थ्यान्मुत्वादिकं प्रकृतिभावं प्रत्यपि नासिद्धम्। आश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि नासिद्धमिति भावः। ननु प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमानेत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण घटत एव विरोध इत्ययुक्तमेतदित्यत आह। इष्टेति। भाष्ये (परैवेति)। पूर्वपाठेपि तत्र वाक्यार्थबोधाभावेनेति भावः। कथमिति। पाठकृतं स्वगतं पूर्वत्वमनपगतमिति प्रश्नः। उत्तरयति। कार्यकालमिति। तत्पक्षे संज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्थबोधस्तदुत्तरस्य विरोधोपस्थितिस्तत्कार्यज्ञानं चेति तत्रत्यपरत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजमिति भावः। परैवेत्येवकारेण पाठकृतं पूर्वत्वं विद्यमानमपि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न नियामकमिति सूचितम्। परिभाषाणान्तु, तत्पक्षेपि तत्तद्देशे ऽर्थबोधोस्त्येवेति तद्विषये विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ पाठकृतमेव तन्नियामकमिति तात्पर्यम्। आकडारस्थभपदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्र परया पूर्वबाधसिद्धिः। ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रस्थं भसंज्ञायाः कार्यकालत्वपरं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्यामः। परे तु परैवेत्यस्य संज्ञापदेन तत्कार्यं प्रकृतिभाव उच्यते इति भावः। आश्रयानभिज्ञस्य प्रश्नः (कथमिति)। एकदेशिन उत्तरं (कार्यकालमि)त्यादीत्याहुः। एतेन कार्यकालपक्षेपि पाठकृतपरत्वमयादीनामेव। अन्यथा ङमो ह्रस्वादचीत्यादौ त्रिपाद्यां कार्यकालपक्ष एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात्तत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्यवेति सिद्धान्तासङ्गतिरुभयोरप्येकदेशस्य

कार्ययुक्तः । एचामयादयः । ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्ह्यसंभवोपि । स चास्त्यत्रासंभवः । कोसावत्रासंभवः । प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमाना अयादीन् बाधते । अयादयो ऽभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं विघ्नन्तीत्येषो ऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । सतोर्हि विप्रतिषेधो भवति न चात्रे-त्वोत्वे स्तः । नापि मकारः । उभयमप्यासिद्धम् । आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा

एवं तर्हीति । द्विकार्ययोगो हीति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधवि-षयत्वाद्विप्रतिषेधः । असम्भवोपीति । असम्भव एव विप्रतिषेधः स तु कदा चिद् द्विकार्ययोगो भवति कदा चित्केवलोपि । तथाहि । सति सम्भवे द्विकार्ययोगो न विप्रतिषेधः । यथैकस्य दधातेरडागमद्विर्वचने भवतः । अदधादिति । क्वचिदेकस्य द्विकार्ययोगाभावेप्यसम्भवो भवति । यथा त्रपूणामित्यत्र नुम्नुटोः प्रकृतिप्रत्य-यभक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात् । आयादीन्बाधतइति । प्रकृतिभाववि-धानात् । निमित्तामिति । ईत्वमूत्वं च । आश्रयात् सिद्धत्वमिति । प्रगृह्यसं-

---

ज्ञेन परत्वासंभवादित्यपास्तम् । द्वाभ्यामिति । योग इति । कर्मणि घञ् । द्विकार्यश-ब्दस्य पात्राद्यन्तत्वादस्त्रीलिङ्गस्य योगशब्देन कर्तृकरणे कृतेति समासः । ईदूतोप्र-गृह्य संज्ञेत्यस्य तत्कार्यं प्रकृतिभाव इत्यर्थः । कदाचिदिति । एवञ्च प्रकृते केवलासंभव-रूपः स इत्यर्थः । केवलद्विकार्ययोगो न सर्वथा विप्रतिषेध इत्याह । तथाहीति । ईत्वमूत्वं चेति । तद्विघातेन संज्ञाभावे तत्कार्यप्रकृतिभावविघातः स्पष्ट एवेति भावः । केचित्तु संज्ञाकार्यस्य अयादिभिर्विप्रतिषेधो ऽयुक्तः । वाक्यसंस्कारपक्षे मू-त्वादितः पूर्वमेवायादिप्राप्त्या मूत्वाद्युत्तरञ्च संज्ञायां तत्प्राप्त्या युगपत्प्राप्त्यभावात् । तस्मात् प्रगृह्यसंज्ञाशब्देन तज्जनकमूत्वादिकं लक्षयित्वा तस्यायादिभिर्विप्रतिषेध इति वार्त्तिकार्थस्तमपि दूषयति । भाष्ये (एवमपीति) । कार्यित्वेनाश्रयणादिति । त-त्सामर्थ्यादयादीन्प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यर्थः । यथोद्देशे इदम् । कथं कार्यकालमिति तु प्रकृतिभावायादिविप्रतिषेधविषयमिदानीं तु स नेति स्पष्टमेव । असिद्धत्वाभावादि-ति । ईत्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यन्वयः । सामान्यत एवासिद्धत्वाभावबोधनादि-त्यर्थः । तेषा,मीत्वादीनाम् । परत्वादिति । ईत्वादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वाभावा-दयादीनामप्रसङ्ग एवेति भावः । व्याख्यानान्तरमिति । प्रगृह्यत्वकार्यप्रकृतिभावे-नायादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम् । सतोरित्यस्य युगपत्प्राप्तयोरित्यर्थः । वाक्यसं-स्कारपक्षे ईत्वादीनामसिद्धत्वेन ततः प्रागेवतत्प्राप्तिः कृते त्वीत्वादावस्येति न तयो-र्युगपत्प्राप्तिरिति भावः । तदाह । नचात्रेत्यादि । अत्र । अयादिप्राप्तिकाले । असत्त्वे हेतुः । उभयमप्यसिद्धमिति । पूर्वत्रासिद्धेनेति शेषः । परिहरति । आश्रयादिति । प-

रोरुत्वे । आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । तद्यथा । रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति । किं पुनः कारणं रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति । न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धः तत्रैवोत्वमप्युच्यते । नैवं शक्यम् । असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणाप्रसिद्धिः * । असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणस्याप्रसिद्धिः स्यात् । वृक्षोत्र । प्लक्षोत्र । तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्धत्वमेषितव्यम् । यथा तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भवति । एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति । अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति । अथ वा योगविभागः करिष्यते । अदसः । अदसः

ज्ञायां कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावादीत्वादीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते । तथाहि । सतोर्हि विप्रतिषेधो भवतीति पूर्वपक्षे ईदादीनामेव स आक्षिप्तः । तत्रायादीनां चयनं लावकः । अग्ने ऽत्रेत्यत्रावकाशः । ईत्वादीनां तु यत्रायादीनामप्रसङ्गः सोवकाशः । अमी स्थिता अमू स्थितौ अमीभ्य इति । अमी अत्रेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादीत्वादय एव भवन्ति । अत्र व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वान्नोपन्यस्तम् ।

दसंस्कारपक्ष एवाश्रीयत इति भावः । एवञ्चोभयोर्युगपत् प्राप्तिः प्रगृह्यसंज्ञाया-
न्तकार्ये च तयोः सिद्धत्वादयादीन्प्रति चासिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति वा-
क्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति क्लेशः । परे
त्वनुक्तेदादिविप्रतिषेधखण्डनतत्समर्थनपरत्वेन व्याख्यापेक्षयेदमेव युक्तम् । पक्षा-
न्तरेऽपि परिहारकरणादित्याहुः । रोःसुपीत्यस्यानन्तरमिति । न चैवं हशि चेत्य-
स्यैतदुत्तरत्वाद्रो रीति दृष्ट्याऽसिद्धत्वापत्तौ मनोरथासिद्धिः । ढो ढे लोपः, रो रीत्य-
नयोर्यरो ऽनुनासिक इत्यतः पूर्वं पाठः कार्य इत्याशयात् । अनुनासिकपर्युदासेन
चारितार्थ्यमाशङ्क्याह । यथोद्देशेति । 'एतद्वचनसामर्थ्याद्वेति' वार्त्तिकं तद्व्याख्या-
नभाष्यञ्चेत्यर्थः । पूर्वभाष्यस्य व्याख्यान्तरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षे ऽप्याह । अ-
थवेति । वस्तुतस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसंज्ञायान्तयोर्निमित्तत्वेनाश्रयणरूपवचनसा-
मर्थ्यादयादीन्प्रत्यपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इति कार्यकालेपि न दोषः । किं च यथोद्दे-
शेपि संज्ञां प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणात्तद्दृष्ट्या मोत्वस्य सिद्धत्वेन संज्ञाया अनुनासि-
कप्रतिबन्धेन चारितार्थ्यमस्त्येव । प्रकृतिभावविषयकसंज्ञोपप्लवसामर्थ्याश्रयणे तु
किं विशिष्य यथोद्देशाश्रयणेनैवमुपक्रमस्यभाष्येपि बोध्यमित्याहुः । भाष्ये 'योग-
विभागाद्वे'ति वार्त्तिकं व्याचष्टे (अथवेति) । अदस इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे उत्तरत्र
मादित्यस्य, विशेषणानापत्तिरत आह । संबन्धेति । यत्तत्सिद्ध इति । मूत्वे इति
शेषः । यत्र कार्ये मूत्वं सिद्धं तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थः । (अपरोयदसिद्ध इति) । यत्र
मूत्वमसिद्धं तदित्यर्थः । ननु समस्तत्वात्समुदायानुवृत्तिः स्यात्तत्कथमेतो निवृत्ति-
रत आह । ईदूतोरेवेति । नान्यथेति । सिद्धान्ते तु व्यर्थमेव माग्रहणमिति भावः ।

परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । ततो मात् । माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति । अदस इत्येव । किमर्थो योगविभागः । एको यत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः । अपरो यदासिद्धे । इहापि तर्हि प्राप्नोति । अमुया अमुयोरिति । किं च स्यात् । यद्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत । नैष दोषः । पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः । न चैष पदान्तः । एवमप्यमुकेत्र, अत्रापि प्राप्नोति । द्विवचनमिति वर्तते । यदि द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्र, अत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि एदन्तमिति निवृत्तम् । अथवा ऽऽश्रयमदसो मादिति । न च ईत्वोत्वे स्तः । नापि मकारः । तत

न पुनर्यत्रैवेति । रोः सुपीत्यस्यानन्तरमत उरतीति वक्तव्यम् । एवं चासिद्धत्वं न बाधितं भवति । अत्र पाठक्रमे ऽसिद्धत्वस्य प्राप्त्यभावात् प्लुतस्य चोत्वे सिद्धत्वा त्तत्कालत्वाभावादप्लुतादप्लुते इति न वक्तव्यं भवति । अथ वेति । यथोद्देशपक्षाश्रयेणैतदुच्यते । कार्यकालपक्षेप्याह । अथ वेति । अदस इति संबन्धसामान्ये षष्ठी। अदसः संबन्धिन ईदूदेत इति । इहापीति । अदस् टा अदस् ओस् अत्वं टाप् सवर्णदीर्घत्वम् आङि चाप इत्येत्वम् । अदे आ अदे ओस् इति स्थिते अदस इत्यत्र मादिति विशेषणाभावात्प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामयादेशाप्रसङ्गः । अमुकेत्रेति । अदस इत्यनेन प्राप्नोति । एदन्तमिति । ईदूतोरेव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । अननुवृत्तिरेव च निवृत्तिः । यद्येवं माद्ग्रहणं न कर्तव्यम् । एद्ग्रहणनिवृत्त्यैवामुकेत्रेत्यत्राप्रसङ्गात् । नैतदस्ति । सति माद्ग्रहणे योगविभागो भवति नान्यथा । एकयोगे परिहारान्तरमप्याह । अथ वेति । मार्थादिति । मार्थ एव स्थानी मशब्देनोक्त ईदूदेदर्थश्चेदूदेदिति । न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति । बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वाभावस्योक्तत्वात् । उक्तं वेति । असिद्धत्वमेवात्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः । स्वर इति । अचीत्यर्थः । बहिष्पदलक्षणे इति । द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः । तेनैकपदव्यवस्थिते ऽचि असिद्धे ईत्वोत्वे । तेनामुया ऽमुयोरित्यत्रायादेशो भवत्येव । प्रगृह्यसंज्ञायां

भाष्ये मार्थादीदाद्यर्थानां' वेति वार्त्तिकं व्याचष्टे (अथवाहेति) । ननु एवं सति अद ऽदौ इत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेपि मीत्वमूत्वयोः कृतयोरीकारादीनामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यमल्विधित्वेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न । प्रदेशे प्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्षणया ग्रहणेनादोषात् । द्वितीयेति । द्वितीयपदस्थेचि यत्कार्यं तत्रासिद्धत्वं नेत्यर्थः । अन्ये तु 'अथ वा वचनसामर्थ्यादि'त्यादि भाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिरत एव सांप्रतपुस्तकेषु वार्त्तिकापाठ इत्याहुः । अन्ये तु अन्त्ये 'उक्तं वेत्यस्य' वार्त्तिकत्वं मत्वा कोशे वार्त्तिकपाठो भ्रष्ट इत्याहुः । सिद्धेइति । प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमयादीन् प्र-

एवं विज्ञास्यामः। मार्थादीदाद्यर्थानामिति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये। प्रगृह्यसंज्ञायां चेति। तत्र सकि दोषः *। तत्र सककारे दोषो भवति। अमुकेत्र। न वा ग्रहणविशेषणत्वात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। ग्रहणविशेषणत्वात्। न माद्ग्रहणेन ईदाद्यन्तं विशेष्यते, किं तर्हि, ईदादयो विशेष्यन्ते मात्परे ये ईदादय इति॥ शे॥ १३॥ इह कस्मान्न भवति काशे कुशे वंशे इति। शेऽर्थवद्ग्रहणात् *। अर्थवतः शेशब्दस्य ग्रहणं न चैषोऽर्थवान्।

चेति। प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वेन सिद्धे लक्ष्ये प्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः। तत्र सकि दोष इति। मात्परं यदीदाद्यन्तामिति दोषोपन्यासः। पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितीहापि तदन्तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः। स्वरितत्वेन शब्दमात्रमनुमीयतइति उत्तरेभिप्रायः। तत्र माद्ग्रहणेन गृह्यमाणमीदूदेद्विशेष्यते। तेनामुकेत्रेत्यत्र व्यवधानाद्दोषाभाव एव। योगविभागे दोषप्रसङ्गादेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तम्। एकयोगे तु तन्निवृत्त्या न किंचित् प्रयोजनमिति न वा ग्रहणविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम्॥शे॥१३॥इह कस्मादिति। अत्र हि प्रत्यक्षमेव शे इति रूपम्। युष्मे अस्मे इत्यत्र तु शकारस्यानुबन्धस्य स्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः। शे ऽर्थवद्ग्रहणादिति। स्वंशब्दस्येत्येवान्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थं रूपग्रहणं कृतम्। अत्र च शशब्दो ऽनर्थकः। सप्तम्येकवचनं त्वर्थवत्। तयोः समुदायोर्थान्तराप्रादुर्भावादनर्थकः। एवमपीति। अत्र हि मत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोर्थवानेव। अवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येति प्रश्नः। लक्षणेति। प्रतिपदोक्ते हि झटिति प्रतिपत्तिर्भवति। लाक्षणिके तु लक्षणानुसन्धानद्वारेण बहिरङ्गेति न तस्य ग्रहणम्। अथ वेति। अर्थवत्समुदायस्यापि कस्य चिदानर्थक्यम्। यथा दश दाडिमादिवाक्यस्य पदार्थानां परस्परसमन्वयाभावादिहापि हरिशशब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिकरणशक्तिप्रातिपादनाय प्रवृत्ता सप्तमी न शप्रत्ययमात्रप्रातिपाद्येनार्थे-

---

ति सिद्धत्वं विना सप्रयोजनं नेति सामर्थ्यात्तान्प्रत्यपि तौ सिद्धाविति भावः। विशेष्यासंनिधाने कथं तदन्तविधिरत आह। पूर्वसूत्रेइति। अर्थाधिकारादिति भावः। शब्दमात्रमिति। एवञ्च विशेष्याभावान्न तदन्तविधिरिति भावः॥ ॥ १२ ॥ शे ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षमेवेति। एवञ्च (इहेति) भाष्यस्य इहैवेत्यर्थः। (युष्मे इति) सुपां सुलुगिति विभक्त्यादेशः शेशब्द इत्यर्थः। शेश्चासावर्थवांश्च तस्य ग्रहणादित्यर्थः। शक्तिग्रहनिरपेक्षप्रतीतिकत्वेनान्तरङ्गत्वम्। अर्थप्रतीतावपि प्रतीय-

एवमपि हरिशे बभ्रुशे इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति । अथवा पुनरस्तु अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । कथं तर्हि हरिशे बभ्रुशे इति । एकोऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान् । अपरस्ताद्धितार्थेन । समुदायोनर्थकः ॥ निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ निपात इति किमर्थम् । चकारात्र जहारात्र । एकाजिति किमर्थम् । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षेत्रम् । एकाजित्युच्यमाने ऽत्रापि प्राप्नोति । एषोऽपि ह्येकाच् । एकाजिति नायं बहुव्रीहिः । एको ऽज् यस्मिन् सो ऽयमेका-

---

नान्वेतीति शेशब्दस्यानर्थक्यम् ॥ निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ निपात इति किमर्थमिति । निपातस्यैवैकाचो ऽर्थवत्त्वात् प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वात् कल्पनायाश्च नियमाभावात् प्रश्नः । चकारात्रेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः । निपातो ऽपि केवलो न प्रयुज्यते द्योतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः । अततेर्डः । अ आगच्छ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम् । एकाजिति किमर्थमिति । एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते । ततश्च प्रेदं ब्रह्मेत्य-

---

मानत्वमहेयत्वम् । शब्दान्तरैरप्रत्यायनादसाधारणत्वम् । अप्रादुर्भावो ऽप्रतीतिमत्त्वर्थीयो लोमादिशः । आनर्थक्यमिति । प्रत्यक्षानुमानिकन्यायापेक्षया रूपग्रहणानुगतार्थवत्परिभाषा प्रबलेति भावः ॥१३॥ निपात ॥ १४ ॥ आनर्थक्यादिति । अर्थवत्त्वानिश्चयादित्यर्थः । तत्र हेतुः । कल्पितरूपत्वादिति । ततः किं तत्राह । कल्पनायाइति । अत एव केचिच्छतिपमन्ये शप्तिपौ वदन्ति । तत्रेयतो ऽर्थवत्त्वमिति न निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः । ननु निपातग्रहणाभावे एकाजिति वर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तावर्थवद्ग्रहणे मानाभाव इति चेन्न । बहुव्रीहिरित्याश्रयात् । गौणमुख्यन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः । पर्युदासेनैवाज्रूपत्वे लब्धे एकाऽज्ग्रहणस्य गौणमुख्यसङ्ग्रहार्थत्वात् न्यायानित्यत्वाच्च । एतेन सत्यभिधानेनिरिरभवद् ई अभवदित्यादौ प्रगृह्यत्वं न स्याद् गौणमुख्यन्यायादिति परास्तम् । अत एवौदित्यत्रैव च्व्यन्तप्रतिषेध आरब्धः । अन्वयेति । व्याकरणानुसन्धानानुगृहीताभ्यामित्यर्थः । तस्यैव चास्मच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वादिति भावः । वस्तुतो ऽनर्थकनिपातेपि अस्य प्रवृत्तेरोत्सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादत्रार्थवत एव ग्रहणमिति न नियमः । प्रश्नाशयस्तु अनाङिति पर्युदासादप्रत्ययस्य ग्रहणमिति । उत्तराशयस्तु पर्युदासेन तथा ऽऽश्रयणे न मानम् । निपातग्रहणादेव तेन प्रत्ययानुकरणे एतत्प्रवृत्तिरिति । अ आगच्छेत्यत्रापि प्लुते प्रकृतिभावो दुर्वार इति परास्तम् । प्लुताभावे कथं चिदुदाहरणत्वं यदि तर्हि सवर्णदीर्घे तथा बोधः । एकग्रहणेति । स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदच्समुदायेऽच्त्वाभावेनैकग्रहणं विनापि कर्मधारयार्थलाभादिति भावः । अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह । वर्त्तीति । भाष्ये (इहकस्मादिति) । अजन्तो निपात इत्यर्थ इति

ज् एकाजिति । किं तर्हि । तत्पुरुषो ऽयं समानाधिकरणः । एकः अच् एकाच् । एकाजिति । यदि तत्पुरुषो ऽयं समानाधिकरणो नार्थ एकग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति । प्रेदं ब्रह्म । प्रेदं क्षेत्रम् । अजेव यो निपात इत्येवं विज्ञायते । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अज्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि अच्चान्यच्च तत्र स्याद् अज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्ति ह्यन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । अजन्तस्य यथा स्याद्धलन्तस्य मा भूत् । नैव दोषो न प्रयोजनम् । एवमपि कुत एतत् । द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोराद्यन्तवदेकस्मिन् येन विधिस्तदन्तस्येति च । इयमिह परिभाषा भविष्यति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति । इयं च न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । इयमिह परिभाषा भवति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति । इयं च न भवति येन विधिस्तदन्त-

---

निष्टानिवृत्तिर्न कृतेति प्रश्नः । तत्पुरुषो ऽयमिति । अन्तरङ्गत्वाद्वृत्तिपदार्थप्राधान्याच्चेति भावः । नैव दोष इति । ननु पुरो ऽहिरिति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यात् । नैष दोषः । प्रगृह्यसंज्ञायां रुत्वस्यासिद्धत्वात् । सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात् उत्वे तु रुत्वमाश्रयात्सिद्धम् । एवमपीति । अन्यतरनिवृत्त्या ऽज्ग्रहणस्यार्थवत्त्वादज्मात्रे गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात् प्रश्नः । पारार्थ्यसाम्यात् संज्ञातिदेशौ परिभाषाशब्देनोक्तौ । सावकाशयोरिति । निरवकाशस्य बाधकत्वादेवमुक्तम् । तत्र तदन्तविधेरवकाशः । ओरावश्यके लाञ्यं पाञ्यम् । आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः । मिदचो ऽन्त्यात्परः । तानि यानीति । अत्र हि साक्षादन्त्यग्रहणमस्तीति तदन्तावध्यभावः । समवस्थितयोरिति । इह प्राप्तयोः । आचार्यप्रवृत्तिरिति । यदि तर्हि लिङ्गेन

प्रश्नः । (अजेव य इति) । निपातेनाज्विशेषणादित्यर्थः । (किंवक्तव्यमिति) । निपातस्य न्यायप्राप्तविशेष्यत्वाभावायेत्यर्थः । (यदि हीति । अजन्तग्रहणेज्ग्रहणवैफल्यमिति भावः । (प्रगृह्यसंज्ञायामिति) । ननु सान्तस्य प्रगृह्यत्वे एकदेशविकृतन्यायेन रान्तस्यापि तत्त्वात्प्रकृतिभावः स्यादिति चेन्न । प्रकृतिभावेप्यसिद्धत्वात् अथ निपातस्य विशेष्यतयाजन्त इति व्याख्यानेप्यज्ग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजन्तपरिग्रहेण केवलाज्रूपव्यावृत्तिरज्ग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति । (एवमपीति) भाष्ये । अन्यतरनिवृत्त्येति । निपातस्य विशेषणत्वे तदन्तपरिभाषाप्रसक्तिरेव निवृत्तिः । विशेष्यत्वे त्वजिति विशेषणसामर्थ्यात्तदन्तस्यैव ग्रहणे मुख्याजन्तपरिग्रहादाद्यन्तवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः । विपर्ययः । निपातस्य वि-

स्येति । यदयमनाङिति प्रतिषेधं शास्ति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । अन्यत्र वर्णग्रहणे

तदन्तविधिर्निराक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्तेत । नैष दोषः । आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं सन्निधीयते पश्चात्तु लिङ्गात् परित्यज्यते । अथ वा लिङ्गादज्ग्रहणं निपातेन विशेष्यते इति विशेषणेन च तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि मा भूत् प्रवृत्तिस्तत्फलसंपत्त्या तूक्तं परिभाषा भविष्यतीति । एवं तर्हीति । संज्ञाया विधीयमानत्वात् प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वात् पशुना यजेतेतिवत् संख्याविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थम् । अच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थं ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते । किं पुनः स्याद् यद्यत्राच्समुदायस्य ग्रहणं स्यात् । उच्यते । इह अइउ अपेहीति समुदायस्यैका संज्ञा स्याद् नावयवानां समुदायैकाज्द्विर्वचनवदित्यन्त्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणादेशो न स्यात् ।

शेषत्वेनाजन्तपरिग्रहः । केवलाचो निवृत्तिरिति । इतिविशेषाभावादिति । अत्र च कारणाभावादित्यर्थः । संज्ञायेनविधिरिति । अतिदेश आद्यन्तवदिति । लाव्यमिति । उङ्शब्दे इत्यत आवश्यके ण्यदनभिधानान्नेति भावः । (यदितर्हीति) । एवञ्च इयमिह भवतीति भाष्यमनुपपन्नमिति भावः । ननु पूर्वं प्रवर्त्य पश्चात्परित्यागापेक्षयाप्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह । (अथवेति) । ननु एकग्रहणाभावेच्समुदायस्य स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं तत्राह । संज्ञाया इति । गुणत्वादिति । संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः । पशोरपि यागोपकारकत्वाद्गुणत्वं, न हि यागः पश्वर्थोपि तु यागार्थः पशुः । ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौ तु ग्रहार्थत्वात्संमार्गस्य ग्रहस्य प्राधान्यमिति न तद्गतसङ्ख्या विवक्षितेति भावः । परे तु संज्ञा स्वकार्यद्वारा सञ्ज्ञ्युपकारिका न तु संज्ञीसंज्ञोपकारकः । अन्यथा ग्रहोपि कर्मत्वेन संमार्गार्थः स्यादिति विधेयविशेषणं विवक्षितमनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमिति मीमांसकमर्यादैव ज्यायसी भाष्यसंमता चेतीदं चिन्त्यम् । तस्मात् स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदच्समुदायेच्त्वाभावान्न तद्ग्रहणप्रसक्तिरित्येकग्रहणं विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापकमिति भाष्याशय इत्याहुः । (जातिग्रहणमित्यस्य) तज्जात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा जातिग्रहणेपि जातेरेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यतयासङ्गतिरेव । प्रवृत्तिनिमित्ततया जातिग्रहणस्य सर्वत्रसत्त्वेन तस्यावक्तव्यत्वाच्च । (इहेत्यादि) । अत्रेदं चिन्त्यम् । समुदायसंज्ञयावयवानामननुग्रहाभावाच्च द्विर्वचनन्यायः । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेव एकैकत्र सूत्रचारितार्थ्यादिति । तस्मात्तित्उशब्दैकदेशे अउशब्दानुकरणे उक्तसमुदायानुकरणे वानितिपरे निपातसंज्ञके अउअकरोदित्यादौ प्रगृह्यत्वं स्यात्तद्वार-

जातिग्रहणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् । सिद्धमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति । अनाङिति किमर्थम् । आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । इह कस्मान्न भवति । आ एवं नु मन्यसे आ एवं किल तदिति । सानुबन्धकस्यैतदमाकारस्य ग्रहणम् । अननुबन्धकश्चात्राऽऽकारः । क्व पुनरयं सानुबन्धकः । क्व निरनुबन्धकः । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ ओत् ॥ १२ ॥ किमुदाहरणम् । आहो इति उताहो इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमाहारो ऽयम् । आह उ आहो इति । उत

पूर्वयोस्तु स्वरसंधिः स्यात् अच्समुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातसमुदायो गृह्येत । एकनिपातस्याच्समुदायस्याभावात् । अनाङिति किमर्थमिति । ङिदङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः । इह कस्मादिति । अनुबन्धनिवृत्तौ विशेषापरिज्ञानात् प्रश्नः । अर्थवशाद् विशेषावसाय इत्युत्तरम् । ईषदर्थे । आ उष्णमोष्णमिति । आङीषदर्थे इति चोक्तम् । क्रियायोगे । आ इतः । एतः । प्रादिषु हि ङित्पठ्यते । आङ् मर्यादाभिविध्योरिति समासविधौ ङिन्निर्दिष्टः । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् आ अहिच्छत्रात् आहिच्छत्रादिति । विना तेनेति मर्यादा । सह तेनेत्यभिविधिः । पूर्वप्रकान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनायाऽऽकारः प्रयुज्यते । आ एवं नु मन्यसे । नैवं पूर्वममंस्थाः संप्रति मन्यसे इति वाक्यारम्भसूचनायाऽऽकार इत्यपरे । तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते । ततः स्मृतो ऽर्थो निर्दिश्यते । आ एवं किल तदिति ॥ ओत् ॥१९॥ निपातसमाहारो ऽयमिति । अनर्थकानामपि निपातानां कर्मीमिद्धइत्या-

---

णार्थैकग्रहणमिति तत्वम् । भाष्ये (दम्भेरिति) । दम्भेः सनि दम्भ इच्चेतीत्वे सनीवन्तेति इडभावपक्षे इक्समीपो नकारो न ततो झलादिः सन् परः यतश्च भात्परः सन्न स इक्समीप इति 'हलन्ताच्चेति 'कित्त्वाभावे 'अनिदितामि'ति नलोपो न स्यादिति चोद्ये जात्याश्रयानेकस्येक्समीपत्वं सनश्च तस्मात्परत्वमितिकित्त्वे भिप्सतीति सिद्धिरित्यर्थः । अनेन सामीप्यमव्यवहिते एवेतिसूचितम् । प्रदर्शनाय । प्रदर्शनं कारयितुमित्यर्थः । किं चिद्विधानायोपात्तस्यान्यविधानाय पुनरुपादानमन्वादेशः । प्रकृते च विधानद्वयाभावादेतमित्येनादेशो न कृत इत्याहुः । विनातेनेत्यादि । यथा आ काशी दृष्टो देव इत्यादौ काशीमभिव्याप्य काशीं वर्जयित्वेति वार्थः ॥ १४ ॥ ओत् ॥ १५ ॥ दर्शनादिति । वेदे चादीनां पादपूरणार्थानाञ्च लोकेपीत्यादिः । अर्थभेदाभावेपि । तन्नानात्वाभावेपि । अवयवा अनर्थकाः । निपातसमुदाय एवार्थवानिति भावः । उञ्शब्दोऽच निरनुबन्धकः ।

आह उ उताहो इति । तत्र निपात एकाजनाङित्येव सिद्धम् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे । अथ वा प्रतिषिद्धार्थो ऽयमारम्भः । ओषु यातं मरुतः । ओषु यातं बृहती शक्वरी च । ओ चित्सखायं सख्यावववृत्याम् । ओतश्च्विप्रतिषेधः * । ओदन्तो निपात इत्यत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनदः अदः अभवत् । अदो ऽभवत् । तिरो ऽभवत् । न वक्तव्यः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति । एवमपि अगौः गौः

दीनां दर्शनादर्थभेदाभावे ऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम् । एवं तर्हीति । चादिषु तथा पाठादिति भावः । ओषु यातमिति । आ उ ओ इत्यत्रान्तवद्भावाद्भवत्ययमाङिति अनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पर्युदासे तु सति न दोषः । तत्र ह्याङ्सदृशस्योकारस्याङा सहैकादेश आदिवद्भावादृकारग्रहणेन गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा । तस्याश्च प्रयोजनं क चिच्छाखायामो आयतमिति पाठे प्रकृतिभावः । अदो ऽभवदिति । च्व्यन्तत्वेनात्र निपातत्वम् । ऊर्यादिच्वीत्यत्र निपाताधिकारात् प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेद्, उभयार्थत्वाददोषः । तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना प्रतिबन्धाभावाददो ऽभवदित्यत्रापि भवति ओषु यातमित्यत्रापि परत्वादनाङिति प्रतिषेधं बाधते इति प्रतिषिद्धार्थमपि स्यादिति को विरोधः । ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत्तरम् । एवमपीति । ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमस्ति । गमेर्डो इति साक्षादुच्चारणात् । यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति आद्गुण इत्यादिसामान्यल

तेन उञ इत्यनेन सिद्धिरिति न भ्रमितव्यम् । पर्युदासेत्विति । वस्तुतः पर्युदासेपि दोषः । आङ्भिन्नत्वस्याशास्त्रीयत्वात् । न च स्वाश्रयमाङ्भिन्नत्वम् । आङ्त्वस्य पूर्वान्तवत्त्वेनातिदेशे ऽतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यस्यनिवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । न चान्तवत्त्वमेव दुर्लभं शास्त्रीयकार्याभावादिति वाच्यम् । तत्रापि प्रतिषेधस्य गम्यतया शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन प्रगृह्यत्वाभावस्य शास्त्रीयतया ऽन्तवत्त्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् । तस्याश्चेति । प्रगृह्येषु पदपाठे इति शब्दप्रयोगनियमादपि फले विशेषो बोध्यः । भाष्ये (ओतश्च्वीति) । पूर्वसूत्रवदत्राप्यर्थाधिकाराद्गौणमुख्यन्यायस्याप्रवृत्तिरित्याशयः । प्रतिषिद्धार्थत्वादिति । प्रतिषिद्धसंज्ञाकं पदं प्रतिषिद्धपदेनोच्यते । परत्वादिति । निषेधाश्च बलीयांस इत्यस्य तु नायं विषयः । तस्य पूर्वेण सह पाठात्तन्निषेधकत्वादिति भावः । प्रतिपदोक्तस्येति । न च प्रतिषिद्धार्थीयमारम्भ इति पूर्वभाष्यासङ्गत्यान्नैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तिरेवानित्यत्वादुचितेति वाच्यम् । अस्यैकदेश्युक्तित्वात्तद् ध्वनयन् भाष्ये आह । (एवमपीति) । ननु लक्षणेन प्रतिपादितत्वादिदमपि लाक्षणिकमत आह ।

समपद्यत गोऽभवत्। अत्र प्राप्नोति। एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति। तद्यथा। गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति। न वाहीको ऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः। गौस्तिष्ठति

क्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते तल्लाक्षणिकमुच्यते। एवं तर्हीति। गुणादागतो गौणः। यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तो ऽर्थो वाहीकः। मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यम्। तत्र स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यम्। स चार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते। गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्तते। अनियतश्च गौणो ऽर्थः। तस्माल्लौकिको ऽयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति। गो ऽभवदित्यत्र च जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्वमर्थस्य। गो ऽभवदित्यत्र वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वे संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात्। प्रकृतौ च

यस्यहीति। प्रधानत्वात्। अर्थान्तरप्रतीतिनिरपेक्षतया प्रतीयमानत्वात्। तादृशार्थबोधकत्वाच्छब्दस्यापि गौणत्वं मुख्यत्वञ्च बोध्यम्। गौणमुख्यन्यायबीजं दर्शयितुमाह। तत्रस्वं रूपमिति। प्राथम्यमेवोपपादयति। गौणेह्यीति। आरोपाय हि पूर्वं तदुपस्थितिरावश्यिकेति भावः। मुख्यार्थारोपेणेति। आरोपितसिंहत्ववान् माणवकादिसमभिव्याहारे सिंहशब्दार्थइति भावः। मुख्यस्यैव ग्रहणे युक्त्यन्तरमाह। अनियतश्चेति। सिंहशब्दस्य माणवकबलीवर्दादिषु प्रयोगादिति भावः। एतेन 'वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेरोकारस्य लाक्षणिकत्वमित्यादिचिन्त्यमि,त्यपास्तम्। अनयैव तस्यापि वारणाद्, ह्वावामश्चेत्यादेस्तज्ज्ञापकस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानित्यत्वमात्रज्ञापकतया वर्णग्रहणे सर्वत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावाच्च। न चेयमपि अर्थवत्परिभाषामूलकत्वात्तद्वदेव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र वर्णग्रहणे प्रवर्त्ततामत्र वार्थोपस्थितिः सत्त्वादिति वाच्यम्। निपात इति विशिष्टरूपोपादानसत्त्वात्। निपातसंज्ञा हि चादिपदोपस्थितचादीनां सति संभवेऽर्थवतामेवेति ये सार्थकास्तेषां निपातपदेनापि तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन मुख्यार्थकनिपातानामेव ग्रहणं न तु गौणार्थकानामिति भावः। एवञ्च कार्यकालपक्षेपि च्व्यन्ता निपाता इत्यस्याश्चानुपस्थितिरेतत्परिभाषावशात्। विशिष्टरूपपदेन चार्थवद्रूपमेवोच्यते। प्रकृते गौणत्वमुपपादयति। जाड्यादिनेति। आरोपे बीजमाह। प्रकृतेः कर्त्तृत्वमिति। एवञ्च गोऽभवदित्यस्य गोभिन्नकर्त्तृकं गोसदृशरूपेण भवनमर्थः। यत्र च योगीश्वरशापादिना मुख्यगोरूपप्राप्तिस्तत्र च्विर्नेष्यते इति गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य गौणत्वमिति भावः। ननु सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत इति भाष्ये विकृतेरपि कर्त्तृत्वदर्शनादुक्तं, वृत्ताविति। एवञ्च च्व्यन्ते प्रकृतेरेव कर्त्तृत्व-

गामानयेति । अर्थाश्रयएतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति ।

गोत्वमारोपितं न तु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाभावः । शब्दाश्रये चेति । स्वार्थे वृत्तात् प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानाद्गौणत्वं प्रतीयते । तस्य च स्वार्थस्य मुख्यव्यपदेशो नास्ति गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्दत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावेऽभावाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं न त्वत्रार्थो नापेक्षते । तत्र यथा श्वेतं छागमालभेतेति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धः । वाक्यीयात्तु न्यायात् पश्चात् परस्परेण । एवं गां वाहीकमानयेति पूर्वक्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाक्यीयात्तु न्यायात् सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति पदकार्येष्ववाधं

मिति भावः । प्रकृतेरेव कर्त्तृत्वे हेतुमाह । सङ्गीभवन्तीति । ननु शब्दाश्रये चेति भाष्यस्यार्थरहितवर्णमात्राश्रये इत्यर्थः प्रतीयते स चायुक्तः सर्वनामस्थानम् असाम्बुद्धप्रातिपदिकस्येत इत्यनेन विशेषणादनयोरपि विशिष्टशब्दाश्रयत्वादत आह । स्वार्थे इति । स्वार्थादिप्रयुक्तकार्येण पूर्णस्य पदस्यार्थप्रतिपादनाय प्रयोगार्हस्य पदार्थान्तरान्वये बाधप्रतिसन्धाने गौणार्थप्रतीतेरिति भावः । आक्षेपे आक्षिप्तस्य वा शाब्दे ऽन्वये मानाभावाच्च । गौणापेक्षयेति । मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया संबन्धिशब्दत्वात् गौणाभावे गौणस्य बुद्ध्यसंनिधाने मुख्यव्यपदेशस्य मुख्यपदस्याभावादित्यन्वयः । एवञ्च शब्दाश्रये चेति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थबोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये इत्यर्थः । पदव्यपदेशरहितस्य कार्यित्वेऽऽनाश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्यम् । ननु द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्षतया गां वाहीकमानयेत्यादौ विशिष्टस्य क्रियासंबन्धेन कर्मत्वेपि तदभिधानाय जायमाना द्वितीया समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्प्रत्येकं प्रवर्तते ततश्च पूर्वमेव गौणत्वादात्वञ्च न स्यादत आह । तत्रेति । श्रौतःक्रियासंबन्धइति । द्वितीयाश्रुत्यनुपपत्त्या कल्पित इत्यर्थः । विभक्त्यन्तेन हि उपस्थितार्थस्य क्रियान्वय इति ततः प्राग्गुणे साक्षात्परंपरासाधारण्येन द्रव्ये च साक्षात् सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिविवक्षयोभयत्र विभक्तिरिति भावः । वाक्यीयात् न्यायात् । आकाङ्क्षादिमूलकशक्त्या । पश्चात् । विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरम् । एवमिति । द्वितीयादेः सामान्यतः क्रियासंबन्धज्ञानापेक्षत्वात् तज्ज्ञानमूलकद्वितीयाद्युत्पत्तौ गोपदार्थस्य वाहीकान्वयः पश्चादेव । एवञ्च कर्मणोरेव विशेष्यविशेषणभावः । न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भावः । यत्तु विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसंबन्धरूपत्वेन तयोः संबन्धबोधः श्रुतिकृत इति श्रुतेर्वाक्यापेक्षया शीघ्रं प्रवृत्त्या प्रथमं तयोरन्वयबोधः पश्चाद्गुणद्रव्ययोः परस्परान्वयबोधः । एवञ्च गां वाहीकमानयेत्यादावपीति कैयटार्थं व्याख्याय दूषयन्ति । गां वाहिकं पाठयेत्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावं विना क्रियासंबन्ध एवासंभवो तत्र पूर्वमेव गौणत्वविगतेरात्वाद्यनापत्तिरिति तदेतेन परास्तम् । विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत

शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥ उञ ऊँ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इह कस्मान्न भवति । आहो इति उताहो इति । उञ इत्युच्यते न चात्रोञं पश्यामः । ऊञो ऽयमन्येन सहैकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोञ एकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यत इति । यदयमोदित्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम्। उक्तमेतत् । प्रतिषिद्धार्थो ऽयमारम्भ इति । दोषः खल्वपि स्याद् यद्युञेकादेश उञ्ग्रहणेन न गृह्येत । जानु उ अस्य रुजाति जानू अस्य रुजाति । जान्वस्य रुजाति । मय उञो वो वेति वत्वं न स्यात् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे । अथ वा द्वावुकाराविमौ । एको ऽननुबन्धकः । अपरः सानुबन्धकः । तयो ऽननुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः । उञ इति योगविभागः * । उञ इति योगविभागः कर्तव्यः । उञः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेने

न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं शब्दाश्रये चेति । उञ ऊं ॥१७॥१८॥ इहकस्मादिति । निपातसमाहारं मत्वा प्रश्नः । यदयमिति । एकादेशे कृते आदिवद्भावात् संज्ञासिद्धिः । इह रूपत्रयं साध्यम् । उ इति । विति । ऊँइति । तच्चै-

---

उपस्थितानामर्थानामितरान्वयेन प्रातिपदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च । तादृशबोधद्वयकल्पने गौरवाच्च। अनुभवाभावाच्च । किं च अपदस्याप्रयोगेण बोद्धृभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थत्वग्रहेण अत्वं त्वं संपद्यते अमहान्महान्भूतस्त्वद्भवतीत्यादौ भाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यमात्रविषयत्वमुपात्तविशिष्टरूपविषयत्वं बोध्यम्। अत एवात इञित्यादेः श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थेऽपि प्रवृत्तिः । किं च गामित्युक्ते सर्वा क्रिया प्रसक्तेत्याद्यर्थवत्सूत्रस्थभाष्यबलात्संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति इति वृद्धिसूत्रस्थभाष्याच्च सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादेरेव द्वितीयादिनियामकत्वेन मदुक्तव्याख्यैव तस्योचिता। प्रयोक्ताऽपि पदान्येवार्थे मुख्ये गौणे वा प्रयुङ्क्ते न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति सूच्यते पदकार्येष्विति । सामानाधिकरण्यादिति इदमुपलक्षणं पठनादिक्रियान्वयादित्यपि बोध्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ उञ ऊँ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रश्नइति । एवञ्चात्र ऊँ आदेशः प्राप्नोतीति भावः । संज्ञासिद्धिरिति । निपात एकाजित्यनेनेत्यर्थः । स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यम् । एकादेशस्यान्यत्वत्तिधर्मत्वात् । एकादेशस्थान्यत्मात्रवृत्तिधर्मस्तु नायम् । उञिति समुदायेऽपि सत्त्वात् । तेनान्तादिवद्भावेन ताद्रूप्यानतिदेशे ऽपि न दोषः । भाष्ये (यद्युञइति) सामान्येन ज्ञापकमिति भावः । वत्वाभावपक्षे ऊँ आदेशो न स्यादित्यपि दोषो बोध्यः । नित्यैवेति । आदेशाभावपक्ष इत्यर्थः । न तु वितीति । न च उ इतीत्यस्य

प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उइति विति । तत ऊँ । उञ ऊँ इत्ययमादेशो भवति

कयोगेन न सिध्यति । एकयोगे ह्युञ इति श्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात् संबध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया सा तु निपात एकाजनाङिति नित्यैवास्य भवति शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयं स्यात् । उ इति । ऊं ईति । न तु वितीति । तदर्थमाह । उञ इति योगविभाग इति । ऊञ इत्यत्र शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते तत्र प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते नान्येषामिति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते । उ इति वितीति । ऊं इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात् । ततश्च विति ऊं इति एते द्वे एव रूपे स्याताम् ।

निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धत्वेन शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यात्पक्षे वितीति भविष्यतीति वाच्यम् । मयः परत्वे किम्वितीत्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेति प्रगृह्यत्वाभावे मय इति वत्वस्यासिद्धत्वेनेको यणचीति वत्वे ऽनुस्वारापत्तेः । उ इतीत्यतः सानुबन्धकबोधस्यापीष्टत्वेन तदनापत्तेश्चेति भावः । अन्ये तु अनेन प्रकरणात् प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पे ऊँ इति वितीति सिद्ध्यति न तु उ इति । अतो योगविभागः । न चापवादे विशिष्टे ऊं आदेशे हि असति निपातेति प्रगृह्यत्वं स्यात् । अप्रवर्त्तमानापवादस्योत्सर्गबाधकत्वाभावादत एव पारेमध्ये इत्यव्ययीभावाभावे उत्सर्गः षष्ठीसमासो भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपदस्य सर्वत्र साक्षादुद्देश्यसंबन्धस्य क्लृप्तत्वेनात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात् सह विधानेन वाक्यभेदस्याप्यभावात्स्थानिवद्भावेन च ऊं इत्यस्य प्रगृह्यकार्यं बोध्यमेवञ्च पक्षे प्रगृह्यत्वाभावे ऽप्यस्य तात्पर्यान्नैतदभावे निपात इत्यस्य प्रवृत्तिरित्याहुः । प्रगृह्यस्येति । अनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन संबन्धे उञ्मात्रस्य नित्यं प्रगृह्यसंज्ञकस्य ऊंभावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेरनुवर्त्तमानं प्रगृह्यपदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणमय्य स्थानिना संबध्यत इति भावः । द्वे एवेति । न च उ इतीति रूपमपि निरनुबन्धकोकारमादायसिद्धम् । सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्तेः । मयः परत्वे किम्वितीत्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसङ्गाच्च । वस्तुतस्तु उञ इत्यस्यात्रानुवृत्तस्यार्थाधिकारादप्रगृह्यपरतैव । प्रगृह्यमितिचादेशविशेषणमेव । तथैव भाष्यस्वरसादिति ऊं इति उ इति च रूपे स्यातां न तु वितीति तदर्थं विकल्पानुवृत्तिः । ऊं इति दीर्घोच्चारणात्प्रगृह्यपदस्यात्र संबन्ध इति सर्वमवदातम् । किमर्थो योगविभागइति । प्रगृह्यत्वादेशयोः शाकल्यमते एव प्राप्त्या एकप्रयोग एव प्रवृत्तिः स्यादेवञ्च ऊं इति वितीति च रूपे ते चैकयोगेपि सिध्यत इति प्रश्नः । एवञ्चैकयोगे वितीति न सिध्यतीति प्रागुक्तकैयटश्चिन्त्य एवेतिबोध्यम् । शाकल्येति ।

शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन दीर्घो ऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च, ऊँ इति । किमर्थो योगविभागः । ऊँ वा शाकल्यस्य* । शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊं विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति उ इति । अन्येषामाचार्याणां मतेन विति ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥ ईदूतौ सप्तमीत्येव* । ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धं नार्थो ऽर्थग्रहणेन । लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् । लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति । क । सोमो

तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति । ऊं वा शाकल्यस्येति । शाकल्यस्य श्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति । एतदेव व्याचष्टे । शाकल्यस्य विभाषां यथा स्यादिति । प्रगृह्यसंज्ञा ऽऽदेशश्च । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्देशात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयः । तथापीहोत्र इति षष्ठीनिर्देशात् स्वरूपपदार्थकः संपद्यते । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥ ईदूतौ सप्तमीत्येवेति । सप्तमीसहचरितं यदीदूदन्तं सप्तम्यां वा परतस्तत् प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः । लुप्त इति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादस-

---

एवञ्च योगविभागसामर्थ्याच्छाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्च तन्न यथाश्रुतं किं तु विकल्पमात्रतात्पर्यकमिति विकल्पद्वयेन सकलेष्टसिद्धिरिति भावः । एवञ्च शाकल्यमतएव विकल्पः फलितः । तदाह । भाष्ये (शाकल्यस्य विभाषेति) । शाकल्यमते ऊं आदेशविकल्पे यत्फलति तद्दर्शयति । प्रगृह्यसंज्ञादेशश्चेति । तन्मते पर्यायेणोभयं सिध्यतीत्यर्थः । ननु प्रगृह्यमित्यस्य प्रथमान्तस्य कथमुञ इत्यनेन षष्ठ्यन्तेनान्वय इत्यत आह । यद्यपीति । फलरूपतयेति । फलं संज्ञाया बोध्यतया संज्ञिनः । तेन च तद्बोधकं पदं लक्ष्यते । तद्रूपतया । तत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थः । द्विवचनाद्यभिधेय इतिबहुव्रीहिः । प्रगृह्यशब्दवदभिन्नं द्विवचनादीति बोधः । प्रगृह्यशब्दवत्त्वेन च द्विवचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्यम् । स्वरूपपदार्थक इति । उञो वाचकं प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भावः । वस्तुतः पूर्वत्रापि शब्दपर एव शब्दार्थयोरभेदात्सामानाधिकरण्यं पटः शुक्ल इतिवत् । प्रकृते तु पटस्य शुक्ल इत्यत्रेवोक्तरीत्या वैयधिकरण्येनान्वय इति न कश्चिद्दोषः । केचित्तु प्रदेशे द्विवपदाभिन्नाधादेच इति उपस्थितिः । संज्ञावाक्ये तु तथा शाब्दबोधः । द्विवचनाद्यभिधेयइत्यस्य द्विवचनादिविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः । षष्ठीसमभिव्याहारे तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति कैयटं योजयन्ति ॥ १८ ॥ ईदूतौ च ॥ १९ ॥ ईकारोकारात्मकसप्तम्या असंभवं मत्वाह । सप्तमीसहेत्यादि । तात्पर्यानुपपत्त्या च लक्षणेति भावः । सप्तम्यांवेति । सप्तमीति पदं लुप्तसप्तमीकं व्याख्यास्यतइति भावः । जघन्यवृत्तिकल्पनापेक्षयेदं न्याय्यमिति तात्पर्यम् । लुप्तायामपीति । न लुमतेति-

गौरी अधिश्रितः । इष्यते चात्रापि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् । नात्र सप्तमी लुप्यते । किं तर्हि । पूर्वसवर्णो ऽत्र भवति । पूर्वस्य चेत् सवर्णो ऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते*। यदि पूर्वसवर्ण आट् आम्भावश्च प्राप्नोति । एवं तर्हि आहायमीदूतौ सप्तमीति । न चास्ति सप्तमी ईदूतौ । तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र दीर्घत्वम्*। नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते । दृतिं न शुष्कं सरसी शयानमिति । सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति । सो-

---

त्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वादसत्याश्च कार्याभावात् प्रत्ययनिमित्तं यत्रान्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणसद्भावाद् गौरीत्यत्राप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम् । अर्थग्रहणे सति अर्थनिमित्ता संज्ञेयं भवति न प्रत्ययश्रवणनिमित्तेति लोपे ऽपि सिध्यति । पूर्वसवर्ण इति । सति च पूर्वसवर्णे एकादेशे चादिवद्भावाद्भवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा । आडाम्भाव इति । एकादेशं बाधित्वा ऽऽडामौ स्याताम् । वचनादिति । सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यतइति वचनसामर्थ्यात् सप्तमीशब्देन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणान्मुख्यकल्पनाऽसंभवे गौणी कल्पना गृह्यते इत्याश्रयणात् सिध्यतीति भावः । मुख्यकल्पना सम्भवत्येवेत्याह । यत्रेति । सरसीत्यत्र सरःशब्दात् परस्य ङिशब्दस्येयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितीकारे कृते भवतीकारः सप्तमीति तत्रैव

निषेधस्तु अनित्यत्वान्न सप्तम्यां परत इत्यर्थे ऽपीति भावः । ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ ईकाराद्यन्तं यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं सोमो गौरी इति तत्राह । संज्ञेति । सप्तम्या एवेति । सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे सप्तमीसहचरितलाक्षणिकत्वे च न मानमिति भावः । यद्यपीकारोकारसप्तम्योरसंभव एव तत्र मानं ,तथापि वचनादित्यादिना तद्वक्ष्यतीत्यत्र तात्पर्यम् । असत्त्वाश्च कार्याभावादिति । प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं हि सन्धिकार्याभावफलकप्रकृतिभावः । लुप्ते षष्ठ्यर्थप्रसङ्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन सन्धिकार्याप्राप्त्या प्रकृतिभावानुपयोगात्तत्कार्याभाव इत्यर्थः । तदेवाह । प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना । (पूर्वसवर्ण इति) स च सुपां सुलुगित्यनेन । एकादेशमिति । परत्वाद्वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्चेति भावः । एवञ्च ङ्यन्ते गौरीत्यादौ लुक आवश्यकत्वेन तदर्थमर्थग्रहणमिति तात्पर्यम् । सर्वत्रैवेति । ननु ययोत्यादिभ्यो ङी दीर्घे तनू इत्यादौ ओःसुपोः पूर्वसवर्णादेशे च ईदूदन्तसप्तमीसंभवात्कथमेतदिति चेन्न । ईदूत्सप्तमी प्रगृह्यम्, अदसः, एच्च द्विवचनमित्येव सिद्धे स्थलान्तरे ईदूतौ सप्तमीति गुरुवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरितग्रहणमिति भाष्याशयान्न दोष इति केचित् । तन्न । न चास्ति सप्तमी

मो गौरी अधिश्रित इति । तत्रापि सरसी यदि । तत्रापि सिद्धम् । कथम् । यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति । अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः । कथम् । दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यते । ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम् । वध्वोरगारं वध्वगारम् । प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । मा वा पूर्वपदस्य भूत् । अथ वा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ।

स्यान्न तु गौरीत्यत्रेति भावः । सरसी यदीति । यदीति सम्भावनायाम् । तस्मात् स्थितमेतद्वचनात् सर्वत्र लुप्तायामपि सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थो ऽर्थग्रहणेन । ज्ञापकमिति । इदूदेदित्यत्र तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः । इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदेदूतौ च सप्तमीत्येव सप्तमीसहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदूदन्तं तत् प्रगृह्यसंज्ञमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन तत् क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफलाभावादाह । मा वेति । वाप्यश्वो नद्यातिरिति । संज्ञायामिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्व॰

ईदूताविति भाष्यासङ्गतेः । तस्मादेतद्भाष्यप्रामाण्यात्तेषामनभिधानमिति तत्त्वम् । सरः शब्दादिति । सरस्शब्दस्यासुन्नन्तत्वेनाद्युदात्तत्वेपि स्वरव्यत्ययाद् 'हतिं न शुष्कं सरसी शयान,' मित्यत्र सरसीत्यस्यान्तोदात्तत्वं बोध्यम् । निराकर्तुः संशयार्थो यदिशब्दो ऽनुपपन्न इत्यत आह । संभावनायामिति । शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्यु रितिवदसंदिग्धे संदिग्धवद्वचनमिदमिति भावः । सरसीशब्दो यदि ङीषन्तस्तदान्तोदात्तत्वं न्यायसिद्धम् । असुन उगन्तत्वान् ङीबन्तत्वे तु स्वरव्यत्ययादेव तत्त्वम् । एवञ्च ततो लुकैवोक्तप्रयोगे सिद्धे ङयाडिति वार्त्तिके ईकारादेशो न विधेय इति भाष्याशयः । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्या वचनसामर्थ्याल्लुप्तेपि सिद्धिः । सप्तमीसहचरितत्वञ्च प्रत्ययलक्षणेन बोध्यम् । संज्ञायामितीति । अत एवाग्रे भाष्ये जहत्स्वार्थावृत्तिरिति सङ्गच्छते । न च वाक्येन संज्ञानवगमादस्य नित्यसमासत्वे वाप्यामश्व इति विग्रहो नोचित इति वाच्यम् । वाक्यात्संज्ञिनो ऽनवगमेन नित्यसमासस्पष्टत्वेपि न तद्विधायके वा ग्रहणासंबन्ध इति समासाघटकीभूतानान्तद्विषये विग्रहाभावे मानाभावात् । ध्वनितञ्चेदं द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते । सप्तमीसहचरितमिति । प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । वर्णवदानर्थक्यादिति । संज्ञायामिति समासे ऽस्य रूढिशब्दत्वादवयवार्थाप्रतीतेरितिभावः । 'वाप्यामश्व' इति विग्रहप्रदर्शनन्तु रथन्तरादिपदानां रथेन तरतीत्यादिवि-

नद्यामातिर्नद्यातिः । अथ क्रियमाणे ऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । जहत्स्वार्थावृत्तिरिति । अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव । अजहत्स्वार्थायां च न दोषः । समुदायार्थो ऽभिधीयते ॥ इद्‌तौ सप्तमीत्येव लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चेत् सवर्णो ऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ १ ॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि । ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् * ॥२॥ दाधा घ्वदाप् ॥ २० ॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् । घुसंज्ञायां

पदमिति स्यात् प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम् । अथेति । अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थ इ-ति प्रश्नः । जहत्स्वार्थेति । समासस्यैवार्थवत्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यात् स-तम्यर्थो नास्तीत्यर्थः । समुदायार्थ इति । वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधा-नार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधानात् पांसूदकवत् स्वार्थस्य विवेकानवग-मात् समुदायार्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवाभिधीयते । सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलो ऽसंसृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ दाधा घ्वदाप्॥२०॥दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा विधीयमाना रूपान्तरयुक्तानां दो-

---

षहप्रदर्शनवद्बोध्यम् । अत एव "जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी" ति ह-र्युक्तम् ॥ भाष्ये (अथाजहत्स्वार्थायामिति) । सुप्सु पेति समासेन केवलयौगि-के इत्यर्थः । प्रधानार्थमपीति । अवयवपदशक्तिसमुदायशक्तिसहकारेण गृहीतशक्ति-काद्दापीपदात् स्वार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः । तत्र समुदायशक्तिः संस-र्गांश एव । तदाह । स्वार्थसंसृष्टस्येत्यादि । विवेकानवगमात् पृथगनुपस्थितेरित्य-र्थः । पांसूदकं मिलितं यथा संसृष्टमेव ज्ञानविषयो न तु पृथक् तथा समासात् सं-सृष्ट एवोपस्थितिविषयो न तु पृथगित्यर्थः । यावानित्यस्य विवरणं केवल इति । कैवल्यं विवृणोति । असंसृष्टउद्भूतइति । असंसृष्टत्वं विशेषणाविशिष्टत्वम् । उद्भू-तत्वमितराविशेषणत्वमिति बोध्यम् । समुदायरूपोर्थः पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तर-पदार्थो ऽभिधीयते ऽभिधाभिः परस्परसहकारेणोपस्थाप्यत इति भाष्यार्थः । अ-र्थग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नार्थकमर्थग्रहणमिति भावः । गौरीत्या-दौ त्वस्त्येव गौर्यादिपदानां सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम् । समभिव्याहृतपदान्तरार्थान-न्वयित्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वरूपत्वात् । न चार्थग्रहणे ऽपि गौरीत्याद्यसिद्धिः । सप्तम्यर्थे ईकाराद्यभावात् ईदाद्यन्तमित्यर्थस्तु दुर्लभो विशेष्याभावादिति वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावात् ॥ १९ ॥ दाधाघ्व ॥ २० ॥ दाधाशब्दयोरिति । प्रयोगस्थदाधारूपाणामेव सूत्रे ऽनुकरणादिति भावः । दोदेङ्धेटामेजन्तानामिति । एषाञ्चाव प्रकृ-

प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आत्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते । सा आत्वभूतानामेव स्यात् । अनात्वभूतानां न स्यात् । ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञाकार्याणि आर्धधातुके तत्र चैतआत्वभूता दृश्यन्ते । शिदर्थम् । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । शित्यात्वं प्रतिषिध्यते तदर्थम् । प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिधयतीति । भारद्वा-

---

देङ्धेटां न प्राप्नोतीत्याह । घुसंज्ञायामिति । किं प्रयोजनमिति । दोदेङ्धेटामेजन्तानामनुकरणानि व्यवस्थाप्याऽऽत्वे कृत्वे ददातिदधातियच्छत्यनुकरणानां चैकशेष कृते द्वन्द्वनिर्देशात् सिद्धा दोदेङ्धेटामपि घुसंज्ञा कृतात्वानां चैषां स्थानिवद्भावेन सिद्धेति प्रश्नः । आत्वभूतानामिति । भवतेः प्राप्त्यर्थाद्दाधृषाद्वेति विभाषितणिचः कर्तरि कर्मणि वा क्तप्रत्ययः । तत्र आत्वं भूता आत्वेन वा भूता आकारान्ता इत्यर्थः । न लक्षणेन कृतात्वा इति विज्ञेयम् । अस्याप्ययमभिप्रायः । एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाभावात् प्रक्रियागौरवाच्च प्रयोगएव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः । सामान्यानुकरणं वा दा इति धा इति पृथक् पदं निर्दिष्टमिति । प्रणिदयतइति । घुसंज्ञायां सत्यां नेर्गदेति णत्वं भवति । प्रणिदातेति द्यतेर्देङो वा रूपं प्रणिधातेति धेटः । लक्षणेति । लाक्षणिके हि लक्षणानुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिर-

---

तिवदनुकरणं भवतीति, न्यायादशितीति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाच्चात्वमिति भावः । अत्र च पक्षे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषादीनां न प्रवृत्तिः । सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात् । दारयतिधारयत्योश्च नातिप्रसङ्गः । तयोरनुकरणे आत्वासंभवेनेह दृष्ट इत्यनयोरनुपात्तत्वात् दीङोपि नेह ग्रहणम् । एज्विषयाभावेन तदनुकरणे आत्वासम्भवादिति बोध्यम् । नन्वात्वभूतानामित्यस्य जातात्वानामित्यर्थे दाणादीनां संज्ञा न स्यान्निष्ठायाः पूर्वनिपातश्च स्यादत आह । भवतेरिति । प्राप्तात्वानामित्यर्थः । प्रमाणाभावादिति । प्रयोगार्थत्वाच्छास्त्रस्योपस्थितप्रयोगस्यानुकरणे संभवति अनुपस्थितैजन्तानुकरणे प्रमाणाभाव इत्यर्थः । गौरवाच्चेति । दीङस्तु जादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यत्र नेर्गदेति णत्वानापत्तेरित्यपि बोध्यम् । एकशेषस्य सर्वदा धारूपाणामानन्त्येन ज्ञानासंभवाद् दुर्ज्ञेयत्वेप्याह । सामान्येति । ननु समाहारद्वन्द्वे दाधमिति स्यादन्यत्र दाधाविति स्यादत आह । पृथक्पदमिति । सो रुत्वे यत्वे लोपे च निर्विसर्गं साधु । विकृतानान्दोदद्घोरिति सूत्रे धेण्निवृत्त्यर्थं दाग्रहणपर्यालोचनया ध्रुवं सुलभमिति मत्वा वार्त्तिके शिदर्थमित्युक्तम् । भारद्वाजीयैस्तु तावद्विवेकासमर्थान्प्रति विकृतार्थमित्यप्युक्तम् । प्रणिदातेत्यादौ लाक्षणिकत्वं स्फुटयति । द्यतेर्देङोवेति । प्रकृतय इत्यस्य सापेक्षत्वादाह । ईत्वादेरिति । दाणिति । आत्वभूता इत्यनेन उपदेशे आकारान्ता एवोच्यन्ते

जीयाः पठन्ति । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकृतार्थम् । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शिदर्थं विकृतार्थं च । शित्युदाहृतम् । विकृतार्थं खल्वपि । प्रणिदाता प्रणिधाता । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्यात् । लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात् । अथ क्रियमाणे ऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति आहोस्विद्दाधां प्रकृतय इति । किञ्चातः । यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः । आत्वभूतानामेव स्यात् । अनात्वभूतानां न स्यात् । अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति । अनात्वभूतानामेव स्यादात्वभूतानां न स्यात् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति । कथं तर्हि । दाधा घुसंज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति । तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । इह प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति । ततो वक्ष्यामि दाधा घ्वदाप् । अर्थ इति । नैवं शक्यम् । ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः । तेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव । न कर्तव्यम् । शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन । अवश्यं तत्र मार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्येवमर्थम् । तत् पुरस्तादपकृष्यते घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति ।

ङ्गा प्रतिपदोक्ते त्वन्तरङ्गा । कथमिति । दाधाप्रकृतय इति षष्ठीसमासः कर्मधारये वा उभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः । दाधा प्रकृतय इति दीयतइत्यादावीत्वादेः । आत्वभूतानामिति । दाण्दाञ्धाञाम् । प्रकृतयश्चैषामिति । प्रत्यासत्त्यैषामिति लभ्यते । अर्थ इतीति । एतद् द्वितीयं वाक्यम् । सन्निधानाच्च दाधामर्थे यो वर्तते स घुसंज्ञ इति प्रकृतीनामपि सिध्यति । तत्पुरस्तादिति । नेर्गदेति सूत्रे घुमाशब्दयोर्मध्ये

तद्वित्त्वणास्त्वनात्वभूता इति भावः । प्रत्यासत्त्येति । एवञ्चैषामिति नापूर्वमिति भावः। एतत्सामर्थ्यादेव लाक्षणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यत इति तात्पर्यम् । नन्वेकत्राक्यत्वे दारयत्याद्येकदेशानर्थकव्यावृत्त्यर्थमेव तत्स्याद् न त्वन्यरूपप्रापकमत आह । एतद्द्वितीयमिति । अर्थवत्परिभाषयैवानर्थकव्यावृत्तौ सिद्धायामर्थग्रहणानुवृत्तिर्वाक्यभेदार्थैवेति भावः । भाष्ये (प्रीणातीति) । यथा पितृभ्यः प्रीणातीत्यादौ । ननु तत्रोभयान्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्त्तव्ये ऽत्रैव करणं युक्तमत आह । तदुभाभ्यामिति । घुप्रकृतिमाशब्दानां द्वन्द्वे सन्निधानाविशेषादुभयप्रकृतिग्रहणे

यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति । अत्रापि प्राप्नोति । अथाक्रियमाणे ऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति। प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति । आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते । यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते । एवं क्रियमाणे ऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते । विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोष एवैतस्याः परिभाषायाः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति गामादाग्रहणेष्वविशेष इति । समानशब्दप्रतिषेधः * । समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रनिदारयति । प्रनिधारयति । दाधा घुसंज्ञा भव-

---

प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं तदुभाभ्यामभिसम्भन्त्स्यते । प्रनिमिनोतीति । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यात्त्वविधानाद्भवति माप्रकृतित्वमनयोः । गामादाग्रहणेष्विति । अस्य चार्थस्य दैपः पित्त्वमदाबिति पित्प्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थं लिङ्गम् । अन्यथा ऽस्य लाक्षणिकत्वादत्र ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधार्थेन पित्त्वेन । सामान्यापेक्षया च निरनुबन्धकग्रहणइति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति च परिभाषाद्वयानुपस्थानमिह ज्ञापयतीति धेटो ऽपि सिध्यति । दोदद्घोरित्यत्र वाद इत्येव धेटो निवृत्त्यर्थं सद्धेटो घुसंज्ञां ज्ञापयति न हि दधातिनिवृत्त्यर्थं द इत्येतत् । तस्य दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानाद् दद्भावाऽप्रसङ्गात् । समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामित्यर्थः । प्रनिदारयतिधारयतीति । दृङ्धृङोर्णिचि वृद्धावाकारे कृते दाधाशब्दौ संपद्येते तौ चार्थवन्तौ पश्चात्तु रपरत्वं क्रियमाणमागमभूतत्वादन्यत्वं न करोतीति प्राप्तिः । अर्थवद्ग्रहणादि-

---

इति । प्रणिदियते प्रणिमयत इति उभयत्रापि णत्वं सिध्यतीत्यर्थः । आत्वविधानादिति । एज्विषये इकारान्तानामात्वविधानादिति भावः । भाष्ये (एवंक्रियमाणेपीति) । णत्वविधौ माङ्स्यतीति निर्देष्टव्यमिति भावः । यद्यपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया मीनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणाभावो वक्तुं शक्यस्तथापि मेङो ग्रहणवारणाय गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्युक्तेर्माग्रहणे तदप्रवृत्तिर्मीमाने इत्यस्य योगे णत्ववारणाय च ङित्पाठ आवश्यक इति तात्पर्यम् । सामान्येति । एतद्सूत्रगृहीतदाधापेक्षया परिभाषागृहीतगाद्यपेक्षया परिभाषाद्वयापेक्षया चेत्यर्थः । निरनुबन्धकेति । स च दो ऽवखण्डन इत्ययम् । धेटोपीति । अन्यथा ऽस्य लाक्षणिकत्वाद् ग्रहणाप्रसक्तिः । यत्तु सानुबन्धकत्वादिति तन्न । निरनुबन्धकस्य धाङ्त्यस्याप्रसिद्धत्वात् । ये तु दाविषयमेव तज्ज्ञापकं मन्यन्ते तन्मते धेङंशे ज्ञापकान्तरमाह । दोददिति । सामानत्वं नार्थत इत्याह । श्रुतीनामिति । सौचेति । एतेनानर्थकत्वात्तयोर्घुत्वं नेत्यपास्तम् । पश्चादिति । प्रणिदापयतीत्यत्र पुगिवेति

न्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति । समानशब्दाप्रतिषेधो ऽर्थवद्ग्रहणात् * । समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः। घुसंज्ञा कस्मान्न भवति। अर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणात् । न चैतावर्थवन्तौ । अनुपसर्गाद्वा *। अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति । न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । यद्येवम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । प्रणिदापयति प्रणिधापयतीति । अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । न वा ऽर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथा ऽन्यत्र * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अर्थवत आग-

---

ति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यस्य स्वं रूपमित्यनेन ज्ञापितत्वात् । उरण् रपर इति चाणिवधीयमान एव रपरो भवतीति वृद्धिः क्रियमाणा रपरा भवतीति दारधारेरेवार्थवत्त्वं न तु तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा । अनुपसर्गाद्वेति । अभ्युपगम्य घुसंज्ञां दोषं परिहरति । घुसंज्ञापेक्षया यस्योपसर्गत्वं तस्मात् परस्य नेर्घौ परतो णत्वं विधीयते । अत्र दाधापेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं किं तु दार्धारोरपेक्षयेत्यदोषः । इहापि तर्हीति । अत्रापि पुकि कृते पकारान्तो ऽर्थवान् न केवलो दाशब्दः पुगन्तमेव च प्रत्युपसर्गत्वं न दाशब्दं प्रतीति प्रश्नः । न वा ऽर्थवत इति । लब्धात्मकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयापचयौ व्यपदेशहानिं न कुरुतः । यथा देवदत्तस्याङ्गाधिक्याङ्गच्छेदौ । इहाप्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दाधोर्घुसंज्ञायां पश्चादुत्पन्नः पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमित्यदोषः । अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशहानिं न करोति यथा सत्यपि रेफे अकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशहानिः । इह त्वर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम् । यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदा ऽयं परिहारः । ण्यर्थविशेषणत्वे तु प्रस्य दाधौ प्रत्यनुपसर्गत्वाण्णत्वं न भव-

---

भावः । आगमभूतत्वात् । आगमस्वरूपत्वात् । अभ्युपगम्येति । अदाबिति प्रतिषेधार्थेन दैपः पित्त्वेन दोददित्यनेन च परिभाषामात्रानपेक्षानज्ञापनसंभवादिति भावः । किंत्विति । तयोरेव क्रियावाचित्वादिति भावः । भाष्ये (तद्गुणीभूतइति) यमुद्दिश्यागमो विहितः स तद्गुणीभूतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितो ऽतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन गृह्यते बोध्यते आगमविशिष्ट इति परिभाषार्थः । तदाह । लब्धात्मकस्येति । तेन दार्धारोर्व्यावृत्तिः सूचिता । अपचयइति दृष्टान्तार्थम् । अन्तरङ्गत्वादिति । इदं यथोद्देशे । कार्यकाले तु णत्वदेशा संज्ञा ऽसिद्धा स्यादिति बोध्यम् । वस्तुतः कार्यकालपक्षे पूर्वं पुकः प्रवृत्तावपि दापो दाशब्देन ग्रहणाद् घुत्वं सुलभमेवेति चिन्त्यम् । घुव्यपदेशं न निवर्त्तयति नाप्यर्थवत्त्वमितीति ।

यस्तद्गुणीभूतो ऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । यथा ऽन्यत्र । तद्यथा । अन्यत्रापि अर्थवत आगमो ऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । क्वाऽन्यत्र । लविता चिकीर्षितेति । युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात् । न । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः । बाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति । अनागमकानां सागमकाः ।

स्येव । तद्गुणीभूत इति । प्रयोगसंपादनउपकारक इत्यर्थः । युक्तं पुनरिति । ततश्च नित्येष्वागमविरोधात् तद्द्वारेणाऽऽदेशविधानाद्दाप्शब्द एवार्थवान्न दाशब्द इति तदवस्थो दोष इति भावः । अथ युक्तमिति । तत्रापि स्थानिनमपनीयाऽऽदेशः क्रियतइत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः । बाढमिति । प्रसङ्गवाची स्थानशब्दो न निवृत्तिवाची ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते । आगमस्त्ववस्थितस्याऽपूर्वःक्रियमाणो नित्यत्वं विरुणद्धि । आदेशास्तर्हीमे इति । इड् भवतीत्येतद्द्वारेण तव्यस्येतव्यादेशः क्रियते ।

स्वविशिष्टे तयोरानयनादिति भावः । अकाराकारयोरिति । रेफविशिष्टयोरित्यर्थः । इहत्विति । घुसंज्ञासूत्रे इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । अङ्गावयवाकारस्य सुग्विधायकानेमुगिति सूत्रारम्भसामर्थ्येन क्वचिद्वर्णग्रहणे नास्याः प्रवृत्तिः । तेन दिदीयि इत्यादौ यणादिकं न । अयमेवार्थो भाष्ये ऽर्थवद्ग्रहणेन ध्वन्यत इत्याहुः । प्रयोगेति । इदञ्चिन्त्यम् । आगमवत्प्रत्ययादेरपि प्रयोगसंपादने उपकारकत्वेन तेषामपि प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणापत्तिः । मूलयुक्तेस्तुल्यत्वात् । अस्य मूलयुक्तित्वाभावे तु तत्कथनवैयर्थ्यापत्तिस्तस्मान्मदुक्तव्याख्यैव ज्यायसी । भाष्ये (यन्नित्येष्विति) । वियदादिवद्वर्णप्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपाः सर्गाद्यकालिकोत्पत्तिमन्तः प्रलयकालिकनाशवन्तश्चेति पक्षे इति भावः । दाप्शब्द एवार्थवान्न दाशब्दइति । स तु न दाशब्द इत्यर्थः । एवञ्च घुत्वाभावे तदवस्थो दोष इति भावः । श्रौतस्थानषष्ठ्यभावात्स्थानित्वस्य नैतद्विषये प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । कूटस्थत्वं व्याचष्टे । भाष्ये (अविचालिभिरिति) । तद्विवरणमनपायीत्यादि । द्वन्द्वान्मत्वर्थीये पश्चान्नञ्समासः । नन्वेतावतापि स्वपक्षस्थापनाद्वैतण्डिकत्वमस्य स्यादत आह । यश्चेति । प्रसङ्गवाचीति । षष्ठी स्थान इत्यत्रत्यः प्रसङ्गश्च बुद्धेरिति भावः । सन्तएवप्रयोगेनित्याइति । आदेशरूपा इत्यर्थः । बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जने यथाक्रममादेशस्य स्थानिनश्च । भाष्ये (शब्दान्तरैइति) । तद्बुद्धौ प्रासायामित्यर्थः । (आदेशास्तर्हीमेइति) । इमे आगमत्वेन व्यवह्रियमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि आदेशास्तत्सदृशा भविष्यन्तीत्यर्थः । आ-

तत् कथम् । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्त्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि

सर्वइति । आगमा अपीत्यर्थः । सर्वपदादेशा इति । पदशब्देन न सुप्तिङन्तं गृह्यते ऽपि तु कार्यं प्रतिपद्यमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत् सर्वं पदम् । एकदेशविकारे हीति । यद्यपि सर्वविकारे ऽप्यनित्यत्वं यथा पिठरस्थस्य पयसः पाकादिषु । तथापि विकाराभावप्रतिपादनपरमेतत् । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभावद्वारेण क्रियतइत्यर्थः । यद्येवं दाशब्दस्य दाप्शब्द आदेशः क्रियतइति दाशब्दस्यानर्थक्यप्र-

---

द्यन्तावित्याद्येकवाक्यतया आर्धधातुकस्याद्यावयव इडित्यर्थे वृत्ते नित्यत्वानुपपत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन केवलतव्यबुद्धौ प्रसक्तायामिकारादिः साधुरिति बोधः। तेनात्रापि बुद्धिविपरिणाममात्रस्यैव सत्त्वेन न नित्यत्वहानिरिति भावः । यदागमा इति न्यायस्य चात्रापि पक्षे सत्त्वात्प्रणिदापयतीत्यादौ न दोषः । येत्वत्र पक्षे आगमत्वं नास्त्येवेति वदन्ति तेमान्याः । अनागमकानामित्यादिव्यवहारासङ्गतेः। निरवयवकबुद्धिनिमज्जनसावयवकबुद्ध्युन्मज्जनेनागमत्वव्यवहारस्यापि निर्बाधत्वात् । तत्कथमिति प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह । सर्वेसर्वपदेति । यथा एर्तारित्यादौ अवयवयोः श्रौतस्थान्यादेशभावेपि नित्यत्वानुपपत्तिमूलकः समुदाययोरपि स कल्पते एवम् । अवयवत्वेन विधानेपि अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन निरवयवसावयवबुद्ध्योर्विपरिणाममात्रे णादेशत्वव्यवहारो गौणो नित्यत्वरक्षणाय कल्पत इति । यथा च तत्र कल्प्यमानस्थान्यादेशभावेन श्रौतावयवस्थान्यादेशभावस्य न त्यागो ऽत एवाचः परस्मिन्नित्यादीनामुक्तिसम्भवः । तथात्रापि श्रौतावयवावयविभावस्य न त्याग इति यदागमा इत्येतत्प्रवृत्तिरव्यहतैवेति । ईदृशस्थान्यादेशभावे स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्तिः । स्थानिवदिति सूत्रे श्रौतस्थान्यादेशभावानुपपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके एर्तारित्यादावेव तत्प्रवृत्तेः । न त्वत्र केवलानुमानिके । अत एव लावस्थायामडिति पक्षेडादिविशिष्टस्यापिबदित्यादौ न पिबाद्यादेशा इति दिक् । तदेतदाह । इड्भवतीत्येतद् द्वारेणेति । आगमा अपीत्यर्थ इत्यस्य तथेत्यादिः । अत एवाग्रे वक्ष्यति बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमिभावद्वारेण क्रियते इति । एतेनागामा अपीत्येवं सर्वपदव्याख्यायामेकदेशविकारे हीति वाक्यशेषविरोधः । आदेशत्वोपपादिकाया विकारव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वानुपपत्तेः सकलपक्षाव्यवृत्तित्वादित्यपास्तम्! पद्यमानमिति । कार्यवत्तया प्रतीयमानं प्रकृत्यादीत्यर्थः । सर्वपदेत्यत्र घञर्थकः । सर्वशब्दश्चात्रावयवकात्स्न्र्यवाची । यद्येवमिति । एवं चैतदवयवस्यानर्थक्यान्न संज्ञा पुकः पूर्वं दा इत्यस्य तु न संज्ञा कार्यकालपक्षे संज्ञाया णत्वदेशस्थत्वेन पुक्दृष्ट्यासिद्धत्वात् । पूर्वमप्रवृत्तेः । न च पुग्विशिष्टस्य दाग्रहणेन ग्रहणम् । यदागमा इत्यस्याभावात् । पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्चेति भावः । आदेशपक्षइति ।

नित्यत्वं नोपपद्यते । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे * । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे वक्तव्यः । उपादास्ता ऽस्य स्वरः शिक्षकस्येति । मीनातिमिनोतीत्यात्त्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्त्वं प्राप्नोति । कुतः पुनरयं दोषो जायते । किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात् । रूपग्रहणादित्याह । इह खलु प्रकृतिग्रहणाद्दोषो जायते उपदिदीषते । सनि मीमाघुरभलभेति । नैष दोषः । दाप्रकृतिरित्युच्यते । न चेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः । एजन्तानामपीकारान्ताः । न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । घुसंज्ञा कस्मान्न भवति । सन्नि-

---

सङ्गः । नैष दोषः । नित्यतासमर्थनायाऽऽदेशपक्ष आश्रितः । प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमागमिभाव एव । अन्यथागमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यात् । दीङ इति । उपादीस्तइति स्थिते मीनातिमिनोतीत्यात्त्वे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसंज्ञाप्रसङ्गः । इह खल्विति । एचो विषये आत्त्वविधानाद्दीशब्द एव दाप्रकृतिरिति दोषः । न चेयमिति । एच एव स्थाने आत्त्वविधानादित्यर्थः । सन्निपातेति । अकित्त्वसन्निपा-

---

तबुद्धिविपरिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशायान्तु न कल्पितागमत्वादिव्यवहारत्याग इति यदागमा इत्यादेः सत्त्वेनात्रापि पक्षे न दोष इति भावः । सन्निपातपरिभाषया दीङ आत्वे दारूपाश्रयघुत्वं न । प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न तन्निबन्धनमपि इति गूढाशयः पृच्छति । भाष्ये (कुतःपुनरिति) । आशयमविदुष उत्तरम् । (रूपग्रहणादिति) इह खलु प्रकृतिग्रहणादिति । घुसंज्ञा सूत्रे प्रकृतिग्रहणेयं दोषो जायतेतस्तत्र प्रकृतिग्रहणं दुष्टमिति भावः । अथैकदेशी एनं दोषं परिहर्त्तुमाह । (नचेयमिति) । तद्व्याचष्टे । (एचएवेति । मीनातीत्यस्योपदेशकाले प्रवृत्तिमसौ न जानाति । एवञ्च साक्षाद्दाप्रकृतिसंभवे व्यवहितप्रकृतेर्न ग्रहणमिति भावः । अतिफल्गुत्वात्त्वेतन्मते दूषणानभिनिवेशो भाष्यकृत इति द्रष्टव्यम् । यत्त्विदं वार्त्तिकमतम् । न चैतत्पक्षे वदानमित्यादावादन्तत्वनिबन्धनयुजाद्यसिद्धिः । तत्राकारान्तलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव तत्सिद्धेः । भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानायैज्विषये आत्वंसिद्धान्तितमित्यन्यदिति । तन्न । तादृशवार्त्तिकस्यानुपलम्भाद् विपरीतं मीनातीति सूत्रे उपदेशवचनं कर्त्तव्यं णलञ्युच्सिद्ध्यर्थमिति वार्त्तिकं तत्रोपदेश एव इति विरुद्धमित्याशङ्क्य एज्विषयइतिभाष्यकृता व्याख्यातम् । न तु भवदुक्तवार्त्तिकं तत्प्रत्याख्यानं वा भाष्ये दृश्यते । एवञ्च प्रकृतिग्रहणं घुसंज्ञायां वार्त्तिककारोक्तं दुष्टमेव न तु तदनुरोधेन गुरुभूतवचनान्तरकल्पनाभिनिवेशः कार्याः । नह्येकदेश्युक्तमतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे किंचित्फलमित्याहुः । अकित्त्वेति । एचो विषयस्याऽन्यथाऽसंभवादिति भावः ।

पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति । दाप्प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् * । दाप्प्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति । अवदातं मुखम् । ननु चाऽऽत्त्वे कृते भविष्यति । तद्ध्यात्त्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेजन्तत्वात् । सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धाः । पित्प्रतिषेधाद्वा *। अथ वा दाधा घ्वपिदिति वक्ष्यामि । तच्चा ऽवश्यं वक्तव्यम् । अदाबिति ह्युच्यमाने इहाऽपि प्रसज्येत । प्रणिदापयतीति । शक्यं तावदनेनादाबिति ब्रुवता वान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम् । सूत्रे तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं दाप्प्रतिषेधे न दैपीति । परिहृतमेतत् । सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । अथैकान्तेषु दोष एव । एकान्तेष्वपि न दोषः । आत्त्वे कृते भविष्यति । ननु चोक्तं तद्ध्यात्त्वं न प्राप्नोति किं कारणमनेजन्तत्वादिति । पकारलोपे कृते भविष्यति । नह्ययं तदा दाब् भवति । भूतपूर्वगत्या भविष्यति । एतच्चात्र युक्तम् । यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते । अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति । अथ

तेनात्त्वं क्रियते यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात् स्थाघ्वोरिच्चेति कित्त्वं स्यादित्यकित्त्वस्य व्याघातः स्यादिति घुसंज्ञां प्रति नैवाकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न प्रवर्तते । अत्र केचिदाहुः । दीङस्तृजादावात्त्वे घुसंज्ञा भवत्येवेति प्रणिदातेति णत्वं भवति । अत एव वार्त्तिककारेण स्थाघ्वोरित्त्वइति विशेषो निर्दिष्टः । अन्ये त्वाहुः । निर्देश एवैजन्तानामनुकरणानामात्त्वे कृते दाण्दाञ्धाञां चैकशेषे द्वन्द्वे च दाधा इति निर्देशाद्दीङो नास्ति प्राप्तिः । नहि तदनुकरणस्यात्त्वमस्ति अगुणविषयत्वात् । दाप्प्र-

---

कित्त्वमिति । तदभावसंनियोगशिष्टत्वादित्वमपि नेति कार्याभावाद् घुत्वस्याप्रवृत्तिरिति भावः । प्रणिदातेति । ननु प्रणीदीयते इत्यत्र नित्यणत्वप्रसङ्गो णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणादिति चेन्न । इष्टापत्तेः । अन्ये त्वाहुरिति । अनार्षत्वबीजन्तु वार्त्तिकभाष्यविरोधाद् न तथा सूत्रतात्पर्यमिति । अगुणेति । गुणनिमित्तप्रत्ययप्रसङ्गाभावादित्यर्थः । इत्यस्यैवेति । न तु दैप इत्यर्थः । तस्य पकारे श्रूयमाणे आत्वायोगादिति भावः । ननु पकारे लुप्तेपि कथमात्वमुपदेशकाले एजन्तत्वाभावाद् नानुबन्धकृतमित्याद्याश्रयणे तु प्रकृतेपि न दोष इति चेन्न । उपदेश इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्याः सत्त्वेनोपदिश्यमानस्यैजन्तस्येत्यर्थेन लुप्ते आत्वप्रवृत्तेः । सति तु तस्मिन्नात्वमेजन्तत्वाभावाद् । यस्मात्परो नास्ति तत्रैवान्तशब्दप्रवृत्तेरिति दिक् । तत्त्वमिति । घच उपसर्गात्त इत्यनेनेत्यर्थः । भाष्ये (अनेकान्ताइति) । एव-

वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति। यदयमुदीचांमाङो व्यतीहारइति मेङः सानुबन्धकस्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं करोति। अथ वा दाबेवायं न दैबस्ति। कथमवदायतीति। श्यन्विकरणो भविष्यति॥ आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ २१॥ किमर्थमिदमुच्यते। सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावा-

---

तिषेधइति। दाप्लवने इत्यस्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः। अवदातमिति। तत्त्वमत्र प्राप्नोति। शक्यं तावदिति। दाप्दैपौ धातुषु बान्तौ पठितव्यौ। तावत्येवेति। इत्संज्ञायां सत्यामेव प्रयोगे दाशब्द एवायं पित्कार्यं तु लभते इत्यर्थः। अथवेति। अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे उपदेशएजन्तानामात्त्वमुच्यमानं दैपो न प्राप्नोतीति ज्ञापकोपन्यासः। माङ इति। मेङो ग्रहणं न माङः। मेङो व्यतिहारेण नित्ययोगात्। माङस्तु विवक्षावशाद् व्यतिमिमीतइति कादाचित्कत्वाद् व्यतिहारयोगस्य। प्रणिदानं व्यतिहार इत्येको ऽर्थः। उदीचां मेङ इति तु न कृतम्। एवं हि नाऽनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति न ज्ञापितं स्यात्। अथ वेति। दिवादिषु दाप्शोधने इति पठिष्यतइत्यर्थः॥२७॥ आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ एकशब्दो ऽसहायवाची न संख्यावाची।

त्व पकारसत्वेपि एजन्तत्वानपायादात्वप्रवृत्तिरिति भावः। तच्चावश्यमित्यादि विघटयितुं भाष्ये (अशक्यन्तावदिति)। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु पुगन्ते ऽदाबिति निषेधो न शक्यो वारयितुं गामादाग्रहणे ऽविशेषाद् दाबित्यपि पकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेति भावः। बान्तपक्षेपि चर्त्वं न पस्य सिद्धत्वान्नास्ति सूत्र भेदः। सूत्रं तर्हीदृति। अपिदिति न्यासे इत्यर्थः। शङ्कते। नह्यर्यमिति। उत्तरयति। भूतपूर्वेति। दात्वम्। श्रुत्या पकारवैशिष्ट्यन्तु अनयेति भावः। इत्सं ज्ञायामिति। उपदेशोत्तरकालं जातायामेवेत्यर्थः। मेङ्इति। अन्तरङ्गत्वाद्व्यतीहारनित्यसंबद्ध एव गृह्यते, न तु पदान्तरसन्निधानेन बहिरङ्गव्यतीहारवृत्तिरिति भावः। केचित्तु माङो ऽनभिधानात्क्त्वाप्रत्ययानुत्पत्तिरिति न तस्य ग्रहणमित्याहुः। उदीचां मेङ इति उदीचामङ्इत्यस्याप्युपलक्षणमिदम्। न चानुबन्धसत्त्वे मे इत्यस्य धातुत्वाभावात्कथमात्वमनुबन्धलोपे एव धातुत्वमित्यर्थस्य 'न धातुलोप' सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वादिति वाच्यम्। आत्वविधायके धातोरित्यस्यासंबन्धाद् गवादिशब्दानामुपदेशाभावान्नात्वम्। हरेप्रभृतीनामुपदेशेपि तेषामशित्परत्वाभावाद् नात्वम्। प्रसज्यप्रतिषेधेपि प्रत्यासत्त्या शित्प्रत्ययपरत्वयोग्यानामेजन्तानामेव ग्रहणान्न दोष इति दिक्। दिवादिष्विति। ननु ताच्छीलिके दानशि दायमान इत्यत्र स्वरे भेदः श्यनि धातोरुदात्तत्वं शपि चानशोन्तोदात्तत्वमिति चेन्न। सति शिष्टादपि विकरणस्वरात् सार्वधातुकस्वरस्य बलीयस्त्वोक्तेरुभयथाप्यन्तोदात्तत्वानपायादिति दिक्॥ २०॥ आद्यन्तव॥ २१॥ बहुष्वपीति। यद्यप्युत्तरा-

देकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् * । सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते । सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेतस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति । इष्यन्ते च स्युरिति । तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्ति इत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् * । तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्त-

---

बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्या ऽस्तीति किमेकस्मिन्नित्यनेन कृतं स्यात् । एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यन्तवदित्युपमानात् सप्तम्यन्ताद्वतिर्विज्ञायते यथा मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इति । द्वयोर्ह्युपमानोपमेययोराधाराऽऽधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते । यदि च तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वं स्याद् उपमानोपमेयभाव एव न गम्येत । सर्वातिदेशानां कार्याऽतिदेशस्य प्राधान्यात्तस्यैवेहाऽऽश्रयणम् । किमर्थमिति । व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धत्वान्न कर्तव्यमित्यर्थः । इतरो मुख्ये संभवति गौणे न स्यादित्याह । सत्यन्यस्मिन्निति । आद्यन्तौ विद्येते यस्मिन् शास्त्रे तदाद्यन्तवत् तस्य भावात् प्रवर्तनादित्यर्थः । क्वचिदाद्यन्तभावादिति पाठः । तत्र व्यपदेशिवद्वचनमिति । सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यप-

---

सङ्ख्या पूर्वसङ्ख्याबाधिका, तथापीतरेषां बुद्धिविषयत्वाभावे बहुमध्यस्थस्यैकत्वाङ्गीकारान्न दोषः । यथा शते पञ्चाशदिति भावः । किमेकस्मिन्नित्यनेनेति । तद्धि सभासंनयने भव इत्यर्थे आकारस्यादित्वे तस्य वृद्धत्वेन प्राप्तच्छाभावार्थं दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणाचोऽभावार्थञ्च । अत्र च स्वरे विशेषः । उपमेये सप्तमीसत्त्वे सप्तम्यन्ताद्वतौ मानमाह । द्वयोरिति । प्राकारपदवाच्ये नेति शेषः । आधाराधेयसंबन्धेति । आधारत्वाधेयत्वरूपसंबन्धप्रतिपादनायेत्यर्थः । न गम्येतेति । उपमानप्रकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादिति भावः । सर्वातिदेशानामिति । रूपनिमित्ततादात्म्यशास्त्रव्यपदेशकार्यातिदेशानां मध्ये इत्यर्थः । प्राधान्यादिति । सर्वेषां कार्यार्थत्वादिति भावः । मुख्ये व्यपदेशिनि । गौणे व्यपदेशिसदृशे । नन्वाद्यन्तवद्भावादिति न वतिः सत्यन्यस्मिन्मुख्याद्यन्तत्वात् । नापि मतुप् । आद्यन्तशब्दवाच्यशास्त्रसद्भावस्य परपूर्वसत्त्वानपेक्षत्वेन सत्यन्यस्मिन्नित्यस्यायोगादत आह । आद्यन्तौ विति । आद्यन्तशब्दौ वित्यर्थः । एवञ्चाद्यन्तवद्भावादित्यस्याद्यन्तपदवच्छास्त्रप्रवृत्तेरित्यर्थः । क्वचिदिति । आद्यन्तव्यवहारादिति तदर्थः । सर्वकार्येति । आद्यन्तापदिष्टाद्यन्तानपदिष्टसर्वकार्यसिद्ध्यर्थं गुर्वपि व्यपदेशिवदिति आद्यन्तवदित्यस्य स्थाने कार्यमिति भावः । सतेनेति । तेन तुल्यमिति वतो-

व्यः। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। एकाचो द्वे प्रथमार्थम् *। वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश इति। तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् पपाच पपाठ। इयाय आर इत्यत्र न स्यात्। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। षत्वे चाऽऽदेशसंप्रत्ययार्थम् *। वक्ष्यति आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठ्येवेति। एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति। इह न स्याद् इन्द्रो मावक्षत् सदेवान्यक्षदिति। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम् *। अन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानान् सिद्धमेतन्। तद्यथा।

देशो यस्याऽस्ति स व्यपदेशी यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते। वक्षदिति। वच् लेट् तिप् इतश्च लोप इतीकारलोपो लेटोडाटावित्यडागमः सिप् कुत्वम्। अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्यावयवः सकार इति षत्वं न स्यात्। अवचनादिति। अवचनं वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः। इह तावदियायेति। इण्धातुः प्रयोगभेदाद्बहुरूपः। एति। इतः। यन्ति। अयनम्। आयकः। अगात्। गमयतीति। तस्यायमेकोऽजवयव इव लक्ष्यते। अथवा ऽर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति। एवं शिलापुत्रकस्य शरीरमिति अनेकक्रियाविषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं शरीरमित्यस्ति व्यपदेशः।

यायां सर्वविभक्त्यर्थान्तर्भावात्तृतीयान्ताद्वतिरुक्त इति बोध्यम्। भाष्ये (तस्मिन्क्रियमाण इति) तस्मिन्नाश्रीयमाणे इत्यर्थः। पपाचेति। नन्वत्र धातुरेव प्रथम एकाज् न तु धातोः प्रथम एकाजिति कथमत्र व्यपदेशिवद्भावं विना प्राप्तिरिति चेन्न। आदिपर्यायप्रथमत्वस्य सूत्रेणैवातिदेशसिद्ध्या तत्र व्यपदेशिवद्भावारम्भस्य मुख्यं प्रयोजनमित्याशयात्। इयायेत्यादौ तु द्विर्वचनेऽचीति रूपस्थानिवत्त्वादज्व्यतिरिक्ताभावेन नैकाच्त्वमिति बोध्यम्। अवयवषष्ठ्येवेति। प्रत्ययांश इति भावः। एतस्मिन्क्रियमाणे इति। अवयवषष्ठीत्वे आश्रीयमाणे इत्यर्थः। विज्ञानशब्दो व्यवहारवाचीत्याह। व्यवहारादिति। तत्फलितव्याख्यानभाष्ये (अन्तरेणैवेति)। यथा लोके व्यवहारो वचनं विनैव सिध्यति तथा शास्त्रेऽपि वचनं विना सिध्यतीत्यर्थः। अगादित्यादि। इणो गा लुङि णौ गमिरबोधन इत्यादेशौ। एकोच् असहायोजित्यर्थः। नन्वेकाचोऽवयविनो द्विर्वचनमिति यस्यायमवयवस्तस्य बहुरूपस्य भवितव्यं द्वित्वेनेत्यत आह।

लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति । विषम उपन्यासः । ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा । ग्रामो दग्ध इति । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा । ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति च मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा । ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा । ग्रामो लब्ध इति । तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते एकशालो ग्राम इति । यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं पदसमुदाय ऋक् ऋक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदमेकपदा ऋक् एकर्चं सूक्तमिति । अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः । पदं नामार्थः ऋङ् नामार्थः सूक्तं नामार्थं इति । यथा तर्हि । बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति । अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानिति । भवति चैतदेकस्मिन्नपि अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीयानिति । तथाऽसूताया-

---

एवं सिप्प्रत्यय इट्सहितोऽपि दृष्टो जोषिषदित्यादौ वक्षदित्यादौ केवलोऽपीति तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते । लोकनिरूढश्चायं व्यवहार इति लोकवच्छास्त्रेऽपि व्यवहाराद्गौणमुख्यन्यायोऽत्र नावतरति । पदसमुदाय इति । पादपर्यायः पदशब्दः । तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितः । न तु ऋचः कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति । अत्राऽप्यर्थेनेति । पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः । अभेदोपचारात्तदर्थ एव पदादिभिरभिधीयते । अयमेव मे ज्येष्ठ इति । प्रथमरूपतयाध्यवसायान्मध्यमकार्यकरणाच्च मध्यम इति व्यपदिश्यते । अन्यो न जनितेति बुद्ध्या कनीयानिति व्यपदिश्यते । असूतायामिति । बहुकृत्वोऽपि प्रसूता प्रथमपुत्रेण काचिद् ह-

---

ष्ठयेति । काल्पनिकभेदेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह । एवमिति । व्यपदेशो भेदनिबन्धनसंबन्धव्यवहारः । शास्त्रेपीति । लोकाप्रसिद्धत्वमेव तत्त्यागे बीजं तच्च न प्रकृत इति भावः । पादपर्यायइति । वर्णसमुदायः पदमित्यत्र तु पदशब्दो यथाश्रुत एव । पदादीनामिति । एकवर्णं पदमित्यादौ । ननु अर्थस्य पदत्वं कथमत आह । अभेदेति । तदुपचारश्च शब्दार्थयोरनादिरिति बोध्यम् । पदादिभिः । पदशब्दादिभिः । प्रथमेति । तस्मात्पूर्वस्याभावादिति भावः । मध्यमकार्यं तत्संबन्धजसुखादिकम् । बहुकृत्वोपीति । यथा परशुरामेण रेणुका । तथा येति । संप्रति गर्भिणीत्यर्थः । गर्भस्थमादाय तत्रापि प्रथमव्यवहार इत्यर्थः । ननु या सूता सा न गर्भेण हता भवति किं त्वपत्येनेति गर्भेण हतायां तद्व्यतिरेकप्रदर्शनमयुक्तमत आह । अपत्यपर्यायइति । तच्चोदरस्थं बहिर्भूतं

प्रसोष्यमाणायां च भवति प्रथमगर्भेण हतेति । तथा ऽनेत्याऽनाजिगमिषुरा-हेदं मे प्रथममागमनमिति । आद्यन्तवद्भावश्च शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । अ-पूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन् * । अपूर्वलक्षण आदिरनुत्त-रलक्षणो ऽन्त एतच्चैकस्मिन्नपि भवति । अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादेतस्मात् कार-

---

न्यते तथा या प्रसोष्यते सा ऽपि का चित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्रेण हन्यतइत्युभयोरुपादानम् । नाऽपि प्रसूता नाऽपि प्रसोष्यते कुक्षिस्थेनैव गर्भेण हता प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते । अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः । तत्र तस्या एव योग्यताध्यवसायेन भाविगर्भविवक्षया प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते स्त्र्यन्तरेषु बहुपुत्रत्वे सति आद्यगर्भस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यवहारः । अनेत्येति । बहुकृत्वो ऽप्यागतः पूर्वमागमनं स्मृत्वा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करोत्येव आजिगमिषुश्च भावीन्यागमनानि बुद्ध्या व्यवस्थाप्य कुर्यादेव प्रथमव्यवहारं, यस्तु सकृदेवागतः सोऽपि करोति प्रथमव्यवहारमिति प्रतिपादनार्थमनेत्यानाजिगमिषुरित्युपात्तम् । तत्रान्यसंबन्धिषु बहुष्वप्यागमनेषु आद्यस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधत्वात् स्यादेकस्मिन्नप्यागमने प्रथमव्यवहारः । इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह । अपूर्वेति ।

वेत्यन्यत् । तत्र प्रथमव्यवहारे बीजमाह । तस्या एवेति । स्त्र्यन्तरेषु । बहुप्रसववतीषु । तथाविधस्येति । अविद्यमानपूर्वगर्भस्येत्यर्थः । नन्वागमनं विनेदं मे प्रथममागमनमिति व्यवहारासंभवादनेनेत्येदं मे प्रथममागमनमित्यसङ्गतमत आह । बहुकृत्वइति । अनेत्येत्यस्येतः पूर्वमिति शेषइति भावः । तथाविधत्वादिति । अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यर्थः । परे तु पदक्रगादिपदानि अर्थशब्दसमुदायवृत्तीनि तस्य शब्दमात्ररूपवर्णपादक्रगाद्यवयव इत्येव भाष्यार्थः । न तु शब्दोर्थोन्यपदार्थइति । तथा ऽप्रतीतेः । एकर्चं सूक्तं पठेत्यादिव्यवहारानापत्तेश्च । एवं चार्थवतो धातोरयमेकोज् वर्णरूप इति अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजितीति कैयटोक्तं चिन्त्यम् । एतद्भाष्यरीत्या तस्य मुख्यव्यवहारत्वेन व्यपदेशिवद्भावाविषयत्वात् । कैयटरीत्या शब्दार्थस्यान्यपदार्थत्वे ऽत्रापि तथैवास्तु शब्दार्थयोरभेदाच्च शब्देपि तत्त्वमिति । अत्रापि न व्यपदेशिवद्भावप्रयोजनम् । किं चैकाजिति बहुव्रीहिणा प्रथमस्येत्युपस्थितावयवस्य विशेषणम् । तस्य चानर्थकत्वमिति अर्थस्योपादानत्यागावत्यसंबद्धौ । एतदेव ध्वनयता पदं नामार्थ इति भाष्ये उक्तम् । धात्ववयवत्वं तु कैयटोक्तरीत्या वक्तुं शक्यम् । अत एव बहुव्रीहिनिर्देशानुपपत्तिरेव व्यपदेशिवदित्याश्रयणे बीजमुक्तम् । (अत्राप्यर्थेनेति) भाष्यस्य पदादिशब्दार्थस्यार्थेन युक्तत्वादित्यर्थः । अर्थशब्दोभयवृत्तिपदत्वक्रकत्वादीत्याशयः । पदं नामार्थ इत्यादेरर्थोपीत्यर्थः ।

णाद् एकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन । गोनर्दीयस्त्वाह सत्यमेतत् सति त्वन्यस्मिन्निति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्नितदाद्युदात्तत्वे * । प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति । इहैव स्यात् कर्तव्यं तैत्तिरीयः । औपगवः कापटव इत्यत्र न स्यात् । ञ्नित्यादिर्नित्यमिति । इहैव स्याद् अहिचुम्बकायनिः । आग्निवेश्यः । गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात् । वल्यादेरार्धधातुकस्ये-

---

यद्यपि बहुष्ववस्थितेष्वाद्यन्तशब्दौ प्रयुज्येते तथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तं तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीति नार्थः सूत्रेण । भाष्यकारस्त्वाह । सति त्वन्यस्मिन्निति । नह्यनपेक्षितप्रतियोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः । तस्मादेकस्मिन्मुख्ये आद्यन्तव्यपदेश नास्तीति कर्त्तव्यो ऽयं योगः । यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिवद्भावेनाद्यन्तव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिध्यति । तथापि गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिः स्यात्तं प्रति योगो ऽयमारब्धव्यः । प्रत्ययञ्नितदाद्युदात्तत्वइति । प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं ञ्निति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । कथं पुनर्भिन्नविभक्त्योर्द्वन्द्वः । उच्यते । प्रत्ययस्य यदाद्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययो ऽपि विषयइति प्रत्ययेपि तदुच्यते । यद्वा ञ्निति यदाद्युदात्तत्वं तद् ञ्नितोऽपि संबन्धि भवतीति नाऽस्ति भिन्नविभक्तित्वम् । ऋदोरबित्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्थात्पित्त्वाल्लिङ्गादकाचोपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयमेव लिङ्गं स्यादितीकारोकारयोः प्रत्यययोराद्युदात्तत्वं न स्यात् । विशेषणार्थं वा पित्करणं स्यात् थाथादिसूत्रे इत्यज्ञापकं स्यात् । गार्ग्य इति । अत्र-

---

यथातद्दर्शीति । यथैकस्मिंस्तत्तद्धर्मारोपेण युगपज्ज्येष्टत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वस्याप्यारोपेणैकाच्त्वादिव्यवहारोपपत्तिर्द्वितीये तृतीये च दृष्टान्ते प्रथमेत्युपलक्षणं चरमस्यापि । तृतीये कदाचिच्चरममागमनमित्यपि व्यवहारात् । आद्यन्तवद्भावस्य शक्यो ऽवक्तुमित्यस्य प्रकारान्तरेणापीति शेष इत्याहुः । वस्तुतस्तु ईदृशेषु पातञ्जलोक्तं विकल्पात्मकं वस्तुशून्यमेव ज्ञानमिति आरोपानुपयोग एव । लोकव्यवहारवत्तेनापि शास्त्रीयो व्यवहार इति तत्त्वम् । गोनर्दीयपदं व्याचष्टे । भाष्यकारइति । अनपेक्षितप्रतियोगिनोः । अनपेक्षितपरपूर्वयोः । आद्यन्तयोः । आद्यन्तरूपार्थयोः । प्रवृत्तिः । आद्यन्तशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथापीति । वस्तुतो लोकनिरूढत्वाद् गौणत्वमेवात्र नास्तीत्यर्थः । कथमिति । भिन्नविभक्त्यन्तयोरसमप्रधानत्वेन साहित्याप्रतीतिरित्यर्थः । इकारोकारयोरिति । उपाधिः । चिकीर्षुरित्यादौ । सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेप्याह । विशेषणार्थं वेति । अहिचुम्बकात्प्राचामवृद्धादिति फिन् ।

ट् प्रयोजनम् * । आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति । जोषिषद् मन्दिषादित्यत्र न स्यात् । यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम् * । वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति । तस्मिन् क्रियमाणे अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इहैव स्यात् श्रियः भ्रुवः । श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात् । अजाद्याट्त्वे प्रयोजनम् * । आडजादीनाम् इहैव स्याद् ऐहिष्ट ऐक्षिष्ट । ऐष्ट अध्यैष्टेत्यत्र न स्यात् । अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि । अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम् * । ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमितीहैव स्यात् पचेते इति पचेथे इति । खट्वे इति माले इतीत्यत्र न स्यात् । मिदचोऽन्त्यात्परः प्रयोजनम् ॥ इहैव स्यात् कुण्डानि वनानि । तानि यानीत्यत्र न स्यात् । अचोऽन्त्यादि टि प्रयोजनम् * ॥ टित आत्मनेपदानां

परत्वाद्यस्येति लोपे कृते आदित्वाभावात्प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वरविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च नास्ति द्व्यच्त्वम् । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वान्नास्ति हलपेक्षमप्यादित्वम् । कृतिरिति । क्तिनो नित्त्वं तादौ च निति कृत्यताविन्त्येवमर्थं स्यात् । सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतदनाश्रित्यैतदुक्तम् । जोषिषदिति । लिङर्थे लेट् । इट ईटीति च ज्ञापकं सिज्विषयमेव स्यादिति सिप इण्न स्यात् । यस्मिन्विधिरिति । स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । अजाद्याट्त्वे इति । सूत्रकाराऽपेक्षया प्रयोजनोपन्यासः । वार्त्तिककारस्तु अजादीनामटा सिद्धमित्याह । अन्तवदिति । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव गतार्थे प्रपञ्चार्थोयमु-

---

अग्निवेशाद्गर्गादियञ् । स्वरविधाविति । नन्वस्य स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थो वा हलः स्वरप्राप्तावित्यर्थो वा । उभयथापि नेह प्राप्तिरिति चेत्, सत्यं, मत्र सूत्रे ऽजन्तरापेक्षमेवादित्वं गृह्यते । अन्त्यस्याच एव तदग्रावर्त्यत्वेनोपस्थितत्वादिति भाष्याशयात् । किं च स्त्रैणमित्यादावाद्युदात्तत्वं न स्यादिति दोषः । ञित्त्वं न्तु वृद्ध्यर्थतया सावकाशं बोध्यम् । क्तिनइति । अनेकाज्भ्यस्तु चिरिजिर्यादिभ्यो ऽनभिधानात् क्तिनभाव इति भावः । ननु तदन्तसप्तमीत्वे गार्ग्यादौ समुदाये मुख्य एवादिः संभवतीति न दोष इत्यत आह । सौवर्य इति । लेडिति । सिब्बहुलं लेटीति सिप् । इटईटीति । न च यमरमनमातामित्यत्र वलादेरित्यस्य संबन्धे फलाभावात्कथमेतज्ज्ञापकम् । रुदादिभ्य इति सूत्रे वलादेरित्यस्य संबन्धसत्त्वेन मध्येपि संबन्धस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव सप्तमे भाष्ये "एकाचस्तौ वलीति चेत्युक्तम् । येनविधिरिति । तेनैव ह्योदूदेद्द्विवचनमित्यत्र तदन्तविधिरिति भावः । अर्थवतीति । तत्रत्यार्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदः सुकर

टेरे इतीहैव स्यात् कुर्वाते कुर्वाथे । कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् । अलोऽन्त्यस्य प्रयोजनम् * ॥ अतो दीर्घो यञि सुपि च इहैव स्यात् पटाभ्यां घटाभ्यामिति । आभ्यामित्यत्र न स्यात् । येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम् * ॥ अचो यद् इहैव स्यात् चेयं जेयम् । एयमध्येयमित्यत्र न स्यात् । आद्यन्तवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥ घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः * ॥ घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः । नद्यास्तरो नदीतरः । घसंज्ञायां नदीतरे ऽप्रतिषेधः * ॥ अनर्थकः प्रतिषे-

---

पन्यासः । कुरुतइति । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात तशब्दाऽकारस्यानर्थकत्वादिह प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । आभ्यामिति । अत्र द्वे अन्तवत्त्वे उपयुज्येते । अकारान्तस्याङ्गस्य अलो ऽन्त्यस्य दीर्घो भवतीति पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । एयमिति । ईङो रूपम् । इणस्तु इत्यमिति भवति ॥ तरप्तमपौ घः ॥२२॥ आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणएव तादी घः पितौ घ इति वा कर्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाकरणं स्वार्थेपि तरबस्तीति सूचनार्थम् । तेनाल्पाच्तरमिति सिद्धं भवतीत्याहुः । नदीतर इति । तरतेर्ॠदोरबित्यप् । सर्वत्र चानुबन्धाः स्मर्यमाणा एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभन्तइति घसंज्ञाप्राप्तिः । साहचर्यं चेह व्यवस्थाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते । तथाहि । द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थग्रहणं चतुश्शब्दविशेषणार्थं कृतमन्यथा द्विस्त्रिश्शब्दसाहचर्याच्चतुश्शब्दोपि कृत्वोर्थ एव ग्रहीष्यतइति किं कृत्वोर्थग्रहणेन । अप्रातिषेधइति । न प्रतिषेधइति प्रतिषेध-

---

इति भावः । इदं चिन्त्यम् । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन सिध्यति तथापि गौणत्वान्नेति यस्य भ्रान्तिस्तं प्रति सूत्रारम्भ इति पूर्वग्रन्थविरोधात्सूत्रकारेण तदज्ञानात् तदुदाहरणसंभवाच्चार्थवतीति चासहायत्वस्यैवोपलक्षणं ससहायस्य प्रायेणानर्थकत्वात् तशब्दाकारश्चासहाय एव । येन सहायेनाचामन्तत्वस्य बहुव्रीह्यर्थस्य चोपपत्तिस्तादृशसहायाभावात् । अन्यथा ऽऽद्यन्तवद्भावोपि न स्याद् । विजातीयकन्यादिसहायसत्त्वेप्येकपुत्रस्यायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहाराद् दृष्टस्थलेपि लोकसिद्धत्वमित्याहुः । इत्यमिति । एतिस्तुशास्विति क्यपो विधानादित्यर्थः ॥ २१ ॥ तरप ॥ २२ ॥ प्रकरणोत्कर्षेणेति । प्रकरणे संज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थः । स्वार्थे इति । अनातिशायनिकस्यापि संज्ञाविधानार्थमत्र सूत्रम् । स चानिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे । तस्य संज्ञाफलं चोच्चैरेवोच्चैस्तरामित्यादौ किमेत्तिङव्ययघादित्याम्सिद्धिरिति भावः । इत्याहुरिति । अत्रारुचिबीजन्तु भाष्यानुक्तिः । ननु नायन्तरबित्यत आह । सर्वत्रचेति । ननु तमप्साहचर्यात्तद्धित एव तरो ग्रहीष्यते इति नास्त्यबन्ते तरे प्रसक्तिरतआह । साहचर्यमिति । प्रत्य-

धो ऽप्रतिषेधः। घसंज्ञा कस्मान्न भवति। तरब्ग्रहणं ह्यौपदेशिकम्*। औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणम्। न चैष उपदेशे तरप्शब्दः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते। यत्रास्यैतद्रूपमिति। रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते। को ऽसौ। उपदेशो नाम। न चैष उपदेशे तरप्शब्दः। अथ वा ऽस्तवस्य घसंज्ञा को दोषः। घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत्। यदा तर्हि सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति। स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तत्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। समानाधिकरणेषु घादिष्वित्युच्यमाने इह प्रसज्येत। महिषी रूपमिव ब्राह्म-

---

नक्रिया नञा निषिध्यते। भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे अनर्थकः प्रतिषेध इति। औपदेशिकमिति। उपदेशः प्रयोजनमस्य तत्र वा भवमौपदेशिकम्। यत्रास्येति। अनुबन्धयुक्तमित्यर्थः। न चैष इति। काल्पनिकमस्य तरप्त्वं न तु साक्षान्निर्दिष्टम्। समानाधिकरणेष्विति। आतिशायनिकश्च स्वार्थिकत्वात् समानाधिकरणः। यदा तर्हीति। ननु तीर्णिरिति भवितव्यम्। एवं तर्हि तीर्यत इति तर इति सामान्येन पदं संस्क्रियते पश्चान्नद्या विशिष्यते इति न दोषः। स्त्रीलिङ्गेष्विति। स्वार्थिकश्च प्रकृतिलि-

---

याप्रत्यययोरिति परिभाषापि नाश्रितेति बोध्यम्। इह। शास्त्रे। वस्त्वर्थमिति। तात्पर्यार्थमित्यर्थः। असन्देह इतिवत् प्रतिषेधस्याभाव इत्यर्थको नञ्समासः। एवञ्चानर्थक इति भाष्योक्तेर्मध्यमपदलोपो समास इति न भ्रमितव्यमिति भावः। तरप्ग्रहणं तरप्शब्दः। औपदेशिकमुपदेशप्रयोजक इत्यर्थो भाष्यस्य, तदाह। उपदेशः प्रयोजनमिति। प्रयोजक इत्यर्थः। न चैष उपदेश तरप्शब्दः इति भाष्यस्वरसादाह। तत्रवाभवमिति। (उपदेशे इति) भाष्ये। भव इति शेषः। (सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेष्विति) भाष्यं प्रकृताभिप्रायं शब्दमात्रग्रहणेपि स्वं रूपमित्यनेन रूपाश्रयणादिति बोध्यम्। यत्रास्येति। यत्रास्यैतद्रूपं तत्र घसंज्ञेत्यर्थः। एवञ्चोपदेश एव घसंज्ञा प्रयोगे तु स्थानिवद्भावेन सेति बोध्यम्। काल्पनिकमिति। ऋद्दोरबितिसूत्रपर्यालोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः। स्वार्थिकत्वात्। प्रकृत्यभिहितद्योतकत्वात्। समानाधिकरणः। प्रकृत्या समानविषय इत्यर्थः। सामानाधिकरण्यञ्चैकविशेष्यकबोधजनकत्वमिति बोध्यम्। (ननु तीर्णिरिति)। ऋदतः परस्य क्तिनो निष्ठावद्वचनान्नत्वम्। सामान्येनेति। स-

णी रूपमिवेति ॥ बहुगणवतुडतिसंख्या ॥ २३ ॥ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम् * । संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति । संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । संख्यासंप्रत्ययार्थम् । एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् । ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता ते नास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति । एवमपि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके * ॥ अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो

ङ्गानुविधानात् स्त्रीलिङ्गः । महिषी रूपमिवेति । इवशब्दो भिन्नक्रमः । तेनायमर्थः । माहिषीइवेयमाकृतिरिति । तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात् ॥ बहुगणवतुडतिसंख्या॥२३॥ संख्यासंप्रत्ययार्थमिति । संख्याया एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः । ननु चेति । यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकिकोर्थो गृह्यते तथैकादि-

---

निर्द्धारितकर्मविशेषेणेत्यर्थः । अत एव पुंस्त्वम् । घञजपः पुंसीत्युक्तेः । (महिषीरूपमिवेति) । नन्विदमसमस्तं समस्तं वा । नाद्यः । उत्तरपदाधिकाराद्रूपशब्दस्य चातथात्वादप्राप्तेः । किं च रूपशब्देनाकृत्यभिधानात्कस्याकृतिरिव महिषीति साकाङ्क्षं स्यात् । नान्त्यः । षष्ठीतत्पुरुषे वैयधिकरण्याद्ध्रस्वाप्राप्तेः । विशेषणसमासे तु पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तिः । तस्मादुपमांगर्भसमासस्य विग्रहवाक्यमिदम् । स च समासो नोपमानानि सामान्यवचनैरित्यनेन रूपशब्दस्योपमेयवाचकत्वेपि साधारणधर्मावाचकत्वात् साधारणधर्मो ह्यत्र विसंष्ठुलत्वादिः । नाप्युपमितं व्याघ्रादिभिरिति । रूपशब्दस्योपमेयवाचित्वेन पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः । तस्योपमानवाचित्वे तु कस्य रूपमिति विशेषणस्य सापेक्षत्वाद्वृत्तिर्न स्यादत आह । इवशब्द इति । सुप्सुपेति च । ह्रस्वत्वं स्यादिति । अप्रत्यययोरपि घत्वे तत्साहचर्याद्रूपादेरप्रत्ययस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः । यद्यपि रूपमित्युक्ते कस्य रूपमिति अस्त्याकांक्षा तथापि प्रधानस्य साकांक्षत्वान्न दोषः ॥२२॥ बहुगण ॥२३॥ सङ्ख्यात्वेन संप्रत्ययस्य लोकत एव सिद्धेराह । एकादिकायाइति । सङ्ख्यासंप्रत्ययेति वार्त्तिके संख्येति संप्रत्यय इत्यर्थः । एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेष्विति शेषपूरणं बोध्यम् । (संख्येत्येष) इति भाष्यस्य संख्येत्येतच्छब्दाभिन्न इत्यर्थः । 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकर' इति पातञ्जलसूत्रात् । एतच्च पातञ्जलसूत्रवृत्तावुपपादितमस्माभिः । नारद इत्यबोधि इत्यादावप्येवमेव । एवञ्च कर्मत्वाप्रसक्तिरेव संख्याशब्दजन्य इत्यर्थे संख्येत्याकारक इत्यर्थे च एषशब्दान्वयानुपपत्तिस्तदुपादानवैयर्थ्यञ्चेति बोध्यम् । संख्याग्रहीष्यतइति । सूत्रं त्वधिकसंग्र-

न स्यात्। किं कारणम्। अकृत्रिमत्वात्। बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। यथा लोके। गोपालकमानय कटजकमानयेति। यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः। यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति अत्रापि प्रसज्येत। पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गायमुने इति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति। यदयं विपाट्शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति। इह तर्हि प्राप्नोति। नदीभि-

---

कापि संख्या ग्रहीष्यते इत्यर्थः। कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति। न्यायोयम्। तथाहि। सर्वार्थाभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टेर्थे संव्यवहाराय नियम्यते तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयति नान्यत्र। नदीपौर्णमासीति। यू स्त्र्याख्यौ नदीति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु स्वरूपस्य। अशब्दसंज्ञेति निषेधात्। पौर्णमासीति। नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां न स्यादिति चेत्। एवमप्यूपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वक्तव्यं स्याद् ऊकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोकारान्तं पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दसाहचर्याद् ग्रहीष्यते। तद्विशेषेभ्य इति। गङ्गादिभ्यः। यदयमिति। नित्यार्थः पाठः स्यादिति चेत्। व्यवस्थितविभाषया विपाट्शब्दस्य नित्यष्टज् भविष्यतीत्यदोषः। बहुवचनेति। अन्यथाणद्या इत्यादौ यथैकवचनेन

हार्थमिति भावः। न्यायोयमिति। अभ्यासाम्रेडितादिसंज्ञाविषये चैतन्न्यायोपयोगो द्रष्टव्यः। नियम्यतइति। सर्वार्थबोधकत्वेपि लोके तत्रैव गृहीतशक्तिकतयाऽन्यत्र शक्त्यग्रहेण च अधिकसङ्ग्रहार्थत्वादगृहीतशक्तिग्राहकत्वाच्चास्य नियमत्वं चिन्त्यम्। न्यायबीजन्तु प्रकरणमिति भाष्ये एव स्फुटीभविष्यति। नियमार्थमिति। नियमस्य सामान्यविषय एव न कालवाचिविषयो व्याख्यानादतो गौर्याद्यन्तेपि न दोषः। नन्वनदीसंज्ञकेभ्योऽपि खलप्वादिभ्य ऊकारान्तेभ्यः स्यादत आह। ऊकारग्रहणेनेति। वस्तुतस्तु दोषग्रस्तनियमापेक्षया नदीशब्दे कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधज्ञापनमेव ज्यायः। भाष्ये (तद्विशेषेभ्यस्तर्हीति) प्रासङ्गिकी शङ्का तां व्याचष्टे। गङ्गादिभ्यइति। अपगङ्गं परियमुनमित्युदाहरणे। अत्र हि टाप अन्तोदात्तत्वम्। तदभावे परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमित्याहुः। नित्यार्थइति। नदीपौर्णमासीत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरिति भावः॥ व्यवस्थितेति। अत्र च ज्ञापकपरमिदमेव भाष्यं मानम्। केचिदस्माद्भाष्यान्नदीति सूत्रे ऽन्यतरस्यांग्रहणं निवर्त्तयन्ति। बहुवचननिर्देशादेवेति। तस्मा-

श्चेति । बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति । स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति । बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति । एवं च न चेदमकृतं भवति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति । न च कश्चिद्दोषो भवति । उत्तरार्थं च * । उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । ष्णान्ता षट् । षकारनकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । पामानो विप्रुष इति । इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन । ननु चोक्तम् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोकइति । नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । अर्थो वा ऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवति । इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्यमिति । आतश्चार्थात् प्रकरणाद्वा । अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु गोपालकमानय

निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः स्यात् । न चेदमकृतमिति । अनाश्रितमित्यर्थः । उत्तरार्थं चेति । अयं हि सूत्रोपात्तः संख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः । उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम् । इहार्थेनेति । इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावान्न पौनरुक्त्यम् । आतश्चेति । इतश्चेत्यर्थः । अर्थः । सामर्थ्यम् । यथा गोपालकमानय माणवकमध्यापयिष्यतीति यष्टिहस्तस्याध्यापनासम्भवात्संज्ञिनो ग्रहणम् । प्रकरणं प्रस्तावो

दपीत्यर्थः । अशब्दसंज्ञेति निषेधादित्यपि बोध्यम् । तत्प्रत्याख्याने त्वयमेव हेतुः । अतो ऽस्मान्निषेधान्नदीपौर्णमासीत्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुर्लभमित्यपास्तम् । लक्ष्यानुसारेण तत्प्रत्याख्यानसामर्थ्येन तस्याचाप्रवृत्तेः । नदीभिश्चेत्यादौ तु लक्ष्यानुसारादेवार्थग्रहणेन तद्वाचकानां ग्रहणमिति दिक् । अस्य न्यायत्वादकृतमित्ययुक्तमत आह । अनाश्रितमिति । स्वरूपेति । न चैवं बह्वादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । शब्दार्थयोरभेदारोपेण तदुपपत्तेरिति भावः । संज्ञिनिर्देशेनेति । संख्याशब्दबोध्यपञ्चादिशब्दपरेण संख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः। सामान्येति । अर्थशब्दोक्तसामान्यं प्रति इहार्थो यस्येत्यस्य विशेषत्वादित्यर्थः । भाष्ये (अर्थादित्यादि) । लोके कृत्रिमग्रहणे न कृत्रिमत्वं कारणं किं त्वन्यदेवेति भावः । अर्थः सामर्थ्यं तदेव दर्शयति ।(अर्थोवास्येति)। अस्य वाक्यस्यार्थो ऽध्यापनादिरूपं प्रयोजनम् । एवं संज्ञा केन भवति तत्रास्यैव सामर्थ्यमित्यर्थः। प्रकृतंवेति । इदमेवंसंज्ञकेन कर्त्तव्यमिति तत्र प्रयोजनं प्रकृतं बुद्धिस्थं भवति संज्ञाया बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः। इदमन्येषामपि पदार्थनियामकानामुपलक्षणम् । यद्यपि रूढियोगापहारिणीत्यप्यत्र संभवति । तथापि प्रकरणादिसहकृतो योगो ऽपि बलवानित्यभिप्रेत्यदमवाक्तम् । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकेणाप्यर्थादेर्हेतुत्वं प्रतिपादयितुं भाष्य (आतश्चेति)। उभयगतिः उभयविषयकं ज्ञानं तात्पर्यसन्देहरूपमित्याशयेनाह।

कटजकमानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति । यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । एवमिहापि प्राप्नोति । जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति । न यथा लोके तथा व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति । अन्यत्राऽपि नावश्यमिहैव । तद्यथा । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम् । कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यत्राऽकृत्रिमस्य । तथा साधकतमं करणमिति कृत्रिमा करणसंज्ञा । करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कृत्रि-

---

यथा भोजनप्रकरणे सैन्धवमानयेति लवणे प्रतीतिर्गमनप्रकरणे त्वश्वे । ग्राम्यमिति । ऊहितुमसमर्थम् । पांशुलपादमिति । अचिरोषितम् । अत एवाप्रकरणज्ञम् । उभयगतिरिति । किं संज्ञेयं यस्य कस्य चिन्निर्दिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोस्य विवक्षितः स्यादिति संदेहवान् भवतीत्यर्थः । साधीयो वेति । यो मम प्रसिद्धः सोनेन चोदितो न च ममैवंसंज्ञकः प्रसिद्ध इत्येवं मन्यते । लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संज्ञ्यन्तरं निवर्तयति क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति तुल्यजातीयविषय एव हि नियमो भवति । एव मिहापीति । बह्वादय एवात्र संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः । न यथा लोक इति । संख्याशब्दो हि बह्वादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो न त्वेकादिसंख्यानिरासाय । अधिकार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वादिह संज्ञाकरणस्य । कर्मणि द्वितीयेति । ङ्याप्प्रातिपदिकादनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते । न च

किंसंज्ञेयमिति । वक्तृतात्पर्यविषयसन्देहवानित्यर्थः । ननु रूढेर्योगापहारकत्वेन कथं सन्देह इति चेन्न । तत्तत्पुरुषं प्रति प्रसिद्धरूढ्यर्थस्यैव योगापहारकत्वं नान्यस्येति भावात् । तदेव ध्वनयन्नाह । (साधीयइति) क्रियाविशेषणमव्ययं वा सम्यगर्थकम् । (यष्टिहस्तङ्गमिष्यति) तद्विषयमेव तात्पर्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः । ननु संज्ञाकरणस्य नियमार्थत्वाद्योगार्थप्रतीतिः श्रोतुर्भ्रम इत्यत आह । (एवंमन्यतेलोकेइति) । इदमपि स्वरीत्या । अत्र शास्त्रे प्रकृताः बुद्धौ संनिहिताः । अनेनात्रापि प्रकरणमस्तीत्युक्तं भवति । बुद्धिसंनिधिरेव प्रकरणम् । संज्ञात्वेन विनियुक्त इति । ज्ञापिताज्ञातशक्तिक इत्यर्थः । अत एव न नियमार्थतेत्याह । नत्विति । तुल्यन्यायेन संज्ञासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाभावः सूचितः । इह सङ्ख्याप्रदेशे । अधिकार्थेत्यादिनान्वेति । भाष्ये (न यथेत्यादि) व्याख्यातृपरंपरावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या प्रकरणाद्यनादरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्ये । कर्मणिसङ्ख्यायामिति । कर्मगतसङ्ख्यायामित्यर्थः । नचेति । तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्यधर्मलिङ्गाद्ययोगादिति

मस्य ग्रहणम् । शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे इत्यत्राऽकृत्रिमस्य । तथा आधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमा अधिकरणसंज्ञा । अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । सप्तम्यधिकरणे चेति कृत्रिमस्य ग्रहणम् । विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्यत्राऽकृत्रिमस्य । अथ वा नेदं संज्ञाकरणं तद्वदतिदेशो ऽयम् । बहुगणवतुडतयः संख्यावद् भवन्तीति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह । संख्यावदिति गम्यते । अथवा ऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्यय इति । यदयं संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति तिशदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा

क्रियायाः संख्या सम्भवतीति सामर्थ्यात्कारकस्य ग्रहणम् । कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यत्र तु धातोः साक्षात् क्रियायां वृत्त्या क्रियाया एव ग्रहणम् । कण्वमेघेभ्यः करणइति । तव्यादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते क्रियावाचिनश्च तव्यादयः साधने उत्पद्यन्तइति सामर्थ्यात् क्रियाग्रहणम् । विप्रतिषिद्धमिति । द्वन्द्वावयवानां शक्त्यनभिधायित्वादधिकरणं द्रव्यं गृह्यते । तद्वदतिदेशोयमिति । संख्याकार्यातिदेशोयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्याट्टिघुभादिसंज्ञावदेकाक्षरा क्रियेत तस्माल्लौकिकार्थाभिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति । अथवेति । गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः संख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्तइति लिङ्गेनाप्यनुमीयतइत्यर्थः । अ-

---

भवाः । यद्यपि रूपवादिसूत्रस्थभाष्यादेकत्वं क्रियायामस्ति तथापि द्वित्वाद्यभाव इति तात्पर्यम् । कारकम् । शक्तिमद् द्रव्यम् । साक्षात्क्रियायामित्यस्य क्रियायामेव न तु कर्मकारके इत्यर्थः । अन्यथा साक्षात्पदप्रयोजनं चिन्त्यं स्यात् । न हि धातोः परंपरयापि कारके वृत्तिरस्ति येन यद्ग्राहकत्या चारितार्थ्यं स्यादित्याहुः । धातुसंज्ञा क्यङन्तस्य सनाद्यन्ता इत्यनेन । साधने । कारके । तव्यादयो ऽन्तः कारकापेक्षितक्रियावाचिन एवोत्पद्यन्त इत्यन्वयः । एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधाय प्रकृतविषये समाधानान्तरमाह । (अथवेति) । ब्रह्मदत्त इत्युक्तिविषयस्याब्रह्मदत्तत्वं स्फोरयितुं ब्रह्मदत्तव्यक्तिं निर्दिशति (एषब्रह्मदत्तइति) । (असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहेति) । नियतविषयपरिच्छेदहेतुर्हि सङ्ख्या । एवञ्च बहुत्वादेरसङ्ख्यात्वमिति भावः । बहुत्वं हि त्र्यादिसङ्ख्याव्यापकाखण्डोपाधिरूपम् । गुर्विति । नन्वतिशदन्ताया इति लिङ्गात्कन्विधौ कृत्रिमा न गृह्यतेति चेन्न । शास्त्रबाधापेक्षयोभयग्रहण-

ज्ञापकम् । न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा संख्या ऽस्ति । ननु चेयमस्ति डतिः । यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । यच्चाऽपि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं डत्यर्थमेतत् स्यात् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणं न च डतेस्तिशब्दो ऽर्थवान् । अथ वा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणएतत्प्रयोजनम् । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । संख्यायते अनयेति संख्या । एकादिकया चापि संख्यायते । उत्तरार्थेन चापि नार्थः संख्याग्रहणेन । इदं प्रकृतमुत्तरत्राऽनुवर्ति-

---

र्थवत इति । ननूभयसंभवे इयं परिभाषोपतिष्ठते । डत्यन्ता च कृत्रिमास्ति । डतेश्च तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादित्यज्ञापकस्त्यन्तायाः प्रतिषेधः । नैष दोषः । अतिशदन्ताया इत्युच्चारणकालएवार्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य । अथवेति । ननु महत्याः संज्ञायाः करणात्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा न त्वधिकानाम् । तेन बहुगणशब्दयोः सङ्घवैपुल्यवाचिनोस्सञ्ज्ञा मा भूदेकादीनां तु कथं स्यात् । नैष दोषः । इहान्वर्थसञ्ज्ञाकरणेन तावदनुरूपः सञ्ज्ञी सर्व आक्षिप्यते । तेनैकादीनां तावद् ग्रहणं भवति पश्चाद्बहुगणवतुडतीति भूर्यादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं व्याख्यायते । अत एव सङ्घवैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोस्सञ्ज्ञा न भवति । तद्वदातिदेशपक्षेपि पर-

---

ज्ञापकत्वस्यैवौचित्यादिति भावः । (नैषइति) । अतिशदन्ताया इत्यस्य बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुषत्वेन सङ्ख्याविशेषणतया विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाच्च तत्पदजन्योपस्थितिकालेर्थवदनर्थकयोः संभवेन पूर्वमर्थवत एव ग्रहणे निर्णीते पश्चात्संज्ञापदार्थान्वयवेलायां जायमानानुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यत इति भावः । एतत्पक्षद्वये महासंज्ञाया अनुग्राहकत्वं वक्तुमयुक्तम् । तन्मूलकपक्षान्तरस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यन्ये । भाष्ये (संज्ञाचनामेति) । नामप्रसिद्धमेतद् । यतोन्यल्लघीयो न भवति सा संज्ञेति । तदर्थानुगतानामिति । सङ्ख्यानकरणत्वसमानाधिकरणसङ्ख्याशब्दवदभिन्ना बह्वादय इत्यर्थादिति भावः । कथंस्यादिति । महासंज्ञाकरणस्य चरितार्थतया कृत्रिमन्यायबाधे मानाभावादिति भावः । सर्वइति । नियतानियतसङ्ख्यावाचीत्यर्थः । आक्षिप्यतइति । सङ्ख्येति विभक्तसूत्रे इति शेषः । एवञ्च सङ्ख्यानकरणीभूताः सङ्ख्यासंज्ञा इत्यर्थः । संज्ञायाः संज्ञ्याकाङ्क्षतया तद्वाचकं पदमुपस्थितान्वर्थवाचकमेव कल्प्यत इत्ययमेवाक्षेप इति भावः । नियमार्थमिति । बहुगणेति द्वितीयसूत्रे संख्येति वर्त्तते । अनियतसंख्यावाचिनाम्बे-

ष्यते । इदं वै संज्ञार्थमुत्तरत्र च संज्ञिविशेषणेनार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति । यत्तावदुच्यते न चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते

स्परसाहचर्यात् संख्यावाचिनोरेव भूर्यादिनिवृत्तये नियमायातिदेशः क्रियतइति अतिप्रसङ्गो न भवति । सञ्ज्ञिविशेषणेनार्थ इति । ष्णान्तेत्यनेन विशिष्टं सञ्ज्ञिनं प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः । न चान्यार्थमिति । एकशब्दत्वदर्शनइति भावः । भवतु तर्हि प्रतियोगं शब्दभेद इत्याह । न खल्वपीति । यथा गोधा देशान्तरगमनमात्रेण गोधात्वं न जहाति एवं शब्दोपि रूपान्तरं न गृह्णात्येवेत्यर्थः । अन्यार्थमपीति ।

बह्वादीनामिवेति भावः । अतएवेति । अन्वर्थत्वाश्रयणादेवेत्यर्थः । संज्ञा नभवतीति । प्राप्तेरेवाभावादिति भावः । संख्यावाचिनोरेवेति । बहुगणयोरित्यर्थः । नियमायेति । नियमफलक इत्यर्थः । परे तु परस्परसाहचर्यात्सङ्ख्याव्यापकार्थवाचिनोरेव बहुगणयोर्ग्रहणम् । न तु सङ्घवैपुल्यवचनयोरिति व्यर्थान्वर्थसंज्ञा । तस्मात्प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धकेवलयोगार्थस्यापि ग्रहणार्थं महती संज्ञेति भाष्याशयः । 'असङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहेति' भाष्येण बह्वादिषु सङ्ख्यापदयोगार्थाभावबोधनाच्चेति योगविभागो व्यर्थः । 'एकादिकया चापि सङ्ख्यायते' इत्यस्य एकादिकया संख्यायते सापि सङ्ख्याप्रदेशेषु यथा गृह्येतेति महासंज्ञाकरणमित्यर्थः । चस्तु वाक्यालङ्कारे । उभावपि वाक्यालङ्कार एव । यद्वा बह्वादिकयापि संख्यायते स्वव्याप्यत्वादिद्वारेत्यर्थः । वत्वन्तडत्यन्तयोर्यावदादिशब्दकतिशब्दयोर्यद्यपि साक्षात्सङ्ख्यानकरणीभूतार्थप्रतिपादकत्वमुपपादयितुमशक्यं तथापि कतीत्यत्र सङ्ख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकत्वेन तत्वम् । एवं वत्वन्तेऽप्यूह्यमित्याहुः । भाष्ये (संज्ञार्थमिति) । संज्ञाशब्दस्वरूपं तदर्थकमित्यर्थः । संज्ञिनिरूपितसङ्ख्याशब्दनिष्ठशक्त्यवगमार्थं स्वरूपपरमिति भावः । ननु ष्णान्तेत्यनेन सङ्ख्या विशेष्यत इति संज्ञिविशेषणं सङ्ख्याग्रहणमित्ययुक्तमत आह । ष्णान्तेति । भाष्ये (संज्ञी) । षट्संज्ञासंज्ञी विशेष्यते स्वेतरव्यावृत्ततया प्रतिपाद्यते येनेत्यर्थः । ननु स्वरितत्वबलेनानुमीयमानस्य शब्दान्तरत्वाच्छब्दभेदेनार्थभेदस्य सत्त्वेन न चान्यार्थमित्ययुक्तमत आह । एकेति । यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तदेवानुवर्त्तते न तु तज्जातीयं शब्दान्तरमिति भावः । अर्थाधिकार एव चाभ्यर्हितस्तदर्थस्य चायोग्यत्वादिहासंबन्ध इति भावः । इत्याहेति । इत्याशङ्क्याहेत्यर्थः । भाष्ये (नखल्वपीति) प्रकृतमनुवर्त्तनाद्देशान्तरगमनादन्यद्भवतीति न खल्वित्यन्वयः । यथेति । सर्पणस्योभयत्र तुल्यत्वेन प्रसक्तमहित्वङ्गोधायां वार्यतइति नार्थः । सर्पणस्याहिशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-

ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति । भवेद् द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येन विशेषणाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति । अथ वा सापेक्षो ऽयं ण्णान्तेति निर्देशः क्रियते । न चाऽन्यत्किंचिदपेक्ष्यमास्ति तेन संख्यामेवापेक्षिष्यामहे । अध्यर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम् * । अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थम् । समासविध्यर्थम् । कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अध्यर्धशूर्पम् । कन्विध्यर्थम् । अध्यर्धकम् । लुकि चाऽग्रहणम् * । लुकि चाऽध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति । द्विगोरित्येव सिद्धम् । अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः* ।

पदार्थानां शक्तिवैचित्र्यात् । शब्दास्त्विति । स्वरितत्वाद्वाक्यान्तरे शब्दान्तरं वाक्यार्थानुग्राहिवस्तुप्रतिपादनयोग्यमनुमीयते । सादृश्यात्तु तत्त्वाध्यवसाय इत्यर्थः । सापेक्षोयमिति । स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः कृतः । तत्र प्रकृतत्वादन्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन विनाप्यपेक्ष्यतइत्यर्थः । अध्यर्धग्रहणं चेति । वार्तिके संख्याग्रहणं कर्तव्यत्वेन स्थितं तदपेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः । विध्यर्थं चेदं ग्रहणम् । अध्यर्धशब्दस्य त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात् । अर्धशब्दश्चैकदेशवाची न संख्यावाची । एकदेशादिशब्दवत् । तस्याधिशब्देन समासे कृते यौगिकोर्थः प्रतीयते न संख्या । अध्यर्धशूर्पमिति । अर्द्धेन शूर्पेण क्रीतमिति दिक्संख्येइत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासः । ततः शूर्पादञन्यतरस्यामिति अञष्ठञो वा अध्यर्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्धकमिति । संख्याया अतिशदन्तायाः कनिति कन् । द्विगोरित्येव सिद्धमिति । समास-

---

त्वाभावात् किं तु देशान्तरगमनं नान्यत्वापादकमित्यर्थ इति भावः । रूपान्तरम् । अर्थभेदम् । पदार्थानामिति द्वन्द्वः । शक्तिवैचित्र्याद् । अनेकशक्तित्वादित्यर्थः । एवञ्च पूर्वं तया शक्त्या स्वरूपपरस्यापि उत्तरत्रान्यया शक्त्या योग्यतावशादर्थपरत्वे बाधकाभावः । शब्दाधिकारो ऽत्र लक्ष्यानुरोधादाश्रीयत इति भावः । भवेद् द्रव्येष्वेतदेवंस्यादिति)। स्यादिति संभावनायां लिङ् । भवेदिति प्रार्थनायाम् । द्रव्ये विषये पूर्वोक्तार्थकर्तृका संभाविता सत्ता भवत्वित्यर्थः । शब्दभेदनयेपि न क्षतिरित्याह । शब्दस्त्विति । येनयेनविशेषेणेति । विशेष्यत इति विशेषः परिच्छेद्यः । तस्य तस्य विशेषकः परिच्छेदकः । तत्परिच्छेदकार्थवानन्य एव शब्दो भवतीत्यर्थः । तदुपपादयति । स्वरितत्वेनेति । अध्यर्धस्यासङ्ख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयत्यर्धशब्दश्चेति। ननु समासकन्सिद्धये विधीयमाना संज्ञा कथं लुकोनि-

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासकन्विध्यर्थमेव । समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अर्धपञ्चमशूर्पम् । कन्विध्यर्थम् । अर्धपञ्चमकम् । अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् * । अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च । समासविध्यर्थं तावत् । अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । उत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । अलुकीति किमर्थम् । अधिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । बहुव्रीहौ चाग्रहणम् *। बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति । संख्येत्येव सिद्धम् । बव्हादीनामग्रहणम् * । बव्हादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति । ज्ञापकात्सिद्धम् । ज्ञापकं किम् । यदयं वतो-

---

विध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन् कार्ये विधीयमानइत्यर्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । अन्ये त्वाहुः । अध्यर्धशब्दः संख्यावाच्येव । तथा हि गण्यते । एको ऽध्यर्धौ द्वौ अध्यर्धौ अर्द्धतृतीय इति । तन्मते नियमार्थमध्यर्धशब्दस्यैव संख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात् सार्धादीनां मा भूदिति । वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वं न कार्यान्तरार्थमित्यर्थः । अधिकषाष्टिक इति । अधिकया षष्ट्या क्रीत इति संख्याविशेषणमधिकशब्दो न संख्येति वचनम् । तद्धितार्थेति समासः । प्राग्वतेष्ठञ् । अलुकीति वचनाल्लुकि कर्तव्ये संख्यासञ्ज्ञा नास्तीत्यध्यर्धपूर्वेति लुङ् न भवति । ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्यचेति उत्तरपदवृद्धिः । ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनाल्लुङ् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन । नैतदस्ति । अर्हत्यर्थात् परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात् । ज्ञापकात्सिद्धमिति । एकादिवन्नियतसंख्यावाचित्वं बव्हादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः।

मित्तमतआह । समासेति । समासपदेन द्विगुसमास एव । तस्यैव संख्याकार्यत्वात्। तन्निमित्तकमपि द्विगुनिमित्तकमेवेत्याह । तेनद्विग्विति । भाष्ये (अधिकग्रहणञ्चेति) लुग्भिन्नसंख्याकार्यसिद्ध्यर्थमधिकग्रहणं सङ्ख्यासंज्ञायां कर्त्तव्यमित्यर्थः। नन्विति । ञ्णिदादिषु तद्विधानादिति भावः। परेष्वर्थेष्विति । तमधीष्ट इत्यादिष्वित्यर्थः। नियतसङ्ख्यावाचित्वमिति । नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसङ्ख्यावाचित्वमित्यर्थः। भाष्ये (यदयमिति)। न च वैपुल्यादिवाचिनामपि सङ्ख्याकार्या-

रिड्वेति संख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिटं शास्ति । वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ ष्णान्ता षट् ॥ २४ ॥ षट्संज्ञायामुपदेशवचनम् * । षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । उपदेशे षकारनकारान्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शताद्यष्टनोर्नुम्नुडर्थम् । शतानि सहस्राणि । नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति । उपदेशग्रहणान्न भवति । अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते षट्सं-

---

योगापेक्षमिति । अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेतद्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यम् । किन्तु योगानपेक्षत इति योगापेक्षम् । यदयं बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् वतो रिथुक् षट्कतीति डटि परत आगमं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति संख्याकार्यमिति ॥ ष्णान्ता ॥ २४ ॥ षट्संज्ञायामिति । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुणैः प्रापणमुपदेशः । तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे या षकारनकारान्ता संख्या सा षट्संज्ञेत्यर्थः । नुम्नुडर्थमिति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजनम् । नुटि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । अष्टानामिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वे

पत्तिः । सङ्ख्यापदार्थे संबन्धिबह्वादिग्रहणज्ञापनेन चरितार्थस्य सर्वथा तदसंबन्धिवैपुल्यादिवाचकग्रहणज्ञापने सामर्थ्याभावात् पूगादिभ्यो डडर्थं बहुगणेति सूत्रे कृतेपि ज्ञापकावश्यकत्वमिति भावः । केचित्तु 'वतोरिड्वे'त्यनेन सङ्ख्यानकरणत्वाभाववतामप्यन्येषां प्रयोगेषु दृश्यमानसङ्ख्याकार्याणां संख्याकार्यं ज्ञाप्यते । तेनाधिकादीनामपि सिद्धं तदाह । योगापेक्षमिति । प्रयोगापेक्षमित्यर्थः । एतेन पूगादिभ्यः प्रसादिप्रसङ्गोपि वारित इत्याहुः ॥ २३ ॥ ष्णान्ता षट् ॥ २४ ॥ स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थोच्चारणस्याप्यत्रोपदेशत्वप्रसिद्धेरुपदेशग्रहणे पञ्चादिषु न स्यादत आह । प्रकृतीति । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपादनरूपं यद् गुणैः प्रापणं तदुपदेशपदेनात्र गृह्यत इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणैवोपदेशेऽजिति सूत्रे वक्ष्यति 'संकीर्णावुद्देशोपदेशाविति'। प्रत्ययाद्युपदेश इति । आदिना ऽऽगमः । यथा सप्तनादौ सप्यशूभ्यान्तुट्चेति । प्रकृत्यादिभिरुपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधने या ष्णान्ता संख्या निष्पन्ना भवति सेत्यर्थः । यद्यपि शतानीत्यादावपि नुमागमोपदेशेन नान्तसंख्यानिष्पत्तिरस्ति तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूतप्रातिपदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तेषां ग्रहणं न तु विभक्तिनिमित्तकानामपि बहिरङ्गत्वादिति भावः । तत्रेति । नुम्नुटोरर्थः प्रयोजनं यस्येति बहुव्रीहिरिति भावः । नन्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव षट्त्वं प्रवृत्तमात्वेपि बहिरङ्गतया आत्वस्यासिद्धत्वान्न निवर्त्स्यतीत्यत आह । कार्यकालेति । सुप उदात्तत्वेति । अष्टन इति प्राप्तेत्यर्थः । आद्युदात्तत्वेति क्वाचित्कोऽपपाठः । यद्वा । दीर्घग्रहणं षट्त्वे यथोद्देशपक्षाश्रयणस्यैव ज्ञापकं तद्द्वारैव च

ज्ञा न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद्भवति । उक्तं वा । किमुक्तम् । इह ताव-च्छतानि सहस्राणीति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । अष्टनोऽप्युक्तम् । किमुक्तम् । अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्त-स्य नुडर्थमिति । अथवा आकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते षकारान्ता नकारान्ता आकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवतीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । सध-मादो द्युम्न एकास्ताः । एका इति । नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यापरः । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्नयः । एकहलानि । एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । असहा-यैरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेकेति । अन्ये-त्यर्थः । सधमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्यो ऽन्यार्थे वर्तते

कृते नुटो ऽप्राप्तिः कार्यकालत्वात्सञ्ज्ञायाः प्रवृत्तेर्नास्त्यन्तरङ्गत्वम् । अष्टनो दीर्घेति। तत्र हि दीर्घग्रहणमष्टास्विति सुप उदात्तत्वनिवृत्त्यर्थं क्रियते । यदि च कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदा ऽष्टास्विति परत्वात् षट्स्वरो झल्युपोत्तममिति भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन, कृतं च तत्कृतात्वस्यापि षट्संज्ञां ज्ञापयति ततश्च अपवादत्वात् षट्स्वरो ऽनेन बाध्यतइति दीर्घपक्षइवादीर्घपक्षेऽपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्तव्य-न्दीर्घग्रहणम् । एकास्ता इति । सङ्ख्यावाचित्वाऽभ्युपगमवादी व्यत्ययेन बहुवचनं

षट्संज्ञाज्ञापकत्वं तत्पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वेन नान्तत्वबुद्ध्या ष-ट्त्वमस्त्येव, स्पष्टं चेदमष्टनो दीर्घादित्यत्र कैयटे । किं च यथोद्देशपक्षे षट्त्वं स्थानिवद्भावेनापि सुलभं नकारान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूप-स्य षट्त्वस्य समुदायधर्मत्वेन तन्निमित्तकनुडादेरल्विधित्वाभावादिति बोध्यम्। न चात्वस्य नित्यत्वादष्टास्विति प्रयोग एवासङ्गत इति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्व-स्यापि ज्ञापनात् । यावता विनानुपपन्नं तत्सर्वं ज्ञाप्यत इति सिद्धान्तात् । परत्वा-दिति । अष्टन्स्वर आत्वपक्षे चरितार्थः । न च तत्प्रवृत्त्युत्तरमष्टास्वित्यादौ अष्ट-न्स्वरः स्यादेवेति वाच्यम् । सकृद्गतिन्यायाश्रयणात् । अपवादत्वादिति । न च स्व-रप्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्याप्रवृत्तेर्यञ्जितुपरमित्यादिसूत्रस्थभाष्यसंमतत्वे-नाष्टावित्यादावष्टन्स्वरश्चरितार्थ इति वाच्यम् । अष्टनो घृतादित्वादन्तोदात्तत्वेनैका-देश उदात्तेनेत्येव तत्रान्तोदात्तत्वसिद्धेः । घृतादावस्य पाठे चेदमेव भाष्यं मानम्। गौणे प्रियाष्टाभिरित्यादौ षट्स्वराष्टन्स्वरयोः प्रवृत्तिरस्त्येव । तेषामनभिधानाच्च । एतेन कदष्टन् शब्दोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्त इति कदष्टावित्यस्यैकादेशस्वरे-णासिद्धेस्तत्राष्टन्स्वरः सावकाश इति परास्तम् । तस्याप्यनभिधानात् । ननु संख्या-वाचित्वे एका इति बहुवचनमनुपपन्नमत्यन्तं तु षट्संज्ञायाः प्राप्तिरेव नेत्यत आह।

तस्यैष प्रयोगः। इह तर्हि प्राप्नोति। द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चेति। एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते। अष्टाभ्य औश्। ततः षड्भ्यः। षड्भ्यश्च यदुक्तमष्टाभ्योऽपि तद्भवति। ततो लुक्। लुक् च भवति। षड्भ्य इति। अथ वा उपरिष्टाद् योगविभागः करिष्यते। अष्टन आ विभक्तौ। ततो रायः। रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति। हलीत्युभयोः शेषः। यद्येवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति। प्रियाष्टानौ। प्रि-

---

मन्यते। अन्यवाचित्वाश्रयं तूत्तरम्। इह तर्हीति। द्वाभ्यामिति। षट्स्वरः स्यात्। सप्तम इति। अष्टाभ्य इति कृतात्वानुकरणादौश्त्वविधानसामर्थ्याच्च लुङ् न विधीयते। हलीति। ततश्चाष्टानामिति नुटि कृते आत्वं भवति। जश्शसोस्त्वष्टाभ्य इति कृतात्वनिर्देशाज् ज्ञापकादात्वं भवति। कृतात्वस्य हि निर्देशस्य प्रयोजनं यत्रात्वं तत्रौश्त्वं यथा स्यादिति। यदि ह्येतत्कृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्याल्लाघवार्थमष्टभ्य औशिति ब्रूयात्। यद्येवमिति। हलादावुच्यमानमात्वमौजसोर्न प्राप्नोतीति

संबन्धेति। षट्स्वरइति। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनेन। न च षान्तनान्तसाहचर्यादाकारान्तो बहुवचनान्तएव गृह्यते इति नायं दोषः। साहचर्यस्य सर्वत्राव्यवस्थापकत्वमित्याशयात्। कृतात्वेति। ततश्च कृतात्वस्य कार्यकालपक्षे ऽसत्यपि षट्त्वे ऽतिदेशान्नुट्सिद्धिरित्यर्थः। औश्त्वेति। अत एव विभक्तौ जश्शसोरनुवृत्तिर्न। तथा हि सति लुगेवातिदिश्येतेति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। विपरीतं तु न व्याख्यानात्। ततश्चेति। न च सन्निपातपरिभाषयात्वं न स्यात्। अष्टानामिति रूपन्तु नुटि नोपधाया इति दीर्घे नलोपे च सिद्धमिति वाच्यम्। असिद्धस्यापि तद्विघातकविधेरनया ऽप्रवृत्तिबोधनेन नलोपस्याप्यनापत्तेः। अत एव 'पुग्घ्रस्वत्वस्यानिमित्तं स्याददीदपदिति' भाष्ये क्न्मेजन्तसूत्रे उक्तम्। जानातेर्मित्वेन ज्ञापकेन ह्रस्वविषये तदप्रवृत्तिरिति च कैयटो वक्ष्यति। अन्यथा पुगपेक्षया ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धतया तस्या अप्राप्तौ भाष्याद्यसङ्गतिः स्पष्टैव। किं चातिदेशिकनिमित्तविघाताभावमादाय नास्या अप्रवृत्तिः। एवं हि लक्ष्मीत्यादौ संबुद्धिह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपे कृतेपि प्रत्ययलक्षणेन निमित्तविघाताभावात्तत्रास्या अतिव्याप्तिः परतस्तूत्रस्थभाष्यविरोधः। किं च गव्यितेत्यादौ संनिपातपरिभाषया लोपो नेति सिद्धान्तभङ्गः। यलोपस्य बहिर्भूतदृजिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वात्। वस्तुतस्तु षट्त्वसन्निपातनिमित्तको नुट् न च तस्य सन्निपातस्यात्वं विघातकं नापि नलोपः स्थानिवद्भावेन तयोः कृतयोरपि षट्त्वसत्त्वादत्र पक्षे दीर्घग्रहणं पुनः प्रसङ्गपक्षे अष्टभिरित्यत्र षट्स्वरे कृते ऽष्टन्स्वरव्यावृत्त्यर्थं सदात्वविकल्पज्ञापनार्थमिति बोध्यम्। अतिदेशविषयेपि तत्प्रवृत्तौ तु सिद्धं न इष्टम्। अजाद्योजं-

याष्टान इति प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥ इति च ॥२५॥ इदं डाति-

---

यत्राष्टार्थस्य प्राधान्यं तत्रौश्त्वेन भवितव्यम् । तत्रैव चौश्त्वेनात्वमनुमीयते इति जस्यप्यात्वमत्र ज्ञापकान्न प्राप्नोति, विभक्तिमात्रे त्वात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति । अष्टन आ विभक्तावित्यत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति तदन्तविधिसद्भावाद्बहुवचननिर्देशाभावाद् गुणभूतेप्यष्टार्थे आत्वेन भाव्यमित्यत्रापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः । यथालक्षणमिति । यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यम् ।तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थः । नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते

शसोस्तह्यौत्वं न स्यादत आह । जश्शसोरिति । भाष्ये (प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति) । इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यथा ऽपकर्षाभावेपि आत्त्वस्य वैकल्पिकतया तस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासङ्गतेः । ननु जसि ज्ञापकसिद्धात्वप्राप्तेरौशश्च प्राप्तिराह । यत्रेति । बहुवचननिर्देशादिति भावः । षड्भ्य इत्येतत्साहचर्यादस्य प्राधान्ये एव प्रवृत्तिरिति भावः। तस्य च यथा प्रकारान्तरेण गौणे ऽप्रवृत्तिस्तथा सर्वादिसूत्रे उपपादयिष्यते। शुद्धलक्षणैकचक्षुष्कस्यात्र पूर्वपक्षित्वमिति तात्पर्यम् । औश्त्वेनेति । औशित्यर्थः । त्वप्रत्ययप्रयोगस्तु अनुकरणात् अनुकार्यरूपे भावे इति बोध्यम् ।.आत्वे इत्यादिभाष्यप्रयोगात् । औश्त्वेनेति । तद्विधायकसूत्रस्यात्वनिर्देशेनेत्यर्थः । अत्र । गौणे । ज्ञापकादिति । अस्य प्राप्तियोग्यमपीति शेषः । क्वचित्तु ज्ञापकादिति न दृश्यते । नन्वपकर्षपक्षेपि अष्टनो विहितमात्वं कथन्तदन्ते स्यादत आह । पदाङ्गेति । बहुवचननिर्देशाभावादिति । साहचर्याभावादित्यपि बोध्यम् । लक्षणैकचक्षुष्कस्यैवोत्तरमिति मत्वा व्याचष्टे । तत्रमाभूदात्वमिति । पक्षान्तरेपि अनभिधानादात्वाभाव एव बोध्यः । यत्तु भवत्येवात्वमित्यर्थ इति । तन्न । अपकर्षपक्षे आत्वसाधकोपायाभावेन फलभेदापत्तेः । नन्वयं भाष्यार्थो न युक्तः । तथा हि सतीष्यत एवैतदित्येव ब्रूयात् । किं चाप्रयुक्ते इति वाक्यशेषो ऽसङ्गतः प्रयुक्ते ऽपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वात् प्रयुक्तानां ह्येदमन्वाख्यानमिति भाष्योक्तेश्चेत्यरुचेराह । नैव वेति । लक्षणस्याभावो ऽलक्षणं तस्य योग्यता यथालक्षणमित्यव्ययीभावः । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यता न तु लक्षणस्येत्यर्थः । एवञ्च तादृशप्रयोगो ऽसाधुरिति भावः । किं च भाष्यकारस्य लक्षणैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्या ज्यायसी । एवञ्च हरदत्तादीनां प्रियाष्टन्शब्दादिषु आत्वादिप्रवृत्तिविचारो ऽन्यश्च तत्प्रयोगविचारः प्रामादिक एवेत्यवधेयम् । एतेन पूर्वव्याख्याने ऽस्य साधुत्वमुत्तरव्याख्याने ऽसाधुत्वमिति विरुद्धार्थकव्याख्यानद्वयमयुक्तं, किं च अष्टाभ्य इति निर्देशात्कृताकारादेवाष्टनो जश्शसोरौशिति तद्विषये ऽप्यात्वम् । अन्यथा ऽष्टन इत्येव ब्रूयादिति साम्प्रमिकभाष्ये एकवचननिर्देशात् प्रधान एवौशात्वे इति प्रश्नाशयोपि चिन्त्य इत्यपास्तम् । गौणे प्रियाष्टादीनामनभिधानमित्यन्त्यसिद्धान्तानुसारेण

ग्रहणं द्विः क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्संज्ञायां च । एकं शक्यमकर्तुम् । कथम् । यदि तावत् संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते । कथम् । ष्णान्ता षडित्यत्र डतीत्यनुवर्तिष्यते । अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते । डति चेत्यत्र संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः * । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोतो गर्त इति । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः * । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो

प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात् ॥ डति च ॥२५॥ यदि तावदिति । तत्र वतुसाहचर्यात्तद्धित एव डतिर्गृह्यते न तु पातेर्डतिः कृत् । अथेति । तत्र सङ्ख्यासंज्ञाया अनुवर्त्तनादन्वर्थत्वाच्च तस्याः सङ्ख्याप्रश्नविषय एव डतिर्गृह्यते न त्वौणादिकः ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥२६॥ इहानुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते । प्रयोगश्चैषां लुप्तत्वान्नास्ति । यत्र च सारूप्यं तत्र च सन्देहः । कथमस्यानुबन्धकार्यं कृतमस्य तु न कृतमिति पूर्वपक्षाऽभिप्रायः । सिद्धान्तवादी तु मन्यते । अध्रुवेणानुबन्धेन नियतसन्निधाना अर्थाः कारककालादयो लक्ष्यन्ते । तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतौ च तल्लक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते । तत्र यदा देवदत्तेन लूनः शालिरिति कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदा लक्षणज्ञः कर्मभूतकालाऽवगमात् क्तप्रत्ययं मन्यते । यदा तु लोतमालभेतेति

तद्भाष्यस्य सत्त्वात् । अरुच्यैव व्याख्यानान्तरप्रवृत्तेश्च ॥ २४ ॥ डतिच ॥ २५ ॥ भाष्ये (यदितावदिति) । ष्णान्ता च षडिति सूत्रं पाठ्यं तत्र चकाराद्यत्नात्स्वरितलिङ्गादनुवर्त्तमानं डतिग्रहणं संभन्त्स्यत इति भावः । ननु पातेरिति । एवञ्चार्थाधिकारादिहापि तद्धितस्यैव ग्रहणमिति भावः । सङ्ख्येति महासंज्ञासामर्थ्यात्तत्र सङ्ख्याप्रश्नविषयडतेरेव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् । भाष्ये (डतिचेत्यत्रेति) । चकारात्षट्संज्ञानन्तरं करणाच्चानेन संज्ञाद्वयस्यापि विधानमित्यर्थः । अन्वर्थत्वाच्चेति । संख्यायते ऽनयेति हि सः । न च तस्यार्थस्य डत्यन्ते संभवः । सङ्ख्याप्रश्नविषयत्वन्तु न तदर्थ इति चिन्त्यमेतत् । तस्मादुणादीनामव्युत्पन्नत्वान्न तत्र डतिरिति तस्याग्रहणमित्युचितम् । व्युत्पत्तावपि पातेः कृतिनापि सिध्यतीति न तत्र डतिनियम इति बोध्यम् । संख्याप्रश्नेति । संनियोगशिष्टन्यायाच्च षट्संज्ञापि तस्यैवेति भावः ॥ २५ ॥ क्तक्तवतू ॥ २६ ॥ अनुबन्धानां नित्यलुप्ततया विशेषणत्वासंभवादुपलक्षणत्वे न तच्छब्दमात्रस्योपलक्ष्यत्वं मन्यमानो वार्त्तिकमारभत इत्याह । इहेति । सारूप्यं, प्रयोगे इति शेषः । मन्यत इति । निश्चिनोतीत्यर्थः । नियतं संनिधानं येषामिति विग्रहः । कारकेति । न तच्छब्दमात्रं लक्ष्यं किं त्वर्थविशेषाद्यवच्छिन्नमिति भावः । तद्दर्शनादिति । कालादिज्ञानादित्यर्थः । तत्प्रत्य-

ऽप्रतिषेधः। निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति। अनुबन्धो ऽन्यत्वकरः। अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं करिष्यति। अनुबन्धो ऽन्यत्वकर इति चेन्न लोपात् *। अनुबन्धो ऽन्यत्वकर इति चेत्तन्न। किं कारणम्। लोपात्। लुप्यते ऽत्रानुबन्धः। लुप्ते ऽत्रानुबन्धे नान्यत्वं भवति। तद्यथा। कतरद्देवदत्तस्य गृहम्। अदो यत्राऽसौ काक इति। उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति। एवमिहापि लुप्ते ऽनुबन्धे नष्टः प्रत्ययो भवति। यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृतेति। तद्यथा। इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम्। अदो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति। अन्ततस्तमुद्देशं जानातीति। सिद्धविपर्यासश्च *। सिद्धश्च विपर्यासः। यद्यपि जानाति संदेहस्तु तस्य भवति। अयं स तशब्दो लोतो गर्त इति अयं स तशब्दो लूनो गीर्ण इति। तद्यथा। इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम्। अदो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति संदेहस्तस्य भवति इदं तद्गृहमिदं तद्गृहमिति। एवं तर्हि कारककालविशेषात् सिद्धम् *। कारककालविशेषावुपादेयौ। भूते यस्तशब्दः कर्मणि कर्तरि भावे चेति। तद्यथा। इतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सो ऽध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा। एवमपि प्राकीर्ष्टेत्यत्रापि प्राप्नोति। लुङि सिजादिदर्शनात् *। लुङि सिजादिदर्श-

---

प्रयोगस्तदा मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते। सिद्धविपर्यास इति। सिद्धो विपर्यासः संशय इत्यर्थः। इदं तद्गृहमिति। बुद्धेरनवस्थितत्वमनेन प्रतिपाद्यते। न त्वेतद् द्विर्वचनं वीप्साद्यर्थाभावात्। प्राकीर्ष्टेति। अत्र भूतकालो

यान्तइति। ककारानुपलब्धितः प्रयुक्त इति निश्चिनोतीत्यर्थः। भाष्ये (नष्टं गृहमिति)। अज्ञातमित्यर्थः। नष्टः प्रत्ययइति। अज्ञातानुबन्धः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। सानुबन्धकस्येति। पूर्वं यः ककारवाँस्तस्येत्यर्थः। उद्देशम्। ऊर्ध्वदेशम्। सिद्धविपर्यासश्चेति। चस्त्वर्थे। सिद्धस्तु विपर्यास इत्यर्थः। यद्यपि विपर्यासो भ्रमात्मकनिश्चयस्तथाप्ययथार्थत्वसाम्यादिह संशयोऽभिप्रेत इत्याह। संशयइति। बुद्धेरनवस्थितत्वमिति। सन्देहाभिनय इत्यर्थः। वीप्सादीति। पदार्थविषयव्याप्तीच्छाप्रयोक्तृधर्मो हि वीप्सेति भावः। भाष्ये (कारकेति)। कालातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम्। (वेदिकां पुण्डरीकं वेति) भाष्ये। एवञ्च साक्षादितरव्यावर्त्तकं विशेषणम्। स्वोपस्थाप्यार्थद्वारा इतरव्यावर्त्तकमुपलक्षणमिति भावः। प्राकीर्ष्टेति। यद्यप्यत्र निवातप्रवृत्तेर्न निष्ठात्वकृतो विशेषस्तथापि यन्माप्रकीर्ष्टत्यस्योपलक्ष-

नात्र भविष्यति । यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते । प्राभित्तेति । दृश्यन्ते ऽत्रापि सिजादयः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यथैवायमनुपादिष्टान् कारककालविशेषानवगच्छति । एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति । यत्र सिजादयो नेति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥५॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥ सर्वादीनीति कोऽयं समासः । बहु-

ऽस्तीति भावः । दृश्यन्तेत्रेति । सिजादीत्यादिशब्दः प्रकारे तत्र प्रामित्त घटं देवदत्त इति प्रयोगे कर्त्रेकत्वाद्यवगमाल्लुङन्तस्यायं प्रयोगो न निष्ठान्तस्येति प्रतिपद्यते । अञ्जितृषिधृषिभ्यः क्त इत्यस्य निष्ठा संज्ञा न भवति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्बाहुलकाद्वा अन्यथा निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वं स्यात् ॥

इति श्री० कैयट कृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे पञ्चममाह्निकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥२७॥ कोयमिति । ननु नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनिश्चयात्समासान्तराशङ्कैव नास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः । एवं तर्हि किमयं बहुव्रीहिरेवाहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः । यथा कतन्तेभ्यः कण्वादिभ्य इति चेति प्रश्नः । तत्र सारूप्यार्थं सर्वश्चासावादिश्च सर्वादिरित्यत्रादिशब्द उपादीयते न त्वस्य प्र-

---

थमिदम् । अत्र हि निपातैर्यदीति निघाते निषिद्धे निष्ठा च द्व्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं स्यात् । असंज्ञायामपि तत्प्रवृत्तिं मन्यते । आदिःसिचइति विकल्पस्त्विष्यत इति भावः । सिचो ऽत्र लुप्तत्वेनादर्शनादाह । आदिशब्दइति । अञ्जिधृषीति । यद्यप्यत्रोपलक्षणकालकारकाद्यभावस्तथापि गुणाभावदर्शनात् क्तोयमित्यवगतिः । एवञ्च सनादिविधावित्संज्ञकनकारोपलक्षितः प्रकृत्यर्थानुवादी इच्छार्थो वा सकारो भवतीत्यर्थः । अनुवादे सन्यत इत्यादौ तादृशनकारोपलक्षिते सकारे इत्यर्थः । अत एवाटश्चेत्यादेः सार्थक्यम् । अन्यथा यत्र सूत्रे आण् न तत्र वृद्धिरिष्यते यत्र चेष्यते प्रयोगे न तत्राडिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवोपि सर्वमवदातम् ॥ २६ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥ ५ ॥

सर्वादी ॥ २७ ॥ नन्विति । आदिशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन एकवचनान्तत्वेन च समासान्तरे नपुंसकत्वबहुत्वानुपपत्तेरिति भावः । प्रकृते तत्पुरुषः कर्मधारयः । दृष्टान्ते षष्ठीतत्पुरुषः । नत्वस्येति । कर्मधारयघटकस्येत्यर्थः । बहुव्रीहेरेव शेषे युक्तिमाह । तत्र नपुंसकमिति । तत्पुरुषस्तु पुंलिङ्ग इति भावः । स्वरभिन्नाना-

व्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति । यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते । तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वना-

---

योजनान्तरमस्तीति तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यतइति वा बहुव्रीहेःशेषः । वक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाप्येकशेषेण सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह । बहुव्रीहिरिति । एवमपि संदेहः किं प्राथमकल्पिको बहुव्रीहिः । अथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहिरिति पृच्छति । कोस्य विग्रह इति । तानीमानीति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्श्यते । अन्यथा यथा चित्रा गावोस्येति गवां विशेष्यत्वं तद्वतश्च विशेषणत्वमवगम्यते तथेहाप्यवगम्येत । अत्र चार्थे बहुव्रीहिर्नेष्यते । यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं गवां विशेषणभावस्तदा तु बहुव्रीहिः । अत एव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्श्यते । तानीमानीति सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वादिदंशब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये

मिति । स्वरेण विलक्षणानां सरूपाणां मध्ये उत्तरसूत्रेण यस्य स्वरविधिरित्यर्थः । कर्मधारयः समासस्येत्यन्तोदात्तः । परस्तु बहुव्रीहौ प्रकृत्येति, परशास्त्रेणान्तोदात्तपूर्वपद इति बोध्यम् । तत्राद्ये सर्वशब्दस्य संज्ञा न प्राप्नोति । अन्त्ये तु सिध्यतीति विशेषः । वक्ष्यमाणेन । तद्गुणसंविज्ञानेन । प्राथमकल्पिकः । एकशेषनिरपेक्षत्वेन प्रथमप्रतीतः । वक्ष्यमाणन्यायानभिज्ञस्य प्रश्न इति भावः । विग्रहप्रश्नोत्तरे तानीत्याद्यधिककथनमयुक्तमत आह । अन्यपदार्थस्येति । नेष्यत इति । प्रथमान्तानामन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहिविधानादिति भावः । नन्वेवमपि तानीत्येव सिद्धे इमानीति व्यर्थमत आह । सर्वनामद्वयेति । सर्वनामद्वयोपादानेन तद्गुणसंविज्ञानं सूचयतीत्यन्वयः । प्रत्यक्षेति । उद्भूतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायस्येदमा परामर्शात्तत्र च सर्वशब्दस्यान्तर्भावादिति भावः । गुणत्वं दर्शयति । उपलक्षणानीति । प्रकारतया ऽन्वयीनीत्यर्थः । कार्ये संविज्ञानमिति । तच्च द्वेधा । क्वचिद् विशिष्टस्य क्रियायां संनिधानमात्रेण यथा क्रियायोगाभावेपि शुक्लवाससं भोजयेति । क्वचित्तु विशेषणस्यापि क्रियायोगेन यथा शुक्लवाससं पश्येति । कार्यं यत्र तद्भावभावि तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः । एवं तद्गुणसंविज्ञाने तद्विशिष्टस्येतरान्वयः । अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यपि भेदः । अयं शब्दशक्तिस्वभावगम्योऽन्तर्भावः कार्यित्वम, कार्यसंनिहितत्वं वा । एवञ्च यत्र संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेन सबन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र तद्गुणः । अन्यत्रातद्गुण इत्युत्सर्ग इति गोलार्थः । ननु प्रकृते न संयोगो नापि समवाय इत्यत आह । इहापीति ।

मसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स एवानीयते न गावः । नैष दोषः । भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । चित्रवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति । तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वनामसंज्ञायां

संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानम् । तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिभावसंबन्धः षष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन एवानयनं न तु गवाम् । दण्डी विषाणी चानीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धिनि कार्ये विज्ञायमाने उपलक्षणस्याप्यन्तर्भावो भवति । इहाप्यादिशब्दस्यावयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदस्समुदायस्समासार्थः । तस्य च समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदन्तर्भूतानामेव पृथक् प्रयोगत्वात्कार्यार्थतया संज्ञया भवितव्यमिति सर्वशब्दस्यापि सा सिध्यति । यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते देवदत्तोपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्च तदा सोप्यानीयतएव । णत्वं प्राप्नोतीति । राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वावयवार्थमाश्रित्य

एवञ्च समवायेन सबन्धिनो ऽन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमित्यर्थः । बहुवचनोपपत्तये आह । उद्भूतावयवभेदइति । अवयवगतसंख्यारोपेण बहुवचनमिति भावः । नन्वेवं समुदायस्यैव संज्ञा स्यादत आह । तस्यचेति । युगपत्प्रयोगाभावात् पृथक् प्रयोगसत्वाच्च कार्यार्थया संज्ञया तदन्तर्भूतानामेव प्रवर्तितव्यमित्यन्वयः । 'पृथक् प्रयोगत्वादिति' पाठे बहुव्रीहिस्त्वो बोध्यः । सिध्यतीति । विनिगमनाविरहादिति भावः । नन्वेवं सर्वशब्दस्य सम्बन्धविशेष्यत्वाभावात्कथं तस्य सर्वनामत्वमत आह । यथेति ! स्वरूपेणोपलक्षणमपि सर्वशब्दः समुदायान्तर्भूततया सम्बन्धविशेष्योपि । यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन विशेष्य इति भावः । (अन्यपदार्थत्वादिति) भाष्यस्यान्यः पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यर्थः । ननु सर्वनामशब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिकारम्भानुपपत्तिर्नो चेत्पूर्वोत्तरपदविभागाभावात् पूर्वपदादिति णत्वाप्राप्तिरत आह । राजेति । सन्तमन्वर्थसंज्ञायाम् । असन्तं शुद्धरूढे रथन्तरादौ । आश्रित्येति । द्वितीयविषये आरोप्येत्यर्थकं सामविशेषे रथकरणकतरणकर्तृत्वमारोप्य साधुत्वान्वाख्यानं यथा तथा सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थमारोप्य प्रकृतेपीति न वार्त्तिकानुपपत्तिर्नापि णत्वाप्राप्तिरिति भावः । ननु शब्दनित्यताविरोधात्कथमसतो णत्वस्यापादनमत आह । प्रयोगेचेति । ननु संज्ञा चेत्कृत्रिमा तदा शब्दार्थसंबन्धनित्यताहानिरसंज्ञा चेन्न णत्वप्राप्तिरत आह । सर्वार्थेति । शक्तिनियमनं शक्तिसं-

निपातनाण्णत्वाभावः ॥ सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति । किमेतन्निपातनं नाम । अथ कः प्रतिषेधो नाम । अविशेषेण किं चिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । अविशेषेण णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते । तत्र व्यक्तमाचार्यस्याऽभिप्रायो गम्यते इदं न भवतीति । ननु च निपातनाच्चाऽणत्वं स्यात् यथा प्राप्तं च णत्वम् । किमन्ये ऽप्येवं विधयो भवन्ति । इको यणचीति वचनाद् यण् स्यात् । यथाप्राप्तश्चेक् श्रूयेत । नैष

व्युत्पाद्यन्तइति णत्वप्रसङ्गः । प्रयोगे च सणत्वा अणत्वाश्च नित्या एव शब्दाः । तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवो ऽसंज्ञायां त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापाणरणत्वं प्राप्नोत्येव । सर्वार्थाभिधानयोग्यशब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वस्यापि न विरोधः । निपातनादिति । लोकेप्ययं णत्वरहित एव प्रयुज्यते तस्यात्र प्रसङ्गेन साधुत्वं प्रतिपाद्यते । किमेतदिति । भवत्वस्य साधुत्वं णत्वप्रतिषेधे त्वस्य तात्पर्याभावाद्विकल्पः प्राप्नोतीति भावः । इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं पर्यनुयुङ्क्ते । अथ क इति । सर्वत्रैव ह्यप्राप्त्यनुमानं बाधः । निपातनञ्चापि णत्वाप्राप्त्यनुमानमिति भावः । ननु चेति । प्रतिषेधस्य निवृत्तावेव तात्पर्यम् । निपातनस्य तु तद्रूपसाधुत्वप्रतिपादने न तु रूपान्तरनिवृत्ताविति भावः ।

बन्धबोधनमेवेत्याहुः । न च 'भृञो संज्ञायामि'ति सूत्रे भाष्ये यदेत्संज्ञायां विधीयते तत्र न संज्ञायामभिधेयायामित्यर्थः किं तर्हि तत्तत्कार्यविशिष्टेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थं इति वक्ष्यते । ततश्चात्र कथं णत्वाप्राप्तिः । न हि कृतणत्वेन संज्ञावगतिरत एव रघुनाथादिशब्दे न णत्वमिति वाच्यम् । आधुनिकविनियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचित इत्याशयात् । अत एव महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमिति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते । अनादिविनियुक्तसंज्ञास्थले तु यथा विनियुक्तानामेव साधुत्वमिति रघुनाथादौ णत्वाभावो ऽध्वपरिमाणसंज्ञाभूतगव्यूतिशब्दे च न वलोपः संज्ञात्वभङ्गापत्तेरिति दिक् । सौत्रत्वादित्येव कुतो नोक्तमत आह । लोकेइति । साम्यं दर्शयति । सर्वत्रैवेति । निपातनञ्चेति । भावाभावयोरेकत्र विरोधादिति भावः । नन्विति । प्रयोगभेदेन च भावाभावविरोधपरिहार इति भावः । भाष्ये (किमन्येपीति) । अन्येपि विधयः किमेवंजातीया इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रश्नः । आशयानभिज्ञ उत्तरयति । (भवन्तीति) । यथा स्थानिवदादेश इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति यथा प्राप्तस्यादेशप्रयुक्तस्य न निवृत्तिरिति भावः । शङ्कते । इकोयणिति । अस्य यदि भवन्तीत्यादिः । ततश्च संहितेति । स्थानिनो निवृत्तिर्नाम तत्साधुत्वबुद्धेर्निवृत्तिः । सा च संहितायां शाकलाभावे इ-

दोषः । अस्त्यत्र विशेषः । षष्ठ्या ऽत्र निर्देशः क्रियते । षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति । इह तर्हि कर्तरि शब् दिवादिभ्यः श्यन्निति वचनाच्च श्यन् स्यात् । यथाप्राप्तश्च शप् श्रूयेत । नैष दोषः । शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । तत् तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।

इको यणचीति । यणो हि साधुत्वं प्रतिपाद्यते न त्विग्निवृत्तिरित्यर्थः । षष्ठ्यात्रेति । ततश्च संहिताविषये स्वाभाविको ऽप्रयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति न तत्र दर्भाः प्रस्तीर्यन्ते ॥ इह तर्हीति । विकल्पः प्राप्नोतीति भावः । समुच्चयस्तु न भवति एकेन परदेशस्याऽवष्टब्धत्वाद्धातुसार्वधातुकयोश्चाऽर्थाभिधाने एकेनैव साहायकस्य सम्पादनात् । शबादेशा इति । श्यनश्च शित्करणं ज्ञापकं स्थानिवद्भावाभावस्य । तेन करोतीत्युप्रत्ययस्याऽपित्त्वादनुदात्तत्वं न भवति कुर्वतीत्यत्र शप्श्यनोर्नित्यमिति नुमागमो न भवति । आदित्यधिकाराद्वा । रुधादिभ्यः श्नमित्यत्र रुधादीनां श्रुतत्वात्तेषामेवान्त्यादचः परः

ति भावः । प्रस्तीर्यन्त इति । किं तु तत्प्रसङ्गे शराः प्रस्तीर्यन्त इति शेषः । तथा च स्थानषष्ठीनिर्देशे उभयत्रापि तात्पर्यमिति भावः । विकल्प इति । स्थानषष्ठ्यभावेनोभयत्र तात्पर्याभावादिति भावः । परदेशस्येति । विकरणविधौ धातोः परश्चेत्यधिकारेण धातोः परो विकरणः प्रयोक्तव्य इत्यर्थादिति भावः । ननु धातोः परो विधातव्य इत्यर्थे पूर्वं श्यनि विहिते पश्चाच्छबपि स्यात् तिङ्विकरणवत् । सार्वधातुक इति च विषयसप्तमी स्यादत आह । धात्विति । साहायकं सहायकार्यम् । ननु श्यनादीनामादेशत्वे स्थानिवद्भावात्पित्त्वे करोतीत्यादौ विकरणस्यानुदात्तत्वं स्यात् । न च सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वस्य विकरणान्यविषयत्वेनोप्रत्ययस्य कथमुदात्तत्वं सिद्धान्तेपीति वाच्यम् । सार्वधातुकस्वरापेक्षयैव विकरणस्वरस्य तेन दुर्बलत्वकथनादत आह । श्यनश्च शित्करणमिति । न च शित्त्वं नियमार्थं स्यात् शिदेव न पिदिति । शित्त्वस्य नियमार्थत्वकल्पनापेक्षया ऽतिदेशबाधस्यैवौचित्यात् । अतिदेशबाधस्य तथाप्यावश्यक एव । क्व चित्तु नित्करणमिति पाठः । तद्धि प्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधेन ञ्नित्यादिर्नित्यमिति निदन्तस्याद्युदात्तत्वाय स्थानिवत्त्वात्पित्त्वे नानुदात्तत्वे तु लसार्वधातुकस्यापि तदुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति तदर्थं सत् तज्ज्ञापकमिति भावः । परन्त्वयं पाठः स्थानिवत्सूत्रस्थकैयटविरुद्धः । आदित्यधिकाराद्वेति । तुदतीत्यादौ नित्यनुम्व्यावृत्तये पूर्वोक्तसमाधिरेवावश्यकः । शप्श्यनोरिति सूत्रस्थं श्यन्ग्रहणमप्युक्तार्थे ज्ञापकमिति बोध्यम् । नन्वेवं शपः परः श्नम् स्यादत आह । रुधादिभ्य इति । सार्वधातुक इति सप्तम्या रुधादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीकल्प-

क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । इह तर्हि अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति वचनाच्चाकच् स्याद् यथाप्राप्तश्च कः श्रूयेत । नैष दोषः । नाप्राप्ते हि के ऽकजारभ्यते स बाधको भविष्यति । निपातनमप्येवंजातीयकमेव । नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति । यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति । समस्तते दोषो भवति । इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषा लोपमारभन्ते समो हिततततयोर्वेति । सततम् । संततम् । सहितम् । संहितम् । इह पुनर्भवान्निपातनाच्च लोपमिच्छति । अपरस्पराः क्रियासातत्यइति । यथाप्राप्तं चाऽलोपम् । संततमित्येतन्न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः । बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति । संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः * । संज्ञोपसर्जनीभूतानां स-

---

श्नम् भवति न तु शपः परः । यथा च भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यामिति रमागमो रोपधयोर्निवर्तक एवं शपः श्नम् । इह तर्हीति । देशभेदाद्विरोधाभावे ऽपि काकचोरेकार्थत्वाद्विकल्प एव चोद्यते न समुच्चयः । कर्तव्यो ऽत्र यत्न इति । लुम्पेदवश्यम इत्ययं श्लोकोऽन्यार्थमवश्यं पठितव्यस्तेनैव सततं सन्ततमिति च सिध्यति न तु निपातनेनेत्यर्थः । सांतत्यमिति चानभिधानात् ष्यञन्तस्य प्रयोगाभावः । पु-

---

नात्तेषामेवान्त्यादचः परः श्नमिति भावः । रुधादि इतिनिर्देशस्य रुधादीनामागमित्वे लिङ्गम् । नन्वेवं शपः श्रवणं स्यादत आह । यथाचेति । शप इत्यस्य षष्ठीकल्पनसामर्थ्यादिति भावः । भाष्ये (विहितःप्रत्ययइति) । शब्रूपः प्रत्यय इत्यर्थः । एकार्थत्वादिति । अज्ञातादेरेकेन द्योतितत्वान्न द्वयोः समुच्चय इति भावः । येन नाप्राप्तिन्यायेनाकजादीनां बाधकत्वे परेणोक्ते सिद्धान्ती तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह । निपातनमपीति । भाष्ये (एतदिति) । सततं सन्ततमित्युभयमित्यर्थः । श्लोकोन्यार्थमवश्यमिति । एकदेशानुमतिद्वारा सातत्य इति निर्देशेन स एव श्लोको ज्ञाप्यते इत्यर्थः । नत्विति । निपातनेन सततमिति न साध्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सन्ततात्ष्यञि सान्तत्यमित्यपि स्यादत आह । इतिचानभिधानादिति । अत एव भगवता सन्ततमिति न सिध्यति इत्येवोक्तं न तु सूत्रोच्चारितसजातीयं सान्तत्यमिति न सिध्यतीत्युक्तम् । पुराणशब्देनेति । पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र निपातितेनेत्यर्थः । पृषोदरादित्वादिति । एवञ्च तेनैवोभयोरपि सा-

र्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिसर्वाय देहि । स कथं कर्तव्यः । पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणम् *। पाठादेव पर्युदासः कर्तव्यः । शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्तव्या । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि । किमविशे-

---

राणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तः पृषोदरादित्वान्न भवति । संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति । ये विषयान्तरे दृष्टास्तएवेमामवस्थां प्राप्ता इति विवक्षया च्विप्रत्ययनिर्देशः । सर्वाय देहीति । पदकार्येषु गौणमुख्यन्यायो न तु प्रातिपदिककार्येष्विति शब्दाश्रये च वृद्धयात्वे इत्यत्रोक्तमिति प्रसिद्धयप्रसिद्धिवशात्सम्भवन्नपीह स नोक्तः । समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिरेकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतदनपेक्ष्य संज्ञाप्रतिषेधः । तत्र ह्यपेक्षिते परया पूर्वा संज्ञा बाध्यतइति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञाया बाधनात्प्रसङ्गाभावः । अतिसर्वायेति । प्रादिसमासो ऽयं बहुव्रीहौ संज्ञाप्रतिषेधात् । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधिः परमसर्वस्माइत्याद्यर्थ आश्रितः । पाठादिति । यथा तिङो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणं तथेहापि सर्वादिसन्निवेशो विशेष्यते असंज्ञोपसर्जनानि सर्वादीनि गणसन्निविष्टानि नान्यानीत्यर्थः । किमविशेषेणेति । किं यत् सर्वेषां सर्वादीनां कार्ये

धुत्वं न तु निपातनेनेति भावः । च्विप्रत्ययेति । गणपठितेभ्यः संज्ञोपसर्जनानां भेदात्संज्ञाया अप्राप्तौ प्रतिषेधानर्थक्यमिति शङ्काव्युदासाय भाष्ये च्विरूपात्त इति भावः । तत्तत्पदत्वारोपवत् तदर्थे उपसर्जनत्वमप्यारोपितमिति च्वेरुपपत्तिरिति तात्पर्यम् । पदकार्येष्विति । न च संज्ञा तथेति भावः । इदमेव वार्त्तिकं तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वे लिङ्गमिति तात्पर्यम् । अत एवाभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायस्याप्यत्राप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्र न गुणयोगेन लाक्षणिकत्वरूपं गौणत्वमत आह । प्रसिद्धेति । तन्मूलं प्रसिद्धत्वादिकमत्रापि तुल्यमित्यर्थः । समासेति । अनेन क्रमेणैताः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्या इति वक्ष्यत्याकडारसूत्रे । तदनपेक्ष्यायं संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः । एकद्रव्योपनिवेशिनीति । लौकिकसंज्ञालक्षणम् । एतेन सर्वनामादिसंज्ञास्वनेकार्थविषयास्विदमव्याप्तमिति परास्तम् । नन्वतिसर्वस्य गणे पाठाभावात्संज्ञासूत्रे विशेष्यासन्निधानेन तदन्तविधेरभावाच्च कथमत्र प्राप्तिरत आह । प्रयोजनमिति । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः। एतत्तदन्तविधिफलत्वेन परमस इत्यस्योपन्यासः क्वचिद्दृश्यते स चिन्त्यः। त्यदादीनाम इत्यादावङ्गविशेषणत्वमूलकतदन्तविधिना सिद्धत्वात् । स्मैभावे तु विहितविशेषणमिति बोध्यम् । यथेति । यथा तत्सूत्रं निघातविधायकं वाक्यभेदेन पाठविशे-

षेण । नेत्याह । विशेषेण च । किं प्रयोजनम् । सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम् । सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनीभूतानां मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं डतरादीनामदड्भावे * । डतरादीनामदड्भावे प्रयोजनम् । अतिक्रान्तमिदं ब्राह्मणकुलं कतरद् अतिकतरं ब्राह्मणकुलमिति । त्यदादिविधौ च * । त्यदादिविधौ च प्रयोजनम् । अतिक्रान्तो ऽयं ब्राह्मणस्तमतितद् ब्राह्मण इति । संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् । ततो ऽसंज्ञायामिति । सर्वादीनीत्येवं यान्यनुक्रान्तानि असंज्ञायां

तदर्थमेवेति प्रश्नः । विशेषेण चेति । चशब्दादविशेषेणेत्यर्थः । यद् गणपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं त्यदादीनामः अद्ड्डतरादिभ्य इत्यादि तदर्थमपि पाठविशेषणमित्यर्थः । यत्तु कार्यं युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽशित्यादि स्वरूपमात्राश्रयं न सन्निवेशापेक्षं तदविशेषेण भवति । तत्र हि न गणपठितयोर्युष्मदस्मदोर्निर्देशोऽपि त्वौणादिकयोः । अनुपसर्जनादिति । ननु प्रधानेन तदन्तविध्यर्थो योग आरब्धव्यः

षणस्य तथेहापीत्यर्थः । यद्यविशेषेणेत्यस्य सर्वकार्यार्थमित्यर्थस्तर्हि नेत्याह विशेषेणचेत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरत आह । किंयत्सर्वेषामिति । यद्यपि स्मायाद्यपि न सर्वेषां कार्यं उभभवदादावसंभवात् । तथाप्यन्तर्गणानाश्रयणेन विधीयमानं कार्यमिति तदर्थो बोध्यः । न संनिवेशेति । न सामान्यविशेषसंनिवेशापेक्षमित्यर्थः । अविशेषेणेति । संज्ञोपसर्जनयोरपीत्यर्थः । न गणेति । न गणपठितत्वाकारेणेत्यर्थः । भाष्ये (सर्वादीना) न्तदन्तर्भूतानां त्यदादिप्रभृतीनाम् । (आनन्तर्येण) आनन्तर्योपलक्षितत्यदादीनामित्यादिरूपेणेत्यर्थः । किं प्रयोजनमिति । क्व प्रयोजनमित्यर्थः । असंज्ञायामिति । योगविभागो गणसूत्रे नाष्टाध्यायीस्थे तस्य जसि विभाषाविधायकत्वादिति बोध्यम् । स्वमज्ञातीत्यादावपीदमनुवर्त्तत इति न दोषः । सर्वादीनीत्येवं यानीति । सर्वादीनि शब्दरूपाणि इत्येवं सर्वविश्वेत्यादिक्रमेण यानि पञ्चत्रिंशदनुक्रान्तानि तानीत्यर्थः । प्रत्याख्यायतेइति । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थमपि सूत्रं तत्रानुप्रयुज्यमानकार्यान्तरार्थं परिभाषारूपं ज्ञातव्यमिति भावः । नन्विति । अन्यथा समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद् गृह्यमाणादेव प्रातिपदिकात्स्यात् । प्रत्ययग्रहणे च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययान्तादेव स्यान्न तु तदन्तादिति भावः । अनेन चोत्तरत्र तदन्तविधौ ज्ञापिते उपसर्जने निषेधात् प्रधान एव स फलवानिति प्रधानेनेत्युक्तम् । कौम्भकारेयइति । अणन्तत्वेन कारशब्दादेव ङीपि काशीशब्दस्येव स्त्रीप्रत्ययान्ततया तत एव स्त्रीभ्योढकि तस्यैव ढक्यङ्गत्वाद्वृद्धिः स्याद् न कुम्भस्येति भावः । तदन्तविधौ तु समुदायान् ङीपि तत एव ढकि समुदायस्या-

तानि द्रष्टव्यानि। उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः। अनुपर्जनादित्येष योगः

कौम्भकारेय इति यथा स्यादिति न चाणिति कृद्ग्रहणं तद्धितो ऽप्यणस्तीति। नैतदस्ति। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमाभावात् कारशब्दादपि ङीपि कुम्भकारीशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढग्भविष्यति। अनुपसर्जन अ अदिति। सुपां

कृत्वात्कुम्भशब्दे वृद्धिः सिध्यति। ननु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् तदन्तविध्यभावेपि कौम्भकारेयः सिद्धो ऽत आह। नचेति। कृत एव ग्रहणे सा, न तु कृदन्तग्रहण इति भावः। नैतदस्तीति। न च कदा चित् कारीशब्दादपि स्यात्। कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्यापत्येनान्वयाभावात्। नन्वेवं कुम्भकारीत्यत्र ङीबेव न स्यात्। कुम्भेनैकार्थीभूतस्याणन्तस्य केवलस्य स्त्रीत्वेनायोगात्। अत एव सूत्रारम्भे न कदा चिदपि कारशब्दान् ङीप्। यस्य च विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो न तदणन्तमिति चेन्न। समन्तपूर्वग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात्॥ नचैवं बहुकुरुचरेत्यादावतिप्रसङ्गवारणायायं निषेधोऽपि सार्थक इति वाच्यम्। टिड्ढाणञित्यादौ उपात्तस्य टिदादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनादोषात्। पूर्वत्रोपात्तं तदन्तस्य स्त्रीत्वेन विशेष्यते। उत्तरत्र चोपात्तमेवेत्यत्र व्याख्यानमेव शरणमिति वदन्ति। परे तु प्रत्याख्यायत इत्यस्य वार्त्तिककृतेति शेषः। अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र वार्त्तिकं तद्रीत्याऽस्य तेन सिद्धिरित्याशयः। अनुपसर्जनादिति किमर्थं बहुकुरुचरा तदन्तविधिना प्राप्नोति। अत उत्तरं पठति अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकमिति तत्र भाष्यकृदवतारणेनान्त्यभाष्येण च तस्य वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्वप्रतीतेः। यत्तु तदुत्तरं वचनद्वयं ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्यातिधीवरी। पूर्वसूत्रनिर्देशो वा ऽऽपिशला ब्राह्मणीति तत्त्वाचार्यदेशीयस्य। तत्राद्यस्य पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधेपि उत्तरत्र तदन्तविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्त्याऽस्य सार्थक्यानुपपादनात्तदुक्तित्वम्। अन्त्यं तु स्त्रियामित्यस्याविशेषणत्वात् स्त्रियां योविहित इत्यादिना भाष्य एव दूषितम्। तेनाद्यस्यैव वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्वं बोधितम्। इदन्तर्हि प्रयोजनम्। प्रधानेन तदन्तविध्यर्थमिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजनमुक्तमिति न विरोधः। अयं हि तत्र भाष्याशयः। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेपि कदा चित् कारीशब्दादपि स्यादिति पक्षे कुम्भकारेय इत्यस्यापत्तिः। यदुक्तं कुम्भेनेत्यादि तत्तुच्छम्। निष्कृष्यापत्येनैकार्थीभावाभावेपि समुदायेनैकार्थीभावे ऽवयवेनापि तस्यैव सत्त्वात्सामर्थ्यक्षतेः। विशिष्टसंबन्ध्यपत्ये विशेष्यसंबन्धस्याव्याहतेश्च। अनभिधानेन प्रत्याख्यानन्तु न चमत्कारकारि। अत एव परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे तदेकदेशगार्ग्यशब्दात्प्रत्यये परमगार्ग्यायण इति येनविधिरिति सूत्रे भाष्ये उदाहृतमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः। न च तदन्तविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलादपि ङीब् दुर्वारः। अनुपसर्जना-

प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंभन्त्स्यामः । अनुपसर्जन अ आदिति । किमिदं अ अदिति । अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ । यद्येवम् अतियुष्मद् अत्यस्मद् इति न सिध्यति । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । अनुपसर्जन अ अ आदिति । अकारान्ताद् अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ ।

सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अ अ अदिति । अकारेणाकारात्कारौ विशेष्येते । अकारात्परौ यावकारात्कारौ तावनुपसर्जनस्येत्यर्थः । पञ्चम्या अदित्ययं तु युष्मदस्मद्भ्यामनकारान्ताभ्यां विधीयतइति परिभाषानुपस्थानादुपसर्जनाभ्यामपि भवति । त्यदादीनाम इत्ययमकारात्परस्य हलः स्थाने विधीयतइति अकारान्तात्परो ऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितादित्यत्र न भवति । एवं तु प्रियौ द्वावस्येति बहुव्रीहौ कृते अकारान्तादविधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति । तद्रोस्ससस्साविति च सत्वमविशेषितमित्युपसर्जनस्यापि प्राप्नोति । तत्रायं समाधिः । त्यदादीनाम इत्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तत्साहचर्याद् द्विशब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते । सत्वविधौ च तथाविधानामेवानुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः ।

दित्येतत्सामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः । मुख्यव्यपदेशिनो ऽभावे एव तदतिदेशप्रवृत्तेश्च । न च स्त्रीप्रत्ययेषु तदादिनियमाभावेन कारीशब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽनपायात्तस्मादपि कदाचिड् ढक् स्यादेवेति वाच्यम । यतः प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न न्यूनस्य । अस्यापत्यमिः एरपत्यमित्यर्थे यञिञोश्चेति फको ऽनापत्तेः । एवञ्च तन्निषेधेनानेन तस्यैव सङ्ग्रहो नत्वतद्व्यावर्त्यस्य न्यूनस्य । अयमधिकारोप्यत्रार्थे ज्ञापक इत्याहुः । एकपदत्वे तूद्देश्यविधेयभावानुपपत्तेराह । सुपामिति । अअअदित्यत्र अ इति लुप्तपञ्चम्यन्तं तदाह । अकारादिति । अकारान्तादिति भाष्ये ऽन्तग्रहणन्तु फलितार्थपरं यथा कथञ्चिद् न त्वत्र तदन्तविधिरिति भ्रमितव्यम् । विशेष्यासंनिधानात् । प्रायेण भाष्येपि अकारादकारात्कारावित्येव पाठः । शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्वपक्षे विधानोत्तरमकारात्परत्वसंभवादाह । विधीयतइति । तदुक्तं भाष्ये (शिष्यमाणाविति) । (अपरिहृतमेवेति) । एवञ्चैतदपरितोषाद्भाष्ये पक्षान्तरमिति भाव इति केचित् । परे तु इदं समाधानं सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थं प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यैवार्थस्य डतरादिविषये तस्य प्रधानेपि तदन्तप्रवृत्तिरिति विशेषं बोधयन् तद्द्वारकयुक्त्यैवोपसर्जनेपि व्यावृत्तिरित्येवं रीत्या तत्फलकत्वाभावमुपसर्जनप्रतिषेधस्य बोधयितुमेकदेशी पक्षान्तरमाह । (अथवेति) । अन्त्यं समाधानद्वयन्तु साधारणमित्याहुः । स्वार्थ द्वारेणेत्यादेर्विवरणन्तदर्थ गतेत्यादि । गृह्यमाणविभक्तेरिति संबन्धसामान्ये षष्ठी । तेन विभक्तौ विधीयमानत्यदाद्यत्व-

अथवा अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति । यद्येवं परमपञ्च परमसप्त षड्भ्यो लुगिति लुग् न प्राप्नोति । नैष दोषः । षट्प्रधान एष समासः । इह तर्हि प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन अनङ् न प्राप्नोति । सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते

अतिसर्वायेत्यादौ त्वविशेषकार्यमपरिहृतमेव । गृह्यमाणविभक्तेरिति । गृह्यमाणानां त्यदादीनां डतरादीनां च स्वार्थद्वारेण संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः । यद्येवमिति । गृह्यमाणाद् विहिताया विभक्तेरित्येवं संबन्धं मन्वानस्य प्रश्नः । आर्थः संबन्धो ऽत्र गृहीत इत्युत्तरे ऽभिप्रायः । यद्येवं पञ्चकाः शकुनय इति कनः स्वार्थिकत्वाज्जसो लुक् प्राप्नोति । उच्यते । कनि कृते शब्दान्तरत्वान्नान्तत्वाभावान्नायं षट्संज्ञक इत्यदोषः । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र त्वङ्केन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति । प्रियसक्थ्नेति । सक्-

---

थ्नोऽपि सङ्ग्रह इति भावः । षड्भ्य इति षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति मन्वानः शङ्कते । यद्येवमिति । कनः । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घेत्यनेन विहितस्य । कनीति । कनि कृते कन्नन्त एव सङ्ख्यावाचो न प्रकृतिः स च न नान्त इति षट्त्वाभावात्ततः परस्य जसो न लुगित्यर्थः । षड्भ्य इति पञ्चम्येव षड्भ्यः परयोः प्रत्यासत्त्या षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिनोर्लुगित्यर्थ इति भावः । युष्मदित्यादिसिध्यतीत्यन्तग्रन्थो ऽत्र पुनरुक्तः। अनुपदमग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । परे तु गृह्यमाणविभक्तेरित्यस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्यन्नार्थः। अदड्विषयमेतत् । कतरान्तस्यानभिधानमभिप्रेत्य,तस्माद्ड्भावएवेष्ट इत्यभिप्रेत्य वा। तुल्यन्यायात् षड्भ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेति तत्रातिप्रसङ्गं शङ्कते। यद्येवमिति । परमपञ्चेत्यादेर्लोके गणनायां व्यवहाराभावेन षड्त्वाभाव इति लुगप्राप्तिरिति प्रश्नः । सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्त्येव । गणनायां प्रसिद्धानामेवेह सङ्ख्यावाचिनां ग्रहणमित्यत्र न मानमित्युत्तरं, पञ्चम्यन्तस्य त्वदुक्तसंबन्धेन विभक्त्याऽन्वयोदुरुपपादः । आवृत्तौ मानाभावश्च । षट्प्रधान इत्यस्य त्वदभिमतषडर्थप्रधानोऽतःसमुदायोपि षट्संज्ञक इत्यर्थः । षष्ठ्यन्तस्थलेपि विहितत्वसबन्धेनान्वय इत्याशयेन शङ्कते । इह तर्हीति । वैषम्यमुपपादयन्स्वाशयमाह । इहतावदित्यादिर्नेति भा-

---

* अपरिहृतमेवेति । विवरणकारास्तु इदं समाधानं सर्वाद्यान्तर्यकार्यार्थे प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यैवार्थस्येत्याहुः । इतरे तु भाष्ये ऽनुपसर्जनेत्यांद्युपलक्षणं डाबुभाभ्यामित्यतो ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः । तत्र चान्यतरस्येति छित्वा तस्यार्श आद्यजन्तत्वं परिकल्प्यान्यतरशब्दघटितसर्वादिसमुदायपरत्वे सिद्धे गत्यर्थस्यामतेर्ज्ञानार्थत्वादाम्शब्देन यत्र संज्ञाविधावन्यतरशब्दघटितसमुदायस्योपादानं तत्रानुपसर्जनस्य तस्य ग्रहणं बोद्धव्यमित्यर्थस्य कथं चिल्लाभेनातिसर्वायेत्यादावविशेषकार्यमपि सुपरिहरमेवेत्याहुः ॥

प्रकृतविभक्तौ तद्भवति । यद्येवमतितद् अतितदौ अतितद इति अत्वं प्रा-
प्नोति । तच्चापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् डतरादिभ्यः प-
ञ्चभ्य इति पञ्चमी अङ्गस्येति षष्ठी तत्राशक्यं भिन्नविभक्तित्वाद् डत-
रादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम् । तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयि-
तुमन्यदतो विहितात्प्रत्ययाद् डतरादिभ्यो यो विहित इति । इहेदानीम-
स्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति । त्यदादीनामो भवतीति । अस्थ्यादी-
नामित्येषा षष्ठी अङ्गस्येत्यपि । त्यदादीनामित्यपि षष्ठी अङ्गस्येत्यपि । तत्र
कामचारः । गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा । यावता काम-
चारः । इह तावदस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेष-

---

थिशब्दश्शकटावयववचनो ऽत्रेति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति समासान्तो न कृतः ।
प्रकृतविभक्ताविति । अङ्गार्थसंबन्धिन्यां विभक्तावित्यर्थः । तच्चापीति । गृह्यमाण-
विभक्तेरिति सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते इति च । डतरादिभ्यो यो विहित इति । अ-
र्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम् । तेन परमकतरदित्यत्रापि भवति । युष्मदस्मद्भ्यां
ङसो ऽशित्यत्र तु प्रकरणे ऽङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यते अर्थद्वारेण युष्मदस्मद्भ्यां तु
परत्वमात्रेणेत्यतियुष्मदित्यादावपि कार्यं भवति । अतिस इति । शोभनः स इति

ध्यार्थमाहुः । शकटेति । स च न स्वाङ्गमिति भावः । अङ्गार्थेति । प्रकृतशब्देनाङ्ग-
म् । एतच्चापीति वक्तव्ये तच्छब्दनिर्देशादव्यवहितपरामर्शोऽपिनाव्यवहितस्य चेत्याह ।
गृह्यमाणेत्यादि । अर्थद्वारकमिति । डतरादिभ्यो विहितो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकस्य-
मोरित्यर्थः । तदर्थकप्रत्ययविधानेऽर्थस्यापि विधानमस्तीत्यभिमानः । डतरादिभ्य
इत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वे तु भिन्नविभक्तित्वादिति भाष्यविरोधः । परे तु विधानस्य सर्वथा-
ऽसत्त्वेऽपि विधानमाश्रयितव्यमिति स्वग्रन्थविरोधस्तस्माद्विहितविशे-
षणाश्रयणेनार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यमिति स्वग्रन्थविरोधस्तस्माद्विहितविशे-
षणमिति यथाश्रुतमेव भाष्यम् । परमकतरदित्यत्रादडादेशे न भाष्यान्तरं मानम-
स्ति । प्रकृतभाष्यन्तु विपरीतं तदभावबोधकमेवेति प्रामाणिकाः । त्यदादिप्रकृति-
कविभक्तावित्यर्थं मत्वा शङ्कते । यद्येवमिति । उक्ताशयेनाह । त्यदादिप्रधानइति ।
यत्तु अङ्गस्येति सूत्रेतोभिसऐसित्यादौ विविभक्तित्वादसंबन्धमाशङ्क्याङ्गनिमित्तं यो
भिसिति संबन्धं वक्ष्यति तेन न्यायेनात्रापि संबन्धसंभवादियमेकदेश्युक्तिस्तस्मा-
त्तद्व्याख्यानुसारात् षड्भ्यो डतरादिभ्य इति सूत्रद्वये विहितविशेषणं भाष्यसंमतं त-
स्यार्थस्य लक्ष्यविरोधेन भाष्यकृता दूषणाकरणादित्याहुः । भाष्ये प्रकारविषयेऽपि
समाधानं वक्तुमाह । (इहेति) । इहतावदिति । लक्ष्यानुसारश्च तत्र तत्र तथा
तथा व्याख्याने बीजम् । अङ्गस्य विभक्तावित्यादेश्चाङ्गार्थगतार्थप्रतिपादकविभक्ता-
वित्याद्यर्थः । षष्ठ्यन्तत्वेन तथान्वयस्य सूपपादत्वादिति भावः । नञ्समासेऽपीति

यिष्यामः । अस्थ्यादिभिरनङम् । अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवति अस्थ्यादीनामिति । इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः । अङ्गेनाकारम् । त्यदादीनां विभक्तावो भवति अङ्गस्येति । यद्येवमतिसः अत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । त्यदादिप्रधान एष समासः । अथवा नेदं संज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदम् । सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठेते । यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति । सर्वनाम्नः स्मै । आमि सर्वनाम्नः सुडिति । अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते । सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै भवति । सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुड् भवति । यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति । एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयः । तस्मिंस्तस्मिन्विषये यो यः शब्दो वर्तते तस्य तस्य तस्मिंस्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्व-

---

प्रादिसमासः । नञ्समासे ऽप्यसः । अषट् । अकतरदिति भवति । सर्वेषां यानीति । स्वविषयापेक्षया सर्वनामत्वं बोद्धव्यम् । यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वं न तु सर्वादीनि परस्परं पर्यायतां यान्ति । भिन्नार्थत्वात् । एतेषां चापीति । ततश्च

उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति भावः । अतिकतरदित्युक्तरीत्या चिन्त्यमेव । अत्रापि पचेतिसर्वायेत्यादौ दोष एव । परमसर्वत इत्यादिसिद्धये तदन्तस्यापि सर्वनामत्वावश्यकत्वेन सर्वनाम्नो विहितस्य ङेः स्मै इत्यर्थेऽपि स्मै भावस्य दुर्वारत्वात् । अतोप्येकदेशयुक्तिरिदं पक्षद्वयमतः सर्वसाधारणं समाधिमाह । भाष्ये (ऽथवा नेदमिति) । द्वन्द्वे चेत्यादिभिश्च सर्वादित्वस्यैव निषेधस्तत्प्रयुक्तकार्याभावे पर्यवस्यति । एवं विकल्पोपीत्यभिमानः । ननु सर्वार्थवाचकत्वं न पूर्वादिशब्दानामित्यसङ्गतमेतदत आह । स्वविषयेति । लोकनिरूढप्रवृत्तिनिमित्तेन या अभिधेया व्यक्तयस्ताः स्वविषयः । ननु सर्वादिगणपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन पर्यायत्वाद्वृथायं व्याख्यानक्लेशोत आह । नत्विति । नन्वेवं घटादिशब्दानामपि स्वविषयापेक्षसर्वनामत्वाद् घटायेत्यादौ स्मैभावाद्यापत्तिरिति चेन्न । तद्विधायकेषु सर्वनामग्रहणसामर्थ्येन सकृद्गृहीतशक्त्यैव स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धानेकजातीयार्थबोधकानामेव सर्वनामपदेन ग्रहणात् । एतदेव ध्वनयितुं सर्वेषां नामानीति बहुवचनान्तपूर्वपदको विग्रहो दर्शितो भाष्ये । भाष्ये (संज्ञोपसर्जने चेति) । संज्ञा त्वेकद्रव्यनिष्ठत्वान्न सर्वेषां नामोपसर्जनमपि पदान्तरार्थसंसृष्टार्थवृत्तित्वान्न प्राधान्येन सर्वेषामुपस्थापकं नामपदस्वारस्येन तथैव लाभादित्यर्थः । उपसर्जनांशे विशेषे इत्यस्य विशेषणे इत्यर्थः । भाष्ये (एतेषाञ्चापीति) दूषणान्तरम् । एतेषाञ्चापि । घटादिशब्दानामपि । एकैकस्य । तस्य तस्यापि । स स विषयः । सर्वाद्यर्थो

नामकार्यं प्राप्नोति। एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते संज्ञा च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयम्। सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि। सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि। सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जने च वि-

---

सर्वस्मिन्नोदन इत्योदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति। सामानाधिकरण्यादनयोः। ननु प्रतिनियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभिहितं ओदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतोऽयं प्रसङ्गः। तत्रेदं दर्शनम्। सर्वशब्दोऽपि ओदनार्थावग्रहेण प्रवृत्त ओदनशब्दोऽपि सर्वशब्दार्थावग्रहेण। प्रतिपत्ता तु केवलात्सर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते रूपसादृश्यान्नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानम्। तत्रैकस्य सर्वनामकार्यं भवति नापरस्येति प्रमाणाभावादतिप्रसङ्ग उद्भावितः। एकशेषनिर्देश इति। ननु सहविवक्षाया अभावात् कथमेकशेषः। एकशेषफलत्वात्तन्त्रन्याय आवृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते। अथवा आकृत्याभिधानपक्षे

विषयः। तस्मिंस्तस्मिन्विषये। सर्वाद्यर्थरूपे विषये। यो यः शब्दो, घटादिशब्दो वर्त्तते। तस्य तस्य, घटादिशब्दस्य सर्वाद्यर्थे वर्त्तमानस्येत्यक्षरार्थः। तद्व्याचष्टे। ततश्चेति। पदैः पदार्थानभिधायाकाङ्क्षादिमूलकशक्तिवशात्संसृष्टवाक्यार्थप्रतीतिर्जन्यत इत्यभिहितान्वयवादे शङ्कते। नन्विति। गुणद्रव्यादिसमुदायात्मके वस्तुनि प्रतिनियता ये भागाः प्रवृत्तिनिमित्ताख्यास्तदभिनिवेशित्वात्तद्वाचकत्वाच्छब्दानामित्यर्थः। योग्येतरान्विते पदानां शक्तेः स्वार्थवत्पदान्तरार्थोऽपि स्ववाच्य इत्यन्विताभिधानमाश्रित्य परिहरति। तत्रेति। अवग्रहः। क्रोडीकारः। न प्रतिपद्यते। निश्चिततयेति शेषः। रूपसादृश्यादिति। ओदनव्यतिरिक्तार्थान्वययोग्यसर्वशब्दरूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। तत्प्रतिपत्त्यर्थम्। निर्धारितविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्। अपरे तु पदे पदैकदेशप्रयोगवद् यदा सर्वस्मिन्नोदने इति वाक्ये प्रयोक्तव्ये ओदने इति वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते प्रकरणाच्च तत एव पदात्तादृशवाक्यार्थबोधस्तत्र दोष इति भाष्याशयः। यथा च पदशक्तिग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्र शक्तिग्रह इति पस्पशायां कैयटेनोक्तम्। तथा वैयाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे वाक्यस्य शक्त्यङ्गीकारेण तत्र तत्तत्पदार्थालिङ्गिते समुदितस्य शक्तिग्रहकालेवयवभूतैकैकपदस्यापि तत्रशक्तिग्रहेणैकैकपदादपि तादृशविशिष्टार्थबोध इति इग्यण इतिसूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। आकाङ्क्षावादान्ते च मञ्जूषायां निरूपितमित्याहुः। अतिप्रसङ्ग उद्भावित इति। न च सर्वनाम्नः स्मै इत्यादौ सर्वादेः स्मै इत्याद्येव सूत्राणि सन्त्विति न कृत्स्नादिषु दोषः। अपाणिनीयत्वापत्तेः। भाष्ये (एवंतर्ह्युभयमिति)। सहेति। एकैकस्योद्देश्यत्वविधेयत्वसत्वात्सहविवक्षाभाव इत्यर्थः। अर्थद्वयबोधेच्छया एकस्य सकृदुच्चारणमिह तन्त्रम्। अत्रोच्चारणं तन्त्रेण बोद्धृबोधस्तु पुनरनु-

शेषे ऽवतिष्ठते । अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वेषां नामानीति चातः सर्वनामानि । संज्ञोपसर्जने च विशेषे ऽवतिष्ठेते । अथोभस्य सर्वनामत्वे को ऽर्थः । उभस्य सर्वनामत्वे ऽकजर्थः* उभस्य सर्वनामत्वे ऽकजर्थः पाठः क्रियते । उभकौ । किमुच्यते ऽकजर्थ इ-

---

एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेकशेषशास्त्रं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं भवतीति सहविवक्षामन्तरेणापि भवत्येकशेषः । संज्ञोपसर्जने चेति । यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवावतिष्ठते । उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहद्वा अतिक्रान्तार्थविशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्ति भवत्यातिसर्वायेत्यत्र । वाक्ये त्वसंसृष्टार्थत्वात् स्वार्थमात्रं प्रतिपादयतो न विशेषे ऽवस्थानम् । यतो न लघीय इति । शब्दव्यवहारो लघुस्ततोऽपि लघीयो नाम । तत्र गुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनांविशिष्टो धर्मो ऽनुमीयते

सन्धानेनेत्याशयेनाह । आवृत्तिर्वेति । आवृत्तिस्त्वित्यर्थः । प्रत्याख्यातमिति । लौकिकप्रयोगाङ्गत्वेन निराकृतमित्यर्थः । प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति । तच्च सर्वशब्दस्य यावत्त्वम् । इदमुपलक्षणम् । अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारेण स्वविषयाणां सर्वेषामर्थानां प्राधान्येन बोधकत्वं सर्वनामत्वमित्यस्यार्थस्य। स्वरूपमात्रोपकारीति । स्वरूपमात्रप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः । अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति । एवञ्च प्राधान्येन न सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः । जहत्स्वार्थत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यम् । भाष्ये (अथवामहतीति)। अयं भावः । अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासंज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणेनुकरणम्। तन्न संज्ञायास्तत्त्वाभावः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्यापि न प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वं, नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात् । उपसर्जनं हि इतरविशेषणतयैव स्वार्थोपस्थापकम् । सर्वादीनि तदन्तानि च सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीत्यर्थः सूत्रस्य। तदन्ते च तत्प्रधानसमासेवयवीयतादृशशक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं विशेष्यतयास्त्येवेति दिक् । ततोपि लघीयो नामेति । संज्ञेत्यर्थः । तन्नाम संज्ञा यतोन्यद् लघुतरं नास्तीत्यन्वयो भाष्ये । यद्वा संज्ञा च नामेति पर्यायप्रदर्शनम् । तच्च यतो नान्यल्लघीयस्तत् । एवञ्च संज्ञायां सर्वतः शब्दव्यवहाराल्लघीयस्त्वं सिद्धम्। लघ्वर्थमित्यस्य लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । नन्वन्वर्थसंज्ञत्वं नाम योगरूढत्वं तत्र योगार्थस्य रूढ्यर्थेनैवान्वयनियमात् पृथगुद्देश्येनान-

ति न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि । अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात् * । अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः । किं कारणम् । द्विवचनटाब्विषयत्वात् । उभशब्दो ऽयं द्विवचनटाब्विषयः । अन्यानि च सर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचनेषूच्यन्ते । यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाब्विषयः क इदानीमस्यान्यत्र भवति । उभयोन्यत्र । उभयशब्दो ऽस्यान्यत्र भवति । उभये देवमनुष्याः । उभयो मणिरिति । किञ्च स्याद् यद्यत्राकज् न स्यात् । कः प्रसज्येत । कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः । उभशब्दोऽयं द्विवचन-

---

नूनमेतानि संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि । यतस्तदनुरूपा तेषां संज्ञा कृतेति सर्वनामकार्यमन्तर्गणकार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवति न संज्ञोपसर्जनानाम् । अन्याभावइति । टाब्विषयत्वमपि न द्विवचनादन्यत्र बोद्धव्यम् । तत्रोभादुदात्तो नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयपुत्र इत्यादि भवति । द्विदण्ड्यादिभ्यश्चेत्यत्र

न्वयात् कथं सर्वार्थवाचकानामेव संज्ञेत्यत आह । अनुमीयतइति । नूनमेतानीति । गणपठितानीत्यर्थः । भाष्ये (ऽथोभस्येति) । उभयत इत्यादेरुभयशब्दपाठेनैव सिद्धेरिति भावः । (द्विवचनविषयत्वादिति) भाष्यस्य द्विवचनसत्त्वे एवोभशब्दः साधुरित्यर्थः । द्विवचनासत्ता च वृत्तिविषय एवेत्याशयेन कैयटे वृत्तिविषये इत्युक्तम् । कइदानीमिति । अस्योभशब्दस्यार्थप्रतिपादकः कः शब्दोन्यत्र तसिलादिविषये द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थः । ननु टाबन्ते सर्वनाम्नः स्याडित्याद्यन्यसर्वनामकार्यसंभवोस्त्येवेत्यत आह । टाब्विषयत्वमपीति । अन्याभाव इत्यत्र हेतुत्वेनोपादानादिति भावः । एवञ्चोभशब्दः केवलद्विवचनविषयष्टाप्सहितद्विवचनविषयोवेत्यर्थ इति टाब्ग्रहणमनुवादमात्रं नापूर्वमिति तात्पर्यम् । द्विवचनटाब्विषयत्वे उपपत्तिमाह । तत्रेति । द्वित्रिभ्यामिति सूत्रस्थवेत्यस्यास्वरितत्वादेवाननुवृत्तौ तयप्स्थानिकत्वेनायचस्तद्विकल्पे नैव वाक्यसिद्धौ फलाभावेन महाविभाषाया अप्यसंबन्धसिद्धौ प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तन्निवृत्तौ दोषाच्च नित्यग्रहणं योगविभागेन स्वार्थिकानादेशभूतायच्प्रत्ययान्तरविधायकमिति भावः । अत्र च नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधाद्विकल्पाननुवृत्तिः । अयमप्याद्युदात्त एव प्रत्ययसंबद्धोदात्तग्रहणानुवृत्तेः । वृत्तिविषये इति । अत एवोभौ साभ्यासस्येति निर्देशः सङ्गच्छते । इदं च सूत्रं योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद् उभावविति निर्देशाच्च उभयोन्यत्रेति वार्त्तिकाच्च द्विवचनाश्रवणं यत्र तत्रैव प्रवर्त्तते नान्यत्र तेन नातिप्रसङ्गः । उभयोन्यत्रेति । द्विवचनविषयत्वाभावसंभवनायामिति भावः । लुग्विषये लका विषयस्यैवापहारान्न दोषः । संभावनानि-

टाब्विषय इत्युक्तम्। तत्राकचि सत्यकचस्तन्मध्यपतितत्वाच्छक्यते एतद्वक्तुं द्विवचनपरोऽयमिति। के पुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या। यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचनपरः। एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या। अवचनादापि तत्परविज्ञानम्। अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरो ऽयं

निपातनादुभा बाह्वीत्यादयः साधवः। कश्चेदानीमिति। रूपे स्वरे च नास्ति विशेषः। अवग्रहे च नास्त्यादरो न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः। उभकाभ्यां हेतुभ्यां उभकयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीये सिद्धे। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्। उभयशब्दोऽयमिति। द्विवचने ऽनन्तरे श्रूयमाणे उभशब्देन साधुना भाव्यं न लुप्ते न व्यवहिते। के पुनः सतीति। पूर्वस्य द्विवचनस्य लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधानात्। तत्र कविषये व्यवहितद्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम्। यथैव तर्हीति। ननु द्विवचनटाब्विषयत्वादित्यत्र टाप उपात्तत्वाच्चोद्यानुपपत्तिः। एवं तर्हि टाब्विषयत्वमेकवचनबहुवचनयोर्मा भूदित्येवमर्थमाप्यपि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम्। अवचनादिति। स्वार्थिकत्वादाप उभार्थस्याहा-

---

वेशाच्चोभशब्दस्य पाठाभावेप्युभयत इत्यादिसिद्धिः। अन्यथोभात्तसिलादेः कर्त्तुमशक्यतया द्विवचनस्य लुगभावे तद्विषयस्यैव सत्त्वेनायजनापत्तौ उभयत इत्याद्यसिद्धिः। मम तु यद्यत्र तसिलादिः स्यात् तर्हि लुगपि स्यादिति संभावनया विषयाभावसंभावना ऽस्त्येवेति न दोषः। इदमेव ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तम्। उभयोन्यत्रेति वार्त्तिके उभयशब्देन स्वार्थिकायजन्तस्यावयवार्थकायजन्तस्य च ग्रहणमिति भावः। रूपेइति। नन्वकचि उभशब्देन तद्विशिष्टस्य ग्रहणा दुभकाववयवौ यस्येत्यर्थे उभकयो मणिरिति प्रयोगः सिध्यति के तु नेति फले विशेषः स्पष्टः। एवमज्ञातोभयोर्घट इत्यर्थे ऽकचि उभकघट इति रूपम्। के ऽयचि उभयकघट इति स्यादितिरूपे विशेषः स्पष्ट एवेति चेन्न। भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात्। अत एव हरिणा उभयोन्यत्रेति वार्त्तिकमूलभूतं "उभयस्य द्विवचनं टाप् च लोपश्च यस्येति" व्याकरणान्तरसूत्रमुदाहृतम्। तन्मते ह्येषां प्रयोगाणामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यम्। स्वरेचेति। चित्स्वरप्रत्ययस्वराभ्यामुभयत्रापि अन्तोदात्तत्वस्यैव सिद्धेरितिभावः। उभकाभ्यामित्यादिर्वचनादित्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तः। पुनरग्रे दर्शनात्। श्रूयमाणइति। विषयशब्दलभ्योयमर्थः। श्रूयमाणत्वञ्च साक्षाद्भावरूपादेशद्वारा वेत्यन्यत्। व्यवधानादिति। द्विवचनविषयत्वस्याव्यवहितस्यैव निवेशादित्यर्थः। उभघटावित्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य साधुत्ववारणाय कविषये इति। एव-

भविष्यति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकादेशे कृते द्विवचनपरो ऽयमन्तादिवद्भावेन । अवचनादपि तत्परविज्ञानमिति चेत्के ऽपि तुल्यम् * । अवचनादपि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति । कथम् । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो ऽवि-

---

नादपि सिद्धा द्विवचनपरतेर्थः । केपि तुल्यमिति । द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते किं तर्हि द्व्यर्थाभिधानसमर्थ इत्यर्थः । उभयत उभयत्रेति त्रतसोरव्ययत्वाद् द्वित्वाभिधानसामर्थ्यं नास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव

स्वे तद्वचनाकरणलाघवार्थमुभशब्दपाठ इति भावः । भाष्ये (एवमाप्यपीति)! टापा व्यवधानादिति भावः । अन्तरेणापीति । दीर्घे तद्विशिष्टस्यान्तवद्भावेनोभशब्दत्वमिति भावः । आबन्तादेकवचनाद्यापत्तिस्तु नेत्याह । स्वार्थिकत्वादिति । एवञ्च तत एकवचनादौ द्विवचनविषयत्वं कथमिति न वक्तव्यमिति भावः । किं वक्तव्यमेतदित्यादिरन्तादिवद्भावेनेत्यन्तो ऽपाठः । अवचनादापीत्यस्य वक्तव्यत्वाभावेन किं वक्तव्यमिति प्रश्नासङ्गतेः । तथा भ्रमसूलको वा प्रश्न इति बोध्यम् । इत्यर्थेति । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिः तस्या इह शास्त्रे ऽनाश्रयणस्य संज्ञासंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तेः । अस्य लोकसिद्धव्यवस्थाबोधकत्वेन तत्र न्यायाप्रवृत्तेरिति भावः । ननूभकावितिवदु उभतइत्याद्यपि प्रसज्येतेत्यत आह । उभयत इत्यादि । तयोरव्ययत्वेन विभक्त्यन्तीयस्वार्थिकत्वेन चाधिकरणापादानशक्तिविशिष्यकबोधजनकत्वात् । द्विवचनत्वञ्च सङ्ख्याप्रकारकसंख्येयविशिष्यकबोधजनकत्वम् । अभेदविषयो वृत्तिविषयः । उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वं व्युत्पादयति । भाष्ये (कथं स्वार्थिका इति)। यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितो ऽविशिष्टा अन्यार्थविशिष्यकबोधाजनका अतः प्रकृतिर्गृह्यते अनेनेति प्रकृतिग्रहणं तेन प्रकृतिभूतोभशब्दग्राहकेण द्विवचनशब्देन तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रहणमित्यर्थः । तेनोभयत इत्या-

---

* उभयत इत्यादि । तयोर्विभक्त्यन्तीयस्वार्थिकत्वेनाधिकरणादिशक्तिप्रधानत्वात् । द्विवचनं च टाप्साहचर्यात्प्रत्यय एव तेनोभयोभावित्येवेति वि० । इदं शेखरविरुद्धत्वान्न नागेशाभिप्रेतमिति गाडेगिलजगन्नाथशास्त्रिचरणाः । स्वतन्त्रास्तु प्रकृतितो ऽविशिष्टा भवन्ति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि गृहणं भवतीति भाष्यास्वरस्येनागमानां मध्यपतितानां वा यथागम्यादिग्रहणेन ग्रहणं तथैव स्वार्थिकानामपि स्वप्रकृतिग्रहणेन गृहणमित्येव सिद्ध्यति । ततश्चोभशब्दत्वस्योभकशब्देपि सत्त्वेन तस्य च द्विवचनपरत्वेन नायच्प्राप्तिः । त्रलादेस्तु सप्तम्याद्यन्तं प्रकृतिरिति तद्विशिष्टे सप्तम्याद्यन्तवृत्तिधर्मारोपेप्युभशब्दत्वादेरारोपाभावात्तदन्तस्याव्ययत्वेन विभक्तेर्लुका लुप्यमानत्वाच्च न द्विवचनपरत्वसम्भावनेति सिद्ध उभयत्रेत्यादावयच् । उभयोभावित्यत्र तु भवत्येवायच् । जराशब्दात्के तद्विशिष्टस्य जरसादेशस्तु तस्यानिर्दिश्यमानत्वान्न । श्वशुरकादिशब्दायदादेरनिष्टत्वे ऽनभिधानाद्वारणीय इति वदन्ति ।

शिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति । अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि । भवतो ऽकच्छेषात्वानि * । भवतो ऽकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि । अकच् । भवकान् । शेषः । स च भवांश्च भवन्तौ । आत्वम् । भवादृगिति । किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह । तृतीयादयोऽपि दृश्यन्ते । सर्वनाम्नस्तृतीया च । भवता हेतुना भवतो हेतोरिति ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥ दिग्ग्रहणं किमर्थम् । न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । दि-

---

प्रयुज्यते न तूभशब्दः । एवं प्रत्याख्यातो ऽकजर्थ उभशब्दस्य पाठः । सर्वनाम्नस्तृतीयाचेति षष्ठीतृतीयार्थः पाठ इति के चित् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोपि पाठो न कर्तव्य इत्यन्ये । अथ भवत इति । अनकारान्तत्वात् स्मायाद्यभावात्प्रश्नः । शेष इति । पाठे सति त्यदादित्वाच्छेषो भवति । तृतीयादयो पीति । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनपेक्ष्यैतदुक्तम् । इदं तु प्रयोजनम् । भावतायनिः । भवद्र्यङ् । भवन्मयः । पूर्वनिपातश्च । भवन्मित्रः । भवतष्ठक्छसाविति वृद्धत्वात् ठक्छसौ । गुणवचनसंज्ञाबाधनं च । भवतो भावो मावत्यमिति मा भूत् ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥ दिग्ग्रहणमिति । एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसम्भवात्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः । वचनमन्तरे-

---

देर्व्यावृत्तिः । प्रकृतिग्रहणेनेत्यनेन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिर्ध्वनिता । द्विवचनष्टाप्साहचर्यात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतदर्थमेव टाब्ग्रहणन्तेनोभयोरुभावित्यत्र समासे भवत्येवायजित्याहुः । एवं प्रत्याख्यातइति । किञ्च अकजमात्रार्थत्वे उभाव्ययसर्वनाम्नामकजित्येव पाठेन सिद्धे संज्ञाप्रयोजके गणे पाठो व्यर्थः । साहचर्याच्च संज्ञादिव्यावृत्तिरिति बोध्यम् । (इदंत्विति) । भाष्ये आदिपदसंग्राह्यमित्यर्थः । भावतायनिरिति । सति पाठे त्यदादीनिचेति वृद्धत्वे उदीचां वृद्धादिति फिञ् । भवद्र्यङिति । विष्वग्देवयोश्चटेरिति चेन सर्वनाम्नोनुकर्षणादद्र्यादेशः । भवन्मय इति । नित्यंवृद्धेति मयट् । भवन्मित्रे बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरिति पूर्वनिपातः । भवतष्ठगिति । यचन्तनिवृत्तये वृद्धग्रहणं तत्रानुवर्तत इत्यर्थः । गुणवचनेति । एकसंज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञातः परा सर्वनामसंज्ञेति भावः ॥ २७ ॥ विभाषादि ॥ २८ ॥ एकस्मिन्निति । सर्वत्र परत्वात्प्रतिषेधे विकल्पवैयर्थ्यम् । सर्वत्र वा विकल्पे भावाभावयोस्तेनैव सिद्धत्वात्प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषयत्वासंभव इति भावः । भाष्ये (दिगुपदिष्टेइति) । दिक्शब्दोच्चारणेन विहित इत्यर्थः ।

गुपदिष्टे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः । अथ समासग्रहणं किमर्थम् । समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । दक्षिणदक्षिस्यै देहि । अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् । द्वन्द्वे मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधो भविष्यति । नाप्राप्ते प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते सा यथैव न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधते । एवं द्वन्द्वे चेत्येतमपि बाधेत । न बाधेत । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते न बहुव्रीहावित्येतस्मिन्प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते । द्वन्द्वे चेत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवमियं विभाषा न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते । द्वन्द्वे चेत्येतं प्रतिषेधं न बा-

---

णाभिमतो विषयभेदो न लभ्यतइत्युत्तरम् । समास एवेति । मुख्य इत्यर्थः । अन्यस्तु तत्कार्यलाभाय तद्व्यपदेशं लभत इत्यमुख्यः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वाद्यन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो नावयवानामिति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावः । येन नाप्राप्तइति । अयमत्रार्थः । न बहुव्रीहावित्यनेन सर्वः स्वविषयो व्याप्तः । द्वन्द्वे चेत्यनेन तु न व्याप्तः । विभाषा जसीति जसि विकल्पविधानात् । यदि चानेन द्वन्द्वे विभाषा स्याद् जस्यनुवाददोषः प्रसज्येत । बहुव्रीहौ

बहुव्रीहाविति शेषः । व्याप्यधर्मातिदेशे व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशात्समासोप्ययमत आह । मुख्यइति । दक्षिणदक्षिणस्येइति । आबाधेचेति द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ । नावयवानामिति । न बहुव्रीहावितिवद् द्वन्द्वे चिकीर्षित नेत्यर्थो न । यद्यपि द्वन्द्वेपि उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य प्राधान्येन तं प्रति बहुव्रीहेरिव द्वन्द्वस्य गुणत्वेन तदप्राप्तेरयमेवोचितस्तथापि त्यदादीनां द्वन्द्वाभावेनादन्ते काकचोरविशेषेण फलाभावात् । अन्यपर्यायत्वच्छब्दस्य सर्वनामत्वे न मानम् । बहुसंमतत्वात् । गणे तत्पाठस्य विभाषाजसोत्यस्यासङ्गतेश्चेति भावः । एवञ्चेदं सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेव । सूत्रकृता तदनभ्युपगमाद्वा कृतं तत् । अत एव कुक्कुटमयूर्यावित्यादावुपसर्जनत्वस्त्ववारणाय द्वन्द्वे नेति वचनमारब्धं गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये इति बोध्यम् । पुंवद्भावइति । इदं चिन्त्यम् । मात्रग्रहणेन सिद्धेः । ननु यथा बहुव्रीहौ द्वन्द्वे चेत्यप्राप्तावपीयं प्रवर्तते तथा द्वन्द्वे न बहुव्रीहावित्यप्राप्तेपीति किमुच्यते नचाप्राप्ते इतीत्यत आह । अयमत्रार्थइति । एवञ्च न चाप्राप्ते इत्यस्य भाष्ये बहुव्रीहावित्यादिः । द्वन्द्वेचेत्यस्य तु द्वन्द्वे इत्यादिः । एवञ्च बहुव्रीहौ सर्वत्र निषेधप्राप्तिर्द्वन्द्वे तु द्वन्द्वेचेत्यस्य न सर्वत्र प्राप्तिर्जसि विभाषया बाधादिति भावः । सर्वः स्वविषयइति । सर्वो दिग्बहुव्रीहिरित्यर्थः । न व्याप्तइति । सर्वो दिग्द्वन्द्व इति शेषः ।

धिष्यते । अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः । इह कस्मान्न भवति । या पूर्वा सोत्तरा अस्योन्मुग्धस्य सो ऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः । तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । यद्येवं, नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन । द्वन्द्वे कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव न बहुव्रीहाविति । द्वितीयं कर्तव्यम् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूत् । एकैकस्मै देहि । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समासइति वर्त्तते । तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः । समासो यो बहुव्रीहिरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवयवभूतस्याऽपि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात् । इह मा भूत् । वस्त्रमन्तरमेषां तइमे वस्त्रान्तराः । वसनमन्तरमेषां तइमे वसनान्तराः । वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः ॥ न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥ किमुदाहरणम् । प्रियविश्वाय । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति चैतत् ।

त्वनुवाददोषमलभमाना कृतार्था सती परत्वादियं विभाषा द्वन्द्वे चेत्यनेन बाध्यते । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । दिक्समास इति व्यपदेशो दिङ्नामानीति विहितस्य न्याय्यः । तत्र हि दिक्शब्दो ऽस्ति । वस्त्रान्तरेति । उपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककारस्य न सूत्रकारस्य । न बहुव्रीहावित्यारम्भात् तन्मतेनेदं प्रयोजनमुक्तम् । न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

युक्तान्तरमप्याह । यद्दिचेति । भाष्ये (यापूर्वा सोत्तरेति) । यद्यपि वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते । या पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धोत्तरयस्या इत्यर्थात् । एवञ्चोत्तराशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि समासे तदप्रतीत्या पूर्वापदस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकत्वेन गुणवाचकत्वाद् विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति बोध्यम् । तत्र हि दिक् शब्दोस्तीति । न च शेषग्रहणेनानेकग्रहणेन वा सिद्धे उभयोपादानेन पुनर्विधानद्वारा सर्वत्र विशेषविहितत्वात्सोपि प्रतिपदोक्तः । स्पष्टं चेदमान्महत इत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । पूर्वशब्द उत्तरशब्दः समस्यते इत्येवं विधानकल्पनेपि दिक्शब्दः समस्यत इत्येवं विधानकल्पने मा[illegible]भावेन तत्र दिक्शब्दाभावादिति भावः । भाष्ये (अवयवभूतस्यापीति) । प्रधानन्यायेनास्य न स्यात् । अस्य समूहं प्रति गुणत्वादिति भावः । तदेतदवयवपदेन सूचितम् । समूहावयवत्वादन्यपदार्थस्येति बोध्यम् । वसनशब्दो गृहवाचीति नैकशेषः । अन्तरशब्दस्य सर्वनामत्वेपि परनिपातो राजदन्तादित्वाद् बोध्यः । तन्मतेनेति । किं चावयवयोः सर्वनामत्वेपि द्वन्द्वस्य तत्वाभावेन सर्वनाम्नो ऽविहितत्वाज्जसो न दोष इत्ये-

बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति । तत्र विश्वप्रियायेति भवितव्यम् । इदं तर्हि द्व्यन्याय त्र्यन्याय । ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । नैष दोषः। वक्ष्यत्येतत् ।संख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति । इदं चाप्युदाहरणम् । प्रियविश्वाय । ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति । वक्ष्यत्येतत् । वा प्रियस्येति । न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । किं तर्हि । असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम् । किं प्रयोजनम् । अकज् मा भूदिति । किंच स्याद् यद्यत्राकच् स्यात् । को न स्यात्। कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः । व्यञ्जनान्तेषु विशेषः । अहकं पिता अस्य मकत्पितृकः । त्वकं पिता अस्य त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति । मत्कपितृकः । त्वत्कपितृक इति चेष्यते ।कथं पुनरिच्छताऽपि भवता बहिरङ्गेण प्रतिषेधेनाऽन्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधितुम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधिर्बाधते । गोमत्प्रिय

प्रियविश्वायेति । प्रियशब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते । द्व्यन्यायेति । संख्यायाः संख्येयपरतन्त्रत्वाद्विशेषणत्वं सर्वनाम्न एवेति नियमः कथमिति चेदुच्यते। विशेषणत्वात्सङ्ख्यायाः पूर्वनिपाते प्राप्ते एवमर्थमुपसङ्ख्यानं स्यात् सर्वनामसङ्ख्ययोः सन्निपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति । वक्ष्यत्येतदिति । नैष वाक्यार्थो यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः । व्यञ्जनान्तेष्विति । उपलक्षणमेतत् । द्विकपुत्रो द्वकिपुत्र इत्यत्राऽपि विशेषदर्शनात् । कथं पुनरिति । अन्तरङ्गत्वात्संज्ञानिमित्तेनाऽकचा तावद्भाव्यं पश्चात्पदान्तरसंनिधाने वर्तिपदार्थविशेषणान्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण बहुव्रीहिणेत्यर्थः । अन्तरङ्गानपीति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सामान्येन ज्ञापकम् । बहिरङ्गोऽपि समासाश्रयो विधिरन्तरङ्गं बाधते इत्यस्यार्थस्येति भावः । क्रियते

कदेश्युक्तिरिदं भाष्यम् ॥ २८ ॥ नबहुव्रीहौ ॥ २९ ॥ नियमः कथमिति । सङ्ख्यायां अपि तेन पूर्वनिपातविधानादिति भावः । प्राप्ते इति । सप्तमी विशेषण इत्यनेन । नैष इति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । नचैवं वार्तिके संख्याग्रहणं व्यर्थं विशेषणत्वादेव तस्य पूर्वनिपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । परिच्छेदकत्वरूपविशेषणतया अन्यत्रापि संभवात् । भाष्ये वृत्तिकारोक्तं सूत्रार्थमाह (नखल्वपीति)। अस्यार्थस्य यथा लाभस्तथा वक्ष्यते। बहिरङ्गत्वव्युत्पादनाय पदान्तरेत्यादि। वर्त्तिपदार्थविशेषणेति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहिणेति । ततो बहिरङ्गबहुव्रीहिनिमित्तकेन निषेधेनेति शेषः । सामान्येनेति । न लुग्विषयमेवेति भावः । उत्तरपदग्रहणं चात्र ज्ञापकं अन्तर्वर्त्तिसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निरूपयिष्यामः । गोमत्प्रिय

इति यथा । क्रियते तत्र यत्नः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति । ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीहाविति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । प्रियविश्वाय । उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम् । अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिकः । यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम् । गोनर्दीयस्त्वाह । अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ । त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति । प्रतिषेधे भू-

---

तत्रेति । लुग्विषयमेव तज् ज्ञापकमित्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते । अयं खल्वपीति । सूत्रोपारूढ एवायमर्थ इति प्रतिपादयति । अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्राऽयं प्रतिषेधो न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे । तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावात् । गोनर्दीयस्त्वाहेति । सूत्रप्रत्याख्यानमेतद् यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम् । स्वरः स्वाङ्गशिटा-

---

इत्यत्र लुका हल्ङ्यादिलोपो बाध्यते तेन नुम्दीर्घौ नेति भावः । भाष्ये (ननुचेहापीति) । वैयधिकरण्येन संबन्धाश्रयणसामार्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः । प्रथमार्थे सप्तम्याश्रयणेन सामानाधिकरण्येनैव सबन्धो न तु विद्यत्यध्याहारेणेत्याशयेनाह । अस्त्यन्यदिति । अत्रहीति । बहुव्रीहेर्विभक्त्युत्पत्तौ सर्वनामकार्यस्मायादिप्राप्तेरिति भावः । तत्रावयवनिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि बाध इति तात्पर्यम् । ननु एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशाः प्रथमार्थाः । अत एव द्वन्द्वे चेति निषेधः समुदायस्यैव । एवञ्च वाच्यवृत्त्या ऽसर्वाद्यन्तस्य निषेधो न लभ्यते इत्यत आह । भाष्ये (अयंखल्वपीति) । एतेन बहुव्रीहावित्यत्र चिकीर्षित इत्यध्याहारेण सिद्धे बहुव्रीहिपदस्य लक्षणा व्यर्थेति परास्तम् । तद्व्याचष्टे । सूत्रेति । भाष्ये (ऐकपद्यमे) कार्थीभावः । एककारकशक्तियोगो वा एकविभक्तित्वं बोध्यम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं यद्यो लभते तस्येदं ग्रहणमित्यन्वयः । तद्यत्र तादर्थ्यादिति पाठः क्वचित् । तत्र बहुव्रीह्यर्थवाक्ये संज्ञाया अप्राप्त्या तत्स्थपदपर्यन्तं लक्षणा बोध्या । तदेतद्बहुव्रीह्यर्थानि पदानीत्यनेन सूचितम् । ननु वाक्ये निषेधश्चेदहकं पितेति प्रयोगो न स्यात् किं च सुपरत्वाभावात्स्वाहौ न स्यातामत आह । अप्रयोगीति । तदेतद्वृत्तिकारोक्तं दूषयति । अकच्स्वरौ त्विति । एषा स्मृतिरविशेषात्सर्वप्रकरणविषया । सूत्रप्रत्याख्यानेति । समुदाये निषेधस्य महासंज्ञया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादिति भावः । एवञ्च महासंज्ञासिद्धार्थानुवादकं प्रपञ्चार्थं सूत्रम् । एवं द्वन्द्वे चेत्यपि सूत्रमिति सूत्रकृतो हृदयम् । यथोत्तरमिति । उत्तरोत्तरस्य बहुलक्ष्यदर्शित्वात् । स्पष्टञ्चेदं विभाषितकण्व्योरिति सूत्रे भाष्ये । एतेन सूत्रसार्थक्याय वृत्तिकारोक्त

तपूर्वस्योपसंख्यानम् * । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः । आढ्यपूर्वाय देहीति । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानाऽनर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् * । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम् । किं कारणम् । पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् । पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न चात्र व्यवस्था गम्यते ॥ तृतीया समासे ॥ ३० ॥ समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम् । अयं तृतीयासमासो ऽस्त्येव प्राथमकल्पिकः । यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं चेति । अस्ति च तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम् । अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय देहि । संवत्सरपूर्वाय देहि । ततो ऽसमासे । असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भ-

---

मदन्तानामित्याद्युदात्तत्वम् । आढ्यपूर्वायेति । अबहुव्रीह्यर्थं वचनम् । न चाऽत्रेति । प्राधान्येनेति भावः । अत्र हि पूर्वत्वमाढ्यत्वस्य विशेषणम् । यथाऽतिपूर्वायेति पूर्वार्थो ऽतिक्रान्तस्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न भवति संज्ञा । मयूरव्यंसकादित्वाच्चाऽत्र समासः । तृतीया समासे ॥ ३० ॥ अत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यलाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य ग्रहणे सति मासेन पूर्वायेति प्रयोगः साधुः । वाक्यभेदेन च मुख्ये समासे

व्याख्यानमेव प्रबलमित्यपास्तम् । थिडिति सर्वनाम । स्वरोदाहरणं विश्वप्रियायेति । भाष्ये (भूतपूर्वस्येति) । भूतपूर्वार्थकपूर्वाद्यन्तस्य समासस्येत्यर्थः । प्राधान्येनेति प्रयोगकालरूपस्यावधेर्झटिति बोधेन व्यवस्थासत्वेपि पूर्वार्थस्योपसर्जनत्वान् न भवतीति भावः ॥ २९ ॥ तृतीया ॥ ३० ॥ अयमपि समुदायनिषेध एव । सर्वाद्यन्ततृतीयासमासः सर्वनाम नेत्यर्थः । प्रयोगार्हस्येति । मासेन पूर्वाय देहीति भाष्योदाहरणादिति भावः । भाष्ये (तादर्थ्यादिति) च लोकदृष्टयोक्तम् । लोको हि तस्मादेव वाक्यात्तां वृत्तिं निष्पन्नां मन्यते । नन्वेवं सति समुदायस्य निषेधो न लभ्यते ऽत आह । वाक्यभेदेन चेति । आवृत्त्येति भावः । भाष्ये (अथवेति) । योगाङ्गमिति । योगरूपमङ्गमष्टाध्याय्या इत्यर्थः । तृतीयासमासे सर्वादीनीति । तृतीयासमासरूपाणि सर्वाद्यन्तानीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वशब्दस्य निषेधेपि समासस्य तदनिषेधादुदाहरणे स्मै स्यात् । अवयवस्य तत्वेपि ततो विभक्तेरविहितत्वान्न दोषः । समस्यु च्चारणन्तु सूत्रानुरोधादिति बोध्यम् । तृतीयायाः सर्वादीनीति । तृतीयान्तात्पराणी-

वन्ति। मासेन पूर्वाय देहि। संवत्सरेण पूर्वाय देहीति॥ विभाषा जसि॥ ३२॥ जसः कार्यं प्रति विभाषा अकाज्झ न भवति। द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधात्॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्॥३४॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात् *। अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। गणे पठितत्वात्।

निषेधः। अथवेति। पर्युदासाश्रयणात्समाससदृशस्य वाक्यस्य ग्रहणम्। पूर्वसदृशेति च प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते। विभाषा जसि॥३२॥ जसः कार्यं प्रतीति। जस इजसीति निर्देशादिकारेण ईकारस्य ग्रहणादित्याहुः। अन्ये तु कार्यकालत्वात्संज्ञाया जसः शीत्यत्रैवोपस्थानं मन्यन्ते। पूर्वपरा॥३४॥ अवरादीनां चेति। किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि यावता गण एवार्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं पठ्यन्ते। तत्र पूर्वादीनि नवेत्येव सूत्रं पाठितव्यम्। प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति। तेषामेवाऽत्र प्रत्यभिज्ञानाद् गण एवार्थनिर्देशः पाठविशेषणं भविष्यति। यथा तिङ्गो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककारा-

---

त्यर्थः। तद्बीजं दर्शयति। पर्युदासेति। भाष्ये पञ्चम्युपादानात्पूर्वंपदभूते नास्य प्रवृत्तिः। सदृशस्येति। प्रयोगार्हत्वेन समाससमानपदार्थकत्वेन च सादृश्यम्। प्रतिपदोक्तइति। तेन मासेन क्रताय पूर्वस्मै इत्यत्र तदर्थके मासपूर्वस्मै इत्यत्र च न दोषः। अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यान्सर्वादीन्विहाय पूर्वं एवोदाहृत इति बोध्यम्॥ ३०॥ ३१॥ विभाषाज ॥ ३२॥ इकारेणेति। तद्रूपस्य सर्वनामकार्यस्याभावाद् इति भावः। सूत्रे जसीति च लुप्तसप्तमीकं लुप्तद्वितीयान्तं वा। अन्येत्विति। जसीत्यस्य च जस्घटिते सर्वनामकार्यविधायकसूत्रे द्वन्द्वे विभाषेति संज्ञाविकल्पायोपतिष्ठते इत्यर्थ इत्यभिमानः। भाष्ये (ऽकज्भि न भवती) त्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधको कज् न भवतीत्यर्थः। क्रताकचा समासस्तु भवत्येव। तत्र सर्वाद्यन्तत्वादनेन विकल्पो भवत्येव। समुदायकुत्साविवक्षायां के नायं विकल्पः। द्वन्द्वस्य सर्वाद्यन्तत्वाभावादिति बोध्यम्॥३२॥३३॥ पूर्वपरा॥३४॥ भाष्ये (पुनः सूत्रपाठे इति)। गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः। ननु पूर्वादीनि नवेत्येतावत्युक्ते गणस्थग्रहणेन प्राप्तविभाषात्वे ऽभावतात्पर्यकत्वेन गौरवादर्थान्तरे एवाप्राप्तविभाषा स्यादत आह। तेषामेवात्रेति। नन्वेवमर्थविशेषलाभो न स्यादत आह। गणे एवेति। प्रकारार्थइति। वस्तुतो लघ्वक्षरत्वादजाद्यन्तत्वाच्च सूत्रे ऽवरशब्दस्यैव पूर्वनिपात उचित इत्याशयेनावरादीनामित्युक्तिर्वार्त्तिककृत इति बोध्यम्। ननु सर्वादीनीति व्यवहाराद् गणपाठस्य पूर्वता निश्चीयते ऽत आह। आदिशब्दइति। ननु गणपाठस्य निदर्शनार्थत्वे

गणे ह्येतानि पठ्यन्ते । कथं पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठः । अयं पुनः पाठ इति । तानि हि पूर्वादीनि इमान्यवरादीनि । इमान्यपि पूर्वादीनि । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स पूर्वः पाठः । अयं पुनः पाठ इति । यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति नवग्रहणं करोति । नवैव हि पूर्वादीनि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । व्यवस्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एवं

ऽभिप्रायः । अवरादीनामित्यत्र प्रकारार्थ आदिशब्दस्तेन पूर्वपरशब्दावपि गृह्येते । कथं पुनरिति । पूर्वं गणपाठो नियतसंनिवेशो व्यवस्थितः पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र प्रमाणाभावात् । आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो व्यवस्थावाची च तत्र सर्वादीनीत्यत्राऽऽदिशब्दस्य प्रकारार्थताऽपि संभवति । प्रकारार्थताप्रदर्शनाय पश्चादभियुक्ता गणान् पठन्ति । यदुक्तम् । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति । कृतादयश्च वृत्तिकारैर्निदर्शनार्थं पठिताः । तत्र वेदे मध्यमस्यामवमस्यामिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थताऽऽदिशब्दस्य सर्वादीनीत्यत्र संभाव्यत इति प्रश्नः । तानि हि पूर्वादीनीति । पूर्वकालपाठितत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दो ऽभिधीयते । तेनाऽयमर्थः । सर्वादीनीत्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः । प्रकारवाचित्वे हि कृत्स्नादीनामपि संज्ञा स्यात् । मध्यमस्यामिति तु व्यत्ययेन च्छान्दसः प्रयोगः । इमान्यवरादीनीति । अवरकालपाठात्पूर्वशब्दो ऽवरशब्देनोच्यते । तेन पूर्वं गणपाठः पश्चात्सूत्रपाठ इत्यर्थः । हेत्वभिधानमन्तरेणाऽशक्योऽयमर्थः प्रतिपत्तुमित्याह । इमान्यपीति । नवग्रहणमिति । तत्र हि

आदिपदस्य प्रकारार्थता स्यात् तदेव कुत इत्यत आह । तत्र वेद इति । प्रकारेति । सर्वनामकार्यवत्त्वमेव सादृश्यमिति भावः । छान्दसः प्रयोग इति । एवञ्च सर्वादीनीति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चय इति भावः । अत्र वदन्ति । तानि पूर्वादीनीत्यनेनैव गणपाठस्य पूर्वत्वे सिद्धे इमान्यवरादीनीति व्यर्थम् । अस्य हि पूर्वादीनीत्यर्थः कैयटाल्लभ्यते । न चायं सूत्रपाठस्य पुनः पाठत्वे साधकः । किं चेमान्यपि पूर्वादीनीति शङ्काप्यनुपपन्ना त्वदुक्तरीत्या हेतोरभिधानात् । एवञ्च हेत्वभिधानमन्तरेणेत्याद्यपि चिन्त्यमेव । तस्मादत्रादिशब्द आश्रयवाची भीष्मादिश्च सुयोधन इतिवत् । तानि गणपठितानि पूर्वकालाश्रयाणि । इमान्यष्टाध्यायीपठितानि अवरकालाश्रयाणि इत्यर्थः । एवञ्च तत्तत्कालकृतत्वात्पूर्वादिव्यवहार इति भावः । तत्र मानाभावमूलकं शङ्कते । इमान्यपि । अष्टाध्यायीपठितान्यपि । पूर्वादीनि । पूर्वकालाश्रयाणीत्यर्थः । अत्रापिरेवार्थेऽन्यथोभयोः परस्परापेक्षया पूर्वकालत्वासंभवेनापिरनर्थक एव स्यात् । सर्वादीनीत्यादौ सर्वत्रादिशब्दः प्रकार एव तत्तत्कार्यवत्त्वेन च सादृश्यम् अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याशयः । ध्वनितं चेदं कस्येदिति सूत्रे भाष्ये इति । (नवैवेति) भाष्ये । अष्टाध्या

विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नैषां द्व्यादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति । यदयं पूर्वत्रासिद्धमिति निपातनं करोति । वार्त्तिककारश्च पठति जश्भावादिति चेदुत्तरत्राभावादपवाद-

---

नवग्रहणं त्यदादीनां निरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसंनिवेशो गणपाठः पूर्वस्ततोऽधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तर्हीति । प्रतिनियतविशेषणाभिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः । एवं विशिष्टान्येवेति । पाठविशेषणं गणेऽर्थनिर्देश इत्यर्थः । द्व्यादिपर्युदासेनेति । त्यदादीनि पठित्वा गणे कैश्चित् पूर्वादीनि पठितानि । तत्राऽद्व्यादिभ्य इति तसिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति । तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तसिलादिविधानार्थं विधीयते तेन द्व्यादिपर्युदासो बाध्यते । यथा अनुर्लक्षण-इति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते । वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते । यथा ऽमि पूर्वः संप्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्यभेदेन वा छन्दसीति संबन्धाच्छन्दसि विकल्पः क्रियते इति भावः । इदं तर्हीति । यदि पूर्वादीनि नवेत्युच्येत तदा गणपाठेऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधान एवोपयुक्तत्वात् पाठविशेषणे प्रमाणाभावादप्राप्तविभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां जसि विज्ञायेत । प्राप्तविभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात् । विभाषामिति । प्राप्तविभाषामित्यर्थः । प्रतिपद-

---

घ्यां पूर्वत्यादिचित्रसूत्रीपठितामीत्यर्थः । अष्टाध्याय्याः पूर्वकालत्वे पूर्वादीति सूत्रेष्टाध्यायीसूत्रपठितानामेव तेषां ग्रहणं स्यादिति भावः । प्रतिनियतेति । पूर्वादिसप्तकस्यैव व्यवस्थायामित्यादि स्वशब्दस्यैवाज्ञातीत्यादि अन्तरशब्दस्यैव बहिर्योगेत्यादि विशेषणाभिधानायेत्यर्थः । अष्टाध्यायीपाठेन यथा द्व्यादिपर्युदासाभावस्तथा दर्शयति । तत्र पुनरिति । पुनः संज्ञाविधानेन पुनः कार्यविधानद्वारा द्व्यादिपर्युदासो बाध्यत इत्यर्थः । इतिपुनर्विधानेनेति । एतत्संज्ञाकल्पितेन द्वितीयापुनर्विधानेनेत्यर्थः । नन्वेवं जसि विकल्पो न स्यादत आह । वाक्यभेदेनचेति । विभाषा जसीत्यनुवृत्तेरित्यर्थः । जश्भावादिति चेदुत्तरत्रेति । ढो ढे लोप इति सूत्रे वार्त्तिकमिदम् । एभिश्च सूत्रवार्त्तिकप्रयोगैस्त्यदादितः पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बोध्यत इति भावः । पाठविशेषणे प्रमाणाभावादिति । व्याख्यानातिरिक्तप्रमाणाभावादिति भावः । तथा व्याख्याने बाधकमाह । उक्तानुवादेति । भावांश इत्यर्थः । अभावतात्पर्यकत्वेन गौरवं दोष इत्यपि बोध्यम् । नन्वप्राप्तविभाषात्ववारणायार्थमात्रनिर्देशः क्रियतां किं प्रतिपदपाठेनेत्यत आह । प्रतिपदेति । असंकरेणेति । सप्तस्वेव व्यवस्थासंबन्धः स्वे ऽज्ञातिधनयोरन्तरे बहिर्योगादेरित्येवंरूप इत्यर्थः । एवमप्याद्यसूत्रे पूर्वादीनि व्यवस्थायामसंज्ञायामित्येव कु-

प्रसङ्ग इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । जासि विभाषां वक्ष्यामीति ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥ आख्याग्रहणं किमर्थम् । ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्याद् । इह मा भूत् । स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः । स्वे गावः स्वा गावः ॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥ उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं बहिर्योगेण कृतत्वात् * । उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहिर्योगेण कृतत्वात् । बहिर्योगइत्येव सिद्धम् । न वा शाटकयुगाद्यर्थम् * । न वा ऽनर्थकम् । किं कारणम् । शाटकयुगाद्यर्थम् । शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । यत्रैतन्न ज्ञायते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति ।

पाठं चान्तरेणासंकरेणार्थनिर्देशोऽशक्यः कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः ॥ स्वमज्ञा ॥३५॥ आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । आमिनिज्विषयस्त्वैश्वर्यवाची । आख्याग्रहणमिति । स्वे पुत्राः स्वे गाव इत्यत्र स्वशब्द आत्मीयत्वमेवाह पुत्रादिशब्दस्तु ज्ञातिधनयोर्वर्तते न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः । तस्य यथा स्यादिति । प्रतिषेध इति शेषः । इह माभूदिति । असत्याख्याग्रहणे स्वे पुत्रा इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः । अत्राप्यात्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्तते पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्याद् आख्याग्रहणे तु सति न दोषः । स्वशब्दो ह्यत्रात्मीयस्याऽऽख्या न तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः । अन्तरम् ॥३६॥ बहिरित्यनावृतदेश उच्यते । तेन योगो बहिर्योगः । स च बाह्यस्य भवतीत्यन्तरे गृहा इति नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । यदा तु बहिश्शब्देन बाह्य उच्यते बाह्येन योगो बहिर्योग इति तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्ते उच्यन्ते । उभयथापि स्वर्यते । उपसंख्यानशब्दो ऽपि कर्मकरणार्थभेदाद्भिन्नार्थः । ततः सर्वथा बहिर्योगात् सिद्धिं मत्वाह । उपसंव्याने-

---

तो न सूचितम्। मप्तानामेव व्यवस्थायां वृत्तेरिति चिन्त्यम् ॥३४॥ स्वमज्ञाति ॥३५॥ आत्मीयत्वमेवाहेति। आत्मीयत्वेनैव ततः प्रतीतिर्न तु धनत्वादिनेत्यर्थः। ईदृशविशेषलाभार्थमेवाख्याग्रहणम्। तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेपि निषेधः स्यादित्युत्तरम्। प्रतिषेधइति शेषइति । अज्ञातीत्यादिप्रतिषेध इत्यर्थः। न तु ज्ञातिधनयोरिति । ज्ञातित्वधनत्वयोरित्यर्थः ॥३५॥ अन्तर ॥३६॥ भिन्नार्थइति । नानार्थ इत्यर्थः । ततः सर्वथेति । कर्मणि द्वितीयव्याख्यानेन करणे आद्यव्याख्यानेनेति बोध्यम्। नन्वल्पमहत्परिमाणाभ्यामन्तरीयत्वोत्तरीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यत आह समाने इति । पदत्रयमपि सप्तम्यन्तम् । भाष्ये (किमुत्तरीयं किमन्तरीयमि) त्येत-

अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति इदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति । अपुरीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अन्तरायां पुरि वसति । वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् * । वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयायै द्वितीयस्यै । तृतीयायै तृतीयस्यै । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । द्वितायाय द्वितीयस्मै । तृतीयाय तृतीयस्मै ॥ स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥ किमर्थं पृथग् ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पठ्येरन् । चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च । अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव स्यात् । नैवं शक्यम् । निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत । क्व इव क्वेव ।

ति । न वेति । समानप्रमाणे शाटकयुगे अपरिहिते इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः । अत्रापीति । यथोपसंख्यानत्वं भाविबुद्ध्या व्यवस्थाप्यते तथा बहिर्योगो ऽपीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । आदिशब्दो वार्तिके शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तस्तत्र शाटकानां त्रये चतुष्टये वा तृतीयचतुर्थयोर्बहिर्योगाभावादुपसंख्यानग्रहणं कर्तव्यम् । अपुरीति । गणसूत्रएतत्कर्तव्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गात् । इह त्वनेन नार्थः । अत इति जसः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात् । पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यन्तरे क्रियते क्वचित्प्राकाराद्बहिरिति अस्ति पुरो बहिर्योगः ॥ स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥३७॥ किमर्थमिति । स्वरादिषु किं चित्क्रियाप्राधानं किंचित्साधनप्रधानमिति असत्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः । स्वरादीनां पुनरिति । स्वस्ति वाचयति स्वः पश्येति क्रियासम्बन्धे ऽनेकशक्तिदर्शनात्सत्त्ववाचित्वनिश्चयः । लोहितगङ्गमित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्श-

---

न ज्ञायत इत्यन्वयः। तृतीयचतुर्थयोरिति। शरीरसंयुक्तयोरित्यर्थः। भाष्यस्य त्वयं भावः। बहिर्योग इति स्वर्यते। तेन परंपरया बाह्यसंबद्धस्यापि सिद्धिरिति। ननु जसि विकल्पविधायकसूत्रस्थवार्त्तिकोदाहरणं सप्तम्यन्तमयुक्तमत आह। गणेति। पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थः। स च स्त्रियामेव तदाह। इह त्विति॥३६॥ स्वरादि॥३७॥ क्रियाप्रधानमिति। क्रियायामेव विशेषणमित्यर्थः। यथा हिरुगादि। एतच्चोत्तरसूत्रे कैयटे स्पष्टम्। किंचिदिति। यथोच्चैरादि। अनेकशक्तीति। स्वस्तिष्ठति स्वरागत इत्यादावित्यर्थः। अनेककारकशक्तियोग एव च सत्त्वमिति भावः। भाष्ये (सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानाञ्च) त्वस्याव्ययसंज्ञेष्यत इति शेषः। लोहितेति।

एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु तच्चाऽशक्यम्। वक्ष्यत्येतत्। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति। तद्गरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात्। तस्मात् पृथग् ग्रहणं कर्तव्यम्। उभे च संज्ञे कर्तव्ये॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ ३८॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानम् *। असर्वविभक्तावविभक्ति-

---

नाद्युक्तमेव सत्त्ववाचित्वम्। न निपातसंज्ञैवेति। प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयोऽसत्त्वे इति सूत्रन्यासः कार्य इत्यर्थः। स्वरादीनामिति। किमोऽदिति अत् प्रत्ययो दक्षिणादाजित्याच् केनूप्रभृतयस्तु कृत एकाचः सन्तीति भावः। तच्चाशक्यमिति। अव्ययसंज्ञायामेव सत्यां अव्ययमेकाजनाङिति सूत्रं कर्तव्यं ततश्चात्प्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति। अथ चादय एकाजनाङिति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वविशेषणमलभ्यम्॥ तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः॥ ३८॥ इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधाद् यद्यपि केवलस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं तथापि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्तस्याव्ययसंज्ञा विज्ञायते। तत्र वृत्तिकारेण व्याख्यातम्। असर्वा विभक्तिर्यस्य सो ऽसर्वविभक्तिरिति। तत्र यदाऽयमर्थः। यस्य तद्धितस्याऽसर्वा विभक्तिः कार्या यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते इति तदा न दोषः। यदा तु यस्य तद्धितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वेनाऽसर्वा विभक्तिराश्रिता सो ऽसर्वविभक्तिः। यथा सर्वैकान्येति दाप्रत्ययस्य सप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्तमित्यस्मिन् सूत्रार्थे विनानानेत्यस्याव्ययसंज्ञा न सिध्यति, नहि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता काचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह। असर्वविभक्ताविति। अतिव्याप्तिश्चाऽस्मिन्

अव्ययीभावश्चेति स्वरादिषु पठ्यत इति मते इदम्। नन्वसत्त्ववाचित्वाभावाच्चादिषु पाठाभावाच्च कथं निपातत्वमत आह। प्राग्रीति। किमोदिति। तद्धितश्चेति सूत्रमपि तत्संज्ञाविधायकमेव भवति। एतत्प्रयोजनसत्त्वादेव केवलानामपि तेषां संज्ञा स्यादिति भावः। भाष्ये (एवं तर्ह्यव्ययेति)। प्राग्रीश्वरादव्ययं स्वरादीनि चादयोसत्त्वे इति पाठ्यमित्यर्थः। तदाचादीनामिति। यदि तु चादयः। असत्वे इति योगविभागेनासत्वे इति पाठविशेषणं क्रियते तदा नायं दोषः। तस्माद्भाष्योक्त एव दोषः। न च तत्र प्रादीनामिति वाच्यम्। ऊर्यादीनामसङ्ग्रहापत्तेः। एवं निपाता आद्युदात्ता इत्यादावपि दोषो बोध्यः॥ ३७॥ तद्धितश्चा॥ ३८॥ यद्यपि केवलस्येति। एवञ्च केवलतद्धितात्कस्या अपि विभक्तेरभावेनासर्वविभक्तिरिति विशेषणमव्यावर्त्तकमिति भावः। वाचनिक इति। शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः। किं च केवलानां संज्ञायां प्रतोजनाभावः प्रयोजकाभावश्च। अन्वर्थसंज्ञालब्धोर्थो हि तत्प्रयोजक इति बोध्यम्। वार्त्तिकोत्थानाय सूत्रार्थं दर्शयति।

निमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । विना नाना । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात् * । सर्वविभक्तिर्ह्येष भवति । किं कारणम् । अविशेषेण विहितत्वात् । त्रलादीनां चोपसंख्यानम् * । त्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्र । यत्र । ततः । यतः । ननु च विशेषेण एते विधीयन्ते । पञ्चम्यास्तसिल् सप्तम्यास्त्रलिति । वक्ष्यत्येतद् इतराभ्योऽपि दृश्यन्तइति । यदि पुनरविभक्तिश्शब्दो ऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते । अवि-

---

सूत्रार्थे दाक्षिरितीञः षष्ठ्येव निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात् । अविभक्तिनिमित्तस्येति । अश्रूयमाणविभक्तिकमव्ययमविभक्तीत्युच्यते तन्निमित्तस्य यस्येष्यते न च प्राप्नोति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । न तु सामान्येनाऽविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञा विधेया विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात् । किं पुनरिति । एकवचनमुत्सर्ग इति वचनात् क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावाद् विनानानेत्यत्रापि असर्वा विभक्तिरुत्पत्तौ निमित्तमिति प्रश्नः । सर्वविभक्तिरिति । अविशेषणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियतइत्यव्ययात् सर्वा विभक्तय उत्पद्यन्तइत्यर्थः । अविशेषादिति । विशेषस्याऽनाश्रयणादित्यर्थः । त्रलादीनां चेति । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात्तसिलपि गृह्यते । वक्ष्यत्येतदिति । भवदादिप्रयोगएवाप्राप्तिश्चोद्यत इत्यर्थः । यदि पुनरिति । प्रयोगे यो ऽश्रूयमाणविभक्तिः सो ऽव्ययमित्यर्थः । न च दधिमधिवत्यत्रातिप्रसङ्गो दध्नीत्यादौ विभक्तिश्रवणात् । अविभक्ताविति । अव्ययत्वादविभक्तित्वमविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः ।

तत्र वृत्तिकारेणेति। सर्वाविभक्तिरिति। सर्वावयविकेत्यर्थः। प्रतिनियतेति। एवञ्च विशेषतः कस्या अपि निमित्तत्वेनानाश्रयणात्सर्वविभक्तिनिमित्तकोयमिति भावः। ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेरविभक्तिनिमित्तस्य तद्धितोऽप्रसिद्ध इत आह। अश्रूयमाणेति। तन्निमित्तस्येति बहुव्रीहिः। ननूत्सर्ग एकवचनमपि सर्वासां स्यादिति बहुवचनान्तविग्रहे सर्वविभक्तेर्निमित्तत्वमव्याहतमत आह। क्रमव्यतिक्रम इति। प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाया एवैकवचनमिति न दोष इत्यर्थः। अविशेषेणेति। द्वयोः कयोरित्याद्येकवाक्यतामनपेक्ष्येत्यर्थः। उत्पन्नानां नियम इति। उत्पन्नानां शास्त्रबलान्नियमेन लोपेनैव निवृत्तिः क्रियत इत्यर्थः। इदमप्यर्थनियमे सजातीयापेक्षप्रत्ययनियमे च बोध्यम्। विशेषस्येति। द्वयोः कयोरित्याद्येकवाक्यतारूपस्येत्यर्थः। ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षे इयमेवेति विशेषस्येत्यर्थः। ननु त्रलादीनामित्युक्त्वा त्रलः प्राक् पठितस्य तसिलः कथमुदाहरणदानमत आह। आदिशब्दस्येति। ननु विनेत्यादावपि पदत्वाय विभक्त्युत्पत्तिरावश्यकेत्यत आह। प्रयोग इति। दध्नीत्यादाविति। प्रयोगमात्रे विभक्त्यभावो विवक्षित इति भावः। अव्ययत्वादिति। अविभक्तिकत्वस्य स्वा-

भक्तावितरेतराऽऽश्रयत्वादप्रसिद्धिः * । अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः । का इतरेतराश्रयता । सत्याविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चाऽविभक्तित्वं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । अलिङ्गमसंख्यमिति वा * । अथवा ऽलिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति । का इतरेतराश्रयता । सत्यलिङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चाऽलिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता च । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् । तत्तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति । न वक्तव्यम् । सिद्धं तु पाठात् * । पाठाद्वा सिद्धमेतत् । कथं पाठः कर्तव्यः । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । मान्तः । तसिवती । कृत्वोऽर्थाः । नानाञाविति । अथवा पुनरस्त्वविभक्तिश्शब्दे

अलिङ्गमसङ्ख्यमिति । अविभक्तिरव्ययमित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वाद् अत्रापि तदेव दूषणमिति प्रदर्शनार्थो वाशब्दः । अलिङ्गासङ्ख्यत्वस्य लौकिकत्वान्नात्रेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः । एवमपीति । अर्थमपि कश्चित् क्वचिच्छास्त्रादेव प्रतिपद्यत इति भावः । सिद्धं त्विति । वार्तिककारस्येतरेतराश्रयदोषः स्थित एवेति तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः । भाष्यकारेण त्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत इति वाशब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः । य एव प्रकारवचने थाल् स एव प्रत्नादिभ्यो विधीयते इति नाऽव्याप्तिः । मान्तइति । आम् अम् । तसिः प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः तेनैकदिक् तसिश्चे-

---

भाविकत्वेव्ययादाप्सुप इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । ननु पूर्वलक्षणस्य दूषितत्वाद्वाशब्दोसङ्गतोत आह । अविभक्तिरिति । वाशब्दइति । प्रयुक्त इति शेषः । एवञ्चाप्यर्थो वाशब्द इत्यर्थः । अलिङ्गमित्यपि यदुच्यते एवमपि अन्योन्याश्रयइत्यर्थः । शास्त्रादेवेति । तद्द्योतकविभक्तिलुक् शास्त्रादेवेति भावः । वाशब्दार्थ इति । वाशब्दस्यार्थ इवार्थो यस्येति बहुव्रीहिः । अयञ्च पाठः स्वरादिषु कार्य इति बोध्यम् । स च पचतिकल्पादिव्यावृत्तये तद्धितश्चेति सूत्रारम्भेप्यावश्यक इति भावः । प्रत्नेत्यादि थाल् न परिगणितमध्यवर्तीत्यत आह । सएवेति । प्रकारवचन इत्यत्र प्रकारः सादृश्यं विशेषश्च । तत्र शब्दशक्तिमाहात्म्यात् प्रत्नादिभ्य उत्पन्नेन सादृश्यमुच्यते किमादिभ्यस्थाला तु विशेषः । एवञ्च प्रत्नपूर्वेति सूत्रं व्यर्थमेव । लोके प्रयोगस्त्वनभिधानादिति भावः । अम च च्छन्दसीत्यम् । किमेत्तिङव्ययाम् । प्रति-

ऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येव । ननु चोक्तमविभक्ताावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जते । ये त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं ते ऽविभक्तिकाञ्छब्दान्प्रयुञ्जतइति । अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम् । आतश्चाभिज्ञाः । अन्येन हि वस्नेनैकं गां क्रीणन्ति । अन्येन द्वावन्येन त्रीन् । आभिज्ञाश्च न च प्रयुञ्जते । तदेवं संदृश्यताम् । अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनाऽत्र विभक्तिर्न भवतीति । तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम् । किं चिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किं चित्

ति । कृत्वो ऽर्थाः कृत्वसुचसुच्धाः । अथवेति । वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसम्बन्धावगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिङ्गासङ्ख्यत्वमप्यव्ययार्थस्य प्रसिद्धमित्यर्थः । अत्रैवोपपत्तिमाह । तच्चापीति । किं चिदिति । अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यते अलिङ्गासङ्ख्यत्वप्रतिपादनाय । अन्ये त्वाहुः । किं चिदव्ययं क्रियाप्राधानं किं चित्साधनप्रधानम् । अन्यत्तु नापि क्रियाप्रधानं नापि साधनप्रधानम् । यथा स्वः पश्य । लोहितगङ्गं उन्मत्तगङ्गं देश इति । तथा चात्र नपुंसकत्वं अव्ययीभावश्चेत्यन्वाख्यायते पूर्वं च भाष्यकारेणोक्तं स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चेति । तस्माद्बाहुल्याभिप्रायेणाऽलिङ्गमसङ्ख्यमव्ययमित्युच्यते । उच्चैर्नीचैरिति । स-

---

योगे इति तसिः । शस्प्रभृतिष्वस्तीति । तद्ग्रहणं चिन्त्यम् । दृष्टान्तार्थमित्यन्ये । भाष्ये (वति) स्तेनतुल्यमिति विहितः न तूपसर्गाच्छन्दसीति विहितः । उद्वतो निवत इत्यादौ तस्य लिङ्गसंख्याद्यन्वयदर्शनादित्याहुः । एकत्वादिव्यवहारवदिति । पटादिपदानामिति शेषः । अलिङ्गासङ्ख्यत्वमपीति । तथा च सङ्ख्याभावादेव विभक्त्यनुत्पत्तिरिति अविभक्तिरिति न्यासोप्यदुष्ट इति भावः । अव्ययादाप्सुप इति सूत्रं तु न्यायसिद्धाया अनुत्पत्तेरेवान्वाख्यापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिपत्तिद्वारा पदत्वादिसंपादनार्थमिति तात्पर्यम् । नन्ववैयाकरणैः सङ्ख्याया अज्ञानादेव तद्वाचकविभक्तिर्न प्रयुज्यत इत्यत आह । भाष्ये (भिज्ञाश्चेति) । पट इत्यादौ तैरपि एकवचनादिप्रयोगकरणादिति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह । आतश्चाभिज्ञाइति । वस्नो मूल्यम् । अत्रैवेति । अलिङ्गासङ्ख्यत्व एवेत्यर्थः । उपपत्तिर्युक्तिः क्रियाप्रधानत्वादिरूपा । एवमनुगम्यमानमित्यस्योपपद्यमानमित्यर्थः । नापि साधनप्रधानमिति । किं तु द्रव्यप्रधानमिति शेषः । तस्माद्बाहुल्येति । एवञ्च तादृशबहुमध्यपाठेन स्वरादीनामप्यलिङ्गासङ्ख्यत्वमनुमीयते । अनेककारकशक्तियोगमात्रेण तु सत्ववचनत्वमिति भावः । उन्मत्तगङ्गादीनान्तु वार्त्तिककमव्ययत्वमव्ययीभाव इति महासंज्ञयापि सूच्यते । सत्वप्रधानता तु इदं स्वरिति

क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम् । हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तद्धितश्चापि कश्चिद् विभक्त्यर्थप्रधानः । कश्चित् क्रियाप्रधानः । तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानः । विनानानेति क्रियाप्रधानः । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति । अथाऽप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । इदं चाऽप्यद्यत्वे अतिबहु क्रियते । एकस्मि-

---

प्तम्यर्थे वर्तते इति साधनप्रधानता । हिरुक् पृथगिति । क्रियाविशेषणत्वादेषां क्रियाप्राधान्यम् । क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापि पृथग् देवदत्त इत्यादिप्रयोगः क्रियाऽऽक्षेपादुपपद्यते । शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तेनैकदिक् तसिश्चेत्यणतसोर्भिन्नधर्मत्वम् । तत्र पैलुमूलमिति द्रव्यं प्राधान्येनाभिधीयते । पीलुमूलत इति तु द्रव्योपसर्जनस्तृतीयार्थ इति तस्य साधनप्रधानता । अद्यत्वइति । सूत्रारम्भकाल इत्यर्थः । पूर्वं हि न्यासान्तराऽऽश्रयेण सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अतिबह्विति । एकस्मि-

---

सर्वनाम्ना परामर्शात् । ग्लान्याद्यर्थकप्रतामित्याद्यपि सत्ववचनमित्यन्ये । ननु तदर्थे कारकान्वयाभावान्न तस्य क्रियात्वमत आह । क्रियाविशेषणत्वादिति । क्रियायामेव विशेषणत्वादित्यर्थः । क्त्वान्ततुमुनन्तादिवदिति भावः । स्वरादीनां घटादीनाञ्च स्वः पतिर्घटोदकमित्यादौ नामार्थेप्यन्वयः । एतेन तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात्क्रियाप्राधान्यं दुर्वारमित्यपास्तम् । अत एवैतदर्थे न कारकाणामन्वयः । तदन्वययोग्यस्य साध्यत्वरूपक्रियात्वस्य तत्राभावात् । क्रियाक्षेपादिति । स्थित्यादिक्रियाक्षेपादित्यर्थः । द्रव्यं प्राधान्येनेति । पीलुमूलसमानदिक्स्थमिति हि तत्र बोधः । द्रव्योपसर्जनइति । तस्प्रत्ययाभिधेयद्रव्योपसर्जनः प्रकृत्यभिधेयस्तृतीयार्थ इत्यर्थः । तृतीयार्थश्च तत्र साहित्यं पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलतः । एकदिक्स्थपीलुमूलसाहित्यमित्यर्थः । अन्ये तु पीलुमूलेन समानदिशीत्यर्थकं अधिकरणशक्तिप्रधानं पीलुमूलत इतीत्याहुः । भाष्ये (नचैतयोरर्थयोरिति) । यद्यपि क्रियायामेकत्वसङ्ख्या रूपप्सूत्रे भाष्ये उक्ता पचतिरूपमित्यादिवाच्यायाश्च नपुंसकत्वयोग उक्तस्तथापि अव्ययवाच्ययोरेतयोर्लिङ्गसङ्ख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक् । सूत्रारम्भकालेइति । यद्यपि न्यासान्तरेपि एकस्मिन्निति बह्वेव तथापि एकग्रहणे सति ज्ञापकादितः सर्वविभक्त्युत्पत्तावस्य सूत्रस्याप्यानर्थक्यमिति एतत्सूत्रपाठकाले एतत्सूत्रसहितं एकस्मिन्नित्यतिबहु व्यर्थं क्रियत इति एकग्रहणं त्यक्त्वाऽस्य सार्थक्यं वक्तुं योग्यमित्यर्थ इति भावः । न्यासान्तरेति । पाठाश्रयेणालिङ्गासङ्ख्यमित्यनेन वेत्यर्थः । भाष्ये (अतिबह्विति) बहुशब्दो वैपुल्यवाची अतिबहुशास्त्रं व्यर्थं क्रियत इत्यर्थः । अलिङ्गासङ्ख्येभ्यइति । द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महासंज्ञाबोध्यैकत्वाभावेपि एकवचनप्रवृत्तिरिति भावः । कथमेकवचनमिति । प्रथमापि मात्रग्रहणाद् यत्प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसंभा-

न्नेकवचनम् । द्वयोर्द्विवचनम् । बहुषु बहुवचनमिति । कथं तर्हि। एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते । तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः। न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते । न सर्वाः असर्वाः । असर्वा विभक्तयो य-

---

न्नित्यपनीय एकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम् ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्तव्यम् । तेन द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यति अलिङ्गासङ्ख्येभ्यो ऽव्ययेभ्यश्च । ननु कर्मणि द्वितीयेत्यादीनां कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात् । नैष दोषः । एतदर्थमेवैकवचनमित्येतत् क्रियते अप्राप्तप्रापणार्थम् । तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते । न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ निमित्तमस्येति येन वृत्तिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम् । इदानीं वृत्तिकारान्तरमतं

वना तत्रैवेति भावः। अप्राप्तेति। द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्यार्थात्तदभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादिति भावः। अप्राप्तिश्च कर्मत्वाद्यभावप्रयुक्तैव न तु प्रातिपदिकत्वाभावप्रयुक्तापि सुब्विध्येकवाक्यत्वात्। तेन तिङन्तादिभ्यो नापत्तिरिति बोध्यम्। किं च सर्वथा ऽप्राप्तावेवास्य विधायकत्वमिति पचतिकल्पमित्यादौ न सर्वैकवचनापत्तिरिति बोध्यम्। यद्यप्यनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे विधीयमानस्यास्य न द्वित्वादौ प्राप्तिस्तथापि पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे एकत्व इव द्वित्वादावपि प्राप्तिरित्याशयेनाह। बाध्यतइति। अत्र पक्षे द्व्येकयोरिति सूत्रमपि विध्यर्थमेवेति भावः। यद्यपि अव्ययात्सर्वविभक्त्युत्पत्त्यायं न्यासो दूषितस्तथापि सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे एकवाक्यतया विधाने वा कस्या अप्यप्राप्त्येदं विधायकमिति तत्पक्षे सूत्रसार्थक्योपपादनमिदम्। एवञ्चैतदेव तयोरन्यतरपक्षाश्रयणस्यैकपदे वाक्यार्थानन्वयित्वस्य च ज्ञापकमिति बोध्यम्। एतत्सर्वमुत्सर्गपदेन भाष्ये सूचितम्। तन्मतमिति। दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तेरितराभ्योपि दृश्यन्त इत्येतद्विहितत्वलादिविषयेव्याप्तेश्चेति भावः। वृत्तिकारान्तरेति। तद्विग्रहे यस्येति अपादानस्यैव संबन्धत्वविवक्षया षष्ठीति ध्वनयितुं भाष्ये (यस्मादि) त्युक्तम्। विशेषेति। एकवचनान्तविग्रहकरणरूपो विशेषः। नन्वेवं सर्वविभक्त्येकवचनोत्पत्तौ बहुवचनान्तविग्रहासङ्गतिरतो भाष्ये (नचापीति)। तद्व्याचष्टे। प्रकारेति। सर्वा विभक्तय इत्यस्य सर्वप्रकारा इत्यर्थः। अवयवकार्त्स्न्ये तु बहुवचनं व्यर्थमिति भावः। एकवचनान्तविग्रहे तु अवयवकार्त्स्न्ये एव सर्वशब्द इति नानेत्यादौ नाव्याप्तिर्नापि दाक्षिरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः। भावे पचतिकल्पमित्यादौ च क्रियायाः स्वत एवैकत्वादेकवचनमेव। तच्च भावे प्रथमपुरुषस्यैव लान्तसमानाधिकरणयुष्मदाद्यभावादिति रूपप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अव्ययेभ्योपि प्रथमैकवचनमेवास्तु इत्याह। यदात्विति। प्रथमेति। अनेकनियमबाधे गौरवाच्चेत्यपि बो-

स्मादिति । कथं तर्हि । न सर्वा असर्वा असर्वा विभक्तिरस्मादिति । त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् । एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र । ततः परे चाभिमता न कार्यास्त्वयः कृदर्था ग्रहणेन योगाः ॥ १ ॥ कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्चिता ये । तेषां प्रतिषेधो

विशेषदर्शनेन संस्क्रियते । न चाप्येवमिति । एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकार्त्स्न्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः सप्ताव्ययेभ्य उत्पद्यन्ते इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम् । कथं तर्हीति । द्रव्यकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दः । एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम् । यदा त्वयं न्यायः प्रथमाऽतिक्रमे कारणाभावात्प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यतइति तदा असर्वा विभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रह आश्रिते न दोषः । यदा तु खलेकपोतिकान्यायेन सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तदैतदुक्तम् । अव्ययीभावादप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते । तावतैव तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यस्योपपादनात् । एवं गतइति । यदा असर्वा विभक्तिरस्मादिति विग्रह आश्रीयते । तदैवं विज्ञाते सत्येतावल्लक्षणमस्त्वसर्वविभक्त्यव्ययमिति । पञ्चसूत्री न कर्तव्या । एतदसर्वविभक्तित्वं कृत्यपि तुल्यम् । यस्य कृन्मेजन्त इत्यनेनाऽव्ययसंज्ञेष्यते । मान्तस्येति । सूत्रोपलक्षणम् । ततः परइति । कृन्मेजन्त इत्यस्मात् सूत्रात्परे कृदर्थाः कृत्संज्ञाविषयाः क्त्वातोसुन्कसुन इत्यर्थः । ग्रहणेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः । योगाश्च न कर्तव्याः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः पञ्चेत्युपसंहारः । इदानीमतिव्याप्तिपरिहारार्थं तद्धितग्रहणं कर्तव्यम् ।

ननु भाष्योक्तप्रचेव्ययेभ्यो युगपत्सर्वविभक्त्येकवचनानां कर्तुमशक्यत्वं परप्रचेत्युक्तेः । किं तु यत्किंचिदेव तस्य लुकि तावतैव पदत्वसंपादनात् । विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ मानाभावेन बहुवचनान्तविग्रहेपि न दोषोत आह । खलेकपोतेति । वाचः क्रमवृत्तित्वाद्युगपदुच्चारणासंभवेपि बुद्ध्या युगपत्सर्वोत्पत्तिर्वक्तुं शक्येति भावः । विनिगमनाविरहोत्र बीजं, प्रक्रियादशायाञ्च बुद्धिरेव मुख्या । असाधूच्चारणायोगात् । यद्वा प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेस्तावत्यः प्रकृतयः स्युरिति भावः । परे तु प्राथम्यं स्वादिसूत्रे प्रथमाया नियमशास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया इति न तन्नियामकमिति प्रथमातिक्रम इत्याद्यसङ्गतं तन्न्यायाश्रयणे निजान्वयाणामित्यत्र नयाणामित्यस्याद्युदात्तत्वे त्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यञ्चेत्याहुः । तावतैवेति । टाङ्योरिति वक्तव्ये तृतीयादिग्रहणन्तु वैचित्र्यार्थमिति भावः । इदमेव ध्वनयितुं पञ्चयोगान्प्रत्याचष्टे । (एवंगते) इति भाष्ये । प्रतिपदमितीति । असर्वविभक्तीति न्यासेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः । भाष्यश्लोके (तत्रेति) । अव्ययसंज्ञाविधावित्यर्थः । पञ्चेति । स्वरादीत्यादिरव्ययीभावश्चेत्यन्तः । ये इति यच्छब्दस्य तच्छब्दसाकाङ्क्षत्वा-

भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। एको द्वौ बहव इति। तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे* ॥ २ ॥ पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते सेह न प्राप्नोति। परमोच्चैः परमनीचैरिति। तदन्तविधिना भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अत्युचैः। अत्युचैसौ। अत्युच्चैस इति। उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भविष्यति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध इहानुवर्तिष्यते। स वै तत्र प्रत्याख्यायते। यथा स तत्र प्रत्याख्यायते इहापि तथा शक्यः प्रत्याख्यातुम्। कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते। महतीयं संज्ञा क्रियतइति। इहापि च महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करणएतत्प्रयोजनम्। अन्वर्था संज्ञा यथा विज्ञायेत।

व्यं तस्मिन् कृते कृन्मेजन्त इत्याद्यपि कर्तव्यमिति दर्शयति। कृत्तद्धितानामिति। संख्याविशेषमिति। तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः। तेषामिति। असति तद्धितग्रहणे एकादीनामतद्धितान्तानामप्यसर्वविभक्तित्वात् प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिन्कृते स्वरादिग्रहणं कर्तव्यम्। स्वरादीनामतद्धितान्तत्वात्। ननूभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वं तथा गोदौ वरणा इति तत एषामपि तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह। कृत्तद्धितानामिति। प्रतिपदं तद्धिताः पठितव्या येषामव्ययसंज्ञेष्यतइत्यर्थः। तस्माद्गणपाठ एवाश्रयितव्यः प्रपञ्चार्थस्तु सूत्रारम्भ। तदन्तविधिनेति। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनेनेति भावः। अत्युच्चैसाविति।

दाह। तन्निवृत्त्यर्थमिति। तदेवं सूत्रं स्थापितमिति वार्त्तिकोक्तं सिद्धन्तु पाठादित्यप्यनाश्रितं स्यात्। एवञ्चोभयशब्दादौ दोष इति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति। ननूभयेति। अत एवोभयोन्यत्रेत्यस्योदाहरणं उभये उभया इति भाष्ये सर्वादिसूत्रे दत्तम्। गोदावित्यादौ वरणादिभ्यश्चेति चातुरर्थिकलुपि युक्तवद्भावात्प्रत्ययार्थस्य द्वित्वादौति बोध्यम्। इत्याहेति। इत्याशंकायामाहेत्यर्थः। भाष्ये (च) स्वर्थे कृत्तद्धितानामित्यत्र कृद्ग्रहणेन कृतामव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रेपि गणे पाठ्य इति सूचितम् कादित्युपलक्षणमव्ययीभावश्चेत्यस्यापि तदाह। तस्मादिति। तदेवं गणपाठमाश्रित्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यष्टाध्यायीपाठः प्रत्याख्यातः। तदाह। प्रपञ्चार्थस्त्विति। शंकते। भाष्ये (पाठेनेयमिति)। स्वरादिनिपातमितीत्यर्थः। नन्वत्यादयो द्वितीययेत्युक्तेः कथमुच्चैःशब्देनाधिकरणशक्तिप्रधानेनाद्वितीयान्तेन समास इत्यत आह। शक्तीति। द्वितीयान्तस्येति। अतिक्रान्तार्थान्वययोग्यकर्मद्वितीयान्तस्येत्यर्थः। दोषामन्यमित्यत्र कर्मणीत्यधिकारे आत्ममाने

न व्येतीत्यव्ययमिति । क्व पुनर्न व्येति । स्त्रीपुन्नपुंसकानि सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् के चिद्वियन्ति के चिन्न वियन्ति । ये न वियन्ति तदव्ययम् । सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च

शक्तिप्रधानान्यप्यव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति । यथा दोषामन्यमहः । दोषाभूतमहरिति । तत उच्चैश्शब्दस्य प्रक्रियायां द्वितीयान्तस्य समासः । क्व पुनरिति । श्लोके सप्तमीनिर्देशात् प्रश्नेपि सप्तमी निर्दिष्टा । सदृशमिति । लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात् । विभक्तिष्विति । कारकेषु । तत्र यानि साधनप्रधानानि अव्ययानि तेषां शक्त्यन्तरानावेशात् क्रियाप्रधानानां च शक्तिसंबन्धाभावात् सर्वासु च विभक्तिष्वित्युक्तम् । वचनेष्विति । एकत्वादिषु । अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेपि वचनादव्ययत्वम् । यथा स्वत्यादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तत्र यान्यसत्त्वभूतार्थाभिधायीन्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिभिरयोगः । तेषां द्रव्यधर्मत्वात् । सत्त्ववाचिनामपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदयोगो यथा युष्मदस्मदोर्लिङ्गायोगः । केचित्तु लिङ्गादिविशेषणायोगात् तत्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः । तदयुक्तम् । लिङ्गादिसामान्यसद्भावे प्रमाणाभावात् । यन्न व्येतीति । नानात्वं न गच्छतीति स-

---

स्वम् । दिनं रात्रिं मन्यत इत्यर्थः । प्रश्नेपीति । व्येतीत्यस्य विविधं प्रकारं गच्छतीत्यर्थः । क्वेत्यस्य किं विषये इत्यर्थ इति भावः । अन्यथोत्तरानुसारेण कानीति प्रश्न उचितः । अत एवाग्रे उक्तम् । एतानर्थान् के चिद्वियन्तीत्यादि । विपूर्वस्येणो रूपम् । ये न वियति एतानर्थान्ये न वियन्ति विविधप्रकारप्रापकान्न प्राप्नुवन्ति । तत् तद्वाचकमव्ययमित्यर्थः । द्वित्वादेरर्थधर्मत्वाद् इति बोध्यम् । ननु विभक्तिवचनशब्दयोः प्रत्ययपरत्वेन्यतरवैयर्थ्यमत आह । कारकेष्विति । विषयसप्तम्य एताः । सादृश्यं तत्तल्लिङ्गाद्यभावानुयोगित्वेन । नन्वेवं स्वरादिवाच्यानां कर्मत्वादियोग्यत्वेन सकलकारकविषये न कारकाभावानुयोगिस्वरूपं सादृश्यमत आह । तत्रयानीति । साधनं शक्तिः । तादृशान्युच्चैरादीनि । तेषु च कारकशक्त्यन्तरायोगात्सर्वकारकविषयकाभावानुयोगित्वमस्त्येवेत्यर्थः ॥ शक्तिः । कर्मत्वादिः । वचनादिति । अव्ययीभावश्चेति वचनादित्यर्थः । सङ्ख्याभावादिति वार्थः । मशकार्थ इत्यादौ अभावस्य फलत्ववत् अत्र तदभावस्य कारणत्वमिति बोध्यम् । यथेति क्रियाहेतुकसंबन्धविशेषद्योतका हि अन्वर्थबलात्कर्मप्रवचनीयाः । स्वत्योस्तत्त्वाभावेपि क्रियापदसंनिधौ क्रियागतविशेषद्योतकयोरपि यथा संज्ञा तथा प्रकृते ऽव्ययीभावादीनामित्यर्थः । सत्त्ववचनानामपीति । स्वरादीनामिति शेषः । तदयोगः । लिङ्गसङ्ख्यायोग इत्यर्थः । सदृशमित्यत्रोक्तं सादृश्यं निरूपयितुं यन्नव्येतीत्यादि । अत्रापि लिङ्गेष्वित्याद्यावृत्त्या संबध्यते । नानात्वमिति ।

सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥ कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥ कथमिदं विज्ञायते । कृद्यो मान्त इति आहोस्वित् कृदन्तं यन् मान्तमिति । किं चाऽतः। यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति । कारयांचकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मान्तमिति । प्रतामौ प्रतामः । अत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत् कृद्यो मान्त इति । कथं कारयांचकार हारयांचकारेति । किं पुनरत्राऽव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते । अव्यया-

---

त्स्वधर्मान्न गृह्णातीत्यर्थः ॥ कृन्मेजन्तः ॥३९॥ कथमिति । किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं पश्चात्तु कृता तदन्तविधिः । आहोस्वित्पूर्वं कृता तदन्तविधिः पश्चात्तु कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्यतइति प्रश्नः । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनात् तदन्तविधिः । अथ वा अन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति । नहि केवलस्य प्रत्ययस्याप्रयोगार्हस्य नानागमनमनानागमनं वा सम्भवति। कारयांचकारेति । लिडत्र कृत् स च मान्तो न भवति । प्रतामाविति । क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति श्रुत्या च मान्तम् । अव्ययादिति लुगिति । ननु हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति लोपेन सिद्धत्वात्किं लुका प्रयोजनम् । यदा तर्ह्यनुप्रयोगवशाद् द्वित्वबहुत्वा-

---

एतेषु यन्नव्येति । एतद्विषये यन्नानात्वं न प्राप्नोति तदव्ययमित्यर्थः । क्वचित्तु नाना न गच्छतीति पाठः तदा एतद्विषयमनेकप्रकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । ३८ ॥ कृन्मेजन्तः ॥३९॥ किं मेजन्तइति । कृतो मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा उत कृदन्तस्येति न शङ्कार्थः, प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधेरित्याशयः । पश्चात्त्विति । मेजन्तो यः कृत्तदन्तमव्ययमित्यर्थ इति भावः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादाह। प्रयोजनमिति । ननु तद्वचनमप्रत्ययांशे चरितार्थमत आह। अथवान्वर्थेति। एवञ्चाव्ययत्वप्रयोजकस्य महासंज्ञालब्धार्थस्य केवलप्रत्ययेष्वभावात्तदन्तविधिरिति भावः। अनयैव रीत्या सर्वादिगणे डतरडतमाभ्यां तदन्तविधिर्बोध्यः। नानागमनमिवानानागमनमपि न संभवति। संभावितप्रतियोगिदेश एव तदभावबुद्धेः शब्देन जननात् संभावितप्रतियोगितावच्छेदक एवाब्राह्मण इत्यादिना भेदबुद्धिवदित्याशयः। लिडत्र कृदिति। तिङ्भावित्वाभावेनातिङिति न कृत्त्वप्रतिषेध इति भावः। प्रतामाविति। तमेः क्विप्। अनुनासिकस्येति दीर्घः। श्रुत्याचेति। तथा चाव्ययत्वाल्लुक् स्यादिति भावः॥ द्विवचनेत्यादि। ननु सङ्ख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङैवाभिव्यक्तत्वात्कथं द्विवचनादिप्रसङ्ग इति चेत्। उपलक्षणमिदम्। सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षेऽमादिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न दोषः। अव्ययात् सुपो लुगिति ज्ञापकात्सर्वविभक्तिरिति पक्षे च। अकजर्थं त्वह्यमन्तस्याव्ययत्वमेष्टव्यमत आह। अकच्चित्विति। अपरिसमाप्तार्थत्वञ्च सङ्ख्याकारकादिविषय-

दिति लुग् यथा स्यादिति । मा भूदेवम् । आम इत्येवं भविष्यति । न सिध्यति । लिङ्ग्रहणं तत्राऽनुवर्तते । लिङ्ग्रहणं तत्र निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति । इष्यते च प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेष्यते । एवं ह्याह । कृञ् चाऽनुप्रसज्यते लिटीति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति । अथ वा पुनरस्तु कृदन्तं यन्मान्तमिति । कथं प्रतामौ प्रताम इति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवतीति । यदयं प्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठति । कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः * । कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आधये आ-

---

वगतिस्तदास्ति द्विवचनबहुवचनोत्पत्तिरिति लुगेषितव्यः । अकच् तु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाभावाच्च । इष्यते चेति । पूर्वोक्ताद्धेतोस्तरबाद्यनुत्पादादनुप्रयोगएव तरबाद्युत्पत्तिः । समाप्तार्थस्य प्रकर्षादियोगादित्यर्थः । तत्रैवार्थे ज्ञापकमाह । आतश्चेति । तत्र ह्युक्तं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति । प्रशान्शब्दमिति । तस्य मो नो धातोरिति नत्वस्यासिद्धत्वात्सिद्धमव्ययत्वमिति भावः । तुल्यजातीयस्य धातोर्नियमेन व्यावृत्तिः क्रियते इति कारयांचकारेति भवत्येव मान्तस्याव्ययसंज्ञा । शान तेजन इत्यस्य तु प्रशानिति रूपं न भवति । तस्य क्विबन्तस्य प्रयोगादर्शनात् । लावयतेर्लौरित्यस्यापि न भवति । अस्मादेव ज्ञापकाल्लाक्षणिकत्वाद्धौकारस्य । अनिकारोकारेति । एच एतद्विशेषणं न मकारस्य व्यवच्छेद्यासम्भवात् । आधयइति । गुणे कृते अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरिति न्यायादव्ययसंज्ञा स्यान्न त्वयादयः । अन्तरङ्गत्वादेव च सुब्लुक् स्यात् । परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थं लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्ये-

---

कोत्थिताकाङ्क्षत्वम् । अत एवानुप्रयोगः प्राथ्यते स्वार्थे परिपूर्णस्यैव चार्थान्तरेण संबन्ध इति भावः । ननु तरबाद्यनुत्पत्तावामन्तार्थे प्रकर्षादिप्रतीतिः कथमत आह । अनुप्रयोग एवेति । तदुत्पन्नतरपैवैतद्गतप्रकर्षप्रतीतिः । कारकादिवदित्यर्थः । भाष्ये लुक्पदमदर्शनमात्रपरमिति भावः । धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह । धातोरिति ॥ तस्य क्विबन्तस्येति । अत्रेदमेव भाष्यं मानम् । प्रशामाविति तु शान्तिमद्वाचकस्य शान्त्यर्थकस्यैव च गणे पाठस्तस्यैव स्वभावेन लिंगाद्यभावात् । वस्तुतो गणे मान्तपाठः । प्रयोगे एव तु नत्वं यथा स्वरादीनां गणे रेफान्तपाठः प्रयोगे तु विसर्गादीति भाष्याशयः । अस्मादेवेति । धातुमात्रापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । लाक्षणिकत्वाद्वेति । वर्णग्रहणेपि तत्प्रवृत्तेरिति तात्पर्यम् । भाष्ये (अनिकारोकारेति) । यस्वन्तग्रहणान्नित्ययोगबहुव्रीहिणोपदेशे एजन्तमित्यर्थादत्र न दोष इति । तत्र । परिभाषयैव सिद्धेन्तग्रहणं न कार्यमिति तदाशयात् । गुणे कृतइति । तत्र

धेः । चिकीर्षिवे चिकीर्षैरिति । अनन्यप्रकृतिरिति वा* । अथ वा अनन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरत्र ज्यायः । अनन्यप्रकृतिरिति वचनमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति कुम्भकारेभ्यो नगरकारेभ्य इति । तर्हि वक्तव्यम् । न वा संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति* । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः । एषा वा परिभाषा क्रियेत । अनन्यप्रकृतिरिति वोच्येत । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि पुनस्तानि । प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुग्विधेर्ग्रामणि कुलम्* । ग्रामणि कुलं सेनानि कुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । नैतदस्ति प-

---

तदनाश्रितम् । लाक्षणिकं ह्यनुमेयं प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् । संनिपातः संश्लेषः । तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्यानिमित्तं तं संनिपातं यो विहन्ति तस्येत्यर्थः । ग्रामणिकुलमिति । इको ह्रस्व इति पूर्वोत्तरपदसन्निपातनिमित्तं ह्रस्वत्वं तुको न निमित्तम् । तुकि हि सति पूर्वोत्तरपदयोरानन्तर्यविघातः । यदा तु ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो न तदन्तस्य अवयवावयवाश्चसमुदायावयवो न भवति तदैं-

---

कृते सुबनपेक्षत्वेनान्तरङ्गाव्ययसंज्ञा सुप्संबन्ध्यजपेक्षत्वादयादयो बहिरङ्गाः । अन्तरङ्गत्वादेवेति । ननु वर्णमात्रापेक्षयायादय एवान्तरङ्गाः । एवन्तर्हि अन्तरङ्गत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनान्तरङ्गानपीति न्यायेन लुगिति बोध्यम् । तेन च लुक इव तत्प्रयोजकानामपि प्राबल्यबोधनेनानेनैव गुणेऽयादीन्बाधित्वाव्ययत्वं बोध्यम् । तद्विघातस्येति । कर्मण्यणित्याह । तमिति । न चानया लुको बाधेऽपि संज्ञाबाधे मानाभावः । साक्षात्परंपरया वा तद्विघातकमात्रस्यानया प्रतिबन्धात् । अत एवोपादास्तेत्यत्र कित्वं न । अन्यथाऽनया साक्षादेज्विषयसन्निपातविघातकक्ङितिचेति निषेधाप्रवृत्तिः स्यात् । कित्वन्तु स्यादेव । तत्फलन्तु संनियोगशिष्टत्वसिद्धिरेव । एवञ्चोपादिस्तेति रूपं स्यात् । अत्र हि क्ङिदिति न कार्यातिदेशः । इत्वकाले तत्कार्यासंभवात् । तस्माद्व्यपदेशातिदेश एव । तस्मात्संनिपातविघातकशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्संज्ञाया अप्यनेनाप्रवृत्तिः । अकजाद्यर्थं संज्ञा तु न । अन्तरङ्गायान्तस्यां बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात् । पूर्वोत्तरेति । अधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदस्याक्षेपादिति भावः । अवयवेति । तथाऽप्रतीतेरित्यभिमानः । वस्तुतस्तु इगन्तपूर्वपदस्योत्तरपदसंनिपातविघातः पूर्वपदस्येगन्तत्वसंनिपातविघातस्येति भाष्याशयः । एवं हचहभिरित्यत्र नान्तस्य स्वादिसंनिपातविघातः । ना-

योजनम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् अन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । नलोपो वृत्रहभिः * । वृत्रहभिर्भ्रूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धो नलोपः । तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति । उदुपधत्वमकित्त्वस्य निकुचिते * । उदुपधत्वमकित्त्वस्याऽनिमित्तम् । क्व । निकुचिते । निकुचितमित्यत्र नलोपे कृते

तत्प्रयोजनं न त्वन्यथा। बहिरङ्गमिति। द्विपदाश्रयत्वात्। यदपि ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वं तदपि अर्थाश्रयत्वाद्बहिरङ्गम् । तुक् तु वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः । यदि तु सन्निपातलक्षण इत्याश्रीयते तदा ग्रामणिच्छत्रमित्यत्रापि तुग्न स्यात् । ह्रस्वत्वतुगागमयोस्त्वत्र साम्यादन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं नास्तीति च्छलक्षणस्तुक् सिद्धो भवति ।

न्तत्वादिसन्निपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तको हि नलोप इति। लोके पाण्याद्यवयवाङ्गुल्यादेर्भुजपुरुषाद्यवयवत्वव्यवहारात् कैयटोक्तं चिन्त्यम्। किं च भवितेत्यादौ तासवयवेटो लघूपधांगावयवेत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य दीधीवेवीटामिति निषेधो व्यर्थः स्यात्। न च ह्रस्वावयवत्वे तुको यदागमाइति न्यायेनेग्ग्रहणेन तुग्विशिष्टस्य ग्रहणान्न सन्निपातविघातः। आनेमुगिति ज्ञापकेन तदनंगीकारात्। एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वे अवयवावयवेपि अवयविनां समवेतत्वापत्तौ घटस्यापि परमाणुषु समवेतत्वेनाप्रत्यक्षसमवेततया वायुवृत्तसंयोगवदप्रत्यक्षत्वं स्यादिति परास्तम्। भूयोवयवसंनिकर्षस्यैव फलबलात् कारणत्वेनाक्षतेः। संयोगप्रत्यक्षे तु यावदाश्रयप्रत्यक्षमेव हेतुः फलबलादिति दिक्। असिद्धत्वेन समाधानस्यावश्यकमित्याह। यदपीति। अर्थाश्रयत्वादिति। इदन्त्वयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति स्थानिवत्सूत्रस्थेन वार्त्तिकेन तत्प्रत्याख्यानपरेण भाष्येण च विरुद्धं प्रातिपदिकरूपसमुदायाश्रयत्वादिति वक्तुं युक्तं तदेवाह। वर्णाश्रयत्वादिति। इयञ्च बहिरंगत्वेन सिद्धिर्नाजानन्तर्य इति निषेधमनाश्रित्य। कुलं ग्रामणि इत्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वे संनिपातपरिभाषयैव न तुक्। प्रातिपदिकस्याजन्तत्वसंनिपातेन जातह्रस्वस्य तदविघातकत्वात्। एतेन पदनिमित्तकत्वेन ह्रस्वपित्त्वज्ञानसापेक्षत्वेन च तुगपि ह्रस्वसमान इति नपुंसकह्रस्वत्वे तुग् दुर्वार इत्यपास्तमिति अनुपदमेव वक्ष्यामः। तुकि संनिपातपरिभाषाश्रयणे दोषमप्याह। यदित्विति। अत्रापि वर्णमात्राश्रयत्वेन तुगन्तरंगः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयो ह्रस्वो बहिरंगस्तद्दोषेष्वस्यागणनाच्च तस्मादत्र तुग्न भवत्येवेत्यन्ये। वृत्रहभिरित्यादौ पदसंज्ञाद्वारा नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वम्। असिद्धमिति। सुबनिरपेक्षतुगपेक्षया पदत्वद्वारा तदपेक्षनलोपो बहिरंग इति भावः। यद्दीर्घत्वं प्राप्नोतीत्यस्य तत्रापि सुभावः सिद्ध इत्यर्थ इति शेषः। तत्रेत्यस्य च एवञ्चेत्यादिः। क्वचित्तु प्राप्नोति तत्र तथा च तत्रेति पा-

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यामित्यकित्त्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्राऽकित्त्वम् । न धातुलोप आर्द्धधातुकइति प्रतिषेधो भविष्यति । नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना * । नाभावो यञि दीर्घस्यानिमित्तम् । क्व । अमुना । नाभावे कृते अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । न मु टादेशइति । आत्त्वं कित्त्वस्योपादास्त * । आत्त्वं कित्त्वस्यानिमित्तं स्यात् । क्व । उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आत्त्वे कृते स्थाध्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नो-

---

असिद्धो नलोप इति । नलोपः सुप्स्वरेत्यसिद्धं बहिरङ्गमिति वा । निकुचितइति । कुञ्चेर्भावे क्तप्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । तत्र कित्त्वनिमित्तमुदुपधत्वमुदुपधादित्यकित्त्वस्यानिमित्तमिति गुणो न भवति । अमुनेति । न मुनइत्यस्यायमर्थः । ने कर्तव्ये मुभावः सिद्धो भवति न तु ने परतो यद्दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्र तथा च मुभावस्यासिद्धत्वादकारान्तत्वाद्दीर्घप्रसङ्गः । तस्मिन् कृते अदसो ऽसेरिति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः प्राप्नोति ततश्चामूनेति स्यात् । उकारसन्निपातनिमित्तस्तु नाभावो दीर्घत्वस्याऽनिमित्तमिति सिद्धममुनेति । न मु टादेशइति । अनेकविभक्त्यन्तस्तत्र समास आश्रितः । टाया आदेशः टायामादेश इति । उपादास्तेति । एज्विषयआत्वविधानादकित्त्वसन्निपातनिमित्तमात्त्वं स्थाध्वोरिच्चेति कित्त्वस्याऽनिमित्तं कित्त्वस-

---

ठः । असिद्धत्वादिति । शास्त्रासिद्धत्वादिति भावः । कृतेदसोसेरिति । ननु मुत्वासिद्धया उकारे एवाकारबुद्धौ सुपिचेत्यन्तरतमे दीर्घे आकारे मस्य स्वत एव सत्वाद्वात्परत्वाभावेन कथमनेन दीर्घाकारप्रवृत्तिरिति चेन्न। लोकसिद्धसंनियोगशिष्टन्यायेन मत्वस्यापि निवृत्तेर्दात्परत्वमस्त्वात्। नचाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्दीर्घस्य नान्यतरापाय इति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधात् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्तु न लक्ष्यभेदादित्यभिमानः । केचित्तु अमान। अदाना इति वापत्तिरित्याहुः । दीर्घत्वस्येति । उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थः । नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्वं स्यादत आह । अनेकेति । अनेकविभक्त्यन्तपूर्वपद इत्यर्थः । संबन्धसामान्यषष्ठ्या समास इति तात्पर्यम्। किन्त्वस्येति । भाष्ये पि स्थाध्वोरिच्चेति कित्वं प्राप्नोतीति पाठः । इत्त्वमिति पाठे कित्त्वसहितमित्त्वमित्यर्थः । कित्त्ववारणेपीत्त्वं स्यादत आह । कित्त्वेति । नास्ति ङीपइति । यत्त्वन्तरङ्गत्वासमा-

ति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे इति । तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेः * । तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेरनिमित्तम् । क्व । तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्तीति । तिसृचतसृभावे कृते ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे कृते ङीब् भवतीति । यदयं न तिसृचतसृ इति नामीति दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति । इमानि तर्हि प्रयोजनानि । शतानि सहस्राणि । नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं त-

---

न्नियुक्तं चेत्त्वमिति कित्त्वाभावे न भवति । यदयमिति । ननु समस्तार्थमेतत्स्यात् । प्रियतिसृणां ब्राह्मणानामिति । अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्ततइति नास्ति ङीपः प्राप्तिरिति केचित् । तदयुक्तम् । न हि ङीब्विधाने ऽङ्गाधिकारो ऽस्ति तत्राऽवयवस्य स्त्रीत्ववृत्तित्वाद् ङीपः प्राप्तिः केन वार्यतइति ज्ञापकमेव । ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात् स्वस्रादिष्वनयोः पाठो न कर्तव्यो भवति । शतानीति । विभक्तिसन्निपातनिमित्तो नुमागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तम् । ष्णान्ता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रातिपदिकार्थमित्यत्र न भविष्यतीति चेत् । सङ्ख्यासम्प्रत्ययार्थं बहुव्रीह्यर्थं तत् स्यादित्यदोषः । शकटाविति । विभक्तिसन्निपातकृतमत्वं यदि टापो निमित्तं स्यादानन्तर्यं विहन्येत । शास्त्रीये च कार्ये ऽन्तादिवद्भावो नाऽनन्तर्ये लौकिके टापि च सति शकटायामिति स्यात् । अच्च घेरिति तपरकरणेनाऽप्यत्र टाब् निवर्तयितुं शक्यते इदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवाकारो भविष्यति भाव्यमानत्वाद्वा सवर्ण-

---

सात्पूर्वमेव ङाविति । तन्न । अन्तरङ्गानपीति न्यायेनान्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयतिस्रादेशस्याप्रवृत्तेः । ज्ञापकमेवेति । ङ्यन्ते तु नास्य प्रवृत्तिर्विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् । नन्वेवं स्वस्रादिपाठो व्यर्थः स्यादत आह । ज्ञापकादेवेति । एवञ्चैतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्स पाठोऽप्रामाणिक इति भावः । विभक्तिलुगिति । तन्निमित्तसंज्ञायाश्चेत्यपि बोध्यम् । अन्तग्रहणमिति । तत्सामर्थ्यादिति मन्यते । सामर्थ्यमसिद्धमिति परिहारः । सङ्ख्येति । बहुव्रीहिः फलं संख्यासंप्रत्ययः । विभक्तीति । घेः परस्य ङेरौद् घेरन्तादेशश्चाकार इति सूत्रार्थात् । ङ्यादेशौत्वसन्नियोगेन विधीयमानमत्वमङ्गप्रत्ययसन्निपातकृतमित्यर्थः । नन्वेकादेशोन्तवद्भावान्न टाब् व्यवधायकोत आह । शास्त्रीयेचेति । ननु टापि ह्रस्वैकादेशे शकटाविति

द्विघातस्येति न दोषो भवति । शकटौ पद्धतौ । अत्वे कृते अत इति टाप् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । इयेष । उवोष । गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छ इत्याम् प्राप्नोति । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य * । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात् । क्व । अत इञ् । दाक्षिः । प्लाक्षिः । न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः । अङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यात् । आत्वं पुग्विधेः

स्याकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्षणान्तरेणाऽपि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं संपद्यते । इयेषेति । आमि सति लुक् स्यादिति प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विघातःस्यात् । उषविदेति विकल्प ओषांचक्रतुः ऊषतुरित्यादौ सावकाश इत्युवोषेति नित्य आम्प्रसज्येत । प्रतिपदविधिस्तु बलवत्त्वात्परत्वाच्चात्रापि विकल्पेनैव भाव्यमित्यनुदाहरणमेतत् । गुरुमत इति नित्ययोगे मतुबाश्रयणादपि शक्योऽत्रामभावः प्रतिपादयितुम् । दाक्षिरिति । प्रयोगे व्यवस्थितस्यैवेकारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियतइति संनिपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य सम्भाव्यते । न प्रत्यय इति । कल्पितप्रकृति-

---

सिद्ध्य इत आह । टापिचेति । वृद्धेः परत्वादाङ्गत्वाच्च याडामाविति भावः । संपद्यत इति । तपरत्वाद्धि सवर्णदीर्घत्वं न स्यात् टाप्तु स्यादेव । किंच शकटावित्यादौ वृद्धिरप्येवं न स्यादिति चिन्त्यमिदम् । लुक्स्यादितीति । लुगभावेपि शकटावितिवद्यत्सन्निपातेन गुणो जातस्तदानन्तर्यविघातस्य सत्त्वेनैतत्कथनस्योपयोगश्चिन्त्यः । ननूषविदेत्याम्विधानादुवोषेत्यसङ्गतमत आह । उषविदेति । तत्र न द्विर्वचनात्प्राग् गुरुमत्त्वमिति भावः । प्रतिपदविधेरिति । क्वचिद्गुणे क्वचिद्द्वित्वएकादेशे गुरुमत्त्वादिजादेरित्येतन्नाप्राप्तमिति भावः । परत्वादिति । तदुक्तस्य ऊषतुरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते । उवोखेतिकवर्गद्वितीयान्तो वा भाष्ये पाठः । उषेर्विकल्पेन पक्षे आमभावेपि कृतद्वित्वाद् उवोषादुर्वार एवाम् । रूपे चास्त्येव विशेष उवोषाञ्चकारेति । उषेस्त्वामि ओषांचकारेति परे । नित्ययोग इति । इजादेर्गुरोरित्युक्तावपि अनृच्छ इति प्रतिषेधादिजादेर्गुरुमत इत्यर्थलाभे मतुब्ग्रहणादिति भावः । परे त्वेवं सत्यनृच्छ इत्यस्यानर्थक्यापत्तिः । तुगुत्पत्तेः प्राग् गुरुमत्त्वाभावात् उम्भादीनां गुरुमतामामनापत्तेश्च । तेषामाशीर्लिङि गुरुमत्त्वाभावादिति भाष्याशयमाहुः । नन्विञ्प्रत्ययो नोभयाधिष्ठानसंबन्धलक्षणसन्निपाताश्रय इत्यत आह । प्रयोगेइति । अन्वाख्यानं साधुत्वेन । प्रत्ययस्य साधुत्वावच्छिन्नस्य । अविद्यमानएवेति । मन्दमध्यानां तथैव प्रतीतेः साधुत्वान्वाख्यानेपि साधुत्वस्य सन्निपातनिमित्तकत्वं न प्रत्ययस्येति

ज्ञापयति * । आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात् । क । ज्ञापयतीति । पुग् ह्रस्वत्वस्यादीदपत् * । पुग् ह्रस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्यात् । क । अदीदपदिति । त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः * । त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरनिमित्तं स्यात् । क । या सेति । इड्विधिराकारलोपस्य ययिवान् * । इड्विधिराकारलोपस्याऽनिमित्तं स्यात् । क्व । ययिवान् तस्थिवानिति । मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य * ।

प्रत्ययविभागेनाऽन्वाख्यानात्प्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय उत्पाद्यतइत्याशयः । अङ्गसंज्ञेति । सत्यामङ्गसंज्ञायामकारलोप इति स्यादानन्तर्यविघातः । तत्र वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादिति । अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः । अत्र के चिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते। तेषामात्रेयाद्यप्युदाहरणम् । अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः । ज्ञापयतीति । णिचि वृद्धौ कृतायामात्वं पुको न निमित्तं स्यात् । अङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगि-

---

भावः । सत्यामिति । यस्मादित्यस्य प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादित्यर्थेऽवर्णान्तादिञि तदङ्गसंज्ञमिति सूत्रार्थ इति भावः । यद्यङ्गसंज्ञाऽनिमित्तं कथं तर्हि वार्त्तिके प्रत्यय इत्युक्तमत आह । तत्रेति । आत्रेयेति इतश्चानिञ इति ढक् । परे तु वार्त्तिकस्यायमाशयः । निमित्तनिमित्तिनोः सम्बन्धवद् विशेषणविशेष्ययोः संबन्धोऽपि सन्निपातः । एवञ्च प्रातिपदिकस्यादन्तत्वसंबन्धनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विघातस्यानिमित्तमिति । इममाशयमजानानः शङ्कते । (नप्रत्यय इति) । एकदेश्युत्तरयति । (अङ्गसंज्ञा तर्हीति) । युक्तञ्चैतदुपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वं हि एतन्न्यायमूलम् । तस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वात् । अतिप्रसङ्गस्तु त्वयेवमयाप्यनित्यत्वेन सुशकवारणः । अत एव ग्रामणिकुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे तुङ् न । उपजीव्यस्य प्रातिपदिकाजन्तत्वसंबन्धस्य विघातात् । बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वन्तु न । तस्य तत्त्वाभावात् । शैवोगाङ्गेय इत्यादावप्यङ्गसंज्ञायाः लोपनिमित्तत्वानापत्त्या वर्णाश्रय इत्यंशस्य वार्त्तिके वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः । आत्वंक्रीङ्जीनां णाविति । स्वाङ्गस्याव्यवधायकत्वादाह । आकार इति । श्रुतत्वात्तस्यैव पुगिति भावः । परे तु पुकोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न क्षतिः । यादृशयोः सन्निपातः पुग्निमित्तं तस्य विघातसत्त्वाद् यदागमा इति परिभाषया तद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि सूत्रश्रुतसन्निपातस्याभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । ह्रस्वत्वन्तुग्विधेरित्यादि च । सिद्धान्ताशयस्तु परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रयणीयमित्येवेत्याहुः । भाष्ये (पुक् ह्रस्वत्वस्येति) । ण्याकारसन्निपातनिमित्तः पुग् । ह्रस्वे ह तद्विघातः स्पष्ट एव । न च ह्रस्वस्य चङ्परणिनिमित्तस्य णिनिमित्तपुगपेक्षया बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः । एतद्भाष्यप्रामाण्येनानयाऽसिद्धस्यापि निवृत्तिस्वीकारात् । किं च तया शास्त्रीयकार्येऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावात् । भाष्ये (इड्विधिरिति) । वस्वेकाजादित्याकारान्तलक्ष-

मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात् । क्व । अग्निमान् वायुमान् परमवाचा परमवाचे इति । नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य * । नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्या ऽनिमित्तं स्यात् । क्व । नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु इति । नदीह्रस्वत्वे कृते एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । ङ्यन्तादित्येवं भविष्यति । न सिध्यति । दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाध्रस्वत्वम् । नित्यस्संबुद्धिलोपः । कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोन्ति अकृते ऽपि । अनित्यः संबुद्धिलोपः । नहि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति । किं कारणम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तस्येति । एते दोषाः समा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थो ऽनया प-

---

त्ययवयवमक्तं पुकं मत्वा दोषोपन्यासः । अग्निमानिति । पूर्वमुदात्तमाश्रित्य मतुप उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य निघातं न कुर्यात् । परमवाचेति । अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्त्युदात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्या ऽनिमित्तं स्यात् । मा भूदिति । हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणमदृष्ट्वेदमुच्यते । तत्र कृते ऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावाद्भविष्यतीति भावः । ब्रह्मबन्धुशब्दापेक्षया च नैतदुच्यते । तस्याङ्याबन्तत्वात् । नित्य इति । कार्यं तावान्नित्यम् । तद्येन केन चिल्लक्षणेन भवत्विति भावः । संबुद्धिलोपस्यावकाशो हे देवदत्तेति । भूयांसो वेति । दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः । सर्वादिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनो ऽत्र समा इति प्रयोगः । अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः । यथा समराज्यं वर्तते सर्वेषां राज्यं वर्ततइत्यर्थः । वेदे ऽपि मानः समस्य दूढ्य इति प्रयोगः । सर्वस्य दुर्धियो मान

ण इट् । नियमशास्त्राणाञ्च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति भावः । पूर्वमिति । ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवृत्तेरिति भावः । ह्रस्वत्वमस्वार्थेत्यनेन । ननु ह्रस्वग्रहणं निरवकाशत्वेन सन्निपातपरिभाषाबाधकं स्यादत आह । संबुद्धिलोपस्येति । भाष्ये (एते दोषाः समा इति) । वार्त्तिककारोक्तसकलप्रयोजनापेक्षमिदम् । यद्यपि प्रयोजनानि नव दोषा अष्टौ तथापि अल्पान्तरत्वात्समत्वोक्तिः । यद्वान्यत्रापि दोषः संभाव्यत इत्यभिमानः । ननूक्तदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो बहुत्वमेव न कुतस्तदतिशयोत आह । दुष्टत्वेति । अन्येतूक्तेषु दूषितप्रयोजनानीत्युक्त्वा स्थितप्रयोजनत्रयापेक्षया भूयस्त्वोक्तिरित्याहुः । ध्यायतेर्विचि षष्ठ्येकवचने आतो धातोरिति लोपे दुरदाशनाशदभध्येष्विति उत्वे उत्तरपदादेः ष्टुत्वे दूढ्य इति तदाह । दुर्धिय इति । सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिरुपद्रवो नोऽस्मान्मा वधोदित्यर्थः । दुःस्थिता धीर्येषा-

रिभाषया। नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम्। नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगास्सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्। नहि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु॥

इत्यर्थः। तत्र प्रयोजनानामल्पत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः। प्रतिविधेयमिति। तत्र विधानसामर्थ्यादाङ्गो वर्णविचालो भविष्यति। कष्टायेति ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति। न यासयोरिति लिङ्गादाब् भविष्यति। ययिवानिति वस्वेकाजादित्ययं नियम इटो न त्वपूर्वो ऽयं विधिरिति आकारस्य लोपः। क्रापयतीत्याकारान्तभक्तः पुग्न व्यवधायकः। अदीदपदिति लिङ्गाद् ह्रस्वः। यदयं मारणतोषणेति जानातेर्मित्त्वमुपधाह्रस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति पुकि कृते उपधाह्रस्वत्वं भवतीति नहि जानातेरकृते पुकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति। अग्निमानिति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया संनिपातपरिभाषां बाधते। एङ्ह्रस्वादित्यत्रापि गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाऽभावः। दर्वीत्यत्र च्छन्दसि गुणाभा-

---

मिति विग्रहे गतिकारकपूर्वकत्वाभावाद्यण् न। तस्मान्नार्थ इति। पूर्वपक्षाशयमाह। तत्रेति। सिद्धान्ती समाधत्ते। भाष्ये (नहीति)। परिभाषाया: कर्त्तव्यत्वे युक्त्यन्तरमप्याह सिद्धान्ती। (दोषाःखल्वपीति)। लक्षणमिति। उपलक्षकं रूपं नास्तीत्यर्थः। तत्र विधानेति। यादृशप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातनिमित्ताङ्गसंज्ञा तादृशसन्निपातविघातं विना यस्येति लोपस्य चारितार्थ्याभावादिति भाव:। कष्टायेति। अकारसन्निपातनिमित्तो ङेर्यो यञादिनिमित्तदीर्घस्यानिमित्तं स्यादिति भाव:। नचैवं दोषा: साकल्येनेति भाष्यविरोध:। कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्येति ग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु भ्रष्टोतो न दोष:। एवञ्च समा इत्यपि यथाश्रुतमेवेत्याहु:। लिंगादिति। इत्वनिषेधवैयर्थ्यादिति भाव:। नत्वपूर्व इति। क्रादिनियमादार्धधातुकस्येडित्येवेट्सिद्ध इति नेडाकारान्तसन्निपातनिमित्त इति भावः। परे तु नियमशास्त्राणां विधित्वमेव आर्थी त्वितरनिवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेनाकारान्तसन्निपातनिमित्त एवेडित्यनित्यत्वेनैवात्र समाधानं युक्तमित्याहु:। आकारान्तेति। अङ्गस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यस्योचितत्वादिति भाव:। अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम्। तज्ज्ञापयतीति। अतएव भरज्ञपीति निर्देश: सङ्गच्छते। मितांह्रस्व चोपधाया इत्यनुवर्त्तत इतिभाव:। ह्रस्वभाविनीति। अचश्चेत्युपस्थितेरिति भाव:। अचश्चेत्यस्य श्रुतत्वेन तद्बाधकल्पनापेक्षया ऽस्यैवानुमितस्य लोकन्यायसिद्धस्य बाधकल्पनोचितेति तात्पर्यम्। बाधतइति। ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रो-

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुग्मुखस्वरोपचाराः *। अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनम्। किम्। लुग्मुखस्वरोपचाराः। लुक्। उपाग्नि प्रत्यग्नि। अव्ययादिति लुक् सिद्धो भवति। मुखस्वरः। उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः। नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इत्येष प्रतिषेधः सिद्धो भवति। उपचारः। उपपयःकारः। उपपयःकामं इति। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम्। परिगणनमित्याह। अपि खल्वप्याहुः। यदन्यदव्ययीभावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति। किं पुनस्तत्। पराङ्गवद्भावः। पराङ्गवद्भावे ऽव्ययप्रतिषेधश्चोदितः। उच्चैरधीयान नीचैरधीयानेत्येवमर्थम्। स इहापि प्राप्नोति। उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान। अकच्यव्ययग्रहणं क्रियते उच्चकैर्नीचकैरित्येवमर्थम्। तदिहापि प्राप्नोति। उपाग्निकं प्रत्यग्निकमिति। मुमि अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते। दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थम्। स इहापि प्राप्नोति। उपकुम्भंमन्य उपमणिकंमन्य इति। अस्य च्वौ। अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते। दोषाभूतमहर्दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थम्। स इहापि प्राप्नोति। उपकुम्भीभूतम्। उपमणिकीभूतम्। यदि परिगणनं क्रियते नार्थो ऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया। कथं, यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि। नैतानि सन्ति। यत्तावदुच्यते लुगिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्यव्ययीभावाल्लुगिति। यदयं नाव्ययीभावादत इति प्रतिषेधं शास्ति। उपचार इति। अनुत्तरपदस्थस्येति वर्तते। तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति।

वपक्षे छान्दसो लुग्भविष्यति ॥ अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥ प्रयोजनमिति मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानौ प्रयोजनम्। यथा मशकार्थो धूम इति। अपि खल्विति। एवं खल्वित्यर्थः। परिगणनमनेन दृढीक्रियते। उपाग्न्यधीयानेति। अग्निसमीपे अधीयाने-

---

पस्थिततयोपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः। गुणाभावेति। जसादिषु छन्दसि वावचनमिति वचनादिति भावः ॥३९॥४०॥ अव्ययीभावश्च ॥४१॥ उपचारोनाम अतः कृइति विहितविसर्गस्थानिकसत्वम्। यथा मशकार्थइति। एतदेव निवृत्तिकारणमिति पातञ्जलैर्व्यवह्रियते। अनेनेति। ऋष्यन्तरवचनसंवादेनेत्यर्थः। तत्र वक्तव्य इत्यन्तं तत्। तत्र यदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिनस्त्रय उक्ता इत्याहुः। किं पुनस्तत्पराङ्गवदित्यादिना तस्यैवोदाहरणप्रदर्शनम्। षष्ठेति। अत्र च कारकत्वम्। तेन समुदायस्य षाष्ठमामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वम्। भाष्ये (यदयं नाव्ययीभावा-

न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति ॥ शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥ शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः * । शिसर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । वनानि तिष्ठन्ति । असमर्थसमासश्च । असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्यो ऽनपुंसकस्येति । न हि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि । भवतिना । न भवति नपुंसकस्येति । यत्तावदुच्यते । शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेध इति । नाप्रतिषेधात् * । नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्य नेति । किं तर्हि । पर्युदासो ऽयं यदन्य-

---

त्यर्थः । तत्र षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति पराङ्गवद्भावो भवति । न चैकमिति । सामान्यलक्षणमेकप्रयोजनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रैवायमिति । नचोक्तं तस्मान्मुखस्वरेणात्र भवितव्यमित्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति । अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानान्मुखस्वरनिवृत्तिर्भवतीति नार्थः सूत्रेणेति । के चित्तु स्वरादिपाठात्सिद्धायामव्ययसंज्ञायां पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन कतिपयान्येवाव्ययकार्याणि भवन्तीति नार्थः परिगणनेनेत्याहुः । तेषां वचनमन्तरेण विशेषे प्रमाणाभावः । शि सर्व ॥४२॥ सुडनपुंसकस्येति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः । सुट् स्त्रीपुंसयोरित्यस्मिन्न्यासे न दोष इत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण पूर्वपक्षः । पर्युदासाश्रयेण सिद्धान्तः । अप्राप्ते-

---

दिति) । स ह्यनन्तरत्वादव्ययादाप्सुप इत्यस्यैव निषेधो न तु सुपोधात्वित्यस्येति उपमणिकमुख इत्यादौ तन्निषेधेन चरितार्थमिति न भ्रमितव्यम् । न चोक्तमिति । भाष्ये यदोत्यसन्दिग्धे संदिग्धवचनं वेदःप्रमाणं चेदिति वत् । तस्मात्तत्र ग्रहणं कर्त्तव्यम् । सूत्रञ्च न कार्यमिति भाष्याशय इति वयम् । अन्येत्विति । च्विना ह्यारोपितमव्ययत्वं वास्तवमनव्ययत्वञ्च प्रतीयते इति यथालक्ष्यं किं चिदव्ययकार्यं भवति किं चिन्नेतीष्टं सिद्धमिति भावः । विशेषे कार्यविशेषे । किं च द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायेन पुनर्विधानात् सार्वत्रिकत्वमेव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवाञ्चाव्ययीभावस्याव्ययत्वात्क्वचनेति हरदत्ताद्युक्तं चिन्त्यम् । भाष्यविरोधात् । अन्येतु मुखस्वरे नाव्ययीभावादिति नोक्तम् । सूत्रञ्च कृतम् । तस्मादन्यदपि प्रयोजनं नद्या उपकूलमित्यादौ षष्ठीसमासप्रतिषेधादीत्याहुरिति मतं हरिटीकायां स्पष्टम् । तदपि खल्वप्याहुरित्यादिभाष्याननुगुणम् ॥४१॥ शिसर्वना ॥४२॥ भाष्येसमर्थसमासश्चेति दूषणान्तरम् तत्रासामर्थ्यमसंबन्धात् । चेन वाक्यभेदस्यापि संग्रहः । पर्युदासेति । एवं हि समर्थसमासैकवाक्यते लभ्येते । यद्यपि पर्युदासे ऽपि लक्षणा तथापि दो-

नपुंसकादिति। नपुंसके न व्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा * । अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा निषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । यदप्युच्यते । असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति । यद्यपि वक्तव्यः । अथ वै तर्हि बहूनि प्रयोजनानि । कानि । असूर्यंपश्यानि मुखानि । अपुनर्गेयाः श्लोकाः । अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति ॥ नवेति विभाषा ॥ ४४ ॥ नवेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् । नवे-

---

वेति । प्रसज्यप्रतिषेधे ऽप्यदोषः । तत्र सुडित्यनेन या प्राप्तिस्सा निषिध्यते न तु शिसर्वनामस्थानमिति प्राप्तिः । अन्यथा शिसर्वनामस्थानमिति निरवकाशं स्यात् । नपुंसकस्यैव हि शिः सम्भवति । ननु चेयमिति । परत्वादित्यर्थः । प्रतिषेधयुक्तायुक्तत्वाच्च विरोधसद्भावः । तत्र परत्वात् सुडिति प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते तामपि प्रतिषेध इति दोषः । नोत्सहतइति । अपवादविषयपरिहारेणास्याः प्रवर्तनादित्यर्थः । अथ वै तर्हीति । इदानीमित्यर्थः । तत्र स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधे ऽपि नञ्समासो ऽस्तीति। नवेति॥४४॥नवेतिविभाषायामिति । समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्य चानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्यु-

---

षद्वययुक्तप्रसज्यप्रतिषेधापेक्षया लघुरेवेति भावः। वस्तुतो नञो निपातत्वेनानेकार्थत्वात् पर्युदासपक्षे लक्षणेतिरिक्तं वचः । पर्युदासपक्षे सुडित्यनेनैकवाक्यतया तस्याप्राप्तावपि आद्यस्य प्राप्तौ न मानमिति तात्पर्यम् । भाष्ये (नपुंसके न व्यापार) इति) । निषेधस्येति शेषः । अप्राप्तेरिति । वार्तिकस्य पूर्वसूत्रविहितसंज्ञायाः प्रतिषेधाप्राप्तेरिति अक्षरार्थः । भाष्ये तु वस्त्वर्थ उच्यते । अन्यथेति । सुडित्यनपेक्ष्य नपुंसकसंबन्धिमात्रस्य निषेध इत्यभिमानः। सुट्संबन्धे तु इदं चिन्त्यम् । शसः शौ चरितार्थत्वात् । ननु संज्ञाया एकत्वेन कार्यैक्ये विरोधाभावात्कथं परत्वमत आह। प्रतिषेधेति । शिसावकाशत्वात् । एवञ्चोभयोर्यौगपद्यासंभवरूपो विरोधोस्तीति भावः । पूर्वां प्राप्तिमिति । एवञ्च सकृद्गतिन्यायेन पुनर्न प्रवर्त्तत इति भावः । अपवादेति । एवं च स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यबाधिकेति तन्न्यायावसरो नेति भावः। इदानीमित्यर्थइति । तथापीत्यर्थ इत्युचितम् । यद्यपि वक्तव्य इत्युपक्रमात् । स्त्रीपुंसयोरिति । मात्राधिक्येपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । पुंस्त्रियोरिति तु वक्तुमशक्यं तस्यासाधुत्वाद् इति बोध्यम् । अत्र पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः समफलत्वोक्त्या शास्त्रप्रापितस्य प्रतिषेधे विकल्प इति मीमांसकोक्तं चिन्त्यम् । सामान्यविशेषन्यायेन बाधस्यैवौचित्यात् । स्वाभावे संभावितस्यैव च प्रतिषेध इत्यादि मञ्जूषायां विस्तरः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ नवेतिविभाषा ॥ ४४ ॥ ननु समुदा-

तिविभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या। नवाशब्दस्य यो ऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। शब्दसंज्ञायां ह्यर्थासंप्रत्ययो यथान्यत्र*। शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासंप्रत्ययः स्यात्। यथान्यत्र। अन्यत्रापि हि शब्दसंज्ञायां शब्दस्यैव संप्रत्ययो भवति नार्थस्य। क्वान्यत्र। दाधा घ्वदाप्। तरप्तमपौ घ इति। घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थः*। इतिकरणः क्रियते सो ऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति। किं गतमेतदितिना। आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम्। गतमित्याह। कुतः। लोकतः। तद्यथा।

स्पत्तिः। स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाभावाद्याडामौ भवतः। अथ वा नवेत्युच्चार्य या विभाषा कृता तस्यामिति व्याख्या। तत्र लोके क्रियापदसंनिधाने नवाशब्दयोर्यो ऽर्थो द्योत्यो विकल्पप्रतिषेधलक्षणः स संज्ञीत्यर्थः। अन्यथा विभाषाप्रदेशेषु नवाशब्दावेवादेशौ स्याताम्। घुग्रहणेष्विति। शब्दस्य संज्ञाकरणात्प्रदेशेषु तस्यैव संप्रत्यय इत्यर्थः। इतिकरण इति। क्रियते इति करणः कर्मणि ल्युट्। इतिश्चासौ करणश्चेति समासः। क्रियतइति सामान्यविशेषभावेन निर्देशः। शब्दाधिक्यादिति। उपहासपरमेतच्चोदकस्य वचनम्। शब्दार्थस्यालाभादिति भावः। गौरित्ययमाहेति।

यस्य समासग्रहणनियमेनाप्रातिपदिकत्वात् नवेति विभाषायामित्यनुपपन्नमत आह। समुदायस्येति। वार्त्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः। नन्वेवमपि समुदायस्यानाबन्तत्वात् कथं याडादीत्यत आह। स्त्रीप्रत्यये चेति। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति ष्यङः सम्प्रसारणमित्यत्र भाष्यपठितवचनेनेति भावः। यत्तु हल्ङ्याब्भ्य इति दीर्घग्रहणादिति तन्न। बहुश्रेयसीत्यादौ लोपार्थं प्रत्ययग्रहण इति तदन्तविधिना ङ्यन्तत्वार्थं तस्य स्वादिप्रत्ययलब्धयस्माद्विहितस्तदादेरित्येतद्विशेषणतयाय ङ्यन्तान्तेत्यर्थेन निष्कौशाम्बिव्यावृत्तये दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक्। अनुकरणस्याबन्तत्वन्तु प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायात्। तस्यानित्यत्वाच्च न प्रात्ययान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वनिषेध इति बोध्यम्। अथवेति। कृता। उच्चारिता। समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमसमासेपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्तिरिति भावः। नामपदसन्निधाने नवा शाटीत्यादौ प्रत्ययार्थावगतेराह। क्रियापदेति। अन्यथेति। प्रकरणादिवशाच्चार्थविशेषावसाय इति भावः। ननु दाधाध्वित्यादौ न घुशब्दादिना दाधादीनां प्रत्ययः। किं तु दाधाशब्दैरेवेत्यत आह। प्रदेशेष्विति। भाष्ये (घुग्रहणेष्वित्यादे) घुप्रदेशेष्वित्यर्थः। करणल्युटि अर्थासङ्गतेराह। कर्मणीति। बाहुलकादिति भावः। सामान्येति। पाकं पचतीतिवत्। भाष्ये स्व-

लोके गौरित्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सो ऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासावर्थपदार्थकता तस्याश्शब्दपदार्थकः संपद्यते । एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति सो सौऽ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं प्रत्याययति । नवेति यद् गम्यते नवेति यत्प्रतीयते इति । समानशब्दप्रतिषेधः *।। समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । नवा कुण्डिका नवा घटिकेति । किं च स्यात् । यद्येतेषामपि विभाषा संज्ञा स्यात् । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । दक्षिण-

---

यद्यपि नित्ये शब्दार्थसंबन्धे उपात्तस्यार्थस्य त्यागो नास्ति तथापि प्रसिद्धिवशादेतदभिधीयते । अर्थपदार्थकतायाः प्रच्युत इति । तत्त्वतस्त्वादावेव स्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः । सादृश्यात्तु तमर्थमनभिव्यक्तमितिशब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्यासकृदितिरुच्यते । अर्थपदार्थकतेति । संबन्धे भावप्रत्ययः । संबन्धात्प्रच्युतो ऽर्थादपि प्रच्युतो भवति । समानशब्दप्रतिषेध इति । समानः शब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः । विभाषा दिक्समास इति । विभाषाशब्देनाभिन-

---

स्मात्पदार्थात्प्रच्युतः शब्दपदार्थकः संपद्यत इत्यन्वयः । स्वस्मात्पदार्थादित्यस्य विवरणं या साविति । दार्ष्टान्तिके च शब्दपदार्थकता स्वंरूपमिति वचनात् । तस्या इत्यस्य प्रच्युत इति शेषः । कोऽसौ लौकिकोर्थस्तत्राह । नवेति यद्गम्यतइति । तद्विवृणोति । नवेति यत्प्रतीयतइति । स लौकिकोर्थं इति शेषः । यद्यपीति । एवञ्च स्वस्मात्पदार्थादित्यनुपपन्नं सर्वस्यापि स्वपदार्थत्वात् । प्रच्युतिश्चानुपपन्नेति भावः । त्यागो नास्तीति चार्थान्तरग्रहणाभावस्याप्युपलक्षणम् । प्रसिद्धिवशादिति । लोकप्रसिद्ध्यैव तत्र स्वपदार्थत्वव्यवहारः तेषामेवास्यायं प्रसिद्धोर्थस्त्यक्तो ऽप्रसिद्धश्च गृहीत इति प्रसिद्ध्या भाष्ये प्रच्युत्यङ्गीकारावुक्ताविति भावः । वस्तुतो न प्रच्युत्यादिकमित्याह । तत्त्वतइति । सादृश्यादिति । अर्थभेदाच्छब्दभेद इति पक्षे इदम् । एकशब्दत्वे त्वभेदादिति बोध्यम् । वस्तुतः प्रच्युत्यङ्गीकारौ तयोरर्थयोर्बोधाविषयत्वबोधविषयत्वे एव न तु मुख्याविति बोध्यम् । पदार्थविपर्यासकृदिति । लोके शब्दविशेषणकार्थप्रतीतिः शास्त्रे ऽर्थविशेषणकशब्दस्य । इति शब्द समभिव्याहारे विपरीतमिति विपर्यासः । भाष्येपि (स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युत) इत्यस्य विशेष्यभूतादिति शेषः । अन्यथार्थप्रतीतेः शब्दानालिङ्गिताया अभावेन एतदसङ्गतिः स्यादिति दिक् । इतिकरणस्यार्थनिर्देशार्थत्वे स्थिते नैव समानानां शब्दानां प्राप्तिरत आह । समानइति । प्रत्यग्रेति । यद्यपि न चेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंवध्नोम इति भाष्यपर्यालोचनया सर्वादिविशेषणत्वलाभात् प्रत्यग्रत्वं समासविशेषणमयुक्तं तथापि दिग्वाचकसर्वा-

पूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात् । न वा विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । विधिपूर्वकत्वात् । विधाय किं चिन्नवेत्युच्यते । तेन प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । तद्यथा लोके । ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा । नेति गम्यते । अस्ति कारणं येन नवेति लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । किं कारणम् । विलिङ्गं हि भवान् लोके निर्देशं करोति । अंग हि समानलिङ्गे निर्देशः क्रियतां प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति । तद्यथा । ग्रामो भवता गन्तव्यो न वः । प्रत्यग्र इति गम्यते । एतच्चैव न जानीमः । क्व चिद्व्याकरणे समानलिंगो निर्देशः क्रियतइति । अपि चात्र कामचारः प्र-

---

वल्लक्षणो ऽर्थः प्रत्याय्यते तत्र प्रत्यग्रवाची यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात् । तत्र दिशो नित्यत्वान्नवपुराणत्वासंभवात्तन्निमित्तो यदा शालायां व्यपदेशः दक्षिणपूर्वा शाला सा चाभिनवा तदा संज्ञा स्यादित्यर्थः । संज्ञाकार्यव्यङ्ग्यं च प्रत्यग्रत्वं स्यात् । न वा विधिपूर्वकत्वादिति । प्रदेशवाक्यार्थं पर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्थाप्यते । प्रदेशेषु च कार्याणि विधाय विभाषाशब्द उच्चारितो नवार्थं गमयति । तत्र लोकवन्निपातार्थावगतिर्भवति । न तु प्रत्यग्रार्थावगतिरित्यर्थः । विलिङ्गमिति । भिन्नलिङ्गं व्यधिकरणमित्यर्थः । विलिङ्गत्वेन वैयधिकरण्यं लक्ष्यते न तु प्रतिषेधवाचिनो नवाशब्दस्य लिङ्गयोगो ऽस्ति । एतच्चैवेति । नैव क्व चिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देश इत्यर्थः । विभाषा सेनासुरेति यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशः । तथापि भिन्नविभक्ति-

---

दीनामर्थस्य दिशो नवपुराणत्वासंभवादुदाहरणपरभाष्याच्च तत्र सर्वादीनीत्यनेन तद्घटितसमासो लक्षणीय इति भावः । तन्निमित्त इति । लक्षणयेत्यर्थः । तदासंज्ञेति । न बहुव्रीहाविति निषेधे प्राप्ते इदं नित्यार्थं स्यादिति भावः । भाष्ये (अचिरकृतायामिति) । तस्यां बोध्यायामित्यर्थः । संप्रत्ययः स्यादित्यस्य संज्ञाया इति शेषः । ननु प्रदेशे विभाषादिगित्यादौ न नवाशब्द उच्चारितो नवेति विभाषेति सूत्रे तु न किंचिद्विधायोक्तं पूर्वोत्तरसाहचर्येणास्य संज्ञासूत्रत्वादित्यत आह । प्रदेशेति । इयंसंज्ञेति । नवेतिविभाषेत्येतत्संज्ञासूत्रार्थ इत्यर्थः । कार्याणि । सर्वनामसंज्ञादीनि । नवार्थम् । नवाशब्दार्थम् । विभाषाशब्दस्यार्थसंज्ञात्वात् । क्वचित्तु तथैव पाठः । भाष्ये (नवेत्युच्यते) इत्यस्य तदर्थबोधको विभाषाशब्द उच्यते इत्यर्थः। प्रतिषेधवाचिन इति । प्रतिषेधवाच्ययं शब्द इति प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । नन्विति । एवञ्च प्रदेशानुगुण्येन प्रकृतसूत्रेपि न प्रत्यग्रवाचिनो ग्रहणमित्यर्थः । भिन्नेति । अग्रे समानलिङ्ग इति दर्शनाद्विशब्दो भिन्नार्थ इति भावः । नन्विति ।

योक्तुः शब्दानामभिसंबन्धे । तद्यथा । यवागूर्भवता भोक्तव्या न वा । यदा यवागूशब्दो भुजिना संबध्यते भुजिर्नवाशब्देन तदा प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यवागूर्भवता भोक्तव्या नवा । नेति गम्यते । यदा तु नवाशब्दो यवागूशब्देनाभिसंबध्यते न भुजिना तदा प्रत्यग्रवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यथा यवागूर्नवा भवता भोक्तव्या । प्रत्यग्रेति गम्यते । न चेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबध्नीमः । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति । किं तर्हि । भवतिरभिसंबध्यते । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति । विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् * ॥ विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणम् । प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् । प्रतिषेधस्येयं संज्ञा क्रियते । तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यप्रति-

---

त्वात्सामानाधिकरण्याभावः । अपिचेति । तत्र सामर्थ्याद्विशेषावगतिः । यदा अप्राप्ते यवागूभोजने वाक्यमुदीर्यते तदा प्रत्यग्रार्थावगतिः । यदा त्वातुरं प्रति यवागूभोजननिषेधार्थमुच्यते तदा निषेधावगतिः । न चेहेति । क्रियायाः प्राधान्यात्सैव विभाषाग्रहणेन सम्बध्यते न तु तदङ्गमित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत् । न वा विधिपूर्वकत्वादिति । विध्यनित्यत्वमिति । विकल्प इत्यर्थः । नवाशब्द एक एव निपातः प्रतिषेधवाची तस्येहोपादानादिति भावः । परिहारान्तराभिधानाय तु न बहुव्रीहाविन्त्यसम्बद्धं स्यादिति नोक्तम् । सिद्धंत्विति । प्रतिषेधाद्विधिरनुमास्यते ततो विकल्प-

---

अव्ययत्वादिति भावः । नैवेति । भाष्ये (क्वचित्क्रियते) इत्येतच्चैव न जानीम इत्यन्वयः । नवा विधीत्युक्तवतोऽयं ग्रन्थः । एवञ्च शास्त्रे समानलिङ्गनिर्देशस्य काप्यभावात् न कापि प्रत्यग्रार्थावगतिरित्याशयः । ननूभयविधान्वयसंभवे कथमन्यतरनिर्णय इत्यत आह । तत्रेति । अप्राप्तेयवागूभोजनइति । अकर्त्तव्यत्वेनावगते इत्यर्थः । प्ररोचनायेति शेषः । न तु तदङ्गमिति । भवतिक्रियाकर्तुरुद्देश्यरूपं तदङ्गमित्यर्थः । भाष्ये (विभाषाभवन्तीति) । अत्र विभाषेत्यग्रे सर्वनामानीति शेषः । भवन्ति विभाषेत्यस्य सर्वनामानीत्यादिः । ननु दिक्समासेपि नित्यनिषेधे न बहुव्रीहाविति सामान्यसूत्रेणैव सिद्धे विभाषादिगिति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरत आह । परिहारान्तरेति । इति सिद्धे विभाषा दिगित्यसंबद्धं स्यादित्यर्थः । ननु प्रसक्तस्य निषेधे भाव एव दृष्टो न तु विकल्पोऽत आह । प्रतिषेधादिति । विभाषाश्वेरित्यादौ पिद्विषये विधेरनुमानं करिष्यते इत्यर्थः । निषेधानुपपत्तिकल्पितशा-

षेधात्। विधाय किं चिन्नवेत्युच्यते। तेनोभयं भविष्यति। विप्रतिसिद्धं तु*। विप्रतिषिद्धं तु भवति। अत्र न विज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति। न वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। प्रसङ्गसामर्थ्यात्। प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति। अन्यत्र प्रतिषेधविषयात्। प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति। अन्यत्र विधिविषयात्। तदेतत् क्व सिद्धं भवति। या अप्राप्ते विभाषा। या हि प्राप्ते विभाषा कृतसामर्थ्यस्तत्र पूर्वेणैव विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात्। एतदपि सिद्धम्। कथम्। विभाषेति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकर-

---

सेत्स्यतीत्यर्थः। विप्रतिषिद्धं त्विति। एकविषययोर्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः। न वा प्रसङ्गेति। सामर्थ्याद्विधिप्रतिषेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः। महती संज्ञेति। तेन द्वावत्र संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः। यदि हि केवलः प्रतिषेधः संज्ञी स्यात् संज्ञाकरणमनर्थकं स्याद् विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात्। तत्र समुदायस्येयं संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधावुपतिष्ठेते। अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्र-

---

सङ्गेन प्रसज्येति वार्त्तिकार्थ इति भावः। एवञ्च षोडशीग्रहणाग्रहणवदेकविषयत्वाद्विकल्पसिद्धिरिति तात्पर्यम्। ततइति। अन्यथा कल्पितशास्त्रं व्यर्थं स्यात्। प्रक्षालनाद्धीतिन्यायविरोधान्न निषेधार्थमेव तदिति भावः। ननु विकल्पो विरुद्धविषय एवेति किमुच्यते विप्रतिषिद्धन्त्विति अत आह। एकेति। युगपदिति शेषः। विप्रतिषेधोपपादकं भाष्यम्। अत्रनेति। प्रसजति भावमिति शेषः। प्रसज्यते इति प्रसंगो विधिः। प्रतिषेधविषयादित्यस्य कालविशेषविशिष्टात्ततोन्यत्र तत्रैव कालान्तरविशिष्टे इत्यर्थः। निषेधसामर्थ्यलब्धो ऽयमर्थः। सामर्थ्यात्प्रतिषेधविषयादन्यत्र विधिरित्युक्ते यत्फलितं तदाह। प्रतिषेधसामर्थ्याच्चेति। इदमपि पूर्ववद्व्याख्येयं तद्ध्वनयन्नाह। पर्यायइति। भाष्ये (याहिप्राप्तेइति)। केवलोभयत्रविभाषारूपा वेत्यर्थः। कृतसामर्थ्यइति। पूर्वेणैव कॢप्तशास्त्रेणैव। विधिकृतसामर्थ्यो विहितविधिकल्पकनिषेधीयशक्तिक इत्यर्थः। एवञ्च तत्र विधिकल्पनाभावात्प्रतिषेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः। एतद्भाष्यादपि सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधे विकल्पं वदन्तो मीमांसकाः परास्ताः। (महत्याःसंज्ञायाइति) भाष्येण संज्ञैव न कर्त्तव्येति विवक्षितं न तु लघ्वी कर्त्तव्येतीत्याह। यदिहीति। समुदायस्येति। प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्योभयस्येत्यर्थः। विकल्पप्रतिषेधाविति। प्राप्तविभाषाविषये इत्यर्थः। विकल्पएवेोपेति। उभयोः संज्ञाकरणेपि निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाद् द्वितीयस्यैवोपस्थितिरिति भावः। अत्राप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाप्राप्त-

णम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्। उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत। नेति च वेति च। तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेधार्थं नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति। या हि प्राप्ते विभाषा तत्रो- भयमुपस्थितं भवति। नेति च वेति च। तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति। एवमपि विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः। विधि-

---

तिषेधस्याव्यापाराद्विकल्प एवोपतिष्ठते। एवमपीति। यद्यपि विरुद्धयोरेका संज्ञा क्रियते तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावाभावौ विधातुं न शक्येते इत्यर्थः। सिद्धं त्विति। उभयत्रविभाषासु प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्ततइत्यर्थः। यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात्। आनुपूर्वी च या संज्ञाविधावाश्रिता सैव प्रदेशवाक्येष्वाश्रीयते। उभयत्रविभाषार्था चेयं संज्ञा। प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात्। तथाहि। प्राप्त- विभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते पक्षे तु प्रवृत्तिः स्थितैव। अप्राप्तविभाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः क्रियते पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र संज्ञाफलम्। विभाषा श्वेरित्यत्र तु यदि विधिमुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते पित्स्वेव सम्प्रसारणं विभाषा स्यात्। कित्सु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा

विभाषोच्यते। युगपदिति। अनवगतसंज्ञिद्वयक्रमोपस्थानस्य चोद्यमेतदित्यभिप्रायः। भावाभावाविति। इमावेव भाष्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोक्तौ। भाष्ये (पूर्वस्योत्तरेणेति)। पूर्वस्य प्रतिषेधस्य उत्तरेण विकल्पेन। बाधश्चात्र न निषेधप्रवृत्तिप्रतिबन्धः किं तु तत्फलस्याभावनिष्ठसार्वकालिकत्वस्य प्रतिबन्ध इति बोध्यम्। नन्वेवमपि पूर्ववाक्येन नशब्द एवादेशः स्यात् तत्रार्थपरत्वे मानाभावादत आह। इतिकरणइति। एवञ्चोभयत्रापीतिशब्दान्वय इति भावः। एवञ्चार्थद्वयसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव वाक्यभेदेन क्रमेणान्वय इति भावः। एवञ्च केवलप्राप्तविभाषायामुभयत्रविभाषायाञ्च क्रमेण निषेधविकल्पयोरुपस्थितिः। शुद्धाप्राप्तविभाषायान्तु निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाच्छुद्धविकल्पोपस्थितिरिति तात्पर्यम्। पूर्वं विकल्पाप्रवृत्तौ हेत्वन्तरमाह। आनुपूर्वी चेति। अनुपयोगादिति। उभयगतिरिहेत्युक्तेर्लौकगृहीतविकल्पशक्त्यैव सिद्धेरिति भावः। पक्षे निवृत्तिरिति। एवञ्च तत्र निषेधतात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः। अप्राप्तेति। तत्र विधितात्पर्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भावः। पित्स्वेवेति। तत्राप्राप्तेरिति भावः। एकस्योभयत्र तात्पर्यन्तु न संभवतीत्याशयः। भावतात्पर्यकतालोभेन पिद्विषयतैव स्यादिति तत्त्वम्। अस्योभयत्रविभाषाविषयत्वं भाष्ये विभाषा श्वेरित्यस्यैवोदाहरणदानेन बोधितम्। एवञ्च तदर्थमावश्यके ऽस्मिन् अन्यत्रापि स्वशास्त्रगृहीतसङ्केतेनैव बोधान्

प्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणम् । भवतीति चेन्न प्रतिषेधः * । भवतीति चेत् प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नेति चेन्न विधिः * । नेति चेद्विधिर्न सिध्यति । सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वविधिमुत्तरो विधिर्बाधते । इतिकरणो ऽर्थनिर्देशार्थ इत्युक्तम् । साध्वनुशासने ऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम् * । साध्वनुशासने ऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात् । समासश्चैव हि विभाषा क्रियते तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात् । अस्तु । यः साधुः स प्रयोक्ष्यते । असाधुर्न प्रयोक्ष्यते । न चैव हि कदा चिद्व्याकरणे राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते । अपि च । द्वेधा ऽप्रतिपत्तिः * । द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात् । इच्छामश्च पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्या-

---

कित्स्वेव विकल्प इति पित्सु न स्यात् । संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे कित्सु प्रवृत्तिः पश्चाद्विधिमुखेन सर्वत्र पक्षे सम्प्रसारणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति । यदा तु प्रातिलक्ष्यं भेदेन विभाषा श्वेरित्यस्य व्यापारः क चिद्विधिमुखेन क्व चित्प्रतिषेधमुखेन तदा संज्ञाकरणमन्तरेणापि सिध्यतीति अशिष्योऽयं योग इति वक्ष्यते । अशिष्यो वा विदितत्वादिति । साध्वनुशासनइति । साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पेन सम्बन्धः स्याद् न तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः । ततश्च विभाषाश्वेरित्यस्यायमर्थः स्यात् । विभाषा श्वयतेस्साधु संप्रसारणं भवति पक्षे त्वसाध्विति । अस्तु यः साधुरिति । यथा भक्ष्याभक्ष्यसन्निधौ भक्ष्यमेवोपादीयते । न चैव हीति । सर्वदा त्वस्य साधुत्वं नोभयरूपत्वमित्यर्थः । द्वेधा ऽप्रतिपत्तिरिति । साधु-

---

या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितमित्याद्युक्तभाष्यविरोध इति दिक् । साधुत्वप्रतिपादनाच्छास्त्रस्येति पाठः । शास्त्रस्येति कर्त्तुः शेषत्वे षष्ठी । क्वचित्तु साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्येति पाठः । प्राधान्यादिति । यदिह परिनिष्ठितं तत्साध्विति अर्थापत्तिकल्पितवाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तेन मुख्यतया साधुत्वस्यैव विधानादित्याशयः । तदङ्गभूतानामिति । तदुद्देश्यभूतानामित्यर्थः । भाष्ये (यस्यविभाषाक्रियतइति) । यत्सम्बन्धेन विभाषोच्यत इत्यर्थः (समासश्चैवहीति) । हि यतः समासो विभाषा क्रियते समासो विभाषेत्युच्यते तत्र समासोद्देशेन साधुत्वविधानात्तस्यैव विकल्पः स्यादिति भावः । साधुत्वञ्च जातिविशेषः । समासप्रकरणीयविभाषाधिकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादाह । विभाषा श्वेरिति । साधुत्वविकल्पे दूषणमाह । भाष्ये (नचैवेत्यादिना) । तद्व्याचष्टे । सर्वदात्विति । साहश्यादसा-

दिति । तच्च न सिध्यति । यस्य पुनः कार्याः शब्दाः । विभाषासौ समासं निवर्तयति । यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष दोषो न भवति । कथम् । न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि । समाससंज्ञाभिसंबध्यते । समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवतीति । तद्यथा । मेध्यः पशुर्विभाषितः । मेध्यो ऽनड्वान् विभाषितइति । नैतद्विचार्यते अनड्वान्नानड्वानिति । किं तर्हि । आलब्धव्यो नालब्धव्य इति । कार्येषु युगपदन्वाचययौगपद्यम् ॥ । कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन

त्वविकल्पने विभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वात् शिश्वियतुरित्यादि रूपं न सिध्यतीत्यर्थः । यस्य पुनरिति । एवं मन्यते व्याकरणेनैव शब्दा उत्पाद्यन्ते तन्मते विभाषाग्रहणेनापूर्वत्वेन विधेयत्वात्संप्रसारणमेव विकल्प्यतइति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति भावः । यस्यापीति । साधुत्वस्यापौरुषेयत्वादावकल्प्यत्वात्तदङ्गानामेव विकल्पः । तद्यथेति । पशुत्वानडुत्त्वयोरविकल्प्यत्वात्क्रिया विकल्प्यते । नन्वन्यत्रोक्तं न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते इति इह तूक्तं संज्ञाभिसंबध्यतइति ततश्च विरोधः । नैष दोषः । इह वृत्तिवाक्ययोर्मुख्यार्थभेदादभिन्नार्थत्वमाश्रित्योक्तम् । अन्यत्र तु व्यपेक्षैकार्थीभावभेदाद्भिन्नार्थत्वमाश्रित्यैकार्थीभावे एव संज्ञाया भावाभावौ नेष्येते इत्युक्त-

---

श्रुत्यागपुरःसरं साधूपादानं दुष्करमित्यपि बोध्यम् । तत्र साध्वनुशासनइत्युक्त्या शब्दनित्यत्वपक्ष एवायं दोषः नतु कार्यत्वपक्षे इत्युक्तं तदुपपादकं (यस्य पुनरि) त्यादिभाष्यम् । प्राधान्यात्साधुत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति यदुक्तं, तत्राह । साधुत्वस्येति । संज्ञायाः श्रुतत्वेन साधुत्वस्याश्रुतत्वेन श्रुतस्य श्रुतेनैव संबन्धस्य न्याय्यत्वात्प्रयोगासमवायिलडादिस्थले श्रुति विधेयत्वस्यावश्यकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । पशुत्वेति । साक्षाच्छ्रूयमाणेप्ययोग्यत्वाद्यदा न संबन्धस्तदा किं वक्तव्यमश्रूयमाणेऽयोग्ये संबन्धो नेतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । समर्थसूत्रे । मुख्यः । प्रधानः । अभिन्नार्थत्वमिति । एवञ्च तदर्थं कश्चित्साधुत्वेनान्वाख्यायमानोन न्वाख्यातस्य तदर्थकस्यान्यस्य निवर्त्तकः स्यादिति तस्यापि साधुत्वार्थं विभाषाधिकार आवश्यक इति भावः । वाक्ये व्यपेक्षा परस्पराकाङ्क्षारूपा पदार्थानामपृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभावो-वृत्तिविषयः । एवञ्च वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वान्न वाक्यानुज्ञानाय विभाषाग्रहणम् । किं तु वृत्तिविषये एव संज्ञाविकल्पार्थं वाच्यम् । न च वृत्तौ संज्ञायाः स इष्यते तस्मादेकार्थीभावस्यैवमन्दमत्यनुग्रहाय स विशेषणमिति तत्रोक्ततात्पर्यमित्यविरोध इति भावः । भाष्ये (समाससंज्ञे) त्यस्य तद्विषयैकार्थीभाव इत्यर्थः । ननु युगपच्छब्दस्यैककाल इत्यर्थकस्य सप्तम्यर्थवृत्तेरन्वाचयशब्देनातादृशेन कथं द्वन्द्व इत्यत आह । युगपद्भावइति । कार्येषु शब्देषु यौगपद्यान्वाचयविषये तेषां यौगपद्यं युगपत्त्व-

च यदुच्यते तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । तव्यत्तव्यानीयरः । ढक् च मण्डूकादिति । यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे । ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष न दोषः । कथम् । प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवो ऽस्ति । नापि ब्रूमः प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति । किं तर्हि । कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद् द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अर्थगत्यर्थश्शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयु-

मित्यविरोधः । नित्यवादी कार्यपक्षे दूषणमाह । कार्येष्विति । युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्तत इति द्वन्द्वः कृतः । अन्वाचयः समुच्चयो ऽभिमतो यस्य चकारेण स्वरितत्वेन वा विधानम् । यस्य कार्याः शब्दाः स प्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचष्ट इति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति । न चैकस्या इति । ननु व्यवहिते ऽपि परशब्दः प्रवर्तते । सत्यम् । अन्तरालस्थमनपेक्ष्यानन्तर्यमारोप्य तत्र परशब्दप्रयोगो निर्दिष्टग्रहणं त्वानन्तर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः । कथं तर्ह्युक्तमेका प्रकृतिर्बहवश्च यत्र इति । तत्र यत्राकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्याच्चादोषः । तव्यदादयस्त्वेकाकृतियुक्ता न भवन्ति । नापि ब्रूम इति । एकस्याः प्रकृतेः सर्वे भवन्तीति न ब्रूमः किं तर्हि प्रत्ययान्तरेण प्रकृत्यन्तरस्याक्षेपात् कर्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति । अर्थगत्यर्थ इति । तव्यत्तव्यानीयर इत्यस्माद्वाक्याद्वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते । तत्प्रतिपादकानि धातोस्तव्यद्भवति भावकर्मणोरित्यादीनि । तत्र कर्तव्यशब्देन तस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्यते ।

योगः प्राप्नोतीति वार्त्तिकाद्बरार्थः । भाष्ये (युगपद्वचनतेति) बहुव्रीहेस्तल् । अन्वाचयेनेत्युक्त्वा ढक्चेति समुच्चयोदाहरणमसङ्गतमित्यत आह । समुच्चय इति । स्वरितत्वेनवेति । यथा काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठाविति वर्त्तमाने वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्र । नित्यशब्दवादे तु प्रयोगदृष्टानामेव शास्त्रे काल्पनिकविधेयत्वेनेष्टप्रत्ययविभागसिद्धिः । रेखागवयन्यायस्याद्यन्ताविति सूत्रे भाष्य एव वक्ष्यमाणत्वात् । व्यवहितेपीति । लोके तथादर्शनादिति भावः । आनन्तर्यमारोप्येति । अनेन परादिशब्दानामव्यवहित एव प्रवृत्तिरत एव व्यवहिताश्चेति सूत्रं सार्थकमिति भावः । शास्त्रे तु सर्वथा न व्यवहिते प्रवृत्तिरित्याह । निर्दिष्टग्रहणंत्विति । तुरर्थे । छन्दसि परेपि पर स्वेत्यादावपि उत्तराङ्गविकलतस्मादितिपरिभाषायाः प्रवृत्तेरिति भावः । कथं तर्हीति । सरूपसूत्रे इति भावः । एकाकृताविति । एकानुपूर्वी हि एकाकृतिरत्र । भाष्ये (नापिब्रूम) इत्यस्य नैव ब्रूम इत्यर्थः । अर्थोपि समुदायस्येति शङ्कमानं प्रत्याह । तव्यदिति । प्रत्ययादिसंज्ञा तव्यत्तव्यानीयर इति बहुवचननिर्दे-

ज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । आचार्यदेशशीलनेन च तद्विषयता * । आचार्यदेशशीलनेन च यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति । इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति । गालवा एव ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन् प्राक्षु चैव हि फिन् स्यात् । तद्यथा । जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाद्यत् । तस्मान्ना जामदग्न्यः पञ्चावत्तं जुहोति । यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः गालवग्रहणं तस्य पूजार्थम् । देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् । ननु च यस्यापि कार्याः शब्दास्तस्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं स्यात् । देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् । तत्कीर्तने च द्वेधा

आचार्येति । आचार्यस्य देशस्य च पुनः पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलनं तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात् । सर्वप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गे गालवस्येति नियमार्थं स्यात् । यस्य पुनरिति । अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति प्रयोक्तृनियमः । केवलं गालवः स्मर्तृत्वेन निर्दिष्टोऽस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति पूजार्थमाचार्यग्रहणम् । शास्त्रस्य ह्यनाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्पूजा भवति । कीर्त्यर्थमिति । कीर्तौ सत्यां तेषां स्वर्गाद्यवस्थानं चिरं भवति । यथा इन्द्रद्युम्नादीनाम् । ननु च यस्यापीति । कार्यपक्षेपि पूजा शक्यते व्याख्यातुं यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्त्वमपि प्रयुंक्ष्वेति स्तुत्यर्थोऽर्थवादः स्यादित्यर्थः । इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह । तत्कीर्ते-

---

ध्यात् प्रत्येकमिति प्रत्येकमेव भावाद्यर्थकत्वमिति भावः । पुनः पुनः सङ्कीर्तनमिति । अत्र पुनः पुनरित्यस्योपयोगश्चिन्त्यः । एकैकस्मिन् शास्त्रे तदभावाच्च । तस्मात्सङ्कीर्तनमात्रमेवात्र शीलनमिति बोध्यन्तेन यत्कार्यमुच्यते इति वार्त्तिकार्थः । अत एवाग्रे भाष्ये तत्कीर्तने चेत्येवोक्तम् । तद्विषयत्वमुपपादयति । सर्वप्रयोक्त्रिति । इको ह्रस्वो भवति तत्प्रयोक्तृत्वञ्च गालवस्येत्यादिक्रमेण सूत्रार्थः । भाष्ये (प्राक्षु चैवेति) । प्राग्देश एव फिन् प्रयोगः स्यादित्यर्थः । अनादित्वादिति । एवञ्च गालवाऽतिरिक्तशिष्टैरपि प्रयुज्यमानत्वान्नियमासंभवः । किञ्च तत्पक्षे शास्त्रं रेखागवयन्यायेन कल्पितशब्दविषयमिति कल्पितशब्दे प्रयोक्तृनियमासंभव इति भावः । शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति । एवञ्च पूजार्थमित्यस्य स्वशास्त्रपूजार्थमित्यर्थ इति भावः । तदेवाह । शास्त्रस्य हीति । भाष्ये (देशग्रहणंचेति) । चेनाचार्यग्रहणम् । देशग्रहणस्य पूजार्थत्वन्तु वक्तुमशक्यं देशस्य स्मर्तृत्वाद्यभावादितिभावः । स्थिरम्भवतीति । ततश्च देशकीर्तौ तद्देशीयानां स्वरवस्थानमित्यर्थः । तेन च पाणिनेरपि तदिति भावः । ननु नित्यशब्दवादे गालवादिग्रहणस्य पूजार्थत्वे ह्रस्वाभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं न स्यात् तत्पक्षे लघूपायेन साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रमिति चेन्न । गालवः स्मर्ता नान्य इति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्पसिद्धेः । वाग्रहणे एव कर्तव्ये

ऽप्रतिपत्तिः *। तत्कीर्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात्। इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेषु देशग्रहणेषु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति। तच्च नसिध्यति। अशिष्यो वा विदितत्वात् *। अशिष्यो वा पुनरयं योगः। किं कारणम्। विदितत्वात्। यदनेन योगेन प्रार्थ्यते तस्यार्थस्य विदितत्वात्। येपि ह्येतां संज्ञां नारभन्ते तेपि विभाषेत्युक्ते ऽनित्यत्वमवगच्छन्ति। याज्ञिकाः खल्वपि संज्ञामनारभमाणा विभाषेत्युक्ते ऽनित्यत्वमवगच्छन्ति। तद्यथा। मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्यो ऽनड्वान्विभाषित इति। आलब्धव्यो नालब्धव्य इति गम्यते। आचर्यः खल्वपि संज्ञामारभमाणो भूयिष्ठमन्यैरपि शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति। बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा एके-

---

नइति। कार्यपक्षे ऽयमर्थः स्याद् यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्यमिति। ततश्च ह्रस्वत्वस्य विकल्पो न स्यात्। नित्यत्वपक्षे तु गालवो ह्रस्वत्वस्य स्मर्तान्यो दीर्घस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः। अशिष्यो वेति। वाशब्दो विकल्पे। तेनाकृतिपक्षे उभयत्रविभाषार्थं सूत्रं क-

---

गालवग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कानिरासार्थन्तु भाष्ये पूजार्थमित्युक्तम्। भाष्ये (तत्कीर्त्तनेचेति)। आचार्यदेशकीर्त्तने चेत्यर्थः। यस्य कार्याः शब्दास्तस्येति शेषः। तदेवाह। इदानीमिति॥ प्रयुक्तमिति। कृतमित्यर्थः। नित्यपक्षेत्विति। कार्यपक्षे त्वेवं वक्तुमशक्यम् यतो गालवेन कृतोतः कर्त्तव्यो नान्येन कृतो ऽतो न कर्त्तव्य इति। अन्येन कृतस्य पुनः करणवैयर्थ्यात्। नह्यन्यकृतस्य पुनः करणमस्ति। नाप्यन्येनाकृतस्याकरणम्। तादृशस्यैव करणात्। एतेनान्येन कृतस्यानुवादो ऽन्य कृतत्वबोधनद्वारा विकल्पबोधक इति परास्तम्। पाणिनिकृतानामपि पचोव इत्यादीनामन्याकृतत्वेन तेषामपि विकल्पापत्तेश्च। तस्मात्कार्यवादोसङ्गत इति दिक्॥ ननु लोकतो ऽनित्यत्वार्थलाभेपि निषेधविकल्पयोरलाभ इत्यत आह। भाष्ये (आचार्यः खल्वपीति) एवञ्च हक्रोरित्याद्युभयत्र विभाषायां यथा तव तयोर्लाभस्तथा विभाषापदघटितेपि भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति भावः। वाशब्दो विकल्प इति। यत्तु अर्थस्य संज्ञित्वत्रद्विभाषापदार्थस्यैव संज्ञात्वम्। तत्रापीतेः संबन्धात्। न च पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावेनान्वयासंभवः। विकल्पवाचिपदस्य तदर्थे लक्षणाभ्युपगमात्। एवञ्च लक्षणातात्पर्यग्राहकमिदं सूत्रम्। अर्थेन संज्ञात्वमिति चेत्त दर्थाक्षिप्तशब्दमात्रस्य संज्ञात्वमस्तु इतिशब्दसंबन्धसामर्थ्यादिति। तन्न। एकस्यानेकसंज्ञायाः शास्त्रे ऽदर्शनात् अनाकृतिः संज्ञेति वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च। तेनाकृतीति। तत्पक्षे लिट्त्वजातौ विधिमुखेन प्रवृत्तौ पित्येव स्यान्निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्येव स्यात् न तु सर्वत्रेति सूत्रं कर्त्तव्यं सति च सत्रे लिट्त्व जातौ

षामिति । अप्राप्ते त्रिसंशयाः * । इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः । अप्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । द्वन्द्वे च विभाषा जसि । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं च अप्राप्ते कथं चोभयत्रेति । उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते तयपश्चाय-जादेशः क्रियते तेन वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अ-प्राप्ते अयच् प्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरम् । उभयीति ईकारो न प्राप्नोति ।

र्तव्यम् । व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात्क्व चित्कि चिल्लक्षणं विधिमुखेन प्रवर्तते क्व चिन्निषेधमुखेन प्रवर्तते इतीष्टसिद्ध्या सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । अप्राप्ते इति । अधिकारोयम् । त्रिसंशया इति । त्रिष्वर्थेषु संशयो यासु तास्त्रिसंशयाः । द्वन्द्वे चेति । प्रकरणोपलक्षणार्थमेतदुपात्तम् । प्रथमचरमतयेत्यत्र तयग्रहणे संशयः । तत्र तयशब्दस्य प्रयोजनं सर्वनामाऽव्ययसंज्ञायामिति वान्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा केवलस्य

प्राप्तस्य निषेधे तस्यामेव विकल्पो विधीयमानः सर्वत्र सिध्यतीति भावः । प्रत्याख्यानाशयमाह । व्यक्तिपक्षे त्विति । क्वचिद्विधिमुखेनेत्यन्वयः । किं चिल्लक्षणमुभयत्र विभाषारूपम् । उत्तरत्र तु क्वचित्प्रतिषेधमुखेनेत्येव पाठः। परे तु आकृतिपक्षे किं तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयं लक्षणं उत तज्जात्याश्रययत्किंचिद्विषयम् । नाद्यः । सूत्रारम्भेपि न पदघटितवाक्यस्य तद्विषयतायाः वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य यत्किञ्चिद्विषयता वाघटितस्य सर्वविषयतेति तु दुर्लभम् । नान्त्योपि । न ब्राह्मणं ह्न्यादित्यादौ जातिपक्षे सर्वव्यक्तिविषयताया एव दृष्टत्वात् । किं च तत्र किं विधिमुखप्रवृत्त्या किंद्विषयत्वं निषेधमुखप्रवृत्त्या किंद्विषयत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहात्सूत्रं विनाप्युभयमुखेन प्रवृत्त्ताविष्टसिद्धेः । न च भावतात्पर्यकता पिद्विषयत्वे विनिगमिका । विभाषोपयमने इत्यादौ त्रिसंशयत्वानुपपत्तेः । भावतात्पर्यकतालाभेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैव संभवात् । विप्रतिषेधशास्त्रबलात्तु भावतात्पर्यकतापि स्यादिति चेत्प्रकृतेपि तुल्यम् । तस्मात्पक्षद्वये ऽपि सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यतात्पर्यम् । किं च सूत्रे कृते त्रिसंशया प्राप्तविभाषास्वपि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति सोच्छेद्येतैव । लक्ष्यानुसारादप्रवृत्तौ तु सूत्रं व्यर्थमेवेति भाष्याशयः । एतदेव ध्वनयन्त्रिसंशयां प्राप्तविभाषां दर्शयति । त्रिसंशयास्वप्राप्तविभाषात्वमेवेति भ्रमनिरासायेतरयोरपि कथनमित्याहुः । इत उत्तरमित्यस्य लाभेयुक्तिमाह । अधिकारइति । संशयत्रयस्य क्वाप्यभावादाह । त्रिष्विति ॥ द्वन्द्वे च विभाषा जसीत्युक्तोभयशब्दोदाहरणमसङ्गतमत आह । उपलक्षणेति । विभाषा जसीत्यस्य द्वन्द्वविषयतया द्वन्द्वे च संज्ञानिषेधेन सर्वनामसंज्ञायाप्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन निषेधीयप्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन वा त्रिसंशयत्वाभावादिति भावः ॥ द्वन्द्वे इत्यस्यासंबन्धे पूर्वादीनां

मा भूदेवं मात्रजित्येव भविष्यति । कथम् । मात्राजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणम् । कति तिष्ठन्ति । अत्रापि प्राप्नोति । अत इति वर्तते । एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारेण ग्रहणम्। ऊर्णोतेर्वि-

---

प्रयोगाभावात्तदन्तस्यैव सर्वनामत्वसंभवात्प्रत्ययग्रहणइति परिभाषया वा तदन्तविधिः । तत्र यदि सर्वादिग्रहणेन तयान्तं विशेष्यते नेमशब्दो ऽव्यभिचारात्प्रथमादयस्त्वसंभवान्न विशेष्यन्ते । तदोभयशब्दस्य जसि नित्या संज्ञा विभाष्यतइति प्राप्तविभाषा स्यात् । अथ सर्वादीनीति निवृत्तं पूर्वविप्रतिषेधश्च तदा प्राप्तविभाषा । अथ परविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा । प्रत्ययान्तरमिति । आदेशपक्षे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रत्ययान्तरपक्ष आश्रितः । उभादुदात्त इत्यत्र तयस्येति नानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरमयज् भवति । तैलमात्रेति । प्रत्याहारे सति चकारेण मात्रशब्दो न विशेषित इति ह्रयामाश्रुवसिभसिभ्यस्त्रन्निति त्रन्नन्तादपि मात्रशब्दान्ङीप्

जसि विकल्पारम्भो व्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । ननु तयशब्दे ऽपि कथं संशयः प्रथमादिसूत्रेण प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा सर्वादिसूत्रेण तु उभयशब्दस्य समुदायस्येति भिन्नविषयत्वेनाप्राप्तविभाषात्वनिर्णयादत आह । तत्रेति । तयशब्देनेत्यस्य तदन्तविधिरित्यनेनान्वयः । अन्वर्थत्वेन कथन्तदन्तविधिरत आह । केवलस्येति । सर्वनामत्वसंभवात् । सर्वार्थबोधकत्वसंभवात् । तथा च तस्य सर्वार्थबोधकत्वासंभवात्सामर्थ्येन संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिरिति भावः ॥ पूर्वविप्रतिषेधश्चेति । सर्वादित्वनिबन्धना संज्ञा जस्भिन्ने सावकाशा द्वितयादिषु च विकल्प उभयशब्दे जस्युभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधः । न च नित्या संज्ञा ऽन्तरङ्गा । अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेस्तथाहि । नान्तरङ्गं बलीय इत्यस्या अत्र विषयः । युगपत्प्राप्त्यभावात् । जसादेः सर्वनाम्नो विहितत्वसंपत्तये तस्याः पूर्वमेव प्रवृत्तिरस्यास्तु जस्युत्पत्त्यनन्तरमिति स्पष्टमेव । नाप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यस्याः अन्तरङ्गोत्तरं बहिरङ्गप्राप्तेरनया तत्प्रवृत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् बहुशस्तथासत्त्वात् । तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्या पक्षे तदभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनं पूर्वादिष्विव त्रिसंशयत्वस्य भाष्योक्तस्यासङ्गत्यापत्तेश्चेति दिक् ॥ भाष्ये (तेनवेत्यादि) । तेन नित्ये प्राप्ते वा अन्यत्राप्राप्तेवेत्यन्वयः ॥ प्रत्ययान्तरेति । एवञ्चोभयशब्दे ऽस्याप्राप्तेरप्राप्तविभाषात्वमेवेति भावः । नविशेषितइति । न प्रत्याहारघटक इतरव्यावर्त्तकः समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वाभावादिति भावः ॥ प्रमाणे इति । सदृशस्यैव तत्संनिवेशे सत्त्वादिति भावः । भाष्ये (ऊर्णोतेर्विभाषेति) । ऊर्णोधातोः कित्वविषये विभाषेत्यर्थः । वाक्य-

भाषा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र । असंयोगाल्लिट् किदिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते अन्यद्धि कित्त्वमन्यद्धि ङित्त्वम् । एकं चेन्ङित्कितौ । यद्येकं ङित् कितौ, ततः संदेहः । अथ हि नाना, नास्ति संदेहः । यद्यपि नाना, एवमपि संदेहः । प्रौर्णुवीति । सार्वधातुकमपिदिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । विभाषोपयमने । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं च उभयत्र । गन्धनइति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते गन्धनइति निवृत्तम् । अनुपसर्गाद्वा । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते वृत्त्यादिष्विति निवृ-

---

प्रसङ्गः । सदृशस्यापीति । प्रमाणे वर्तमानात्प्रमेये यो मात्रज् विहितः स प्रत्याहारेण गृह्यते इत्यर्थः । ऊर्णोतेर्विभाषेति । विभाषोर्णोरिति सूत्रं यद्यसंयोगाल्लिट् किदित्यत्रानुवर्तते ऊर्णुश्चासंयोगान्त एवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोः परस्येडादेर्लिटो नित्यं कित्त्वं प्राप्तं विकल्प्यते ततः प्राप्तविभाषा । इडुपजीवनार्थं तु स्थानान्तरे सूत्रं पठितम् । अथ तत्र सूत्रं नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च ततो ऽप्राप्तविभाषा । अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेति संशयः । अन्यद्धीति । व्यपदेशातिदेशोऽयमिति कित्त्वङित्त्वयोर्भेदः । एकं चेदिति । कार्यातिदेशपक्षे गुणनिषेधस्य कार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः । प्रौर्णुवीति । लङुत्तमैकवचनम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र यदि विभाषोर्णोरित्येतद्वाक्यभेदेन संबध्यते ततः प्राप्तविभाषा । अथासम्बन्धः पूर्वप्रतिषेधश्च तत उभयत्रविभाषा । परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते । विभाषोपयमनइति यदा गन्धनाङ्गमुपयमनं तत्र गृह्यते तदा प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधे

भेदेनेत्यस्य विकल्प्यत इत्यनेनान्वयः । इदं सर्वं ङित्त्वकित्त्वयोरैक्याभिमानेन । किमर्थं तर्हि पुरस्तात्कृतमत आह । इडुपेति । शङ्कते भाष्ये (ऽन्यद्धीति) । तद्व्याख्याभेदइति । तथा च निःसंशयत्वानुपपत्तिरिति भावः । गुणनिषेधस्येति । यद्यपि ङित्कित्कार्याणि भिन्नानि बहूनि सन्ति तथाप्यूर्णोतावन्यासंभव इति भावः ॥ इत्यत्रेति । इत्यत्रैवेत्यर्थः ॥ वाक्यभेदेनेति । पृथक्पाठसामर्थ्यादिति भावः । परविप्रतिषेधेत्विति । विज इडित्यतो ऽर्थाधिकारादत्रेडागम एव गृह्यत इति पक्षे त्वित्यपि बोध्यम् । यमो गन्धने विभाषोपयमने इत्येते सिचः कित्त्वविधायके। यद्वेति । गन्धनं सूचनम् । उपयमनं स्वीकारः । गन्धनाङ्गमिति बहुव्रीहिः । तत्र गन्ध-

त्तम् । विभाषा वृक्षमृगादीनां प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र । जातिरप्राणिनामिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते जातिरप्राणिनामिति निवृत्तम् । उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र । प्रत्ययान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि दीपादीनां विभाषा । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र । भावकर्मणोरिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते कर्तरीति हि वर्तते । एवमपि संदेहः । न्याय्ये वा कर्तरि कर्मकर्तरि वेति । नास्ति संदेहः । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवति ।

त्वप्राप्ते परविप्रतिषेधे तु उभयत्र वेति संदेहः । जातिरिति । चर्मादिमयास्तदा-मृगादयो ग्राह्याः । निवृत्तमिति । तन्निवृत्तौ च गौणत्वाच्चर्मादिमयानामग्रहणम् । प्रत्ययान्तादिति वेति । कथं पुनः प्रत्ययान्ताः शब्दाः रूपान्तरयुक्ता उषादिव्यपदेशं लभ्यन्ते । उच्यते । सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य यदा ऽयमर्थो व्याख्यायते । धातवः सनाद्यन्ता भवन्ति धातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति । यथा समासान्ताष्टजादयस्तदा पूर्वोक्तदोषाभाव इति भावः । प्रत्ययान्ता इति । सनाद्यन्ता धातव इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थ इति भावः । भावकर्मणोरिति वेति । चिण् भावकर्मणोरित्यत्र सूत्रे यदि दीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबन्धः क्रियते पृथक्पाठसामर्थ्यात्तदा प्राप्तविभाषा । अथ नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च तदा ऽप्राप्तविभाषा पूर्वविप्रतिषेधे तूभयत्रविभाषेति संशयः । अकर्मकाश्चेति । यद्यपि बुधिः सकर्मक-

---

नपूर्वके स्वीकरणे यदि कित्वविकल्पः ततः प्राप्तविभाषेत्यर्थः । परभूतासु दीपजनेति भिन्नासु अप्राप्तविभाषासु पूर्वविषयनिवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारस्याप्राप्तविभाषात्वे बीजमिति बोध्यम् । वृत्तिसर्गेत्यात्मनेपदविधायकम् । ननु मृगादीनां प्राणित्वादप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते इत्ययुक्तं मृगादिविषये एव च निःसंशयत्वादत आह । चर्मादीति । प्रत्ययान्तादिति । प्रत्ययः सनादिरन्तावयवो येषामित्यर्थः । उषादयश्च तदेकदेशा न प्रत्ययान्तरूपा इति भावः । संज्ञासंज्ञिसबन्धार्थ इति । अत एव क्यजाद्यन्तानां संज्ञासिद्धिरावृत्तौ तु गौरवमिति भावः । के चित्तु प्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तौ उषादिभ्यः कर्तृक्विबन्तप्रकृतिकाचारक्विबन्तेभ्य एव स्यादिति प्राप्तविभाषा तन्निवृत्तौ पूर्वविप्रतिषेधे ऽप्राप्तविभाषा निवृत्तौ परविप्रतिषेधे उभयत्रेति भाष्याशयः ॥ प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणीति । अस्यायं भावः । हल-

अकर्मकाश्च दीपादयः। अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। कर्मोपदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च भवन्ति। कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः। विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं च अप्राप्ते कथं चोभयत्र। आभीक्ष्ण्यइति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते आभीक्ष्ण्यइति निवृत्तम्। तृन्नादीनां विभाषा। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं चाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। आक्रोशइति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते आक्रोशइति निवृत्तम्। एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम्। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र। उदकस्योदः संज्ञायामिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते संज्ञायामिति निवृत्तम्। श्वादेरिञि, पदान्तस्यान्यतरस्याम्। प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं चाऽप्राप्ते कथं चोभयत्र। इञीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते इञीति निवृत्तम्। सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं चाऽप्राप्ते कथं चोभयत्र। चादिभिर्योग इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते चादिभि-

---

स्तथापि एकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेणैतदुक्तम्। सोपसर्गा इति। अर्थान्तरवृत्तित्वादनुभवातिवदिति भावः। कर्तृस्थभावकाश्चेति। अचः कर्तृयकीत्यत्र जायते स्वयमेवेत्युदाहृतम्। तस्य ण्यर्थवृत्तित्वात्कर्मस्थभावकत्वमिति नास्ति तेनास्य विरोधः। आभीक्ष्ण्यइति निवृत्तमिति। पूर्वविप्रतिषेधश्चेति भावः। तृन्नादीनामिति। आक्रोश इत्यत्र यद्यचूकौ इति नानुवर्तते ततोयं संशयः। एकहलादाविति। पूरयितव्यस्य चास्ति संज्ञा उदपानमिति। चादिभिरिति। प्रतिषेधस्याप्राप्तविभाषा स्थाप्यते। विधेस्तु

न्तेभ्यो आचारक्विपो ऽनभिधानमेवेतरप्रत्ययान्तास्तु नोषादय इत्यप्राप्तविभाषात्वमेवेति वदन्ति। एकपरिहारः कर्मस्थभावकत्वाभावरूपः। ननु कर्तरि इत्यनुवृत्तिर्व्यर्था। कर्मणिभावे कर्मकर्त्तरि च परत्वाच्चिण्भावकर्मणोरित्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न। विप्रतिषेधलब्धार्थस्यैव स्फुटत्वाय अनुवृत्त्यप्रदर्शनादिति दिक्। तृन्नादीनामिति। आक्रोशे च संज्ञायां, विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिष्विति सूत्रे इत्यर्थः। यद्यच्काविति। अच्का वस्क्ताविव्यतः तदनुवृत्तौ तु निःसन्देहमप्राप्तविभाषेति भावः। एतद्भाष्यविरोधाच्च तन्नाच्काविव्यनुवृत्तिपरा ग्रन्था अयुक्ता एवेति तात्प-

योंग इति निवृत्तम् । ग्रो यङि,अचि विभाषा । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाऽप्राप्ते कथं चोभयत्र । यङीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते यङीति निवृत्तम् । प्राप्ते च * । इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । विभाषा विप्रलापे । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र । व्यक्तवाचामिति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते व्यक्तवाचामिति हि वर्तते । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र । स्वरितञित इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते स्वरितञित इति हि वर्तते । तिरोन्तर्द्धौ, विभाषा कृञि । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाऽप्राप्ते कथं चोभयत्र । अन्तर्द्धाविति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्तेऽन्तर्द्धाविति हि वर्तते । अधिरीश्वरे, विभाषा कृञि । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते कथं चोभयत्र। अधिरीश्वर इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते ऽधिरीश्वरइति वर्तते । दिवस्तदर्थ-

---

प्राप्तविभाषैव । यङीति वेति । यङ्लुकि कृते अजादिः परः संभवति । निजेगिल-इत्यत्र पचाद्यचि कृते यङोऽचि चेति लुक् । प्राप्ते चेति । प्रकृतानुवृत्त्या प्राप्तवि॰भाषा व्यवतिष्ठते । अन्यत्र वेति । विप्रवदन्ति शकुनय इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्च यदीति भावः । विभाषोपपदेन इति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलविषये आत्मनेपदं भवती-

---

र्थम् ॥ यङ्लुकीति । अचि विभाषेत्यत्र यङीति वर्त्तते । तत्रोभयोर्यङजाद्योरव्यवहितपरत्वासंभवात् श्रुतस्याचीत्यस्य परविशेषणत्वं यङीति विषयसप्तमी अचि परे यङ्विषये रेफस्य लत्वमित्यर्थः। तत्र विभाषारंभसामर्थ्याद् यङ्लुकः पूर्वं ग्रो यङीति न भवति । न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन पृथगल्लोपेन स्थानिवद्भावेन वा यङ्विषय इति प्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः । यङीत्येतन्निवृत्तौ विभाषाया असिद्धत्वादेव नित्यं लत्वम् । समुदायलुक्यपि न लुमतेति निषेधान्न तत्प्राप्तिरित्यप्राप्तविभाषात्वोपपत्तिः । उभयत्र विभाषात्वे त्वियमुपपत्तिः । ग्रो यङीत्येतत्प्रति प्रकरणं प्रकरणमसिद्धमिति विभाषाया असिद्धत्वाभावः । लुकः पूर्वं यङीत्यस्य न प्रवृत्तिः । अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकस्तत्प्रयोजकाच्प्रत्ययस्य च पूर्वं प्रवृत्तेः । न च लुकि न लुमतेति निषेधे यङ्परत्वाभावाद् ग्रो यङीत्यस्याप्राप्तेः कथमुभयत्र विभाषात्वमिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वादिति दिक् । अथत्विति । तथा च स पक्ष एतद्भा-

स्य, विभाषोपसर्गे । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । तदर्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । प्राप्ते तदर्थस्येति वर्तते । उभयत्र च । इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः । उभयत्र ता द्रष्टव्याः । त्रिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । ह्रक्रोरन्यतरस्याम् । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभ्यवहारयति सैन्धवान् । अभ्यवहारयति सैन्धवैः । विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैः । अप्राप्ते हरति भारं देवदत्तः । हारयति भारं देवदत्तम् । हारयति भारं देवदत्तेन । करोति कटं देवदत्तः । कारयति कटं देवदत्तम् । कारयति कटं देवदत्तेन । न यदि । विभाषा साकाङ्क्षे । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते वाप्राप्ते कथं वोभयत्र । यदीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः । यत्कश्मीरेष्ववसाम । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि । अप्राप्ते । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरान् गमिष्यामः । कश्मीरानगच्छाम तत्रौदनं भोक्ष्यामहे तत्रौदनमभुञ्ज्महि । विभाषा श्वेः । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । किटीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । शुशुवतुः शुशुवुः शिश्वियतुः शिश्वियुः । अप्राप्ते । शुशाव ।

त्येवं प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते । अथ तु तदर्थद्योतनायात्मनेपदं क्रियते तदोपपदेनैव द्योतितत्वादप्राप्तविभाषा स्यात् । गतिबुद्धीति । तत्र विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थो ऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः । करोतिः क चिदकर्मको यथा विकुर्वते सैन्धवा इति । यदीति वेति । प्रतिषेधे प्राप्ते इत्यर्थः । लृट् तु यदि प्रतिषिद्धः । दैवयज्ञीत्यादि न

व्यविरुद्ध इति भावः । वस्तुतो द्योतकत्वपक्षे ऽपि व्यतिलुनीते गार्ग्यायणीत्यादौ द्योतकसमुच्चयस्य द्वावित्यादौ द्योतकवाचकसमुच्चयस्य च दृष्टत्वेनाप्यात्मनेपदप्राप्तिरस्तीति प्राप्तविभाषा सूपपादेति चिन्त्यमेतत् ॥ भाष्ये (गतिबुद्धीतिनित्ये प्राप्ते इति) । नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति भावः । तत्र विपूर्व इति विहरति ग्राममित्यादौ गच्छतीत्यर्थाविगमादिति भावः । भाष्ये (ऽप्राप्ते हरतिभारमिति) । ननु गत्यर्थत्वादत्रापि प्राप्तिरस्त्येवेति चेन्न । प्रापणार्थत्वेपि गत्यर्थत्वा-

शुशविथ शिश्वाय शिश्वयिथ । विभाषा संघुषास्वनाम् । संपूर्वाद् घुषेः । प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । घुषिरविशब्दन इति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र । प्राप्ते तावत् । संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः । अप्राप्ते संघुष्टं वाक्यमाह संघुषितं वाक्यमाह । आङ्पूर्वात्स्वनेः प्राप्ते ऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र । मनसीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति । उभयत्र प्राप्ते तावत् । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मनः । अप्राप्ते । आस्वनितो देवदत्तः आस्वान्तो देवदत्त इति ॥

॥ इति महाभाष्ये षष्ठमाह्निकम् ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥ किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवतीति । आहोस्विद्वर्णस्य इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । कश्चात्र विशेषः । संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिः * । संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा

विचारितं तस्माद्दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं कृतम् ॥

॥ इति भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमान्हिकम् ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥ पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनाद्युगपच्चोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्ये ऽनुपादानादेकतरपक्षाश्रयणे सर्वकार्यासिद्धिप्रसङ्गात् प्रश्नः । किमियमिति । वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते । इग्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याहारादिग्यणो भवतीति योऽयं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । अथवा वाक्यस्यैवेयं संज्ञा तत्प्रतिपादितं च वाक्यं

भावस्य न गतीति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ दैवयज्ञीत्यादीति । अनार्षयोरित्यनुवृत्त्यादिना ऽत्रापि सन्देहसंभव इति भावः । आदिना विभाषा पुरुषे इति ॥ ४४ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ ६ ॥

इग्यणः ॥ ४५ ॥ लिङ्गेति । प्रदेशेषु प्रथमानिर्देशो वाक्यसंज्ञायां अन्यविभक्तिनिर्देशश्च वर्णसंज्ञायां लिङ्गमिति भावः । ननु तर्हि लिङ्गादुभयोरपि संज्ञित्वमस्त्वित्यत आह । युगपच्चेति । अनेकस्यार्थस्यैकशब्देन युगपदनुपस्थितेरिति भावः । ननु वाक्यस्य संज्ञायां प्रदेशेषु तस्यैव विधानं स्यादत आह । वाक्यार्थ इति । पूर्वसूत्रादितीत्यनुवर्त्य इग्यण इति संप्रसारणसंज्ञमित्यर्थादिति भावः । स्वं रूपमित्युक्तेः शास्त्रे शब्दपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति समभिव्याहारं विना ऽर्थपरत्वासंभवादिति बोध्यम् । ननु यण्स्थानिकत्वोपलक्षित इगेव वाक्यार्थ इति वर्णपक्षादस्य को भेद

चद्वर्णविधिर्न सिध्यति। संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति। नहि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते। नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोऽस्ति। अस्तु तर्हि वर्णस्य। वर्णस्य संज्ञा चेन्निर्वृत्तिः॥ वर्णस्य संज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति। ष्यङः संप्रसारणमिति। स एव हि तावदिग् दुर्लभो यस्य संज्ञा क्रियते। अथापि कथंचिल्लभ्येत केनासौ यणः स्थाने स्यात्। अनेन चैव ह्यसौ व्यवस्थाप्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापकः उभयसंज्ञात्वस्य। यदयं विभक्तिविशेषैर्निर्देशं करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति ष्यङः संप्रसारणं भवति इति। तेन

स्वार्थमपि प्रतिपादयति। यणः स्थाने य इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति वर्णसंज्ञापक्षः। वर्णविधिरिति। वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः। नहीति। वाक्यार्थेन पौर्वापर्याभावात्तस्य चासत्त्वभूतस्य स्थानित्वासंभवादित्यर्थः। दुर्लभ इति। कार्यपक्षे न लभ्यते नित्यपक्षे तु लभ्यत इति दुर्लभत्वमुक्तम्। केनासाविति। लोके इगेव नित्यं प्रयोगेऽस्ति तस्य तु यण्स्थानित्वं शास्त्रसमधिगम्यमित्यर्थः। भाविसंज्ञाविज्ञानं तु परिहारान्तराभिधानाय न तावदत्रोक्तम्। उभयसंज्ञात्वस्येति। उभयोः संज्ञा उभ-

---

इत्यत आह। भवतीति। एवञ्चेग्भवनं वाक्यार्थ इति भावः। तत्प्रतिपादितमिति। संज्ञयोपस्थितस्यानर्थकत्वे तदर्थानुपयोगि वा संज्ञोपस्थितस्वरूपस्यैवोपादानम्। नचैतदुभयमप्यत्रेति भावः। प्रतिपादयतीति। ष्यङः संप्रसारणमित्यादौ। उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वमित्यणुदिदिति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिदम्॥ वर्णविधिरित्यस्य वर्णविषयविधानमित्यर्थेऽसिद्धेरभावादाह। वर्णाश्रय इति। संबन्धसामान्यषष्ठ्या समासः। विधिरिति। कर्मणि किरिति भावः। आदिना एकादेशः। वाक्यार्थेनेति। क्रियारूपेणेत्यर्थः। नाप्येतयोरिति भाष्यं व्याचष्टे। तस्य चेति। चोऽसंभवादित्युत्तरं योज्यः। भाष्ये (एतयोःकार्ययोरिति)। पूर्वरूपदीर्घयोरित्यर्थः। स एव तावन्नास्तीति वक्तव्ये दुर्लभत्वोक्तिरनुचितेत्यत आह। कार्यपक्षे इति। अनेन भाष्येणातीतानागतयोरविद्यमानयोरप्रत्यासत्त्या शक्तिग्रहदौर्लभ्यमुक्तम्। निरूपितञ्चेदं मञ्जूषायां नामार्थवादे। नित्यपक्षे त्विति। अनेनाथापि कथञ्चिदित्यपि भाष्यं व्याख्यातम्॥ शास्त्रेति। सितमित्यादौ यण्स्थानिकत्वाभावेन शास्त्रमात्रैकगम्यं तदित्यर्थः। शास्त्रगम्यत्वे चेतरेतराश्रयमेवेति भावः। भाष्ये (केनासाविति)। केन मानेन यणः स्थाने इति ज्ञातः स्यात्। अनेन। संप्रसारणसंज्ञाविधायकेन शास्त्रेणासौ इग् यणः स्थाने स्थाप्यत इत्यर्थः। उभयोः संज्ञात्वमित्यर्थोऽसंभवी एकस्यैव संज्ञात्वादत आह। उभयोःसंज्ञेति। एकशेषस्य प्रतिपदमनेकमर्थमुद्दिश्यैकस्याः संज्ञाया

ज्ञायते उभयोः संज्ञा भवतीति । यच्चावदाह । संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति। तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति। यदप्याह। ष्यङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्यापि संज्ञा भवतीति । अथवा पुनरस्तु वाक्यस्यैव। ननु चोक्तं संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यतीति। नैष दोषः। यथा काकाज्जातः काकः। श्येनाज्जातः श्येनः। एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणमिति। (यत्सम्प्रसारणाज्जातं सम्प्रसारणं) तस्मात्परः पूर्वो भवति तस्य दीर्घो भवतीति। अथवा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान् प्रयुञ्जानाः पदेषु च पदैकदेशान्। वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान्। प्रविश पिण्डीं प्रविश तर्पणमिति। पदेषु पदैकदेशान्। देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति। एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति। एतस्य वाक्यस्यार्थे

य संज्ञा तस्या भाव उभय संज्ञात्वम् । तत्र तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेनोभयोः संज्ञा सिध्यति । यथा काकादिति । ननु काकत्वाभिसंबन्धात्काकः । अन्यत्र चोक्तम्। येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैवापरो ऽपीति । नैष दोषः । यदाऽनुपजातजात्यभिव्यञ्जकसंस्थानविशेषः काको भवति निर्ज्ञातं च तस्य काकाज्जन्म भवति तदैतदुक्तम् । एवमिहापि संप्रसारणाज्जातत्वादुपचाराद्वर्णोऽपि ताच्छब्द्यं लभते इति भावः । प्रविशेति । प्रवेशनक्रिया कर्म योग्यमाक्षिपति तत्र पिण्ड्यां प्रवेशासंभवाद् गृहप्रतिपत्तिः । एवं पिण्डीमिति कर्म योग्यां क्रियामाक्षिप द्भक्षणक्रियां प्रकरणवशात्प्रत्याययति । एवं संप्रसारणादित्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षेप्स्यतीत्यर्थः । यथाच पदैकदेशप्रयोगस्तथा सिद्धे श-

---

एकवाक्यतयैव विधातुं शक्यत्वादनावृत्तेः क उपयोग इति चिन्त्यम् ॥ भाष्ये (यथा काकादिति)। अज्ञात एव काकत्वे तज्जातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवदत्रापीत्यर्थः। तत्र शङ्कते। न न्विति। अन्यत्र। एको गौत्र इत्यत्र। यदानुपेति। न उपजातो जात्यभिव्यञ्जकः संस्थानविशेष आकारविशेषो यस्येत्यर्थः। कथं तर्हि तथा व्यवहार इत्यत आह। निर्ज्ञातमिति। एवञ्च तस्माज्जातत्वेनावगते तच्छब्दप्रयोगसुभयत्रापीति दृष्टान्तत्वोपपत्तिः। अन्येतु काकाज्जातो यथा काकत्वाभिसंबन्धात्काक एवं संप्रसारणाज्जातोऽपि संप्रसारणत्वारोपात् संप्रसारणमिति भाष्यार्थमाहुः। वाक्येष्विति। स्वार्थबोधनाय वाक्येषु प्रयोक्तव्येष्वित्यर्थः॥ योग्या क्रिया दर्शनादिरपीत्यत आह। प्रकरणेति । तत्तद्वाक्यस्य वाक्यार्थे शक्तिग्रहकाले तत्तदेकदेशस्यापि तत्तद्वाक्यार्थे शक्तिग्रहः। पदैकदेशस्य पदार्थ इवेति शक्त्यैव बोधः। पूर्वपरिहारे संप्रसारणपदस्य तज्जन्यवर्णे उपचारात्प्रयोगः। अत्र त्वेकदेशेनैव शक्त्या तदर्थप्रतिपत्तिरिति भेदः। तदाह। आक्षेप्स्यतीति। आक्षेपोऽत्र बोधनमेव। भाष्ये (इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे इति)। अत्र वाक्यपदं पदसमुदायपरम् । इत्येतस्य । इत्येतदर्थकस्य

संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येषवाक्यैकदेशः प्रयुज्यते। तेन निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः। संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति। अथवा आहार्यं संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति। संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति। न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते। नाप्येतयोः कार्ययोः संभवो ऽस्तीति तत्र वचनाद्भविष्यति। अथवा पुनरस्तु वर्णस्य। ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिरिति। नैष दोषः। इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम्। सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः। नहि तत्र किंचिदुच्यते अस्य स्थाने ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति। इह हि पुनरुच्यते इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति। एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा विज्ञास्यते। तद्यथा कश्चित्कंचित् तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटकः। शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य संज्ञा ऽभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति। अथवा इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके ल-

---

दार्थसंबन्धे इत्यत्र प्रतिपादितम्। अथवेति। यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्रह्मणा भोज्यन्ते तथेहापि संप्रसारणादित्युक्ते वाक्यार्थेन पौर्वापर्याभावात्तत्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः। भाविनीति। ष्यङः संप्रसारणमिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थनार्थमाह। अथवेति। बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशभाव इत्यर्थः। असाध्वभिमतस्येति। प्राक्

संप्रसारणादुत्पन्नोयत्तस्मादिति संप्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च वाक्यस्यार्थं इत्यर्थः॥ पूर्वेभ्यः पक्षेभ्योऽस्य भेदमाह। यथा ब्राह्मणेति। एवञ्च यथा तत्र सङ्ख्यान्वयः सङ्ख्येयद्वारा तथा प्रकृते स्वनिर्वृत्तद्वारेति भावः। तदेवाह। तत्फलस्येति। यथा पितृनाम्ना सङ्कल्पितं द्रव्यं तस्यायोग्यत्वे तत्पुत्राय समर्प्यते तद्वदिति भावः। भाष्ये (एकत्वेनेति)। साजात्यादेकत्वेन विशिष्टानि बुद्ध्या कृत्वेत्यर्थः। सर्वेषामेकत्वेनैकजातीयत्वेनैकपरिहारेण सर्वाणि परिहृतानीति भावः। नेदन्तुल्यमिति। नित्यशब्दत्वादेपि यण्स्थानिकत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति भावः। भाविसंज्ञेति। संप्रसारणादिपदस्य तत्त्वेन व्यवहरिष्यमाणे लक्षणेति भावः। अयं समाधिर्वृद्ध्यादिविषयेपि बोध्यः॥ बुद्धीति। तदयं सूत्रार्थः। यणः प्रयोगे प्राप्ते इक् प्रयुज्यमानः संप्रसारणसंज्ञक इति॥ तज्ज्ञानञ्च यजाद्युपदेशज्ञानमात्रेण वचि-

क्ष्यते । यजाद्युपदेशात्तु इजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुञ्जते च पुनर्लोका इष्टमुप्तमिति ते मन्यामहे अस्य यणः स्थाने इममिकं प्रयुञ्जते इति । तत्र तस्यासाध्वभिमतस्य शास्त्रेण साधुत्वमन्वाख्यायते क्ङिति साधुर्भवति ङिति साधुर्भवतीति ॥ आद्यन्तौ टकितौ ॥४९॥ समासनिर्देशो ऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः को ऽन्त इति । तद्यथा । अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजा धनं कस्याऽवय इति । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति । अस्ति चेह कश्चि-

---

संप्रसारणशास्त्रादिति भावः । यथासंख्यसंबन्धाद्दुहितरामिति इकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति । दिव उदित्युत्त्वे यणादेशे कृते हल इति दीर्घत्वं तपरकरणान्न भवति द्युभ्यामिति । अक्षद्युवावित्यत्र संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशो न भवति अचः पश्चात्सन्निधानात् । अथवा वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् ॥ आद्यन्तौ ॥४९॥ लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति अपि तु शास्त्रेणैवेति प्रदर्शनाय पूर्वपक्षः । समासनिर्देशोऽयमिति । अभिन्नस्याऽर्थस्य समासेन प्रतिपादनादित्यर्थः । यद्यपि देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चाऽजा अवयश्च धनमिति वाक्येपि क्रमव्यवस्था नास्ति तथापि समासे सुतरां नास्ति इति प्रतिपादयितुं समासनिर्देश इत्युक्तम् । यद्यपीति । दर्शनं दृष्टं तस्यान्तो निश्चयः । यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः । संज्ञाधिकारो ऽय

त्वपीत्येतज्ज्ञानं विनापि जातमिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । वचित्वपीत्यादेश्चायमर्थः । एतत्संबन्धियण्प्रयोगे प्राप्ते इक्प्रयुज्यमानः साधुरितीति भावः । असाधोः साधुत्वं ब्रह्मणाप्युपपादयितुमशक्यमत आह । प्रागिति । एतदेव ध्वनयितुमभिमतस्येत्युक्तम् । ननु दुहेर्लङि उत्तमपुरुषे तस्येटि तस्य संप्रसारणत्वे ऽदुहितरामित्यादौ हल इति दीर्घः स्यादत आह । यथासङ्ख्येति । एवं हि यथासङ्ख्यार्थं लृकारोपदेशस्यावश्यकत्वे लृकारोपदेशः किमर्थ इति ऋलृक्सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मात् संप्रसारणस्येत्यादौ तद्भावितपरत्वाश्रयणान्न दोषः । ध्वनितञ्चेदं वाक्यसंज्ञापक्षस्थापने वाक्यैकदेशन्यायं वदता भगवता । एतेन द्युभ्यां अक्षद्युवावित्यपि सिद्धम् । अचः पश्चादिति । समानाङ्गग्रहणस्य करिष्यमाणत्वादीकारस्य चानङ्गस्थत्वादित्यर्थः । तत्प्रत्याख्याने त्वाह । वार्णेति । आङ्गमुवङ् ॥४५॥ आद्यन्तौ ॥४६॥ अपित्विति । एतदर्थमेव स्थानाख्यप्रमाणेन सिद्धेऽपि यथासंख्यसूत्रमावश्यकमिति भावः । अभिन्नस्य । अपृथग्भूतस्य । सुतरामिति । यत्र न साहित्यस्य नियमेन प्रतीतिः पृथगुपस्थितिश्च तत्रापि चेन्न क्रमव्यवस्था किमु वक्तव्यं साहित्यप्रतीतावपृथगुपस्थितौ चेत्यर्थः । तथान्वयबोधे तत्तत्पदार्थानां सर्वसाधारणव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनोपस्थितिस्तत्त्वमिति तात्पर्यम् । अन्तो निश्चय इति ।

त्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह । कः । संख्यातानुदेशो नाम । कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः । आगमावित्याह । युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देषु आगमशासनं स्यात् । न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनाविकारिभिः । आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः । बाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तरात् शब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति । अनागमकानां सागमकाः । तत्कथम् । संज्ञाधिकारो ऽयम् । आद्यन्तौ चेह संकीर्त्येते टकारककाराविताबुदाह्रियेते तत्राद्यन्तयोष्टकारककाराविती संज्ञे भविष्यतः । तत्रार्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्युपस्थितमिदं भवति आदिरिति तेनेकारादिरादेशो भविष्यति । एतावदिह सूत्रमिडिति । कथं पुनरियता सूत्रेण इकारादिरादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कथम् ।

मिति । यद्येवं संज्ञा संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयमेव निवर्तत इति किमिद्ग्रहणेन टकावित्येवास्तु । नैष दोषः । इत्संज्ञत्वेन देशविशेष उपलक्ष्यते । तेनेत्संज्ञकस्य यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ संज्ञे भवत इति आलजाटचावित्याटच्प्रत्यये टकारः संज्ञा न भवति । तत्रेड्ग्रहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते स्थानेऽन्तरतमश्चादेशो भवतीति तव्यस्य इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्टम् । अङ्गस्यो-

---

दर्शनस्यावसानं निश्चये सत्याकांक्षाभावाद्भवतीति दृष्टान्तशब्देन निश्चय उच्यते इत्यर्थः। एतद्दर्शनमिति । निश्चय इत्यर्थः। एवञ्च यथासङ्ख्यान्वयाभिप्रायेणेट्शप्रयोगो लोकेऽसाधुरिति भावः । भाष्ये (ऽस्तिवेति) प्रश्नः। चपाठस्त्वयुक्तस्तस्य प्रश्नेऽयुक्तत्वात्। भाष्ये (कौ पुनरिति)। यौ टकितावाद्यन्तौ तौ किमागमौ उतादेशौ इति प्रश्नः॥ आगमावित्याहेति । आद्यन्तपदसत्वादिति भावः । नित्येष्विति । वर्णास्तद्घटिताः प्रयोगेषु श्रूयमाणाः शब्दाश्च व्याकरणाकार्या आकाशवन्नित्या इति मते इदम् । तत्र शब्दान्तरादिति । प्रसक्तां शब्दान्तरबुद्धिं विहायेत्यर्थः। अनागमकानामित्यादेर्यद्यपि घुसंज्ञासूत्रे आशय उक्त एवं तथापि तं विस्मृत्य तत्कथमिति प्रश्ने एकदेशी साहचर्यादस्य संज्ञासूत्रत्वेन तदुपपत्तिमाह। संज्ञाधिकारोयमिति। तत्र शङ्कते। यद्येवमिति । उपलक्ष्यतइति । एवञ्चानयोरित्वमेव नेति भावः । आटजिति । यद्यपि प्रत्ययविधौ नास्य प्रवृत्तिः। षष्ठीत्यपकर्षणात्। अत एव टा,टिटन्, ऐकागारिकडित्यादौ नास्य प्रवृत्तिः । तथापि टुकः पर्यायेणाद्यन्तता स्यादिति दोष इति बोध्यम् । आटश्चेत्यादिभिस्तु टकारार्थादित्वोपलक्षिताकाराद्यनुवादेन वृद्ध्यादिविधानम् । भाष्ये (सङ्कीर्त्येते) प्रथमत उच्चार्येते । उदाह्रियेते। पश्चादुच्चार्येते इत्यर्थः। अन्तरतमइति । अर्थतः श्रुतितश्चेति भावः ॥ ननु प्रथमातिक्रमे कारणाभावादाद्यु-

बहुव्रीहिनिर्देशात् । बहुव्रीहिनिर्देशो ऽयम् । इकार आदिरस्येति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । इह तु कथम् । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति । अत्राशक्यमुदात्तग्रहणेनाकारो विशेषयितुम् । तत्र को दोषः । अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः । त्रिपदो ऽयं बहुव्रीहिः । तत्र वाक्यएवोदात्तग्रहणेनाकारो विशेष्यते । अकार उदात्त आदिरस्येति । यत्र तर्ह्यनुवृत्त्यैतद्भवति । आडजादीनामिति । वक्ष्यत्येतत् । अजादीनामटा सिद्धमिति । अथवा यत्तावदयं सामान्येनोपदेष्टुं शक्नोति तत्तावदुपदिशति प्रकृतिं ततो बलाद्यार्द्धधातुकं ततः पश्चादिकारं तेनाऽयं विशेषेण शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते । तद्यथा । खदिरबर्बुरयोः । खदिरबर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णौ । ततः पश्चादाह । कङ्कटवान् खदिर इति । तेनाऽसौ विशेषेण द्रव्यान्तरं समुदायं प्र-

---

दात्तत्वमिति । तच्चालोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् । त्रिपदो ऽयमिति । विशेषणस्याप्युदात्तस्य सौत्रत्वान्निर्देशस्य परनिपातः । यत्र तर्हीति । तत्र ह्युदात्तग्रहणमेवानुवर्ततइत्यशक्यो बहुव्रीहिराश्रयितुमिति भावः । वक्ष्यत्येतदिति । सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानाददोष इत्यर्थः । अथवेति । परिभाषापक्षे ऽपि न दोष इत्यर्थः । नहि व्यवस्थितस्य तव्यस्य पश्चादिकारो ऽवयव आगच्छति येनानित्यत्वं स्यात् । किं तर्हि । नित्यं पदमनेनोपायेनान्वाख्यायते । खदिरबर्बुरयोरिति निर्द्धारणे षष्ठी तयोः कङ्कटवान् खदिर इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते न तत्र कङ्कटास्तदानीमारो-

---

दात्तत्वेनेष्टसिद्धिरत आह । तत्रेति । भाष्ये (तत्रवाक्य एवेति) । त्रिपदे वाक्यएवेत्यर्थः । एवः प्रसिद्धौ । एवञ्च तत्समानार्थकवृत्तावप्यकारविशेषणत्वं सुलभमिति भावः । प्रत्याख्यानादिति । यासुड्विधायकं च यासुडुदात्तः परस्मैपदेष्विति पाठ्यमिति न दोषः ॥ आडजादीनामिति कुर्वतः सूत्रकृतो नायं पक्षस्तात्पर्यविषयीभूत इत्यतो घुसंज्ञासूत्रोपपादितमेव पक्षं सिद्धान्त्याह । भाष्ये (अथवेति) । परिभाषापक्षेऽपीति । परिभाषात्वेनागमत्वपक्षे पीत्यर्थः । भाष्ये (तेनायंविशेषेणेति) । ततः पश्चादिकारमित्यन्तेनेत्यर्थः । शब्दान्तरं तव्याद्यपेक्षया भिन्नसमुदायं इतव्यादिरूपमित्यर्थः । प्रतिपद्यते तव्यबुद्धिनिवर्त्तनेनेत्यर्थः । नित्यंपदमिति । व्याकरणानिष्पाद्यमित्यर्थः । अन्वाख्यायत इति । क्रमेण सिद्धतत्तदवयवप्रतिपादनेन पूर्वपूर्वनिरवयवकबुद्धिविपरिणामद्वारा प्रत्याय्यत इति आदेशस्थल इवात्रापि बुद्धिविपरिणामान्न नित्यत्वहानिः ॥ तदेव दर्शयति । न तत्र कङ्कटाइति । कङ्कटः सन्नाह उपरितनशुष्कत्वचः । भाष्ये (खदिरबर्बुरयोरिति) । सामान्यमुपदिशतीत्यध्याहृतसामान्यापेक्षया षष्ठी । सामान्यमेव दर्शयति । खदिरबर्बुरौ गौरकाण्डाविति । द्रव्यांतरम् । कङ्कटाद्भिन्नं तदवयवकम् । समुदायमिति । पतञ्जलिमते गुणसमुदा-

तिपद्यते । अथ वा एतयानूपूर्व्या ऽयं शब्दान्तरमुपदिशति । प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तस्यागमवुद्धिर्भवति । टकितो-राद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः * । टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषे-धो वक्तव्यः । प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भूदिति । चरेष्टः । आतो ऽनुपस-र्गे क इति । परवचनासिद्धम् * । परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भ-विष्यति । परवचनात् सिद्धमिति चेन्नापवादत्वात् * । परवचनात्सिद्धमिति-चेन्न । किं कारणम् । अपवादत्वात् । अपवादोऽयं योगः । तद्यथा । मिदचोन्त्यात्पर इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं

प्यन्ते प्रतिपादनोपाय एवायमित्यर्थः । अथवेति । एतदाह अस्ति स्त एधीति तत्त्वतो रूपार्थान्वयाभावात्कल्पिताभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तामाश्रित्या ऽसत्यप्रकृतिप्र-त्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य । प्रत्ययप्रतिषेधइति । प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमपवादः प्राप्नोतीति भावः । परवचनादि-ति । पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वमेवानेन बाध्यते न प्रत्ययपरत्वमिति भावः ।

यस्यैव द्रव्यत्वादिति भावः । तत्र यथा गौरकाण्डत्वादिना खदिरेऽपि प्रसक्तां बर्बु-रबुद्धिं कण्टकवत्त्वानित्यनेन निवर्त्य खदिरबुद्धिः स्थाप्यते तथेहापि सामान्योपदेशा-त्सर्वत्र तव्यबुद्धौ प्रसक्तायां इड्बोधकविशेषेणागमित्वबोधनद्वारैव इतव्यबुद्धिः स्था-प्यते इत्यर्थः । निरूपितं चैतद् घुसंज्ञासूत्रे । अत्र पक्षे वाचकस्यैवानया प्रणाल्या व्युत्पादनम् । उत्तरपक्षे तु कल्पितस्थानेन साक्षाद्बोधनं तेन च बोधकस्याखण्डस्य बोधनमिति भेदः । रूपार्थान्वयाभावादिति । व्याकरणेन यस्य असितिरूपस्या-र्थो दर्शितस्तेन रूपेण तस्यार्थस्य प्रयोगेष्वन्वयाभावः । स्त एधीत्यादौ व्यभिचारा-दित्यर्थः । असत्येति । शास्त्रप्रक्रियाकल्पिता असत्या इत्यर्थः । यद्यपि सत्यगवयो रेखागवयवत्सावयव एव । अत्र कल्पितावयवसदृशावयवानां तत्रान्वयात् तथापि सत्यं पदमखण्डमेव । एधीत्यादौ शास्त्रकृत्कल्पितावयवसदृशानामनुपलम्भादि-त्येतत्पक्षनिष्कर्षः । सत्यस्यपदस्येति । एवञ्च रेखागवयवत्कल्पितानित्यपदविषयकं शास्त्रं तत्रागमेष्वपि न क्षतिर्नच तल्लोके प्रयुज्यमानं किं तु तत्प्रत्याय्यमेव पदं तथेति भावः । एतयेत्यादि भाष्यस्यायमर्थः । एतया वक्ष्यमाणयानुपूर्व्या अयं पाणि-निः शब्दान्तरं बोधकशब्दापेक्षया भिन्नं रेखागवयस्थानीयं उपदिशति प्रतिपा-दयति । तत्रागमवुद्धावपि न शब्दनित्यताहानिरिति । ननु टकितोराद्यन्तविधाने कस्यापि प्रत्ययस्याप्राप्तेः कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह । प्रत्ययपरत्वस्यापीति । अपिना स्थानेयोगत्वस्य ॥ भाष्ये (युक्तन्तत्रेति) । नुम्भ्रमादीनां मित्त्वमनवका-

प्रत्ययपरत्वं च बाधते । इह तु पुनरुभयं सावकाशम् । को ऽवकाशः । टित्करणस्यावकाशः । टित इति ईकारो यथा स्यात् । कित्करणस्यावकाशः । कितीत्याकारलोपो यथा स्यात् । प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः परः स्यात् तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो न खल्वेतत् । टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादिरिति कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति । टितः खल्वप्येष परिहारः । यत्र नास्ति संभवः । यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्त्वपरिहारः । अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च । तत्र को दोषः । उपसर्गे घोः किः । आध्योः प्रध्योः । नोङ् धात्वोरिति प्रतिषेधः प्रसज्येत । टितश्चाप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः । क्व तर्हि इदानीमिदं स्यात् टित ईकारो भवतीति । य उभयवान् गापोष्टगिति । सिद्धं

नापवादत्वादिति । बाध्यमात्रापेक्षायां पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः । सर्वापवादवाद्याह । प्रयोजनमिति । सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् परत्वमेव त्वलभ्यमित्यर्थः । टित्करणादिति । ङीबर्थादित्यर्थः । कित्करणादिति । आकारलोपार्थात् । प्रयोजनमभ्युपेत्याह । टित इति । कितस्त्विति । ननु परत्वावयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते परश्चस्यादन्तश्चेति । नैष दोषः । परस्य सतो ऽन्तवत्कार्यप्राप्त्या अन्तत्वमुच्यते । यथा समासान्तानाम् । टितश्चापीति । पूर्वोक्तमेवं समर्थयते अधिकं वक्तुम् । गापोष्टगिति । अत्र कित्त्वात्परत्वादन्तत्वमिति टिदन्तमेतद्भवतीति ङीपो

ऽम् । उभयम् । प्रत्ययसंबन्धि टित्त्वं कित्त्वञ्च । एवञ्चागमटित्त्वकित्त्वयोरनवकाशत्वात्प्रत्ययसंबन्धिनश्च सावकाशत्वाद्येन नाप्राप्तन्यायेनेदं स्थानेयोगत्वस्यैवाऽपवाद इति भावः । सति परत्वे इति । टिदन्तान् ङीब्विधानात् किति परे चालोपविधानाच्चेति भावः । टित्परो भवतीति वचनाभावादाह । ङीबर्थादिति । यद्यप्युभयथा टित्त्वस्य सावकाशत्वे परत्वात्परश्चेत्यस्य प्रवृत्त्या पर एव भविष्यति तथापि मिदचोन्त्यादिति साहचर्याद्बाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यते ॥ अभ्युपगम्याऽपि परश्चेत्यस्य परत्वात् प्रवृत्तिमाह । टितः खल्वपीति । एव परिहारो युक्तं तन्नेत्यादिनोक्तः टितो यथाकथंचिद्भवेदपीत्यर्थः । तत्राऽसम्भवरूपविरोधसद्भावात् । किति तु तदभावात्समावेशः स्यादिति भावः । तत्र दोषमाह । नोङित्यादि । अवयवत्वेति । अन्तशब्दोऽवयववाचीति भावः । पूर्वोक्तम् । कुतो नु खल्वित्यादिनोक्तम् । अधिकम् । ङीपो ऽनवकाशत्वपूर्वपक्षसमाधानम् । भाष्ये (स्यादेवहीति) । बाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यते । परत्वादिति । शब्दपरविप्रतिषेधात् ।

तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकारे ऽयं योगः कर्तव्यः । आद्यन्तौ टकितौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे ऽसंप्रत्ययः * । आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या अभावे असंप्रत्ययः स्यात् । आदिरन्तो वा न भविष्यति । युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात् । नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् । अर्थनिमित्तक एव शब्दः । तत्कथम् । आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ । नैवात्र षष्ठीं पश्यामः ।

ऽयमवकाशः । ततश्च चरेष्ट इत्ययमादिः स्यात् । षष्ठ्यधिकार इति । यत्र स्थानषष्ठी प्राप्ता तत्रोपस्थानमस्या न तु प्रत्ययपरत्वबाधनाय । आद्यन्तयोर्वेति । षष्ठ्याः प्रयोजकावाद्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाऽऽद्यन्ताभावावगतिरित्यर्थः । युक्तं पुनरिति । शब्दभावाभावाभ्यामर्थभावाभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तं तच्च पुनर्न युक्तम् । ज्ञापको हि शब्दोऽर्थस्य न तु कारकः सर्वेण सर्वस्यार्थस्य क्रियाप्रसङ्गादिति भावः । अर्थनिमित्तक एवेति । अर्थ एव शब्दस्य प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः । अप्रयोगाच्चाऽनुमीयते नूनम् अर्थ एवात्र प्रयोजको नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । चरेष्ट इत्यत्र परश्चेत्यधिकारात् पञ्चम्येव युक्ता गापोष्टग् व्रीहिशाल्यो-

---

राद्यन्ताविति सूत्रे च किदन्त इत्यस्य परत्वादित्यर्थः । भाष्ये (गापोष्टगि) त्युपलक्षणम् । नदट्चोरडादीनाम् । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेपि दोषाभावमाह । सिद्धन्त्विति । षष्ठ्यधिकारेइति । तत्रानुवर्त्यैदं व्याख्येयम् । तत्रत्यषष्ठीपदं वाऽत्राप-कृष्टव्यमिति भावः । प्राप्तेति । एतदुपस्थितेः प्रागिति शेषः । नत्विति । प्रत्ययविधौ अप्रसक्तस्थानषष्ठ्यभावादित्यर्थः । भाष्ये षष्ठीपदासंबन्धेपि समाधानमाह । (आद्यन्तयोर्वेति) अर्थशब्दः प्रयोजनवाची षष्ठ्यर्थत्वादिति बहुव्रीहिरित्याह । षष्ठ्याः प्रयोजकाविति । षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकावित्यर्थः । षष्ठ्यन्तार्थस्यावयवभूताद्यन्तनिरूपकत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेतयोर्बोध्यम् । यद्यत्रावयवभूताद्यन्तरूपोर्थः स्यात्तदा तस्य निरूपकाकाङ्क्षत्वात् स्यादेव षष्ठ्यर्थस्तद्बोधनाय च षष्ठीप्रयोगः न च सोस्ति तस्मादाद्यन्ताभावावगतिरिति भावः । भाष्ये (षष्ठ्या अभावे) इत्यस्य तदर्थाभावे इत्यर्थः । षष्ठीरूपशब्दाभावात्तदर्थाभावस्तदर्थाभावाच्चाद्यन्ताभाव इत्यर्थं मत्वा नस्य शङ्का ॥ भाष्ये (युक्तंपुनरिति) । नार्थेत्यत्र काकुः । शब्दभावेति । षष्ठीसत्त्वे तदर्थसत्त्वादाद्यन्तस्थितिः षष्ठ्यभावे तदर्थाभावादाद्यन्ताभाव इत्युक्तेरिति भावः। कारकत्वे बाधकमाह । सर्वेण । रत्नादिशब्देन । सर्वस्य रत्नादिरूपस्य ॥ भाष्ये समाधत्ते (अर्थनिमित्तकएवेति) । तद्व्याचष्टे । अर्थएवेति । अनुमीयते इति । कार्याभावेन कारणाभावोनुमीयते यथा नदीपुराभावेनोपरि देशे वृष्ट्यभाव इति भावः । भाष्ये (आद्यन्ता) वर्थौ षष्ठ्यर्थद्वारा षष्ठीप्रयोजकावित्यर्थः ।

तेन मन्यामहे आद्यन्तावेवात्र न स्तस्तयोरभावे षष्ठ्यपि न भवतीति ॥

मिदचोन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । मिदचोन्त्यात्परः स्थानपरप्रत्ययस्यापवादः * । मिदचोन्त्यात्पर इत्युच्यते स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः । स्थाने योगत्वस्य तावत् । कुण्डानि वनानि पयांसि यशांसि । प्रत्ययपरत्वस्य । भिनत्ति छिनत्ति । भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् । कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यदयमचो ऽन्त्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । इदं त्वयुक्तम् । पयांसि यशांसीति । अस्ति हि संभवो यदयमचोन्त्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । एतदपि युक्तम् । कथम् । नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति । अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति । किं तर्हि । लौकिकोयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति ।

ढगित्यादावप्यानन्तर्यसंबन्धे षष्ठी न त्ववयवावयविसंबन्धे । प्रत्ययपरत्वेन प्रतियोगं संनिहितेनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्या अनुपस्थानात् । पुरस्तादपवादन्यायस्तु यथोद्देशपक्षे संभवति न कार्यकालपक्षइति नाश्रितः । मिदचो ऽन्त्यात्परः॥४७॥किमर्थमिति । किमनेन व्यावर्त्यत इति प्रश्नः । स्थानेति । परस्य सतः प्रत्ययस्यापवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः प्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति । कुण्डानीति । नपुंसकस्य झलच इत्यत्र झलज्भ्यां नपुंसकस्य तदन्तविधिरिति अस्ति स्थानेयोगत्वस्य प्रसङ्गः । मित्वात्त्वस्मिन्नुपस्थिते नपुंसकस्याङ्गस्येत्यवयवषष्ठी संपद्यते । स्थाने चेति । ततश्च

एवं कार्याभावात्कारणाभावानुमाने कारणाभावात्कार्यमपि नेति निगमयति । भाष्ये (तयोरभावइति) । ननु प्रत्ययविधावपि क्वचित्षष्ठी दृष्टेत्यत आह । चरेष्ट इत्यादि । नन्विति । एतत्सूत्रोपस्थानेनेति भावः । तत्र हेतुमाह । प्रत्ययेति । आकाङ्क्षेति । देशांश इत्यर्थः । अनर्थित्वात् । एतदाकाङ्क्षाभावात् । अत एव धातोः प्रातिपदिकादित्यधिकारानुग्रहो भवति । धात्वादिभ्यः परो गादिभ्योनन्तर इत्यर्थात् । न कार्यकालेति । एतत्तत्वमिको गुणवृद्धीत्यत्र निरूपितम् । वस्तुतस्त्वाश्रित एव परवचनात्सिद्धमित्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तित्वान् नापवादत्वादित्यादेः पूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरुक्तित्वादिति तत्त्वम् ॥ ४६ ॥ मिदचो ॥ ४७ ॥ प्रयोजनप्रश्ने ऽपवादत्वाभिधानमसङ्गतमत आह । किमिति । किंव्यावर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्यर्थः । किं स्थानेयोगत्वमुत प्रत्ययपरत्वमपीति प्रश्न इति भावः । उभयापवादत्वे बीजन्तु तत्र तत्र मित्ववैयर्थ्यरूपं पूर्वसूत्र एवोक्तम् । ननु नपुंसकस्येति सूत्रे झलच इति पञ्चमीति क्व स्थानेयोगत्वप्रसङ्गोत आह । नपुंसकस्येति । पञ्चम्यां हि तस्मादिति परिभाषोपस्थाने पयांसि ज्ञानानीत्युभयोरप्यसिद्धिरिति षष्ठ्येवेति भावः ॥ भाष्ये (नैवेश्वरइति) । ईश्वरो वेदः । धर्मसूत्रम् । धर्मशास्त्रम् । भाष्ये (ऽपवादै)-

तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति । सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे अचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिष्यते । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् * । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च । अनुषङ्गलोपार्थं तावत् । मग्नः मग्नवान् । संयोगादिलोपार्थं, मङ्क्ता मङ्क्तुम् मङ्क्तव्यम् । भर्जिमर्च्योश्च * । भर्जिमर्च्योश्चान्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः । भरूजा मरीचय इति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । निपातनात् सिद्धम् । किं निपातनम् । भरूजाशब्दो ऽङ्गुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्वादिषु । किं पुनरयं पूर्वान्तः । आहोस्वित् परादिः । आहोस्विदभक्तः । कथं वायं पूर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वा ऽभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततो ऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः । अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारशीभावाः * । यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति । कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनाम-

---

सकारस्य स्थाने नुम् भवत्वित्यर्थः । दृष्टान्त इति । निश्चय इत्यर्थः । तत्र वृद्धव्यवहारादीदृश्येव वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्यत्सामान्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते न समुच्चीयते नापि विकल्प्यते । भर्जिमर्च्योश्चेति । भृजी भर्जन इत्यस्यौणादिकेऽचि कृते गुणे रपरत्वे च जकारात्पूर्व ऊमागमः । मर्चशब्दार्थ इत्यस्य चौरादिकस्य णिच्यच इरिति इप्रत्यये णिलोपे चकारात् पूर्व ईमागमः । पूर्वान्त इति । संघातस्य पूर्वस्य भक्तो न तदेकदेशस्य । अथादिरिति । नहि सम्भवो ऽस्ति यदचोन्त्यात्परश्च स्यात् पूर्वस्य चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते । कुण्डानीति । नान्तमङ्ग

मित्यस्यासंभवे इत्यादिः । क्वचित्तथैव पाठः । बाध्यन्तामिति लोट् । मग्न मस्जेर्जात्पूर्वं नुमि अनिदितामिति लोपे सस्य संयोगादिलोपे कुत्वे निष्ठानत्वे रूपम् । अन्त्याचः परे तु सति अविशेषेण संयोगत्वे संयोगादिलोपसिद्धावपि तस्यासिद्धत्वान्नस्योपधात्वाभावान्न लोपो न स्यादिति भावः । संयोगादिलोपस्तु बहूनां समवधाने बहूनामेव संयोगसंज्ञेति पक्षे फलत्वेन बोध्यः । मङ्क्तेत्यादि त्वनुषङ्लोपाभावेपि उदाहरणमुक्तम् भाष्ये । ऊमीमा वौणादिकौ ॥ नन्वन्त्यादचः परत्वं तस्य च वर्णान्तरावयवत्वमिति विरुद्धमत आह । सङ्घातेति । अन्त्यादित्यनेन समुदायाक्षेपेण समुदायस्योपस्थितत्वात् समुदायावयवसन्निधौ समुदायग्रहणस्य न्याय्यत्वाच्च वर्णस्य वर्णावयवत्वासम्भवाच्च त्वाश्रयः । नन्वादिरित्यनुवृत्तौ पूर्वा

स्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । दीर्घ । नलोप । नलोपश्च न सिध्यति । अग्ने त्रीते वाजिना त्री षधस्था ताताापि पिण्डानाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप । स्वर । स्वरश्च न सिध्यति । सर्वाणि ज्योतींषि । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वर । णत्वं च न सिध्यति । माषवापाणि व्रीहिवापाणि । पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम् । परादौ विभक्तिनकारस्येति । अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते एतन्न्यासएव । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति । णत्व । अनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति ।

न भवतीति दीर्घत्वाऽप्राप्तिः । ननु तदादिवचनं स्यादिनुमर्थमित्युक्तम् । एवं तर्हि तत् स्मर्तव्यं भवतीति गौरवापत्तिः । सर्वाणीति । नुमा सुपो व्यवधानात् स्वरो न सिध्यति । क्रियते एतन्न्यास एवेति । उत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तस्तत्र नकारो गृह्यते गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं माभूदित्यवश्यं कर्तव्यं नुमो ग्रहणम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति । द्विषंतप इति । प्रसङ्गोच्चारितमेतत् । अत्र हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति नुमो द्विषद्ग्रहणेन ग्रहणमस्ति । त्रपुणी इति । नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमि कृते व्यवधानमिति भावः । अतिसखीनीति । बहुव्रीहिः । द्विषन्तप इति । परादिपक्षे तकारस्य

दित्वं कुतो नेत्यत आह । नहीति । परादित्वमिति । वाचनिकमेव वर्णस्य वर्णावयवत्वं ङः सीति धुडादेरिवेति भावः । अभक्ते इति ।वार्तिकस्येते न सिध्यन्तीति शेषः ॥ नन्वभक्तत्वेपि नान्तमस्त्येवेत्यत आह । नान्तमङ्गमिति । दीर्घविधावङ्गाधिकारादिति भावः । गौरवापत्तिरिति । प्रतिपत्तिगौरवापत्तिरित्यर्थः ॥ त्रीते इति । शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः । त्रीणि वाजिनानि तानि तानीत्यर्थः । नुमेति । व्यञ्जनाविद्यमानवद्भावस्तु हल्स्वरप्राप्तौ स्वरोद्देश्यकविधिप्राप्तौ वा नान्यत्रेति भावः । सुपीति न तदन्तसप्तमीति अभिमानेनेदम् । उत्तरपदस्येति । एवञ्च सर्वपक्षेष्वपीदमावश्यकमिति भावः । भगशब्दादिनौ तन्नकारः प्रातिपदिकान्तो भवतीति भगिनीत्यत्रानुच्यमाने उत्तरपदस्येत्यस्मिन् णत्वप्रसङ्गः । भगिनीत्यत्र च ङ्यन्तमुत्तरपदं न नान्तम् । सूत्रन्तु माषवापिणावित्यादौ चरितार्थमिति भावः । सहीति । नुम्विधावङ्गस्येत्यधिकारादित्यर्थः । एवञ्च माषवापाणीत्यादिसिद्ध्यर्थं नुम्ग्रहणमिति भावः । समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येत्यर्थेन गर्गभगिनीत्यस्य व्यावृत्तौ माषवापाणीत्यस्य सिद्धौ च प्रहिण्वन्नित्याद्यर्थं नुम्ग्रहणमावश्यकमिति तत्त्वम् । द्विषन्तपादौ द्विषत्परयोस्तापेरिति खच् । खचि

द्विषन्तपः । परन्तपः । मो ऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नश्चापदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः । वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । अनुस्वार । शीभाव । शीभावश्च न सिध्यति त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भवतीति शीभावो न प्राप्नोति । एवं तर्हि परादिः करिष्यते । परादौ गुणवृद्ध्यौत्त्वदीर्घनलोपाऽनुस्वारशीभावे नकारप्रतिषेधः * । यदि परादिः । गुणः प्रतिषेध्यः । त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे । घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोतीति । गुण । वृद्धि । वृद्धिः प्रतिषेध्या । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । सख्युरसम्बुद्धाविति णित्त्वे अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धि । औत्त्व । औत्त्वं च प्रतिषेध्यम् । त्रपुणि । जतुनि तुम्बुरुणि इदुद्भ्यामौदच्चघेरित्यौत्त्वं प्राप्नोति । औत्त्व । दीर्घ । दीर्घत्वं च न सिध्यति । कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्येवं भविष्यति । इह तर्हि अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि । दीर्घ । नलोप । नलोपश्च न सिध्यति । अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था ताता पिण्डानाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप । अनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विषन्तपः परन्तपः । मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । नश्चाऽपदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः । वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । अनुस्वार । शीभावे न-

---

मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्त इति मकारोऽपि तद्भक्तत्वात् पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः । अन्ये तु तद्भक्तत्वात्तकारग्रहणेनाऽस्य ग्रहणं भवतु न तु

ह्रस्वः । परुर्द्विषदिति मुम् ॥ प्रसङ्ग इति । द्विषद्ग्रहणेन मुम्विशिष्टस्य ग्रहणे तस्य पदत्वात्तकारस्य संयोगान्तलोपे एकदेशविकृतन्यायेन द्विषमित्यस्य मान्तस्य पदत्वात्सिद्धोऽनुस्वार इत्यर्थः । वस्तुतस्तस्य न्यायस्याद्याप्यज्ञानात्तदनाश्रयेणेदम् । बहिरङ्गासिद्धत्वं त्रिपाद्यां नेति तत्रोक्तम् । वहंलिहे वहाभ्रे लिह इति खश् । परादाविति वार्तिके शीभावे नकारप्रतिषेध इति पाठः । शीभावे इत्यलुगार्षः । एनी दोषस्थानानीति शेषः ॥ टजभावाय नपुंसकत्वाय चाह । बहुव्रीहिरिति । भाष्ये (ऽग्ने त्रीतइति) । ननु परादिपक्षे नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यस्याप्राप्तावपि शेश्छन्दसि बहुलमित्यनेन नलोपः सिद्ध इति चेन्न । निर्दिश्यमानपरिभाषया ऽलोन्त्यपरिभाषया च इकारस्यैव लोपापत्तेरित्याशयात् । तद्भक्तत्वात्पदान्त इति । यदागमा इत्यस्य तद्ग्राहकेण शब्देनागमस्य ग्रहणमित्यप्यर्थ इति भावः । नहि द्वयोरिति । ननु संयोगान्तलोपे उक्तरीत्या ऽस्त्येवमस्य पदान्तत्वमिति चेदुक्तमेवैतत् ॥

कारप्रतिषेधः * । शीभावे नकारप्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । सनुम्कस्य शीभावः प्राप्नोति । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । कस्मात् । नुमा व्यवहितत्वात् । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च * । यदि पूर्वान्तः क्रियते । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम् । आराशस्त्रिणी । धानाशष्कुलिनी । निष्कौशाम्बिनी । निर्वाराणसिनी । द्विगुस्वर । पञ्चारत्निनी । दशारत्निनी । नुमि कृते अनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गो नुम् अन्तरङ्गा एते विधयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः । संघातभक्तोऽसौ नोत्सहते अवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति । मिदचोऽन्त्यात्परः ॥४८॥

पदान्तत्वम् । नहि द्वयोर्मकारतकारयोः पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः । शीभावेनकारप्रतिषेध इति । शीभावे विधीयमाने नकारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । निर्दिश्यमानस्येति । यथा पादः पदिति पद्भावः पाच्छब्दस्यैव भवति न तदन्तस्य । यस्तर्हीति । यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति श्रुतिसन्निपाति यद्रूपमौ इति तत्रकारेण भक्तेनाऽपि तत्त्वतो व्यवहितमित्यर्थः । धानाशष्कुलिनी इति । नित्यत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद् ह्रस्वाप्राप्तिः । निष्कौशाम्बिनी इति । नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्बाध्यते तदपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति । नवेति । नित्याद्प्यन्तरङ्गो बलीयानिति स्वरह्रस्वौ च विभक्तिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गौ तदत्र निर्दोषत्वा-

---

न तदन्तस्येति । पदान्तस्यानुच्चारणादिति भावः । श्रुतिसंनिपातीति । उच्चारितमिति यावत् । धानाशष्कुलिनी इति । समाहारद्वन्द्वे तद्धितविवक्षायान्द्विवचनं तत्र पूर्वं ह्रस्वः ततो नुमि नास्ति दोष इत्यत आह । नित्यत्वादिति । इदञ्च पदस्य विभज्यान्वाख्यानपक्षे बोध्यम् । अनजन्तत्वादिति । अच इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादित्यर्थः ॥ परत्वादिति । यद्यपि कार्यैक्ये यौगपद्यसम्भवेन विरोधाभावेन परत्वादित्यसङ्गतं तथापि नुमि कृते उभयोरप्यप्राप्त्योभयोः सम्भवसत्त्वेन च न भाष्ये काचिदनुपपत्तिः । अत एव भाष्ये नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वमिति संश्लिष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् । तथैवेति । अनजन्तत्वादिति भावः । अन्तरङ्गो बलीयानिति । असिद्धं बहिरङ्गमित्येव समानकालप्राप्तिकबहिरङ्गासिद्धत्वबोधकं पर्वजातबहिरङ्गासिद्धत्वबोधकं चेति भावः । अत एव भाष्येणाविरोधः । अकृतव्यूहपरिभाषा

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । एच इग्वचनं सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम् * । एच इग्भवतीत्युच्यते सवर्णनिवृत्त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थं च । सवर्णनिवृत्त्यर्थं तावत् । एङो ह्रस्वादेशशासनेषु अर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा माभूदिति । अकारनिवृत्त्यर्थं च । इमावैचौ समाहारवर्णौ । मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः । तयोर्ह्रस्वशासनेषु कदाचिदवर्णः स्यात् कदाचिदिवर्णोवर्णौ मा कदाचिदवर्णं भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । दीर्घप्रसङ्गः । दीर्घास्त्वकः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । स्थानेऽन्तरतमो भवतीति । ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते तेन दीर्घा न भविष्यन्ति । विषयार्थमेतत् स्यात् । एचां ह्रस्वप्रसङ्गे इग्भवतीति । दीर्घप्रसङ्गस्तु निवर्त-

---

त्पूर्वान्तपक्षः स्थितः ॥ एच ॥ ४८ ॥ किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणेष्टसिद्धिरिति प्रश्नः । एङ इति । एङः प्रश्लिष्टावर्णत्वात् प्रश्लिष्टावर्णावैकारौकारौ प्राप्नुतः । न तु विश्लिष्टावर्णयोरैचोरिति भावः । समाहारवर्णाविति । समाह्रियमाणावयवत्वात् । मात्रा वर्णस्येति । अष्टादशभेदभिन्नस्यावर्णस्य मात्राऽवयवभेद इति भेदसद्भावात् षष्ठ्या निर्देशः । दीर्घास्त्विति । स्वतन्त्रमिदं निर्वर्तकमिति भावः । भाव्यमानस्यापि सवर्णग्रहणं दृश्यते अमूभ्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः । ननु चेति । अयं हि वाक्यार्थः । एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगेव ह्रस्व इति । विषयार्थमिति । यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवास्योपस्थानं यथा स्यात् । देवदत्तेति प्लुतादिविधावुपस्थानं मा भूद् अस्मिंश्चोप-

---

तु नास्त्येवेति भावः । पञ्चारत्निशब्दे समाहारे द्विगुः प्रमाणे मात्रचो लुग्वा ॥ ४७ ॥
एच इग् ॥ ४८ ॥ विनापीति । वक्ष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेणेति भावः । एच इति वक्तव्ये एङ् इति अनुचितमत आह । एङ् इति । प्रश्लिष्टेति । पांशूदकवदित्यर्थः । प्रश्लिष्टावर्णत्वादिनाप्यान्तरतम्यं गृह्यत इति भावः । ऐचोस्तदप्राप्तौ हेतुमाह । नत्विति । ऐचोस्त्वर्धौ न स्त एवेति भावः । सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थमित्येतद्विषयभेदेन योज्यत इति बोध्यम् ॥ कर्मघञन्तसमाहारशब्दस्य वर्णशब्देन न बहुव्रीहिर्वर्णैकदेशस्य वर्णत्वाभावादत आह । समाह्रियमाणावयवेति । मध्यमपदलोपी समास इति भावः । (मात्रावर्णस्येति) भाष्यस्य मात्राकालवर्णादिसदृश ऐचोरवयव इति तात्पर्यम् । मात्रावयव इति । तत्सदृशश्चैतयोरवयव इत्यर्थः ॥ नन्वस्य नियमत्वेन ह्रस्वविध्येकवाक्यतया कथं दीर्घप्राप्तिरत आह । स्वतन्त्रमिति । नियमत्वेनुवादादिदोषाद्विधित्वमेव न्याय्यमित्यभिमानः । भाव्यमानस्येति । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । देवेति । देवदत्तेत्यत्र तद्विषयकगुरोरनृत इत्येतत् प्लुतविधावित्यर्थः । आदिनोदात्तादिस्वरसङ्ग्रहः । नन्वनेन दीर्घे पुनस्तेन लक्षणेन ह्रस्वः स्यादत आह । ह्रस्वस्येति । अपवादस्य प्रवृत्त्या तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ एकवाक्यभा-

कत्वात् * । दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः । किं कारणम् । निवर्तकत्वात् । नानेनेको निर्वर्त्यन्ते । किं तर्हि । अनिको निवर्त्यन्ते । सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चानिकश्च । तत्रानेनानिको निवर्त्यन्ते । सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । सिद्धमेङः सस्थानत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । एङः सस्थानत्वाद् इकारोकारौ भविष्यतः । अर्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वा न भविष्यति । ननु च एङः सस्थानतरावर्धैकारार्द्धौकारौ । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते । सुजाते ए अश्वसूनृते अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतं शुक्रन्ते ए अन्यद्यजंते ए अन्यदिति । पार्षदकृतिरेषा तत्र भवताम् । नैव लोके नाऽन्यस्मिन्वेदे अर्ध एकारः अर्ध ओकारो वास्ति । अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वा-

---

स्थिते वाक्यभेदेनैव इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति ह्रस्वस्य बाधितत्वाद्दीर्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाप्रसङ्गः । निवर्तकत्वादिति । एकवाक्यभावेनैव इगेव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते । यदि तर्ह्येकवाक्यता एज्व्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । नैष दोषः । पूर्वं ह्रस्वश्रुत्या ऽच उपस्थानाद् ह्रस्वत्वं क्रियेत तत्रैचोऽप्यन्तर्भावाद् ह्रस्वे क्रियमाणे एच इगित्यस्योपस्थानम् । सिद्धमेङ इति । एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकार ओकारस्यौष्ठ्यस्योकार ओष्ठ्यो भविष्यतीत्यर्थः । ऐचोश्चेति । ऐकारः कण्ठ्यतालव्य ओकारः कण्ठ्योष्ठ्यः । न च

वेनैव इति । एकवाक्यभावो नाम एच इगित्यस्य ह्रस्वे शेषभावः न तु परस्परवियोगाभावः । अन्वयस्तु वाक्यभेदेनैवेति । एतदजानानो नोदयति । यदीति । उक्ताभिप्रायेणैवोत्तरयति । पूर्वं ह्रस्वेति । एवं हि परिभाषाद्वयस्याप्यनुग्रहो भवति इति भावः । एकारस्येति । यत्तु कण्ठताल्वादिस्थानत्वेऽपि विप्रतिषेधेन पूर्वावयवो नस्थान्तरतमादेशप्रयोजकः किं तु परावयव एवेति न दोष इति । तन्न । लक्ष्यगतपरत्वमादाय विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेः स्थानिवत्प्रकरणभाष्ये स्पष्टत्वात् । किन्त्वन्तरङ्गत्वेन पूर्वावयव एव तथेति बोध्यम् । भाष्ये (अर्धएकारओकारोवा न भविष्यतिति) । तयोरसत्वादिति भावः ॥ इतरस्तु सस्थानत्वाभावादिति हेतुरनेनोक्त इति मत्वा नोदयति । (ननुचेति) । सस्थानतराविति । कण्ठतालुस्थानीमति पक्षेऽपि तालुस्थान साम्यसत्वमिति बोधयितुं तरनिर्देशः । स्वाशयं प्रकटयति (न तौ स्त इति) तावेवेति । प्रत्याहारसूत्रे इति भावः । एतच्च एओङ्सूत्रे निरूपितम् । (पार्षदेति) । तत्र भवतां या पर्षत्सभा तत्रभवेत्यर्थः । भाष्यप्रयोगादेव गमकत्वात्साधुत्वं बो-

दवर्णो न भविष्यति । भूयसी मात्रेवर्णोवर्णयोरल्पीयस्यवर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा । ब्राह्मणग्रामे आनीयतामित्युच्यते तत्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥ किमिदं स्थानेयोगेति । स्थाने योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा । सप्तम्यलोपो

तथाविधो ह्रस्वोऽस्तीति अवयवान्तरतमेन भाव्यं भूयसा चाऽवयवेन व्यपदेशो भवति । तदात्मक इव हि समुदायो लक्ष्यत इतीदुतावेव भविष्यतः । ब्राह्मणग्राम इति । ब्राह्मणानां वास्तव्यत्वे उदाहरणं न तु स्वामित्वे । षष्ठी ॥४९॥ किमिदमिति । समासे विभक्ति श्रवणाप्रसङ्गः । असमासेऽपि युक्तिरिति प्राप्नोति न तु योगेति प्रश्नः । स्थाने योगोऽस्या इति । स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थः । तृतीयाया वेति । निपातनादिति योज्यम् । यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्त इति पुत्रत्वादिद्वारकस्संबन्धो ऽवगम्यते । एवमस्तेर्भूरित्यत्रापि अस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धो ऽवसीयते । स्थानमर्थ इति केचिदाहुः । तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम् । अर्थे च शब्दास्तिष्ठन्ति तेनास्तेरर्थे भूरित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामित्यादौ रोपधादीनामानर्थक्याद्भावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द आश्रीयते । तेनास्तेः प्रसङ्गे अस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयुज्यते इत्यर्थः संपद्यते । स्वाभाविकोऽस्तेरप्र-

---

ध्यम् । भूयस एवेति । भूयोंशस्यान्तरतम्यप्रतियोगितया ग्रहणमित्यर्थः । ब्राह्मणस्वामिकग्रामस्य भूयसा व्यपदेशे दृष्टान्तत्वाभङ्गतराह । वास्तव्यत्वेइति । वास्तव्यः कर्त्तरि तव्यान्तः कुलालकर्मारवर्धकिनापितरजकाः पञ्चकारुकी ॥ ४८ ॥ षष्ठोस्था ॥ ४९ ॥ युक्तिरिति । षष्ठीति स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वादिति भावः । निपातनादिति । तृतीयान्तस्य समासे तृतीयाया लुक्यस्यैत्वमित्यर्थः । तृतीयायाः स्थाने एतद्विधाने तु अन्तरङ्गबाधे मानाभावादिनादेशेन्त्यस्य स्याद् लुग्बाधे मानाभावाच्च वृध्यापत्तेश्च । अत एवेत्त्वं नोक्तमिति बोध्यम् । अत्र 'स्थानसामीप्यादयः षष्ठ्यर्थसम्बन्धनिरूपका न तु षष्ठ्यर्था इति न मतुप्सूत्रस्थभाष्यविरोधः । अत एवात्र भगवता सप्तम्यन्तेन तृतीयान्तेन वा समासो दर्शितः न तु समानाधिकरणबहुव्रीहिः तद्ध्वनयतोक्तं स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थइति । नन्वादेशविधौ स्थानशब्दाभावेन कथं स्थाननिमित्तः संबन्धो ऽत आह । यथेति । तथा च देवदत्तस्य यज्ञदत्त इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षावशात्पुत्र इत्यध्याहारो यथा तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारेण वाक्यैकदेशन्यायेन वा बोध इति भावः ॥ अर्थे चेति । वाचकत्वसंबन्धेनेति भावः । अस्तेः प्रसङ्ग इत्यस्य व्याख्या अस्तेः प्राप्ताविति । प्रयोगइति । स्वाभाविक इत्यनुषज्यते शब्दनित्यत्वभङ्गापत्त्या स्थानशब्दो निवृत्तिवाची नोपपद्यते इति भावः। रम्विधौ रोपधघटितस्यार्थे रम्घटित-

निपातनात् तृतीयाया वा एत्वम् । स्थानेन योगो ऽस्याः सेयं स्थानेयो- गेति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । षष्ठी स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् । नि- यमार्थो ऽयमारम्भः । एकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्या- मुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति । इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्यादिति तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं निय- मार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अवयव- षष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो गोह इति * । अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्य- न्ति । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलोरिति । शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामा- त्रस्य च । ऊदुपधाया गोह इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्तिर्योगस्याऽसन्दिग्धत्वात् * । अवयवषष्ठ्या- दीनां च नियमस्याप्राप्तिः । किं कारणम् । योगस्यासन्दिग्धत्वात् । संदेहे नियमः । न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनु- च्यमानं गंस्यते । लौकिको ऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा । लोके कश्चित् कं चित् पृच्छति । ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मा- याचष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः । अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवा-

---

योग आर्धधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगो ऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति आरब्धे ऽप्यतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः । एकशतमिति । षष्ठी- दण्डकपाठाश्रयेणैतदुक्तम् । यावन्तो वेति । शब्दे यावतां सम्भव इत्यर्थः । अवय- वेति । नियमेन सम्बन्धान्तराणां निवर्तनादिति भावः । उपधामात्रस्य चेति । शा- सिना सम्बन्धाभावात् पचादिसम्बन्धिनो ऽपीत्यर्थः । तत्र ह्यनिदितामित्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । असन्दिग्धत्वादिति । अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवा- वस्थिते नियमे । हस्तदक्षिण इति । हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः । भाष्यकार-

---

इत्यर्थे न क्षतिरित्यत्रारुचिः । आरब्धे चेति । तत्रातिप्रसङ्गवारणाय व्याख्यानत इत्येतदाश्रयणे तयैव सिद्धौ परिभाषेयं व्यर्थेति भावः । षष्ठीदण्डकपाठो ग्रन्थवि- शेषः । भाष्ये (षष्ठ्यर्था इति) । षष्ठीप्रयोजनकास्तदर्थान्वयिनः शब्दाः शतमित्यर्थः । यद्वा । षष्ठ्यर्थानां शतत्वे तेषां शतत्वमर्थसिद्धं बोध्यम् । एकशतमिति निर्णयेना- भिधाय पुनः सन्दिग्धाभिधानमयुक्तमत आह । शब्दइति । वा शब्दो वाक्यालङ्कारे । भाष्ये (प्राप्नुवन्तीति) । तेषां सर्वेषां बोधः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ नियमेन । प्रकृतसूत्रेण । शासिनेति । तस्य स्थानषष्ठीत्वेनोपधाविशेषणे सामर्थ्याभावादिति भावः । भाष्ये (ऽवयवषष्ठ्यादीनामिति) । अवयवषष्ठ्यादीनामिष्टानां निवृत्तये नियमाप्राप्तिरि-

म इति । यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते । एवमिहापि संदेहे नियमः । न चाऽवयवषष्ठ्यादिषु संदेहः । अथ वा स्थाने अयोगा स्थानेयोगा । किमिदमयोगेति । अव्यक्तयोगा अयोगा । अथवा योगवती योगा । का पुनर्योगवती । यस्या बहवो योगाः । कुत एतत् । भूम्नि हि मतुब् भवति । विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा । अथ वा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि इत्थंलिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते । यद्येवं शास इदङ्हलोः । शा हौ शासिग्रहणं कर्तव्यं स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासङ्क्ष्यामीति । न कर्तव्यम् । यदेत्राऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतम् । एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति । कथम् । अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति । यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माऽभिज्वलयति । अपरो ऽधिकारो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण । अपरो ऽधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगेयोगे उपतिष्ठते । तद्यदेष पक्षः अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति । तदा हि

वचनात्सर्वनाम्नो ऽपि परनिपातः । अयोगेति । योगमन्तरेण षष्ठ्या एवाऽभावाद्विशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते । योगवतीति । षष्ठ्या अवश्यम्भावी योग इति भूम्निसामर्थ्याद् मत्वर्थीयोऽकारः । किंचिल्लिङ्गमिति । कलादिकम् । अधिकारो नामेति । पारार्थ्यसाम्यात्परिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते । कश्चिदिति । परिभाषारूप इत्यर्थः । चकारेणेति । यथा सहस्य स इत्यविशेषेण ग्रन्थान्ताऽधिके चेत्यादा-

ति वार्त्तिकार्थः । दक्षिणोयस्येति । दक्षिणो हस्तो यस्य सन्निहित इत्यर्थः । तिर्यक्पथः । अनृजुमार्ग इत्यर्थः । पूर्वपश्चिमान्यतरदिशि गच्छतो दक्षिणोत्तरमार्ग इति यावत् ॥ विशिष्टइति । निर्णयविशिष्ट इत्यर्थः । अयमेव भाष्ये व्यक्तशब्दस्यार्थः । अत्र पक्षे योगशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या संबन्धिपरः । योगवतीति पक्षेप्येवमेव । स्थानरूपसंबन्धिनियमार्थत्वादस्य । विशिष्टावेति वार्त्तिकं व्याचष्टे । अथवा किंचिदिति ॥ भाष्ये (कश्चिदेकदेशस्थइति) । इदञ्च यथोद्देशपक्षे स्पष्टमेव कार्यकालेपि स्वविषयसर्वशास्त्रैकवाक्यत्वादेवमुक्तिः । पठितदेशस्थेनैव तत्र तत्र तद्बुद्धिजननात् दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकं न तु तत्पक्षेप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशे गमनमस्तीति बोध्यम् । पठितदेशस्थत्वमेव सर्वथा बोधयितुमेकदेशस्थ इत्युक्तम् । तस्यानिर्देशार्थ इति । अधिक्रियमाणस्यानुच्चारणार्थ इत्यर्थः । यदेवादइति । शब्दाधिकार आश्रयिष्यत इत्यर्थः ॥ अनुमानमिति । उच्चारित एव प्रत्यायक इत्यणुदित्सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिदम् । तस्माद्बोद्धुरनु-

यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थम् एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति । संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति । नह्यनुच्चार्य शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्क्तुम् । एवं तर्ह्यादेशे तल्लिङ्गं करिष्यते यत्प्रकृतिमास्कन्त्स्यति । यदि नियमः करिष्यते । यत्रैका षष्ठी अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति । अङ्गस्य हलः । अणः संप्रसारणस्येति । हलपि विशेष्यो ऽणपि विशेष्यः संप्रसारणमपि विशेष्यम् । असति पुनर्नियमे कामचारः । एकया षष्ठ्या अनेकं विशेषयितुम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति । तस्मान्नाऽर्थो नियमेन । ननु चोक्तम् एकशतं षष्ठ्यर्थाः । यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति । नैष दोषः । यद्यपि लोके बहवो ऽभिसंबन्धा आर्था यौनाः मौखाः स्रौवाश्चेति । शब्दस्य तु शब्देन को ऽन्यो ऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदतः स्थानात् । शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयो ऽभिसंबन्धाः । अस्तेर्भूर्भवतीति संदेहः स्थाने अनन्तरे समीपे इति । संदेहमात्रमे-

---

वनुकृष्यते। सम्प्रत्ययमात्रमिति। स्वरितत्वपूतिज्ञानादुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु लिङ्गासङ्गस्त्वनुच्चारितस्य कथं स्यादित्यर्थः । एवं तर्हीति । आदेशे लिङ्गाऽसङ्गात्तस्य च षष्ठ्यभावात्तत्सम्बन्धिनः स्थानिनो लिङ्गकार्यं फलिष्यतीत्यर्थः । यदीति। अङ्गस्येति स्थानषष्ठीत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्प्यत इत्यर्थः। देवदत्तस्येति । सम्बन्धसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्पदान्तरसन्निधानाद्विशेषावसायः । स्थानइति । अन्तरङ्गत्वाल्लक्ष्यापेक्षणाद्वेति भावः । यतः षष्ठीति । तेन पादः पदित्यस्याऽयम-

---

मानपूर्वकमुच्चारणं नत्वाचार्यस्येत्यर्थः । शास्त्रप्रणयनकालिकतत्कृतलिङ्गासङ्ग एवैतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी नान्यकृतो ऽतिप्रसङ्गात् । पाणिनिनात्वनुच्चारणाच्छास्त्रप्रणयनकाले लिङ्गासङ्गः कर्त्तुमशक्य इति भावः । भाष्ये (संप्रत्ययमात्रमिति) । स्वरितत्वबलात्स एवोत्तरत्रेति ज्ञानमात्रमाचार्यकृतमित्यर्थः । आसंक्तुमित्यस्याचार्येणेति शेषः ॥ यदिनियमइति । स्थाननिमित्तसंबन्धार्थकत्वनियम इत्यर्थः । अनेकं विशेष्यम् । प्रसङ्गरूपमवयवरूपञ्च । तत्राद्यं शाहावित्यादौ । अन्यन्तु भाष्ये एव वक्ष्यति । (तत्र नसिध्यतीति) । अवयवादिनिमित्तसंबन्धार्थकत्वं न सिध्यतीत्यर्थः । अणपीति । हल इति सूत्रे तृतीये दीर्घव्यावृत्त्यर्थमण्ग्रहणस्यापि संबन्धादिति भावः । तत्रालोन्त्यस्येत्येकवाक्यतयाङ्गावयवाद्धलः परं यदङ्गान्त्यावयवाण्रूपं संप्रसारणं तस्य दीर्घ इति सूत्रार्थः । तत्राङ्गस्येत्यस्य शाहावित्यादौ स्थानषष्ठीत्वे हलादिनिरूपितमवयवषष्ठीत्वं न सिध्येदित्यर्थः । स्थानेति । तत्वाद्धल इत्यादिना ऽवयववाचकेन विशेषणविशेष्यभावो न स्यादित्यर्थः ॥ विशेषावसायइति । तत्तद-

तद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति । स्थानइति व्याख्यास्यामः । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः षष्ठ्युच्चारिता । किं कृतं भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । षष्ठी स्थानेयोगा ॥ स्थाने ऽन्तरतमः ॥ ५० ॥ किमुदाहरणम् । इको यणचि दध्यत्र मध्वत्र । तालुस्थानस्य तालुस्थानः । ओष्ठस्थानस्य ओष्ठस्थानो यथा स्यादिति । नैतदस्ति । संख्यातानुदेशेनाप्ये-

---

र्थः । पादन्तस्याङ्गस्य यो ऽवयवः पाच्छब्दः सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य शब्दस्य पच्छब्द आदेशो भवति न तु प्रतीयमानस्य पादन्तस्य । अस्यैवसूत्रस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्ययमर्थः । षष्ठीति षष्ठ्यन्तं गृह्यते तेन षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थः । अलोन्त्यस्यादेः परस्येत्येतत्तु वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते । स्थाने ॥५०॥ किमुदाहरणमिति । क्वचिल्लक्षणान्तरेणेष्टं सिद्धमिति प्रश्नः । इको यणचि दध्यत्रेति । अस्य सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः । इको ह्रस्वादिभेदात् षट्षष्टिर्यणस्तु सप्तेति वैषम्यात्सङ्ख्याताऽनुदेशो न सिध्यतीत्यर्थः । नैतदस्तीति । प्रत्याहारपाठे शब्दतस्साम्यमस्तीति भावः । घ-

---

न्व्यर्थकपदकल्पनयेति भावः । आर्थाः स्वस्वामित्वादयः । यौनाः, पितृत्वादयः । मौखो, गुरुशिष्यभावः । स्रौवाः ऋत्विक्त्वादयः ॥ स्थानेअनन्तरे इत्यादि । स्थानादिरूपसंबन्धिसन्देह इत्यर्थः । आनन्तर्यमव्यवधानम् सामीप्यं साधारणम् । अन्तरगत्वादिति । स्थानशब्दोऽर्थवाची प्रसंगवाची वोभयथाप्यन्तरंगत्वं स्थानिवदादेश इति ज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् । निर्दिश्यमानमिति । उच्चार्यमाणमित्यर्थः । निर्दिश्यमानं षष्ठ्यन्तमेवेत्यन्वयः । निर्दिश्यमानपदस्य चाध्याहार इति भावः । न बाध्यत इति । किं तु स्वव्यवस्थापकत्वेनाश्रीयत इत्यर्थः । एवमनेकाल्सूत्रे सर्वोप्येतत्परिभाषाबाधित एव गृह्यते । पद्न इत्यादावपि आदेशैः पाणिनिकृतस्थान्युच्चारणानुमानाद्व्यवस्थार्थत्वाद्वा न दोषः । यत्त्वलोन्त्यस्यादेः ;परस्येत्यमू एतद्बाधकाविति तत्तु उदस्था इति पादः पदिति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् । व्यवस्थापकत्वे संभवति बाधकत्वकल्पनानौचित्यग्रस्तञ्च ॥ ४९ ॥ स्थानेन्त ॥ ५० ॥ इतिप्रश्नइति । एवञ्च परोक्तोदाहरणदूषणायायं प्रश्नो न तूदाहरणासंभवकृत इति भावः । उदाहरणप्रश्ने इको यणचीत्यस्योल्लेखो व्यर्थीत आह । अस्यसूत्रस्येति । समान्यतो ज्ञातस्य विशेषाकारेण यत्र प्रतिपत्तिस्तदुदाहरणमिति भावः । षट्षष्टिरिति । ऌवर्णस्य दीर्घाभावात् दीर्घप्लुतऋकारस्य प्लुतऌकारस्य चानुनासिकस्यादर्शनादिदं चिन्त्यम् । सप्तेति । रेफस्य सानुनासिकस्याभावादिति भावः । इदं चिन्त्यम् । अणुदित्सूत्रेणग्रहण-

तत्सिद्धम् । इदं तर्हि तस्थस्थमिपां तांतंताम इति । एकार्थस्यैकार्थः । द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः । बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यादिति । ननु च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम् । इदं तर्ह्यकः सवर्णे दीर्घ इति । दण्डाग्रम् । क्षुपाग्रम् । दधीन्द्रो मधूष्णः । कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यात् । अथ स्थानइति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं

स्लादेश इत्यादौ लकारोपि लृकारस्यादेशो दृश्यत इति लृकारस्य स्थानित्वाभावो नाशङ्कनीयः । एकार्थस्येति । सादृश्यहेतुधर्मोपलक्षणमेतत् । तेन प्रत्यक्त्वादयोपि धर्मा गृह्यन्ते । यत्रानेकमिति । स्थानग्रहणेऽनुवर्तमाने वाक्यभेदः क्रियते । स्थानेऽन्तरतमो भवति यत्र चाऽनेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवान्तर्यमाश्रीयतइति । वाक्यभेदस्य च तमब्ग्रहणमेव लिङ्गम् । स्थानकृतएव हि सादृश्ये गृह्यमाणे साहृ-

---

सामर्थ्येन यणंशे गुणभेदकत्वस्यैव न्याय्यत्वेन विधीयमानत्वेन च तेषामग्रहणात् । तत्प्रत्याख्यानेपि आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलाभेदाय भेदकत्वस्यैवाश्रयणेन तेषामग्रहणम् । अत एव मतोमस्य नानुनासिको वकार इति । सङ्ख्यातानुदेशः क्रमेणान्वयः । शब्दतइति । अयं भावः । यथा स्यतासीलृलुटोरित्यत्रार्थवैषम्येपि बोधकशब्दसाम्याद्यथासङ्ख्यं तथा इकपदयणपदाभ्यामनेकोपस्थितावपि बोधकशब्दतःसाम्यमस्त्येवेति न दोष इति । न च ऋकारे लृकारस्य लृकारे रेफस्य चापत्तिः । ऋदिलृदिताभेदेन निर्देशात् । सावर्ण्यानित्यत्वेनात्र ऋलृभ्यां न ऋकारलृकारयोर्ग्रहणमिति नोक्तदोष इति तदाशयात् । ननु लृकारोदाहरणाभावात्कथं यथासङ्ख्यमत आह । बहुलेति । वस्तुतः प्रतिपत्तिकालिकं संख्यासाम्यमेव यथासंङ्ख्यप्रवृत्तौ नियामकं न तु लक्ष्यसंस्कारकालिकमपीति प्रत्याहाराह्निके भाष्ये स्पष्टत्वान्नायं दोष इति बोध्यम् । अनुनासिकस्थाने सानुनासिकार्थमपि न तत्रैतदुपयोगः । विधेयेऽपि गुणभेदकपक्षस्यैव सत्त्वेन तत्र तदप्राप्तेः । आदेशानां तत्स्थानापन्नत्वेन न तदर्थत्वं किं तु स्वभावत एव शब्दार्थसंबन्धानां नित्यत्वादित्याशयेन भाष्ये (एकार्थइति)। तावन्मात्रात्तौ तसस्तामपि प्राप्नोति थसस्तामपीत्यत आह । सादृश्येति । उत्तमे प्रत्यक्षरूपोऽहङ्कारास्पदचेतनधर्मो मध्यमे अहंकारानास्पदचेतनधर्मः । पराक्तं प्रथमे त्वनियतम् ॥ भाष्ये (अनुवर्त्तमानेइति)। एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । वाक्यभेदइति । अनुवृत्तप्रसङ्गवाचिस्थानशब्देनैकं वाक्यं तात्वादिवाचोहत्यस्थानशब्देनापरमत्र च स्थानेइति तृतीयार्थे सप्तमीति भावः । तमग्रहणमनर्थकमिति । प्रसंगे स्थानकृतान्तर्यवानित्यर्थेनैव सिद्धे स्थानग्रहणं न वाक्यभेदमानमितीदमुक्तम् ॥ तथैकवाक्यतायान्तु स्थानकृतान्तर्याभावे तद्वसतीत्यादावव्यवस्थैव स्यात् । वाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमादाय तत्र व्यवस्थेति

किमर्थम् । यत्राऽनेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् । किं पुनस्तत् । चेता स्तोता । प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्नोति । स्थानत एकारौकारौ । पुनः स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः । अथ तमग्रहणं किमर्थम् । झयो होऽन्यतरस्यामित्यत्र सोष्मणः सोष्माणः इति द्वितीयाः प्रसक्ताः । नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः । तमग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः । वाग्घसति त्रिष्टुब्भसति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम् * । स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते अक इति अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते दीर्घ इति । स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते चान्तरतमा एव स्युरिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति स्थानिन्यन्तरतमे षष्ठीति

श्यान्तरपरित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । सोष्मण इति । ऊष्मत्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः । तमग्रहणादिति । ईषत्सदृशेऽपि लोके सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमब्ग्रहणं कृतम् । किमर्थमिति । यदीदं नोच्येत तदा किं स्यादिति प्रश्नः । स्थानिन इति । यद्यपि अक इत्यनेन स्थानिनो बहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः स्थानी तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यथा पुनरिति । येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः । प्रतिसूत्रं तु विच्छिद्यपाठे संशयाभावः । पदप्रकृतिः

भावः ॥ ऊष्मत्वेति ॥ सदृशशब्दप्रयोगोपपत्तये धर्मपर ऊष्मशब्द इति भावः ॥ नन्वनन्यथासिद्धोदाहरणरूपप्रयोजनोक्तेः पुनः प्रश्नानुपपत्तिरत आह । यदीति । सूत्राभावे किमनिष्टमिति प्रश्नतात्पर्यमिति भावः । बहव इति । एवञ्चैकत्वनिर्देशादित्यनुपपन्नमिति भावः । प्रयोग इति । अक इत्येतद्बोध्यः स्थानी प्रयोगे एकत्वविशिष्ट उच्चार्यत इति भाष्याक्षरार्थः । यद्यपि पूर्वपरयोरित्युक्तेरेकः स्थानीत्ययुक्तं तथापि तत्समुदायाभिप्रायेणेदम् । युगपदेककर्तृकं सर्वोच्चारणमशक्यमत आह । पर्यायेणेति । येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेतिपाठः अनेन संहितापाठ एव पूर्वं स्थित इत्युक्तम् । ननु अस्तु तर्हि विच्छिद्यपाठोऽत आह । पदप्रकृतिरिति । षष्ठीतत्पुरुषः । बहुव्रीहिरित्यन्ये । तत्प्रकृतग्रन्थाननुगुणम् । भाष्ये (सा किं प्रकृतित इति) सेतीयमित्यस्य प्रतिनिर्देशः । इदं शब्दोऽपि यच्छब्दार्थः क्वचित् । केचित्तु यथापुनरितियेत्यर्थे ऽव्ययसमुदाय इत्याहुः । अन्तरतमशब्दार्थस्य निमित्तत्वेन या प्रतिपत्तिः सा

आहोस्विदादेशतः स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति । कुतः पुनरियं विचारणा । उभयथा हि तुल्या संहिता । स्थानेऽन्तरतम उरण् रपर इति । किं चातः । यदि प्रकृतितः । इको यणचीति यणां ये अन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । दध्यत्र मध्वत्र । कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति । तथा इको गुणवृद्धी गुणवृद्ध्योर्ये अन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । नेता लविता नायको लावकः । चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति । तथा ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे गुणवृद्ध्योर्यदन्तरतममृवर्णं तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् । कर्ता हर्ता । आस्तारकः । निपारक इति । आस्तरिता निपरिता कारको हारक इत्यत्र न स्यात् । आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ स-

---

संहितेति संहिताया एव नित्यत्वात्ततः पदापोद्धारे क्रियमाणे ऽन्तरतमशब्दः किं सप्तम्यन्तोऽपोद्ध्रियते अथ प्रथमान्त इति प्रश्नः । तत्र सप्तम्यन्तपक्षे षष्ठीति वर्तते अन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिर्नियम्यते । प्रथमान्तपक्षे तु अन्तरतम आदेशो भवतीत्यादेशो नियम्यते । इहैवेति । यणामर्धमात्रिकाणां सदृशा इको मात्रिका न तु दूरविप्रकृष्टा दीर्घा इति भावः । आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितं प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येवैतदुदाहरणम् । चायकइति । अचोञ्णितीत्यत्रापि अयमेव दोष इत्युपन्यासः । ऋवर्णस्येति । ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्याद् दीर्घस्यैव च वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय ऋवर्णस्य

किं सौत्रस्थानशब्दस्य तिष्ठन्त्यस्मिन्नादेशा इत्यधिकरणव्युत्पत्त्या ऽन्तरतमे स्थानिनीत्यर्थात् । स्थानिनं प्रति उतादेशं प्रतीत्यर्थः । षष्ठीतिवर्त्ततइति । अन्तरतमेऽर्थादादेशस्य स्थानिनि षष्ठी उपसंहर्त्तव्येत्यर्थः । तत्रैव षष्ठीत्यादितु पर्यवसितार्थकथनम् ॥ ननु भाष्ये संख्यातानुदेशेनैतदुदाहरणस्य दूषितत्वात् पुनरुपन्यासोऽयुक्तोत आह । आदेशेति । भवत्येवैतदिति । दीर्घव्यावृत्तये इत्यर्थः । भाष्ये (इको गुणवृद्धी इति) विधायकवाक्यतापन्नस्य खण्ड इति बोध्यम् । नन्विको गुणवृद्धीत्युक्ता चायक इत्युदाहरणमसंगतमत आह । अचइति । केचित्तु इको यत्र गुणवृद्धी इष्टे तत्रेति भाष्यार्थान्न दोष इत्याहुः । ननु ऋकारस्येगचोरन्तर्भावात्पुनरुपन्यासो व्यर्थेत्यत आह । ऋकारस्येति । एवञ्च सप्तम्यन्तच्छेदो लक्ष्यासिद्ध्या दुष्ट इति भावः ॥

त्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति। आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः। वान्तो यि प्रत्यये। स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः। ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम्। एकारैकारयोर्मा भूदिति। प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्य एक्षु या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति। आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। कथम्। वान्तग्रहणं न करिष्यते। यि प्रत्यये एचोऽयादयो भवन्तीत्येव। यदि न क्रियते। चेयं जयमित्यत्रापि प्राप्नोति। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। क्षिज्योरेवैच इति। तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति। क्षेयं पापं जेयो वृषलः। उभयतो नियमो विज्ञास्यते। क्षिज्योरेवैचस्तयोश्च शक्यार्थएवेति। इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। लव्यं पव्यम्। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यमिति। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकः क्षिज्योरेच्। कथंजातीयकः क्षिज्योरेच्। एकारः। एवमपि रायमिच्छति रैयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति। रायिच्छान्दसः। दृष्टानुविधिश्छन्दासि

पृथगुपन्यासः। वान्तो यीति। एच इत्यनुवर्तनात् सर्वेषां वान्तादेशप्रसङ्गः। यदा त्वेवं व्याख्यायते यादृशो वान्त आदेशः पूर्वं दृष्टस्तादृशो यि प्रत्यये भवति। ओकारस्थानिको ऽवादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चावादेश इति तदा न दोषः। उभयत इति। योगविभागेनेति भावः। इहापीति। सामान्येन नियम इति प्रश्नः। तुल्यजातीयस्येति। कण्ठ्यतालव्यस्येत्यर्थः। रायमिच्छतीति। एकारस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः कृता नत्वैकारस्येति प्रश्नः। छान्दस इति। क्यजन्तस्य रैशब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगः। अन्यत्र तु विद्यत एवेति व्याचक्षते। क्यच् त्वैकारान्तान्नास्ति

यादृश इति। अचीत्यनुवृत्त्याचि परतो यस्य यो वान्तो दृष्टस्तस्य यि प्रत्यये स इति व्याख्येयमित्यर्थः। अन्ये तु वाच्यवृत्त्येदृशार्थस्यालाभात् यि प्रत्यये इति दृष्टाचीत्यस्यासंबन्धाच्च भाष्योक्तं वचनमेव न्याय्य इत्याहुः। भाष्ये (क्षिज्योरेवेति)। कृत्वनिर्देशात्क्षो इति दीर्घान्तस्य जैजय इत्यस्य च नेदं निपातनमिति बोध्यम्॥ योगविभागेनेति। विनिगमनाविरहाद्ब्रह्मभ्रूणेत्यादाविवोभयतो नियम इत्यन्ये। भाष्ये (तुल्यजातीयस्येति)। अन्यथा यि प्रत्यय इति विधिवैयर्थ्यं स्यादिति भावः। तत्त्वञ्च यद्येत्वेन तर्हि ऐकारे आयादेशः स्यादत आह। कण्ठ्येति। भाष्ये एकारग्रहणमुपलक्षणमिति भावः। एतदनभिज्ञः शङ्कते। भाष्ये। (रायमिच्छतीति)। तदाह। एकारस्यैवेति। एकारस्य तालव्यत्वमेवेति भाष्याशयः॥ क्यजन्तेति।

भवति । ऊदुपधाया गोहः । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामूकारस्य गोहो याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतो ऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियते एतन्न्यास एव । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणापि तकारग्रहणं सिद्धं भवति । आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ

गोसमानाक्षरनान्तादिति वचनात् । अन्ये तु भाषायां रैशब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः । गोह इति । एतत्परिभाषोपस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यन्तरतमं स्थानिन्युपसंह्रियते । न्यास एवेति । अन्यथा परत्वादलोऽन्त्यस्येत्यनेन गोह इति षष्ठ्यन्ते ऽल्युपसंह्रियेतेति भावः । रदाभ्यामिति । चरितमित्यादौ व्यवधानान्न भवति । निष्ठाया इति । षष्ठ्यास्तकार एवोपसंहारात्तस्यैवानन्तर्येण नत्वविधानात् । क्रियत एतन्न्यास एवेति । अन्यथा हि भिन्नवद्भ्यामित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात् । स हि

रा, रैशब्दो यि, यकारादिप्रत्यये इति भाष्यार्थ इति भावः । भाष्ये विसर्गरहित एव पाठः । एतेन रायिरित्ययुक्तं आत्वस्य दुर्लभत्वाद् रैशब्दात्क्विक् दुर्लभ इत्यपास्तम् । नास्ति प्रयोग इति । अनभिधानादिति भावः । क्वच्त्वित्यादिवचनादित्यन्तो ग्रन्थस्तस्यैकीयमतत्वात् । अत एव नः क्वे इति सूत्रे नाघ्यतीति भाष्ये प्रयुक्तम् । अन्येत्विति । अत्रारुचिबीजन्तु रायमिच्छतीति भाष्यप्रयोगविरोधः । न हि विग्रहश्छन्द इति बोध्यम् । भाष्ये (योत्यस्य वैयर्थ्याच्च) । भाष्ये गोहः संबन्धिन ऊकारस्य यान्तरतमा प्रकृतिरित्यन्वयः । स्थानिन्युपसंह्रियत इति । एवञ्च गोह इति गोहावयवत्वाच्चणिकमूकारान्तरतमस्य गोहावयवस्योदित्यर्थ इति भावः ॥ ननूपधाग्रहणाकरणलाघवे दर्शिते क्रियत इत्युत्तरमसंगतमत आह । अन्यथेति । परत्वादलोन्त्यस्येत्येव व्यवस्थापकं स्यादित्यर्थः । एवं च पक्षद्वयेप्यावश्यकं तदिति भावः । ननु तग्रहणाभावे चरितमित्यादावपि रेफानन्तरा निष्ठेति नत्वं स्यादत आह । चरितमिति । रदाभ्यामित्यस्य प्रधानविशेषणतायाः न्याय्यतया परिभाषासंस्कृतलक्ष्यसंस्कारके वाक्ये रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठासंबन्धिनो ऽन्तरतमस्य नकारादेश इत्यर्थं इति भावः । आदेः परस्य स्थानेन्तरतम इत्याभ्यामादेरन्तरतमस्य नइत्यर्थे इकारस्यान्तरतमत्वाभावेन तकारस्य चादित्वाभावेनाप्राप्तिरिति परे ॥ पक्षान्तरेपि तुल्यत्वान्न गौरवमित्याह । अन्यथेति । दकारस्य नत्वं स्यादिति । अनया

सत्यां न दोषः । क्रियत एतन्न्यास एव । किं पुनरिदं निर्वर्तकम् । अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते आहोस्वित् प्रतिपादकम् । अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । कश्चात्र विशेषः । स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनिवृत्तिः * । स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । दधि मधु । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति । यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् । बिसं मुसलमिति । इण्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति । अपि च इष्टा व्यवस्था

नकारस्य सुसदृशः । यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा इति वचनात् । किं पुनरिति । किं स्वतन्त्रमिदं लक्षणम् । आहोस्विल्लक्षणान्तरेणाभिनिर्वृत्तानामनेन नियमः क्रियते अथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः । स्थानिनिवृत्तिरिति । दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते तदा प्रयोजनाभावः । भिन्नरूपस्त्वादेशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः । अस्त्विति । वचनसामर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य चानादित्वादिति भावः । क्वचिद्वैरूप्यमिति । यदा बिसशब्दस्य बिसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति न हि तदा सकार आदेशः । यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः । अस्तेर्भूरित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः । अपि

परिभाषयेति भावः । वस्तुतस्तु आदेः परस्येत्यनेनान्त्यस्याप्राप्तिः । सूत्रन्तु उभयाविरोधेन भिन्नमित्यादौ चरितार्थमित्यत्र प्रयोगे न स्यादेव नत्वमिति उभाभ्यामपि तद्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति भाष्यतात्पर्यम् ॥ एवञ्च प्रथमान्तच्छेदो निर्दोषः । सप्तम्यन्तच्छेदस्तु दुष्ट एव । अतएव नभूसुधियोरित्यादि चरितार्थम् । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरवाद्यन्तर्गणसूत्रं यद्यार्षं तदा नरः अ इतिव्याख्यानादाद्याकारस्यैव वृद्धिरिति न तत्र दोषः । तत्र नृनरयोरित्यावर्त्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी पृथगपि वा तौ गणे पठ्येते इति बोध्यम् ॥ अथेति । वाक्यभेदाभेदाभ्यां पक्षद्वयभेद इति बोध्यम् । तत्र तृतीयः सिद्धान्तो भविष्यति । भिन्नरूपइति ॥ पर्यायो यद्यपि भिन्नरूपस्तदर्थप्रत्यायकश्च तथापि विनिगमकाभावादुभयोः स्थानित्वमादेशत्वञ्च वाच्यम् । तथा च सूत्रमनारम्भसमं स्यादिति भावः । शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुर्वचनसामर्थ्यं, सदृशादेशे हेतुः शब्देति ॥ भाष्ये (यदिचैवमिति) । स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशे यत्र वैरूप्यं प्रसक्तं तत्रैव दोष इत्यर्थः । नहि तदेति । आदेशरूपसस्यैव तेन षत्वविधानादिति भावः । यदात्विति । तद् ध्वनयन् भाष्यकृद्वक्ष्यति । (इमेवर्णाइत्यादि) । नन्वस्य निर्वर्तकत्वे आर्धधातुकेष्वस्त्यादीनामस्त्याद्यादेशाःस्युरिति कुतो नोक्तम् । किं चानेन सिद्धे तदर्थं वेत्यत आह । अस्तेरिति । विद्यतिनिवृत्तिस्तत्फलमिति भावः । सदृशादेशविषये ऽपि दोषमाह । भाष्ये (अपिचेष्टेति) । ननु सदृशादेशे कथमिष्टव्यवस्था-

न प्रकल्पते । तद्यथा । तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन् । अस्तु तर्हि प्रतिपादकम् । अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः * । निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते । निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति । न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति । न ब्रूमो निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति । किं तर्हि । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते । इदमिदानीं किमर्थं स्यात् । अनर्थकं च * । अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाद् मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यात् । उक्तं वा । किमुक्तम् । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति । षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । स्थानेऽन्तरतमः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । प्रत्यात्मवचनं च * । प्रत्यात्ममिति

चेति । पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन भवितव्यमिति भावः । प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वस्य व्यवस्था नोपपद्यते । अस्तु तर्हीति । निर्वृत्तेषु लक्षणाऽन्तरेणादेशेषु नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधुर्नान्य इत्यर्थः । निर्वृत्तिरिति । अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः । इष्टा व्यवस्थेति । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां साधुत्वं विज्ञातं नचाऽनेन तेषामेवाऽसाधुत्वं शक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः । उक्तं वेति । इको गुणवृद्धी इत्यत्र यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तेनैकवाक्यताऽनेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकाल एवान्तरतम आदेशो विधीयते । प्रत्यात्ममिति ।

सिद्धिरत आह । पुनरिति । ननु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायविरोधोऽत आह । प्रयोजनमिति । स प्रयोजनशास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथमप्रवृत्त्यैव प्रयोजननिष्पत्तेर्न द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तद्बीजम् । नचेदं प्रकृते इति भावः । भाष्ये (व्यवस्थे) त्यस्य सापेक्षत्वादाह । साधुत्वस्येति । परिनिष्ठितत्वव्याप्यत्वात्साधुत्वस्येति भावः । एवञ्च दोषान्तमेव शास्त्रं स्यादिति तात्पर्यम् । निर्वृत्तेष्वेति । अन्येन निर्वृत्तानां मध्येऽनेनान्तरतमस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः । अभिमतस्येति । शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि पाक्षिकसाधुत्वापत्तेरिति भावः । दीर्घादेरिष्टा व्यवस्था न भविष्यतीत्यत आह । अक इति ॥ एकप्रमाणबोधितस्य सामान्यविशेषभावाभावेन प्रमाणान्तरेण आत्यन्तिको निरासोऽशक्यः कर्तुमिति भावः । ननु शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि साधुत्वे इदं व्यर्थं स्यादिति पृच्छति । (इदमिदानीमिति) । उत्तरयति । (अनर्थकमिति) । भुक्था इति निरनुस्वारः पाठः । आनर्थक्यं परिहरति । उक्तं वेति । द्वितीयपक्षाक्षेदमुपपादयति । एकवाक्यतेति । एवञ्च तदस्या-

च वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात्। अन्यस्यान्तरतमोऽन्यस्य स्थाने माभूदिति। प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात् *। प्रत्यात्मवचनमशिष्यम्। किं कारणम्। स्वभावसिद्धत्वात्। स्वभावत एतत्सिद्धम्। तद्यथा। समाजेषु समाशेषु समवायेषु चाऽऽस्यतामित्युक्ते नचोच्यते प्रत्यात्ममिति प्रत्यात्मं चासते। अन्तरतमवचनं च *। अन्तरतमवचनं चाशिष्यम्। योगश्चाप्ययमशिष्यः। कुतः। स्वभावसिद्धत्वादेव। तद्यथा। समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः। येषामेव किंचिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते। तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते। तथा यान्येतानि गोयुक्तकानि संघु-

---

आत्मानमात्मानं प्रतीतिसमासः। स्थान्यात्मनोऽन्तरतम इत्यर्थः। स्वभावसिद्धत्वादिति। तुल्यन्यायतया सूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तं न तु सम्बन्धिशब्दत्वादिति। समाजेष्विति। समाज उत्सवेषु संघातः। समाशः सहभोजनम्। समवायः कस्यांचित् क्रियायां मेलनम्। नैव कृशा इति। गुणप्रमाणकृतसादृश्यपरिहारेण विद्याद्यर्थकृतमान्तर्यं लोक आश्रीयत इत्यर्थः। एवमिहापि यदीयमर्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति। गाव इति। तिरश्चामप्ययं व्यवहारः संकीर्णानामसंकरलक्षणः। एवं चोदनायां संकीर्णा अप्यादेशा असंकरेण प्रवर्त्स्यन्ति। तथा या-

---

विधानमेवेति इष्टव्यवस्था सिद्धिरिति भावः। परे तु उत्पन्नानामनेन निवृत्तिर्लुगादिनेवेति भावः। एतदाशयमजानान आह। निवृत्तिर्न सिध्यतीति। तदभ्युपेत्य समाधत्ते। उक्तंवेति॥ भुक्तवतो भोजनफलतृप्तेर्जातत्वान्निषेधस्य वैयर्थ्येपि शास्त्रे वृद्धिरादैच्सूत्रभाष्योक्तशास्त्रप्रामाण्याल्लुगादिनेव जातनिवृत्तिरिति वा शब्देन सूचितमित्याहुः। आत्मानमिति॥ अनस्वेति टच्॥ स्थान्यात्मन इति। स्थानिरूपपदार्थस्येत्यर्थः। नन्वन्तरतमशब्दस्य सदृशार्थकत्वेन तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्रेव संबन्धिशब्दत्वादिति कुतो नोक्तमत आह। तुल्येति॥ प्रत्यात्मंचासत इति। स्वस्वसमाजेष्वेवासत इत्यर्थः। कस्यांचिदिति। धर्मनिर्णयादिक्रियायामित्यर्थः। अर्थकृतान्तर्ये सति तदेव प्रयोजकमित्याह। गुणेत्यादि। पाण्डुत्वं गुणः, कृशत्वादि प्रमाणम्॥ विद्यादीति। आदिनोत्सवाशनाद्यर्थित्वब्राह्मणत्वादिजातिधनादिसङ्ग्रहः। एवञ्च अन्तरतमो भवतीति यत्रानेकविधमिति च न्यायसिद्धमिति भावः। दृष्टान्ते विवक्षितार्थमाह। सङ्कीर्णानामिति। भाष्ये (प्रसवो) वत्सः। (तेनसह)। स्वस्वप्रसवेनसह। (शेरतइति)। शेतिः स्थितौ। एवञ्चोदनायामिति। अनया रीत्या विधिशास्त्रेपीत्यर्थः॥ युक्तकशब्दोयुग्मवाची। संघुष्टकशब्दस्तत्तद्युगवहनादिनात्यन्त-

ष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति । एवं तावच्चेतनावत्सु । अचेतनेष्वपि । तद्यथा लोष्ठः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः स धूम आकाशे निवाते नैव तिर्यग्गच्छति नाऽर्वागवरोहति । अब्विकारोऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्यग्गच्छति नाऽर्वागवरोहति । ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः । व्यञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च तत्कालप्रसङ्गः * । व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालतां प्राप्नोति । व्यञ्जनव्यतिक्रमे । इष्टम् । उप्तम् । आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्याऽर्धमात्रिक इक् प्राप्नोति । नैव लोके नैव वेदे अर्धमात्रिक इगस्ति । कस्तर्हि । मात्रिकः । योऽस्ति स भविष्यति । स्वरव्यतिक्रमे । दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थम् । आन्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्यैको मात्रिको द्विमात्रिको यण् प्राप्नोति । नैव लोके नैव वेदे

नीति । यथा तत्र सादृश्याद्वर्गीभवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपि भवति तथा स्थान्यादेशानां स्थानादिना सादृश्येन वर्गीभवनमित्यर्थः । अचेतनेष्वपीति । न्यायस्य व्याप्तिप्रतिपादनमेतत् । अब्विकार इति । अन्तरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रोऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति काष्ठादिस्थानामपामग्निसंयोगाद् धूमो विकारः । सूर्यविकारोऽर्चिः सूर्यमेव गच्छति । लोकव्यवहाराश्रयणेन प्रत्याख्याते सूत्रे तदनाश्रयेण योगारम्भे दोषमाह । व्यञ्जनेति । व्यतिक्रमः । स्थानित्वेन निवृत्तिः । इदमेव शास्त्रं निर्वर्तकमिति भावः । नैव लोक इति । नित्याश्शब्दा अन्वाख्यायन्ते निर्वृत्तिपक्षेऽप्यु-

परिचितवाचो । अनेनापि ग्रन्थेन यत्नानेकविधमित्यर्थः साधित इत्याहुः । सादृश्यादिति । तत्तद्युगवहनाद्यत्र सादृश्यम् ॥ अन्तरिक्ष इति । अन्तरिक्षे भवा आन्तरिक्ष्यः । अत एव निदाघे निशि निरावरणे शयानानां शैत्योपलम्भः । तस्यैव च रविकिरणसंपर्केण मेघरूपतया वाय्वयोगाद्वृष्टिः । अन्तरिक्षीणामपां परंपरया धूमो विकार इति दर्शयति । तद्विकारः सर्वा इति ॥ सूर्यविकार इति । अत एव दावाग्नेर्मध्याह्नादौ सूर्यकरसंपर्कात् क्षैर्यातिशयो दृश्यते ॥ तदनाश्रयेणेति । मन्दमध्यबुद्ध्यर्थमित्यर्थः । ननु नाऽर्धमात्रिक इत्यत आह । इदमेवेति ॥ कार्याः शब्दा इति दर्शने प्रमाणादिना तत्तदन्तरतमवर्णनिर्वर्तकमित्यर्थः । एवञ्च लोकवेदयोरभावेपि एतच्छास्त्रसिद्ध एव स इति भावः ॥ यदुक्तमिदमेवेति । तदाह । नित्या इति ॥ निर्वृत्तिपक्षेपीति । शास्त्रकार्याः शब्दा इति दर्शने

मात्रिको द्विमात्रिको वा यणस्ति । कस्तर्हि । अर्धमात्रिकः । योऽस्ति स भविष्यति । अक्षु चानेकवर्णादेशेषु * । अक्षु चानेकवर्णादेशेषु तत्कालता प्राप्नोति । इदम इश् । आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रिकस्येदमः स्थानेऽर्धतृतीयमात्रमिवर्णं प्राप्नोति । नैष दोषः । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति । गुणवृद्ध्येज्भावेषु च * । गुणवृद्ध्योरेज्भावेषु च तत्कालता प्राप्नोति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उकम् खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशाः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपर इति । यदि तादपि परस्तपरः । ऋदोरबिति इहैव स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसंदेहार्थस्तकारः । दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थ-

---

च्चारणस्याऽशक्यत्वादिति भावः । नैव लोकइति । कुक्कुटादिषु द्वे व्यञ्जने न त्वेकमात्रिकमिति भावः । अर्द्धतृतीयमात्रमिति । अत्त्वैकादेशयोः कृतयोरिश्भाव इति यदा प्रक्रियेति भावः । भाव्यमानेनेति । नैव लोक इत्ययं परिहारो नोक्तः । यदा विशेषविहितत्वादत्वमिश्भावेन बाध्यते इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्य त्रिमात्रसंभवात्स्यादेव प्लुतः । प्लुताप्लुतप्रसङ्गे च प्लुतश्च विषये स्मृत इत्युच्यते । अत्र तु प्लुतस्यैव प्राप्तिः । खट्वेन्द्र इति । संज्ञयाऽत्र गुणवृद्ध्योर्भावनं संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादिति भाव्यमानेनेति परिहारस्याऽत्रासंभवः । एज्भाव इति । प्रत्याहारः पूतक्र-

---

पीत्यर्थः । उच्चारणस्येति । तस्य लोकाधीनत्वादिति भावः । इदमस्त्रिमात्रिकत्वेनार्धतृतीयमात्रिक इत्ययुक्तमत आह । अत्वेति । परत्वादत्त्वे ऽन्तरंगत्वादेकादेश इति भावः ॥ प्लुताप्लुतेति ॥ तादृशस्थले हि सपादसप्ताध्यायीस्थेन प्लुतविधौ त्रिपादीस्थप्लुतस्यासिद्धत्वात्तद्विषये ऽप्यनेनैव प्लुतविधौ तदंशे ऽनुवादत्वमन्यांशे विधित्वमिति शास्त्रस्य वैरूप्यापत्तिस्तद्बीजम् । शास्त्रं त्वप्लुतविधानेन चरितार्थमिति । प्लुतमात्रविधाने तु तद्विषयकलक्षणवैयर्थ्यापत्त्यांशे ऽनुवादत्वकल्पना सोढव्यैव । सामर्थ्येनान्तरतमपरिभाषाबाधकल्पनापेक्षया ऽनुवादत्वस्य युक्तत्वाच्चेति भावः । संज्ञाचेति ॥ कार्यकालपक्षेपि यथा भाष्य

स्तकारः। दकारो ऽपि। एज्भावे। कुर्वाते कुर्वाथे। आन्तर्यतो ऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्याऽर्धतृतीयमात्र एव प्राप्नोति। नैव लोके नच वेदे अर्द्धतृतीयमात्र एजस्ति। ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् *। ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः। सर्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः। सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्थाने प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। अविशेषात्। नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयको गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः। नवा ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गादृवर्णस्यान्तर्यम् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात्। उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते तत्र ऋवर्णस्याऽन्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतमो भवति। सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेकाल्त्वात् *। सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेकाल्त्वात्। अनेकाल् शित्सर्वस्येति। नवानेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादृवर्णादेशस्याऽविघातः *। न वा एष दोषः। किं कारणम्।

तोरैच मनोरौ वेत्यादिसंग्रहार्थः। तत्र हि मात्रिक एवैकार औकारश्च स्यात्। ऋवर्णस्येति। अत्र ह्रस्वस्याऽकार एव गुणः स्यात्सचेष्यतएव दीर्घस्य त्वेङौ स्याताम्। तुल्यप्रमाणत्वात्। तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य च सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवन्ति। समुदायापेक्षया तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते। नवेति। उरण् रपर इत्यनेन गुणवृद्धिशास्त्रस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाण् रपरो भवतीति ऋश्रुतिस्थाने ऽरारौ क्रियमाणौ गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः। सर्वादेश इति। ऋवर्णस्य स्थानेऽरारौ क्रियमाणावलोऽन्त्यस्येत्येतद्बाधेनानेकाल्त्वात्सर्वादेशौ प्राप्नुतः। नवेति। अङ्गस्येति षष्ठी पूर्वमेवाऽन्त्यमिकमुपसंह्रियते ततश्च ऋवर्णस्य स्थानित्वे विज्ञाते रपरत्वमानुपूर्व्या सि-

---

मानत्वाभावस्तथोपपादितं वृद्धिसंज्ञासूत्रे ॥ प्रत्याहारइति। वार्तिके गुणवृद्ध्येज्भावेषु, इति द्वन्द्वो न तु कर्मधारयो भाष्यविरोधादिति भावः॥ तत्र हीति॥ प्रमाणत आन्तर्यादिति भावः। नन्वेवं ऌस्वे .सर्वगुणप्रसंगस्यानुपपादनादृवर्णमात्रे सर्वप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नमत आह। समुदायापेक्षयेति। ऋवर्णीयऌस्वादिसमुदायापेक्षयेत्यर्थः। गुणवृद्धिशास्त्रस्येति॥प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादृवर्णविषयगुणादिशास्त्रस्येत्यर्थः। अङ्गान्त्यस्येक ऋवर्णस्य रपरो ऽण्रूपो गुण इति वाक्यार्थ इति भावः। ऋश्रुतेरित्यनेनैकदेशद्वारा स्थानत आन्तर्यमुक्तम्॥ ऋवर्णस्येति॥ ऋवर्णान्ताङ्गस्येत्यर्थः॥ सर्वादेशाविति। तत्त्वेऽपि समुदायान्तवर्तित्वादृवर्णस्य तदादेशत्वमपि खट्वर्श्य इत्यादाविव वक्तुं शक्यमिति भावः। पूर्वमेवेति। अन्यथा

अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वात्। यदा ऽयमुः स्थाने ऽण् तदा ऽयमनेकाल्। अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादृवर्णादेशस्य विघातो न भविष्यति। अथवा अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम्। एकस्याप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्यान्तरतम आदेशो नास्ति। एतदेवैतयोरान्तर्यम्। संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत् *। अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयोगो भवति। तद्यथा। तवाश्वो नष्टो ममापि रथो दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति। एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्ति अस्तु नौ संप्रयोग इति। विषम उपन्यासः। चेतनावत्स्वर्थात्प्रकरणाद्वा लोके सम्प्रयोगो भवति। वर्णाश्च पुनरचेतनाः। तत्र किं कृतः संप्रयोगः। यद्यपि वर्णा अचेतनाः। यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते स चेतनावान्। एजवर्णयोरादेशे ऽवर्णं स्थानिनो ऽवर्णप्रधानत्वात् *। एजवर्णयोरादेशे अवर्णं प्राप्नोति। खट्वैलका मालौपगवः।

द्धत्वात् पूर्वप्रवृत्तमलोऽन्त्यस्येत्यल्युपसंहारं न बाधत इत्यर्थः। अथवेति। निर्वृत्तस्याऽणो रपरत्वविधानेऽपि न दोष इत्यर्थः। अनान्तर्यमेवेति। न हि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं रूपान्तरेणाऽपि सादृश्यसंभवात्परिग्रहाच्चेति भावः। ऋवर्णस्य मात्रिकोऽकारो गुणोऽन्तरतमोऽस्त्येवेति चेत्। तदर्थस्य यत्नस्याकरणाददोष एव। दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकारौकारावन्तरतमौ स्त इति चेत्। भवेदेतद्यदा भेदापेक्षा क्रियते। ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवान्तरभेदानपेक्षायां स्थानकृतमान्तर्यं न केनचिदस्तीत्यनान्तर्यमेवेत्याद्युक्तम्। सम्प्रयोगो वेति। यदा स्थानेऽन्तरतम इत्येतत्प्र-

---

ऋवर्णस्थानिकत्वाभावाद्रपरत्वमेव न स्यात्। न च समुदायान्तःपातिऋकाराश्रयेण रपरत्वम्। प्रत्यक्षे ऋवर्णस्थानित्वे चरितार्थस्यानुमानिके प्रवृत्त्ययोगात्। खट्वर्श्य इत्यादौ तु पूर्वपरयोरित्यधिकारात् प्रत्यक्षमेव स्थानित्वमिति भावः। पूर्वप्रवृत्तमिति॥ उपजीव्यत्वेत्यपि बोध्यम्। न बाधत इत्यत्रानेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रं कर्तुं। रेफवतो रेफवानन्तरतम एवेति अथवेत्ययुक्तमत आह। निर्वृत्तस्येति। परिग्रहाच्चेति। पाददन्तेत्यादौ स्थान्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतस्येति भावः। सदृशसंबन्धिभावकत्वमुभयोः साधारणधर्मरूपं सादृश्यमिति तात्पर्यम्। यत्नस्येति। परिहारान्तराभिधानरूपस्येत्यर्थः॥ स्थानकृतमिति। आन्तर्यमिति भाष्यस्य स्थानकृतान्तरतमाभाव इत्यर्थः। नष्टाश्वदग्धरथवदिति। बहुव्रीहिगर्भद्वन्द्वाद्वतिः। पूर्वोक्तेनाथवेत्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरति। यदेति। केचित्तु तत्प्रत्याख्यानेपि लोकन्यायेन सदृश एवादेश इत्यर्थः साधितो भगवतेति प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानयोः को विशेषस्तस्मादनान्तर्यस्याभावरूपस्य सादृश्यत्वानङ्गीकारेण्याह। नष्टाश्वेति॥ ऋवर्णस्य स्थानित्वेनाऽवर्णस्यादेशत्वेन ग्रहणसामर्थ्यादसादृश्येपि स्था-

किं कारणम् । स्थानिनो ऽवर्णप्रधानत्वात् । स्थानी ह्यत्रावर्णप्रधानः । सिद्धन्तूभयान्तर्यात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उभयोर्यो ऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम् । नचावर्णमुभयोरन्तरतमम् ॥ उरण् रपरः ॥ ५१ ॥ किमिदमुरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । उः स्थाने अणेव भवति रपरश्चेति । आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते । उः स्थाने अण् च अनण् च । अण् तु रपर इति । कश्चात्र विशेषः । उरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति चेदुदात्तादिषु दोषः* । उरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषो भवति । के पुनरुदात्तादयः । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः । कृतिः । हृतिः । कृतं हृतं

त्याख्यातमित्यर्थः । अवर्णप्रधानत्वादिति । इममेव हि न्यायमाश्रित्योक्तमैचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । उभयान्तर्यादिति । हूस्वशासने ह्येचः समुदायान्तरतमाभावादैचो-श्चेत्युक्तम्, इह तु सम्भवत्येव स्थानेन समुदायान्तरतम इत्यर्थः ॥ उरण् ॥ ५१ ॥ किमिदमिति । षष्ठीप्रकरणाद्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तत्र किमादेशान्तराणां बाधकमणं निर्वर्तयति तस्य च वाक्यभेदेन रपरत्वम् । आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन क्रियते उः स्थाने लक्षणान्तरेण निष्पन्नोयो ऽण् स रपर इति प्रश्नः । तत्र केषाञ्चित्पाठोण् भवति रपरश्चेति तत्रापूर्वोऽण् विधीयमान आदेशान्तराणां बाधकः । अन्येषां तु पाठोऽणेव भवतीति । तत्र सामर्थ्याच्चान्यानिवृत्तिः । सैवैवकारेण प्रदर्श्यते । उदात्तादिष्विति । अन्तरतमस्य बाधकोऽण् प्रसज्यत इति भावः । स चोदात्तादिगुणो

न्यादेशभावः । यथा नष्टाश्वदग्धरथयोरत्यन्तभिन्नयोरपि असदृशयोरपि संप्रयोग इति तात्पर्यमित्याहुः । प्रधानत्वं भूयस्त्वेन । न्यायस्तर्हि क्वेत्यत आह । ऋग्वेति ॥ ५० ॥ उरण्र ॥ ५१ ॥ भाष्ये (उरण्रपरवचनमिति) सूत्रस्थविसर्गप्राग्भागानुकरणेन षष्ठीसमासः । नन्वन्यशब्देन न स्थानी आदेशस्य स्थानिनिवर्त्तकत्वस्वभावत्वात् न स्थानिव्यतिरिक्त उरणित्ये तावतः स्थानिव्यतिरिक्तनिवर्त्तने सामर्थ्याभावादत आह । षष्ठीति । यत्र षष्ठ्या ऋवर्णस्यादेशप्रसक्तिस्तत्रेत्यर्थः । स्थानान्तरेणास्य विधायकत्वन्तु इको गुणवृद्धीत्यत्र भाष्ये एव निराकृतम् । तत्र यद्यन्यनिवृत्त्यर्थत्वं नियामकत्वेन तदाथमतमेतदिति वक्ष्यमाणस्य विशेषो न स्यादत आनुषङ्गिकं तदित्याह । तत्रेति । अपूर्व इति । वाक्यभेदेन अनित्यादिकदात्तो भवति ऋवर्णस्य त्वण् भवति । स च रपर इत्यर्थ इति भावः । तत्रसामर्थ्यादिति ॥ विशेषविधेः सामान्यविधिबाधकत्वेनेत्यर्थः । न तु वाच्यवृत्त्याऽस्य नियमपरत्वमिति भावः ॥ स चोदात्तादिगुण इति । अत्र पक्षे ऽनन्तरस्येति न्यायेनान्तरतमपरिभाषाया अनेन बाध इति भावः । नवेति । यत्रोपस्थितिस्तद्विधेयस्य बाध इत्यभिमानः ॥ भाष्ये कृतिर्नित्स्वरेणाद्युदात्तः । कृतमित्यत्र प्रत्ययस्वर-

प्रकृतं प्रहृतं नॄः पाहि । अस्तु तर्ह्युः स्थाने अण् चानण् च अण् तु रपर इति । य उः स्थाने ऽण् स रपर इति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णाप्रतिपत्तिः * । य उः स्थाने अण् स रपर इति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णस्याऽप्रतिपत्तिः । कर्त्ता हर्त्ता वार्षगण्यः । किं हि साधीयः । ऋवर्णस्याऽसवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरेङैचौ । पूर्वस्मिन्नपि पक्ष एष दोषः । किं हि साधीयः । तत्रापि ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरिकारोकारौ । अथ मतमेतत् । उः स्थाने अणश्चाऽनणश्च प्रसङ्गे अणेव भवति रपरश्चेति सिद्धा पूर्वस्मिन् पक्षे ऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः । यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोष इति । स इह दोषो जायते । न जा-

---

नवेति सर्वथा दोषः । नॄः पाहीति । यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वसवर्ण ऋकारो न लभ्यते तथापि नॄन् प इति निपातनाद्भवति नकारस्य तु रुत्वे कृतेऽनुनासिको विधीयमानोऽणेव स्यान्न तु ऋकार इति दोषः । प्रतिपदविहितैरित्वोत्वादिभिरयं हि बाध्यत इति तेषां रपरत्वं न स्यात् । गुणवृध्योरिति । भूतस्य चेदणो रपरत्वं क्रियते तदा तु गुणवृद्धिविधावणेव दुर्लभ इति दोषः । किं हि साधीय इति । किं साधुतरं कारणमित्यर्थः । न पुनरिति । ततश्चाऽवर्णस्यैव नियमेनाऽप्रतिप्रत्तिरिति व्याख्येयम् । अथ मतमिति । स एव पक्षाक्षेपवाद्याह । नानेनान्येषां बाधकोऽपूर्वोण् विधीयते । किन्त्वणनणोः प्रसङ्गे ऽणेव भवतीति नियमः क्रियते स च रपरः । न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारयोः प्राप्तिः । यत्तु तदुक्तमिति । किं भवान्मन्यतइति विचारयति ।

णान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन ऌकारोनुदात्तः । प्रकृते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् । उच्चैरुदात्त इत्यादिषु षष्ठ्यन्तमच इत्यनुवर्त्तत इति पक्षे ऌनित्यादिरित्यादावच इत्युपस्थितेः षष्ठीसद्भावादुरणित्यस्योपस्थानमिति द्रष्टव्यम् । नियमपक्षे वक्ष्यमाणदोषमत्राप्याकृष्य दर्शयति । प्रतिपदेति ॥ तेषामिति । प्रत्यासत्तेरुरणित्यनेन विधीयमानस्याणो विधीयमानमिति शेषः । दुर्लभ इति । ह्रस्वस्य गुणाकारलाभेपि दीर्घस्याकारगुणालाभः, वृद्धिस्तु नियमेन अण् न लभ्यते इत्यर्थः । कर्तेत्याद्युदाहरणं भाष्ये दीर्घान्तस्याप्युपलक्षणम् । किमित्यस्य विशेष्यमाह । (कारणमिति) । भाष्ये (असवर्णे) । सदृशाभावे इत्यर्थः । ननु नियामकाभावे कदाचिदवर्णस्यापि प्रतिपत्तौ कथमवर्णाप्रतिपत्तिरत आह । ततश्चेति । दोषपरिहारायाक्षेपवाद्येवान्यनिवृत्त्यर्थमित्यस्य नियमपरतया व्याख्यानमाशङ्क्य दूषयति । भाष्ये (अथमतमिति) ॥ एतद्वक्ष्यमाणं नियमरूपत्वमन्यनिवृत्त्यर्थमिति वदतो मतं संमतं विवक्षितमित्यर्थः । सिद्धापूर्वस्मिन्निति । अन्यनिवृत्त्यर्थमिति पक्षे इत्यर्थः । सचेति । वाक्यभेदेनेत्यर्थः ।

यते । जायते स दोषः । कथम् । उदात्त इत्यनेनाणोऽपि प्रतिनिर्दिश्य-
न्ते अनणोऽपि । यद्यपि अणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुवन्ति ।
किं कारणम् । स्थाने ऽन्तरतमो भवतीति । कुतो नु खल्वेतत् । द्वयोः परि-
भाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः स्थाने ऽन्तरतम इति उरण् रपर इ-
ति च स्थाने ऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया व्यवस्था भविष्यति न पुनरु-
रण् रपर इति । अतः किम् । अत एष दोषो जायते उदात्तादिषु दोष इति।
ये चाऽप्येते ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते तेषु रपरत्वं न प्राप्नो-
ति । ॠत इद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येति । सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् * । सिद्ध-
मेतत् । कथम् । प्रसङ्गे रपरत्वात् । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो
भवति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । स्थान इति व-
र्तते । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यद्येवमादेशो ऽविशेषितो भवति । आदे-
शश्च विशेषितः । कथम् । द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तत्रैवमभिसं-

---

स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति । जायत इति । कुतो नु खल्विति । अन्तरतम-
परिभाषाया अवकाशः अकः सवर्णे दीर्घः । झयो होऽन्यतरस्यामिति । उरण् र-
पर इत्यस्यावकाशः कर्ता हर्तेति । इहोभयं प्राप्नोति । कृतिरिति । परत्वादियमेव
प्राप्नोतीति दोषः । ये चाप्येतइति । यत्र ह्यनियमप्रसङ्गस्तत्रानेन नियमः क्रियते
तत्र तच्छेषभूतं रपरत्वं भवति न त्वन्यत्र प्रतिपदविधाविति दोषः । सिद्धं त्विति ।
विधिवाक्यैरस्यैकवाक्यतायां विधानकालएवाणो रपरत्वं क्रियत इत्यर्थः । यद्येवमिति ।
न ह्यनेनोः स्थानेऽण् विधीयते अपि तु लक्षणान्तरेण तत्र विध्यङ्गभूता षष्ठी स्थानेयोगेति

नन्वेवमिकारोकारावपि स्यातामत आह । न चगुणेति । भवानिति । नियमपक्ष-
वादीत्यर्थः । स एवेति । विचारक एवेत्यर्थः । शङ्कते । भाष्ये (यद्यप्यणोपीति)।
परिहरति । (कुतोन्विति) । तमब्ग्रहणसहितस्याप्यवकाशप्रदर्शनाय झयोह
इत्युक्तम् ॥ उरण्रपरइत्यस्यावकाशइति । गुणविधौ स्थानेन्तरतमपरिभाषानुप-
स्थितिः। ऋवर्णसमुदायान्तरतमगुणाभावादिति भावः । यद्यपि भाष्याद्विनिगम-
नाभावो लभ्यते तथापि एष दोषो जायत इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेर्विनिगमकं प्रदर्श्या-
न्तरतमपरिभाषाप्रवृत्तिमुपपादयति । परत्वादिति । ननु प्रतिपदविहिता अप्यण
एवेति कुतो रपरत्वाप्राप्तिरत आह । यत्रहीति । ग्रो यङीति लत्वविधानादावृत्त्या
तेषामपि रपरत्वमिति चेत् । ऋकारान्तर्गते रेफस्य लत्वार्थं तत्स्यादिति न दोषः।
भाष्ये (येचाप्येतइति) । बहुवचनेनाप्ज्ञप्यृधामिति ईत्वसङ्ग्रहः । विधीति ॥
ऋवर्णस्थानिकाण्विधिवाक्यैरित्यर्थः । एकवाक्यतायामिति । वाक्यैकवाक्यताया-

बन्धः करिष्यते । उः स्थाने अण् स्थान इति । उः प्रसङ्गे अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति । अथाणग्रहणं किमर्थं न ऊ रपरो भवतीत्येवोच्येत । रपर इतीयत्युच्यमाने क इदानीं रपरः स्यात् । यः स्थाने भवति । कश्च स्थाने भवति । आदेशः । आदेशो रपर इति; चेद्रीरिविधिषु रपरप्रतिषेधः * । आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुना रीरिविधयः । अकङ्लोपानङनङ्रीङ्रिङादेशाः ।

परिभाषा नोपतिष्ठते तथा चोदीचामातः स्थाने इत्यत्र स्थानग्रहणं कृतम् । तत उः समीपे योऽण् तस्यापि रपरत्वप्रसङ्ग इति स्थानग्रहणानुवृत्त्या उः स्थाने य आदेशोऽणित्येतावल्लभ्यते न तु प्रसज्यमान इति । आदेश इति । प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः । अथवा स्थानग्रहणाऽनुवृत्त्या प्रसज्यमान इत्येषोर्थो लभ्यते नतूः स्थान इति । ततश्चाण आदेशरूपता नियमेन न लभ्यतइति सामीप्यलक्षणोऽपि संबन्धोऽवगम्येतेत्यर्थः । द्वितीयमिति । तच्चार्थात् प्रथमान्तं संपद्यते अथवा सप्तम्यन्त एव तस्मिन्नयमर्थो॰ भवति प्रसङ्ग एवाऽत्राण् रपरो भवतीति । इदानीमुदात्तादिषु दोषो नास्ति स्थानेऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया कृतिरित्यादावृकारस्य ऋकार एव प्रवर्तत इत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति । गुणवृद्धी च ऋकारस्य विधीयमाने अरारावेवान्तरतम्याद्भवत इत्यवर्णप्रति-

---

मित्यर्थः ॥ ननु उरिति षष्ठ्या स्थाने योगलस्य लाभः स्यादत आह । नहीति । एवञ्चायमनुवाद इति भावः । विध्यङ्गेति । विधिर्येन साक्षाद्यत्र संबन्धस्तत्र सा परिभाषेत्यर्थः । उदात्तस्वरितयोर्यणो लः परस्मैपदमित्यादावनुवादेप्यस्याप्रवृत्ते-र्यद्येवमित्यादिभाष्यमेकदेशिनोक्तिरिति बोध्यम् । उःसमीपइति । तथा च तृतीय इत्यादावप्यणो रपरत्वप्राप्तिरित्यर्थः । सामीप्ये च षष्ठीव्यवहिते ऽपीतिभावः । स्थाने यश्चादेशोणिति । अनुवर्त्तमानस्थानेग्रहणमुरित्यस्य संबन्धिशब्दत्वात्तेनैव संबध्यतेत्यर्थः । नन्वेवमादेशः स्थानेन विशेषित एवेति आदेशो ऽविशेषित इति भाष्यासङ्गतिरित्यत आह । प्रसज्यमानत्वेनेति । अथवास्थानेति । स्थानशब्दस्य प्राधान्याद् रपरइत्यनेन संबन्ध इति भावः । तत इति । अणः स्थाने पदार्थेनाविशेषणादित्यर्थः । एवञ्च नादेशान्तराणां बाधकोऽणिवधीयते नापि नियमः नापि विहितस्य रपरत्वं प्रसज्यमानत्वेन विशेषणात् किं तु तत्तद्विधिभिर्वाक्यैकवाक्यतैवास्येति बोध्यत इति बोध्यम् : अथवेति । स्थानपदेन प्रसङ्गकालो लक्ष्यत इति भावः । ऋकारएवेति । स्थानतः प्रमाणतः स्वरूपतश्च सदृशत्वादिति भावः ॥ ननु वार्त्तिकोक्तरीरिविध्योर्ज्ञातत्वात्तस्य चोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् के पुनरिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह । बहुवचनेति । सौधातकी सुधातरकङ्चेति इञ् । पैतृस्वस्रेये ढकि

अकङ् । सौधातकिः । अकङ् । लोप । पैतृष्वसेयः । लोप । आनङ् । होतापोतारौ । आनङ् । अनङ् । कर्ता हर्ता । अनङ् । रीङ् । मात्रीयति पित्रीयति । रीङ् । रिङ् । क्रियते ह्रियते । रिङ् । उदात्तादिषु च * । उदात्तादिषु च किम् । रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृतिः । हृतिः । कृतं हृतम् । प्रकृतम् । प्रहृतम् । नॄः पाहि । तस्मादण् ग्रहणं कर्तव्यम् । एकादेशस्योपसंख्यानम् * । एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । खट्वर्श्यः । मालर्श्यः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते । न चायमुरेव स्थाने अण् शिष्यते । किं तर्हि । उश्चान्यस्य च । अवयवग्रहणात्सिद्धम् । यदत्र ऋवर्णं तत्तदाश्रयं रपरत्वं भविष्यति । तद्यथा । माषा न भोक्तव्या इत्युक्ते मिश्रा अपि न भुज्यन्ते । अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः * । अवयवग्रहणात्सिद्ध-

---

पत्तिरप्यस्ति । रीरिविधिष्विति । बहुवचननिर्देशाद् रीरिशब्दावुपलक्षणमिति पृच्छति । के पुनरिति । पैतृष्वसेय इति । लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्यात् । होतापोताराविति । रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यात् । एकादेशस्येति । पूर्वपरयोरिति समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात्तस्य च ऋवर्णरूपत्वाभावादिति भावः । अवयवग्रहणादिति । पूर्वपरयोरित्यनेनोद्भूतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते अवयवावेव चाऽपेक्षितपरस्परौ समुदाय इति भवत्ययमृवर्णस्य स्थान इति भावः । रान्तप्रतिषेध इति । आनङि विधीयमाने आकारस्याणोभावादित्यर्थः । त-

---

लोपस्तत एव ढक्च । ननु लोपस्य रपरत्वे तं विनापि यणादेशेन तत्साध्यरूपसिद्धिरत आह । लोपेति । रपरत्वाभिधानमुखेन सर्वादेशत्वमेव लोपस्याभिधित्सितमिति भावः । यदि सर्वादेशो लोपस्तदा उः स्थानेनेति कथं रपरत्वमितीदं चिन्त्यम् । तस्माल्लोपविधिवैयर्थ्यापादनमेव दोष इति तत्त्वम् । आनङनङौ आनङृतोद्वन्द्वे ऋदुशनेति विहितौ । रेफस्येति । झल्ग्रहणापकर्षाद्यणः प्रतिषेधारम्भाच्च चिन्त्यमिदम् । तस्माद्रेफश्रवणमेव दोषोऽत्रेति बोध्यम् । समुदायस्येति । द्वन्द्वस्य सत्त्वादिति भावः । उद्भूतेति । अत एव द्विवचननिर्देशः । तत्सामर्थ्यादेव प्रत्येकं स्थानित्वबुद्धिरिति भावः । नन्ववयवभेदस्योद्भूतत्वविवक्षा नामतद्गतसंख्यायाः समुदाये आरोपो नैतावता प्रत्येकं स्थानित्वलाभोऽत आह । अवयवावेवचेति । इतरेतरयोग इति शेषः । एवञ्च तत्समुदायस्यावयवाभेदेन बोधनाद्द्विवचनेन प्रत्येकं तयोः स्थानित्वलाभः । अयमेवचोद्भूतावयवभेदः समुदाय इत्यस्यार्थं इति भावः ॥ भाष्ये गृहीताभिप्रायः समुदायस्यातिरिक्तस्य स्थानित्वेऽपि तद-

मिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। होतापोतारौ। यथैवोश्चान्यस्य च स्थानेऽण् रपरो भवतीति। एवं य उः स्थानेऽण् चानण् च सोऽपि रपरः स्यात्। यदि पुनरृवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्यते खट्वर्श्यः। मालर्श्यः। नैवं शक्यम्। इह न प्रसज्येत। कर्ता हर्ता किरति गिरति। ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते नचैतदृवर्णान्तम्। ननु च एतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम्। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः। न चैषोऽर्थवान्। तस्मान्नैवं शक्यम्। नचेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इह

स्मादवयवग्रहणादित्यस्यातिव्यापकत्वाद्यत्र साक्षादृवर्णस्याण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठत इत्येकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव। यदि पुनरिति। उरिति वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणञ्च सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति न्यायादृवर्णान्तस्य ग्रहणं खट्वर्श्य इत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम्। कर्तेति। अङ्गस्येति षष्ठी अन्त्यमलमुपसंहृतेति ऋवर्णस्य गुणेन भाव्यम्। नच ऋवर्णे ऋवर्णान्तो भवतीति दोषः। नचेह तदन्तविधिरस्ति उरणिति भूतानुवादात्। नच प्रदेशेषु तदन्तस्य कार्यम्। अन्त्यस्यैवानुसंहारेण स्थानित्वप्रतिपादनादिति भावः। अर्थवतेति। यथैवेयायेत्यत्रैकाच्त्वम्। अर्थस्य हि त्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूपता च व्यवस्थाप्यते। इह चेति। उपसंख्यानस्यातिव्याप्त्येत्यर्थः। मातुरिति। रपरत्वे कृते विभक्तिस-

---

न्तर्गतावयवस्यापि स्थानित्वमादाय ऋस्थानिकत्वमनेनोक्तमित्यभिप्रायवानाह। [अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदिति]। रान्तस्येति। रान्तत्वस्येत्यर्थः॥ ऋवर्णान्तेति। शब्दशास्त्रप्रस्तावात्। शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः। नन्विकाङ्ग विशेष्यमाणे तदन्तविधेरृवर्णान्तस्य गुणेन भाव्यमत आह। अङ्गस्येति। षष्ठीति। इगन्ताङ्गान्त्यस्य गुण इति वाक्यार्थ इति भावः। भाष्ये लक्षणसिद्धिदोष ऋवर्णान्तस्येत्यर्थे उक्तः। स्वयं तदर्थासम्भवमप्याह। न चेहेति। भूतानुवादादिति। एवञ्चानुवादे परिभाषाया इव संज्ञाया अप्यप्रवृत्तिः। यद्वा समानविभक्त्यन्तविशेष्यरहितभूतानुवादादित्यर्थः। यत्र हि साक्षादर्थाद्वा विशेषणसमानाधिकरणं विशेष्यमुपादीयते तत्रैव वर्णग्रहणे तदन्तविधिः। गमकं विना शब्दरूपं विशेष्यमादाय तु न तदन्तविधिरिति भावः। नच प्रदेशेष्विति। इह तदन्तविध्यभावेपि यदि प्रदेशेषु ऋवर्णान्तस्य षष्ठीनिर्देशेन स्थानित्वं स्यात्तत्तस्तदनुरोधेनानुवादेपि एकदेशद्वारा ऋवर्णान्तं ग्राह्यं तदपि नास्तीति भावः। इदं चिन्त्यम्। हलिर्यस्येत्यादावीदूदेद्द्विवचनमित्यादौ चानुवादेपि संज्ञाप्रवृत्तेः। वर्णविधौ च सर्वत्रेति च शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधौ गमकमतो भाष्योक्त एव दोषः। भाष्ये (ऽर्थवतेति)। इदमसहायत्वोपलक्षणमत एव कुरुते इत्यादावनर्थकेनापि सः। तत्र हि स टिसंज्ञोपयोगिसहायरहित एवेति दिक्। भाष्ये (इहचेति)। एकादेशस्यो-

च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । मातुः पितुरिति । उभयं न वक्तव्यम् । कथम् । यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति । लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः । देवदत्तायाः पुत्र इति । कथं मातुः पितुरिति । अस्त्वत्र रपरत्वं, का रूपसिद्धिः । रात्सस्येति सकारस्य लोपः । रेफस्य विसर्जनीयः । नैवं शक्यम् । इह हि मातुः करोति पितुः करोतीति । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् । लुप्यते ऽत्र प्रत्ययो रात्सस्येति । एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य । यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । नैकादेशनिमित्तात् षत्वं भवतीति ।

कारस्य रुत्वं पूर्वस्य रोरीति लोपः । ढ्रलोप इति दीर्घत्वम् । तत्र मातूरिति प्राप्नोतीति भावः । द्वयोरिति । अवयवावेवात्रापेक्षितपरस्परौ स्थानिनौ । अत एवैकग्रहणं स्थानिभेदादादेशभेदानिवृत्त्यर्थं कृतम् । अन्यतरत इति । तृतीयान्तादाद्यादित्वात्तसिः। तद्यथेति । एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते तथेहापि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः । अकङादेस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाण इति रपरत्वाभावः । प्रत्ययेति । असित्ययं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः । प्रत्ययेति । प्रत्ययाऽवयवत्वादकारो ऽपि प्रत्ययः । अतस्तदादेशो ऽपि प्रत्यय इति भावः । लुप्यत इति । सकारसन्निधिकाले ऽकारेण नैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा समुदायसन्निवेशिनीत्वात् तस्या इति कुतस्तदादेशस्तां लप्स्यते । उत्वे च कृते ऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स च लुप्त इति भावः । एकादेशनिमित्तादिति ।

पसङ्ख्यानमित्यौपसङ्ख्यानिकरपरत्वप्रतिषेधस्य वक्तव्य इत्यर्थः । मातुरित्यादौ तदुपसङ्ख्यानातिव्याप्तेरिति भावः ।;मातूरिति । उरपरइति पूर्वोक्तभाष्यप्रयोगविरोधादृत उदिति तपरत्वान्मातूरित्यादौ न दीर्घ इत्यपास्तं वेदितव्यम् ॥ उक्तेर्थे गमकमाह । अतएवेति । पञ्चम्यन्तात्तसिलर्थासङ्गतेराह । तृतीयान्तादिति । समुदायस्येति । प्रत्येकमादेशत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । भाष्ये (रात्सस्येति) । सलोपे रुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । असित्ययमिति । प्रत्ययरूपविसर्गभिन्नस्येत्यर्थ इति भावः । अकारोपीति । सूत्रस्थप्रत्ययशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति भावः ॥ उत्वेच कृतइति । न चैकादेशस्य परादिवत्वेनोर्सित्यस्य प्रत्ययतया लोपे एकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तादिवद्भावाप्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनो ऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यनेन तु मात्र असित्यस्य स्थानित्वेपि असित्यस्य स्थानित्वालाभात् । भाष्ये लुप्यते ऽत्रप्रत्ययविसर्जनीयइतिपा-

किं पुनरयं पूर्वान्तः । आहोस्वित्परादिः । आहोस्विदभक्तः । कथं चाऽयं पूर्वान्तः स्यात् । कथं वा परादिः कथं वा अभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते । ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते । ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तम् । ततोऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः । अभक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरहलादिःशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्ययाव्यवस्था च * । यद्यभक्तः । दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते । न पुनः पदं विशेष्यते । रेफवकारान्तस्य पदस्येति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । अग्निर्वायुरिति । एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकम् । रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातोरिति । एवं प्रियं ग्रामणि कुलमस्य प्रीयग्रामणिः प्रियसेनानिः । अत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यते । धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । दीर्घ । लत्व । लत्वं च न सिध्यति । निजेगिल्यते । ग्रो-

---

एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्येत्यर्थः । यद्यन्त इति । यद्यपि रपर इत्यत्राऽन्यपदार्थस्य प्राधान्यं तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात्तस्यैवान्तत्वं विशेषणमिति भावः । यद्यपि प्रसज्यमान एवाण् रपरो विधीयते । तथाप्यानङ इव साक्षादत्राऽर् आर् इत्येवमविधानात्तात्पर्यालोचनन्यायेन केवलावस्थानात्पक्षत्रयविमर्शः । ल-

---

ठे योऽत्रप्रत्ययस्थानिकत्वेन तवाभिमतो विसर्जनीयः स लुप्यते न दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादित्यर्थः । एवन्तर्हि भ्रातुष्पुत्रेति । त्रिपाद्यामप्यन्तादिवद्भावप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेतिगूढोऽभिसन्धिः । कर्मधारये निमित्तपदवैयर्थ्यमिति बहुव्रीहिमेकादेशपदे लक्षणाच्च दर्शयति । एकादेशशास्त्रमिति ॥ यद्यपीति । तथा च तस्यैव विशेषणं स्यादिति भावः । प्राधान्यादिति ॥ रपरशब्दतात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः । एवञ्च पूर्वान्तावयवभूतरेफपरोऽणित्यर्थः । सूत्रे रपरइति समासस्य सौत्रत्वात्साधुः ॥ नन्वरारादिरूपेण विधानात्कथमभक्तत्वादिशङ्केत्यत आह । यद्यपीति । अविधानादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः । तात्पर्येति । प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेत्यर्थः । केवलेति । रेफमात्रविधौ सूत्रतात्पर्यादिति भावः । यत्तु अयमपि विचारो भूतस्याणो रपरत्वमिति पक्षे नष्टाश्वदग्धरथन्यायेनानान्तर्यमेवान्तर्यमिति ऋकारस्याकाराकारावेव गुणवृद्धी भविष्यतः। अरादिरूपेण विधानमिति पक्षे तु आनङादौ नकारविषयो यथा न विचारस्तथात्रापीति तत्त्वमिति तन्न, प्रकृतसूत्रे तस्य पक्षस्यास्थितत्वादयुक्तम् । वार्त्तिके प्रतिषेधोऽभावो निवर्त्तनञ्च । आद्यस्यादिति शेषः । द्वितीये वक्तव्यइति । गॄशोः क्विपि गीः पूः ऋत इत् उदोष्ठ्येतीत्वोत्वे । भाष्ये (पदमिति) । पदस्येत्यनुवर्त्तमानमित्यर्थः ॥ अनन्तरयोगेति । अनन्तरशब्दोऽव्यवहित-

यङीति लत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । ग्र इत्यनन्तरयोगैषा षष्ठी । एवमपि स्वर्जोगिल्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यङा आनन्तर्यं विशेषयिष्यामः । अथ वा ग्र इति पञ्चमी । लत्व । यक्स्वर । यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव पूर्यते स्वयमेव । अचः कर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति । रेफेण व्यवहितत्वात् । नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । यक्स्वर । अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः । मा हि स्म ते बिभरुः । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति अजादौ लसार्वधातुके इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । रेफेण व्यवहितत्वात् । नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । अभ्यस्तस्वर । हलादिः शेष । हलादिः शेषश्च न सिध्यति । ववृते ववृधे । अभ्यासस्येति हलादिः शेषो न प्राप्नोति । हलादिः शेष । विसर्जनीय । विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटो नार्पत्यः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । विसर्जनीय । प्रत्ययाव्यवस्था च । प्रत्यये च व्यवस्था न प्रकल्पते । किरतः गिरतः । रेफो ऽप्यभक्तः प्रत्ययो

त्वं चेति । ग्र इत्यवयवषष्ठीति चोद्यम् । पिपरुरिति । पॄ लङ् झि शप् श्लुर्द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं सिजभ्यस्तेति जुस् जुसि चेति गुणः । ववृत इति । अभ्यासावयवस्यानादेर्हलो निवृत्त्या भाव्यमिति रेफस्य निवृत्त्यसिद्धिः । नार्कुट इति । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुबन्तं तिङन्तं चेति रेफान्तस्य पदत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः । किरत

व ाची । स्वरविधाविति । यद्यपि हल्स्वरप्राप्तौ स्वरोद्देश्यकविधौ चेदम् । अत एवाचः कर्तृ इतिसूत्रे ऽच इति चरितार्थम् । तथापि तदनाश्रयेणैकदेश्युक्तिर्भाष्यमिति तत्त्वम् । भाष्ये माङ्प्रयोगोऽडभावाय । तस्मिन् हि अट्स्वरः स्यात् । हिप्रयोगो हि चेति निघातनिषेधाय स्मशब्दो लङ्सिद्धये । अभ्यासावयवस्येति । गर्भवदनवयवस्यापि तद्ग्रहणेन ग्रहणं तन्मध्यपतितन्यायेन । नन्वेतावतावयवत्वमिति भ्रमितव्यमिति भावः । यद्वा ऋवर्णान्ताभ्यासस्येत्यर्थे पूर्वन्तकारस्य हलादिः शेषेण निवृत्तावुरदत्वं ततः पुनर्हलादिः शेषो न स्यात् अनवयवत्वादिति भावः । नचैवं लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्हलादिः शेषानापत्तिरिति वाच्यम् । लक्ष्यभेदात् । नृकुटीशब्दात्तु भवादावण् । नृपतेर्दित्यदित्यादित्येतिण्यः । ननु रेफान्तान्न सुब्विधिरिति कथं तदन्तस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमत आह । यस्मादिति । यस्माद्विधिस्तदन्ति नृशब्दत्वं नाशब्दस्य स्थानिवद्भावेन तदादित्वञ्च रेफान्तस्य मुख्यं सुबन्तत्वञ्च प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । एकवचनान्तानुदाहरणे बीजमाह । एकेति । नित्यत्वादिति । विकरण-

ऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्तेर्ऽवधारणं विसर्जनीयप्रतिषेधो यक्स्वरश्च * । यदि पूर्वान्तः रोरवधारणं कर्तव्यम् । रोः सुपि रोरेव सुपि नान्यस्य । सर्पिष्षु । धनुष्षु । इह मा भूत् । गीर्षु पूर्षु । परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यं चतुर्ष्वित्येवमर्थम् । विसर्जनीयप्रतिषेधः । विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटः । नार्पत्यः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति । परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कलिपरित्येवमर्थम् । कलिपपदसंघातभक्तो ऽसौ

इति । एकवचने किरतीति नित्यत्वात् पूर्वं विकरणः । आङ्गं तु कार्यमनित्यम् । अकृते हि विकरणे गुणः प्राप्नोति कृतेत्विर्त्वमिति । द्विवचने तु द्वयोरपि नित्यत्वात्परत्वादिर्त्वं तत्र रेफो ऽभक्तत्वान्न धात्ववयव इति विकरणो न स्यात् । स हि धातोः परो विधीयते अथ विकरणात्परो रेफस्तदा ऽप्यणः परो न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न प्रकल्पते । अथ व्यवहितेपि परशब्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि समीहिता व्यवस्था न प्रकल्पत इति प्रत्ययाव्यवस्थोक्ता । गीर्ष्विति । परादौ सुब्ग्रहणेन गृह्यत इति न पदान्तत्वमिति भावः । अभक्तपक्षेपि तदादिवचनात्प्राप्तिरिति कर्तव्यमवधारणं कलिपपदेपि नृकल्पशब्दादिञि वृद्धौ च रेफः प्रत्ययसमुदायस्य कलिपशब्दस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पशब्दस्य । ततश्च नृशब्दस्य कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादीत्यधिकाराद्रेफान्तस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसङ्गः । पदशब्देन च पद्यते ऽनेनार्थ इति प्रत्यय उच्यते तेन प्रत्ययसमुदायभक्तो रेफः कलिपशब्दे परतो व्यवस्थितो न कल्पशब्दस्यावयव इति तयोः पौर्वापर्यमस्त्येवेति अवयवस्यात्मन एव पदान्ततां विहन्तुं नोत्सहत इत्यर्थः । क्वचित्तु कल्पपदसंघातभक्त इति पाठः । तत्रायमर्थः । कल्पशब्दस्य सम्बन्धि यत्पदं नार्कलिपरिति तस्य पदस्य योऽवयवः प्रत्य-

---

विधौ सार्वधातुक इति विषयसप्तमी । अन्यथा ऽभक्तत्वे ऽनन्तरसार्वधातुकाभावेन विकरणाप्राप्तेर्नित्यत्वं व्याहतं स्यादिति भावः । नित्यत्वादिति । तसो ङित्वादित्वस्यैव प्रवृत्तेः । न प्रकल्पत इति । नियमेन विकरणस्यैव व्यवहितपरत्वं न सिध्येदिति भावः ॥ नृकल्पेति । नृशब्दात्कल्पप्प्रत्ययः । पदसंज्ञेति । स्वादिष्वित्यनेन । यद्यसौ कल्पशब्दावयवः स्यात् तदा स्वावयवभूतरेफान्तस्य नारित्यस्य न स प्रत्ययः परः स्यादिति भावः । परादिरित्यत्र परशब्देन परत्वपर्याप्त्यधिकरणो यावान् स सर्वो ऽपि गृह्यते न तदवयवोऽपीति तात्पर्यम् । ननु प्रत्ययस्य कथं पदत्वमत आह । पदशब्देनेति । कलिपरूपः पदसङ्घातः पदसमुदाय इति भाष्यार्थः । तस्मात्पक्षत्रयेपि विसर्जनीयप्रतिषेधस्य वक्तव्यतया नायं दोष इति भावः । इदं बहिर-

नोत्सहते ऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति विसर्जनीयः प्राप्नोति । यक्स्वर। यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव स्तीर्यते स्वयमेव । अचः कर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेश इति वर्तते । अथ वा पुनरस्तु परादिः । परादावकारलोपौत्वपुक्प्रतिषेधश्चङ्युपधाह्रस्वत्वमिटो व्यवस्था ऽभ्यासलोपो ऽभ्यस्तादिस्वरो दीर्घत्वञ्च * । यदि परादिः । अकारलोपः प्रतिषेध्यः । कर्ता हर्ता । अतो लोप आर्द्धधातुकइत्यकारलोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशइति वर्तते । यद्युपदेशइति वर्तते । धिनुतः कृणुतः । अत्र लोपो न प्राप्नोति । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते । किं तर्हि । आर्धधातुकमाधिसंबध्यते आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति । अकारलोप । औत्व । औत्वं च प्रतिषेध्यम् । चकार जहार । आत औ णल इत्यौत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । रेफेण व्यवहितत्वात् । औत्व ।

यसंघातः करिपशब्दस्तद्भक्त इत्यर्थः । धिनुत इति । एकवचने असत्यप्यकारलोपे आद्गुणेन वा विकरणस्य वा गुणे पररूपेण धिनोतीति सिध्यतीति द्विवचनं समुदाहृतम् । आर्धधातुकोपदेश इति । सन्नियोगेन चाकारस्य विधानादार्धधातुकप्रतिपत्तिकालेकारान्तप्रतिपत्त्या सिद्धो लोपः । निर्दिश्यमानस्येति । नन्वादेः परस्येति रेफस्यौत्वेन भाव्यम् । नैष दोषः । णल इत्यनेन यत्प्रत्यायितं प्रयोगविषयमकारमात्रं तस्याकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादेशः प्रवर्तते स रेफस्य त्वनुमीयमानत्वादादेशाभावः । प्रत्याय्यप्रत्यायकाभेदविवक्षया षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते । रेफेणेति ।

ङ्गासिद्धत्वन्तु नोक्तं त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । भाष्ये (उपदेशइति वर्त्ततइति) । अचः कर्त्रित्यत्र तास्यनुदात्तेदित्यत इत्यर्थः ॥ भाष्ये (अथवापुनरस्तुपरादिरिति) अवधारणविसर्जनीयप्रतिषेधयोः कर्त्तव्यतायाः पूर्वान्तपरादिपक्षयोः समत्वात् परादिपक्षो वा वक्तव्यः पूर्वान्तो वेत्यत्र न विशेष इति चेत् कश्चिद्ब्रूयात् तत्राह वार्त्तिककारः परादावितीत्यर्थः । परादाविति वार्त्तिके पुगन्तद्वन्द्वस्य प्रतिषेधपदेन षष्ठीतत्पुरुषो वक्तव्य इति शेषः । चङ्युपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यमग्रे सर्वत्रायमेव शेषो बोध्यः । उपदेश इति वर्त्तत इति । अतो लोप इत्यत्रानुदात्तोपदेशत्यत इत्यर्थः । पररूपेण । अतोगुण इत्यनेन ॥ नन्विति । आदेः परस्येति निर्दिश्यमानपरिभाषाबाधकमित्यभिमानः । तस्यैवायमनुसंहार इत्युत्तरम् । ननु सूत्रे उच्चारितस्य णलो नादेशः किं तु तत्प्रत्यायिताकारस्येति षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्ययुक्तं स्यादत आह । प्रत्याय्येति । निर्दिश्यमानस्येत्यस्य प्रतिपादितस्येत्यर्थे तु पादन्त-

पुक्प्रतिषेध । पुक् च प्रतिषेध्यः । कारयति हारयति । आतः पुगिति पुक् प्राप्नोति । पुक्प्रतिषेध । चङ्युपधाह्रस्वत्व । चङ्युपधाह्रस्वत्वं च न सिध्यति । अचीकरत् अजीहरत् । णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । इटो व्यवस्था । इटश्च व्यवस्था न कल्पते । आस्तरिता निपरिता । इडपि परादी रेफो ऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । अभ्यासलोप । अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः । वव्रते ववृधे । अभ्यासस्य हलादिश्शेषो न प्राप्नोति । अभ्यासलोप । अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः । मा हि स्म ते बिभरुः । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुकइत्येष स्वरो न प्राप्नोति । अभ्यस्तस्वर । तादिस्वर । तादिस्वरश्च न सिद्ध्यति । प्रकर्ता प्रकर्तुम् । तादौ च निति कृत्यताविृत्येष स्वरो न प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । कृदुपदेशे वाताद्यर्थमिडर्थमिति । तादिस्वर । दीर्घ । दीर्घत्वं च न सिध्यति । गीः पूः । रेफत्वका-

---

यद्रूपं षष्ठीनिर्दिष्टमकारमात्रं तद्व्यवहितमित्यर्थः । यदि तु प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट इति वा तदा व्यवधानाभावात् स्यादेवादेशः । आस्तरितेति । नित्यत्वाद् गुणे रपरत्वे च कृते नेड्वशि कृतीति प्रतिषेधादप्रवृत्तिलक्षणेटो ऽव्यवस्था । प्रवृत्तौ वा रेफात् पूर्वं इडिति अनिष्टा व्यवस्था प्राप्नोति । गीरिति । अन्तरंगत्वाद्विलोपे कृते इत्वे रपरत्वे च सुपो ऽयमादी रेफ इति कल्पनायां रात्सस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न

स्यापि पदादेशापत्तिरिति बोध्यम् । यदित्विति । तथा तु वक्तुमशक्यम् । सर्वत्रादेशापत्तेरिति भावः ॥ कथं तर्हीडपीत्यादिभाष्यमत आह । प्रवृत्तौ वेति । नेड्वशीत्यत्रो पदेश इत्यपकृष्योपदेशे वशादेरेव निषेध इति भावः । भाष्ये (वव्रत इति) । ऋवर्णान्ताभ्यासस्यादित्यर्थे पूर्वन्तलोपे पश्चाद्रेफस्तस्य लोप इति पक्षे इदम् । वव्रे इत्यप्युदाहार्यम् । प्रकर्तेति । तृन् । एष स्वरः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । कृदुपदेशकालिकतादिप्रत्ययप्रतीत्यर्थं तादाविति सूत्रे कृद्ग्रहणमिति भाष्योदाहृतवार्त्तिकार्थः । तादाविति सूत्रेण गतेः स्वरो विधीयते । क्रियायोगे च गतित्वम् । क्रियावाची च धातुस्तत्र तिङन्ते पूर्वपदाभावेन कृदन्त एव सिद्धमिति कृद्ग्रहणमुक्तार्थम् । न च कृद्ग्रहणाभावे तादित्वमुत्तरपदस्य विशेषणं स्यात् । तथा च प्रतरितेत्यादावेव स्यादिति तस्य कृद्विशेषणत्वाय तदिति वाच्यम् । श्रुतनिप्रत्ययविशेषणताया एव न्याय्यत्वादिति दिक् ॥ ननु रेफस्य परादित्वे ऽपृक्तत्वाभावाद्विलोपो न प्राप्नोतीति कुतो नोक्तमत आह । अन्तरङ्गत्वादिति । तदानीं सुपो ऽभावादाह । कल्पनायामिति । पदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति भावः ॥ पूर्वान्तेति नाकुटादौ वचनेनैव निर्वाहो भाष्ये उक्त इति बोध्यम् । एवञ्च रपर इति अवयववाचिपरशब्देन षष्ठ्यर्थे

रान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥ अलो ऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥ किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् आहोस्विद् आदेशविशेषणम् । किं चातः । यद्यन्तविशेषणम् । आदेशो ऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । अनेकाल्प्यादेशो ऽन्त्यस्य प्रसज्येत । यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्यते तत्रायमप्यर्थः । अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतन्न वक्तव्यं भवति । इदं नियमार्थं भविष्यति । अलेवान्त्यस्य भवति नान्य इति । एवमप्यन्त्यो ऽविशेषितो भवति । तत्र को

स्यादिति पूर्वान्तिपक्षो ऽत्र स्थितः॥ अलो ऽन्त्यस्य ॥५२॥ किमिदमिति । षष्ठीप्रथमयोर्निर्देशस्य साम्यात् प्रश्नः। यदि पुनरिति । प्रथमाबहुवचनम् अल इति यदि व्याख्यायेतेत्यर्थः । अस्मिंश्च पक्षे रहोरजसां लोपश्चेति लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति । विरजीकरोतीति । इदं नियमार्थमिति । अन्त्यस्यादेशा भवन्तीत्यलो ऽप्याक्षेपादल्ग्रहणमनल्व्यावृत्त्यर्थमिति भावः । वाक्यस्यापीति । दोषपरत्वादेवमुक्तम् । न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति पदस्य तु परमानडुद्भ्यामित्यत्रानडुच्छब्दस्यान्त्यस्य सर्वस्य

बहुव्रीहिरिति ध्वनितम् । अवयवत्वञ्चावयवसादृश्ये पर्यवस्यति न हि वर्णस्य वर्णान्तरमवयवो भवति । अत एव प्रसङ्गावस्थायारपरत्वेपि गुणादिशब्देन विधानम् । यदागमा इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणादित्वात् । एवं ऋवर्णादचि पूर्वपरयोरन्तरतमो रपरोण् भवतीत्यर्थ इति बोध्यम् । गुणादिशब्देनारारोर्ग्रहणाभावे तु ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमो न स्यात् यतो गुणादिशब्देन आकारादे रेफः परो यस्मात्तादृशस्य विधानं गुणत्वादिकञ्चाकारादिनिष्ठमेव तेन च नान्तर्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य रदाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोभिनिर्वर्त्तत इति वक्ष्यति । अत एव यद्यन्त इति वर्त्तते ततः पूर्वान्त इत्युपक्रमस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिः । तथा हि सति यथा परादिपक्षे नार्कलिपरित्यादौ रेफस्य कत्पोति समुदायावयवत्वोपपत्तये परत्वपर्यास्यधिकरणादिरित्यर्थस्तथा पूर्वान्त इत्यस्य पूर्वत्वपर्याप्त्यधिकरणान्त इत्यर्थापत्तौ उक्तदोषो रदाभ्यामिति सूत्रस्थभाष्यविरोधश्चेत्याहुः ॥ ५१ ॥ अलोन्त्य ॥ ५२ ॥ भाष्ये (प्रसज्येते) त्यनन्तरं तन्निवृत्तये ऽनेकाल् सर्वस्येति वाच्यं स्यादिति शेषः । नन्वलन्त्यस्येत्युच्यमाने सूत्रभेदः स्यादत आह । प्रथमेति । बहुत्वस्याविवक्षितत्वं दर्शयितुमेवमुक्तमिति भावः । प्राप्नोतीति । लोपस्याभावरूपत्वेनाल्रूपत्वाभावादिति भावः । एवञ्चायं पक्षो दुष्ट एव । क्सस्याचीति लोपे प्रकृते लुग्वा दुहेति लुग् ग्रहणस्य प्रथमान्तपक्षेलुग्रहणमनेकाल्भिन्नलक्षकमित्यर्थज्ञापकत्वमिति नायं दोष इति भाष्याशयं मन्ये ॥ भाष्ये (इदं नियमार्थमिति) इदमासूत्रं तु न परामृश्यते। अप्राप्तान्त्यादेशविध्यर्थत्वात्तस्य किन्त्वल्पदमिति तस्य नियमार्थत्वमुपपादयति। अन्त्यस्येति । अलोपीति । अलात्मकादेशस्यापीत्यर्थः । अ-

दोषः। वाक्यस्यापि पदस्याप्यन्त्यस्य प्रसज्येत। यदि खल्वप्येषो ऽभिप्रायस्तन्न क्रियेतेति अन्त्यविशेषणे ऽपि सति तन्न करिष्यते। कथम्। ङिच्च अलो ऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। ङिदेवानेकालन्त्यस्य भवति नान्य इति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अलो ऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः *। अलो ऽन्त्यस्येत्युच्यते स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते। स्थाने प्रसक्तस्येति। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः *। इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत। दिविकिनि-

---

दत्वं प्राप्नोति। यदि खल्वपीति। अवश्यकर्तव्यो ऽसौ योगो ऽपवादविप्रतिषेधार्थः। अथ लाघवमात्रे आदरस्तत्राप्युच्यते। अन्त्यविशेषणे ऽपीति। स्थाने विज्ञातस्येति। षष्ठी स्थानेयोगेत्यनुवर्तते। तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता सान्त्यमलमनुसंह्रियते। आदेशो वा यो निश्चितः सो ऽन्त्यस्यालः स्थाने इत्यनुसंह्रियते। इतर-

---

पिना ऽनेकालोपि। नल्विति। षष्ठीस्थाने इत्यनुवर्त्य स्थानषष्ठीबोधितान्त्यस्येति व्याख्यानादित्यर्थः। यत्तु यथा तथा यथापुरयोरिति सूत्रे न यथा तथा अयथा तथा ऽयथातथाभावो ऽयाथातथ्यमिति भाष्यदर्शनात्तत्प्रामाण्येन निपातसमुदायात् प्रत्ययो निपातसमुदायेन नञ्समास इत्यङ्गीकार्यम्। तत्रायथातथाशब्दात्ष्यञि यस्येति लोपोवर्णान्ताङ्गस्य भसंज्ञकस्य जायमानस्तदन्तस्य यथातथेति पदसमुदायस्य स्यादिति। तन्न। निर्दिश्यमानपरिभाषया सिद्धेः। तदनाश्रयेण वा तदुक्तिः। पदस्यत्विति। अधिकृतपदस्येत्यस्य वस्वादिभिर्विशेषणादित्यर्थः। यदि खल्विति। पराभिप्रायं वदता सूचितमन्यादृशं स्वाभिप्रायं प्रकटयति। अवश्येति। असौ योगः। अनेकाल्शिदिति योगः। अतो भिस इत्यादावादेः परस्येत्यादिबाधनार्थं इति भावः। नन्वस्यावश्यकत्वेन्त्यविशेषणेपीत्यादिग्रन्थो ऽसङ्गतो ऽतआह। अथेति। अलिति प्रथमान्तं मण्डूकानुवृत्त्या ऽऽदेः परस्येत्यत्र संबध्यत इति ऐसादौ न दोषः। तातङपि ज्ञापकात् सर्वादेशत्वं भविष्यतीति भावः॥ भाष्ये (ङिदेवानेकालन्त्यस्येति) अल्रूपङिदित्यस्य फलाभावादनेकालिति लब्धम्। एवञ्चास्यानेकालादेशे ऽप्रवृत्त्यैतत्साहचर्यादादेः परस्येत्यस्याप्यनेकालादेशे ऽप्रवृत्तिरिति दिक्। (किमर्थं पुनरिति)। किं स्थानषष्ठीनिर्देशविषयमुत षष्ठीमात्रविषयमिति प्रश्नः। स्थानेविज्ञातस्य कस्येत्यपेक्षायामाह। षष्ठीति। स्थाननिरूपितसंबन्धार्थकत्वेन ज्ञातस्य षष्ठीरूपप्रत्ययस्येत्यर्थः। नन्वेवं विज्ञातायाइति वक्तुं युक्तमत आह। आदेशइति। स्थानषष्ठीसंबन्धादादेशत्वेन यो विज्ञात इत्यर्थः। अन्ये तु अलोन्त्यस्येति यदुच्यते तेन स्थाने विज्ञातस्य समुदायस्थाने प्रसक्तस्यान्त्ये त्वनुसंहारउपसंहारस्तत्स्थानिकत्वमात्रं क्रियते बोध्यत इति भाष्याक्षरार्थः। स्थाने विज्ञातस्येत्यस्य व्याख्या स्थाने प्रसक्तस्येति कैयटव्याख्याने एतद्वैयर्थ्यं भातीत्याहुः॥ षष्ठीमात्रमिति।

तो ऽप्यन्त्यस्य स्युः । यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत । योगशेषे च * । किम् । अनिष्टं प्रसज्येत । टिकितिमितो ऽप्यन्त्यस्य स्युः । तस्मात्सुष्ठूच्यते । अलो न्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति ॥ ङिच्च ॥ ५३ ॥ तातङन्त्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति ङिच्चालोन्त्यस्येति प्रा-

---

थेति । यदि षष्ठीमात्रमनुसंह्रियेतेत्यर्थः । तत्र लविवेतेति तृच ऋकारात्पूर्वमिट् प्राप्नोतीति दोषः । दापयतीति पुगाकारस्य स्यात् । ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यागम इति तन्न युज्येत । यदि पुनरिति । षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेनास्यैकवाक्यता । अत्र तु प्रकरणे करणं ङिच्चेत्यादेः सम्बन्धार्थं तत्रायमर्थो भवति । शास्त्रे या षष्ठी सा ऽन्त्ये ऽलि सा च स्थानेयोगैवेति न तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भावः । अनिष्टमिति । आद्यन्तौ टकितौ मिदचो ऽन्त्यात्पर इत्येताभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते तुल्यजातीयत्वात्सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरेण बाधोपपत्त्या । षष्ठ्यास्तु यद्रूपं तदन्त्य एवाल्यव्यवस्थितमिति पूर्ववद्दोषप्रसङ्गः । अनुसंहारः पुनरनुसंहारान्तरेणादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते । ङिच्च ॥ ३९ ॥ विप्रतिषे-

---

उपलक्षणमेतत् । षष्ठीमात्रोच्चारणेन विधीयमानं चेत्यपि बोध्यम् । ततो यदुक्तमिति । आकारावयवत्वे प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं न स्यादित्यर्थः । नचावयवावयवः समुदायावयव इति निर्वाहः । यस्यावयवस्तद्विशिष्टे यत्र तदवयववृत्तिधर्मबुद्धिस्तादृशस्यावयवावयवस्य समुदायावयवत्वबुद्धिर्हि लोकसिद्धा यथा भुजावयवाङ्गुल्यादिविशिष्टे भुजत्वबुद्धिसत्वात्तदवयवकशरीरावयवत्वबुद्धिरङ्गुल्यादौ । न चैवमचाकारावयवपकारादिविशिष्टे वर्णत्वादिबुद्धिः । अर्थवत आगमेन तु तद्विशिष्टे तदर्थवत्त्वबुद्ध्या तद्बुद्धिसत्त्वं न भवत्येव समुदायावयवत्वमिति भवितेत्यादावङ्गावयवत्वं सम्भवतीतोटो गुणनिषेधचारितार्थ्यमपि । वर्णस्य वर्णावयवत्वन्तु वाचनिकं गौणं तत्र यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायेन समुदायावयवत्वे मानाभाव इत्याशयः । संबन्धार्थमिति । अन्त्यस्येत्यनेनेति भावः । शास्त्रे येति । या षष्ठी सा स्थानेयोगैव सा चान्त्येलीति तु नार्थः । स्थानेयोगेति पदावृत्त्यापत्तेः । इदमेव प्रतिपत्तिगौरवम् । तस्माच्छास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगैवान्त्ये ऽल्येव चेति वाक्यार्थ इति भावः । साचेति । सा षष्ठी स्थानेयोगैव चेत्यन्वयः ॥ स्थाने योगत्वमेव बाध्यत इति । अत्र हेतुस्तुल्येत्यादिरुपपत्त्येत्यन्तः । संबन्धस्येत्यादि । संबन्धनिरूपकस्य संबन्धनिरूपकान्तरेणेत्यर्थः । सन्नियोगशिष्टन्यायस्तु न परिभाषाविषये । तस्मिन्नित्यादेरुत्तराङ्गविकलायास्तत्र तत्रोपस्थितिस्तोकारादित्याशयः । इत्यनेन बाध्यत इति । नत्वाद्यन्तौ टकिताविल्यनेनेति भावः ॥ ५२ ॥ ङिच्च ॥ ५३ ॥ भाष्ये (कस्मान्नभवतीति) । येन नाप्राप्तिन्यायेनास्यानेकालित्यस्यापवादत्वादिति भावः । उत्तरस्य

प्नोति । तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः * । तातङि ङित्करणं सावकाशम् । को ऽवकाशः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङकारः । तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति । प्रयोजनं नाम तद् वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्यात् तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत् ङित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरन्त्यस्य स्यादिति । एवन्तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न

धादिति । नन्वयमपवादोनेकाल् शिदित्युत्सर्गः । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । ङित्वस्यान्यार्थत्वसम्भवे सति दौर्बल्यात् सन्दिग्धोपस्थानोयं योग इत्यपवादत्वमेवात्र विषयेऽस्य नास्ति । प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् तदेव तु सर्वादेशत्वमलभ्यं ङित्वादन्त्यस्यैव प्रसङ्गा-

---

त्वयं भावः । नेदमपूर्वविधायकं किं तु तत्र तत्र ङित्करणसामर्थ्यसिद्धानेकालि-
त्वेतद्बाधानुवादकम् । अनुवादफलन्तु ङित्त्वसामर्थ्यादर्थान्तरकल्पनानिवृत्तिः । एवञ्च
प्रकृतेनास्य प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ हि शास्त्रस्यापूर्वविधायकतापत्त्या गौरवापत्तिः । एवञ्च यत्र
सर्वादेशे ङित्त्वस्य वैयर्थ्यं तत्र तद्बाधः । यत्र तु न, तत्र न तद्बाध इति भावः । विप्र-
तिषेधादिति । परिभाषात्वविरोधादित्यर्थः । यदि सावकाशङित्त्वेपि प्रवृत्तिः स्या-
त्तदा ऽनुवादत्वासंभवेन परिभाषाप्रकरणविरोध इति भावः । यथा चैतत्तथानुपद-
मेव स्पष्टोभविष्यति । विप्रतिषेधे परमिति शास्त्रपरत्वे तु ङित्त्वस्य सावकाशत्वो-
क्तिरसङ्गता स्यात्सूत्रसावकाशत्वमेव हि विप्रतिषेधे बीजं न त्वस्य सूत्रस्य सर्वादे-
शाप्राप्तिविषये क्व चिच्चारितार्थ्यम् । अवश्यप्राप्तिरेव च बाध्यत्वे बीजं दृष्टम् । किंच वि-
प्रतिषेधशास्त्रपरवार्त्तिकव्याख्यानपरभाष्ये शास्त्रद्वयावकाशप्रदर्शनशैली भाष्यका-
रस्य दृश्यते न चात्र तथोक्तं भगवता । यद्यप्यन्यत्रानुवादत्वं शास्त्रस्य दोष उक्तस्त-
थापि परिभाषाणां नियमरूपत्वेन तासु गुण एव । तत्र हि प्राप्तानुवादादेवेतरनि-
वृत्तिरर्थात् । यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादौ प्राप्तावघातानुवादेन नखविदलनादिनि-
वृत्तिः । यथा च तस्मिन्नित्यादौ प्राप्तपूर्वस्येत्याद्यनुवादेन परादिनिवृत्तिः । किं च
कप्, यप्, अबादिष्वनन्यार्थपित्त्वेषु चरितार्थस्यानुदात्तौ सुप्पिताविल्यस्य जित्वरी-
त्यादौ तुक् संपादनेन चरितार्थपित्त्वे क्वापि अन्तरङ्गेण प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन बा-
धापत्तिस्तदाह । दौर्बल्यादिति । परिभाषात्वभङ्गकृतं तदिति भावः ॥ सन्दिग्धेति ।
आपाततः सन्देहः । पर्यालोचने त्वनुपस्थितिरेवेति भावः । तदाहापवादत्वमेवे-
त्यादि । ङित्त्वसामर्थ्यकृतं हि तत्त्वमिति भावः । ननु ङित्त्वं सर्वादेशत्वद्वारा गु-
णबाधनाद्यर्थं वोतान्यत्र क्लृप्तसर्वादेशत्वबाधफलकं वेति शङ्कते । भाष्ये (प्रयोजनं
नामेति) । (सतिसर्वादेशत्वे इति) । अन्त्यादेशत्वे तु तत्संपादनेनैवावयवे ङि-

तातङन्त्यस्य स्थाने भवतीति। यदेतं ङितं करोति। इतरथा हि लोट एरुपकरणएव ब्रूयात् तुह्योस्तादाशिष्यन्यतरस्यामिति ॥ आदेःपरस्य ॥५४॥ अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यपवादाविप्रतिषेधात्सर्वादेशः*। अलोन्त्यस्येत्युत्सर्गः। तस्यादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यपवादौ। अपवादविप्रतिषेधात् सर्वादेशो भविष्यति। आदेः परस्येत्यस्यावकाशः। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत्। द्वीपम्। अन्तरीपम्। अनेकाल् शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः। अस्तेर्भूः। भविता भवितुम्। इहोभयं प्राप्नोति। अतोभिस ऐस्। अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः। इदम इश्। इतः। इह। आदेः परस्येत्यस्याऽवकाशः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अष्टाभ्य औश्। शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥ ५५ ॥ शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम्। इदम इश्। इतः इह। नैतदस्ति प्रयोजनम्। शित्करणादेवात्र सर्वादेशो भविष्यति। इदं तर्हि अष्टाभ्य औश्। ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति। इदं तर्हि। जसः शी। जश्शसोः शिः। ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम्। किम्।

दिति भावः। ङित्करणादिति। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादिति भावः। एवं तर्हीति। अन्तरेणापि ङित्त्वमेरुरित्यत्र प्रकरणे ताति विधीयमानेन्त्यादेशत्वं सिद्धमिति ङित्त्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङित्त्वमिति विज्ञायते ॥ अनेकाल् ॥१४॥ शित्करणादेवेति। सति शकारेनेकाल्त्वादिति भावः। अनेकाल्त्वसम्पादनेन च कृतार्थः शकार इतीत्संज्ञक-

---

त्वस्य चारितार्थ्ये न समुदायोपकारकत्वे मानाभावात् प्रत्ययस्य ङित्वाभावेन न गुणादिप्रतिषेधप्राप्तिरित्यर्थः। ङित्त्वादिति। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वेसिद्धे सर्वादेशत्वं तस्मिंश्च तत्त्वमित्यन्योन्याश्रयेण सर्वादेशत्वालाभे ऽन्त्यस्यैव स्यादितिभावः। अन्तरेणापीति। तथाच तत्सामर्थ्यात् सर्वादेशत्वद्वारा गुणवृद्धिबाधनार्थत्वमेवास्येति भावः॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अनेकाल्शित् ॥ ५५ ॥ ननु शित्पदाभावे कथं शित्करणादेवेति भाष्यमत आह। सतीति। शकारोच्चारणसामर्थ्याद् भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः। यत्त्वे तत्सामर्थ्यात् फलप्रत्यासत्त्येश्च विधानोत्तरमेवेत्संज्ञादिशास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्ये इति भाव इति। तन्न। अणुदित्सूत्रे इशि सवर्णग्रहणापत्तिपरभाष्येण सूचे एवेत्संज्ञालोपप्रवृत्तेः सूचनात्। नन्वेवंशकारादित्येव वक्तुं युक्तं किमित्पदेनेतिचेत्, न। फलान्तराभावेपि शकारोच्चारणस्य सप्रयोजनत्वाल्लोप एवेत्कार्यमिति शास्त्रे त्वं प्रवर्त्तत इति सूचयितुं तथोक्तेः। तदाह। अनेका-

विशेषणार्थः शकारः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । शि सर्वनामस्थानम् । विभाषा
ङिश्योरिति । शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् । कथम् । अन्त्यस्याऽयं स्थाने भ-
वन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् । असत्या-
मित्संज्ञायां लोपो न स्यात् । असति लोपे अनेकाल् । यदा अनेकाल् तदा
सर्वादेशः । यदा सर्वादेशः । तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा तदा
लोपः । एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः । अ-

---

त्वाल्लुप्यत एव । अष्टाभ्य औशिति । आदेः परस्येत्यादेः प्राप्त इति भावः । अन्त्य-
स्यायमिति । ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येत्यादेर्भाव्यं
तत्किमुच्यतेन्त्यस्यायं भवन्निति । एवं तर्हि सर्वनाम्न इति षष्ठीं मन्यते नपुंसकादि-
ति च विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करणस्य । अथवा ऽसत्यपीह शिद्-
ग्रहणे अनेकाल्त्वादादेः परस्येति बाधित्वा सर्वादेशो भविष्यतीति किं शिद्-

---

त्त्वेति । भाष्ये (ननुचान्नापीति) । अपवादविप्रतिषेधादिति भावः । अस्त्यन्यदि-
ति । एवञ्च तस्य सप्रयोजनत्वेन भूतपूर्वगत्याश्रयणे मानाभावेन नानेकाल्त्वात्सर्वा-
देशत्वमपि तु शित्त्वादेवेति शिद्ग्रहणं सूत्रे कार्यमिति भावः ॥ सर्वादेशात्प्राक्प्रत्य-
यादित्वाभावेन नेत्वमिति प्रतिपादयितुं अन्त्यस्यायमित्यादि भाष्ये तदाक्षिपति ।
नन्विति । ततश्च सर्वादेशत्वं विनापि प्रत्ययादित्वाल्लभ्यत एवेत्वमिति भावः । ष-
ष्ठीमिति । सर्वनामसंबन्धिनो जसः शी । नपुंसकाद्विहितयोर्जश्शसोः शिरिति चा-
र्थः । एवञ्च परशब्देन परस्य विधानाभावान्न तत्प्रवृत्तिरिति भावः । तयोः परशब्द-
योगे पञ्चमीत्वे प्याह । अथवेति । असत्यपि सूत्रे शिद्ग्रहण इत्यर्थः । श्यादयो
यावन्नादेशास्तावन्नेत्वलोपौ । आदेशाश्च परत्वात्सर्वस्यैवेति भावः ॥ नानुबन्धकृतमि-
ति । एवञ्च शीप्रभृतीनामपि शित्त्वादेव सर्वादेशत्वं तस्याप्यनुबन्धत्वात् । नच वि-
धानकाले उक्तरीत्या तस्य तत्त्वज्ञानाभावः । तद्योग्यतयैव तत्त्वात् । अन्यथा कप्रत्य-
यादीनां कादेर्वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञाने इत्संज्ञालोपाविति विधानकाले
कस्यानुबन्धत्वज्ञानाभावेन नानुबन्धकृतमसारूप्यमित्यस्याप्राप्तौ विकल्पापत्तेः ।
शिदित्यस्यापीत्संज्ञायोग्यशकारवान्सर्वस्येत्यर्थ इति न दोष इति भाति । अस्ये-
षापरिभाषेति । अनुबन्धानामल्व्यवहाराभावस्य ज्ञापनादिति भावः । अत एवा-
नुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधो न । अन्यथा क्त्वो ल्यपः कित्त्वं न
स्यात् ॥ नच पूर्वमनुबन्धलोपे तद्रहितस्यैव स्थानिवत्वात्तस्य न स्थान्यवयवत्वम् ।
सूत्रे स्थानिषष्ठ्या निर्दिष्टस्यैव स्थानिपदवाच्यतया तदवयवत्वस्य ककारे सत्त्वात् ।
अन्यथा ग्रहीदित्यादाविट ईटीति दीर्घो न स्यादिति स्थानिवत्सूत्रे निरूपयि-
ष्यामः । भाष्ये (तत्रासरूपेति) । असरूपे कविषये ऽण्प्राप्तिर्दोषः । सर्वादेशे द्वि-

स्त्येषा परिभाषा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथङ् निर्देशो ऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति ॥

इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तमान्हिकम् ॥ ७ ॥

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥ वत्करणं किमर्थम् । स्थान्यादेशो ऽनल्विधावितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारो ऽयं तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात् । तत्र को दोषः । आङो यमहनः । आत्मनेपदं भवतीति वधेरेव

ग्रहणेनेति पुनरपि ज्ञापकमेव शिद्ग्रहणम् । अनेकान्तेषु चानुबन्धेषु नास्त्येव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति एकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममान्हिकम् ॥ ७ ॥

स्थानिवत् ॥५९॥ वत्करणमिति । विनापि वतिना तदर्थलाभो यथा ङित्किदिति भावः । नच स्थान्यादेश इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यते इति कल्पनाश्रयितुं युक्ता । अस्तेर्भूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः । वा लिटीति विकल्पारम्भात् । संज्ञाधिकार इति । संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः । तत्र

वधीदिति सर्वादेशः स्यादिति दोषः । प्रतिषेधे दैपो भेदेन निर्देशः कार्यः तृतीये हेतुरनाकारान्तत्वादितीत्यर्थः । ज्ञापकमनावश्यकमित्याह । अनेकान्तेष्विति । एकान्तेषुचेति । अयमेव मुख्यः पक्ष इति तस्य लोप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते सप्तममाह्निकम् ॥ ७ ॥

स्थानिवदादेशः ॥ ५६ ॥ स्थानिरूपमिति । नच सिद्धं धर्मिणमित्यादिन्यायेन पूर्वोच्चारितस्योद्देश्यत्वबोधकेन स्थान्यादेशरूपं प्रतिपद्यत इत्येवार्थो युक्त इति वाच्यम् । प्रसिद्धस्थानिनां प्रसिद्धादेशविधाने वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यत्र विधाने तु स्थानेन्तरतम इति सूत्रोक्तन्यायेनाव्यवस्थापत्तेस्तस्य न्यायस्य सूत्रकृताप्यत्र त्यागाच्च । अत एव भाष्यकृता स्थानीसंज्ञेत्येवोक्तं नत्वादेशः संज्ञेतीति बोध्यम् ॥ वा लिटीति । न च चक्षिङः ख्याञित्यनेनानेन च सर्वत्रार्धधातुके ख्याञो विकल्पे सिद्धे लिट्येव वेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम् । दोषदुष्टनियमापेक्षयैतत्सूत्रे एतदतिरिक्तार्थकत्वज्ञापकताया एवौचित्यात् । भाष्ये (स्थानी आदेशस्येति)। नवेतोत्यत इति शब्दानुवृत्तेः स्थानिशब्दार्था हनादय आदेशपदार्थस्य वधादेः संज्ञेत्यर्थः। स्थानिशब्दस्यादेशशब्दसंज्ञात्वे वैयर्थ्यमिति भावः। ननु स्वरितलिङ्गकानुवृत्तिरूपाधिकारस्य संज्ञाविषयस्य शास्त्रेऽभावादाह। प्रस्ताव इति। प्रस्तावः प्रकरणं बुद्धिसंनिध-

स्यात्। हन्तेर्न स्यात्। वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते गुरुवद् गुरुपुत्र इति यथा। अथादेशग्रहणं किमर्थम्। स्थानिवदनल्विधावितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्यात्। यः स्थाने भवति। कश्च स्थाने भवति। आदेशः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आ-

---

को दोष इति। आदेशे कार्यसिद्ध्यर्थोतिदेशः। तच्चादेशे कार्यं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धेनापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः। वधेरेवेति। संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इति भावः। बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यन्वर्थताश्रयणाल्लौकिकार्थग्रहणाद्विनापि वतिनातिदेशपक्ष उपन्यस्तः। वत्करणाच्चिहातिदेशेन स्थानिकार्याण्यादेशे क्रियन्ते न तु स्थानिनि निवर्त्यन्ते इत्यदोषः। ङित्किदिति तु संज्ञा न भवति न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधात्। नहि क्त्वः कित्संज्ञा विहिता या प्रतिषिध्येत। किकिनौ लिड्वेत्यत्र तु संज्ञाप्रकरणाभावात् तद्वदतिदेशः। स्थानिकार्यमित्यनेन कार्यातिदेशोयमिति प्रदर्शयति। शास्त्रात्यतिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यादितरेषां कार्यार्थत्वादिति भावः। आदेशग्रहणमिति। स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादेशो लभ्यत एव यथा पितृवदधीत इत्युक्ते पुत्र इति भावः। क इदानीमिति। द्विविध आदेशः प्रत्यक्षश्चास्तेर्भूरित्यादिः। आनुमानिकश्चैरुरित्यादिः। अत्र हि इकारेणोकारान्तः स्थान्यनुमीयते। उकारेणोकारान्तश्चादेशः। तत-

---

रितियावत्। पूर्वोत्तरत्र प्रायेण संज्ञाया दर्शनादिति भावः। परिभाषात्वं त्वयुक्तिसंभवग्रस्तमिति तन्नोक्तम्। भाष्ये (वधेरेवेति)। न चैवमाङो वधयम इत्येदाकारविवचनेन स्वतन्त्रवधिव्यावृत्तौहन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम्। आजघ्ने इत्यादिसकलहन्त्यादेशसङ्ग्रहार्थं तस्य सत्त्वात्। हन्तेर्नस्यादिति। आहनिष्यत इत्यादौ। नन्वत्र पादे वतिं विनातिदेशानवगतौ कथं बहुगणेत्यत्रातिदेशपक्ष उक्तो ऽतआह। बह्विति। सङ्ख्येतीति। सङ्ख्यापदस्येत्यर्थः। लौकिकार्थग्रहणादिति। सङ्ख्यानकरणरूपेत्यर्थः। एवञ्च तद्बाधापत्त्या संज्ञात्वासंभवादतिदेश इति भावः। इदञ्च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। संज्ञायेति। उभयगतेरिह शास्त्रे सत्त्वेन संज्ञात्वेपि ङिदादिग्रहणेन चङादीनामपि ग्रहणम्। नहीति। अनुवृत्तकित्ग्रहणस्य संज्ञापरत्वेन सैव प्रतिषेध्या नच सा क्त्वो विहितेत्यर्थः। किं च किदित्यादेः संज्ञात्वे क्ङिति चेत्यत्रास्य ग्रहणं न स्यात्। संज्ञास्वरूपानुच्चारणादिति बोध्यम्। तथा निष्ठाशीङित्यादिनिषेधोप्यसंबद्धः स्यात्। कित्साहचर्यात् ङिदित्यप्यतिदेशः। कार्यातिदेशोयमिति। एवञ्चानपेक्षितशास्त्रमनपेक्षितनिमित्तञ्च प्रत्ययत्वादिरूपं कार्यमनेनैव क्रियते इति भावः। भाष्ये (यः स्थाने इति) स्थानशब्दप्रयोगात् तदनुरूपयादेशो लभ्यत इति भ्रमं व्युदस्यति। स्थानेति॥ नन्वादेशलब्धौ क इति प्रश्नानुपपत्तिरित्यत आह। द्विविध इति। के चित्तु स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वमजानतः प्रश्नः।

देशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । अलः परस्य विधिः अल्विधिः । अलो विधिः अल्विधिः ।

स्तेस्तुरिति संपद्यते । तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्याद् नानुमानिकस्येति । आदेशमात्रमिति । प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः । एरुरित्यत्र प्रत्यक्षमुकारस्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम् । न च किंचिदिकारस्य कार्यमस्ति यदुकारे ऽतिदिश्येत । तिशब्दकार्ये तु तुशब्दस्यातिदिश्यत इति पदत्वसिद्धिः । सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तो ऽवयवो ऽस्यातीति मत्वर्थीयो ऽकारः । बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत् । नह्यत्र सप्त विभक्तयः संभवन्ति तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादाने ऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावात् फलतः सर्वविभक्त्यन्तता संभवति । अथवा ऽल्विधिशब्दवाच्यो ऽल्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात् सर्वविभक्त्यन्तत्वम् । सति च विधिशब्दे समासभावादेतद्वस्तुलाभः । केवलस्त्वल्शब्द उपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्चार्येत तदर्थोपक्षय एव स्यात् । तत्रालः परस्य विधिः । द्यौः पन्थाः स इति । हल्ङ्याबादिसुलोपो न भवति । अलि परतो विधिः । क इष्टः स इष्टः । हशि चेत्युत्वं न भवति । अलो विधिः । द्युकाम

क इति । संबन्धिशब्दत्वाभिप्रायमुत्तरं यः स्थाने इति । समाधत्ते । आदेशमात्रमिति । अस्याशयः कैयटोक्त एव । कैटोक्तव्याख्यानेपि यः स्थाने इत्यादिग्रन्थस्याशयानभिज्ञवक्तृकतयैवायोज्यमानत्वादित्याहुः । नन्वत्रापि प्रत्यक्षस्यैव स्थानिवत्त्वमस्त्वित्यत आह । नचेति । पदत्वेति । अत एव देवदत्तः पचतीत्यत्र पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानो निघातः सिध्यति । पचतु ते ओदनमित्यत्रपदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्तेमयादिश्च सिद्ध्यति । भाष्ये (विधिग्रहणं किमर्थमिति) । विधावित्यध्याहारात्सिद्ध्यत इति प्रश्नः । ननु समासोत्तरं सप्तम्या एव श्रवणेन सर्वविभक्त्यन्तत्वं समासस्यानुपपन्नमत आह । अवयव इति । पूर्वपदरूप इत्यर्थः । ननु विभक्तिचतुष्टयेनैव विग्रहस्यार्थप्रदर्शनेन सर्वेत्यनुपपन्नमत आह । बहुत्वेति । द्वितीयाचतुर्थीप्रथमाभिः स्यान्यलः सूत्रे निर्देशादिति भावः । ननु सकृच्छ्रुते ऽल्विधिपदे कथमल्पदस्यानेकविभक्त्यन्ततेत्यत आह । तत्रेति । विधिशब्दः कर्मसाधनः । तेनाल्संबन्धिकार्यं इत्यर्थः । प्रौढ्या पक्षान्तरमाह । अथवेति । अल्शब्दात्परो विधिशब्दोल्विधिशब्दस्तेन च तद्वाच्योर्थो लक्ष्यत इति भावः । एवञ्च तद्वाच्यत्वेन रूपेण सर्वार्थाश्रयणात्सर्वविभक्त्यन्तत्वे यत्फलं तत्फलसिद्धिरिति तात्पर्यम् । समासभावादिति । उपदर्शितपक्षद्वयोक्तसमाससत्त्वादित्यर्थः । यद्विभक्तिरिति । षष्ठ्युपादानेपि स्थानसंबन्ध एव बुध्येतेति भावः । तदर्थोपक्षय एव स्यादिति । तदर्थमात्रान्वितार्थक एव स्यादित्यर्थः । इष्ट इति । यजेः क्तः । यद्यपि क इष्ट इति रूपमत्रापि सि-

अलि विधिः अल्विधिः । अला विधिरल्विधिरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम् । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति । न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्या । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तर-

---

इति । लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवतीति । उत्वं त्ववलि सावकाशं स्यादहर्विमलद्यु इति । अला विधिः । महोरस्केनेति । अयोगवाहानामट्सूपदेशात् णत्वं न भवतीति । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति । अनल्वित्येतावदेवोच्यताम् । अत्र शब्दसंस्काराय केवलं प्रथमाविभक्तिरुपादीयते न तु तदर्थो विवक्ष्यते । यथा भाव इत्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः । उत्तरपदलोप इति । अनल्वित्युच्यमाने यत्र कार्ये स्वातन्त्र्येणालाश्रीयते तत्रैव निषेधः स्यात् । क इष्टः स इष्ट इत्यादौ । प्रदीव्येत्यादौ इटः प्रतिषेधो न स्यात् । नहीड्विधौ वलः स्वातन्त्र्येणाश्रयणं वलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्याद् गुण-

---

ध्यति तथापि कविष्ट इति पक्षे स्यात्कयिष्ट इति न स्यादिति बोध्यम् । स इष्ट इत्यत्र एतत्तदोरिति नित्यो लोपः स्यादिति च बोध्यम् । दिवि कामोऽस्य द्युकामः । दिव उत् । यद्यपि वत्वं हल्त्वाद्यपेक्षयाविशेषधर्मस्तथापि एतद्वाक्योपप्लुतवकारवदुकार इति वाक्योपात्तधर्मापेक्षया न तत्त्वम् । सूत्रकृतस्थान्यादेशभावमादायैव हि एतत् कृतवाक्योपप्लव इति दिक् । उपदेशादिति । तस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गत्वाद्विसर्गस्य चाट्सूपदेशेनाट्त्वादिति भावः ॥ केवलप्रकृतेः प्रयोगाभावादाह । अत्रेति । विवक्ष्यत इति । तत्समभिव्याहारे प्रतीयमानो विधेयत्वरूपोऽर्थो न विवक्ष्यत इत्यर्थो ऽन्वयायोग्यत्वादिति भावः । लिङ्गेति । अत एव भूतिरित्यादिसिद्धिः । सप्तम्यर्थस्तु तत्र विवक्षित एवेति लिङ्गसंख्ये इत्येवोक्तम् । भाष्ये (अर्थतन्त्रा इति) । स्वार्थमात्रबोधकविभक्त्यधीना इत्यर्थः । प्राधान्येन । विभक्तिं विशिष्य प्रकृतान्वययोग्यविभक्त्यर्थं नाश्रयन्ति । निर्दिष्टे । बोधिते । पश्चादन्वययोग्यविभक्त्यर्थाकाङ्क्षायां यद्विभक्त्यर्थं अन्वयित्वेनाश्रयितुं लक्ष्यानुसाराद् बुद्धिरुपजायते सा सा विभक्तिरध्याहार्या साधुत्वार्थमुत्पन्नविभक्तेस्तु लुगिति भावः । एतेन प्रत्ययाध्याहारो न क्वापि दृष्ट इत्यपास्तम् । माभैर्मा संविक्था इति पुरोडाशावदानमन्त्रस्य धानासमूहे माभैष्ट मा संविग्ध्वमित्यादौ दर्शनाच्च । तत्तद्विषयकलक्ष्यभेदात्तत्र तत्र सा आश्रयितव्येति तात्पर्यम् । न चानल्विति प्रथमानिर्देशेनालात्मक आदेश इत्यर्थे ल्यपोनलात्मकत्वेन प्रपठ्येत्यादावपीट् स्यात् । उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्य स्थानिवत्त्वाभावात्पदत्वं न स्यादिति चेन्न । अदो जग्धिरिति सूत्रे ल्यब्ग्रहणेनादेशविशेषणत्वाभावज्ञापनादित्यदोषः । स्वातन्त्र्येण । प्राधान्येन । सकलविधिपरिग्रहार्थविधिशब्देन प्रधानन्यायो बाध्यत इति भावः ॥ एवं ह्री-

पदलोपो यथा विज्ञायेत। अलमाश्रयते अलाश्रयः। अलाश्रयो विधिः अल्विधिरिति। यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते। तत्रैव प्रतिषेधः स्यात्। यत्र विशेषणत्वेनाऽलाश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात्। किं प्रयोजनम्। प्रदीव्य प्रसीव्येति। वलादिलक्षण इड् मा भूदिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशो गुरुवद् गुरुपुत्रइति यथा। अन्यः स्थानी अन्य आदेशः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात् स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोति। तत्र को दोषः। आङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात् इष्यते च वधेरपि स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति तस्मात्स्थानिवदनुदेशः। एवमर्थमिदमुच्यते गुरुवद् गुरुपुत्र इति यथा। तद्यथा। गुरुवद् गुरुपुत्रं वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद् गुरुपुत्रे अतिदिश्यते। एवमिहापि स्थानिवत्कार्यमादेशे अतिदिश्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लोकत एतत् सिद्धम्। तद्यथा लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभतेऽसौ तत्कृतानि कार्याणि। तद्यथा। उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्रासनादीनि लभते। यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः। दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति। अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः। अस्तीत्याह। कः। स्वरूपविधिर्नाम। हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात्। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो भवतीति। यदयं युष्मदस्मदोरनादेश-

---

भावाद्धलः। उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिड्विधेः प्रतिषेधासिद्धिः। अलमाश्रयत इति। अर्थप्रदर्शनमेतत्। एवं ह्यलाश्राय इति स्यात्। तस्मादाश्रीयत इत्याश्रयः। एरच्। अलाश्रयो यस्येति अलाश्रयो विधिरल्विधिः। अलाश्रयत्वाद्विधिरेवाल्त्युच्यत इति गतार्थत्वादप्रयोग एव उत्तरपदस्य लोपः। किमर्थमिति। तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभात् स्थानिकार्याण्यादेशाः प्राप्स्यन्तीति भावः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति। स्थानिस्वरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्भिन्नरूपत्वादादेशे न सिद्ध्यतीति भावः। लोकत इति। लोके हि वचनमन्तरेणापि तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो दृष्टः। उपाध्यायस्येति। प्रसङ्गापे-

---

ति। कर्मण्यणा पचाद्यचो बाधादिति भावः॥ शब्दानित्यत्ववारणाय वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय चाह। अप्रयोग एवेति। भाष्ये (यत्रप्राधान्येन) इत्यस्य विधिग्रहणाभावे इत्यादिः। प्रतिषेधो न स्यादित्यस्य तदर्थं विधिग्रहणमिति शेषः। ननु पृथक्त्वमङ्गीकृत्यैव तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभेऽभिहिते स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति हेतुरसङ्गतोत आह। स्थानिस्वरूपेति। स्वरूपमित्यन्तेन तत्स्थानापत्त्या प्राप्ते तत्का-

इत्यादेशे प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदादेशेऽपि स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीति अत आदेशे प्रतिषेधं शास्ति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनल्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । द्यौः पन्थाः स इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । अल्विधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति । यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति कितीति ति कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति । तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन । आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे अल्विधौ प्रतिषेधेऽविशेषणेऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात् * । अल्विधौ प्रतिषेधेऽसत्यपि विशेषणे समाश्रीयमाणे असति तस्मिन् विशेषणे अप्राप्तिर्विधेः ।

क्षेयं षष्ठी नतु शिष्यस्य विशेषणमेतद् व्यभिचाराभावात् । प्रतिषेधं वक्ष्यामीति । नह्यप्रदर्शितविषयः प्रतिषेधः शक्यो विधातुमिति भावः । एवं तावल्लिङ्गेनाभिमतोऽर्थः सिद्ध इति प्रदर्शितम् । इदानीं क्रियमाणेपि सूत्रे ऽनल्विधाविति न कर्तव्यमित्याह । अल्विधौ प्रतिषेध इति । प्रदीव्येतीड् न भवति इड्विधौ वलादेरिति विशेषणमाश्रितम् । तच्च क्त्वो ल्यबिति वस्तुस्थित्या संनिहितमपि वलादित्वं स्थानि-

---

र्यंलाभ इति भावः । व्यभिचाराभावादिति । तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभे दृष्टान्तोसङ्गतः स्यादिति च बोध्यम् । यद्यप्युपनीय सर्ववेदाध्यापकरूपाचार्यशिष्यव्यावृत्तये उपाध्यायस्येति तद्विशेषणमावश्यकम् । वेदैकदेशाध्यापको ह्युपाध्यायस्तथापि तद्व्यावृत्तौ प्रयोजनाभाव इत्यभिप्रायेणेदमिति बोध्यम् । अत्र भाष्ये लोकत एतत्सिद्धमित्युक्त्वा स्वंरूपमिति शास्त्रादादेशे न स्यादिति सूत्रं कार्यमित्युक्तम् । तेन स्वंरूपमिति शास्त्राविषये लोकन्यायेन सिद्धमिति सूचितम् । अनल्विधाविति निषेधोपि शास्त्रीयस्थानिवद्भाव एव । अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण क्वचिल्लोकन्यायाश्रयणेन परिहरणीयः । एवञ्च लोलुव इत्यादावनादिष्टादचः पूर्वत्वं लोकन्यायेन भवत्येवेति केचित् । अप्रदर्शितविषयः । अप्रदर्शितप्रतिषेध्यः । ननु युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र विभक्तिविषये स्वंरूपमित्यस्य लोकन्यायबाधकस्याप्राप्त्या तत्र लोकन्यायेन प्राप्ततद्धर्मलाभप्रयुक्तकार्यनिवारणेन चरितार्थस्य अनादेशग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवाद् हनो वधेत्यादौ दोषवारणायेदं सूत्रमावश्यकमिति चेन्न । स्वादिसूत्रे स्वंरूपमित्यस्य प्रवृत्त्या तत्स्वरूपाणामेव सुप्संज्ञकत्वेन तेषामेव विभक्तिसंज्ञकत्वेन तत्र तत्र तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभ इति लौकिकन्यायाप्रवृत्तेरित्याशयात् । क्रियमाणेपीति । मन्दमत्यनुग्रहायेत्याशयः । नपदान्तेत्यत्र निषेध्यसमर्पणाय चावश्यकं तदिति बोध्यम् । अनल्विधाविति न कर्त्तव्यमित्यस्य विधिपदघटितं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । (असत्यपीति) भाष्ये च्छेदः । अल्विधौ प्रतिषेध इत्यस्य चैतद्विशेषणम् । अप्राधान्येनालाश्रयणेपि निषेधार्थं क्रियमाणे

प्रदीव्य प्रसीव्य । किं कारणम् । तस्यादर्शनात् । वलादेरित्युच्यते न चात्र वलादिं पश्यामः । ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते । अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा स्यादिति । सत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति । किं कारणम् । सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः * । सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति । तद्यथा । ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद् ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रिये ऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते । एवमिहापि यत्सामान्यं प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते । यद्येवमग्रहीत् इट ईटीति सिचो लोपो न प्राप्नोति । अनल्विधाविति पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति ।

न्यविवक्षितत्वादनाश्रितम् । तथा हीडादिरपि क्त्वा भवत्येव क्त्वा केवलो ऽपि आकारान्तोपि स्नात्वीतीकारान्तोपि दत्त्वायेति च यगन्तोपि इष्ट्वीनमिति मान्तोपि तत्र क्त्वामात्रप्रतिबद्धं यत्कार्यं कृत्त्वप्रत्ययत्वाव्ययत्वादि तदादेशे ऽतिदिश्यतां न तु वलादित्वमिति ल्यपो न स्वतो नापि स्थानितो वलादित्वमितीडभावः सिद्ध एवेति भावः । ब्राह्मणवदिति । सामान्यशब्दोपादानेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र हि विशेषस्याशब्दार्थत्वाद्विशेषाश्रयकार्यानतिदेशः । यत्र तु विशेषशब्दोपादानेनातिदेशस्तत्र

विधिग्रहणेऽसत्यपीत्यर्थः । वार्त्तिके विशेषणे इति च्छेदः । लक्ष्ये विशेषणाभावे इति तदर्थस्तदाह । विशेषणेनमाश्रीयमाणइति । विधाविति शेषः ॥ असतीत्यादेः प्रयोग इति शेषः । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति हेतुं व्याचक्षाणो वलादित्वस्य विशेषत्वं दर्शयति । तच्चेति । अविवक्षितत्वादिति । विवक्षाकारणयत्नविशेषविषयीकृतत्वाभावादित्यर्थः । उपात्तरूपव्याप्यरूपविवक्षा हि यत्ने सत्येव भवति । अत एव सनिमीत्यत्र सः सीत्यतः सीत्यनुवर्त्तितम् । न च तथा कश्चिद्यत्नः प्रकृते । एवञ्च वलादेरादेशो वलादिवदित्येवं वाक्यकल्पनाच्च नेति भावः । तत्र वलादित्वस्य क्त्वाव्याप्यत्वं दर्शयितुमाह । तथाहीति । आकारान्तोपीत्यादि दृष्टान्तार्थम् । यत्कार्यमिति । यो धर्म इत्यर्थः । क्त्वावत् ल्यबित्येव वाक्यकल्पनेति भावः । सामान्यातिदेशे इत्यादिवार्त्तिकखण्डमवतारयति । ननुचेति भाष्ये । एवमर्थशब्दं व्याचष्टे (अन्यस्येति) ॥ अशब्दार्थत्वादिति । यद्यपि क्त्वावदित्युक्ते ऽशब्दार्थप्रत्ययत्वादेरप्यतिदेशो भवति तथापि व्याप्येन व्यापकानुमानात्तदुपस्थितिवद्व्याप्योपस्थितौ मानाभाव इति भावः । यत्त्विति । गोतो णिदित्यादौ । अथ सिद्धान्ती विशेषानतिदेशे दूषणं वदन् तज्ज्ञापनार्थमेवानल्विधावित्यावश्यकमित्याह । भाष्ये (यद्येवमिति) । यदि विशेषानतिदेश इत्यर्थः । दीर्घकृतेड-

प्रदीव्य प्रसीव्येति । विशिष्टं ह्येषो ऽल्माश्रयते वलं नाम । इह च प्रतिषेधो न भविष्यति अग्रहीदिति । विशिष्टं ह्येषो ऽनल्माश्रयते इटं नाम । यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेषश्च । सत्याश्रये विधिरिष्टः ॥ । सति

विशेषातिदेशो भवत्येव । अग्रहीदिति । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ इति दीर्घे कृतइतिभावः । दीर्घविधौ ह्यचःपरिमाषोपस्थानादच एव स्थानित्वम् । इट् त्वजन्तराणां व्यावर्तक इतीट्कार्यं विशेषकार्यत्वान्न प्राप्नोति । तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति । देवित्वेत्यादावकितो ऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य संभवात् कित्त्वस्यापि वलादित्ववन्न स्यादतिदेशः । तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थमनल्विधाविति कर्तव्यमिति भावः । अनुबन्धकार्येषु चानल्विधाविति प्रतिषेधो न प्रवर्तते स्थानिन्यनुबन्धस्यासन्निधानादसन्त एवानुबन्धाः कार्यस्य विशेषका इति सिद्धान्तव्यवस्थापनात् । विशिष्टं ह्येषो ऽनल्मिति । इट ईटीति सलोपे समुदायरूपेणाश्रयणाद् ग्रहो ऽलिटि दीर्घ इत्यत्रापि इट एव स्थानित्वं नाचः । अनियमप्रसङ्गान्नियमफलाया अच्परिभाषाया अनुपस्था-

---

ति । दीर्घदृष्ट्या सिज्लोपस्यासिद्धत्वादिति भावः । ननु दीर्घस्येट इति समुदायस्थानिकत्वेन तद्वृत्तीट्त्वाश्रयो लोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादेव स्थानी चादेशविधावुपात्त एवेत्यत आह । दीर्घेति । नन्वच एव स्थानित्वे ग्रहणमित्यादावपि दीर्घः स्यादत आह । इट्त्विति ॥ भाष्ये (लोपोनप्राप्नोतीत्यस्य) तस्मादनल्विधाविति वक्तव्यमिति शेषः । विशेषानतिदेशे दूषणान्तरमाह । तथेति । अकितोपीति । न क्त्वासेडिति कित्त्वनिषेधादिति भावः ॥ तस्मादिति । न च क इष्टो, द्युभ्यामित्यादिव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे आर्धधातुकस्येडित्यादौ निषेधप्रवृत्तये क्रियमाणं विधिग्रहणं प्रकृतार्थज्ञापकम् । विशेषानतिदेशे तेषामसङ्ग्रहेण तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । वार्तिकेपि विधिपदघटिते प्रतिषेधे सत्यपीत्यर्थः । ज्ञापिते विशेषातिदेशेऽनल्विधावित्यस्य चारितार्थ्यं दर्शयति । भाष्ये (इहापिप्रतिषेधेत्यादि) । ननु कित्त्वस्याल्विधित्वेन क्ङिति चेति निषेधे स्थानिवत्त्वाभावात्प्रतिदीव्येत्यादौ गुणः स्यादत आह । अनुबन्धेति । स्थानिनीति । स्थान्यलाश्रये विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः । नत्वपीति लिङ्गमप्यत्र बोध्यम् । नन्वेवमप्यग्रहीदिति दीर्घस्थानिभूताजरूपेकाराश्रय एव सिज्लोपोनुबन्धस्तु उपदेश एव लुप्त इति तत्रापि स्थानिवत्वनिषेधः स्यादतो भाष्ये (विशिष्टं ह्येषइति) । एवञ्च दीर्घ इड्वदित्येवातिदेशकल्पना । स्थानितावच्छेदकञ्च शास्त्रोपात्तरूपमेव तच्च नाल्रूपमिति इट इत्यादि न स्थान्यल्वृत्तिधर्मा-

च वलादित्वे इटा भवितव्यम् । अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदित । कि-मतो यत्सति भवितव्यम् । प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति । किं कारणम् । अल्विधि-त्वात् । अल्विधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेण भावः ※ । न वा एष दोषः । किं कारणम् । आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात् । अस्त्वत्राऽऽनुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः । स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति । नैतद्वि-वदामहे वलादिर्न वलादिरिति । किं तर्हि स्थानिवद्भावात् सार्वधातुक-त्वमेषितव्यम् । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं पुनरादेशिन्य-

---

नात् । सत्याश्रय इति । आश्रीयतइत्याश्रयः यथा वलादित्वमिड्विधौ । तत्रेडागम-स्याल्विधित्वादनल्विधौ च स्थानिवद्भावविधानादरुदितामिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति । न वेति । अतिदेश एवानुदेशः स प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकम् । तत्र स्वा-

---

श्रयम् । एवञ्च यत्र शास्त्रे विशेष्यतया विशेषणतया वा आदेशस्थानिभूतो योऽल् तत्स्थानिसंबन्धी वा योऽल् तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणन्तादृशे विधौ हि निषेधः । अत्र च शब्दतो विशिष्टमनलमाश्रयते । वलादेरित्यत्र च शब्दतो विशिष्टमलमिति भावः । सिद्धान्तव्यवस्थापनादिति । इदं निरनुबन्धकानु-वादेन विहितादेशविषयम् । क्रोष्टुवित्यादौ सानुबन्धकानुवादेनादेशविधौ तु यथाऽनुबन्धकार्यस्याल्विधित्वाभावस्तथाऽनेकाल्शिदित्यत्र निरूपितम् । अत्रा-पीट एव स्थानित्वमिति । अन्यथा स्थान्यल्वृत्तीट्त्वाश्रयस्य लोपस्याल्विधित्वात्तत्र तत्स्थानिवत्त्वानापत्तिर्विशेषातिदेशेपीति भावः । एवञ्च तदुदाहरणे विशेषानति-देशेपि न दोषः । एतदेवाभिप्रेत्य स्वयं प्रदीव्येति गुणापत्तिर्विशेषानतिदेशे दूषण-मुक्तम् । वस्तुतो भाष्योक्तदोषोपि दृढ एव । तथा हि अनल्विधावित्यस्याभावे प्रायो गिकस्थानिनमादायैव वाक्योपप्लवः स्यात् । तद्धि निवर्त्यैवादेशबुद्धेर्जायमानत्वे-न तस्यैव मुख्यस्थानित्वात् । यद्येवमित्यस्य विशेषानतिदेशमाश्रित्य विधिग्रहणा-करणे इत्यर्थः । एवञ्च दीर्घस्थान्यल्परस्य कार्यं लोप इति स्थानिवद्भावेन तदप्रा-प्तिरिति पूर्वपक्षः । विधावित्युक्तौ तु न दोषः । शास्त्रस्योपस्थित्या शास्त्रोपात्तस्था-न्यादेशभावस्य निमित्तस्य च ग्रहणमिति न दीर्घोऽल्विधिरित्युत्तरम् । तदेतदेषो ऽनल्मित्यनेन दीर्घादिविधिरित्यर्थकेन ध्वनितमिति बोध्यम् । अत एव भोभगो-अघो इति सूत्रे भाष्ये रेफस्थानिकविसर्गस्य स्थान्यल्वृत्तिधर्मरुत्वाश्रयं कार्यं नाल्-विधित्वादित्युक्तम् ॥ भाष्ये (यदितर्हि सामान्यमिति) । अनल्विधाविति ज्ञापका-त्तज्ज्ञापनार्थं वानल्विधाविति यदि क्रियत इत्यर्थः । आश्रयशब्दस्य भावसाधनत्वे वलादित्व इति तद्विवरणमसङ्गतं स्यादत आह । आश्रीयतइति । स्थानिकार्यमि-ति ॥ सार्वधातुकत्वाभावादिति भावः ॥ भाष्ये [प्रतिषेधस्त्विति] । आदेशः स्था-निवद् अलाश्रये विधौ तु नेति सूत्रार्थ इति भावः । समाधत्ते । नवेति । सप्रयोजनं

स्याश्रीयमाणे प्रतिषेधो भवत्याहोस्विदविशेषेण आदेशे चादेशिनि च। कश्चात्र विशेषः। आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेधः *। आदेशिन्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वम्। तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति। वधक इत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं चादुपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति। पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण आदेशे आदेशिनि च। आदेश्यादेश इति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानम् *। आदेश्यादेशइति चेत्सुप् तिङ् कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। सुप्। वृक्षाय प्लक्षाय। स्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञा स्वाश्रयं च यञादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति। सुप्। तिङ्। अरुदिताम्। अरुदितम्। अरुदित। स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा स्वाश्रयं च वलादि-

---

श्रयं वलादित्वमाश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमितीड् विधास्यते। तत्रानाल्विधाविति। इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते इट् चाल्विधिरिति अनल्विधाविति प्रतिषेधात् सार्वधातुकत्वस्यापीडर्थत्वादिड् न प्राप्नोतीति। इदानीं यथात्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह। किं पुनरिति। आदेशोस्यास्तीत्यादेशी स्थानी। किं स्थान्यलाश्रये कार्ये स्थानिवत्त्वनिषेधो ऽथाल्मात्राश्रय इति विचारः। किं प्रत्यासत्तिराश्रीयते ऽथ वा व्याप्तिरिति भावः। वधक इति। हन्तेर्ण्वुलि बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यमन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वधादेशः। स च हलन्त इति दोषोपन्यासः। अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् वृद्ध्यभावः। सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेष्विति। आदिष्ट एवातिदिष्टो विवक्षितः। उपलक्षणं चैतत्। तद्धितादेशेष्वपि न प्राप्नोति लैगवायन इति। अत्र हि स्वाश्रयमजादित्वं स्थानिवद्भावात्त-

---

प्रयोजको यस्य वलादित्वस्येत्यर्थः। करणे ल्युट्। पदसंस्कारपक्षाश्रयेण तु अतिदेशः प्रयोजनमिति प्रयुक्तम्। शङ्कितोऽऽह (नैतद्विवदामहइति) ॥ ननु सार्वधातुकत्वस्याल्धर्मत्वाभावात् कथं प्रतिषेधप्राप्तिरत आह। इडागमेति। उक्तदोषमपरिहृत्य विचारान्तरारम्भोनुपपन्न इत्यत आह। इदानीमिति। प्रतिपादयितुमिति। वादिमुखेनैव प्रतिपादयितुमित्यर्थः। आदेशस्येति। आदेशिनीत्यलीत्यनेन व्यधिकरणं स्थानिसम्बन्ध्यलाश्रय इत्यर्थः। सम्बन्धिन एवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। अत एव स्थानित्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वमिति बोध्यम्। सन्देहबीजं दर्शयति। किमिति। स्थानिवद्भावादिति ॥ अचः परस्मिन्नित्यनेन। एवञ्चोपधात्वाभावो ञ्णित्परत्वाभावश्चेति भावः। अति-

स्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । तिङ् । कृदतिदिष्टम् । भवनं सुवनं धुवनम् । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा स्वाश्रयं चाजादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं पुनरत्र ज्यायः । आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः । कुत एतत् । यथा ह्ययं विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशेऽतिदिशति गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा । तद्यथा । गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंग्रहणाच्चेति । यदि च गुरुपुत्रोऽपि गुरुर्भवति तदपि कर्तव्यं भवति । अस्तु तर्ह्यादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः । ननु चोक्तमादेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेध इति । नैष दोषः । करोतौ तपरनिर्देशात् सिद्धम् । पिबिरदन्तः । वधक इति नायं ण्वुल् । अन्योऽयमकशब्दः कृदौणादिकः । रुचक इति यथा । एकदेशविकृतस्यो-

---

द्धितत्वम् । किं पुनरिति । न्यायापेक्षः प्रकर्षः । कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः । आदेशिनीति । प्रत्यासत्त्येति भावः । यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते तत्र स्यादतिदेशाकाङ्क्षा । तच्छेषश्च प्रतिषेधस्तद्द्वारक एवाल्कार्ये युक्तः । अरुदितामित्यत्र त्वादेशस्य स्वतो वलादित्वान्न तत्रातिदेशाकाङ्क्षा । सार्वधातुकत्वं तस्य स्वतो नास्तीति तदेवातिदेशेन प्राप्यते । यथा गुरुपुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते तथा वलादित्वं प्रत्यादेशस्य नास्त्यतिदेशापेक्षेत्येतावता दृष्टान्तः । सार्वधातुकत्वं प्रत्ययत्वे-चातिदेशापेक्षा । करोताविति । अकारस्य ह्युकारो मात्रिक एव न्याय्य इति शास्त्रान्तरेणापि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । अन्योऽयमिति । हनो वध चेति क्वुन्प्रत्ययः । एकदेशविकृतस्येति । एकदेशेन विकृत इति तृतीयासमासः । त-

---

देशोऽतिदिष्टश्चेष्टं चेदर्थासङ्गतिरत आह । आदिष्टएवेति । सुवादीनामादेशेष्वित्यर्थः ॥ तेषु दीर्घत्वे इटि उवङि च स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । तद्धितत्वमिति । भस्य तद्धिते ओर्गुणविधानादिति भावः । ननु पक्षद्वयेऽपि दोषोक्तेः कस्यापि प्रशस्तत्वाभावाद् आतिशयिकोऽनुपपन्न इत्यत आह । न्यायेति । युक्तरोत्यर्थः । का युक्तिः प्रकृष्टेत्यत्र प्रश्नतात्पर्यमिति भावः । प्रत्यासत्त्येति । अत एव कष्टायेत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । एवञ्च प्रत्यासत्त्याश्रयणमेव न्याय्यमिति भावः । भाष्ये (विशिष्टं स्थानिकार्यमिति) । स्वरूपेणालभ्यमानमित्यर्थस्तदाह । यत्कार्यमिति । तच्छेषो ऽतिदेशशेषः । तद्द्वारके । अतिदेशद्वारके । यथेति । एवञ्च यथा तत्रातिदेशप्राप्तोच्छिष्टभोजनस्यैव वर्जनं न तु स्वाश्रयगुरुत्वप्राप्तस्यैवमत्रांशे ऽतिदेशप्राप्याल्विधेरेव वर्जनमिति भावः । भाव्यमानस्य सवर्णग्राहकत्वस्योकारेऽपि तपरत्वं व्यर्थमित्याह । अकारस्येति । आन्तरतमत्वादिति

पसंख्यानम् * । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम्।
पचतु पचन्तु इति । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । एकदेशविकृत-
स्यानन्यत्वात्सिद्धम् * । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं
भविष्यति । तद्यथा । श्वा कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति नाश्वो न गर्दभ
इति । अनित्यविज्ञानं तु * । अनित्यविज्ञानं तु भवति। नित्याः शब्दाः ।
नित्येषु च नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजन-
विकारिभिः । तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते। तस्मा-

---

द्यथेति । छिन्नेपि पुच्छे शिष्टावयवसन्निवेशः श्वत्वजातेरभिव्यञ्जकः । एवं पचत्वि-
त्यत्रेकारस्य विकारेपि तकारस्तिङ्त्वस्य व्यञ्जकः । तथा चेकारलोपेप्यपचदिति त-
कारमात्रस्य तिङ्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चास्ति । नाश्व इति । अवयवापगमेपि न तस्य
जात्यन्तरेण योगः किं तर्हि श्वत्वेनैव व्यवहारः । अनित्यविज्ञानमिति । अवस्थिते
तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्यत्वं शुन इव प्राप्नोतीति भावः । उपसंख्याने तु
क्रियमाणे नास्त्यनित्यत्वम् । एरुरिति स्थान्यादेशाभ्यां तिशब्दतुशब्दयोरनुमीयमान-
त्वात्तेः प्रसङ्गे तोर्विधानात् । तत्रादेशग्रहणादुपसंख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य

भावः। ऋकारस्थानिकावयवविकारोऽयमिति लक्षणभेदान्नोदवोढामितिवल्लक्ष्येलक्ष-
णस्येति न्यायेनात्र निर्वाह इत्याहुः । कुनीगादिकः। बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य पूर्व-
निपातः स्यादत आह। तृतीयेति । आनुमानिकेपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिर्वक्तव्येत्येत-
द्वार्त्तिकतात्पर्यम्। लोकन्यायाश्रयेणैतत्प्रत्याचष्टे। (अनन्यत्वात्सिद्धमिति) भाष्ये।
नन्ववयवविगमे जात्यभिव्यञ्जकाभावात्कथं श्वेति व्यवहारोऽत आह। छिन्नेऽपी-
ति। तथाचेति। लोपस्य विकारत्वाभावेनैकदेशविकृतोपसंख्यानेपि तत्रोक्तरीतिरे-
वावश्यकीति भावः। यथेत्यादि दृष्टान्तार्थम्। अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञा-
नाद्बोधो न स्यादेतदर्थञ्च तन्न्यायाङ्गीकार आवश्यक इति भावः। अवस्थित इति।
न च इप्रसङ्गे उरिति वाच्यमिति नानित्यत्वम्। अनर्थकत्वेनार्थबोधाय प्रसङ्गस्य व-
क्तुमशक्यत्वात्। अवयवत्वेन प्रसङ्गे त्ववयवान्तरप्रादुर्भावपूर्वावयवापगमाभ्यामनित्यत्वं
स्यादित्यर्थः। स एवायमिति प्रत्यभिज्ञया भाष्ये नित्यत्वमुपलक्षितम्। अत एव वि-
कृत इत्यनेन विरोधः। अनित्यत्वाभावे हेतुस्तेः प्रसङ्गे इत्यादि। अस्य ह्यर्थवत्त्वात्तेः
प्रसङ्गे इत्युक्तिर्नासमञ्जसेत्यर्थः। तदुपपादकम्। एरुरित्यादि। एवञ्च कार्यशब्द-
वादे न्यायेन सिद्धं नित्यशब्दवादे तु नेति वचनारम्भवादितात्पर्यम्। वस्तुतो
वचनारम्भेपि विकृतत्वबुद्धिमात्रेण तत्सङ्गतिरित्यवश्यं वाच्यमन्यथाविकृत-
स्येत्यसङ्गतं स्यात् तदा तयैव रीत्या लोकन्यायप्रवृत्तिरपि सूपपादेति । अनि-
त्यविज्ञानं त्वित्याद्येकदेश्युक्तिः। कात्यायनीयाङ्गाराहाजीयपाठे हेत्वभिधानं बहु-

ष्पुपसंख्यानं कर्तव्यम् । भारद्वाजीयाः पठन्ति । एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु पचन्तु । तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । अनादेशत्वादादेशः स्थानिवदित्युच्यते । न चेमे आदेशाः । रूपान्यत्वाच्च । अन्यत्खल्वपि रूपं पचतीति अन्यत्पचत्विति । इमे ऽप्यादेशाः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः । इमे चाप्यादिश्यन्ते । आदेशः स्थानिवदिति चेन्नानाश्रितत्वात् आदेशः स्थानिवदिति चेत् तन्न । किं कारणम् । अनाश्रितत्वात् । योत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः । नैतन्मन्तव्यं समुदाये आश्रीयमाणे ऽवयवो नाश्रीयते इति । अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः । तद्यथा । वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति । आश्रय इति चेदल्विधिप्रसङ्गः । आश्रय इति

स्थानिवद्भावः सिद्धः । नचेमे इति । तुशब्दादयः । एरुरित्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात् । रूपान्यत्वाच्चेति । यद्ययमवयवादेशो रूपं न भिन्द्यात्स्यादेव प्रत्यभिज्ञानात्तिङ्त्वम् । यतस्तु भेदको रूपस्य तस्मान्नास्ति तिङ्त्वमिति भावः । योत्रादेश इति । इकारस्य उकारो नासावाश्रीयते । पदसंज्ञायाम् । सा हि तिशब्दनिबन्धना नावयवनिबन्धना । यश्चेति । तुशब्दः साक्षादविधानान्नादेशः पदसंज्ञानिमित्तभावेन चाश्रीयत इत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह । नैतदिति । तिप् तस् झि इति तिप्सन्निवेशे इकारतरकारावपि सन्निविष्टाविति तीकारस्य तिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्य तिङ्त्वामिति सिद्धा पदसंज्ञा । अल्विधिप्रसङ्ग

वचनञ्च विशेषः । एरुरित्यचेति । प्रत्यक्षादेशत्वञ्चेह निषेध्यमिति भावः । लोकन्यायेनसिद्धिखण्डनाय रूपान्यत्वाच्चेति । तद्व्याचष्टे । यदीति । इदमो म इत्यादिवदिति भावः । अर्थस्यान्यथाभावेन जात्यभिव्यञ्जकाभाव इति तात्पर्यम् । एकदेशविकृतेष्विति बहुवचनेन लोपस्यापि सङ्ग्रहादपचदित्यादावपि स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् । भाष्ये वचनं खण्डयति (इमेपीति) । आनुमानिकादेशस्याप्यादेशपदसामर्थ्येन ग्रहणादिति भावः । इममाशयमजानानः पृच्छति । कथमिति । उक्तेनैवाभिप्रायेणाह । आदिश्यन्त इति । इमे चेति । तुशब्दादयः । आदेशपदसामर्थ्यमजानान आह । आदेश इत्यादि । प्रत्यक्षादेशस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्यभिमानः । तदाह । योत्रेति । ननु तामादेः पदसंज्ञायामनाश्रयणेपि यथास्थानिवत्त्वात्पदत्वमेवमुकारस्यापीत्यत आह । सा हीति । तेन नायमादेश इति भावः । तिङ्त्वं समुदायपर्याप्तमिति तात्पर्यम् । स्थानिवत्त्वद्वारापि नायमुकारः पदत्वहेतुतयाश्रीयत इति भाष्यार्थः । आश्रीयत इत्यर्थ इति । आश्रयितुमिष्यत इत्यर्थः । तत्रोत्तरमाहेति । एकदेशीति शेषः । भाष्ये (समुदाये इत्यादि) । सुप्तिङन्तमित्यादौ ति इति समुदाये निमित्तत्वेनाश्रितेऽवयवातिरि-

चेदल्विधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं सति कश्चिदनल्विधिः स्यादुच्यते चेदमनल्विधाविति । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो ऽल्विधिरिति । कश्च साधीयः । यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते यत्र हि नान्तरीयको ऽलाश्रीयते नासावल्विधिरिति । अथ चोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम् । आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति । अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात् * । स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । किं कारणम् । नित्यत्वात् । स्थानी हि नाम भूत्वा यो न भवति । आदेशो हि नाम यो ऽभूत्वा भवति । एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । यत्सतो नाम विनाशः स्यात् असतो वा प्रादुर्भाव इति । सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूतपूर्वेपि स्थानशब्दप्रयोगात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । यथा लौकिकवैदिकेषु कृतान्तेषु अभूतपूर्वेपि स्थानशब्दप्रयोगो वर्तते । लोके तावदुपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते नच तत्र उपाध्यायो भूतपूर्वो भवति । वेदेपि । सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते । न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति । कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम् * । अथ वा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत् । किमिदं कार्यविपरिणामादिति । कार्या बुद्धिः सा विपरि-

---

इति । इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः । यत्र प्राधान्येनेति । यत्र साक्षादल् निर्दिष्टः तत्र प्रतिषेधो नानुमीयमाने सम्भवमात्रेणालीत्यर्थः । प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम् । आदेशमात्रमिति । आनुमानिकमपीत्यर्थः । अनुपपन्नमिति । एकदेशविकारेपि यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वम् । यत्रान्वयोपि कस्य चिन्नास्तीत्यर्थः । सोमस्येति । सोमस्तृणविशेषः । तदसन्निधौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयन्ते । कार्या बुद्धिरिति । अन्यस्यात्र विपरिणामासम्भवा-

---

त्तसमुदायाभावात् तकारेकारान्तं पदमित्यर्थः । एवञ्चेकारस्योकारादेशे स्थानिवद्भावेनेकारबुद्धौ निमित्तभूतसमुदायसत्त्वात्पदत्वं सिद्धमिति भावः । तिङ्त्वात् । तदवच्छिन्नावयवत्वात्॥ तिङ्त्वम् । तदवच्छिन्नावयवेकारत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते हि पचतीत्यादौ तान्तस्यापि पदत्वापत्तौ जश्त्वापत्तिरिति बोध्यम् । ननु प्राधान्येनेत्युक्तौ प्रदीव्येति न सिध्येदत आह । यत्रेति । प्रत्यक्षेति । अनान्तरीयकेत्यर्थः । इदानीं सिद्धान्ती एकदेश्युक्तमनुमन्यमान इव पक्षान्तरत्वेन स्वाशयं प्रकाशयति । भाष्ये [ऽथवेति] । सर्वविकार इति । अस्तेर्भूरित्यादौ । [यो भूत्वेत्यादि] भाष्यस्य प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वमिति तात्पर्यम् । स्थानशब्दः प्रसङ्गवाचीत्युत्तरम् । तदसंनिधाविति । नित्यस्यावश्यक-

णस्यते । ननु च कार्याविपरिणामादिति भवितव्यम् । सन्ति चैव ह्योत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि । अपि च बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम् । कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः । कार्यविपरिणामादिति । परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं, कथं चेदं परिहारान्तरं स्यात् यदि भूतपूर्वे स्थानशब्दो वर्तते । भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्तते । कथम् । बुद्ध्या । तद्यथा । कश्चित्कं चिदुपदिशति । प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति । तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता । ततः पश्चादाह । ये क्षीरिणोवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति । स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रोधांश्चाधीयमानान्नित्या एव च स्वस्मिन्विषये आम्रा नित्याश्च न्यग्रोधाः। बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । एवमिहाप्यस्तिरस्मायविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता

त्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु कार्यशब्दो बुद्धिपर्यायः । सन्तीति । ङ्यापोरित्यत्र बहुलग्रहणात् । भूतपूर्वे चापीति । न च नित्यत्वाविरोधः । बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते न तु तद्वशादर्थानां तथावस्थानम् । प्राचीनमिति । प्राचि देशे प्राक् । ततो विभाषाचेरदिक् स्त्रियामिति स्वार्थे खः । तत्र सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता । आम्रबुद्ध्या इति । तस्या अनन्तरमि-

---

तव्यत्वादारब्धस्य चावश्यसमापनीयत्वादिति भावः । संज्ञाछन्दस्त्वयोरभावादाह । बहुलेति । भूतपूर्वे स्थानशब्दप्रयोगमभ्युपेत्येदं परिहारान्तरम् । अन्यथाऽनर्थक्यप्रसङ्गात् । नच तत्र स्थानशब्दो दृश्यते सोमस्थाने इत्यादावभूत पूर्वे एव प्रयोगदर्शनादिति यदि भूतपूर्वेत्यादिभाष्यतात्पर्यम् । न चेति । भूतपूर्वे हि स्थानशब्दो निवृत्तिवचनः स्यादिति भावः । तत्पक्षे नित्यत्वं कथमिति पृच्छति । भाष्ये (कथमिति) । उत्तरमाह । (बुद्ध्येति) । प्रतिपत्तृवशादिति । प्रतिपत्तृशब्देन तदीयाप्रतिपत्तिर्लक्ष्यते तद्वशात् । प्रतिपत्तॄणां तथा ज्ञानव्यवहाराभ्यां बुद्धिधर्मारोपस्तत्रानुमीयते स्वतस्तद्दत्त्वस्य तत्र बाधादिति भावः । क्वचित्तु प्रतिपत्तिवशादिति पाठः । तदाह । नत्विति । आरोपितभूत पूर्वत्वव्यवहाराव नित्यत्वहानिरिति भावः । ननु प्राचीनमित्यस्यात्राधिकरणप्रतिपादकत्वात् सप्तमी स्यादत आह । प्राचीति । सप्तम्यन्तादुत्पन्नास्तातेरस्त्रे लुगिति लुक् । भाष्ये । (तस्य सर्वत्रेति) । प्राग्देशवृत्तित्वावच्छिन्ने इत्यर्थः । स तत्र न्यग्रोधेषु । नन्वाम्रबुद्ध्या इति न तृतीया अर्थासङ्गतेः। नापि षष्ठी संबन्धिनोनुपस्थितेरत आह । तस्या अनन्तरमिति । अनन्तरपदाध्याहारेण षष्ठीति भावः । केचित्तु आम्रबुद्ध्या इत्यस्य तां विहायेत्यर्थ इत्याहुः । भाष्ये (अपकृष्यमाणानिति)।

सोऽस्तेर्भूरित्यनेनास्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यतिबुद्ध्या अस्तिं चापकृष्यमाणं भवतिं चोपादीयमानं, नित्य एव च स्वस्मिन्विषये ऽस्तिर्नित्यो भवतिश्च । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते । अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवत्त्वात् * । अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति । कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इति । केऽपि अणि कृते प्राप्नोति । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । विषयेण तु नानालिङ्गकरणात् सिद्धमिति । अथ वा सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठी-

---

त्यर्थः । अपवादप्रसङ्गस्त्विति । बुद्धिविपरिणाममात्रं यदि स्थान्यादेशभाव इति भावः । कर्मण्यणिति । अणिति सर्वत्राणो बुद्धिः प्रसक्ता आतोऽनुपसर्गे क इति कबुद्ध्या निवर्त्यत इति केऽप्यण्कृतप्रसङ्गः । विषयेण त्विति । तुशब्दः पुनरर्थे, यदयं गापोष्टगिति कापवादस्य टकः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयति नोत्सर्गकृतमपवादे भवतीति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । न चाऽपवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते नाभि नभं चेत्यादौ

तत्र यथाबुद्धेरेवापकर्ष उपधानञ्चाम्रेषु न्यग्रोधेषु चारोप्यते तथात्रापि बुद्धिगतोत्पादविनाशयोः स्थान्यादेशभावस्य च शब्देष्वारोप इति भावः । आधानमुत्पत्तिः । ननु उत्सर्गापवादयोः स्थान्यादेशभावात् कथं स्थानिवत्त्वमत आह । बुद्धीति । अण्कृतेति । ङीप इत्यर्थः । भाष्ये उक्तंवेति वार्त्तिकस्थमुक्तमित्यंशं व्याचष्टे (विषयेणत्वित्यादि) । अइउण्सूत्रे एकोकार इति पक्षेऽनुबन्धसङ्करः प्राप्नोति केप्यणकृतं प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्युक्तम् । विषयेणकादौ भिन्नलिङ्गकरणात् । इह मुण्डो भव इह जटी भवेति लोकव्यवहारे यथा यद्गुणको यत्रोच्यते तत्र तद्गुण एव भवति । तथा यल्लिङ्गी यत्रोच्यते तत्र तल्लिङ्गकार्यमेव नान्यानुबन्धकार्यमिति तदर्थस्योक्तः । एवञ्च सामान्यापेक्षत्वान्नियमस्य स्थानिवत्त्वप्रयुक्तस्यापि व्यावृत्तिरिति भावः । वार्त्तिकेऽधिकरणस्यैव करणत्वविवक्षया तृतीया । कैयटोक्तव्याख्याने तु अथवा यदयं शनादीनिति वक्ष्यमाणपक्षे एतत्पक्षादर्हे लक्षणं दुर्लभम् । शब्दमर्यादया वार्त्तिकात्तदर्थालाभश्च तुशब्दस्य पुनरर्थत्वेऽपि नानापदानन्वयस्तदवस्थस्य । किं च कैयटोक्तार्थकं विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धमिति भाष्ये तत्र पठितं न त्वेवमिति दिक् । तत्रत्यं वेत्यंशं व्याचष्टे । अथवा सिद्धंत्विति । अनुवर्त्तमानं षष्ठीतिपदं षष्ठीनिर्दिष्टलाक्षणिकं षष्ठ्या विपरिणस्यत इत्याशयेनाह । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । नन्वेवं नाभिनभमित्यादौ षष्ठीनिर्देशाभावात्स्थानिवत्त्वाभावेन यत्प्रत्ययसंनियुक्तनभस्य भत्वाङ्गत्वयोरभावाद्यस्येति लोपो न स्यादत आह । नाभीति । विधानात् । करणात् । यत्र तर्हि स्थान्यनुमानं तत्र कथमत आह । विश्रवणेति । प्रत्ययविषयम् । शिवाद्यण्विषयम् ।

निर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टग्रहणं कर्त-
व्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । षष्ठी स्थानेयोगेति ।
अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाऽपवादे उत्सर्गकृतं भवतीति । यदयं श्य-
न्नादीन् कांश्चिच्छितः करोति श्यन् श्नम् श्ना शः श्नुरिति । तस्य दोष-
स्तयादेशउभयप्रतिषेधः ॥ । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । तयादेशउभयप्र-
तिषेधो वक्तव्यः । उभये देवमनुष्याः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणाद् जसि विभाषा
प्राप्नोति । नैष दोषः । अयच् प्रत्ययान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरम् उभयीति
ईकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । मात्रच इत्येवं भविष्यति । कथम् ।
मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व सन्निवि-
ष्टानां प्रत्याहारः । मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात् । यदि प्रत्याहा-

---

षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी । विश्रवणरवणेति तु शब्दान्तरं प्रत्य-
यविषये विज्ञेयम् । यथोक्तं, बालवापो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वेति । विश्रवःश-
ब्दात्त्वनभिधानात प्रत्ययाभावः । यदयमिति । नच पित्त्वनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं शि-
त्त्वम् । श्यनो नित्त्वात् ज्ञापकात् पित्त्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात् । नह्यत्र पित्त्वस्य नि-
त्त्वस्य वा विशेषो ऽस्तीति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । ताच्छीलयादौ विषये चानाशि
श्यनो नित्त्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं स्यात् । तस्मादिष्टसिद्धये सामान्येन ज्ञापकं शित्त्व-
माश्रीयते अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति । कति तिष्ठन्तीति । परिहारान्तरसद्भा-

---

वालवेति । वैदूर्यस्य विदुरान्न प्रभवः किं तु वालवापादिति विदूराद् ञ्य इत्य-
स्यासंगतौ इदं वार्त्तिकम् । वालवापोविदूरमापद्यते ऽथास्मात्प्रत्ययः। यद्वा वालवा-
पार्थवाचको विदूरो ऽन्य एव ञ्यप्रत्ययविषय इति तदर्थः । ननु विश्रवणादेरना-
देशत्वे विश्रवः शब्दादपि प्रत्ययः स्यादत आह । विश्रवइति । विशेषोस्तीति ।
नित्वं हि प्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधेनाद्युदात्तत्वाय । स्थानिवत्त्वात्पित्वेनानुदात्तत्वे तु
लसार्वधातुकस्य। प्यदुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति भावः ।
आद्युदात्तार्थमिति । इष्टमपि चित्त्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वं बाधित्वेत्यर्थः । अन्यत्र वि-
करणेभ्य इत्यपि नित्वसामर्थ्याद्बाध्यत इति भावः । किं च वाहतु इत्यस्यानेकाचो
दिवादौ सत्त्वेन तत्रापि नित्त्वपित्त्वयोर्विशेषः । कैयटस्वरसस्तु तस्य धातोर्दिवा-
दावभाव एवेति बोध्यम् । इष्टसिद्धये इति । वैयर्थ्यान्नियमत्वं वा ज्ञापकत्वं वेत्यत्र
विनिगमकाभावान्नित्वसामर्थ्यादन्यत्र विकरणेभ्य इत्युपदेशबाधकल्पनापेक्षया
स्थानिवदित्यतिदेशबाधकल्पनस्यैवौचित्याच्चेति भावः। सामान्येनेति। न विकरण-

रग्रहणं, कति तिष्ठन्ति । अत्रापि प्राप्नोति । अत इति वर्त्तते । एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति । सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम् । जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे स्थानिवद्भाव-प्रतिषेधः * । जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । नैष दोषः। उक्तमेतत् । अर्थातिदेशात्सिद्धमिति । ङ्याब्ग्रहणे ऽदीर्घः * । ङ्याब्ग्र-हणे ऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । निष्कौ-शाम्बिः । अतिखट्वः । ङ्याब्ग्रहणेन ग्रहणात्सुलोपो मा भूदिति । ननु

षान्नषट्स्वस्रादिभ्य इति प्रतिषेधो ऽत्र नोक्तः । तैलमात्रेति । चकारस्य प्रत्याहा-रार्थस्योपादानात्तस्यविशेषकत्वाद् मात्रशब्दमात्रग्रहणप्रसङ्गः । सदृशस्येति । प्रत्य-यानुकरणं मात्रशब्द इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः । जात्याख्यायामिति । एकस्मि-न् यत् प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेश इति कल्पनाऽऽश्रयेण दोषोपन्यासः। भूतपूर्व इति । अनुबन्धकार्ये सर्वत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणाद् इति च रूपसद्भावात् ।

विषयमेव नापि पित्त्वविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये (श्यन्नादीनिति) । उत्सर्गसजाती-यानुबन्धवदपवादानामुपलक्षणम् । प्रत्ययानुकरणमिति । टिड्ढाणञसूत्रे साह-चर्यादिति भावः । नन्वेकस्मिन् बहुवचनमित्युक्त्या षष्ठ्यभावात्कथमादेशत्वमत आह । एकस्मिन्निति । भाष्ये (अर्थातीति) । बहुवचनशब्दो न प्रत्ययपरः किं त्वर्थपर इति भावः । (ङ्याब्ग्रहणे अदीर्घ इति) भाष्ये । ननु गङ्गाया ईर्गङ्गी गं-गीयतेः क्विपि गंगीरित्यादौ स्थानिवत्त्वनिषेधो न स्यात् । नच तत्र स्थानिवत्त्वे इष्टापत्तिरस्तु सुलोपश्चास्त्विति वाच्यम् । आकारेकारप्रश्लेषमादायैतत्प्रत्याख्या-नपरभाष्यविरोधात् । सूत्रमते ऽपि नात्र लोपः । प्रत्यासत्त्या ङ्याप्पदोपस्थित ई-काराकारयोरेव दीर्घग्रहणेन ग्रहणादिति चेन्न । तेषामनभिधानात् । नचेदं वि-शेषणं व्यर्थम् । खट्वा इत्यादौ सवर्णदीर्घे परत्वेन परादिवद्भावप्राप्त्या स्थानिवत्त्व-स्यैवाभावादिति वाच्यम् । न स्थानिवदित्यस्य स्थानिकार्यं न लभते इत्यर्थे येन केनापि प्राप्तस्य स्थानिकार्यस्य निषेध इति दीर्घस्याप्त्वप्रयुक्तकार्याभावशङ्कावा-रणार्थं तत् । ह्रस्व इति नोक्तम् । चित्रायां जातश्चित्र इत्यादौ जातार्थलुकि टापो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन हल्ङ्यादिलोपापत्तेः । मम तु लुकोपि दीर्घभिन्नत्वात्तत्रापि न स्थानिप्रयुक्तकार्यातिदेश इति दिक् । अतिखट्व इति । नचात्र ह्रस्व आकार-स्येति तद्गतमात्वमल्विधिरिति वाच्यम् । गोस्त्रियोरित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिप-दिकान्त्यस्य ह्रस्व इत्यर्थः । अचश्चेति तु नोपतिष्ठते । अनियमप्रसक्तेः । स्त्रीप्रत्ययत्वं च टाङीत्यादिविशिष्टनिष्ठमिति न दोषः । सूत्रोपात्तस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वमित्यु-क्तम् । अत एव गोटाङ्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्तिकमसतोक्तम् । स्वरितत्वबलात् स्त्रिया-

च दीर्घादित्युच्यते । तन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भावप्रतिषेध एव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । अतिखट्वाय अतिमालाय । याडाप इति याड् न भवति । अथेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते पिचासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याट् कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् । नेत्याह । न तर्हीदानीं क्वचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रश्लिष्टनिर्देशात् सिद्धम् । प्रश्लिष्टनिर्देशो ऽयम् । ङी ई ईकारान्तात् । आ आप् आकारान्ता-

---

लक्षणेति । अत्र चान्तरा ह्रस्वे कृते स एवायमिति बुद्धेर्विच्छेदः । ह्रलादिरिति ।

मिति प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणमिति भाष्यकृतोक्तम्। विधानस्यानुबन्धविशिष्टस्यैवेति स्पष्टमेवेति दिक्। अतिखट्वायेति । न चाबन्तादङ्गात्परस्य याडिति तदर्थः। उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाद् नैतदङ्गमाबन्तमिति स्थानिवत्त्वेपि न याट्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ऽऽबन्तग्रहणे तेन चाङ्गविशेषणे चाबन्तान्तं यदंगमित्यर्थाश्च दोषः । अत एवार्द्धखट्वायामित्यादौ याट् सिद्धिरिति भावः। नन्वेवमपि दीर्घेकृते स्थानिवद्भावेनाप्त्वं स्यादेवायं निषेधस्तु न दीर्घत्वा इत आह । अत्रचेति। एवञ्च स्थानिवद्भावेन तदलाभस्तत्स्थानिन्यसत्त्वादिति भावः। भाष्ये (ननुचेदानोमिति) । वार्त्तिकाकरणे इत्यर्थः । सत्यपीति । निष्कौशाम्बिरित्यादौ। प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । अतिखट्वायेत्यादौ आकारस्य लाक्षणिकत्वादेव न दोषः। खट्वायै इत्यादौ तु न दोषो यतो लक्षणप्रवृत्तिं विना यद्रूपासंभवस्तदेव लाक्षणिकं परिभाषाया निषेधविषयः । न चेह तथा । एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वादित्याहुः। अयञ्च प्रश्लेषो याडाप, आङ्चाप, औङ् आप, ङेराम्नद्याप्, हल्ङ्याबित्येतेषु। ह्रस्वनद्याप इत्यत्र तु प्रश्लेषे न मानमिति दिक्। ननु भाष्यमते सूत्रमते च अतिखट्वस्य अः अतिखट्वा इत्यत्र सु लोपो भवति वार्त्तिकमते तु न, अतिखट्वे आबन्तत्वस्य विच्छेदादग्रे प्रत्योहासंभवादिति चेन्न । अनभिधानेनैषां प्रयोगाणामभावात् । यद्वा स्थानिवद्भावस्य कार्यार्थत्वेनातिखट्वशब्दे आकारप्रश्लेषे फलाभावात्तदप्रवृत्तौ स्थानिन्याप्त्वबुद्धेरभावात्तदादेशे तदारोपः सूत्रमते भाष्यमते च दुर्लभः। परंपरया कार्यमादायाप्स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाभावात्। यत्तु वार्त्तिकमते लोपाप्राप्त्या भाष्यादिमतेपि ईकारादिप्रश्लेषान्तरेण लोपाभाव एव वाच्यः। एकप्रश्लेषेणैवातिखट्वव्यावृत्तौ सिद्धायां दीर्घग्रहणं सूत्रमते। भाष्यमते तत्प्रत्याख्यानाय कृतप्रश्लेषान्तरञ्च नियमार्थं न कदाचिद् रूपान्तरं प्राप्तौ यौ ङ्यापाविति एवञ्च न दोष इति। तन्न। मानाभावात्। अतिखट्वायेत्येव

दिति । आर्द्धभुवोरीट्प्रतिषेधः * । आर्द्धभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्थ अभूत् । अस्ति ब्रूग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति । आहेस्तावन्न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नाहेरीड् भवतीति । यदयमाहस्थ इति झलादिप्रकरणे थत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत । झलादिर्यो भूतपूर्व इति । यद्येवं थवचनमनर्थकं स्यात् । आथिमेवायमुच्चारयेत् । ब्रुवः पञ्चानामादित आथो ब्रुव इति । भवतेश्चापि न वक्तव्यः । अस्ति सिचोऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः सकारान्तादिति । वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेधः * । वध्यादेशे वृद्धितत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति । स्थानिवद्भावाद् वृद्धितत्वे प्राप्नुतः । नैष दोषः । उक्तमेतत् । नायं ण्वुल् अन्योऽयमकशब्दः किदौणादिको रुचक इति यथेति । इड्विधिश्च * । इड्विधेयः । आवधिषीष्ट । एकाच उपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपात-

---

णलादिषु थलेव भूतपूर्वो झलादिरिति भावः । आथिमिति । तिबादयो हि सर्वे झलादय इति णलादयो भूतपूर्वा झलादय इति भावः । आवधिषीष्टेति । यदा यच्छब्द-

---

वार्त्तिकप्रयोजनं प्रदर्श्याकारप्रश्लेषेण हि तत्प्रत्याख्यातम् । भाष्ये (आर्द्धभुवोरिति) । ब्रुवईट्, अस्तिसिचोपृक्त इत्याभ्यां प्राप्तिः । द्विसकारको निर्देश इति । अस्तिसिच इति सूत्रपाठ इति भावः । प्रकारान्तरे तु आदेशेरपहारात्सद्वयोच्चारणाभावेन निर्देश इति भाष्यास्वारस्यम् । अत एव वार्त्तिककृता सिज्लुकः स्थानिवत्त्वस्य प्रत्ययलक्षणस्य वा प्रतिषेधो नारब्धः सकारस्य सिज्विशेषणत्वमित्याश्रयेन तद्विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणसान्तपरमिति प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वेपि न दोषः । भाष्यकृतातु मध्यमणिन्यायेनोभयसंबन्धमङ्गीकृत्य भ्रुवः स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोपि प्रत्याख्यात इति बोध्यम् । नायं ण्वुलिति । यद्यपि वृद्धिर्वधस्यादन्तत्वेनापि वारयितुं शक्या तथापि तत्त्वांशप्रत्याख्यानायेदमावश्यकमिति भावः । इड्विधिश्चेति । यथेड्विधिः सिध्यति तथा तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । इड्विधेय इत्यस्य तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधद्वारेति शेषः । आवधिषीष्टेति । आङोयमहन इत्यात्मनेपदम् । प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । तत्र वधेः स्थानिवत्त्वेनाङ्गतया निषेधः प्राप्त इड्निषेधरूपे कार्ये स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेनाङ्गत्वाभावान्नेत्यर्थः । वधेरपि सूत्रे स्थान्यनुरूपानुदात्तस्यैवोच्चारणेन अनुदात्तत्वं बोध्यम् । प्रकृतिस्वरस्य । प्रकृतितः स्थान्यनुरूपतया प्राप्तस्यानुदात्तत्वस्य । प्रत्ययस्वरम् । तत्प्रयुक्तनिघातम् । नन्वत्रदाहोरणे तिङ्ङतिङ इति निघातेन भाव्यमत आह । यदा यदिति । यदन्त्यस्यतदेतदुदा-

नस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । आवधिषीष्टेति । नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति । आकारान्तान्नुक्षुक्प्रतिषेधः * आकारान्तान्नुक्षुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति । भापयते । लीभीग्रहणेन ग्रहणान्नुक्षुकौ प्राप्नुतः । लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् । लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । ली ई ईकारान्तस्येति । भी ई ईकारान्तस्येति । लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः * । एषां लोडादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिष्टात् । हतात् । भित्तात् । कुरुतात् । स्तात् । लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम् । लोडादेशः क्रियतां एते विधय इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोडादेशः । अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कस्मादेते विधयो न भवन्ति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा । त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः * । त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिसृभावे कृते त्रेस्त्रय इति त्रयादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्य तिसृभावः क्रियतामा-

---

प्रयोगः यदावधिषीष्टेति तदा तिङ्ङतिङ इति निघातः प्राप्तो निपातैर्यद्यदीति प्रति-

---

हरणमित्यनेनान्वयः । मध्येभवति तदेत्यपाठः । भाष्ये (आर्धधातुकसामान्ये इति) । आर्द्धधातुकइति त्रख्रिङीत्याद्यपि विषयसप्तम्येवेति भावः । एवञ्चाद्युदात्तनिपातने उपदेशिवद्भावारम्भगौरवाभावेन उपदेशत्वावच्छेदेनानुदात्तत्वाभावात् स्थानिवद्भावेनाङ्गत्वे सत्यपि निषेधाप्राप्त्या तन्निषेधो न कार्य इति तात्पर्यम् । आकारान्तादिति । विभाषा लीयतेः । बिभेतेर्हेतुभये इत्यात्वं लीलोर्नुग्लुकाविति, भियो हेतुभये इति च नुक् षुकौ । प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । यद्यपि भिय इत्यत्र प्रश्लेषे एकादेशस्य कृदतिङ्सूत्रभाष्योक्तरीत्या पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यके इयङ्विधौ अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वे नेयङ्दुर्लभस्तथापि सौत्रत्वात्स इति बोध्यम् । च्वियो निष्ठायामिति दीर्घविधावेवेति दिक् । शाभावेत्यादि । शा हौ, हन्तेर्जः, हुझल्भ्यो हेर्धिः उतश्च प्रत्ययात्, घ्वसोरेद्धावित्येतैः । परत्वादिति । युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्याभावरूपासंभवस्य सत्वात् तादृशासंभव एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी स्थानिवद्भावस्तु कार्यप्रवृत्त्युत्तरं न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवः

होस्वित् त्रेस्त्रय इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्तिसृभावः । अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् त्रयादेशः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । आम्विधौ च *। आम्विधौ स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतसृभावे कृते चतुरनडुहोरामुदात्त इत्याम् प्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यं चतसृभावः क्रियताम् आहोस्विच्चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्चतसृभावः । अथेदानीं चतसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् आम् कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति । स्वरे वस्वादेशे *। स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । विदुषः पश्य । शतुरनुमो नद्यजादी अन्तोदात्तादित्येष स्वरः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनुम इति प्रतिषेधो भविष्यति । अनुम इत्युच्यते न चात्र नुमं पश्यामः । अनुम इति नेदमागमग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । उकारात्प्रभृत्यानुमो मकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं लुनता पुनता अत्रापि प्राप्नोति । नानुम्ग्रहणेन शत्रन्तं विशेष्यते । किं तर्हि शतैव विशेष्यते शता यो ऽनुम्क इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे हि सतीह प्रसज्येत । मुञ्चता मुञ्चत इति । गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु *। गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु

षिद्धस्तदैतदुदाहरणम् । क्वचित्तु यदाबविषीष्टेति पाठः । उकारात् प्रभृतीति । तनादिकृञ्भ्य उरित्यतस्तत्र च वसुरन्तर्भूतः । यदीति । श्नाप्रत्ययस्य प्रत्याहारान्तर्भावात् । शता य इति । न चात्र श्ना शतुः कृत इत्यनुमेव शता । मुञ्चतेति । शत्रन्तस्य सनुम्कत्वादिति भावः । तस्मादागमग्रहणे ऽपि शतैव विशेषणीय इति प्र-

---

स्पष्ट एवेति भावः । एवमग्रेपि । परत्वात्तिसृभाव इति । न च लिङ्गविशेषविभक्तिसंज्ञापेक्षतिसृपेक्षया प्रत्ययविशेषापेक्षस्याप्यन्तरङ्गत्वात्त्रयादेशापत्तिः । किं च स्वरूपेणोपादाने विशेषापेक्षत्वकृतबहिरङ्गत्वं नेत्यर्थस्य पादः पदिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन सर्वथा त्रयादेशस्यान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । अर्थसंज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य शास्त्रे ऽनाश्रयणात्तेन चतस्र इत्यपि व्याख्यातमिति दिक् । विदुष इत्यत्र विदेः शतुर्वसुरिति शत्रादेशो वसुः । शतुरनुम इत्यादि । अनुम् शता तदन्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्तेत्यर्थः । यदि प्रत्याहारेति । उम्रहितशत्रन्तेत्यर्थ इत्यभिमानः । अनुम्क इति । वसोरपि व्यपदेशिवद्भावेनोम्त्वम् । आगमग्रहणेहीति । तद्ग्रहणेपीत्यर्थः । कैयटे ऽनुमेव शतेति । यद्यपि शतापि प्रत्याहारान्तर्गतस्तथापि सामर्थ्यात्तद्भिन्नस्यैव प्रत्याहारान्तर्गतस्य ग्रहणमिति भावः । ब्या-

प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं शबलग्वग्रम् । सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । एङ इति वर्तते तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति । एवमपि हे चित्रगो अग्रम् इत्यत्र प्राप्नोति । णित्त्वम् । चित्रगुः । चित्रगू । चित्रगवः । गोतो णिदिति णित्त्वं प्राप्नोति । आत्वम् । चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्य । आ ओत इत्यात्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । तपरकरणात्सिद्धम् । तपरकरणसामर्थ्यात् णित्त्वात्वे न भविष्यतः । स्वर । बहुगुमान् । न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । करोतिपिबत्योः प्रतिषेधः * । करोतिपिबत्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुरु पिबेति । स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति । उक्तं वा । किमुक्तम् । करोतौ तपरकरणनिर्देशात्सिद्धं पिबिरदन्त इति ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥ अच इति किमर्थम् । प्रश्नो विश्नः ।

त्याहारग्रहणे ऽपि स एव विशेष्यत इत्यदोषः । सर्वत्रेति । प्रकृतिभावो ऽनेन विधीयते न तु पूर्वत्वं तस्मादेङः पदान्तादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यदा ऽत्व-प्रकृतिभावस्तदायं प्रसङ्ग उक्तः । उत्तरं त्वल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावः ॥ अचः परस्मिन्॥५७॥अल्विध्यर्थमिदम् । तथा हि । ववूश्चेति उरदत्वे कृते न सम्प्रसारणइति

पकत्वाच्छास्याच्च तनादीत्युकारेण प्रत्याहार इति तात्पर्यम् । भाष्ये (विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोतीति)। अत्र वार्त्तिके भाष्ये च पूर्वशब्देन तदपवादो लक्ष्यते । भाष्ये (सर्वत्रेति) चावङिति सूत्रस्याप्युपलक्षणम् । ध्वनितञ्चेदमवङ्सूत्रे भाष्ये इति षष्ठे निरूपयिष्यामः । अनन्तरस्येति न्यायेन तदपवादोपि परत्वाद्यणमपि बाधित्वा स्यादित्याशयः । यत्तु कैयटेन तस्मादेङित्यादिप्रसङ्ग उक्त इत्यन्तमुक्तम् । तत्तु चिन्त्यमेव। एङः पदान्तादिति सूत्रे एङ्पदोच्चारणसत्त्वेन शङ्काया असंभवदुक्तिकत्वात् । भाष्योक्ते तु एङ्पदाभावादनुवृत्तिमजानतः शङ्कत्युक्तिसंभवात् । भाष्ये (एवमपीति)। लाक्षणिकत्वादस्य गो शब्दस्य स्वतः प्रकृतिभावाप्राप्तावपि स्थानिवत्त्वेन प्राप्नोतीति तत्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । यदि तु ओत्सूत्रभाष्योक्तरीत्या वर्णग्रहणेपि प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्त्तते तदेदं वचनं न कार्यम्। एङो लाक्षणिकत्वात्। तदंशे स्थानिवत्त्वानपेक्षणातिदेशविषये तदप्रवृत्तिरित्यपि नेत्याहुः । भाष्ये (तपरकरणसामर्थ्यादिति)। एवञ्च गस्याविवक्षितत्वेनाल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभाव इति भावः ॥ ५६ ॥ अचःपर ॥ ५७ ॥ पूर्वेणैव सिद्धे इदं किमर्थमत आह । अ जति । उरदत्वे इति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययपरत्वनिमित्तके इति शेषः । लिटभ्यासस्येत्युभयेषां ग्रहणाद् हलादिः शेषात्प्राक् संप्रसारणे वस्य संप्रसारणात्तन्निषेधाच्च

बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानोपि आ ओत इत्यपाठः । आल्विधित्वेनैव स्थानिवद्भावाप्राप्तेः । स्वागोत इति पाठ इति यागेश्वरपण्डिताः ।

द्यूत्वा । स्यूत्वा । आक्राष्टाम् । आगत्य । प्रश्नो विश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणे ऽपि अज्ग्रहणे अवश्यमत्र तुगभावे यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्यूत्वा स्यूत्वा । वकारस्य ऊठ् परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावादचीति यणादेशो न प्राप्नोति । अच इति वचनाद्भवति । नैतदस्य-

---

वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः स्थान्यलाश्रयः । एवमचितीकः सुचितीकः बहुचितीक इति चितेः कपीति दीर्घे कृते ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वमिति स्थान्यलाश्रयः स्वरो ऽस्माद्वचनाद्भवति । वार्त्तानि प्रत्युदाहरणानि कानिचिच्छक्यप्रातिविधानानीति प्रश्नः । अच इति किमिति । अन्तरङ्गत्वादिति । अत एव युगपत्प्राप्त्यभावाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतदत्र नास्ति । यत्र हि युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिर्यथा कारकमिति वृद्धियणादेशयोः यथा च किरतः किरन्तीति यणित्वयोस्तत्रैतदुपतिष्ठते । तत्रायं यत्नः । च्छ्वोः शूडिति तकारच्छकारयोः समुदायनिर्देशात्सतुक्शकारः स्थानी समुदायनिर्देशसामर्थ्याच्चालो ऽन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमनर्थकत्वात् । एवं च नङो ङित्करणं विश्न इत्यत्र गुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति । स्वाश्रयमिति । नह्यतिदेशेन स्वाश्रया धर्मा

प्राङ् नित्यत्वात्परत्वाच्चोरदत्वमिति भावः। एवमचितीति । उत्तरपदस्याधिकृतस्य कस्तेन विशेषणात्तदन्तग्रहणे लब्धे कस्वान्ते इत्यनान्तग्रहणेन भूतपूर्वगतेराश्रयणेनेदं साधयितुं शक्यमिति कश्चित् तन्न । तदभावे कस्वादावित्यर्थापत्तेः। कस्वान्ते इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यनुवृत्तावपि बहोर्नञ्वदिति वचनाद्बहुचितीक इत्युदाहृतम् । प्रत्युदाहरणादिचिन्ता वृत्तिकाराणामुचिता न तु भाष्यकृतोत आह । वार्त्तानीति । प्रत्युदाहृतानि । भाष्ये (शकारः) । च्छ्वोः शूड़िति विहितः । अत एवेति । प्रत्ययनिरपेक्षतयान्तरङ्गत्वेन तुकः शादेशात् प्राक्प्रवर्त्तनादेवेत्यर्थः । अत्रान्तरङ्गत्वं प्रथमप्रवृत्तिकत्वरूपम् । युगपदिति । बलाबलविचारस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्रैव संभवादिति भावः । यथेति । कारकः किरतीत्यादौ अन्तरंगत्वात्पूर्वमकादेशविकरणाविति भावः। सतुगिति । यद्यप्यकृतव्यूहपरिभाषया तुग्व्यावृत्तिः कर्तुं शक्या । तथापि तदभावस्यापि तुङ्निर्देशो ज्ञापकः । न च वाञ्छतेः क्विपि वाञ्छावित्यादौ शाभावाय सतुक्निर्देश इति वाच्यम । शादेशयोग्यप्रत्ययपरस्य वाञ्छेः प्रयोगाभावात् । अत एव सतुक्निर्देशसामर्थ्यात्सर्वादेशः श इति षाष्ठभाष्योक्तं सङ्गच्छते । ननु सतुङ्निर्देशेपि तेनाङ्गविशेषणात्तदन्तविधौ अलोन्त्यस्येत्यस्यैव स्यादत आह । समुदायेति । अनर्थकत्वादिति । नानर्थक इति निषेधादिति भावः। सतुक्कनिर्देशे लिंगमाह। एवञ्चेति। नहीति । अयोगवाहेषु हल्त्वाच्त्वयोः

स्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्राच्त्वं भविष्यति । अथवा यो ऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनम् । आकाष्टाम् । सिचो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् षढोः कस्सीति कत्वं प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवादिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आगत्य । अभिगत्य । अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्येति तुङ् न प्राप्नोति । अच इति वचनाद्भवति । अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युवजानिः। वधूजानिः। द्विपादिका । वैयाघ्रपद्यः । आदीध्ये । युवजानिः व-

---

निवर्त्यन्ते। यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति क्षत्रियस्य क्षात्रियधर्माः । वाय्वोरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये वलत्वे बहिरङ्गत्वाद्यणो ऽसिद्धत्वाद्वलिलोपाभावः । द्यूत्वेत्यत्र तु नाजानन्तर्य इति असिद्धत्वनिषेधाद् यण् प्रवर्तते । ऊठः स्थानिवत्त्वाद्वलोपः कथं नाशङ्कित इति चेत् । यो नादिष्टादच इत्येवमर्थस्याऽज्ग्रहणस्य स्थापयिष्यमाणत्वात् । यो ऽत्रादेश इति । समुदायरूप ऊठ् । यश्चाश्रीयतइति । यणिवधावच् । नासावादेश इति । समुदायस्यादेशत्वात् । न चादेशस्यावयव आदेशो गृह्यते । मुख्यसम्भवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात् । ख्याञादीनां तद्धिनुबन्धवियुक्तानां धातुसंज्ञा आदेशावयवत्वान्न प्राप्नोति । वस्त्रादेशस्य लृदित्त्वादङर्थाज् ज्ञापकाद्धातुकार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः । युवजानिरिति । अव्युत्पन्नत्वादुणादीनां जाशब्द-

---

समावेशदर्शनेन तयोरविरोध इति भावः । ननु स्वाश्रयानिवृत्तौ वाय्वोरित्यत्र दोषो ऽत आह । वाय्वोरितीति । असिद्धत्वनिषेधादिति । ऊठ इति शेषः । बहिरङ्गपरिभाषा ऽनित्यत्वादित्यन्ये । योऽनादिष्टादच इति । अज्ग्रहणं सिद्धान्तरीत्या स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वमाश्रीयत इत्यत्र तात्पर्यम् । स्थापयिष्यमाणत्वादिति । व्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थः । अत्र स्वाश्रयकार्याभावातिदेशस्यापि सिद्धान्तयिष्यमाणत्वाद्भाष्ये परिहारान्तरम् । (अथवायोत्रेति) । अयं भावः । अभावातिदेशेपि स्थानिप्रयुक्तं भवत्यादेशप्रयुक्तं नेत्यर्थ इति । तदाह । समुदायेति । यथा सूत्रे सानुबन्धकग्रहणे तस्यानल्विधित्वं स्थानित्वञ्च नाल: तथा आदेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेति भावः । एवञ्च यण् नादेशप्रयुक्तः किं तु तदवयवप्रयुक्त इति नासौ वार्यत इति तात्पर्यम् । आदेशो गृह्यत इति । आदेश इति गृह्यते इत्यर्थः । न प्राप्नोतीति । स्थानिवत्त्वे नेति शेषः । भाष्ये (आगत्येति) मंलोपस्यापि कृत्स्य पित्कृत्प्रत्ययपरत्वसंपादकतया तुग्विधावाश्रयणमित्यर्थः । अभावातिदेशे चैतत्फलम् । अतएवाभावातिदेशे पटयतीत्यादौ वृद्धिर्नेत्याशये भाष्यं

धूजनिरिति जायाया निङ् अपरनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्वलीति यलोपो न प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र वलत्वं भविष्यति । अथवा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्विपादिका त्रिपादिका । पादस्य लोपोऽपरनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो न प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावो न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वैयाघ्रपद्यः । ननु चात्रापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र भसंज्ञा न, व्याघ्रपात् श्येनपादिति । इदं चाप्युदाहरणम् । आ-

---

स्याकारलोपो न भवति । अन्यथा ऽऽकारस्य निङि कृते यलोपे च निङः स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात् । न चासिद्धवदत्राभादित्याकारलोपे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वमात्वस्य । व्याश्रयत्वात् । पुनरिति । यस्येतिलोपे सिद्धे पादशतस्येत्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम् । पुनर्लोपवचने सति लुप्यत एवाकारः कार्ये नाऽऽश्रीयते इत्यर्थः । ननु चाऽत्रापीति । यस्येति लोपे सिद्धे पादस्य लोप इति पुनर्लोपवचनादित्यर्थः । आदीध्य इति । इट एत्वे कृते लोपः प्राप्नोति विकरणश्च तत्र नित्यत्वाद्विकरणस्तस्य लुक् तस्य स्थानिवद्भावेन एरनेकाच इति यण् न प्रवर्तते ।

संगच्छते । ननु स्वाश्रयवल्त्वादिना यलोपसिद्धावपि आलोपः स्थानिवत्त्वेन स्यादिति तद्वारणाय परग्रहणमावश्यकमेवेत्यत आह । अव्युत्पन्नत्वादिति । आकारलोपइति । आतो लोप इत्यनेन । जनेरौणादिके यकि ये विभाषेत्यात्वे टापि तेनैकदेशे तस्य पूर्वान्तवद्भावादार्धधातुकत्वेन युवतिशब्देन बहुव्रीहौ निङादेशे यलोपे ऽवशिष्टस्य स्थानिवत्त्वेनार्धधातुकत्वादिसत्त्वात् यातिरितिवदिति भावः । ननु आभीयत्वेनात्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो नेत्यत आह । नचेति । व्याश्रयत्वादिति । ये आत्वं आस्थानिके निङि लोप इत्यात्वनिमित्तापेक्षया न्यूननिमित्तकत्वात् व्याश्रयता । भाष्ये (द्विपदिकेति) । द्वौ द्वौ पादौ ददातीतितद्धितार्थेति समासे पादशतस्येति वुन्लोपौ । परस्मिन्नितीति । सह विधाने परनिमित्तकत्वव्यवहाराभावादित्यर्थः । पुनर्लोपवचनेन यथा स्थानिवत्त्वाभावस्तथाऽभिनयति । पुनर्लोपेति । भाष्ये वैयाघ्रपद्य व्याघ्रस्येव पादावस्येति बहुव्रीहौ पादस्य लोप इति लोपे गर्गादित्वाद्यञि पादः पदिति पद्भावे नयवाभ्यामित्यैच् । ननु स्थानिवत्त्वादित्ययुक्तमन्तेन विनापि टित एत्वात् प्राग्धीवर्णयोरित्यस्य परत्वात्प्राप्तेरत आह । इट इति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । नित्यत्वादिति । लोपस्तु विकरणे कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीति भावः । यद्यपि लुकि इलोपप्राप्तेः सोपि नित्यः तथापि विकरणसंप्रधारणामात्राभिप्रायेणेदम् । ननु परस्मिन्नित्यस्याभावे ग्रब्

दीध्ये आवेव्ये । इकारस्यैकारो न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद् यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपः प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनान्न भवति । अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् । हे गौः । बाभ्रवीयाः । नैधेयः । हे गौरित्यौकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावादेङ् ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति । पूर्वविधाविति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति । यदयमेङ् ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येङ् ग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । गोऽर्थमेतत् स्यात् । यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति इतरथा ह्यो ह्रस्वादित्येव ब्रूयात् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । बाभ्रवीयाः । माधवीयाः । वान्तादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्धलस्तद्धितस्येति यलोपो न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति ।

क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति स्थानिवत्त्वनिषेधात् । यदयमिति । अग्ने वायो इति स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वादित्येव लोपः सिद्धः । खट्वेमाले इत्यादौ हल्ङ्याब्भ्य इति । नयत्यादीनां विजन्तानां विचि गुणे ने लो इति कथं संबुद्धिलोप इति चेन्नैतेभ्यो विच् दृश्यते । बाभ्रवीयां इति । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यशब्दसन्निलुकः स्थानिवत्त्वेन एरनेकाच इति यण्स्यात्तत्र च कृते यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधेन इकारपरत्वाभावान्नलोपप्राप्तिर्यलोपे लोपरूपाजादेश एव नेति नियमस्तु परनिमित्तभूताजादेशविषय एवास्तु परस्मिन्निति च नकार्यमत आह । एरनेकाच इति । एतेन शब्लुकः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् यीवर्णयोरित्यस्य न प्राप्तिरित्यपास्तम् । कृत्स्नादित्यं वेति । सिद्धतोशब्दादावप्येवम् । यत्र स्थानिवत्त्वेऽपि न कृत्स्नान्तता तत्राह । खट्व इति । लोपः सिद्ध इत्यनुषज्यते । स्थानिवत्त्वादेवेकाराकारप्रश्लेषेऽपि न दोषः । नैतेभ्य इति । एवं दीर्घेकारान्तप्रकृतिकसे इत्यादीनामेकाक्षरकोशबोधितस्य रा इत्यस्य च संबुद्धावभिधानाभावो बोध्यः । अत्रेदं चिन्त्यम् । ओ ग्रहणस्य भाष्ये कृतत्वेन दीर्घौकारान्तप्रकृतिकओकारान्तानभिधाने मानाभावः । गोर्थमिति भाष्यन्तु द्योशब्दस्य सर्वसंमततया ओकारान्तोपलक्षणतया व्याख्येयमेव सर्वैः । किं च संबुद्धावनभिधानेनोपपत्तौ सर्वथा विजभावकल्पना कुत इति । अपरे तु पूर्वविधावित्यस्य भावे ऽयं विचारः । तत्र दीर्घान्तप्रकृतिक एकारान्ते स्थानिवत्त्वे नैङो ऽभावात् विनातिदेशबाधं प्रत्याहारग्रहणचारितार्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वादनभिधानकल्पने न मानम् । नचेदं भाष्यमभावातिदेशानङ्गीकारेणैव प्रवृत्तमिति वाच्यम् । अथवा योऽचादेश इति भाष्येण तदाश्रयणात् । आगत्य वैयाघ्रपद्य इत्यादेः प्रत्युदाहरणेन तदाश्रयणाच्चेत्याहुः । भाष्ये (गोर्थमेतदिति) अनिष्टलोपसिद्ध्यर्थमेव तत् । स्थानिवद्भावेनैङ्त्वादिति भावः । बाभ्रवीयाइति । मधुबभ्र्वोरिति यञि वृद्धावोर्गुणेविवृद्धाच्छे यस्येति लोपे हलस्तद्धितस्येति सूत्राद्धल इत्यनुवर्त्तमाने आपत्यस्येति सूत्रेण यलोपः । ननु

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्र हल्त्वं भविष्यति । अथवा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । नैधेयः । आकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् द्व्यज्लक्षणो ढग् न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति । अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तस्समासो यथा विज्ञायेत । पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः । पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति । कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि । बेभिदिता चेच्छिदिता । माथितिकः । अपीपचन् । बेभिदिता चेच्छिदितेति अकारलोपे कृते एकाज्लक्षण इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थानिवद्भा-

---

पातनिमित्तो वान्तादेशो यलोपनिमित्ततां प्रतिपद्यते । यो ऽत्रादेश इति । वान्तः समुदायः । यश्चेति । लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः । नैधेय इति । स्थानिवद्भावाद् व्यच्त्वव्यपदेशे सति विरोधात् स्वाश्रयं द्व्यच्त्वं न लभ्यते । यदविरुद्धं स्वाश्रयं तदतिदेशेन न बाध्यते विरुद्धं तु बाध्यत एव । संख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्परपरिहारेण लोके स्थितः । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । अथेति । अचः परस्मिन् पूर्वस्येत्येवं षष्ठ्या विध्यर्थ आक्षिप्तः पूर्वस्य कार्ये कर्तव्य इति कार्यश्च विधिरिति प्रश्नः । बेभिदितेति । बेभिद्यशब्दात्तृच् । नित्यत्वादल्लोपयलोपौ । तत एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । उपदेशग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम् । उपदेशे एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति । द्विः प्रयोगश्च द्विर्वचनम् । अल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिट्प्रतिषेधाभावः । माथितिक इति । यदा ठस्येक इति संघातग्रहणं तदा स्थानिवद्भा-

---

तत्र सिद्धान्तेऽपि यनिमित्तो वान्तादेशः कथं यलोपनिमित्तं स्यादत आह । संनिपातेति । भाष्ये । नैधेय इति । निपूर्वाद्धाञः किप्रत्यये आतो लोपे गतिसमासे इतश्चानिञ इति ढक् । ननु च बेभिदितेत्यत्राल्लोपयलोपाभ्यां प्रागेव परत्वादिट् न च तदा प्रतिषेधप्राप्तिरत आह । नित्यत्वादिति । तत इत्यनेनेटोऽनित्यत्वमुक्तम् । ननु कृतद्विर्वचनं नैकाजत आह । उपदेशेति । ननु भिद्यभिद्य इति द्विर्वचनरूपादेशस्य न भिद्युपदेशे उपदेश इति कथमुपदेशे एकाच्त्वमत आह । द्विःप्रयोगश्चेति । यलोपेवशिष्टस्ये बेभिदित्यस्य उपदेश इति भावः । परे तु एकाचोपदेशे इत्यत्र एकाचोद्व इतिसूत्रस्थभाष्यरीत्या विहितविशेषणाश्रयणादङ्गसंज्ञायामल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन तृजादिनिरूपिताङ्गत्वस्य बेभिदिति समुदायेऽभावाच्च पञ्चमीसमासं विनापि न तत्रानुपपत्तिरित्याहुः । वर्णनिर्देशेत्विति । स्थानिन्यकारो न विवक्षित इति वर्ण एव तत्र स्थानी ठगादिप्रत्ययेष्वप्य-

वान्न भवति । माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तात्क इति कादेशः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति । अपीपचन्नित्येकादेशे कृते अभ्यस्ताज्झेर्जुस् भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । प्रातिपदिकनिर्देशो ऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कां चित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति । तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यांयां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सासा आश्रयितव्या । इदं तर्हि प्रयोजनम् । विधिमात्रे स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ

वादिकस्य कादेशः प्राप्नोति वर्णनिर्देशे त्वल्विधित्वात् कादेशस्याऽप्रसङ्गः सन्निपातपरिभाषां चानाश्रित्यैतदुक्तम् । अपीपचन्निति । झेरितश्चेतीकारलोपे कृते एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति झिरेवाऽयम् । तत्रान्तादेशे कृते चङकारस्य च पररूपे कृते तस्यादिवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानात् न भवति । ननु पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं हे गौरित्यादि सिध्यति । उच्यते । अचो यः पूर्वस्तस्मान्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितादित्याश्रयणात् । तथाहि । गोशब्दे ओकारात् पूर्वो गकारो न च तस्माद्विधिरस्ति । विधिमात्र इति । अचः परस्मिन् पूर्वस्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पूनर्विधाविति वचनं नियमार्थं स्थानिवदेव

कारस्तथैव आदेशे च विवक्षित इति ठत्वाभावात्प्राप्तिरेव नेति भावः। संनिपातेति। इदञ्च ठक्छसोश्चेति वार्तिकभाष्ये स्पष्टम्। न भवतीति । नचापीपचन्नित्यत्र न पदान्तेति निषेधात् स्थानिवद्भावो दुर्लभ इति वाच्यम्। पदचरमावयवे कर्त्तव्ये आदेशस्य पदान्तरस्यैव ग्रहणादत्र तदप्राप्तेः। पदे ऽन्त इत्यर्थस्य भाष्ये वक्ष्यमाणत्वेनैतदर्थलाभः। केचित्तु पूर्वोत्तरसाहचर्येणाभ्यस्तस्य भावरूपादेशानपहृतविकरणकस्य ग्रहणादत्र प्रत्यैषिषन्नित्यादौ च न दोष इत्याहुः। वस्तुत ईदृशसाहचर्याश्रयणापेक्षया पञ्चमीसमासाश्रयणे गौरवाभाव इत्यपीपचन्निति तदुदाहरणमेव बोध्यम्। नच तस्मादिति। निमित्तत्वेनाश्रितादिति शेषः। वस्तुतो निमित्तत्वेनाश्रितादित्यव्यवधानोपलक्षणम्। नच तस्मादिति। ओकारेण व्यवधानादित्यर्थः। तदंश निर्दिष्टपरिभाषाबाधकमानाभावादिदमेव युक्तम्। निमित्तत्वेनेत्यादेः शब्दमर्यादया ऽलाभाच्च। अतएव तथाहि गोशब्दे त्यादिसार्थकमन्यथोक्तार्थस्योपपादनानपेक्षत्वेन तद्वैयर्थ्यं निमित्तत्वेनाश्रितादित्येतद्रहितस्य युक्तत्वञ्चेत्यन्ये । ननु विधिग्रहणे कृतेपि कथं स्थानिवत्त्वेन स्वाश्रयनिवृत्तिरत आह। अच इति। अचः परस्मिन्पूर्वस्येत्येको योगः। पूर्वेति लुप्तविभक्तिकम्। विधाविति द्वितीयः। तेन स्थानिवदेवेति नियमाश्रयणमिति भावः। भाष्ये (विधिमात्रे) इत्यस्य विवरणमनाश्रीयमाणायामपि प्रकृताविति स्थानिनीत्यर्थः। वाय्वोरिति। अत्र न बहिरङ्गासिद्धत्वम्। उभयोर्वर्णनिमित्तत्वेन समत्वात्। पूर्वं परमन्तरङ्गमित्यपि युग-

वाय्वोरध्वर्य्वोः, लोपोव्योर्वलीति यलोपो मा भूदिति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अपरविधाविति तु वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात्। कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। आयन् आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्ति। दध्यत्र। मध्वत्र। चक्रतुः चक्रुः। इह तावदायन्नासन्निति। इणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादीनामिति आड् न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति। धिन्वन्ति कृण्वन्ति। यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। दध्यत्र मध्वत्र। यणादेशे कृते संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। चक्रतुः चक्रुः। यणादेशे कृते अनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति

यथा स्यात् मा भूत् स्वाश्रयमित्यर्थः। अनाश्रीयमाणायामिति। कार्ये निमित्तत्वेनेत्यर्थः। आयन्निति। अजादेरेवाड्विधानात्स्वविधिराट्। दध्यत्रेति। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्येतदत्र नास्ति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणार्थत्वात्। पदान्तविधिं प्रति नेत्ययमपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति। पदान्ते विधातव्ये स प्रतिषेधो न च लोपो ऽभावात्मकत्वात्पदान्तः। चक्रतुरिति। अत्र साच्कस्य द्विर्वचनमिति स्वविधिर्भवति। ततश्च द्विर्वचने ऽचीत्येतन्न वक्तव्यं भवति। नन्वपराविधावित्युच्यमाने कथं बेभिदितेत्यादयः संगृह्यन्ते।

पत्प्राप्तौ पूर्वमंतरङ्गप्राप्तिनियामकं न तु जातस्यासिद्धत्वे इति भावः। भाष्ये स्वशब्देन स्थान्यादेशयोच्यते। अपरविधाविति तु वक्तव्यमित्यारभ्य कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानीत्यन्ता एकदेश्युक्तिः। आयन्नासन्नित्यनयोरसिद्धवत्सूत्रेण सिद्धेः। धिन्वन्तीत्यादावुकारशब्दवृत्त्यार्धधातुकत्वस्यालधर्मत्वेन तस्य दुर्लभत्वादिटो ऽप्राप्तेः। सिद्धान्तिनापि भावसाधनविधिशब्दस्याप्युपादानमत्रेति सिद्धान्तं बोधयितुं तन्नोक्तम्। भाष्ये (धिन्वन्तीत्यादि)। यद्यप्यङ्गात्परस्य वलादेरिडित्यर्थात्पूर्वविधावित्युक्तावपि पञ्चमीसमासेनेदं सिध्यति तथापि अङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थं इत्यभिप्रायेणेदमित्याहुः। उपलक्षणार्थत्वादिति। इदमत्रत्यग्रन्थयोजनमात्रं नत्वयं सिद्धान्त इति बोध्यम्। अत एवादिपदं चरितार्थं यणः प्रतिषेधो वाच्य इतिवदिदमनाश्रित्येदमिति तत्त्वम्। पदान्ते विधातव्येइति। पदचरमावयवे कर्त्तव्ये इत्यर्थः। ततश्चेति। एवञ्च तत्सूत्राकरणलाघवानुरोधेनापरविधावित्येव वक्तव्यमिति भावः। निन्यतुरित्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वाच्चिन्त्यमिदम्। भाष्ये तु संभवमात्रेणेदमुदाहृतम्। उरदत्वमपि स्थानिवद्भावेनैव सुलभं लक्ष्यविशेषे लक्ष्यानुरोधादयमपि रूपातिदेश इति वा कैयटाशयः। स्थान्यादेशयोरन्यतरापेक्षया परत्वमाश्रित्य शङ्कते। नन्विति। निमित्तेति। निमित्तञ्च यस्य

स्थानिवद्भावाद्भवति । यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति, द्वाभ्यां देयं लवनम् अत्रापि प्राप्नोति । द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भावाद् दीर्घत्वं न प्राप्नोति । देयमिति ईत्वस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न प्राप्नोति । लवनमित्यत्र गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न प्राप्नोति । नैष दोषः । स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति । तत्तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति । न वक्तव्यम् । पूर्वविधावित्येवं सिद्धम् । कथम् । न पूर्वग्रहणेनादेशोऽभिसंबध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्यादेशादिति । किन्तर्हि निमित्तमभिसंबध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य निमित्तादिति । अथ निमित्ते ऽभिसंबध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति ।

उच्यते । निमित्तापेक्षापरत्वावज्ञानात् । तथाहि । बेभिदितेत्यत्राकारलोपस्य निमित्तमार्द्धधातुकं नच तस्मात्परस्य विधिः किं तर्हि तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः । एवं माथितिकः । अपीपचन्नित्यत्र बोद्धव्यम् । हे गौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एङिति प्रत्याहारग्रहणान्न भवति । बाभ्रवीया इत्यत्र योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते इति परिहारः । नैधेय इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाभावः । स्वाश्रया इति । (विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति स्वाश्रय इत्यन्यथा व्याख्यायते शब्दानां स्वं लक्षणं तेन ज्ञापकाश्रया इत्यर्थः) । द्वयोरेकस्य डतरच् देयमृणे किरतौ लवनइत्यादि ज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्य । निमित्तमिति । आयन्नित्यादिषु च निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः । मूर्द्धाभिषिक्तमिति ।

स्थानिवत्त्वन्तदयं ग्राह्यम् । किन्त्विदमयुक्तम् । एतन्न्यासखण्डनायाग्रे भगवता निमित्तस्यावधितया वक्ष्यमाणतया तदनाश्रयेणैवैतत् भाष्यप्रवृत्तेः । अपरविधाविति न्यासेपि पञ्चमीसमासस्य वक्तुं शक्यत्वेन तत्सङ्ग्रह इत्युचितम् । वार्त्तिकं तु स्वविधिसङ्ग्रहार्थमिति स्पष्टमेव । न चात्र पञ्चमीसमासे हेगौरित्यत्र स्वस्मात्परस्य विधावपि स्थानिवत्त्वं स्यादिति वाच्यम् । पञ्चमीसमासानित्यत्वेनादोषात् । प्रत्याहारग्रहणादिति । सेसस्मृतो इत्यादीनामनभिधानाश्रयेणैतदुक्तम् । ननु बाभ्रवीया इत्यत्रापत्यस्येति लोपे ऽवादेशस्य स्थानिवत्त्वं स्यात् । अवादेशनिमित्तयादिप्रत्ययसंबन्धिन एव विधेः सत्त्वात् । न च नपदान्तेति निषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधादत आह । बाभ्रवीया इति । ढको विधिरिति । विधिशब्दो भावसाधनः संबन्धसामान्यषष्ठ्या समास इति भावः । द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशात् स्वविधौ स्थानिवत्त्वमनित्यमिति बाभ्रवीयनैधेययोर्न दोष

किं पुनस्तत्। पट्व्या मृद्व्येति। बाढं संगृहीतम्। ननु च ईकारयणा व्यवहितत्वान्नाऽसौ निमित्तात् पूर्वो भवति। व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते। तद्यथा। पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति। अथवा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते। कथं यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। नैतानि सन्ति। इह तावदायन्। आसन्। धिन्वन्ति कृण्वन्तीति। अयं विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनो विधीयते विधिरिति। अस्ति भावसाधनः। विधानं विधिरिति। तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते। पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीति। एवमाट् भविष्यति। इट् च न भविष्यति। दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुश्चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्वोभूते शातनीं पातनीं च। नेताराावाऽऽगच्छतं

सर्ववृत्तिषूदाहृतत्वात्। पटु ई आ इति स्थिते परयणादेशेनाऽऽकारस्य व्यवधानात्प्रश्नः। नन्विति। व्यवहितेऽपीति। पूर्वशब्दस्य साक्षान्निर्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यस्यानुपस्थानादिति भावः। भावसाधनस्येति। भावसाधन एव विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते पूर्वस्येति च षष्ठी सम्बन्धसामान्ये विज्ञायते। इट् च नेति। विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमितीडभावः। स्तोष्यामीति। कथयिष्यामीत्यर्थः। पादिकमिति। पादोऽस्यास्तीति ठन्। दीव्यत्यादिषु वार्थेषु ठक्। चरत्यर्थे तु पदिकइत्येव भवति पर्पादित्वात्। पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानमिति पद्भावः। उदकं वहतीत्यण् संज्ञायामुदभावः। अपत्ये इञ्। श्वोभूतिर्नाम शिष्यः। तस्यामन्त्रणम्।

इति परे। भाष्ये ऽथेत्यादिना सङ्गृहीतमित्यन्तेन काका प्रश्नः। तदेवाह। व्यवधानात्प्रश्न इति। साक्षादिति। एवञ्च उत्तरस्येत्यस्यानुपस्थाने तदङ्गं निर्दिष्टग्रहणमपि नोपतिष्ठत इति भावः। तस्मिन्निति। तस्मादिति सूत्रे तस्मिन्नित्यतोऽनुवर्त्तमानस्य निर्दिष्टस्येत्यर्थः। परग्रहणाच्च लिङ्गादत्र सूत्रे तदनुपस्थितिर्बोध्या। संबन्धसामान्ये इति। न तु कर्मणीत्यर्थः। तेन सर्वलक्ष्यसिद्धिरिति भावः। भाष्ये (पूर्वः स्यादिति)। पूर्वो न स्यादित्यस्याप्युपलक्षणम्। तदाह। स्वाश्रयनिवारणार्थमिति। एवञ्च प्रकृतसूत्रे उभयोरपि ग्रहणं बोध्यम्। कैयटे भावसाधन एवेति। एवशब्दोप्यर्थ इति केचित्। न पदान्तसूत्रे एतत्स्फुटं वक्ष्यते। भाष्ये (परिहारं वक्ष्यतीति)। दध्यत्रेत्यत्र यणः प्रतिषेधारम्भं चक्रतुरित्यादौ द्विर्वचनेचीति। चरत्यर्थे इति। पद्भावे इकेचरतावित्युपसङ्ख्यानादिति भावः। गौरादित्वादिति।

धारणिं रावणिं च ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते च ॥ १ ॥ इह तावत् पादिकमौदवाहिं शातनीं पातनीं धाराणीं रावणिमिति । अकारलोपे कृते पद्भाव ऊठ् अल्लोपः टिलोप इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । स्थानिवद्भावान्न भवन्ति । स्रंस्यते ध्वंस्यते । णिलोपे कृते अनिदितां हल उपधायाः क्ङिताति नलोपः प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवतीति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । असिद्धवदत्राभादित्यनेनाप्येतानि सिद्धानि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वाय्यते वाप्यते । णिलोपे कृते यजादीनां किताति संप्रसारणं प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवतीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामः । यजादीनां यः किदिति । कश्च यजादीनां कित् । यजादिभ्यो यो विहित इति । न चायं यजादिभ्यो विहित इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पद्व्या मृद्व्येति । परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । ईकारयणा व्यवहितत्वात् । स्थानिवद्भावाद्भवति । किं पुनःकारणं परस्य तावद्भवति न पुनः पूर्वस्य । नित्यत्वात् । नित्यः परयणादेशः कृते ऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्यासिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति । अवश्यं चैषा परिभाषा आ-

---

शातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वान्ङीष् । नेताराविति । शिष्ययोरामन्त्रणम् । नेयते गुरुमुखात् शास्त्रार्थमिति नेतारौ । धारणरावणशब्दाभ्यामिञ् । असिद्धं बहिरङ्गेति । नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीय इति न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य यण् इति भावः । अवश्यं चेति । स्थानिवद्भावाश्रयणेपीत्यर्थः । कर्त्र्येति । कर्तृ ई आ इति स्थिते यदि नित्यत्वात् पूर्वं परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यण् । तत उदात्तयणोनन्तर आकारो न भवतीत्युदात्तत्वं न स्याद् यदात्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणा-

---

प्रदेशान्तायुजितिभावः । टित्वान्ङीबिति । सप्तमे आकरः । शातनीमित्यादावल्लोपोऽन इत्यल्लोपप्राप्तिः । धारणिमित्यादौ धृरुभ्यां ण्यन्ताभ्यां ल्युटि णत्वस्यासिद्धत्वान्नस्तद्धित इत्यस्य प्राप्तिः । भाष्ये (यजादिभ्यो विहित इति) । एवञ्च वचादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः क्विपि संप्रसारणं न भवत्येव । क्विबभाव एवेत्यन्ये । नित्यादपीति । नाजानन्तर्ये इति निषेधस्त्वनित्यो नास्त्येव वेति भाष्याशयः । पूर्वनिमित्तकार्यत्वमत्रान्तरङ्गत्वं विवक्षितम् । उदाहरणत्ववादी आह । भाष्ये (अनेनापीति) । सति स्थानिवत्त्व इति । एवञ्च द्वयोरपि नित्यत्वेनोच्चारणक्रमे प्राथम्यात्पूर्वं पूर्वय-

श्रयितव्या स्वरार्थम् । कर्त्र्या हर्त्र्येति । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरो यथा स्यात् । अनेनाऽपि सिद्धः स्वरः । कथम् । आरभ्यमाणे नित्यो ऽसौ । आरभ्यमाणे त्वस्मिन्योगे नित्यः पूर्वयणादेशः । कृते ऽपि परयणादेशे प्राप्नोत्यकृते ऽपि । परयणादेशो ऽपि नित्यः । कृते ऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति अकृते ऽपि । परश्चासौ व्यवस्थया । व्यवस्थया चा ऽसौ परः । युगपत्संभवो नास्ति । न चास्ति यौगपद्येन संभवः । कथं च सिध्यति । बहिरङ्गेण सिध्यति । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्यनेन सिध्यति । एवं तर्हि यो ऽत्रोदात्तयण् तदाश्रयः स्वरो भविष्यति । ईकारयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या । ननु चेयमपि कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । बहुप्रयोजनैषा परिभाषा । अवश्यमेवैषा कर्त्तव्या । सा चाऽप्येषा लोकतः सिद्धा । कथम् । प्रत्यङ्गवर्त्ती

देशस्तदा ङीप् उदात्तयण इति उदात्तत्वं तस्यापि यणि कृते आकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टम् । अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे पूर्वयणादेशस्यापि नित्यत्वादित्यर्थः । इतर आह । परयणादेशोपीति । स एवाह । परश्चासाविति । शब्दपरविप्रतिषेधात् स एव प्राप्नोति । एकमपि यण्लक्षणं पूर्वपरविषयभेदाद्भिद्यते । एकस्य च कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात् परत्वेन व्यवस्था । प्रत्यङ्गवर्तीति । प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्गशब्दः । अङ्गशब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते अङ्गानां प्रत्यासन्नत्वात् । अङ्गमङ्गं प्रति

णादेश एवेति भावः । इतरः । उदाहरणत्वखण्डनवादी । शब्दपरेति । उच्चारणक्रमीयप्राथम्यस्य शास्त्रेण बाध इति भावः । तत्सूत्रे व्याप्तिन्यायेन सूत्रपाठतः शब्दतश्चोभयविधमपि परत्वं गृह्यत इति तात्पर्यम् । नन्वेवं परं कार्यमित्युच्यते तत्कथमभेदे स्यादत आह । एकमपीति । व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादिति भावः । विषयगतं पौर्वापर्यन्तदवच्छिन्ने लक्षणे आरोप्यत इत्यत्र तात्पर्यम् । विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तियोग्यं न चास्ति यौगपद्येनेति भाष्यविरोधितं विरोधमुपपादयति । एकस्य चेति । प्रसङ्गे आदेशविधानादादेशसमये स्थानिनोऽसत्त्वं निमित्तत्वे सत्त्वं सत्त्वासत्त्वे चैकत्र युगपद्विरुद्धे । एवञ्च द्वयोर्यणोर्यौगपद्यासंभव इति भावः । भाष्ये (बहिरङ्गेण सिध्यतीति) । तेनैव कर्त्र्येति सिध्यति न सूत्रेणेत्यर्थः । एवञ्च शब्दतः परत्वमादाय विप्रतिषेधसूत्रस्य नैव प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । उदाहरणवादी अन्तरङ्गपरिभाषाश्रयणं विनापि स्वरं साधयति । भाष्ये (एवंतर्हीति) । स्वरविधाविति । अस्य स्वरोद्देश्यकविधित्वादिति भावः । अवश्यमेवेति । एवञ्च

लोको लक्ष्यते। तद्यथा। पुरुषो ऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनाम्। प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूते ऽर्थे वर्तते। सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते

प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः। प्रतिशरीरमिति। शरीरस्य भोगायतनत्वात्। ततः सुहृदामिति। सौहार्दस्यासत्तिहेतुत्वात्। ततः सम्बन्धिनामिति। अवश्यकर्तव्यत्वात्। सामान्यभूत इति। नित्येपि शब्दार्थसम्बन्धे अक्रमे ऽप्यर्थप्रतिपादने उपायभावेनास-

---

त्यैव सिद्धत्वान्नैतदस्य उदाहरणमिति भावः। सचाप्येषेति। प्रकृतोदाहरणविषयपूर्वनिमित्तक्रमन्तरङ्गमित्यंशो न्यायसिद्ध इति तदनाश्रयणमशक्यमिति भावः। ननु प्रत्यवयववर्त्ती लोकरूपो ऽवयवो लक्ष्यत इति नार्थः प्रकृतानुपयोगादित्यत आह। प्रत्यासन्नेति। अङ्गानामिति। अङ्गिनं प्रतीतिशेषः। अङ्गमङ्गमिति। प्रत्यासन्नवर्त्ती तत्कार्यमभिनिविष्टो लोको दृश्यत इति भावः। प्रत्यासन्नत्वञ्च प्रथमोपस्थितत्वरूपम्। भाष्ये (शरीरं प्रतीत्यन्वयः) प्रतियोगि द्वितीया। भोगः सुखादिसाक्षात्कारः। आसत्तिः प्रथमोपस्थितिः। युगपदुपस्थिताविदम्। क्रमेणोपस्थितावपि आसत्तिवशादेव पूर्वं सुहृदामुपस्थितिरिति बोध्यम्। ननु अन्वितस्य बाह्यार्थेन योगो भवतीत्ययुक्तं शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वात् शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावाद् युगपदेव सकलार्थप्रतीतेः क्रमाभिधानमप्यसङ्गतमित्यत आह। नित्येपीति। असन्तमपीति। असत्यमपीति पाठान्तरम्। शब्दजन्यबोधे वस्तुगत्यासत्त्वादित्यर्थः। किं तु शास्त्रवासनाकल्पितोयं प्रक्रियादशायां क्रमः। अर्थवदुद्देश्यकप्रातिपदिकसंज्ञोद्देश्यकङीबाद्युद्देशेन शास्त्रे स्वादिविधानादिति बोध्यम् वस्तुतः प्रकृतितदर्थावप्यसत्यमेव कुतस्तत्क्रमस्य सत्यतेत्यत आह। प्रकृत्याद्यर्थश्चेति। असत्यमपीत्यनुकृष्यते। भाष्ये (सामान्यभूतेर्थेवर्त्तत इति)। वर्त्तनं नाम सामान्याभिधानम्। विशेष्ये। विशेषणविशिष्टे। तदैव विशेष्यत्वात्। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः। तदनुरक्तेति। सामान्यस्य कार्यानर्हत्वाद्व्यक्तिस्तदाश्रयतया शब्दार्थत्वेन कल्प्यत इति भावः। भाष्ये (उपजायत) इत्यस्य स्वबोधविषयो भवतीत्यर्थः। व्यक्तस्येति। द्रव्यस्यसतो बुध्यारूढस्येत्यर्थः। तत्पूर्वमिति। आश्रयप्रतीत्युत्तरमेव तदाकाङ्क्षणादिति भावः। वस्त्वन्तरेति। स्वसमवायिकारणनानावस्त्वपेक्षेत्यर्थः। एकत्वस्य तस्याभावादाह। एकत्वेति। एवञ्च प्रयोजनापेक्षया सापि बहिरङ्गेत्यर्थः। सजातीयेति। द्रव्यत्वेन स्वाश्रयत्वेन वा सजातीयत्वम्। ननु लिङ्गादिभिरेकार्थसमवायाविशेषात्कथं शक्तेः बाह्यत्वमत आह। कर्मादीनित्विति। न्यायप्राप्तः क्रमइति। शास्त्रकृत्कल्पितन्यायप्राप्तः प्रक्रियादशायामित्यर्थः। अनेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणत्वाद्यपि तान्त्रिककल्पितमितिचितम्। भाष्ये (यथैवेति)। अर्थानां लिङ्गसङ्ख्याकारकाणाम्। प्रादुर्भावो

व्यक्तस्य सतो लिङ्गसंख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति। यथैव चाऽऽनुपूर्व्या ऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दानामपि तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम्। इमानि तर्हि प्रयोजनानि। पटयति लघयति अवधीत् बहुखट्वकः। पटयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। अवधीदित्यकारलोपे कृते अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। बहुखट्वक इति आपो ऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कृते ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वमित्येष स्वरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। इह वैयाकरणः सौवश्व इति य्वोः स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतस्तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अचः पूर्वविज्ञानादैचोस्सिद्धम् *। यो

त्यमपि कर्म प्रकृत्याद्यर्थं चाश्रित्यापेयेऽव्यवस्थापनात्। तत्र नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यतइत्यादौ सामान्यमभिधीयते ततस्तदनुरक्तद्रव्ये प्रतीतिः। लिङ्गसंख्याशक्तीनां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभिधातव्यम्। ततः संख्यापेक्षया लिङ्गं समासन्नमिति तदभिधीयते। द्व्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोपजायते। एकत्वसंख्यापि वस्त्वन्तरापेक्षाद्वित्वादिव्यवच्छेदं करोतीति बहिरङ्गा। सा ऽपि सजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरङ्गा कर्मादीनि तु विजातीयक्रियापेक्षणाद्बाहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तक्रमः। बाह्येनेति। कर्मत्वादिना। तद्धि क्रियापेक्षणात् बाह्यम्। यो ऽनादिष्टादिति। अकृत-

---

ज्ञानम्। शब्दानामपि। तद्बोधकस्त्रीप्रत्ययविभक्तीनामपि। अस्य प्रादुर्भाव इति शेषः। तद्वत्कार्यैरपीत्यस्य तयैवानुपूर्व्येत्यर्थः। येन क्रमेण शब्दोपस्थितिस्तेनैव क्रमेण कार्यमिति पूर्वमीकारनिमित्तको यणिति भावः। तत्र पदस्यैव विभज्यान्वाख्याने सर्वेषां युगपत्प्राप्तावनया व्यवस्था। क्रमेणान्वाख्याने तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं पूर्वयणादेशस्य बोध्यम्। परयणादेशस्य बहिरङ्गत्वन्तु निमित्ताभावादप्राप्तत्वरूपं बोध्यम्। अत एव वाय्वोरित्यत्र नासिद्धत्वम्। एवं विधान्तरङ्गत्वस्य दृष्टान्तादिबलेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वात्। स्पष्टं चेदं वाह ऊठ्सूत्रे कैयटे। यत्त्वनया रीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति। तदयुक्तम्। अन्तरंगशब्दार्थाभावात्। अंगशब्दस्य तत्र निमित्तपरत्वात्। अवधीदिति। यद्यप्यतो लोप इत्यत्रार्द्धधातुक इति विषयसप्तमीत्यचो यदिति सूत्रस्थभाष्यात्प्रतीयत इत्यपरनिमित्तकत्वात् कथं स्थानिवत्त्वं तथापि विषयसप्तमीत्वेऽपि परबुद्धिनिमित्तकत्वेन परनिमित्तकत्वमस्त्येवेत्याशयः। स्वतन्त्रवधधातुस्तु नास्त्येव अदन्तत्वे जनिवध्योश्चेति वधिग्रहणमपि न कर्त्तव्यमेवेति बोध्यम्। (बहुखट्वक इति) भाष्ये। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्युक्तेरिति भावः। नन्वादेशस्य सत्त्वादनादिष्टादित्यनुचितमत आह। अकृत एवेति। उपलक्षणमेतदिति भावः। ननु सूत्रे ऽनादिष्टादित्य तदनुपा-

ऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैषो ऽचः पूर्वः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य । यद्येवमादेशो ऽविशेषितो भवति । आदेशश्च विशेषितः । कथम् । न ब्रूमो यत् षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तत्पञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यमिति । किं तर्हि । अन्यत्कर्तव्यम् । अन्यच्च न कर्तव्यम् । यदेवादः षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तस्य दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी भविष्यति । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य अच इति । तद्यथा । आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः । तस्य दिक्छब्दयोगे पञ्चमी भवति । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य आदेशादिति । तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः । तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाय्वोः । अध्वर्य्वोः । लोपोव्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति । असिद्धवचनात्सिद्धम् । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम् । असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः । असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः कर्त्तव्यः ।

एवादेशे अचो यः पूर्व इत्यर्थः । अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात् । आदेशनमादिष्टं तद् यस्य नास्ति सो ऽनादिष्टः । आदेश इति । ततश्च हलादेशो ऽपि स्थानिवत् स्यात् । यदेवाद इति । सादृश्यादेवमुक्तं शब्दान्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते । तद्यथेति । यथादेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामस्तथा स्थान्यपेक्षयापीत्यर्थः । धिन्वन्तीत्यत्रोकारात् पूर्वं यदङ्गं तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः । वैयाकरण इत्यत्र तु तन्न भवति । नहीकारात् पूर्वो यो वकारः स कचिन्निमित्तत्वेनाश्रितः । तत्रेति । अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते । भाष्यकारेण तु विधिग्रहणात् स्वाश्रयकार्याभावः साधितः । उत्स-

---

दानात्कथमेतल्लाभो ऽत आह । अजपेक्षयेति । लक्षणानुरोधादिति भावः । कर्मणि क्ते अनादिश्यमानादित्यर्थः स्यादत आह । आदेशनमिति । बहुव्रीहौ निष्ठेति पूर्वनिपातस्तु न । तत्प्रकरणानित्यत्वात् । नन्वचः पूर्वस्य विज्ञाने आदेशेन पूर्वत्वस्याविशेषणात्तद्यथेत्ययुक्तमत आह । यथेति । परमतेन दृष्टान्त इति भावः । पूर्वविध्यभावादाह । धिन्वन्तीति । अन्यथेडापत्तिरिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । पञ्चमीसमासाश्रयेण वैयाकरणे दोषमाशङ्कयाह । वैयाकरणेति । ऐजिद्विधानसामर्थ्यात्तत्र न भवति स्थानिवत्त्वमिति परे । विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थमित्युक्त्वा तत्रादेशलक्षणेत्यसंगतमत आह । भाष्यकारेण त्विति । इदं वार्त्तिकमितिन्न विरोध इति भावः । निवर्त्यत इति । उत्सृज्यते निवर्त्यते इत्युत्सर्ग इति भावः । नत्वान-

व्यः। पट्व्या मृद्व्येति। ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम्। असिद्धवचना-
त्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। असिद्धवचनात्सिद्धमि-
ति चेत्तन्न। किं कारणम्। नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। नह्यन्य-
स्यासिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति। तद्यथा। नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते
देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति। तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च। तस्मात्स्था-
निवद्भावो वक्तव्यः। असिद्धत्वं च। पट्व्या मृद्व्येति स्थानिवद्भावः।
वाय्वोरध्वर्य्वोरित्यत्रासिद्धत्वम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। स्थानिवद्वचनान-
र्थक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वादिति। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं
तुक्छास्त्रे असिद्धं स्याद् अन्यदन्यस्मिन्। इह पुनरयुक्तम्। कथं हि तदेव
नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात्। तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति। वक्ष्यति ह्या-
चार्यः। चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासि-
द्धत्वादिति। चिणो लुक् चिणो लुक्येवासिद्धो भवति। काममतिदिश्यतां
वा सच्चासच्चापि नेह भारो ऽस्ति। कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्त-
र्यधीनं हि। अथवा वतिनिर्देशो ऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं
समर्थयितुम्। तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः। सन्ति न सन्तीति। मातृवद-

---

र्गेति। उत्सर्गः स्थानी स ह्यादेशेनापवादेनेव निवर्त्यते। नन्वीकारयणो ऽसिद्धत्वा-
द् विभक्तावेव यण् भविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्यते नत्वानन्तर्ये
लौकिके यथा प्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम्। अनुदेश इति। अतिदेश इत्य-
र्थः। ननु चैतदपीति। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात्। नान्यस्येति। कार्यासिद्धत्वाश्रयमेत-
त्। उक्तं वेति। शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। तदेवेति। सकृत्पाठापेक्षयैत-
दुच्यते। विषयभेदात्तु भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते। नेह भारोस्तीति। नह्यभा-
वातिदेशे ऽधिकं सूत्रं पठनीयं विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति। अधीनमिति। अ-
ध्युत्तरपदात् खविधानादव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः। तद्यथेति। येनोपमा-

---

न्तर्ये इति। पूर्वविधावित्युक्तेः शास्त्रीये कार्येतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः। प्रयोगे इति।
उच्चारणे इत्यर्थः। भाष्ये (नहि देवदत्तस्येति)। हतेपि न जीवनं चेत् किं वक्तव्यं
तदारोप इत्यर्थः। उक्तंवेति। षत्वतुकोरित्यत्र वचनद्वयकरणापेक्षो विकल्पः।
तदेव नामेति। इकोयणचीत्यस्मिन्नित्यर्थः। चिणो लुकि तग्रहणाभावे
किं ततरांशब्दस्य लुगुच्यते उत तेषां क्रमेण। नाद्यः, सङ्घातस्याप्रत्यय-
त्वात्। नान्त्य इत्याह। भाष्ये। (तलोपस्य चेति)। एवमसिद्धवचनमात्रेण निर्वाह-
मुक्ता सत्रकृतः स्थानिवत्त्वं समर्थयति। काममिति। नह्यभावेति। इहेत्यस्य सूत्रे

स्याः कला: । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि स्थानिवद्भवति स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । इह तावत्पट्व्या मृद्व्येति यथा स्थानिनि यणादेशो भवति एवमादेशे ऽपि भवति । इहेदानीं वाय्वोरध्वर्य्वोरिति यथा स्थानिनि यलोपो न भवति एवमादेशे ऽपि न भवतीति । किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य । कश्चात्र विशेषः । अनन्तरस्य चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् । अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । एकाननुदात्त । लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येष स्वरो न प्राप्नोति । द्विगुस्वर । पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः ।

न यवानां सत्ता ऽवगता स सन्तीति वाक्यशेषं प्रकल्पयति । असत्तावगतौ न सन्तीति । एवमस्यापि लक्षणस्य प्रतिलक्ष्यं भेदात् क्वचिद्भावो ऽतिदिश्यते क्वचिदभावः । किं पुनरिति । अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वमानयेत्यत्रानन्तरे पूर्वशब्दो दृष्टः । मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहित इति प्रश्नः । तत्र यदा विषयभेदाल्लक्षणं भिद्यते तदा यादृशं यत्र पूर्वत्वं संभवति तादृशं तत्राश्रीयते इति व्यवहितस्यापि ग्रहणम् । यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमित्यव्यवहितसंभवे व्यवहितमाश्रीयत इति अनन्तरस्यैव ग्रहणेन भाव्यम् । लुनीह्यत्रेति । हेरपित्त्वादुदात्तत्वम् । तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्याभावाद्धूर्यमानस्वरो न स्यात् । स्थानिवद्भावात्तु यथा स्थानिनि स्वरो भवति एवमादेशे ऽपि सिद्धः स्वरः । पञ्चारत्न्य इति । जसादिषु छन्दो वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति जसि चेति गुणश्छन्दसि विकल्पितत्वान्न भवतीति यणि कृते इगन्तत्वाभावात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः । यत्प्रलुनीह्यत्रेति । यच्छब्दप्रयोगो निघातप्रतिषेधार्थः । तत्र यणि कृते उदात्तवत्त्वाभावाद्गतिनिघातप्रसङ्गः ।

इत्यर्थ इति भावः । ननु पूर्वमस्यार्थस्य विधिशब्देन साधितत्वात् कथं तत्कारणरूपो न भार इत्यत आह । विधिशब्दश्चेति । अध्याहारमात्रेणेति भावः । भाष्ये (एवमादेशेपि न भवतीति)। आदेशनिमित्तकोपीत्यर्थः । यद्यपि व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्त्तत इति भाष्यकृता पूर्वमेवोक्तं तथापि तदर्थप्रतिपादकवार्त्तिकमवतारयितुं पृच्छति। भाष्ये (किं पुनरिति)। अव्यवहितसंभवे इति । छन्दसि परेपि व्यवहिताश्चेत्यनेन पूर्वपरशब्दयोरव्यवहितार्थे मुख्यत्वबोधनादिति भावः । तस्मिन्निति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणादव्यवहिताव्यवहितसाधारणे पूर्वशब्दस्य शक्तिः । अन्त्यात्पूर्वमानयेत्यादौ तु तात्पर्यानुपपत्त्या विशेषे लक्षणा । छन्दसि परेपीत्यादौ तु परांगविकलायास्तस्मादिति परिभाषाया उपस्थितेरव्यवधानां-

इगन्तकालेत्येष स्वरो न प्राप्नोति। गतिनिघात। यत्प्रलुनीह्यत्र। यत्प्रपुनीह्यत्र। तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वमात्रस्य। पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम्। पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। यो ऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। गुरुसंज्ञा च। गुरुसंज्ञा च न सिध्यति। श्लेष्म ३घ्न पित्त ३घ्न द३ध्यश्व म ३ध्वश्व। हलो ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति। ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावस्तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया। न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात्। नवा एष दोषः। किं कारणम्। संयोगस्यापू-

---

एतच्च सर्वमनाश्रित्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावमुक्तम्। श्लेष्म३घ्न इति। कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया व्यवहितस्यात्र प्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः। ननु चेति। यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च संयोगसंज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रये ऽपि दोष इत्यर्थः। न वेति। समुदायः संज्ञीति भावः। पूर्वमात्रस्येति पक्षो ऽत्र स्थितः। अवीवददिति तु चङ्परनिर्ह्रासे स्था-

---

प्रलाभ इह तु वरेग्रहणाल्लिङ्गात्तदनुपस्थितिरिति तत्त्वम्। भाष्ये एकाननुदात्तवरे शब्देन तत्प्रयुक्तः शेषनिघातः। उदात्तत्वमिति। प्रत्ययस्वरेण। निघातप्रतिषेधेति। निघातैर्यद्यदीत्यनेनेति भावः। अनाश्रित्येति। पदसंस्कारे वाक्यसंस्कारे वा यणो वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वमित्यन्ये। श्लेष्मघ्न इति। अमनुष्यकर्तृकेचेति ठक्। ननु संयोगत्वस्य समुदायगतत्वेन पूर्वविधित्वाभावात् कथं स्थानिवत्त्वं किं च न संयोगसंज्ञा व्यवहितस्य विधिरव्यवहितस्य सत्त्वादत आह। कार्यार्थत्वादिति। तत्तच्च प्लुतद्वारा व्यवहितपूर्वविधित्वं संज्ञाया इति भावः। ननु च उक्तहेतुना व्यवहितपूर्वविधित्वात्कथमनन्तरग्रहणे संयोगसंज्ञाया विधेयत्वमत आह। यथोद्देशेति। तदा कार्यपर्यालोचनं विनापि भविष्यति। किं चिदित्यभिसन्धिसाक्षात्प्रवृत्तेरित्यर्थः। ननु एवमपि पूर्वपरविधित्वान्न स्थानिवत्त्वप्राप्तिरत आह। प्रत्येकं चेति। समुदाय इति। एवञ्चानन्तर्याश्रयणे यथोद्देशपक्षेपि न दोष इति भावः। एवञ्च पूर्वमात्रग्रहणेपि श्लेष्मघ्ने न दोषः। यथोद्देशाश्रयणादेव कार्यकालपक्षेपि यत्प्रतिबन्धद्वारा स्थानिवत्वस्य संज्ञाकार्यप्रतिबन्धकत्वं तस्य पूर्वमात्रप्रवृत्तित्वे एव स्थानिवत्त्वमिति गूढतात्पर्यम्। भाष्ये (किं तर्हि पूर्वपरविधिरिति)। पूर्वपरविधौ स्थानिवत्त्वाभावादेव च आरत्विज्यादौ कृच्छ्रत्यृतामिति गुणस्य सवर्णदीर्घे न स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम्। विधिग्रहणसामर्थ्याच्चैतदर्थलाभ इत्याहुः। पूर्वमात्रेति। दीर्घादिग्रहणाल्लिङ्गादिति भावः। ननूभयनिमित्तत्वेपि परनिमित्तत्वमस्त्येवेत्यत आह।

र्वविधित्वात् । न पूर्वविधिः संयोगः । किं तर्हि । पूर्वपरविधिः संयोगः । एकादेशस्योपसंख्यानम् । एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आयसौ गौमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे उदवाहे । एकादेशे कृते नुमामौ पद्भाव ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति । उभयनिमित्तत्वात् । अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते । उभयनिमित्तश्चायम् । उभयादेशत्वाच्च । अच आदेश इत्युच्यते अचोश्चायमादेशः । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । उभयनिमित्तत्वादिति । इह यस्य ग्रामे नगरे वा अनेकं कार्यं भवति शक्नोत्यसौ ततोऽन्यतरतो व्यपदेष्टुम् । तद्यथा । गुरुनिमित्तं वसाम इति अध्ययननिमित्तं वसाम इति । यदप्युच्यते । उभयादेशत्वाच्चेति । इह यो

निवत्वनिषेधो वक्ष्यते । एकादेशस्येति । परस्मिन्नित्येतदवधारणार्थमुपात्तं तथा ह्यनुपादीयमाने ऽपि परस्मिन्नित्यस्मिन् परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो लभ्यतएव । तत्रानेन यथा अपरनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो निवार्यते वैयाघ्रपद्यः आदीध्य इति एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः । आयसादिभ्यो ऽणन्तेभ्य औप्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिवद्भावान्नुमामौ प्राप्नुतः । पादे उदवाहे इत्यत्र ङावेकादेशे कृते आदिवत्त्वात् भसंज्ञायां सत्यां पद्भाव ऊठ् च प्राप्नुतः । अचोश्चेति । अच इति गुणत्वादेकत्वसंख्यायाः पशुना यजेतेतिवद्विवक्षितत्वात् । इह यस्येति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणाद्भवत्येव परस्य निमि-

---

परस्मिन्नितीति । अवधारणार्थमिति । पूर्वविधिशब्दे पूर्वशब्दस्येवास्यापि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वादिति भावः । लभ्यत एवेति । अविशेषात्सर्वत्र प्रवृत्त्येति भावः । आयसावित्यत्र देविकाशिंशपेत्यात्वम् । तस्यादिवद्भावादिति । ननु आदिवद्भावेनौ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वे ऽपि आयसित्यस्याङ्गत्वाभावात्कथं नुम् । औ इत्यस्य सान्तादविहितत्वात् आयसित्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टादेशत्वाभावान्न स्थानिवत्त्वेन तस्याङ्गत्वमिति चेन्न । छिन्नपुच्छे श्ववद् एकदेशविकृतानन्यत्वेनाङ्गत्वप्रतीत्यव्याघातात् । भूयोवयवसाम्यात् लोकन्यायसिद्धस्यानाश्रयणे बीजाभावात् । सूत्रमपि वचनसाद्यर्थमावश्यकमिति दिक् । भाष्ये (न सिध्यन्तीति) । निवर्त्यत्वेनेत्यर्थः । अचः इत्यस्य विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेपि हलां व्यावृत्तिः स्यान्नाजन्तरस्येत्यत आह । गुणत्वादिति । आदेशविशेषणत्वेनेति शेषः । वस्तुतो ऽचोरादेशस्याच्त्वपर्याप्त्यधिकरणादेशत्वाभाव इति भाष्याशयः । उभयनिमित्तत्वे किं परनिमित्तत्वमेव नास्तीत्युच्यते उत परमेव निमित्तं नेति नाद्य इत्याह । अन्वयेति । नान्त्य इत्याह । अयोगेति । विशेष्यसङ्गतएवायोगव्यवच्छेदबोध इति नियमे न-

द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेशम्। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति।अथ हलचोरादेशः स्थानिवद् भवति उताहो न। कश्चात्र विशेषः। हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोप एकादेशः। हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपे एकादेशो वक्तव्यः। विंशकं विंशं शतं विंशः। स्थूलादीनां यणादिलोपे ऽवादेशः। स्थूलादीनां यणादिलोपे कृते अवादेशो वक्तव्यः। स्थवीयान् दवीयान्। केकयमित्रय्वोरियादेश एत्वम्। केकयमित्रय्वोरियादेशे एत्वं न सिध्यति। कैकेयः। मैत्रेयः। अचीत्येत्वं न सिध्यति। उत्तरपदलोपे च। उत्तरपदलोपे च दोषो भवति। दध्युपसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः। अचीति य-

---

त्तता। अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन् य आदेश इति विशेषणात्। द्वयोरिति। वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्रहणान्नास्ति संख्याविवक्षा भवतु वा तथापि न दोष इति भावः। अथ हलचोरिति। उभयथा शास्त्रे व्यवहारदर्शनात्प्रश्नः। उरण् रपर इत्यत्राऽणनण्समुदायो कङादिरादेशो रपरो न भवति। नाग्लोपीत्यत्र त्वत्यरराजदिति हलचोर्लोपे अग्लोपित्वाश्रयणादुपधाह्रस्वत्वनिषेधो भवति। अस्ति ह्यत्राको दर्शनमिति। विंशकमिति। विंशतित्रिंशद्भ्यामिति ड्वुन्। विंशमिति। शदन्तविंशतेश्चेति डः। विंश इति। तस्य पूरणे डट्। स्थवीयानिति। गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वाद् गुणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति चेत्। स्थानिनो ऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात् तद्द्वारेण गुणस्यापि भविष्यतीत्यदोषः। तत्र स्थानिवद्भावे सति लशब्देन व्यवधानादवादेशाप्रसङ्गः। कैकेय इति। नन्वज्मात्रे गुणो विधीयते न त्वजादौ तेन योत्राश्रीयते नासावादेशः। यश्चादेशः समुदायो नासावाश्रीयते इति न्यायान्नास्ति दोषः। नैतदस्ति। स्थानिवन्न भवतीत्यभावातिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव। परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्वैतन्नाश्रितम्। दधिसक्तव इति। समानाधिकरणाधिकारोक्तस्तृती-

---

मानमिति भावः। भाष्ये (ऽथ हलचोरिति)। अच इत्यपि परस्मिन्नितिवदयोगव्यवच्छेदमुतान्ययोगव्यवच्छेदकमिति प्रश्नः। अत्यरराजदिति। राजानमतिक्रान्तवानित्यर्थः। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णिजिष्ठवद्भावाट्टिलोपस्येति बोध्यम्। पूर्वस्य विधावित्यनाश्रित्येदम्। भाष्ये। (एकादेश इति)। यस्येति चेति तु न। तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादिति भावः। विंशं शतमित्यस्य विंशतिरधिकास्मिन्नित्यर्थः। विंश इति तु प्रक्षिप्तम्। शतसहस्रयोरेवेडस्येष्टत्वात्। स्थानिनोऽनादिष्टादिति। अत्र यद्वक्तव्यं तत्रधात्वितिसूत्रे चोक्तम्। कैकेयादौ स्थानिवत्सूत्रे केकयमित्र-

णादेशः प्राप्नोति । यङ्लोपे यणियङुवङः । यङ्लोपे यणियङुवङो न सिध्यन्ति । चेच्यः । नेन्यः । चेक्षियः । चेक्रियः । लोलुवः । पोपुवः । अचीति यणियङुवङो न सिध्यन्ति । अस्तु तर्हि न स्थानिवत् । अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः * । अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोलुवः पोपुवः सरीसृपो मरीमृज इति । नैष दोषः । न धातुलोपआर्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति । किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भवति आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः * । अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति । श्लेष्मघ्न पित्तघ्न दध्यश्व मध्वश्व । हलो ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति । द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे * । द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः । द्विर्वचनवरयेलोपे इति । क्सलोपे लुग्वचनम् * ।

यापूर्वपदउत्तरपदलोपश्चेति लोपस्य परनिमित्तता । यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति । तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम् । चेच्यः नेन्य इति । उतोचीत्येतदनाश्रयणादुपन्यासः । अस्तु तर्हीति । अच इत्युपादानात् साक्षादेव यस्मात् स्थानित्वेनोपात्तस्तस्यैव स्थानिवद्भावो न तु हलजादेशस्येत्यर्थः । किं पुनरिति । यत्र कार्ये स्थान्याश्रितः किं तत्रैव स्थानिवद्भाव उत यत्राप्यनाश्रित इति प्रश्नः । गुरुविधिरिति । कार्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञाया गुरुविधिरित्युच्यते । लोपयणादेशयोः स्थानी संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते । द्विर्वचनादयश्चेति । द्विर्वचनादावपि स्थानी नाश्री-

---

यवित्यादिना इयादेशे आद्गुणः । अत्रापि पक्षे स एवार्थ इत्यत आह । परिहारान्तरस्येति । पक्षान्तरस्येत्यर्थः । एतत पूर्वोक्तम् । लोपस्येति । समानाधिकरणेन सुपेत्यधिकारात् परसन्निधाने जायमानत्वेन परनिमित्तत्वमित्यभिमानः । वस्तुत एतावता परनिमित्तत्वे पादशतस्येति लोपस्य परसन्नियोगेन विधीयमानस्य परनिमित्तत्वापत्तिरितीदमपि चिन्त्यम् । परिहारान्तरस्येत्येवात्रापि समाधिरिति तत्त्वम् । उपादानादिति । यद्यप्याम्रत्येत्येतद्वारणार्थमावश्यकं तत्तत्र हि केवलहलो लोपस्तथापि व्याख्यानादच एवादेश इत्यन्ययोगव्यवच्छेदलाभ इति बोध्यम् । साक्षादेवेति । अचो यत्र स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वमित्यर्थः । एवं हि णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात्तस्मादच एवादेशः प्रयोग यत्रेत्यर्थेन तद्वारणमूचितम् । किं पुनरिति । आश्रितस्थानिककार्यमेव स्थानिवद्भावेन प्राप्यते उत अनाश्रितस्थानिकं प्रतिबध्यते ऽपीति प्रश्नः । यद्यप्ययं विचारः प्राक् कृत एव भावाभावातिदेश इति सिद्धान्तश्च कृतस्तथापि अन्यवार्त्तिककारकृतवार्त्तिकव्याख्यानमिदमिति

क्सलोपे लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धाः । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति । हन्तेर्घत्वम् * । हन्तेर्घत्वं वक्तव्यम् । घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां प्रकृताविति । ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादेशप्रतिषेधः * । ग्रहणेषु स्थानिवदितिचेज्जग्ध्यादिषु आदेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । निराद्य समाद्य । अदोजग्धिर्ल्यप्ति कितीति अदो जग्धिभावः प्राप्नोति । यणादेशयुलोपेत्वानुनासिकात्वप्रतिषेधः * । यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । यलोप । वाय्वोरध्वर्य्वोः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः प्राप्नोति ।

यते । अनचीति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशस्य हलो द्विर्वचनादावाश्रयणं न त्वचः । एवं यलोपेपि । वरे त्वाकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिराश्रितैवाचि क्ङितीति । भाष्ये तु वरेशब्दोपि पठितस्तत्रायं भावः । यङ एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपविधानादत्राप्रसङ्ग एवेति । अदुग्धेति । क्सस्य अलो ऽन्त्यस्येति लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् झलो झलीति लोपो न स्यादिति लुग्वचनम् । अदुह्वहीत्येवमर्थस्त्ववश्यं वक्तव्यो वकारस्याझल्त्वात् । घ्नन्तीति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो नकारो न भवतीति घत्वाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात् व्यवधानाश्रयणे तु हननादिष्वतिप्रसङ्गः । निराद्येति । आदयतेर्णिलोपे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाददिरेवायमिति जग्धिः प्राप्नोति । न च जग्धौ णिराश्रितः । आदिग्रहणाद् घात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः । यणादेश इति । बहिरङ्गपरिभाषाऽनाश्रयणेनैतदुच्यते ।

कार्यंबोध्यम् । ननु संयोगसंज्ञेति वक्तव्ये किमुच्यते गुरुविधिरिति अत आह । पर्युदासेति । नन्वचि नेत्यर्थाद् द्विर्वचननिषेधे ऽस्त्येव स्थान्याश्रयणमत आह । हलीत्येव वक्तुं ति । चिन्त्यमेतत् । वाक्वाक् इत्यादाववसाने द्वित्वानापत्तेः । हलीत्येव वक्तुं युक्तत्वाच्चेत्याहुः । तस्मादज्भिन्नस्याश्रयणं नत्वच इति वक्तुं युक्तम् । वागित्यादावज्भिन्नो वर्णाभाव एवेति न दोषः । यङ एवेति । एवं सति पक्षद्वयेपि वरे ग्रहणं न कार्यमित्यत्र तत्कारणकथनं चिन्त्यमेव स्यात् । किं च तार्किकप्रत्ययत्वमादायापि प्रवृत्तिज्ञापनाय तदावश्यकमिति चिन्त्यम् । वरेयलोपेत्येकमेव निमित्तमित्यभिमानेन भाष्यमित्यन्ये । क्सस्येति । क्सस्याचीति क्सलोपे कृतेपि लुग्वक्तव्य इति वार्त्तिकार्थः । पक्षान्तरे तु क्सलोपेनैव सिद्धमित्यभिमानः । तत्राप्यवश्यं लुग्वक्तव्य इत्याह । अदुह्वहीति । भाष्ये । घ्नन्तीत्यादि । गमहनेत्यनेनाल्लोपः । घत्वं होहन्तेरित्यनेन । भाष्ये (जग्ध्यादिष्वादेशस्येति) । जग्ध्यादिषु विषयेषु आदेशस्यार्थात्तद्रूपस्येत्यर्थः । एकदेशविकृतस्येति । अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धौ कृतायां णिलोप इति आदित्यस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वमस्त्येव णिलोपादिति तु णिच् स्थानिकहलादेर्बोधकम् । उक्तरीत्या वा तस्य तत्त्वम् । वार्त्तिके युलोपेति । यकारोकारयोर्लोप इत्य-

उलोपः । अकुर्वि आशाम् अकुर्व्याशाम् । नित्यं करोतेः ये चेत्युकारलोपः प्राप्नोति । ईत्वम् । अलुनि आशाम् अलुन्याशाम् । ई हल्यघोरितीत्वं प्राप्नोति । अनुनासिकात्व । अजज्ञि आशाम् अजज्ञ्याशाम् । ये विभाषेत्यनुनासिकात्वं प्राप्नोति । रायात्वप्रतिषेधश्च * । रायात्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । रायि आशाम् । राय्याशाम् । रायो हलीत्यात्वं प्राप्नोति । दीर्घे यलोपप्रतिषेधः * । दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे तद्वान् सौर्यी हिमवानिति सौ इन्नाश्रये दीर्घत्वे कृते सूर्यतिष्येति यलोपः प्राप्नोति । अतो दीर्घे यलोपवचनम् * । अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गीभ्यां वात्सीभ्याम् । दीर्घे कृते आपत्यस्य च तद्धिते ऽनातीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति । सर्वेषामेष परिहारः । उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनम् । विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमाणायां प्रकृताविति । अथवा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति । ननु चोक्तं अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः । द्विर्वचनादयश्च । क्स-

---

अजज्ञीति । जन जनन इत्यस्माद् व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्माद्वा श्यन् । छान्दसत्वात् श्लुः । सौर्यीति । तेनैकदिगित्यण् ततो मत्वर्थीय इति । सौर्ये इत्यत्र तु यलोपो न प्राप्नोति । यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेध इति वचनात् । सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति परिगणनानाश्रयेणैतदुच्यते । गार्गीभ्यामिति । गोत्रेस्त्रिया इति णः सङ्ख्याङ्कलक्षणेष्वित्यण् वा । अनातीति प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयेण चोद्यं पर्युदासाश्रयेण तु सदृशतद्धिताश्रयेण परिहारः । सर्वेषामिति । आश्रीयमाणायां प्रकृतावित्यस्मिन्नेव पक्षे आश्रीयमाणे विधिग्रहणादधिकाद् यत्नात्स्वाश्रयानिवृत्त्यर्थात्तु सिध्यन्तीति भावः । अत एव पक्षान्तरोपन्यासः । अथ वेति । न वा संयोगस्येति । संयोगसंज्ञायाः समु-

---

र्थः । अकुर्व्याशामित्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे परस्य यणादेशे तत्तत्कार्यप्राप्तिरिति बोध्यम् । बहिरङ्गेति । वाय्वोरित्यत्र यथा ऽस्य न प्राप्तिस्तथोक्तमेवमन्यत्रापि बोध्यम् । आत्मनेपदमिति । इडिति शेषः ॥ नन्वणन्तं सौर्ये इत्येवोदाह्रियतामत आह । सौर्ये इत्यत्रेति । यस्येति चेत्यादाविति । आदिना सूर्यतिष्येति यलोपः । श्याम् । श्योप्रत्यये । यलोपस्यासिद्धत्वन्तु न व्याश्रयत्वात् । गार्गीभ्यामित्यत्र गार्ग्य आ भ्यामिति स्थिते पूर्वं सुपि चेति दीर्घयलोपाप्राप्तिरिति बोध्यम् । पर्युदासाश्रयणेत्विति । आङ्गिन्नत्वेन प्रकृत्याश्रयणात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या आङ्गिन्नत्वभत्वेन यलोप इति भावः । संयोगसंज्ञाया इति । अस्याशय उक्तः । व-

लोपे लुग्वचनम्। हन्तेर्घत्वमिति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिरिति। उक्तमेतत्। न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वादिति। यदप्युच्यते द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्या इति। उच्यन्ते न्यास एव। क्सलोपे लुग्वचनमिति। क्रियते न्यास एव। हन्तेर्घत्वमिति सप्तमे परिहारं वक्ष्यति॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु॥ ९८॥ पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते। तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति। नैष दोषः। भसंज्ञाऽत्र बाधिका भवि-

---

दायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वम्। उच्यन्तइति। अत एव लिङ्गादविशेषेण स्थानिवद्भावः। क्रियत इति। अदुहृद्ध्यर्थमवश्यकर्तव्यमेवेति भावः। सप्तम इति। श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते स्थानिवद्भावकृतं तु व्यवधानं वचनसामर्थ्यादविघातकम्। न पदान्त॥९८॥ वेतस्वानिति। भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते वेतसशब्दात् कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुबिति ड्मतुपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्वं पदमिति पदसंज्ञायां सकारः पदान्तत्वं

लुतः प्रतु तस्य त्रैपादिकत्वात् पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यनेनापि इदं सुसाधम्। अत एव लिङ्गादिति। न च पुत्रमासमन्तादत्तु शीलं यस्याः पुत्रादिनीत्यादौ स्थानिवत्त्वान्नादिनीत्यस्याप्रवृत्तौ द्वित्वं प्राप्नोति तद्वारणाय द्विर्वचनग्रहणं कथमभावातिदेशे ज्ञापकमिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन तस्यानभिधानात्। शीघ्रोपस्थितिकत्वेनाङ्रहितादिनीशब्दस्यैव तत्र ग्रहणाच्चेति दिक्॥५७॥ नपदान्तद्वि॥ ५८॥ ननु स्थानिवत्त्वनिषेधं विना सस्य पदान्तत्वेनासिद्धेस्तस्य रुत्वसंपादके पदत्वे स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वात् सान्तस्य पदत्वाभावेन कथमत्र रुत्वप्राप्तिरत आह। भावेति। पदान्तेति च भावप्रधानो निर्देश इत्यपि बोध्यम्। इदं चिन्त्यम्। द्विर्वचनादिसाहचर्येण पदान्तपदार्थस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहणौचित्यात्। भाष्यं त्वेवं व्याख्येयम्। रुत्वस्य पदचरमावयवत्वेन तत्र कर्तव्ये भावसाधनविधिशब्दाश्रयणे टिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। यद्यपि पदसंज्ञा न पदचरमावयवो नापि पदान्तस्थाने विधिस्तथापि तस्याः कार्यत्वात् कार्यस्य च रुत्वस्य तत्त्वान्न दोषः। पदचरमावयवसाधकस्यापि तत्त्वेन ग्रहणमित्याशयः। सिद्धान्त्येकदेश्याह (भसंज्ञाच्चेति)। भत्वे प्राप्तस्थानिवद्भावस्यापि सान्तनिष्ठपदत्वाप्रतिबन्धद्वारा रुत्वसंपादकत्वेन भत्वस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात्तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेध इति सान्तनिष्ठभत्वेन तन्निष्ठपदत्वबाध इति भावः। न पदान्तसूत्रदृष्ट्या त्रिपादी तु नासिद्धा। जश्चादिग्रहणात्। कैयटोक्तरीत्या पूर्वपक्षयोजनेऽस्यायं भावः। भत्वे स्थानिवद्भावस्य सकारनिष्ठपदान्तत्वसंपादकतया परंपरया भसंज्ञाया अपि पदान्तत्वसंपादकत्वेन पदान्तत्वमिति तस्यापि निषेध इति समानावधिकत्वाद्भत्वेन पदत्वबाध इति। एव परंपरया पदान्तत्वसंपादकस्यापि पदान्तविधिशब्देन ग्रहणे मदुक्तरीत्यैव पूर्वपक्षयोजनाऽप्युचिता। ननु ड्मतुपोर्थान्तरेपि विधा-

ष्यति। तसौ मत्वर्थइति । अकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति तु सकारान्तम् । ननु चैवं विज्ञायते यस्संप्रति पदान्त इति । कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एतदेवं स्यात् । अयं च विधिशब्दो ऽस्त्येव कर्मसाधनः । विधीयत इति विधिरिति । अस्ति च भावसाधनो विधानं विधिरिति । तत्र भावसाधन-

---

प्रतिपद्यत इति पदान्ततया विधीयमानत्वात् स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसङ्गः । तसौ मत्वर्थ इति। तदस्मिन्नस्तीत्यत्रैवार्थे ड्मतुप् न निर्वृत्तादिषु अनभिधानादित्येतदाश्रित्यै-तदुच्यते । अकारान्तमिति । भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाऽभावात् सकारान्तत्वा-भावान्नास्ति भसंज्ञा पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् सकारान्तस्य पद-त्वाद्रुत्वप्रसङ्गः । ननु चेति । स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना यः सिद्धः पदान्तस्तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । यथा कौ स्तः कानि सन्तीति । इह तु सकारः स्थानिवत्त्वनि-षेधाद्विना पदान्तत्वेनाऽसिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वात्सकारस्य

नात्कथं सर्वं च भत्वमत आह । अनभिधानादिति। मतुशब्देन प्रसिद्धत्वाद् मतुप एव ग्रहणमिति भावः । तत्र पूर्वपक्ष्याह । (अकारान्तमेतदिति)। साक्षात्परंप-रया वा पदान्तकार्यप्रतिबन्धकस्य प्रापकस्य वा निषेधे परंपरा पदान्तपदे उप-स्थिते पदत्वद्वारिकैव नान्यद्वारिकेति भत्वे न निषेध इति सान्तत्वाभावात्तदप्राप्ति-रिति भावः ॥ सिद्धान्त्येकदेश्याह । (ननुचेति) । अत्र पदस्योद्देश्यतयैतत्साध्यपद-त्ववत्समुदायान्त्यकार्ये नायं निषेध इति पदत्वेपि स्थानिवत्त्वात् सान्तस्य पदत्वा-भावेन रुत्वाभावः सिद्ध इति भावः । तत्र किमपेक्षया संप्रतीत्यत आह । स्था-निवत्त्वनिषेधादिति । एतत्साध्यपदत्ववतो ऽत्रोद्देश्यत्वासंभवः । भावसाधनेपि विधेयस्य पदचरमावयवत्वं स्थानिद्वारैव वाच्यमिति स्थानिनः स्थानिवद्भावेन तत्त्वा-भावे विधेयस्य सुतरान्तदभाव इति भावः । स्थानिवत्त्वनिषेधं विना यः पदत्वे-न सिद्धस्तस्य चरमावयवे कर्त्तव्य इत्यक्षरार्थः । संप्रतिपदशब्देन समस्तनान्त-शब्दस्य षष्ठीतत्पुरुष इति बोध्यम् । यद्यपि तस्य भाव इत्यादौ तत्साध्यत्वप्रत्य-यान्तादेरप्युद्देश्यता तथाप्यत्र लक्ष्यानुरोधादेवमर्थकत्वमिति तात्पर्यम् । पूर्वप-क्षी उक्तमाशयमजानानः (संप्रतीति) पदान्तस्य विशेषणं मन्यमान आह । भाष्ये (कर्मसाधनस्येति)। संप्रति पदान्तस्य स्थाने विधाविति हि तदर्थः । तत्र भाव-साधनस्येति । कर्मसाधनत्वे हि द्विर्वचनादिभिः सामानाधिकरण्यं पदान्तेन वैयधिकरण्यञ्च स्यात् । भावसाधने पदचरमावयवद्विर्वचनादिकर्मकविधाने इत्यर्थः। तत्र हि पदचरमावयवत्वेन सिद्धकर्मके विधाने इति वक्तुमशक्यं सिद्धत्वे विधा-नवैयर्थ्यात् । एवञ्चाकारान्तमेतदिति प्रतीकोक्तयुक्त्या पदत्व एव स्थानिवत्त्वनिषे-धात्सान्तमेव पदत्वं प्रति भत्वे तु निषेधाभावाद् अकारान्तं भत्वं प्रतीति स्यादेव

स्य विधिशब्दस्योपादाने एष दोषो भवति। इदं च ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति। अस्ति पुनः किं चिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने सतीष्टं संगृहीतम्। आहोस्विद्दोषान्तमेवेति। अस्तीत्याह। इह कानि सन्ति यानि सन्ति कौस्तः यौ स्त इति। यो ऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वा श्रूयते स न श्रूयते। षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति। वाचिकस्तु न

हत्वाऽभावः। ब्रह्मबन्ध्वेति। ब्रह्मबन्धुशब्दादूङ् ऊङनूङोरेकादेश आदिवद्भावादूङ्ग्रहणेन गृह्यत इति तस्मिन् स्वादिष्विति पदसंज्ञायां धकारस्य पदान्तता विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं स्यात्। भसंज्ञां तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादूकारान्तमेतदिति भिन्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः। यणादेशोच्चारणं चातन्त्रम्। एकादेशस्यैवोदाहरणत्वात्। कानि सन्तीति। पक्षद्वयसाधारणमिदं प्रयोजनम्। भावसाधनपक्षेपि सिध्यत्येवेति तूपन्यस्तम्। यकार इति। यकारवकारौ विधीयमानावेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम्। इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह। षडिक इति। षडङ्गुलिशब्दाद् बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वेति ठचि कृते ठाजादावूर्ध्वमितिङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येति लोपे षषित्ययं शब्दोन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिद्धः पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तस्य भसंज्ञा। पदसंज्ञात्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण षकारान्तस्येति सिद्धं जश्त्वम्। कर्मसाधने तु षषः षकारः पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्था-

---

नत्वमिति भावः। जस्त्वं प्राप्नोतीति। झलाञ्जशोन्त इत्यस्य पदचरमावयवविधायकत्वात्। जश्ग्रहणन्तु झलाञ्जशिति जश्त्वे तन्निषेधार्थम्। एकादेशस्यैवेति। अत एवोभयत आश्रये नेत्यनेन वक्ष्यमाणं समाधानं सङ्गच्छते। सिद्धान्त्येकदेश्याह। (अस्ति पुनरिति)। पूर्वपक्ष्याह (इहकानीति)। इह पदान्त एव यकारादिर्विधेय इति भावसाधनेपि सिध्यतीति भावः। असाधारणमिति। भावसाधनपक्षमात्रसाध्यमित्यर्थः। भाष्ये (षड्किश्चापीति) अत्रैकादेशाल्लोपान्तस्य स्थानिवत्त्वप्रसक्तिस्तत्र कर्मसाधने यस्येति लोपे इक्निमित्तकत्वेन समासान्तपादसमाध्यायोस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया ऽसिद्धत्वेन जश्त्वाप्रवृत्तिस्तदनन्तरल्लोपवर्त्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्वस्यापि निवृत्तेः षडिकासिद्धिः। न च भत्वे स्थानिवत्त्वमल्लोपस्येति न समानावधिकत्वं भत्वपदत्वयोरिति वाच्यम्। साक्षात्परंपरया वा पदान्तस्थानिकविधिप्रापकप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्य निषेधेन भत्वेपि तन्निषेधात्। पदान्तत्वेन सिद्धस्य विधावित्यर्थे पदत्वस्य सिद्धत्वेन तद्द्वारकपरंप-

सिध्यति। अस्तु तर्हि कर्मसाधनः । यदि कर्मसाधनः। षडिको न सिध्यति । अस्तु तर्हि भावसाधनः । वाचिको न सिध्यति । वाचिकषाडिकौ न संवदेते । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः । कथं ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै । उभयत आश्रयणे ना-

---

निवत्त्वनिषेधात् षकारान्तस्यैव भसंज्ञेति तुल्यावाधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकाराद् बाधनाज्जश्त्वासिद्धिः । वाचिकस्त्विवति । चकारस्य पदान्तत्वात्कुत्वप्रसङ्गात् । कथं पुनः षडिकस्य सिद्धिः । यावतोक्तं योसौ पदान्तो यकार इति तद्वदिहापि डकारस्य पदान्तस्य विधेयत्वात् पदान्तताया विधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । पूर्वमेव जश्त्वेन डकारस्य निष्पन्नत्वान्नेदानीं विधिरिति भावसाधने षडिकासिद्धिः । कर्मसाधने तु डकारस्य पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात्पदत्वनिवृत्तौ षकाररूपापत्तिर्विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधात् तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वनिवृत्तौ षडिकासिद्धिः । नच भावसाधने षकारापत्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुं तस्या अपदान्तरूपत्वात् पदान्तत्वे हि जश्त्वं स्यात् । नच जश्त्वविधिनिमित्तस्थानिवत्त्वनिषेधः । यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं विधीयते सग्धिर्बब्धामिति सोस्य विषयः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वं कृतं स्थानिवत्त्वनिषेधात्तु तन्निवृत्तिराशङ्क्यते पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्याप्ययमविषयः । नह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किंचित्कार्यं विधेयम् । कर्तव्योत्र यत्न इति । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य इति वाचिकः सिद्धः । षडिकस्तु षषष्ठाजादाविति लोपे यस्येति लोपे च सिद्धः । उभयत इति । यस्मात् स्वादिविधिस्तत्स्वादौ पदमिति पूर्वपरोभयाश्रयणम् । पदेन्त इति । न च ङ्मतुप्प्रत्ययः पदम् । एवं षडिके इकप्रत्ययो न पदमिति नास्ति स्था-

---

राया वक्तुमशक्यत्वेनान्यद्वारिकाया अपि ग्रहणात् । भावसाधनत्वे तूपस्थितपदत्वद्वारिकैव परंपरा गृह्यते इति भत्वे निषेधाभावेन स्थानिवत्त्वादकारान्ते भत्वेपि षान्ते पदत्वस्याव्याघातेन न दोष इत्याशयः । कैयटे पदान्तताया अविधानादिति । पदत्वस्याविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनापि पदान्तस्याविधानादिति भावः । सिद्ध इति । जश्त्वे कार्ये इति शेषः । सिद्धान्त्येकदेश्याह (वाचिकस्त्विति) । चकारस्येति । वाचिकेपि वागाशीर्दत्तशब्दात् ठचि ठाजादाविति शीर्दत्तशब्दलोपे यस्येति लोपे पूर्वोदाहरणे इत्ववदत्रापि कुत्वापत्तिरिति भावः । एवं मदुक्तरीत्या भाष्यस्य सामञ्जस्ये कथं पुनरित्यादिर्नह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किंचित्कार्यं विधेयमित्यन्तः कैयटग्रन्थः । स्फुटार्थत्वाच्च न व्याख्यातः । तथाहि । पूर्वमेव डस्य निष्पन्नत्वादित्यसङ्गतं सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया तदप्राप्तेः । किं च षकाररूपापत्तिर्न शास्त्रीया । पदचरमावयवस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वादित्याद्यूह्यम् । सिद्धान्त्याह (कर्त्तव्योत्रेति) । पञ्चमे वक्ष्यमाणं यत्नं दर्शयति ।

न्तादिवदिति । कथं वेतस्वान् । नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः । पदान्तविधिं प्रतीति । कथं तर्हि पदे अन्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः पदान्तविधिं प्रतीति । अथवा यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमपि पदकार्यं-

---

निवत्त्वनिषेधः । यथैवेति । याचि भमित्यत्र तसौ मत्वर्थ इत्यत्र च पदमिति वर्तते तेन पदं सच्च भवतीति लब्धे पदत्वे तन्निबन्धनरुत्वप्रतिबन्धार्था भसंज्ञा तद्विषयत्वात्

एकेति । तथा चाज्झलादेशत्वाद्दाचिके भत्वेपि न स्थानिवत्त्वमिति भावः । एवञ्च भावसाधनपचोत्र स्थितः । पूर्वपक्ष्याह । (कथं ब्रह्मबन्ध्वेति) । सिद्धान्त्येकदेशी उक्तमपि यः संप्रति पदान्त इत्येवं रूपं सिद्धान्तं परेण गृहीतत्वात्पक्षानुरूपबलिन्यायेनाह। (उभयत इति) तद्व्याचष्टे । यस्मात्स्वादिविधिरिति । अत एवात्र नैकदेशविकृतन्यायेन धान्तस्य पदत्वसंभावना । उकारान्तादूङ्विधानेनाक्तपरिमाणसंज्ञात्वेन दुर्लभत्वात् । उभयत आश्रयणे इत्यस्यैकदेशिमतत्वाच्च । एतच्चान्तादिवत्सूत्रे वक्ष्यते । पूर्वपक्ष्याह (कथंवेतस्वानिति)। अथ वेतस्वानित्येवंजातीयकानामेतदनुदाहरणत्वमेवेति बोधयितुं वास्तवं सिद्धान्तमाह । नैवमिति । तद्व्याचष्टे । नचङ्मतुबिति । एवं ब्रह्मबन्धूशब्दे ऊकारो न पदमिति बोध्यम् । नन्विदमयुक्तं गतिकारकोपपदानां सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे ऽसुबन्तत्वेन सुबन्तेन समासे उत्तरपदत्वेचेति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन चोत्तरस्यापदत्वाद् गोचेत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनावङापत्तेरिति चेन्न । उत्तरपदस्य कार्यित्वे एव प्रत्यासत्त्या तन्निषेधप्रवृत्तेः । अत्र चेदं भाष्यमपि मानम् । सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासस्य चैतद्विषये ऽनित्यत्वान्न प्रवृत्तिरिति भावः । एवञ्च विग्रहद्वयप्रदर्शनेन पदचरमावयवे कर्त्तव्ये परपदस्याजादेश एव न स्थानिवदिति भाष्ये ध्वनितं कानि सन्तीत्याद्येवोदाहरणम् । एवञ्च पूर्वसूत्रे परविधाविति प्रघट्टकस्थकैयटग्रन्थो भोभगो इति सूत्रस्थकैयटग्रन्थश्च चिन्त्य एव । एवं षडिक इत्याद्यपि चिन्त्यम् । इकस्य पदत्वाभावेपि ङलिशब्दाकारयोर्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पदत्वात्तस्मिन्नन्तस्य विधिसत्त्वेन दोषादिति दिक् । भाष्ये (पदस्यान्त) इति पूर्वपक्षे पूर्वपक्ष्यभिमते एकपदस्याजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेपि न दोष इति प्रौढ्या प्रतिपादयितुं भसंज्ञात्र बाधिका भविष्यतीति स्वोक्तेरेकदेश्याशयमाह । (अथवेति) । यः संप्रति पदान्त इत्येतत्तु न शब्दमर्यादालभ्यमिति भावः । अस्य पक्षस्य कैयटोक्तव्याख्या चिन्त्या । तावतापि भसंज्ञायाः पदान्तविधित्वानुपपादनात् । किं च यथा कारकाधिकारे कारकं सत् कर्मेति व्याख्यानेन तयोः समावेश उक्तस्तथात्रापि स्यात् । न हि भत्वपदत्वयोः समावेश इष्टः । तस्मादेवं व्याख्येयम् । यथा रुत्वजश्त्वादीनां साक्षात्प्रापकः प्रतिबन्धको वा स्थानिवद्भावः प्रतिबध्यते तथा भसंज्ञाविषयातिदेशस्यापि परं-

सुपल्लोष्यते । किम् । भसंज्ञा नाम । वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीत्युच्यते तत्र ते ऽप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान् अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात् । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति । कथं तर्हि । वरे अयलोपविधिं प्रतीति । किमिदमयलोपविधिं प्रतीति । अवर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति । अथवा योगविभागः करिष्यते वरे लुप्तं न स्थानिवत् । ततो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति । यलोपे किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति । नैतदस्ति क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सौरी बलाका । नैतदस्ति

पदान्तवितिरिति स्थानिवत्त्वनिषेध इति मत्वाद्भुत्वाभावः सिद्धः । कण्डूयतेरिति । क्यजन्तात् क्विप् यगन्तात्तु क्विब्न भवति । उक्तं हि भाष्ये नैतेभ्यः क्विब् दृश्य-

---

परया तत्त्वाद् निषेध इति । यथैवान्यानि पदकार्याणि पदचरमावयवकार्याणि रुत्वजश्त्वादीनि तत्प्रापकपदसंज्ञारूपं चात्र सूत्रे उपप्लवन्ते पदान्तविधिशब्देन गृह्यन्ते । पदचरमावयवप्रापकाद्यपि तत्त्वेन गृह्यते । एवमिदमपि भसञ्ज्ञारूपमपि । पदकार्यं परंपरया पदचरमावयवप्रापकं प्रतिबन्धकं वा पदचरमावयवत्वेन गृह्यते इत्यर्थः । अयं भावः । यथा पदान्तपदे उपस्थितत्वात्पदत्वहारिका परम्परा गृह्यते तथा पदत्वबाधकतया भत्वस्यापि प्रत्यासन्नत्वेन तद्द्वारापि पदचरमावयवविषयस्थानिवत्त्व प्रतिषेध इति । षडिके तु षषष्टाजादिवचनात्सिद्धमिति द्वितीयादचऊर्ध्वं लोपविधायकवचनप्रामाण्यात्तद्विषये न भत्वद्वारा पदचरमावयवसंपादकस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति न दोषः । वाचिके त्वेवं न दोषः । उत्तरपदलोपविधानात् । पञ्चमे चेदमुपपादयिष्यते । एवञ्चामलकी, तटी, सारसीत्यादौजश्त्वादिप्रसक्तिरेव नेति बोध्यम् । यद्यपि पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति निषेधेन प्राप्नोति तथापि विधिशब्दो भावसाधनो ऽन्तशब्दश्चरमावयववाचीत्यादिसिद्धान्तान्बोधयितुं पूर्वत्रासिद्धे इत्यादावपि साक्षात्परंपरया प्रापकप्रतिबन्धकस्य निषेध इत्यादि बोधयितुं पदेऽन्त इति सप्तमीसमासेन वेतस्वानित्यादौ न पदान्तेति निषेधवारणेन-पूर्वत्रासिद्धे नेत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव ग्रहणमेवं जश्पदेनेति बोधयितुमुपक्षेप इति बोध्यम् । भाष्य (अवर्णलोपविधिमिति) । आतोलोप इटि चेत्यतं प्रतीत्यर्थः । एवञ्च वरेयलोपग्रहणे कृतेपि यायावर इत्यस्यासिद्धिरिति शङ्का । यातिरित्यस्यानासिद्धेः सिद्धान्तमाह (अथवेति) । यलोपे किमिति । यायावरे यलोपस्य वरे इत्यनेनैव सिद्धत्वात्प्रश्नः । कौलुप्तमिति । यद्यप्यप्रत्ययशब्देन विजप्युच्यते तथापि तस्य क्वाचित्कत्वान्न दोषः । क्विग्रहणं विचोप्युपलक्षणमित्यन्ये । कैयटे उक्तं हीति । कण्ड्वादिभ्यो यगित्यत्र भाष्ये ।

उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आदित्यः । नैतदस्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् । इदं तर्हि कण्डूतिर्वल्गूतिः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कण्डूया वल्गूया इति भवितव्यम् । इदं तर्हि कण्डूयतेः क्तिच् । ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः । प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् * । प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । स्वर । आकर्षिकः । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । पञ्चा-

त इति । सौरीति । एकोण्यकारलोपो द्वितीय ईकारे तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योपधात्वं न स्यात् । स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वादाण लोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद्य यकारस्य उपधात्वाल्लोपः सिध्यति । आदित्य इति । अदितेः सास्य देवतेत्यत्रार्थे ण्यस्ततो भवादावर्थे द्वितीयो ण्यः । हलो यमां यमीति लोप इष्यते स च स्थानिवत्त्वनिषेधात् सिध्यति । ब्राह्मणकण्डूतिरिति । षष्ठीसमासः कर्मधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः । आकर्षिक इति । चरत्यर्थे आकर्षात् ष्ठलिति ष्ठल् । यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ककाराकारस्योदात्तत्वं न स्यात् कारक इत्यादौ च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वादनन्तरस्य स्वरभाजः संभवादन्यव्यवधाने न स्यात् यत्र तु व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते तत्राप्यवध्यवधिमतोरानन्तर्यासंभवादन्तरालस्थान् सतोप्यर्थाननादृत्य व्यवहारः । यत्र त्वानन्तर्यसंभवस्तत्र व्यवहितं नैवाश्रीयते । ष्ठलो लित्कारणाद् व्यवधानेपि भविष्य-

उपधात्वविधिंप्रतीति । प्रत्ययविधावित्यनाश्रित्येदम् । तत इति । आदित्यशब्दादित्यर्थः । अदितेरपत्यत्वान्ताद्देवतार्थेण्य इति तु नोक्तम् । आपत्यस्येत्यस्य प्राप्त्या पूर्वत्रासिद्धे इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः । तस्मादेतत्खण्डनमेतदज्ञानेनैवेति बोध्यम् । कण्डूतिशब्दस्येति । विशेषणत्वादित्यर्थः । न चात्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् एव स्यादिति वाच्यम् । जाते तत्रोठा सिद्धेः । ऊठि तु न स्थानिवत्त्वमनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्स्थानिद्वारकं तदाश्रयत्वं क्वाचित्कमित्याहुः । ननु लितीति वचनसामर्थ्यात्स्यादेवेत्यत आह । कारकइतीति । अत्र वचनं सावकाशमिति भावः । स्वरविधाविति । हल्स्वरप्राप्तेः सत्त्वादिति भावः । अन्यव्यवधाने इति । अज्व्यवधाने इत्यर्थः । अच् व्यवेति वा पाठः । लुप्ततया तदनुच्चारणेन तदाश्रयस्यापादयितुमशक्यत्वात्तस्य स्यादिति नापादितं स्वरविधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च । ननु लितीत्यत्र प्रत्ययात्पूर्वमित्यनुवृत्तेः पूर्वग्रहणस्य सत्त्वान्निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितिः पूर्वशब्दस्य व्यवहितेपीति न दोषोऽत आह । यत्रत्विति । तत्राप्यव्यवधानारोपेणैव प्रयोगः पूर्वादीनां चाव्यवहिते एव शक्तिरिति भावः । यत्र त्विति । मुख्ये संभवति आरोपितग्रहणे मानाभाव इति भावः । परन्त्विदं चि-

रत्न्यो दशारत्न्यः । स्वर । दीर्घ । प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । कियोंः । गियोंः । दीर्घ । यलोप । ब्राह्मणकण्डूतिः । क्षत्रियकण्डूतिः । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । वाय्वोरध्वर्य्वोरिति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह हि लोपो ऽपि प्रकृत आदेशो ऽपि विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घादयो ऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं तत्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम् । स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति । आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम् । न चैतान्यानुपूर्व्येण संनिविष्टानि । अनानुपूर्व्येणापि संनि-

---

तीति चेत् । आकारस्यापि पक्षे स्यादिति स्थानिवत्त्वनिषेधः । प्रतिदीव्नेति । रेफवकारान्तस्य भस्य नभकुर्छुरामिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्तते । इह हि लोपोपीति । प्रकृतः । प्रस्तुतः । आनुपूर्व्येणेति । तत्र पदार्थानां समन्वयावगमात् । इह तु लोपो यशब्देन संबद्धः । सकृच्च श्रुतो द्विधा चास्योपयोग इष्यते स्वरदीर्घयलोपाश्च विक्षिप्ताः कथं समुच्चीयन्तामिति भावः । अनानुपूर्व्येणापीति । लोपशब्द आवर्तते । तत्र लोपाजादेश इति ज्ञायते । तत्र द्विर्वचनविधौ लोपाजादेशस्यासंभवात्सवर्णादिविधौ तु तस्यैव संभवान्न तत्रादेशस्य लोपो विशेषणम् । पदान्ते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानि सन्ति कानि सन्तीति । तथापि नपदान्तेति योगविभागात् तद्विधौ लोपो न विशेषणमिति पारिशेष्यात् स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति विज्ञायते । स्मृतिशास्त्रत्वाचास्य एतावन्तोर्थाः संनिहिता इत्येतावत्प्रतीयते । ग्रहणकवाक्यात्तु लक्ष्यसंस्कारकं प्रक्रियावाक्यम् उपप्लवत इति सिद्ध-

---

न्त्यम् । तस्मिन्निति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणात् । तस्मादुत्तरांशविकल्पपरिभाषोपस्थितेः प्रत्ययः परश्चेत्यादौ दृष्टत्वादत्राप्युपस्थितिरिति तत्त्वम् । पचेस्यादिति । अनुदात्तंपदमिति वचनात्पचे इत्युक्तम् । चिकीर्षक इत्याद्यर्थमावश्यकेन निषेधेनैव सिद्धेर्लिङ्गसामर्थ्यमेव कथमिति चिन्त्यम् । भाष्ये (पञ्चारत्न्य इति) । अन्तरङ्गत्वेनापोदं सिद्धम् । बहुखट्वक इत्युदाहरणम् । अत्र कपि आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वत्वे तस्य स्थानिवत्त्वाद् ह्रस्वान्तेन्त्यादिति स्वरो न भवति । प्रतिदीव्नेत्यत्र बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वमल्लोपस्येति न शङ्क्यम् । त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेः । वाय्वोरित्यत्रापि यथा न सा तथोक्तम् । रेफेति । अत्र तु नान्तं भमिति भावः । न सूत्रान्तरवृत्तित्वं प्रकृतत्वमित्याह । प्रस्तुत इति । पदान्तरेणाव्यवधानरूपासत्तिरानुपूर्व्यम् । विक्षिप्ताः विभिन्नदेशस्थाः । भाष्ये (यथेष्टं संबन्धः) । इष्टवाक्यार्थबोधजनकत्वरूपः । असंभवादिति । चखनतुः, जग्मतुरित्यादौ संभवाच्चिन्त्यमिदम् । पारिशेष्यादिति ।

त्रिष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। तद्यथा। अनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति। तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति उदहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसा अनड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम् *। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। क्वौ किमुदाहरणम्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। नैतदस्ति। यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि पिपठिषतेरप्रत्ययः। पिपठीः। नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि। लावयतेर्लौः। पावयतेः पौः। नैतदस्ति। अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः। प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति। इदं तर्हि लवमाचष्टे लवयति लवयतेरप्रत्यये लौः। स्थानिवद्भावाण्

मिष्टम्। अनड्वाहमिति। पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति यथेष्टमत्राभिसंबन्धः। लौरिति। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूण् न स्यात्। अकृत्वेति। ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति णिलोपस्ततो वृद्धिरावादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा गोहितामित्यवादेशः। एतच्चान्तरङ्गत्वमनाश्रित्योक्तम्। तत्र त्वाश्रितेन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाभावः। लवमाचष्ट इति। क्वौ विधिं प्र-

---

व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम्। एतावदिति। पूर्वोक्तो नियमोपीत्यर्थः। ननु सूत्रस्यैकत्वात्तावन्मात्रविषये तादृशो वाक्यार्थो दुर्वच इत्यत आह। ग्रहणकवाक्यादिति। पाठक्रमादिति। आर्थक्रमो नाम राजपुरप्रवेशन्यायेन स्वस्याकाङ्क्षितार्थान्वयक्रमः। एवञ्च कल्पितासन्नवाक्याद्बोधविषये तात्पर्यं नियामकमिति भावः। भाष्यात्तु आसत्त्यभावेपि पदार्थोपस्थितौ आकाङ्क्षावशाद्यत्वाद्यनुसारेणान्वयबोध इति लभ्यते। साचीनमित्यस्य तिर्यग्गच्छन्तमित्यर्थः। क्विलुगिति वार्त्तिके क्वावित्यत्र विधावित्येतदध्याह्रियते तेन क्विनिमित्तविधावित्यर्थः। आवृत्त्या क्वावित्यादेशेनापि संबध्यते। क्विनिमित्तादेश इत्यर्थस्तदेतदर्थतः पठ्यते। क्वौलुप्तमिति। इदञ्च क्वाचित्कमिति वक्ष्यते। एवं लुग्रूपे आदेशे उपधात्वप्रयुक्ते कार्ये चङ्परह्रस्वे कुत्वे च स्थानिवत्त्वं नेत्यर्थः। भाष्ये (क्वावित्यस्य) क्वौलुप्तमित्यर्थे उदाहरणं कण्डूरिति। क्यजन्तात् क्विप्। अत्र यण् न यलोपस्य भवतीति भावः। तत्रान्त्यं खण्डयति। यलोपेति। पिपठीरिति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन रेफान्तस्यापदत्वाद्दीर्घो न स्यादिति भावः। अत्र रुत्वमप्येतदधीनमेव। लावयतेरिति। ण्यन्तलूधातोरित्यर्थः। ऊणेति। क्वौ वान्तस्यानङ्गत्वादिति भावः। ऊठि एत्येधतीति वृद्धिः। वर्णाश्रयत्वादिति। अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वन्तु न वृद्धेरनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात्। तत्र त्विति। कारक इत्यादौ

णेरूण् न प्राप्नोति । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति । एवमपि न सिध्यति । कथम् । क्वौ णिलोपो णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादूण् न प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । कथं तर्हि क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति । लुकि किमुदाहरणम् । बिम्बं बदरम् । नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि आमलकम् । नैतदस्ति । वक्ष्यत्येतत् फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वादिति । इदं तर्हि पञ्चभिः

ति न स्थानिवदित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनायेदमुदाहृतम् । इदं तु क्वौ लुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्द्यूरिति । बिम्बमिति । बिम्बीबदरीशब्दाभ्यां ङीषन्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ् । तस्य फले लुक् लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुकि तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येति लोपः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते तद्धितस्य स्थानिनः परत्वाल्लुकोऽपि परत्वाऽऽश्रयणात् परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक आश्रीयते । अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याभावात् कुतः परनिमित्तकत्वम् । अथ वा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति । पुंवद्भावेनेति । भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावः । अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयते इत्येवमुक्तम् । तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः । आमलकमिति । वृद्धत्वाद् मयटो विधानाद्धत्वाभावः । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । बिम्बबदरामलकादयो न यौगिकाः शब्दाः किं तर्हि विशिष्टफलजातिवाचिन इत्यर्थः । पञ्चभिरिति । आर्हादिति ठक् तस्याध्य-

---

णिस्थानिकवृद्धिविषये स चरितार्थस्तथैव चातोलोप इति सूत्रे भाष्ये स व्याख्यात इति भावः । परे तु षत्वतुकोरिति ज्ञापकादनित्यत्वेनान्तरङ्गत्वमनाश्रित्य कौलुप्तमिति न कार्यं नित्यत्वाच्च पूर्वं णिलोपः । वृद्धिस्त्वकृते णिलोपे उपदेशेन कृते त्वतिदेशेनेत्यनित्येति पूर्वपक्ष्याशयमाहुः । देवयतेरिति । ण्यन्ताद् दिवेरित्यर्थः । नन्वचोऽठ् क्वौ विधिमित्येव सिद्धः । न चोकारस्य वृद्धिः स्याद् णेःस्थानिवत्त्वादिति वाच्यम् । ऊठ आदिष्टादचः पूर्वत्वादिति नेदमसाधारणमुदाहरणमिति चेन्न । सखीयतेः सख्युरिति ख्यत्यात् सूत्रभाष्योक्तं, ण्यन्तपदेः पात् पद इति येन विधिरिति सूत्रभाष्योक्तं कण्डूतिः पिपठीरित्यादौ यणभावकत्वयोः सिद्धिश्च तस्यासाधारणमुदाहरणं स्थानिद्वारके नादिष्टादचः पूर्वत्वे तु इदमप्युदाहरणमिति बोध्यम् । नैवं विज्ञायते कौलुप्तमिति । नैवमेव विज्ञायते किं त्विदमपि काचित्कं लक्ष्यसिद्धये आश्रयणीयमिति भावः । तदाश्रये इति । वृक्षजातिः स्त्रियामिति लिङ्गानुशासनाद् वृक्षे स्त्रीलिङ्गत्वं फले च नपुंसकत्वमिति भावः । वस्तुत आम्र इत्यादौ लिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारादेतद्भाष्यप्रामाण्याच्च बिम्बबदरामलका वृक्षेपि त्रिलिङ्गा इत्याहुः । किं तर्हीति । यौगिकत्वे हि वृक्षसंबन्धात् फले न पुनः फलसम्बन्धाद्वृक्षे इत्यत्र विनिगमनासंभवादिति भावः । विशि-

पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुर्दशपटुरिति । ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः । भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति । भस्येत्युच्यते यजादौ च संज्ञा भवति । न चात्र यजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन यजादिः । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि ठक्छसोश्चेत्येवं भविष्यति । ठक्छसोश्चेत्युच्यते । न चात्र ठक्छसौ पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्ययः क्रीताद्यर्था एव वा तद्धिताः । किं तर्ह्यन्येऽपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयन्ति । पञ्चेन्द्राण्यो

द्विपूर्वेति लुक् । लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते । कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते । अव्यविकन्यायेन पट्शब्दान्तादेव ठग् भविष्यति न तु पट्वीशब्दान्तादिति चेत्प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । वर्णाश्रय इति । यद्यपि पुंवद्भावे सिद्धश्च प्रत्ययविधावित्यस्ति तथापि यत्र भाति भत्वं तत्र पुंवद्भावः । इह तु लुकि भत्वाभावात् कुतः पुंवद्भावः । किंतर्ह्यन्येऽपीति । यत्र पुंवद्भावो नास्ति पञ्चेन्द्र इति । साऽस्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् ततो ङीषो लुक् तस्य स्थानिवत्त्वाद् ङीप्संनियुक्त आनुक् श्रूयते यथेन्द्राणीति तथा पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्य

ष्टेति । विजातीयेत्यर्थः । अन्तरङ्गानपीति । अस्य न्यायस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक एव तदन्तरङ्गबाधकताबोधकत्वे तु तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावसंपादकस्थानिवत्त्वनिषेधायेदमिति बोध्यम् । अव्यविकेति । वोतोगुणेति ङीषो वैकल्पिकत्वादिति भावः । प्रतिपत्तिगौरवेति । ज्ञानगौरवेत्यर्थः । ननु भसंज्ञकस्य न पुंवत्त्वं येन वर्णाश्रयतया भत्वाभावेन पुंवत्त्वं न स्यात् किं तु तत्प्रत्ययविषये पूर्वमेव पुंवत्त्वप्रतिपत्तिरत आह । यद्यपीति । इह तु लुकीति । अनेन नलुमतेति निषेधान्न प्रत्ययलक्षणम् । किं च ढभिन्नतद्धितविषयाभावादपि न तत्प्रवृत्तिरित्यपि ध्वनितम् । किं चान्तरङ्गानपीति न्यायेनैकादेशात्पूर्वमेव लुकि प्रत्ययलक्षणसत्त्वेऽपि यजादित्वाभावान्न भत्वम् । न च वर्णप्राधान्याभावात्कथं वर्णाश्रये नास्तीत्युक्तिर्भगवत इति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वमिति पक्षेऽदोषात् । न लुमताङ्गस्येति यथा श्रुतेऽभ्युपेत्यापि ठक्छसोश्चेति पुंवत्वं भाष्ये आह (नखल्वपीति) । नन्वानुङ् न ङीषोऽत्युच्यते येन स्थानिवत्त्वेन तदापत्तिरत आह । संनियुक्तइति । एवञ्च संनियोगशिष्टपरिभाषा प्राप्तान्निवृत्तिप्रतिबन्धद्वारा आनुग्ग्रहणमेव पूर्वविधिरिति भावः । अत एवैनेय इत्यादौ यस्येति लोपे नस्य श्रवणम् । अत एवाचः परस्मिन्निति सूत्रे विधिशब्दस्य भावसाधनत्वे पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवदित्यर्थ उक्तः । पूर्वः स्यादित्यस्य पूर्वः स्थितः

देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चाग्निः । दशाग्निः । उपधात्वे किमुदाहरणम् । पिपाठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि सौरी बलाका । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् । इहं तर्हि पारिखीयः । चङ्परनिर्ह्रासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । वादितवन्तं प्रयोजितवान् । अवीवदद्वीणां परिवादकेन । किं पुनः कारणं न सिध्यति । योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति । ननु चैतदप्युपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवदित्येवं सिद्धम् । विशेषत एव तद्वक्तव्यम् । क । प्रत्ययविधाविति । इह मा भूत् पटयति लघयति । कुत्वे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । अर्चयतेरर्कः । मर्चयतेर्मर्कः । नैतद् घञन्तम् । औणादिक एष कप्रत्ययस्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम् । एतदपि णिचा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । पूर्वत्रासिद्धे च * । पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । क्सलोपः सलोपे । क्सलोपः सलोपे प्रयोज-

---

पञ्चाग्निरिति ऐकारः श्रूयेत समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावाद्वर्णाश्रयत्वाद्भत्वाभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति । अथ वा यस्येतिलोपप्रसङ्गः । लुकि च स्थानिवत्त्वनिषेधादादीध्यइति परस्मिन्नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते । शब्लुकि कृते टेरेत्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात् । पारिखीय इति । परिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् पारिखे भव इति वृद्धादकेकान्तखोपधादितिच्छो न स्यात् । क्सलोप इति । अदुग्हद्यर्थं लुग्वचनं कर्तव्यमेव ।

स्यादित्यप्यर्थो बोध्यः । एवञ्च पूर्वसूत्रे तन्त्रेणोभयसाधनविधिशब्दघटितग्रहणम् । यत्तु कैयटादिभिः संनियोगशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वेनेदं साधितं तद्धयेव । नन्वत्रापि भस्या ढ इति पुंवत्त्वं स्यादत आह । समानायामिति । पुंसि इन्द्रत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तं स्त्रियान्तु तत्संबन्ध इति भावः । नन्वेवमग्नायी देवता अस्याग्नेयं हविरिति उदाहरणात्सिद्धिस्तस्मादारोपितेन्द्रत्वाद्येव स्त्रियामपि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह । वर्णाश्रयत्वादिति । अणो लुकि न लुमतेति निषेधाद् ढभिन्नतद्धितविषयाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । अथवेति । ङोलुकः स्थानिवत्त्वेन भत्वादीकारपरत्वाच्चेति भावः । शब्लुकीति । अन्यथा शब्लुकः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्प्राप्तिरेव नेति भावः । वस्तुतः शब्लुकः परनिमित्तत्वाभावादेव न स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः । अत एव जुहुत इत्यादौ श्लोः स्थानिवत्वान्न गुणः । भाष्ये (योसौ णाविति) णेर्णिच्युपसङ्ख्यानमिति सिद्धमेतत् । वस्तुभेदान्न दोष इति तत्त्वम् । अत एव प्रपकाण्याद्यौगिकमचूस्थानिकादेशत्वमेवाचः परस्मिन्नित्येतत्प्रवृत्युपयोगीति

नम् । अदुग्ध अदुग्धाः । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मने पदे दन्त्यइति लुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनं धत्से धद्ध्वे धद्ध्वमिति । दधस्तथोश्चेति चकारो न कर्तव्यो भवति । हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम् । आदित्यः । हलो यमां यमि लोपः सिद्धो भवति । अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम् । पापच्यतेः पापक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः । पाचयतेः पाक्तिः । याजयतेर्याष्टिः । द्विर्वचनादीनि च प्रयोजनानि न पाठितव्यानि भवन्ति पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति । किमविशेषेण । नेत्याह । वरे यलोपस्वरवर्जम् * । वरे यलोपं स्वरं च

तदर्थं लुग्ग्रहणं नेतिच्छेदं कुर्वन्ति । कर्तव्यं भवतीत्युत्तरम् । अवश्यकार्यमित्यर्थः । चकारो न कर्तव्य इति । झषन्तत्वात् पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । पापक्तिरिति । क्तिच् । संयोगान्तलोपादयः पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धा इति भाष्ये नोदाहृताः । स्कन्दयतेः स्कन् काष्ठं तक्षयतीति काष्ठतक् । संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचना-

---

बोध्यम् । प्रत्ययविधाविति । अत एव चङ्परह्रस्वे निषेधः सार्थकः । ननूपधात्वे स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि ञ्णित्परत्वांशे च तस्य दुर्वारत्वेन न पटयतीत्यादौ वृद्धिर्नापि ह्रस्वनिषेधो व्यर्थ इति चेन्न । प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन ञ्णितीति णावित्यादेरङ्गविशेषणत्वस्यैवौचित्यात् । उपधात्वप्रयुक्तकार्ये एव तन्निषेधेन णित्परत्वाद्यंशेऽपि स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च । अर्क इति । कर्मणि घञ्जोरिति कुत्वमिति भावः । नैतद् घञन्तमिति । एरच् प्रसङ्गादित्यर्थः । एतदपीति । एतच्च कुत्वे इत्यावश्यकमिति भावः । वस्तुतस्तदनावश्यकमित्याह । पूर्वत्रा सिद्धे इति । अचः परस्मिन्नित्येतद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न्यायसिद्धानुवादोऽयं तत्फलन्त्वतिदेशान्तराणां वतिघटितानामन्तादिवदित्यादीनां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनम् । तेनामी, चीरपेणेत्यादौ तत्सिद्धिरिति दिक् । अदुग्धेति । क्सस्यान्तलोपे झलो झलीति सलोपे तदीयाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न । चतुर्थत्वे इति । भष्भावे इत्यर्थः । चकार इति । स्ध्वोरित्यनुकर्षणार्थ इत्यर्थः । पूर्वेणेवेति । एकाचो बश इत्यनेनेत्यर्थः । ननु संयोगान्तलोपप्रभृतिषु इत्युक्त्वा तं विहाय कुत्वाद्युदाहरणदाने बीजाभावोऽत आह । संयोगान्तेति । पदान्तेति । चिन्त्यमेतत् । पदचरमावयव एव तन्निषेधात् परपदस्याजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चेति । तदुदाहरणानि दर्शयति । स्कन्दयतेरित्यादिना । काष्ठतगिति । नच काष्ठशगेव नास्ति कुतः काष्ठतक् स्यातेति परेश्चेति सूत्रस्थभाष्याद् एषामनभिधानमिति वाच्यम् । यत्र संयोगादिलोपप्रसक्तिस्तद्विषयत्वेनानभिधानस्यादोषात् । नन्वत्र संयोगादिलोपः प्राप्नोति न च तत्र पदान्तविधित्वमिति न तेन सिद्धिरत आह । संयोगादिलोपेति । केचित्तु एत-

वर्जयित्वा । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु * । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु । संयोगादिलोपे । काक्यर्थं वास्यर्थम् । स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्राप्नोति । लत्वम् । निगार्यते । निगाल्यते । अचि विभाषेति लत्वं न प्राप्नोति । णत्वम् । माषवपनी । व्रीहिवपनी । प्रातिपदिकान्तस्येति णत्वं प्राप्नोति । न पदान्तद्विर्वचन ॥ द्विर्वचनेऽचि ॥ ५९ ॥ आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनम् * ।

संयोगादिलोपे स्थानिवत्त्वात्तदभावात्तत्र संयोगान्तलोपः । दोहयतेर्धोक् । लेहयतेर्लेट् । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् किर्योर्गिर्योरित्यत्र दीर्घाभावः । माषवपनीति । समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासविधानात् प्राप्नोति ॥ द्विर्वचने॥५९॥अचः परस्मिन्नित्यत्र यो ऽनादिष्टादचः पूर्व इति स्थितम् । साच्कस्य च द्विर्वचनमिति पूर्वविधित्वाभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते । अथाऽपि निमित्तात् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे प्राप्तिः स्यात् । तथापि न पदान्त-

---

ङ्भाष्यप्रामाण्यादेषां प्रयोगाणामनभिधानमेवेत्याहुः । भाष्ये (वरेयलोपस्वरवर्जमिति) । सवर्णानुस्वारदीर्घादयः साहचर्यात्त्रैपादिका एव गृह्यन्त इति भावः । नन्वेवं यङन्तात्सिजन्तप्रकृतिकण्यन्ताद्वा चिणि अशंशामि अशामीत्यादौ दीर्घो न स्यात् । णिलोपाल्लोपयोः स्थानिवत्त्वादिति चेन्न । णेर्णिच्युपसङ्ख्यानादशामीत्यस्य सिद्धेः । अशंशामीति तु यङ्लुगन्तात्सिचि भविष्यति । न हि यङ्यङ्लुकोः स्वरे रूपे वा विशेषः । ग्राहितमित्यादौ विहितविशेषणाश्रयणान्न दीर्घ इति दिक् । अन्ये तु तृतीयषष्ठाध्यायस्थभाष्यप्रामाण्यादत्र दीर्घमप्युपलक्षयन्ति । एतच्च तत्रैव निरूपयिष्यामः । भाष्ये (काक्यर्थमिति) । न च स्कोरिति सूत्रे झल्ग्रहणापकर्षेण झलन्तसंयोगस्यैव ग्रहणात् प्रकृते न दोष इति वाच्यम् । झलो लोपः संयोगान्तलोपः इत्याष्टमिकभाष्येण संयोगादिलोपे तदसंबन्धबोधनात् । त्रिपाद्यां बहिरङ्गासिद्धत्वाप्रवृत्तेश्चेति भाष्याभिप्रायः । निगाल्यत इति । नन्वन्तरङ्गत्वादेव लत्वं सिध्यति इति वाच्यम् । सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः । त्रिपाद्यां तत्परिभाषाऽप्रवृत्तेश्च । न च प्रत्ययलक्षणम् । अल्विधित्वात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थताया एव भाष्यसंमतत्वात् । ननु स्थानिवत्त्वनिषेधेपि माषशब्दस्य वपनीशब्देन समासे समासान्तो नकारो नेति णत्वं न स्यादत आह । ङीबुत्पत्तेरिति । गतिकारकोपपदानां कृद्भिरिति वचनादिति भावः । न च बहिरङ्गासिद्धत्वेनेदं सिद्धम् । त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेरिति दिक् ॥ ५८ ॥ द्विर्वचनेचि ॥ ५९ ॥ अथापीति । प्रौढिवादोयम् ॥ तत्पक्षस्यास्थितत्वात् । नपदान्तसूत्रे आष्टमिकद्वित्वस्यैव ग्रहणाच्च । यण्युक्तस्यैवेति । यद्यपि स्थानिवत्त्वे द्विर्वचनं नित्यं

आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः । किंवतः । आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्राभ्यासरूपम् * । तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति । चक्रतुश्चक्रुरिति । अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य * । यदयमज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । जेघ्नीयते । देध्मीयते । यदि च रूपं स्थानिवद्भवतीति ततोऽज्ग्रहणमर्थवद्भवति अथ हि कार्यं नार्थोऽज्ग्रहणेन भवत्येवात्र द्विर्वचनम् । तत्र गाङ्प्रतिषेधः * । तत्र गाङः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगे । इवर्णाभ्यासता

द्विर्वचनेति प्रतिषेधप्रसङ्गादिदं वचनम् । आदेश इति । कार्यातिदेश इति पूर्वः पक्षः । चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीयमानं द्विर्वचनमनच्कत्वादप्राप्तमिति स्थानिवत्त्वाद् यण्युक्तस्यैव प्राप्नोति । अथ हीति । कार्याऽतिदेशे हि घ्रीध्मीति भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमज्ग्रहणेन । नन्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं भसेः क्वसौ घसिभसोर्हलीत्युपधालोपे कृते द्विर्वचनं मा भूदिति । नैतदस्ति । सत्यसति वा द्विर्वचने प्सानिति श्रुतौ विशेषाऽभावात् । छान्दसश्चैवोपधालोपः छन्दसि च दृष्टाऽनुविधिः । रूपस्थानिवत्त्वे च निन्यतुरित्यत्र पूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशाद् नीनीति द्विर्वचने एरनेकाच इति यणा बाधितत्वात्पुनरियङ् न प्रवर्तते । अधिजगइति । कृते एशादेशे गाङिति प्रक्रियाश्रयेण चोद्यम् । ङकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाङ्भवत्य-

---

तथापि यणपि नित्य इति परत्वात्स स्यादिति भावः । इदमेवाभिप्रेत्य भाष्येऽभ्यासरूपं न सिध्यतीत्येतावदेवोक्तं न तु निन्यतुरित्यादावियङ उत्तरखण्डे श्रवणं स्यादित्यापादितं तस्यानित्यत्वेन ततः पूर्वं द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेरिति । दुर्लभत्वोऽपि विशेषः सूक्ष्मदृशं प्रति दुर्वारोत आह । छान्दसश्चैवेति । एवञ्च दातिपियाणीति वहित्वाभाव इति भावः । अचोपधालोपस्य छान्दसत्वं वदता कसोर्लौकिकत्वमभ्युपेतम् । ननु सिद्धान्ते द्वित्वनिमित्तेचोत्यर्थस्तदाऽचीति किमर्थम् । अरिरिषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवतः कार्यिणो निमित्तत्वानाश्रयणेनानापि नष्टभार्याविहग्त्वनानि इति षाष्ठभाष्यरीत्या द्वितीयाजवधिकस्य प्रोय् इत्यस्यैव द्वित्वप्राप्त्या यङः कार्यित्वेन द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् कथं तन्निमित्तादेशे स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरिति चेन्न । द्वितीयहल्पर्यन्तस्यैव द्वित्वमिति मते तत्सत्वात् । अत एव प्रातिशाख्ये उक्तम् स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्येति । अरिरिषतीत्यादौ रिइत्यस्य द्वित्वेऽपि इकारस्य सनवयवतया सनो द्वित्वाननुभवेन तन्निमित्तत्वाभावादिति दिक् । षाष्ठभाष्यरीत्या त्वधिजगे इति व्यावर्त्यं बोध्यम् । ननु लिटि विधीयमानस्य गाङः कथमच्यादेशत्वमत आह । कृते इति । ङकारस्येति । प्रकृतसूत्रे प्रयोगे निवर्त्यत्वेन

प्राप्नोति । न वक्तव्यः । गाङ्लिटीति द्विलकारको निर्देशः । लिटि लकारादाविति । कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपम् * । कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । कृति । अचिकीर्तत् । एजन्त । जग्ले मम्ले । दिवादि । दुद्यूषति सुस्यूषति । नामधातु । भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयतेस्सन् बिभवनीयिषति । एवं तर्हि प्रत्ययइति वक्ष्यामि । प्रत्ययइति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम् * । प्रत्ययइति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । दिवादय एके परिहृताः । एवं तर्हि द्विर्वचननिमित्ते अच्यजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि । स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः । नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । तद्यथा । दधि त्रपु संप्रत्यक्षो ज्वरः ।

जादेशः । कृत्येजन्तेति । अचि योऽजादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते । जग्लइति । शित्सदृशे आत्वमित्यत्र पक्षेऽयं दोषः । द्विर्वचननिमित्त इति । अस्मिन् पक्षे जग्लइत्यपरिहृतम् । उत्तरत्र तु परिहरिष्यते । दधि

स्थानित्वेन ग्रहणमचः परस्मिन्निति वद्भिरिति भावः । (द्विलकारक इति) भाष्ये । एवञ्चाचि नायमिति भावः । एवञ्च इदमज्ग्रहणव्यावर्त्यमिति स्पष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् । न च सिद्धान्ते आर्द्धधातुके लिटीत्यादीनां तत्र विषयसप्तमीत्वेनानैमित्तिकत्वान्न तत्र दोष इति वाच्यम् । विषयसप्तमीत्वेपि बुद्धिकृतनिमित्तत्वस्य दुर्वारत्वेन सनैमित्तकत्वमस्त्येवेति भाष्याशयात् । अत्र पञ्च पक्षाः । अचि यो जादेशः स द्वित्वेकार्ये स्थानिवदित्येकः । अजादौ प्रत्यये योजादेशः स द्वित्वे स्थानिवदिति द्वितीयः । द्विर्वचनशब्दस्याधिकरणल्युडन्तत्वादर्शआद्यजन्तत्वाद्वा द्वित्वनिमित्तेचीत्यादीति तृतीयः । द्वित्वनिमित्ते चि आदेशनिषेध इति चतुर्थः । द्वित्वनिमित्तेचि योजादेशः स स्थानिवत् न भवति द्वित्वे कार्ये इति पञ्चमः । तत्राद्ये दोषोद्भावनमित्याह । अचीति । कृतेरुपधाया इत्तीत्वं तस्य च णिनिमित्ततयाऽच्यादेशता । अङ्गाच्चिप्ते प्रत्यये तद्विधानात् । ननु आत्वं कथमच्यादेशो ऽनैमित्तिकत्वादत आह । शित्सदृशइति । शिदिति तत्पुरुषः । इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययभिन्नप्रत्यय इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु एशि च कृते आत्वमिति भावः । दिवेः सनि सनीवन्तेतीडभावपक्षे हलन्ताच्चेति कित्वे च्छ्वोरित्यूठि यणि सन्यङोरिति द्वित्वे रूपम् । द्वितीयं निराकरोति भाष्ये (प्रत्यय इति चेदिति) । त्रपुसमिति । त्रपसमिति पाठान्तरं त्रपुसमिति च । कर्मधारयमुपपादयति । दध्येवेति । विशिष्टान्नस्येति । रूपरसगन्धान्तरयुक्तमित्यर्थः । आद्ये त्रपुसं फलविशेषः । द्वितीये समासाभावेपि न क्षतिरिति बोध्यम् । तद्रूपारोपेणेति । दृष्टान्तबलेन तथे-

ज्वरनिमित्तमिति गम्यते। नड्वलोदकं पादरोगः। पादरोगनिमित्तमिति गम्यते। आयुर्घृतम्। आयुषो निमित्तमिति गम्यते। अथ वा अकारो मत्वर्थीयः। द्विर्वचनमस्मिन्नस्ति सोऽयं द्विर्वचनः द्विर्वचने इति। एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति। कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति। एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। क्व प्रकृतः। न पदान्तद्विर्वचनेति। द्विर्वचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति। एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालमजादेशो न भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्यइति कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति। एवं तर्हि उभयमनेन क्रियते। प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयं द्विर्वचनं च द्विर्वचनञ्च द्विर्वचने।

त्रपुसमिति। समाहारद्वन्द्वः कर्मधारयो वा दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमुच्यते तत्र द्विर्वचननिमित्तत्वात्तद्रूपाऽऽरोपेणाजेव द्विर्वचनमुच्यते। अथ वा अधिकरणे ल्युट्। द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनम्। एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह। अथ वा अकार इति। एवमपीति। एकत्वाद् द्विर्वचनशब्दस्य चाज्विशेषणे उपयुक्तत्वात् कालावधारणाभावः। एवं तर्हीति। स्थानिवदिति नानुवर्तते इति भावः। प्रत्ययश्चेति। द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनम् अचीत्येतच्च तस्य तदादिविधिर्भवत्यजादाविति। कथं पुनरिति। विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरेकेन द्विर्वचनइत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः। एकशेषनिर्देश इति। सहविवक्षाभावेऽपि सरूप

व लाभात्। ननु दृष्टान्ते लक्षणाया अव्यभिचारेण कार्यजननप्रतीतिः प्रयोजनं प्रकृते च न किंचित्तथेति लक्षणा दुरुपपादेत्यत आह। अथवेति। कालेति। द्विर्वचनविधानसमय एवेत्यवधारणाभाव इत्यर्थः। एवञ्च चक्रतुरित्याद्यसिद्धिः पुनर्यणादेशानापत्तेरिति भावः। प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं चेत्यस्य चिकीर्षितत्वेन निर्दिश्यत इति शेषः। तत्राश्रुतस्य प्रत्ययस्य कथं विशेष्यत्वमत आह। द्विर्वचनेनेति। अचीत्युपादानात्षाष्ठमिह द्विर्वचनं तच्च प्रत्यये इति तेन तद्वाचकप्रत्ययपदाक्षेप इत्यर्थः। तद्भावभावितामात्रेण निमित्ततया आश्रयणात्सन्यङन्तस्य द्वित्वेपि तदाक्षेपः। सचाचीत्यस्य श्रवणात्सप्तम्यन्तस्यैवेति भावः। अचीत्येतच्च तस्येति। विशेषणमित्याकृष्यते। तदादिविधिरित्यस्य तेनेत्यादिः। तदयमर्थः। द्वित्वनिमित्ताजादिप्रत्ययनिमित्तोजादेशः स्थानिवद् द्वित्वे कर्त्तव्ये इति। विरुद्धत्वादिति। एवञ्च सह विवक्षाभावान्नैकशेषो वक्तुं शक्य इति भावः। प्रागेव।

द्विर्वचने कर्तव्ये द्विर्वचने ऽचि प्रत्यय इति। द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्वचनम् *। द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। अवनुनावयिषति अवचुक्षावयिषति। न वक्तव्यः। ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य *। यदयमोः पुयण्ज्यपर इत्याह तज् ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्थानिवद्भाव इति। यद्येतज् ज्ञाप्यते। अचिकीर्तत् अत्रापि प्राप्नोति। तुल्य-

---

पाणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम्। विभक्त्यन्तयोश्चैकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचनाभावः। अथ वैकशेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यते। ओः पुयण्जिष्विति। नहि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण

सर्वादीनीत्यत्र। नन्वेकशेषे द्विवचनापत्तिरत आह। विभक्त्यन्तयोरिति। परिभाषावच्छास्त्रमात्रोपयोगित्वादिति भावः। प्रातिपदिकानामेवैकशेषे प्याह। अथवेति। नीलोत्पलस्पर्धिनी नेत्रे तनुर्वेति, वदति भावः। क्रमेण बोधादत्राहत्तिर्बोद्धारं प्रति उच्चारयितुस्तन्त्रम्। इह निमित्तशब्देन साक्षात्परंपरासाधारणं प्रयोजकं न तु साक्षादेवेत्याग्रहः। तद्भावभावितामात्रेण निमित्तस्येहाङ्गीकारात्। अत एव चक्रतुरित्युदाहरणसङ्गतिः। श्लोकसर्वेष्वित्यस्य पुयण्जिष्विति भाष्ये निर्धारणसप्तमीनिर्देशस्य च कृत्यमाह। पिपविषत इति। अनेन। द्विर्वचनेचीत्यनेन। न चाचोत्तरखण्डे जातयोरचोरचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनावर्णपरत्वाभावात्कथमोः पुयणित्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम्। एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनैव तदप्रवृत्तेः। सनीवन्तेति श्रिपूङिति चोभयत्रेट्। नन्ववर्णपरपुयण्जयो णौ प्रत्ययान्तरे च संभवन्ति तत्कथं णावित्युक्तमित्याशङ्कते। नन्विति। येन नेति। प्रकृतसूत्रे परस्मिन्निति वर्तते तेन द्वित्वनिमित्ते ऽजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते परे सति योजादेशः स स्थानिवदिति सूत्रार्थः। तत्रानेन ज्ञापकेन व्यवाये प्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते नच प्रत्ययव्यवधानं विना वर्गादीनामुदाहरणासंभवेन येन नाव्यवधानन्यायेनैकव्यवधाने एव प्रवृत्तिः स च णिरेव संभवतीति भावः। न चोक्,ऋजु, अब्,शब्दादिभ्य आचारक्विपि सनि इटि द्वित्वे गुणाद्यभावे उकरविषतीत्यादावित्वार्थं वर्गादिग्रहणं चरितार्थम्। किं च भ्वादिभ्यो विजन्तेभ्य आचारे क्विपि सनि बिभविषतीत्यादौ चरितार्थमिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्। सनिग्रहेत्यत्रोपदेशाधिकाराभावस्य एकाच उपदेश इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनोक्तप्रयोगेषु तेन निषेधेनेटो दुर्लभत्वादेषामनभिधानाच्च विचो ऽसार्वत्रिकत्वाच्च। एतेन ददादिभ्य आचारक्विपि सनि दिदविषतीत्यादावेकव्यवधानस्यैव सत्त्वेन दोष इत्यपास्तम्। भाष्ये (णौ स्थानिवदिति)। अत्र णाविति प्रत्ययग्रहणेन यस्माद्वि-

जातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकाः पुयणजयः । कथंजातीयकाश्चैते । अवर्णपराः । कथं जग्ले मम्ले । अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेधः । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । पपतुः पपुः । तस्थतुस्तस्थुः । जग्मतुर्जग्मुः । आटिटत् आशिशत् । चक्रतुश्चक्रुरिति । आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेष्वनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि । कथम् । वक्ष्यति ह्याचार्यः । द्विर्वचनं यणयवायावादेशा-

---

पुयण्जिषु सर्वेष्ववर्णपरेषु उवर्णान्तो ऽभ्यासः संभवति । पिपविषते यियविषते । यियविषतीत्यत्रैवाऽनेन स्थानिवद्भावात्तत्र पु इति पवर्गग्रहणाद् यणिति प्रत्याहारग्रहणाज्जग्रहणाच्च ज्ञापकाण्णौ कृतस्य स्थानिवद्भावो ऽनुमीयते । ननु तत्र णाविति नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु बिभवनीयिषति दिदवनीयिषतीत्यादावपि । नैतदस्ति । येन नाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणाण्णेरेव केवलस्य व्यवधायकस्य संभवात् । कानि पुनरिति । अन्यथा सिद्धत्वात्प्रश्नः । पूर्वविप्रतिषेधेनापीति । अपूर्वो वाचनिकः पूर्वविप्रतिषेधः । नहि नित्यानामाल्लोपादीना-

---

ह्वितस्तदादेरित्यस्योपस्थित्या तस्याचो णिनिमित्तकादेश इत्यर्थः । यदि त्वनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्य नोपस्थितिरत एव क्नस्य पितीत्यादौ न तदुपस्थितिरित्युच्यते तर्हि मास्तु । णौपर इत्यर्थे रेफेण व्यवधानात्पुस्फारयिषतीत्याद्यसिद्धिरिति बोध्यम् । ज्ञापनफलन्तु तावयिषतीत्यादि । तुल्य जातीयस्येति । प्वादिघटितधात्वच्तुल्यस्याच आदेश इत्यर्थः । षष्ठ्यन्तस्य षष्ठ्यन्ताच इत्यनेनैवान्वययोग्यत्वादिति बोध्यम् । अच्त्वेन तुल्यत्वं कतरपीति पृच्छति । कश्चेति । उत्तरयति । यथाजातीयका इति । प्वादिघटितधात्वच इत्यर्थः । प्वादिभिरचस्तुल्यत्वासम्भवात् । अवर्णपरा इति । अवर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानिन इत्यर्थः । एवञ्चावर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानित्वेन तुल्यतेति भावः । एवञ्चौननदश्नौजढदित्यादि चिन्त्यमेव । किं च यत्र द्विरुक्तौ परभागस्याद्यो ऽजवर्णस्तत्रेदमिति द्विर्वचनेचोत्यादौ भाष्यकैयटयोः स्थितमिति माधवोक्तं कथं भाष्यारूढमित्यपि चिन्त्यमेवेत्याहुः । अनैमित्तिकमात्वमिति । अत एव ह्वावामश्चेति ह्वेञः कबाधनार्थं पुनरण्विधानं चरितार्थमिति पर्युदासपक्षे ऽप्यदोषमादेच इत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । अनच्कत्वादिति । आटिटदित्यत्र णिलोपे धातोर्द्वितीयस्याज्रहितत्वादित्यर्थो बोध्यः । पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानीति । द्विर्वचनेचीति सूत्रसाध्यानि गौणानि वदितेति ज्ञापकसाध्यानि चेत्यर्थः । न हि नित्यानामिति । आल्लोपादीनामित्यर्थः । द्विर्वचनेचीत्यादेरभावे द्विर्वचनमनित्यम् । भाष्ये (वक्ष्यति ह्योति)। दाम्नाम्सा-

ल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति । स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भाव एव ज्यायान् । पूर्वविप्रषेधे हीदं वक्तव्यं स्यात् । ओदौदादेशस्य उद्भवति चुटुतुशरादेरभ्यासस्ये-

---

मनित्येन द्विर्वचनेन च न्याय्यो विप्रतिषेधः । अथ निन्यतुरिति कथं नह्यत्रेयङ् परिगणितः । एवं तर्हि प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायाद् यणाऽत्र भवितव्यमितीयङ् न प्रवर्ततइति द्विर्वचने कृते एरनेकाच इति यणा सिद्धम् । ओदौदादेशस्येति । ओदौतोरादेशो यस्मिन्नङ्गे तस्य योऽभ्यासश्चुटुतुशरादिस्तस्य यो ऽकारस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः । यथा चुक्षावयिषति ऊर्णुनावयिषति नुनावयिषति तुतावयिषति शुश्रावयिषति । पुस्फारयिषति । अत्र चिस्फुरोर्णावित्योकारस्यात्वम् । अत्र

ह्वानिति सूत्रे । यणात्र भाव्यमिति । यदीयङ् न स्यात् तर्हि स स्यादिति तत्संभावनासत्त्वादित्यर्थः । जग्लावित्याद्यर्थं हृद्धिपाठोप्यत्र बोध्यः । वस्तुतो ऽत्र यणादिग्रहणं अच्स्थानिकस्य द्विर्वचनात्परस्य विधेरुपलक्षणं बोध्यम् । सूत्रारंभवादी आह । (स पूर्वविप्रतिषेध इति । उभयोः समतया तृतीयः पृच्छति (किं पुनरिति । स्थानिवद्भाव एव ज्यायानिति) । अयं भावः । अयं पूर्वविप्रतिषेधो ऽन्तरङ्गाणां बाधको न वा । नाद्यः, बिभवनीयिषतीत्याद्यसिध्यापत्तेः । किं चेष्टानिष्टविवेकस्य लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयत्वेन सर्वत्रैव पूर्वविप्रतिषेधवचनस्यावश्यकत्वेनेह नित्यान्तरङ्गबाधाय सुतरां वचनावश्यकत्वेन क्व सूत्रमतापेक्षया लाघवमिति । अन्त्ये दूषणमाह । ओदौदादेशस्येति । अत्र समानाधिकरणबहुव्रीह्यङ्गीकारे चुक्षावयिषतीदौ दोषः स्थानिवत्त्वन्त्वल्विधित्वान्नेत्यत आह । ओदौतोरादेशोयस्मिन्निति । इदमेव ज्ञापकमन्तरंगाणामिदमबाधकमिति न बिभवनीयिषतीत्यादौ दोषः । अत्र सनीत्यंशोपि पूरणीयः । अन्यथा दिदवनीयिषतीत्यादौ अनेनोत्वापत्तिः । तत्र कृते तु निर्दिष्टपरिभाषया ऽनेकव्यवधानान्न तत्र दोषः । एकाणिज्व्यवधानन्तु येन नाव्यवधानन्यायेन सह्यत एव । नन्विदं वचनं जोः सौत्रात् णिचि चङि सनि वाजीजवद् जिजावयिषतीत्यादौ अतिव्याप्तम् । न च चकार एव पाठ्यः । गुङ्घुङ्भ्यां णिचि चङि सनि वाजूगवदित्यादौ दोषापत्तेरिति चेन्न । जोर्नित्यस्यापि वाच्यत्वात् । ओदौतोः किम् । चिखादयिषति । चुवित्यादि किम् । बिभावयिषतीत्यादि । यद्यपिच्छोर्क्ष्छेदने चिच्छासति इत्यत्रैवातिप्रसक्तं तथापि औसाहचर्यादोकारोपि लाक्षणिक एव गृह्यते तदादेशो वा औदादेशसाहचर्याद् अत्रैव गृह्यत इति न दोषः । ऊर्णुनावयिषतीति । यद्यपि पूर्वत्रासिद्धोयमद्विर्वचने इत्यस्यानित्यतया नुशब्दस्यैव द्वित्वेनाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले ह्रादित्वाभावस्तथा ऽपि द्वित्वे कृते ऽपि द्वित्वनिष्पन्नस्य कार्ये कर्त्तव्ये पूर्वत्रासि-

ति। ननु च त्वयापीत्वं वक्तव्यम्। परार्थं मम भविष्यति सन्यत इड्भवतीति। ममापि तर्ह्युत्त्वं परार्थं भविष्यति उत्परस्यातस्ति चेति। इत्वमपि त्वया वक्तव्यम्। यत्समानाश्रयं तदर्थम्। उतिपपविषते संयियविषतीत्ये-

---

च यद्यपि खयः शेषे कृते अभ्यासस्य शरादित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये ऽस्ति एतेष्वन्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विर्वचनाद्वृद्ध्यावादेशयोः प्रवर्तनादिवर्णान्ततायामभ्यासस्य प्राप्तायामुत्त्वं विधीयते। ननु च त्वयापीति। ओः पुयण्जिष्विति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः। उत्त्ववादी तु ओः पुयण्जीति न पठति सन्यत तीत्त्वस्य सिद्धत्वात्। परार्थमिति। इत्वार्थं प्रसङ्गात्तु ज्ञापकं त्वया त्वपूर्वमुत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः। ममापीति। उत्त्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यं तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः। तत्रायं न्यासः। उत्परस्यातः तिच ओदौदादेशस्य चुटुतुशरादेरिति अभ्यासस्येति वर्तते। इत्वमपीति। यत्रान्तरङ्गत्वं नास्ति समानाश्रयत्वात्। पवतेर्यौतेश्च सनि स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि सनीवन्तर्द्धेति चेटि कृते परत्वाद् गुणः पूर्वविप्रतिषेधादवादेशात् पूर्वं द्विर्वचनमितीत्वं वक्तव्यम्। तथा जिजावयिषतीत्यत्रेत्वविधानार्थं वक्तव्यम्। तस्मादिति। नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे ओः पुयण्जीति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते अन्तरङ्गो नित्यश्च विधिर्द्विर्वचनेन प्रतिषिध्यत इति तत्र द्विर्वचने कृते यथा प्राप्तं भविष्यति। तदयुक्तम्। यदि सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अचिकीर्तदि-

---

इत्वाभावबोधनात्तत्रानित्यत्वकल्पने मानाभावाच्चैतत् प्रवृत्तिकाले ह्यादित्वमस्त्येवेति बोध्यम्। अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये इति। एवञ्चाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा यत्र चुटुतुशरादित्वं तत्रास्य प्रवृत्तिरिति भावः। तत्रान्योदाहरणं चुक्षावयिषतीत्यादि। न हि तत्राद्यकाले तत्वं चु इति कवर्गादित्वाद् इत्याहुः। ननु णेर्द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावाद्विभावयिषतीत्यादिसिद्धमिति त्वयापीत्ययुक्तमत आह। ओःप्विति। चुक्षावयिषतीत्यादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। परार्थमित्यत्र परशब्देन ज्ञापकापेक्षया परमित्वं विवक्षितमित्याह। इत्वार्थमिति। द्विर्वचनेचीति स्थानिवत्त्वात् पिपविषते यियविषतीत्याद्यर्थमित्यर्थः। प्रसंगादिति। वर्णप्रत्याहारजग्रहादित्यर्थः। सन्यत इड्भवतीति विहितमित्वमिहानुवर्त्तमानं परार्थं भविष्यतीति भाष्ये ऽन्वयः। तत्र सन्यत इत्यभिधानं स्वरूपेणेत्वमपूर्वं न भवतीति प्रदर्शनार्थं तद् ध्वनयन्नाह। अपूर्वमुत्वमिति। अपूर्वत्वं तदभावमात्रेण वैषम्यमस्याभिप्रेतमिति मन्वानस्तद्विघटयितुमाह परः। ममापितर्ह्युत्वमिति। तद्व्याचष्टे। उत्वमपीति। नापूर्वत्वं तदभावमात्रेण वैषम्यमभिप्रेतं किन्तु गौरवतदभावाभ्यामिति दर्शयितुं भाष्ये (इत्वमपीति)। तदुपपादयति। यत्रेति गुणावादेशयोरिति शेषः। वक्तव्यमिति। जोर्नेति वक्तव्यमित्यर्थः। नन्वसतीति।

वमर्थम् । तस्मात्स्थानिवदित्येष एव पक्षो ज्यायान् । द्विर्वचनेऽचि ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥ अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भूदिति । इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रयता । सतोऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चादर्शनं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते । लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम् * । किमुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इति । सतोऽप्युक्तं सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्दे-

---

त्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनप्रसङ्गादनिष्टरूपप्राप्तिः । अथ तुल्यजातीयापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते यथोक्तं भाष्यकारेण तथा सति चक्रुरित्यादि न सिध्यतीति सूत्रमेव कर्तव्यं यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥ अर्थस्येति । स्वं रूपमिति वचनाच्छब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः । इतरेतराश्रयमिति । विधिप्रदेशेष्वेतच्चोद्यं नानुवादे चादिलोपे विभाषेत्यादौ । इतिकरण इति । इहापि स एवानुवर्तते लोप इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वार्थस्य संज्ञा न शब्दस्य । सर्वप्रसङ्गस्त्विति । यदि स्वभावतोऽप्रयुक्तस्यान्वाख्यान-

---

मसत्यपीत्यर्थः । यदीति । लघुपरत्वाभावेन सन्वत्त्वाभावोऽचिकीर्त्तदित्यत्र दोषः दिदवनीयिषतीत्यादावपि दोषो बोध्यः । अथ तुल्येति । अवर्णपरत्वं यत्राभ्यासोत्तरखण्डाद्यवर्णस्य अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा तत्र द्विर्वचनेनान्तरङ्गनित्ये बाध्येते इत्यर्थः । चक्रतुरिति । दिदवनीयिषतीत्याद्यसिद्धिरित्यपि बोध्यम् ॥ ५९ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे ऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥ नन्वप्रत्यादिवदर्थपरो दर्शनशब्द इति सिद्धेवाऽर्थस्य संज्ञेत्यत आह । स्वंरूपमिति । नानुवादे इति । तत्र हि न संज्ञाकृतो भाव इत्यर्थः । भाष्ये (उक्तमिति) । नवेति विभाषेत्यत्रेत्यर्थः । असंबद्धपदव्यवायान्नानुवृत्तिरत आह । लोप इतीति । तदर्थान्वययोग्यताया अर्थे एव सत्वाद् अदर्शनशब्दस्य तादृशान्वर्थसंज्ञाकरणे फलाभाव इति भावः । प्रसक्तादर्शनस्येत्यर्थलाभार्थं स्थाने पदस्यैवाप्यनुवृत्तिः सुलभा । लुभृच्छेदन इति धात्वर्थानुसारेणान्वर्थत्वासंभवादिति

षु च सतोऽदर्शनस्य क्रियते न संज्ञयाऽदर्शनं भाव्यते। सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात् *। सर्वप्रसङ्गस्तु भवति सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति। किं कारणम्। सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्। सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततोऽन्यत्र न दृश्यते। त्रपु जतु इत्यत्राणोऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः *। तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति। नैष दोषः। ञ्णित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं भवति। यस्माच्च प्रत्ययविधिर्न तत् प्रत्यये परतः। यच्च प्रत्यये परतः न तस्मात्प्रत्ययविधिः। क्विपस्तर्ह्यदर्शनम्। तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति, तत्र को दोषः। तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रसक्तादर्श-

---

मात्रं क्रियते तदा सर्वस्य स्वविषयादन्यत्राप्रयोगादस्त्यदर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः। ञ्णित्यङ्गस्येति। अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा न चात्र प्रत्ययस्य णितो विधानम्। यस्माच्चेति। त्रपुशब्दात्सोर्विधानम्। न तत्प्रत्यय इति। ञ्णिति वृद्धिनिमित्त इत्यर्थः। यच्चेति। सुशब्दे। न तस्मादिति। तस्मात्त्रपुशब्दात्सोरन्यस्याणो विधानं नास्तीत्यर्थः। अनाङ्गं कार्यं चोदयति। क्विप इति। त्रपु इत्यत्र क्विपोऽदर्शनमस्ति स च कृदिति तुक्प्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। शास्त्रादर्थाद्वा प्रसक्तस्य यददर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति। स्थानेग्रहणमिहाप्यनुवर्तते। स्थानं च प्रसङ्गः। तेन प्रसङ्गे यददर्श-

---

तु भाष्यतात्पर्यम्। अभावो लोप इत्यवसानसंज्ञासूत्रभाष्योक्तेरदर्शनशब्देन तत्सम्भनियतो वर्णाभाव एवात्रेति बोध्यम्। स्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्याने तदनुवृत्तिं विनापि सिद्धिरिति बोध्यम। नित्यशब्दाश्रयणे इतरेतराश्रयपरिहारेऽप्ययं दोष इत्याह। यदीति। अत्र प्रत्यक्षो नास्तीत्याह। सोरिति। ञ्णिति वृद्धिनिमित्ते इति। अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यासत्त्या प्रत्ययपदार्थयोरैक्याश्रयणाद् वृद्धिविधौ ञ्णित्प्रत्ययनिरूपिताङ्गग्रहणाच्चेति भावः। चादिलोप इति सङ्ग्रहायाह। अर्थाद्वेति। एकवचनमुत्सर्गत इत्यादिशास्त्रमर्थनिरपेक्षं विभक्तिप्रसंजकम्। अर्थोऽप्येकत्वादिविवक्षित एकवचनादिप्रसंजक इति बोध्यम्। ननु कथं प्रसक्तस्येति लभ्यतेऽत आह स्थाने इति। न च पित्कृता प्रकृत्याक्षेपेणापि तुग्वारयितुं शक्यः। आक्षेपे चाक्षिप्तस्य शाब्देऽन्वये च मानाभावात्। अत एवेदमेव भाष्यं मानम्। किं चानुपपद्यमा-

---

* त्रपु इत्यत्रेति। सोमसुत्त्रपु इत्यस्योपलक्षणमिदम्। यत्तु विवरणेऽनियमप्रसक्त्यभावान्न प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदाद्युपस्थितिरित्युक्तं तच्चिन्त्यम्। अतदादावतिप्रसङ्गस्यैवानियमप्रसक्तित्वेन तदुपस्थितेर्निष्प्रत्यूहत्वात्।

नस्य लोपसंज्ञत्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । ग्रामणीः सेनानीः । अत्र वृद्धिः प्राप्नोति । प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते । चाहलोप एवेत्यवधारणम् । चादिलोपे विभाषा । अत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति । अथ प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने कथमेवैतत् सिध्यति । को हि शब्दस्य प्रसङ्गः । यत्र गम्यते चाऽर्थो न च प्रयुज्यते । अस्तु तर्हि प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्येव । कथं ग्रामणीः सेनानीः । योऽत्राऽणः प्रसङ्गः क्विपाऽसौ बाध्यते ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लुमति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम् * । लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते । अप्रत्ययस्यैताः संज्ञा

नामिति लभ्यते । ग्रामणीरिति । अर्थोपपदधातुसंनिधानादर्थाच्छास्त्राच्चाणः प्रसङ्गोऽस्तीति भावः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते । चादिलोप इति । ततश्च शुक्ला व्रीहयो भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्तीति निघातविकल्पो न स्यात् । अथेति । अत्राऽपि चादीनां शास्त्रान्नास्ति प्रसंगः । क्विपाऽसौ बाध्यत इति । सत्सूद्विषेति क्विपो विधानादणोऽत्र प्रसङ्गाऽभावः ॥ प्रत्ययस्य ॥ ६१ ॥ प्रत्ययग्रहणमिति । लुगादिविधौ क्व चित्प्रत्ययः साक्षान्निर्दिश्यते क्व चिदनुवर्तते क्व चित्सामर्थ्यात्प्र-

---

नेन स्वोपपादकमाक्षिप्यते यथा पीनत्वेन रात्रिभोजनं नचैवं प्रकृते । न हि तत्सूत्रे आक्षेपं विना पित्कृत्प्रत्ययानुपपत्तिरस्ति । नापि तदाक्षेपेण तदुपपत्तिर्नापि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेरित्युपस्थितिः । अनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या अनुपस्थितेरित्यावेदितम् । किं चात्रैव प्रकृतिं विना प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारात्तदाक्षेपासंभव इति दिक् । यत्तु ग्रामाधिकरणिका स्थितिरित्यर्थके ग्रामे तिष्ठतीति वाक्ये ल्यब्लोप इति पञ्चम्यापत्तिवारणाय प्रसक्तस्येत्यावश्यकमिति । तन्न । तेन प्रत्यासत्त्या ल्यबन्तार्थकर्माधिकरणयोरेव पञ्चमीविधानेनाप्राप्तेः । तत्त्वे त्विष्टापत्तिः पञ्चम्या इत्यलम् । अर्थादिति । कर्तृलक्षणादित्यर्थः । शास्त्रात्कर्मण्यणित्यतः । अणः प्रसङ्ग इति । यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र विधिः प्रसङ्ग एव निविष्ट इत्यङ्गत्वमस्तीत्यभिमानः । षष्ठीग्रहणमिति । तच्च षष्ठ्यन्तं वैयधिकरण्येनादर्शनान्वयीति बोध्यम् । अत्रापीति । शास्त्रतः प्रसक्तिरेवाभिमतेति चोद्यमिति भावः । अर्थतोपि प्रसक्तिर्गृह्यत इत्युत्तरम् । अणोत्रेति । परिहृत्य चापवादविषयमिति न्यायेन प्रसङ्ग एव नास्तीति भावः ॥ ६० ॥ प्रत्ययस्य ॥ ६१ ॥ ननु लुगादिविधौ प्रत्ययादर्शनविधिर्यथा स्यादित्यर्थं प्रत्ययस्येतीत्यत आह । लुगादीति । साक्षादिति । लुगणिञोरित्यादौ । क्वचिदिति । यथा लुग्वादुहेत्यादौ क्सस्येति । क्वचिदिति । वक्ष्यमाणसूत्रेषु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरित्यर्थः । नन्वदर्शनस्येमाः संज्ञा

मा भूवन्निति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्। तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम्। कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्। लुक्तद्धितलुकीति गोरपि लुक् प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणान्न भवति। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् चेति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति प्रत्ययग्रहणान्न भवति। गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। योगविभागात् सिद्धम् *। योगविभागः करिष्यते। गोरुपसर्जनस्य। गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततः स्त्रियाः। स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततो लुक्तद्धितलुकीति स्त्रिया इति वर्तते गोरिति निवृत्तम्। कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात् सिद्धम् *। कंसीय-

---

तीयत इति प्रश्नः। अप्रत्ययस्येति। अविद्यमानः प्रत्ययो ऽस्मिन्नदर्शने इति तदप्रत्ययम्। गोरपीति। पञ्चेन्द्र इत्यादौ तु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुग् भविष्यति न तदन्तस्य। गोरतद्धितलुकीत्यत्र गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ गोशब्दान्तत्वाऽभावात्समासान्ताऽप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यादिति चेत्। कृते समासान्ते लुक् स्यादित्यर्थवानेव प्रतिषेधः। ननु स्वभावतो ऽप्रवृत्तस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञं नं च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतो ऽप्रवृत्तिः। नैष दोषः। शास्त्राऽनुसारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात्। प्रकृतेरपीति। समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात्। योग विभागादिति। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशाऽनुवृत्तिरित्येतत् प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते। विशिष्टनिर्देशादिति। छयतावेवाऽत्र निर्दिष्टव्यावित्यर्थः। उणादय इति। अतः कृ-

---

इति अप्रत्ययस्यैता इत्यनुपपन्नमत आह। अविद्यमान इति। प्रतियोगिविशेषणत्वेनेति शेषः। वस्तुतो ऽवसानसंज्ञासूत्रं वक्ष्यमाणरीत्या प्रत्ययाभावस्यैवेमाः संज्ञा इति भाष्याभिप्रायः। भाष्ये (गोरपीति)। गोस्त्रियोरिति समुदायानुवृत्तेरिति भावः। ननु गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्रीति स्वरितगुणयुक्तमिति स्त्रियामित्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणात् प्रत्ययान्तस्य लुक् स्यादिति तद्धितलुकि तन्निवृत्त्यर्थत्वमपि कुतो नोक्तमत आह। पञ्चेन्द्र इति। गोनिवृत्तिः प्रत्ययग्रहणं विनापि सिध्यतीति शङ्कते। गोरिति। पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थठञो ऽध्यर्धेतिलुक्। कृते इति। परत्वादिति भावः। अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तु अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्यम्। न च समासान्ते तेन व्यवधानात्कथं लुक्। गोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्येन लुक्प्राप्तेरिति बोध्यम्। नित्यशब्दान्वाख्यानाभिप्रायेण शङ्कते। नन्विति। समुदायस्येति। यस्येति चेत्यकारलोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्येन सर्वादेशः स्यादित्यर्थः। ननु योगविभागे सूत्रभेदः कृतः स्यादत आह।

परशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ भवतश्छयतोश्च लुग्भवतीति । स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः । क्रियमाणे ऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसकारयोर्मा भूदिति । कमेः सः कंसः । परान् शृणातीति परशुरिति । नैष दोषः । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । स एषो ऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम् । उक्तं वा । किमुक्तम् । ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थं यञ्छयोश्च लुगर्थमिति । षष्ठीनिर्देशार्थं तु * । षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत । अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः * । अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थानेयोगत्वस्य । क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते अणिञो-

---

कमिकंसशब्दस्य भेदेनोपादानात् क्व चिदुणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्तइत्यर्थः । यञञोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुगभावः । स एषो ऽनन्यार्थ इति । प्रकृतिनिवृत्त्यर्थ एव नतु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थो ऽपीत्यर्थः । षष्ठीनिर्देशार्थं त्विति । विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य स्थानेयोगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः । असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन् यः कश्चिदानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् ततश्च जनपदे लुबिति पञ्चालाः शोभना इत्यादौ

एकयोगेति । प्रकारान्तरम् । योगविभागरूपम् । छयतोविति । कंसात् प्राक्रीताच्छः । परशोरुगवादिभ्यो यत् । कंसे कमः सः । परशौ आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्चेत्युप्रत्ययः । अतः कृ इति । धातौ सप्तमीनिर्दिष्टे तदादिग्रहणात् कमिग्रहणेनैव सिद्धे इति शेषः । कंसेस्तु कंस इति न रूपम् । अनभिधानादिति भावः । अत एवेह कमेः सः कंस इति भाष्ये उक्तम् । नन्वेवमपि विशिष्टनिर्देशाभावे यञञोरपि लुक् स्यादत आह । यञञोरिति । विकारावयवार्थप्रतीतये औत्सर्गिकास्य एव लुकं विदध्यात् । नचयञञ्लुकां सामर्थ्याद्विकल्पोस्तु वेत्यनुक्तिस्तु यञञ्भ्यां मुक्ते औत्सर्गिकास्य: श्रवणाभावायेति वाच्यम् । यञञ्लुकामेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासंभवात् । ण्यल्ण्युलौ तुट्चेत्यादौ तु अनद्यतन इत्यादिनिर्देशाद्वाक्यभेदाङ्गीकारः । किं च कंसीयपरशव्ययोरिति षष्ठीनिर्देशादपि न यञञोर्लुक् । अन्यथा पञ्चम्यैव निर्दिशेदिति भावः । प्रकृतीति । प्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरवाची अन्यशब्दः । तेन नञा समासे प्रकृतिरुच्यत इत्याशयः । भाष्ये (ङ्याबिति) । प्रातिपदिकात्परस्य लुगित्यर्थे यञञोर्विधानसामर्थ्याल्लुगभावे उभयोः प्रातिपदिकात्परत्वाभावेन परिशेषात् कंसीयाद्यवयवप्रातिपदिकात्परयोः छयतोरेव लुगित्यर्थः । विशिष्टेति । जनपदार्थकप्रत्ययसंबन्धिन इत्यर्थः । भाष्ये (प्रकृतमिति) । अत एव लवणाल्लुगित्यत्र प्रकृतठक एव लुगिति बोध्यम् । शोभनाः

स्तद्राजस्य यञञोः शप इति । इह न काचित् षष्ठी जनपदे लुबिति । अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । प्रत्ययः परश्चेति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येषा पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात् * । सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः । अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा ल-

---

जनपदवाचिनोनन्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात् । सर्वादेशार्थं वेति । षष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु स्थितमेवेति वार्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः प्रयुक्तः । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते तदैकैकस्य त्रय आदेशाः स्युः । अथ नानुवर्त्तते द्वावेवादेशौ विधीयेते तदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आगस्तीयाश्छात्रा इति न सिध्यति । अवृद्धत्वात् प्रकृतेः । प्रत्ययस्येति तूच्यमाने गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे संनियोगशिष्टत्वात् लुगभावादगस्त्यादेशाभावादागस्तीया इति सिध्यतीति। भाष्यकारस्तु तर्ह्यर्थे वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति । स ह्येवं मन्यते आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते लुगिति च तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्यो गोत्रे विहितस्तस्य लुक् परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य

पञ्चाला इत्यादौ इति पाठ उचितः । अनन्तरस्येति । अव्यवहितस्येत्यर्थः । जनपदार्थवाचके शब्दे सति तदनन्तरस्य लुबित्यर्थ इति भावः । वार्त्तिककृदभिमतषष्ठीनिर्देशार्थत्वमुपपादयति । आगस्त्येति । त्रय इति । एवञ्च वैषम्याद्यथासङ्ख्याप्राप्तेरगस्तयोऽपि कुण्डिनाः कुण्डिनाश्चागस्तयः स्युः । लुक्च ज्ञापकात्सर्वादेश इति विभक्तिमात्रं श्रूयेतेति भावः । द्वावेवेति । तेन नोक्तापत्तिरिति भावः । सर्वत्रेति । अजादिप्राग्दीव्यतीयविषयेपीति भावः । अवृद्धत्वादिति । यद्यपि स्थानिवद्भावेन वृद्धत्वाच्छः सिध्यति तथाप्यवृद्धत्वात्प्रकृतेश्छस्य वृद्धनिमित्तत्वाच्च आकारश्रवणं न स्यादिति भावः । संनियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशाभावे प्रतिषेधप्रयुक्तलुगभावो हेतुः । गोत्रे विहित इति । नन्वागस्त्यस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणं नत्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तस्येत्येतदर्थं तदनुवृत्तिः स्यात् । शिवादिभ्य इत्यस्यैव गोत्र इति निवृत्तेरृष्यण्साधारणः अगस्त्यप्रकृतिकऋष्यणन्त एवागस्त्यः नत्वगस्तिप्रकृतिक गर्गादियञन्तः यञञोश्चेति लुकासिद्धत्वादिति चेन्न । कौण्डिन्यसाहचर्येणागस्त्यस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणात् । भाष्यमते गोत्रसंज्ञा सूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारेण ऋष्यणन्तस्यापि तत्त्वाच्च । वस्तुतो वार्त्तिककारस्यापीत्थमेव सं-

भ्वः । वचनप्रामाण्यात् । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा भवन्तीति । यदयं लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्य इति लोपे प्रकृते लुकं शास्ति । उत्तरार्थं तु * । उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति । द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । एकदेशलोपे मा भूदिति । आघ्नीत संशयस्पोषेण ग्मीयेति ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लोपे प्रत्ययलक्षणमितीयत्यु-

---

यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः । अथक्रियमाणेपीति । अलोन्त्यस्येति वचनात् प्रत्ययस्य योन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः । वचनप्रामाण्यादिति । प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोन्त्यस्येति बाध्यते । वचनप्रामाण्यादिति ब्रुवतो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिप्रेतमेव षष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमलोन्त्यविधिर्बाध्येतेति । यदयमिति । विपर्ययस्तु न कल्प्यते अनुपसंजातविरोधित्वात् लोपस्तावदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्याल्लोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वाल्लुकं न विदध्यात् । विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य ज्ञापकः संपद्यते । द्वितीयमिति । लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति । एकदेशलोप इति । अवयवक्रिया समुदायेपि व्यपदिश्यते । यथा पटो दग्ध इति । अवयवे हि पटाख्योवयवी समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः । न त्वयं गौणव्यपदेशः। गौणत्वे हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययान्न कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात् । आघ्नीतेति । परत्वादुपधालोपे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात् ॥ प्रत्यय ॥ ६१ ॥ प्रत्ययग्रहणमिति । प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव

मतमित्याह । प्रत्ययस्येति । वचनेति । सामर्थ्याल्लोपस्यैव सर्वादेशत्वं कुतो न कल्प्यत इत्यत आह । विपर्यय इति । न उपसंजातो विरोधो वैयर्थ्यशङ्काोद्भवो यस्य तत्त्वादित्यर्थः । नत्वयमिति ॥ अयम् अवयवदाहादौ समुदायदाहादिव्यपदेशो गौणो न किं तु मुख्य एव अवयवलोपे समुदायस्यापि लोपादित्यर्थः । अनुनासिकेति । अनुदात्तोपदेशेत्यनेन । आघ्नीतेत्यत्र आङो यमहन इत्यात्मनेपदैकवचनम् । संग्मीयेति । गमेर्विधिलिङि समोगमीत्यात्मनेपदे इटि शपो बहुलं छन्दसीति लुकि लिङः सलोपे इटो ऽति उपधालोपे रूपम् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलादिङित्परत्वादनुनासिकलोपः स्यात् । इदञ्च प्रयोजनं अप्राधान्येन लाश्रयणे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति वार्त्तिकमते बोध्यम् ॥ ६१ ॥ प्रत्ययलोपे ॥ ६२ ॥ लक्षणशब्दार्थमाह । निमित्तमिति । कार्यमिति । बहुव्रीहिलभ्यम् ।

च्यमाने सौरथी वैहतीति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति । कथं तर्हि । प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लुप्ते ऽपि भवति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । ग्रामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्रौत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति स मा

लोप इति विज्ञास्यत इति भावः । सौरथीति । प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्प्यैतदुच्यते । सुरथस्य विहतस्य चापत्यं गोत्रं स्त्रीति इञि कृते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरूपोत्तमत्वात् ष्यङ् भवति एवं लोपेपि स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वान्नायमर्थो भवति प्रत्ययस्य लोपे कृते तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति । एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्यार्थ आश्रीयते । नैवमिति । संदेहे ऽपि व्याख्यानात्करणसाधनो लक्षणशब्द आश्रयिष्यते । अन्यथा क्रियमाणे ऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधनाशङ्का न निवर्तते प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति । यथा ग्रामणीरिति क्विपो लोपे स्वाद्युत्पत्तिः । ततश्चाधोगित्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव शरणमिति भावः । लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा करणसाधनो लक्षणशब्दः । अन्यथा लोपे प्रत्यय इत्येव वक्तव्यं स्यात् । सति प्रत्यय इति । प्रत्ययशब्दो ऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपे सति भवति न च ग्रामणीरित्यत्र क्वि-

---

प्रत्यासत्त्येति । क्रियमाणेपि प्रत्ययग्रहणे ऽन्यप्रत्ययलोपे ऽन्यप्रत्ययनिमित्तकार्यवारणाय प्रत्यासत्तिराश्रयणीयेति भावः । ननु प्रत्ययलक्षणमित्यस्य बहुव्रीहितया ऽनेन स्थान्यभावे ऽप्राप्तकार्यप्रापणायातिदेश इति तत्र प्रत्ययस्य सत्त्वेन किं तन्निमित्तकार्यातिदेशेनात आह । प्रत्ययस्यलक्षणमिति । यस्य लोपस्तस्मिन्सति यः प्रत्ययो भवति तस्य तल्लोपेपि प्रादुर्भाव इत्यर्थः । लाघवात्षष्ठीतत्पुरुष एव स्यादिति तात्पर्यम् । रमेः क्थनि हन्तेश्च क्तो अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपेपि गुरूपोत्तमत्वादप्राप्तः ष्यङतिदेशतः स्यादित्यर्थः । एवं हि लोपेति । ननु णेरनिटीत्यादिसामर्थ्यात् मा भूत्तत्र प्रवृत्तिः । यस्तु सामान्येन लोपो णाविष्ठवदिति सोऽप्रत्ययविषये चरितार्थ इति भिक्षुमाचष्टे भिक्षयतीत्यत्र पुनः प्रादुर्भावार्थमिदं स्यादिति चेन्न । एवं हि तत्रैव प्रत्ययस्य न लोप इति वदेत् । एवञ्च गुरुतरन्यासो ज्ञापक इति बोध्यम् । अन्यथा । व्याख्यानस्य शरणत्वाभावे । पदसंज्ञा न स्यादिति । तिङन्तत्वाभावादिति भावः । लोपे प्रत्यय इति । अस्य प्रादुर्भवतीति

भूदिति । यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति लोपोत्तरकालं यत् प्राप्नोति तन्न भवति । जगत् जनादित्यत्र तुग् न प्राप्नोति । लोपोत्तरकालं ह्यत्र तुगागमः । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्ययग्रहणेन । कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलं सेनानिकुलम् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गस्तुक् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । आघ्नीत संरायस्पोषेण ग्मीय । पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् । अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । वर्णलक्षणं मा

पि सति तुग् दृष्टः । ह्रस्वाभावात् । कृते क्विलोपे ह्रस्वत्वे च तुक्प्राप्तिः । जगदिति । द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे चेति गमेः क्विप् । अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः । गमः क्वावित्ययं हि लोपो ऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । भिन्नविषयत्वाच्च येन नाऽप्राप्तिन्यायो न भवति सति त्वस्मिन्न्यायेनैव विलोपः स्यात् । तस्मात्सति क्विपि नाऽत्र तुकः प्राप्तिः । अपि तु विलोपे कृते । अन्यतरदिति । एकमेव प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम् । वर्णलक्षणमिति । प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात् । सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनि-

घोषः । ननु प्रत्ययलोप इत्युक्ते कथं सति प्रत्यय इति लभ्यते ऽत आह । प्रत्यय इति । यत्कार्यमिति । प्रत्ययलक्षणं यत्कार्यं दृष्टमित्यर्थः । ननु जगदित्यादौ विलोपात्परत्वात्पूर्वं गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे क्विपि सत्यपि तुकः प्राप्तेराह । अत्रेति । भिन्नविषयत्वादिति । वार्तिकमते एतत् । अचिरादेशे नुडपवादत्वपरभाष्यरीत्या विषयभेदेपि तत्त्वे तु लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वं नेति बोध्यम् । वैयात्यान्न्यायाङ्गीकारेदोषमाह । सति त्विति । एकमेवेति । अवयवस्य प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादिति भावः । एवञ्चानयोः फलान्तराभिनिवेशो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम् । ननु द्वितीयप्रत्ययग्रहणाभावे बहुव्रीह्यलाभात्तल्लभ्यकार्यातिदेशो न सिध्येदत आह । तल्लक्षणमिति । वस्तुमात्रेति । प्रत्ययमात्रेत्यर्थः । प्रत्ययनिमित्तमेवेति ।

---

* भिन्नविषयत्वादिति । वार्तिकमते एतत् । भाष्यरीत्या विषयभेदे ऽपि तत्त्वे तु लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वं नेति बोध्यमिति विवरणम् । अन्येतु. भिन्नविषयत्वादित्यस्यैतदतिरिक्तविषयत्वादित्यर्थः । अनित्यत्वादत्राप्रवृत्तिरिति यावत् । अनित्यत्वे ज्ञापकं चेदमोम इति सूत्रम् । अनुत्पत्तेरन्वाख्यानं तु न बाधं प्रतिबध्नाति । लुकाप्यनुत्पत्तेरन्वाख्यानेनान्तरङ्गाणां प्राप्तेरेवाभावे ऽन्तरङ्गानपि विधीनित्यादेरुक्तिसंभवस्यैव विलयापत्तेः । तस्मादनित्यत्वेनैवात्राप्रवृत्तिर्न्यायस्य वक्तव्या । प्रवृत्तौ दोषमाह । सति त्विति । इति व्याचख्युः ।

भूदिति। गवे हितं गोहितम्। रायः कुलं रैकुलमिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य *। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। सच्छास्त्रेणान्वाख्या-

---

मित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तम्। रैकुलमिति। अवयवद्वारेणाऽत्र प्रत्ययस्याप्यादेशं प्रति निमित्तत्वमस्त्येव प्रत्ययाश्रयस्त्वायादेशो न भवतीति न प्रवर्तते। अनेन न्यायेन न धातुलोप आर्द्धधातुकइत्यत्र धिन्विकृण्व्योर्विचि लोपो व्योर्वलीति वलोपस्य वलिनिमित्तत्वादार्द्धधातुकनिमित्तत्वाभावाद्गुणप्रतिषेधो न भवति। तेन सुधे सुकरिति भवति न तु सुधीसुकीरिति। किमर्थमिति। स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः। सदन्वाख्यानादिति। शास्त्रं कर्तृ करणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता। सच्छास्त्रेणेति। शास्त्रेण करणेनाचार्यः स्मर्त्ता सद्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे। सतो वेति। शास्त्रस्यैवाविच्छेदेन प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्या-

---

प्रत्ययत्वेन प्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः। न वर्णेति। प्राधान्येन वर्णनिमित्तमित्यर्थः। ननु रैकुलमित्यत्रायादेशो न प्रत्ययाश्रयः किं तु तदवयवाश्रयो ऽत आह। अवयवद्वारेणेति। केचित्तु प्रत्ययग्रहणमित्यस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटितं प्रत्ययलक्षणग्रहणमित्यर्थः। प्रत्ययलोपेपीत्येव सूत्रं कार्यम्। अस्य तद्वदति यत्प्रत्यये सतीति शेषः। स्थानिवदित्यनुवृत्तिर्वा। प्रत्ययलक्षणमिति। प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मावच्छिन्नलक्षणमित्यर्थः। वर्णलक्षणं वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तम्। प्रत्यये सति वर्णनिमित्तं भवतीति तल्लोपेपि स्यादिति भावः। कैयटव्याख्या तु चिन्त्या। प्रकृते तच्छब्दप्रत्ययशब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचारस्यायुक्तत्वापत्तेरित्याहुः। अनेनैवेति। अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्यथार्थलाभेपि तत्र तादृशार्थग्रहे न मानम्। आर्धधातुक इत्यस्य कैयटरीत्या तीतोर्तीत्यादिव्यावृत्त्या चरितार्थत्वात्। पूर्वसूत्रे आर्धधातुकग्रहणमनवकाशमिति क्ङिति चेति सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चावृत्त्यादिना तथार्थकल्पने तु न मानम्। किं च तथार्थकल्पने यञ्यक्क्यवलोपे इति वार्त्तिकं तदुदाहरणपरं जीरदानुरिति भाष्यं चासङ्गतं स्यादिति चिन्त्यमेतत्। सुधे इत्यादि धिन्विकृण्व्योर्नुमि विचि वलोपे ऽपृक्तलोपे गुणे सुना समासे सौ हल्ङ्यादिलोपनलोपयोरिमे रूपे। गुणनिषेधे तु सुधिन्शब्दे इन्हन्निति दीर्घः सुकृण् सर्वनामस्थाने चेति दीर्घ उपधायाश्चेतीत्वे रपरत्वे सुनलोपयोर्वोरिति दीर्घः स्यादिति भावः। स्थानिवद्भावेनेति। वर्णाश्रयस्य तत्राप्यनिष्टत्वादित्यर्थः। ननु शास्त्रस्य कर्तृत्वे सतः कर्मत्वेनोभयप्राप्ताविति नियमाच्छास्त्रस्येति षष्ठ्यनुपपन्ना कर्मणि चेति समासनिषेधापत्तिश्च। करणत्वे तु षष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह। शास्त्रमिति। शेषत्वेनोभयप्राप्तावित्यस्याप्राप्तेः ष-

यते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति। सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति इहैव स्यात् गोमन्तौ यवमन्तौ गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात् । इष्यते च स्यादिति । तचान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनमित्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । लुक्युपसंख्यानम् * । लुक्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्च सप्त । किं पुनः कारणं न सिध्यति। लोपे हि विधानम् * । लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि न प्राप्नोति । न वा ऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् । अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । लुमत्संज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य क्रियन्ते । तेन लुक्यपि भविष्यति । यद्येवम् । प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञम् * । प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञमपि प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र लुकि श्लुविधिः प्रतिषेध्यः * । तत्र

न इति पूर्वस्माद्व्याख्यानादस्य विशेषः । न च स्थानिवद्भावेन सिध्यति । अतृणेडित्यादावल्विधित्वात् । लुक्युपसंख्यानमिति । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञया बाधनादिति भावः । लुग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् श्लुलुपावपि गृह्येते । न वाऽदर्शनस्येति । अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगाहते । न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः समावेशदर्शनात्तासामिति कडारसूत्रे वक्ष्यते । लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञि तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं तस्मादित्यर्थः । प्रत्ययादर्शनं त्विति । लुक्श्लुलुप्संज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र लुकि श्लुविधिरिति ।

ष्ठीसमासौ नानुपपन्नौ इति भावः । आचार्यः स्मर्त्तेति । फलितार्थकथनं स्मर्त्राचार्येणेति त्वन्वाख्यायत इत्यन्वययोग्यम् । स्वतन्त्रत्वमिति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षेति भावः । अल्विधित्वादिति । इमादेरिति शेषः । वर्णाश्रयेति तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । एवञ्चाप्राधान्येनाश्रयणे विध्यर्थं सूत्रमिति भावः । भाष्ये (ऽस्तिप्रयोजनमेतदिति) । उक्तप्रयोजनविशिष्टं सूत्रं निर्दोषं वेति काक्वा प्रश्न इति बोध्यम् । किं तर्हीति । मम तु निर्दोषमेव तव कश्चिद्दोषप्रतिभासोऽस्ति चेद्वदेति प्रश्नगर्भमुत्तरम् । बाधनादिति । एवञ्च पञ्चेत्यादौ पदत्वं न स्यादिति भावः । उपलक्षणार्थत्वादिति । तयोरपि पूर्वपक्षबीजस्य समत्वादिति भावः । तत्र श्लुलुपोः प्रत्ययलक्षणस्य फलं चिन्त्यम् । लुकि तु पञ्चेत्यादौ पदत्वं फलमस्ति । समावेशदर्शनादिति । कृत्कृत्यादिष्विति भावः । लोपः संज्ञा यस्येति बहुव्रीहौ मत्वर्थीयानुपपत्तिः त्वान्तेन षष्ठीसमासे ऽर्थासङ्गतिरत इन्नन्तेन षष्ठीसमास इत्याह । लोपस्येति । सङ्कर इति । परस्परं लोपशब्दभावितप्रत्ययादर्शन-

लुकि श्लुविधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अत्ति हन्ति । श्लाविति द्विर्वचनं प्राप्नोति । न वा पृथक्संज्ञाकरणात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । पृथक्संज्ञाकरणात् । पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुकि श्लुविधिर्न भविष्यति । तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते । यथैव तर्हि अदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते । एवं लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन् । तत्र को दोषः । अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूतेति लुक् तद्धि-

---

उपलक्षणं चैतत् । तेन श्लावपि लुग्विधिः प्राप्नोति । जुहोतीति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति लुप्यपि लुग्विधिप्रसङ्गः । हरीतकीति । लुक् तद्धितलुकीति । तथा लुकि लुप्विधिः । लवणः सूप इति । युक्तवद्भावः स्यात् । न वा पृथगिति । एकयैव संज्ञया प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धे ऽनेकसंज्ञाविधानसमर्थ्यात्तद्भावितग्रहणं विज्ञायते । तत्राश्रितस्वरूपव्यापारास्ते लुगादय आश्रीयन्ते आवृत्तिर्वा लुगादिशब्दानामाश्रीयत इति तद्भावितग्रहणं सिध्यति । विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दाश्रयणाद्भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा । यथैवेति । तिसृणां विधानसामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां मा भूत् । लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन् । गोमतीति ।

विषये लोपसंज्ञया चेत्यर्थः । प्रत्ययादर्शनमात्रं सकलं लुमत्संज्ञं प्राप्नोतीति भाष्याक्षरार्थः । उतोवृद्धिरिति । न च तत्र नाभ्यस्तस्येति वर्त्तनाददोषः । अत्र पक्षे व्यभिचाराभावात्तदनुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । हरीतकीति । नन्वत्र सत्यपि ङीषो लुकि युक्तवद्भावात् पुनर्ङीष् स्यादिति चेन्न । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादित्याहुः । हरीतक्यां हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुप् । यद्वा हरीतकीवेयं प्रतिकृतिरिति कनो लुप् । लवण इत्यत्र लवणाल्लुक् । तद्भावितग्रहणे युक्तिमाह । तत्राश्रितेति । आश्रितः स्वरूपस्य व्यापारो ऽदर्शनविषयो यैस्ते तथोक्ता इत्यर्थः । अदर्शनबोधका लुगादिशब्दाः प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञेत्युक्ते प्रत्यासत्त्या यया संज्ञया यददर्शनं भाव्यते तस्यैव सा संज्ञेति लभ्यत इति भावः । प्रत्यासत्तिः सर्वैर्दुर्ज्ञेयेत्यत आह । आवृत्तिर्वेति । तेन लुगादिशब्दभावितमदर्शनं क्रमेण तत्तत्संज्ञमित्यर्थः । अदर्शनस्य नित्यत्वेपि तद्भावितत्वस्य शास्त्रायत्तत्वादितरेतराश्रयत्वं तदवस्थमेवेत्यत आह । भाविसंज्ञेति । तद्भावितग्रहणपक्षे यथैवेत्यादिग्रन्थो ऽनुपपन्न इत्यत आह । तिसृणामिति । इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञावि-

---

* तद्भावितेति । अत्रेदं तत्त्वम् । लुगादिपदानां लुगादिपदप्रयोज्ये दर्शने च खण्डशः संकेतः खण्डशः सङ्केतस्थले च प्रमुष्टखण्डान्तरस्याप्यन्वयबोधस्य प्रसिद्धत्वात्प्रकृते विधेयताप्रयोजकत्वेन तात्पर्यविषयेभ्यो लुगादिपदेभ्यो दर्शनमात्रावगाही बोधः । अन्यत्र तु खण्डद्वयावगाह्येवेति न काप्यनुपपत्तिरिति ।

तलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत । ननु चात्रापि नवा पृथक् संज्ञाकरणादित्येव सिद्धम् । यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यादत्र लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते एवं लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञां नावगाहेत । तत्र स एव दोषो लुक्युपसंख्यानमिति । अस्त्यन्यल्लोपसंज्ञायाः पृथक्करणे प्रयोजनम् । किम् । लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति । लुमति प्रतिषेधाद्वा * । अथ वा यदयं न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति । सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावः * । सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राज्ञः पुरुष इति स लुप्तो ऽप्यनिमित्तं स्याद् राजपुरुष इति । अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत् प्रत्ययआसीत् । अ-

च्विलोपे कृते लुक्संज्ञायां सत्यां लुक् तद्धितलुकीति लुक् प्राप्नोति पुंवद्भावस्त्वत्र न भवति वैयधिकरण्यात् । महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु भवति सामानाधिकरण्याद्नित्यत्वाद्धि शब्दानां क्वचिद्विकारस्य जनिकर्तृत्वं क्वचित्प्रकृतेः । ननु चात्रापीति । लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानात्तद्भावितग्रहणमित्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति । लोपमात्रे मा भूदिति । यथागोमतीभूतेति च्वेर्लोपे कृते लुक्तद्धितलुकीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम् । सतो निमित्ताभावादिति । निमित्तशब्देन निमित्तत्वमुच्यते तेन यस्य सतः कार्यं प्रति निमित्तत्वं नाभूत्स लुप्तो ऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः । राज्ञ इति । सति ङसि भसंज्ञायां स्वादिष्विति पदसंज्ञा बाधितेति नलोपो नाभूदल्लोपश्चाभूदिति

ज्ञाने गौरवापत्त्या सामर्थ्यात्तिस्रणामसङ्करः प्रतिपादितो न तु तद्भावितपक्षाश्रयेणेत्यभिमानः । वैयधिकरण्यादिति । भवनक्रियायां प्रकृतेः कर्तृत्वादिति भावः । क्वचिद्विकारस्येति । वस्तुतो वृत्तौ तद्वाक्ये च सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वं विकृतिशब्दस्यापि गौण्या प्रकृतिवृत्तित्वात्सामानाधिकरण्यम् । अत एव गौणत्वान्महच्छब्दे आत्वाभावो गोमतीशब्दे तु गोमती नदीभिन्ना गोमतीनदीभूतेत्यर्थेनाभाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वाभाव इति बोध्यम् । भाष्ये (एवं लोपेति) । एवं लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं मन्वानस्य चोद्यमेतत् । अत्र सामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणेपि लोपसंज्ञायां तद्ग्रहणे मानाभावः । न च लुगादिभ्यो लोपसंज्ञायाः पृथक्करणं मानं तस्याः प्रयोजनान्तरसत्त्वादित्याह । अस्त्यन्यदिति । तद्दर्शयति । भाष्ये तल्लोपमात्र इति । स्वयं प्रयोजनान्तरमप्याह । (प्रत्ययाप्रत्ययेति) । भाष्ये (लुमति प्रतिषेधादिति) भवतु लोपसंज्ञायामपि तद्भावितग्रहणं न लुमतेति निषेधेन तत्र लोपत्वनिमित्तकार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इत्यदोष इति भावः । लुक्युपस-

नया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति । लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत एव सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति । तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात् परिवीरिति * । तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । क्व । परिवीरिति । किं कारणम् । एकयोगलक्षणत्वात् । एकयोगलक्षणे हि तुग्दीर्घत्वे । इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते । अनेनैव तुग् अनेनैव च दीर्घत्वमिति । तदेकयोगलक्षणं भवति । एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्पन्ते । सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादान्यभाव्यस्य * । सिद्धमेतत् । कथम् । स्था-

---

लुप्तेति तस्मिन्नलोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात् । अस्तु तस्या इति । द्वे चात्र पदसंज्ञे । एका स्वादिष्वित्यवयवस्य सा च भसंज्ञया बाधिता । द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य सा च लुप्तेपि स्थितैव । अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधान्न भवति । सत्येतदिति । कालविप्रकर्षप्रतिपादनायानद्यतनप्रत्ययप्रयोगः । राज्ञ इत्यत्रावधिभेदाद्भसंज्ञयावयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते न समुदायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता । लुप्ते प्रत्ययेवधिभेदाभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वे अपि पदसंज्ञे बाधितव्ये । एकापवादत्वेन द्वितीया परत्वेनेति भावः । अनयेति । पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शितम् । भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयापि भवति । यथा अतृणेडितीमागमः । तुग्दीर्घत्वयोश्चेति । अनेनैव प्रत्ययनिमित्तानि कार्याणि लुप्तेपि प्रत्यये विधीयन्ते इति क्रमाभावात्पौर्वापर्य-

---

ज्ञानमिति दोषे परिहृते दोषान्तरमाशङ्कते । सतो निमित्तेति । वार्त्तिकतद्व्याख्यानयोर्विरोधं परिहरति । निमित्तशब्देनेति । नन्वेवं पदत्वेपि भत्वस्यापि सत्त्वादल्लोपः स्यादत आह । अल्लोपस्त्विति । कालविप्रकर्षेति । अस्य चोत्तरस्य नायमवसर इत्यर्थः । भाष्ये (एतत्) । वक्ष्यमाणवाक्यार्थरूपम् । पदसंज्ञाद्वयमिति । अनया पदसंज्ञया नलोपो भविष्यतीत्यादिभाष्यार्थः । यथेति । वर्णप्राधान्यविषय एव स निषेध इति भावः । भाष्ये (पर्यवपन्नानि) । मृतानि । अप्राप्तानीति यावत् । नन्वेतत्कार्यातिदेशे स्यात्स एव कुतः शास्त्रनिमित्तातिदेशयोरपि संभवादत आह । कार्यस्येति । व्यपदेशो निमित्तम् । विधीयेते इति । इत्यभिमान इति शेषः । वस्तुतः कार्यशास्त्रातिदेशयोरभेद एवेत्युक्तम् । भाष्ये (एकयोगलक्षणानि चेति) । तादृशानि विप्रतिषेधविषयत्वेन न प्रकल्पन्त इत्यर्थः । नन्वन्यभाव इति षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो वोभयथापि ष्यञनुपपन्नो भावस्य भावान्तरेणायोगात् । समाससंज्ञाया गुणव-

निसंज्ञाऽन्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । सत्तामात्रमनेन क्रियते । यथा प्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः । तद्वक्तव्यं भवति । यद्यप्येतदुच्यते अथ वैतर्हि स्थानिवद्भावो नारभ्यते । स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधाविति वक्ष्यामि । यद्येवमाङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात् । नहि काचिद्धन्तेस्संज्ञास्ति या वधेरतिदिश्येत । हन्तेरपि संज्ञास्ति । का हन्तिरेव । कथम् । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भविष्यति । भसंज्ञाङीप् ष्फगोरात्वेषु च सिद्धम् ॥ भसंज्ञा ङीप्ष्फगोरात्वेषु च सिद्धं भवति । भसंज्ञा । राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः । प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति । ङीप् । चित्रायां जाता चित्रा । प्रत्ययलक्षणेनाणन्तादितीकारः प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभू-

---

न प्रकल्पते कार्यस्य प्राधान्यान्नानेन शास्त्रव्यपदेशौ विधीयेते । सिद्धं त्विति । अन्यो भावोन्यद्वस्तु । स्थान्यपेक्षयादेशः । अन्यभाव एवान्यभाव्यमिति । स्वार्थे ष्यञ् । तत्र परिवीरिति स्थानिनः क्विपो या संज्ञा यो व्यपदेशः पित् कृत्प्रत्यय इत्यादिः स लोपस्यानेन विधीयते ततस्तन्निबन्धनं शास्त्रं प्रवर्तत इति सिद्धो विप्रतिषेधः । सत्तामात्रमिति । कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः । यद्येवमिति । हन्तिं स्वरूपेणोपादायात्मनेपदं विधीयते न तु कां चित्संज्ञामाश्रित्येति भावः । नहीति । यद्यपि धातुसंज्ञा ऽस्ति तथापि न तदुपादानेनात्मनेपदं विधीयते । हन्तेरपीति । आङो यमहन इति सूत्रो-

---

क्तसंज्ञाया बाधाच्चार्थासङ्गतिश्चेत्यत आह । अन्योभाव इति । भाष्ये ऽन्यरूपं प्राप्तस्येत्यर्थकमन्यभूतस्येत्येतत्तु फलितार्थो बोध्यः । स्वार्थे इति । चातुर्वर्ण्यादित्वात् । ननु सत्ता स्थानिनश्चेद्विरुद्धमतिदेशसहस्रेण सत्ताया अशक्यत्वाच्चात आह । कृदादिव्यपदेशस्येति । एतदर्थमेव स्थानिसंज्ञानुदेशादित्युक्तं न तु स्थान्यनुदेशादिति । तथा सति स्थानिकार्यातिदेश एव स्यादिति बोध्यम् । भाष्ये शङ्कितऽह । (तद्वक्तव्यमिति) । वचनान्तरेण सूत्राक्षेपपरिहारो न युक्त इति भावः । परिहरति । (यद्यपीति) । अथवैतर्हीति । तथापीत्यर्थः । एवञ्च लघुतरत्वाद्वचनान्तरेणापि परिहारो युक्त इति भावः । संज्ञामिति । निमित्तभूतव्यपदेशमित्यर्थः । ननु संज्ञासंज्ञिनोर्भेदाद्धन्तेर्हन्तिः संज्ञेत्ययुक्तमत आह । सूत्रोपात्त इति । फलान्तरमपि वचनान्तरारम्भे दर्शयति । भाष्ये । (भेत्यादि)। सिद्धमिति । इष्टमिति शेषः । वक्ष्यमाणान्यल्विधित्वाद्वार्त्तिकमतेनातिदेशेन भविष्यन्ति । सूत्रारम्भे तु वर्णाश्रये इत्यस्य वर्णप्राधान्यविषयत्वादतिदेशेन

तस्यानल्विधाविति वचनान्न भविष्यति । ष्फ । वतण्डी । प्रत्ययलक्षणेन यञन्तादिति ष्फः प्राप्नोति स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति । गोरात्वम् । गामिच्छति । गव्यति । प्रत्ययलक्षणेनापि औतोऽम्शसोरित्यात्वं प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति । तस्य दोषो ङौ नकारलोपेत्वेम्विधयः * । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । ङौ नकारलोपः । आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन् । प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा सिद्धा भवति । स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति । इत्वम् । आशीः । प्रत्ययलक्षणेन हलीतीत्वं सिद्धं भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति । इम् । अतृणेट् । प्रत्ययलक्षणेन हलीति इम् सिद्धो भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भविष्यति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावस्तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुप-

---

पात्तो हन्तिः संज्ञा प्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधेरपि हन्तिसंज्ञा ऽतिदिश्यते । चित्रायां जातार्त । चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यणो लुक् । टिड्ढाणञित्यत्रात इत्यधिकारात् ङीपोऽल्विधित्वम् । वतण्डीति । यथा आवट्यायनीति चापं बाधित्वा सर्वत्रग्रहणापकर्षात् ष्फो भवत्येवं शार्ङ्गरवादिपाठात प्राप्तं ङीनं बाधित्वा प्राचां ष्फः स्यात् । अत इत्यधिकारादल्विधिः ष्फः । गव्यतीति । औतो ऽम्शसोरित्यत्राचीत्यनुवर्तनादल्विधिरात्वम् । चर्मन्निति । सुपां सुलुगिति ङेर्लुकि अत्र भसंज्ञाया अभावान्नलोपः प्राप्नोतीति न ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यं जायते । परत्वा-

---

त्स्युरेवेति भावः । चित्रेति । नक्षत्रेण युक्त इत्यणो लुबविशेष इति लुप् । युक्तवद्भावात्स्त्रीत्वं ततो जातेर्थे सन्धिवेलादीत्यणो वार्त्तिकेन लुग् इति भावः । नचाणो लुकि लुक्तद्धितेति टापो लुकि पुनष्टाब् दुर्लभो लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायाद्द इति वाच्यम् । जातिगतस्त्रीत्वबोधनरूपफलस्यासिद्धतया प्रवृत्तेः । अत इत्यधीति । अकारान्तादण् इत्यर्थः । ननु वतण्डात् स्त्र्यपत्ये यञो लुक्स्त्रियामिति लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्राचामिति प्राप्तष्फं बाधित्वा परत्वात् ङीन् स्यात् शार्ङ्गरवादिपाठादत आह । यथेति । तत्र हि सूत्रे यञ इति वर्त्तते । सर्वत्र ग्रहणादिति । तद्धि पूर्वसूत्रे ऽपकृष्यते । औतोमिति । एकादेशविधायकं हि तत् । अचीति । अजाद्योरित्यर्थः । अत एव तद्धित शसो निवृत्तिः । भाष्ये सूत्रारम्भवादी वचनान्तरवादिनं प्रति दूषणमाह । (तस्य दोष इति) । स्थानिसंज्ञानुदेशादित्यस्येत्यर्थः । इत्वम् । शास इदङ्हलोरिति । इम् । तृणह इत्यनेन । भाष्ये ।

पत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरीति । नैष दोषः । वक्ष्यत्यत्र परिहारम् । इहापि परिवीरीति । शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति । कानि पुनरस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुममामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमिमडाट्श्नम्विधयः * । अपृक्तलोपे शिलोपे च कृते नुम् अमामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमिम् अडाटौ श्नम्विधिरिति प्रयोजनानि । नुम् । अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था ताता पिण्डानाम् । अमामौ । हे अनड्वन् अनड्वान् । गुणः । अधोक् अलेट् । वृद्धिः । न्यमार्ट् । दीर्घत्वम् । अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था ता॰

दीर्घत्वमिति । सति प्रत्यये यत्कार्यं दृष्टं तल्लुप्ते ऽपि भवतीति सूत्रार्थः । परिवीर्येत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो न तुगिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति । प्रयोजनमिति । यद्यप्यल्विध्यर्थमिदमतृणेडित्यादौ तथापि विशेषविहितत्वान्नुमादयो ऽप्यस्यैवोदाहरणानीति भावः । अनड्वन्निति । पूर्वं संबुद्धिलोपमाश्रित्यैतदुक्तम् । यदि तु विशेषविहितत्वादम् संबुद्धाविति पूर्वमम् प्रवर्तेत तदा संबुद्धिलोपो न स्यात् ।

(वक्ष्यत्यत्रेति)। नङोति ङौ नलोपप्रतिषेधाज् ज्ञापकात्प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा नेत्येवं रूपम् । अनुपदमेतत् सूत्र एवेत्यर्थः । शास्त्रपरेति । उपदेशशास्त्रपरेत्यर्थः । अतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीति भावस्तदाह । सति प्रत्यये इति । इदं सूत्रन्तत्तच्छास्त्रनिमित्तसंपादनद्वारा तत्तच्छास्त्रप्रवृत्तिसंपादकमिति भावः । अत एव पूर्वं तान्यनेन प्रत्युत्थाप्यन्ते इत्युक्तम् । तानि तत्कार्यबोधकानि शास्त्राणीति तदर्थं उचितः न तु कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः । क्रियन्ते इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । अत एव टित आत्मनेपदानामिति सूत्रे पर्यवपादो रूपान्तरापत्तिरित्युक्तं कैयटेन विद्यमानस्य हि रूपान्तरापत्तिर्भवति शास्त्रमेव च विद्यमानं न तु कार्यन्तस्य च रूपान्तरमेतद्विषये कार्यान्तरप्रवर्त्तकत्वम् । एवञ्च पर्यवपन्नत्वमपि शास्त्रस्येत्यन्ये । भाष्ये । (कानि पुनरिति) । पूर्वमेतत्सूत्रकरणे का युक्तिरिति युक्तिप्रश्नः । इदानीं तु प्रयोजनप्रश्न इति न पौनरुक्त्यम् । अत एव विशेषव्याख्यानादिति प्रागुक्तरितम् । यद्यप्यल्विध्यर्थमिति । इदमिति शेषः । विशेषविहितत्वादिति । प्रत्ययविषये शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः । त्रीते इत्यादौ शेश्छन्दसीति लोपः । नुम्फलन्तु दीर्घः । आश्रित्येति । अपवादबाधकवाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेनेति भावः । न्यायेन पूर्वं लोपप्राप्तेरत्यल्पविषयत्वात् । विशेषविहितत्वादिति । येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वादित्यर्थः । तदेति । अपवादविषयं परित्यज्येतिन्यायेनापवादविषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति भावः । यदीत्यनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति सूचितम् । यदि तु नुड्विषये रप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यादिसामिकभाष्येण विषयभेदेऽप्यपवादत्वं तर्हि प्रत्ययलोपस्थले ऽनुत्पत्तिरेवान्वाख्या॰

ता पिण्डानाम् । इम् । अतृणेट् । अडाटौ । अधोक् अलेट् ऐयः औनः । श्नम्विधिः । अभिनोऽत्र । अच्छिनोऽत्र । अपृक्तशिलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि । न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते न च लोप आदेशः । लोपोऽप्यादेशः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः । लोपोऽप्यादिश्यते । दोषः खल्वपि स्याद् यदि लोपो नादेशः स्यात् । इहाचः परस्मिन् पूर्वविधावित्येतस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणानि तानि न स्युः । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति । योऽल्विधिः । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं ङौ नकारलोपेत्वेम्विधयः । भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च दोषः ॥ भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च दोषो भवति । भसंज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति यदयं न ङिसंबुद्ध्योरिति ङौ प्रतिषेधं शास्ति । ङीप्यपि नैवं विज्ञायते अण्णन्तादकारान्तादिति । कथं तर्हि अण्यो ऽकार इति । ष्फे ऽपि नैवं विज्ञायते । यञन्ताद-

---

ऐयरिति । इयर्तेर्लङ् तिप्शपः श्लुर्द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वमभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् । औन इति । उन्देर्लङ् सिप् श्नम् श्नान्नलोपो दश्चेति रुत्वम् । न च लोप इति । दिशिरुच्चारणक्रियो न च लोप उच्चार्यते । अभावरूपत्वात् । लोपोऽपीति । प्रतिपादनक्रियोऽत्र दिशिरिति भावः । अण्योऽकार इति । अकारेणाणन्तं न विशेष्यते किं तर्ह्यणेव । सर्वश्चाण अकार एवेति विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणाकाररूपादण

यते इति स्वरूपसूत्रस्थभाष्ये उक्तत्वेनापवादत्वसंभावनैव नेत्याहुः । इतीयङिति । ततो गुणे ऽपृक्तलोपे ऽडाटाविति भावः । अडागमे रूपान्तरेण तत्तच्छास्त्रनिमित्तविघातात् केनापि कार्येणानयोर्न यौगपद्यमिति भावः । लावस्थायामडिति पक्षेपि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीति बाहुलकादत्रैवमेव प्रक्रिया बोध्या । अभिनोऽत्रेत्यत्रापीकारलोपाभ्यां श्नमो यौगपद्यासम्भवेन परत्वाल्लोपे तस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । भाष्ये प्रयोजनं (ङाविति) सूत्रारम्भवादी । प्रत्याख्यानवाद्याह (भसंज्ञेत्यादि) । सूत्रारम्भवाद्याह (भसंज्ञायान्तावदिति) । ('यदयंनङीति) । अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे ऽयं ज्ञापकोपन्यासः । अकारेणाणन्तमिति । तद्धि जातेरस्त्रीत्यादेराखुरित्यादौ व्यावृत्तये आवश्यकम् । ननु प्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन प्रधानतया प्रत्ययत्वेन प्रत्ययस्य यत्र निमित्तता तत्रैवाल्विध्यर्थमिदमेवंचाकाररूपो योण्यित्यर्थेपि प्रत्ययलक्षणं दुर्वारमत

कारान्तादिति । कथं तर्हि । यञ् यो ऽकार इति । गोरात्वे ऽपि नैवं विज्ञायते अमि अचीति । कथं तर्हि । अच्यमीति । प्रयोजनान्यपि तर्हि नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते ङौ नकारलोप इति । क्रियते एतन्न्यास एव न ङिसंबुद्धयोरिति । इत्त्वमपि वक्ष्यत्येतत् । शास इत्वे अशासः क्वाविति । इस्विधिरपि हलीति निवृत्तम् । यदि हलीति निवृत्तं तृणहानि अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि आचि नेत्यनुवर्तिष्यते । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययल-

---

इति विज्ञायते । अथवा ऽण्यो ऽकार इति अणा ऽकारो विशेष्यत इति वर्णनिमित्तो ङीप् न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्ययलक्षणाभावः । यञ् योकार इति । अकारावयव इत्यर्थः । अथवा यञवयवे यञ्शब्दोऽत्र वर्तते यञवयवो योकार इत्यर्थः । पूर्ववदेतद् व्याख्येयम् । अच्यमीति । अच् प्रधानं तद्विशेषणममीति तदादिविध्यभावः । तत्र वर्णनिमित्तमात्वं न प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाभावः । क्रियत एतदिति । त्वयापि ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः । शास इत्वे इति । कृतेऽप्यस्मिन् सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाशास्ते इत्यादौ मा भूत् । अकृते तु विध्यर्थम् । आशास्त इत्यादौ तु न भवति शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । प्रत्ययं गृहीत्वेति । स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः । प्रत्यय एव यस्य लक्षणं तत्प्र-

---

त्याह । विशेषणेति । वस्तुतोकार एव विशेष्य इत्याह । अणेति । न तु प्रत्ययनिमित्त इति । प्राधान्येन प्रत्ययनिमित्त इत्यर्थः । अजझलात्मकयञोकारेण सामानाधिकरण्यासंभवादाह । अकारावयवेति । बहुव्रीहि । अस्य विशेषणत्वे इदम् । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायादिति भावः । नन्वेवं सति मत्यादिष्वतिप्रसङ्गवारणायाजाद्यत इत्यत्र मुख्यार्थस्योत्तरलक्षणायां वैरूप्यं स्यादतो व्याख्यानान्तरमाह । अथवेति । तद्विशेषणमिति । अमोवयवे ऽचीत्यर्थ इति भावः । एवं प्रत्याख्यानवाद्युक्तदोषेषु परिहृतेषु प्रत्याख्यानवाद्याह । प्रयोजनान्यपीत्यादि । ज्ञापनार्थमिति । प्रत्ययलक्षणेन भत्वं नेत्यस्येति शेषः । न लुमता तस्मिन्नित्यनाश्रित्येदम् । अकृतेत्विति । परस्मैपदिविहिताङ्साहचर्यात् शासुधातोरेव ग्रहणं तत्रेति पक्षे विध्यर्थम् । नन्वेवमप्यार्यशासोरित्याद्यसिद्धिरिति चेत् । अत्राहुः । शास इति सामान्यसूत्रम् । ततो ऽङि । अजादौ चेदङ्गेवेति नियमार्थमिदम् । एवञ्च सूत्रे हल्ग्रहणं मास्त्विति मित्रशीरित्यादिसिद्धिः । आशासः क्वाविति तु यत्र शासेरेव ग्रहणे विध्यर्थं अन्यथा नियमार्थमिति आशास्ते इत्यादौ न दोष इति । अथ वार्त्तिकोक्तविध्यर्थत्वे दूषिते भाष्यकृन्नियमार्थं सूत्रमिति प्रश्नपूर्वकमाह । न तर्हीत्यादि । प्रत्ययं गृहीत्वेति । प्रत्ययत्वतद्व्याप्यधर्मपुरस्कारेण यदुच्यत इत्यर्थः ।

क्षणेन यथा स्यात् शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । शोभना दृषदो ऽस्य ब्राह्मणस्य सुदृषद् ब्राह्मणः । सौर्मनसी अलोमोषसी इत्येष स्वरो मा भूत् ॥ न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥ लुमति प्रतिषेधएकपदस्वरस्योपसंख्यानम् * । लुमति प्रतिषेधएकपदस्वरस्योप-

---

त्ययलोपे यथा स्यात् । सौर्मनसी इत्यत्र त्वनिनस्मन्ग्रहणानि चेति वचनादसत्प्रत्ययश्चाप्रत्ययश्च गृह्यते इति सुदृषादित्यत्र स्थानिवद्भावाभावादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावे नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भवति । तत्र चोत्तरपदादिरित्यधिकारादसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इति सुदृषदित्यत्रापि स्थानिवद्भावादसन्तत्वमुत्तरपदस्य स्यात् ॥ न लुमताङ्गस्य ॥६३॥ लुमतीति । लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत् तत्र यः प्रतिषेधस्तस्मिन्नित्यर्थः । एकपदस्वरस्येति । एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः । यस्तु पदस्य पदादिति पदद्वयाश्रयः स्वरस्तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । दधि तिष्ठति तिङ्ङ तिङ इति निघातः । अङ्गस्येत्यङ्गाधिकारनिर्देशात् ञ्नितिकित्स्वरस्य चानाङ्गत्वात्प्रतिषेधस्याप्राप्तिरिति भा-

---

शब्दं गृहीत्वेति । उक्तधर्मातिरिक्तपुरस्कारेण यदुच्यत इत्यर्थः । ननु शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूत् स्थानिवत्त्वेन तु स्यादत आह । स्थानिवदिति । प्रत्यय एवेति । उक्तोर्थः । एतदर्थमेव द्वितीयं प्रत्ययपदम् । न चालोमोषसीति पर्युदासेन श्रूयमाणासन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमोऽपि व्यर्थ इति वाच्यम् । पर्युदासेन प्रत्ययासन्तस्यैव ग्रहणापत्तौ सुब इत्यादौ स्वरानापत्तेरिति भाष्याशयात् । ननु स्थानिनिमित्तं यदन्यस्य कार्यं तत्स्थानिवत्त्वेन लोपेऽपि नतु तस्यैव हि असतो वचनशतेनापि कार्यित्वाप्रतिपादनादिह चासत एव कार्यित्वमत आह । तत्र चेति । सौर्मनसीति सूत्रे इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ न लुमता ॥ ६३ ॥ लोपक्रियानिरूपिता करणे तृतीया । यद्यपि लुशब्दयोगात्संज्ञा लुमद्वाच्या न च तत्रायं प्रतिषेधः किन्तु तत्प्रतिपादितादर्शने । एवञ्च लुमति प्रतिषेध इत्यनुपपन्नं तथापि वाचकधर्मस्य वाच्य उपचार इत्याह । लुमदिति । ननु सर्वोऽपि स्वरः कार्यित्वेनैकमेव पदं गृह्णातीत्यत आह । एकेति । सर्वामन्त्रिते सर्वामन्त्रितपदेनाष्टमिकमपि ग्रहीतुं शक्यमिति पदस्य पदादित्यधिकारे ऽनन्तरमप्यामन्त्रितस्येत्युल्लङ्घ्य व्यवहितमुदाहरति । दधीति । अंगस्येत्यधिकारेति । वस्तुतस्तदनिर्देशेऽप्यावश्यकमेतत् । तथाहि । सौवरीणां सप्तमीनां भौक्तोमदेति सूत्रे प्रत्ययात्पूर्वमिति पूर्वग्रहणेन तदन्तसप्तमीत्वस्य षाष्ठभाष्ये तत्सूत्रे एवोक्तत्वेन स्वराणां प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावात् । कित्स्वरे षष्ठ्या एव सत्त्वाच्च । ननु संज्ञायामुपमानमिति उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्त इत्यर्थकं कनो लुपि चंचेव चंचेत्यादावाद्युदात्तसाधकं ञ्नित्यादिरित्येव सिद्धे व्यर्थं सदनुबन्धलक्षणे स्वरे

संख्यानं कर्तव्यम् । एकपदस्वरे च लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । किमविशेषेण । नेत्याह । सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम् * । सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्लुक्स्वरं च वर्जयित्वा । सर्वस्वर । सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । आमन्त्रितस्वर । सर्पिरागच्छ सप्ताऽऽगच्छत । आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । सिज्लुक्स्वर । मा हि दातां मा हि धाताम् । आदिः सिचो ऽन्यतरस्यामि-

---

वः । सर्वस्तोम इति । सर्वस्य सुपीति यदाद्युदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहौ प्रकृत्येति विधीयतइत्येकपदस्वरो भवत्येव । सर्पिरिति । सर्पिःशब्दोन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरेण घृतादित्वाद्वा सप्तन्शब्दोपि घृतादित्वादन्तोदात्तः । नित्स्वरेण त्वाद्युदात्तत्वे विशेषो न स्यात् । मा हि दातामिति । गातिस्थाघ्विति लेर्लुकि विधातव्ये सिचो लुग्विधानं प्रत्ययलक्षणर्थम् । ञ्निकित्लुकीति । इकार उच्चारणार्थः । ञ्नित्किता प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरा निवर्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां संबन्धः । भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे । ञ्निकित्स्वरा इति । प्रतिषेधमित्यध्याहारः । उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुरिति । देवपथादित्वा-

---

प्रत्ययलक्षणाभावज्ञापकमिति तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वेनेदं विरुद्धमेवेति चेन्न । प्रकृतसूत्रे वार्त्तिकव्याख्यानमात्रं षष्ठे तु प्रत्याख्यातानीमानीत्यविरोधात् । अत एव तत्र भाष्ये पथिमथिस्वरार्थं वचनं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । एवञ्च तदर्थस्यात्रत्यवचनस्य कर्त्तव्यत्वं वदता ऽन्येषामकर्त्तव्यत्वमर्थादुक्तमेव । एतेन भीकृीति ज्ञापकं विशेषापेक्षं सप्तम्यर्थग्रहणे तदन्तग्रहणे च यत्र फलभेदस्तद्विषयम् । एवञ्चोपोत्तमं रितीत्यादावेव तत्प्रवृत्तिरिति कैयटाशय इति परास्तम् । संज्ञायामुपमानमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तस्माद् ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वमेवोचितम् । तत्र सप्तम्या यथा श्रुतत्वे हि न लुमतेति निषेधात्तदप्राप्तौ ञ्नितीति प्रयोजनमिति भाष्यसङ्गतिः स्पष्टैव । न चाङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे तद्भाष्यं सिद्धान्तपक्षे योजयितुं शक्यत्वादिति दिक् । षष्ठीसमासादौ परत्वात्सतिशिष्टत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्ते भाष्ये सर्वस्तोम इति बहुव्रीहिरुदाहृतः । तत्र बहुव्रीहिस्वरस्य द्विपदाश्रयत्वात्प्रतिषेधस्यैवाप्राप्तेः कथं तदपवादे इदमुदाहरणमत आह । सर्वस्येति । विधीयत इति । अपवादनिवर्त्तनेन व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । प्रत्ययस्वरेणेति । इसिप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । मन्विषयस्येत्यस्य तु न प्राप्तिः । अनिसन्तस्येति पर्युदासात् । घृतादित्वकल्पनन्तु किमर्थमिति चिन्त्यम् । नित्स्वरेणेति । सप्तन् शब्दो हि सप्यशूभ्यान्तुट्चेति कनिन्नन्तः । नः सप्तगाया इत्यप्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोतीति द्रष्टव्यम् । माहिदातामित्यत्राट्प्रतिषेधाय माङ् । हि शब्दो हिचेति निघातप्रतिषेधार्थः । सिज्लुक् स्वरवर्जनं न कार्यमित्याह । लेरिति । गातीत्यनेन च्लेरेव लुकि मन्त्वे घसेत्यत्र

त्येष स्वरो यथा स्यात्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं ञ्निकित्स्वराः * । ञ्निकित्स्वरा लुकि प्रयोजयन्ति। गर्गा वत्सा बिदा उर्वाः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं मा भूदिति। इह चात्रयः। कित इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूदिति। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि *। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। पथिप्रियो मथिप्रियः। पथिमथोः सर्वनामस्थानइत्येष स्वरो मा भूदिति। अह्नोरविधौ *। अह्नोरविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। अहर्ददाति अहर्भुङ्क्ते। रो

त्कनो लुप्। असंज्ञायां चेदमुदाहरणं संज्ञायां तु संज्ञायामुपमानमिति भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन। अत्रय इति। राशदिभ्यां त्रिप् अदेस्त्रिनिंचेति त्रिबन्तो ऽत्रिशब्द आद्युदात्तः। पथिप्रियो मथिप्रिय इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ पथिमाथिशब्दौ भवतः। अहर्ददातीति। असुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासे तु दीर्घाहा निदाव इत्यत्रापि सुप्सदृशे निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् रुत्वं चेष्यते। लोपशब्देन सोर्लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणेन सुपि नेति रत्वप्रतिषेधाद्रुत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घाहा निदाघ इति सिध्यति। लुकि तु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्रत्वे सत्युत्वाभावादहर्ददातीत्या-

---

पुनर्लिंग्रहणं न कार्यम्। जुस्विधावात इत्येतच्च विध्यर्थं स्यादिति लाघवमिति भावः। प्रत्ययलक्षणार्थमिति। प्रत्ययलक्षणेन सिज्निमित्तकार्यार्थमित्यर्थः। ननु ञ्निकित्स्वरा इति भाष्यदर्शनाद् ञ्निकितां स्वरविशेषणत्वेन लुका समासो ऽनुपपन्न इत्यत आह। ञ्नित्कितामिति। प्रयोजयन्तीत्यस्य कर्माकाङ्क्षायामाह। प्रतिषेधमिति। लुबिति। वार्त्तिके लुकोत्युपलक्षणमिति भावः। भाष्ये (आद्युदात्तत्वंमाभूदिति)। एवञ्च प्रातिपदिकादिस्वरेणान्तोदात्तत्वमेवेति भावः। अत्रिशब्दादितश्चानिञ इति ढको ऽत्रिभृग्विति लुक्। नन्वत्रय इत्यत्र कित्त्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वाभावेपि प्रातिपदिकस्वरेण तत्त्वं दुर्वारमत आह। राशदीति। त्रिबन्त इति। नान्तस्त्वन्तोदात्त इति भावः। इदं प्रयोजनं कित्तद्धितान्तस्यान्त उदात्त इत्यर्थे बोध्यम्। कितः प्रत्ययस्यैवान्तोदात्तत्वे तु प्रत्ययलक्षणेन कार्यिणो ऽसंपादनान्न दोषः। अत एव नखनिर्भिन्न इत्येत्त्याहुः। पथिमथिशब्दौ इन् प्रत्ययान्ततया प्रत्ययस्वरेण फिषोन्त इति वान्तोदात्तौ। तयोः सर्वनामस्थाननिमित्तमाद्युदात्तत्वमत्रापि स्यादित्यर्थः। भाष्ये प्रतिषेधो माभूदिति। तेनापर्युदासत्वं सूचितं तदुपपादयति। पर्युदासेतु इति। प्रत्ययत्वेन सुप्सादृश्ये तु अहर्ददातीत्यत्रापि रत्वं न स्यादित्यर्थः। नन्विष्यमाणमपि रुत्वं न प्राप्नोति। प्रत्यय-

ऽसुपीति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ ॥ । उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । परमवाचा परमवाचे । परमगोदुहा परमगोदुहे परमश्वलिहा परमश्वलिहे । पदस्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि मा भूवन्निति । अपदादिविधाविति किमर्थम् । दीधिसेचौ दधिसेचः । सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधो यथा स्यात् । यद्यपदादिविधावित्युच्यते उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । कर्णो वर्णलक्षणादित्येवमादिविधिर्न सिध्यति । यदि पुनर्नलोपादिविधौ प्लुत्यन्ते लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्येत । नैवं शा-

---

दि सिध्यति । उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरपदं उत्तरशब्देनोच्यते पदैकदेशलोपात् । तेनोत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । परमवाचेति । समासार्था या विभक्तिः कृता तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवन्ति भसंज्ञा तु यस्माद् यजादिविधिरिति समुदायस्यैव न त्ववयवस्य । दधिसेचाविति । दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेच्शब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदाद्विजभावाद्दधिषेचावित्यादिप्रयोगाभावात् । कर्णो वर्णलक्षणादिति । नन्वपदादिविधावित्युच्यते स्वरश्चाऽयं पदादिविधिः । ककारोऽत्रादिर्न त्वकार इत्यदोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवन्न त्वादिव्यपदेशे । सूत्रं चासमासार्थं स्यात् । कर्णशब्दादर्शआदित्वादाचि कृते शुक्लः कर्ण इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । यदि पुन-

---

लक्षणनिषेधेन रत्वस्यैव प्राप्तेरत आह । लोपशब्देनेति । हल्ङ्यादिसूत्रेणेति भावः । लुमता लुप्त एव स निषेध इति तात्पर्यम् । न लुमता तस्मिन्निति पक्षे तु नेदमावश्यकम् । उत्तरपदत्वे चेति सर्वथा कार्यम् । ननु सामान्यत उत्तरस्य पदत्व इत्यर्थे परमं चर्मेत्यत्रापि निषेधापत्तौ नलोपो न स्यादत आह । उत्तरपदमिति । अत एव बहुच्पूर्वस्य नेति वचनसर्थंवदिति भावः । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढ इत्यसमासे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । समासार्थेति । तत्र सुप्सुपेत्यधिकारादिति भावः । ताम् । सुपोधात्विति लुप्ताम् । कुत्वादीनि । कुत्वघत्वढत्वादीनि । ननु भत्वेन पदत्वबाधो ऽतआह । यस्मादिति । तथा च भिन्नावधित्वान्न बाध्यबाधकभाव इति भावः । भाष्ये (पदस्येतीति) । पदस्येत्यधिकृत्य यानि विहितानीत्यर्थः । ननु सोपपदात्सिचेर्विचि दधिषेचाविति स्यादेव । न चेष्टापत्तिः । पदादादिरिति पक्षे दुर्लभत्वाद् अत आह । अनभिधानादिति । तस्य च्छान्दसत्वादिति भावः । भाष्ये (यद्यपदादीति) । एक-

क्यम् । इह राजकुमार्यौ राजकुमार्य इति शाकलं प्रसज्येत । नैष दोषः । यदेतत् सिति शाकलं नेति । एतत्प्रत्यये शाकलं नेति वक्ष्यामि । यदि प्रत्यये शाकलं नेत्युच्यते दधि अधुना मधु अधुना अत्राऽपि न प्राप्नोति । प्रत्यये न शाकलं भवति कतरस्मिन् यस्माद्यः प्रत्ययो विहित इति । इह तर्हि परमादिवा परमदिवे । दिव उदित्युत्वं प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण। ननु चोक्तम् उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेतेति । वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । इदमस्ति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् । सुप्तिङन्तं पदम् । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुबन्तं तिङन्तं च । नः क्ये । नान्तं क्ये पदसंज्ञ

रिति । तेन पूर्वस्मिन् परत्र च भवत्येव प्रत्ययलक्षणम् । राजकुमार्याविति । इकोसवर्णइत्यत्रैङः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः । दधि अधुनेति । अधुना प्रत्यय इदमो विधीयते तत इदम इश् यस्येति लोपः । यस्माद्य इति । प्रत्यासत्त्येति भावः । राजकुमार्यावित्यत्र यद्यपि समुदायाद्विहितस्तथाप्यवयवादप्यसौ विहित इति बुद्धिर्भवत्येव । समुदायद्विर्वचने ऽवयवद्विर्वचनबुद्धिवत् । उत्वमिति । उत्वविधावेङः पदान्तादिति पदाधिकारः । वचनादिति । समासे ह्युत्तरपदं भवति न च कर्णशब्दो अच्प्रत्ययान्तोस्ति अर्शआदिषु हि स्वाङ्गाद्धीनादिति पठ्यते तेन खञ्जादिभ्य एव हीनस्वाङ्गवाचिभ्यो ऽच्प्र-

---

देशेन संपूर्णं वार्त्तिकमुपलभ्यते यतः प्रतिषेधस्यातिव्याप्तिनं प्रतिषेधापवादस्येति बोध्यम्। स्वरस्येति । उत्तरपदादिरित्यधिकारादिति भावः । नन्वसमासे स्वाङ्गशिटामिति कर्णस्याद्युदात्तत्वं सिद्धमेवेत्यत आह। कर्णशब्दादिति । एवमादिविधिर्न सिध्यतीति भाष्यादुत्तरपदादिरित्यधिकारस्थसूत्राणां वैयर्थ्यस्यैव दूषणत्वेन प्रतीतिरित्येके । प्रत्यासत्त्येति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरित्युपस्थित्येति भावः । तथापीति । वस्तुतो राजकुमार्यावित्यत्रापि दोषः । समुदायादसौ विहितो नावयवात् । अन्यथा कौरुचरेय इत्यादौ चकाराकारस्यापि वृद्धिः स्यात् । इह तर्हीत्यादिभाष्यन्तु अभ्युपेत्यवादेन । प्लुतिरग्रे तु नोत्तरपदत्वेचेत्यस्य प्रवृत्तिः । अत एव पूर्वत्रैव दोषेणेदं दूषितं भगवतेति बोध्यम् । ङमो ह्रस्वादिति सूत्रस्थभाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिरिति न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्यामः । समासचरमावयवे उत्तरपदशब्दो रूढ इत्यभिप्रेत्याह । समासे हीति । न तु पदत्वमपि तद्व्यवहारे प्रयोजकमित्यर्थः । केवलरूढत्वे मानमुक्तं तुष्यतु दुर्जनन्यायेन केवलयोगेप्याह । न च कर्णेति । राजवाचककर्णशब्दस्य तु अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायान्न तद्ग्रहणमिति भावः । काश्यपिनावित्यादौ छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । बोध-

भवतीति यस्मात् क्यविधिस्तदादि सुबन्तं च। सिति च पूर्वं पदसंज्ञं भवति यस्मात्सिद्विधिस्तदादि सुबन्तं च। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति। यस्मात्स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं च। यचि भम्। यजादिप्रत्यये पूर्वं भं भवति। यस्माद्यजादिविधिस्तदादि सुबन्तं च। इदं तर्हि परमवाक्। असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तस्याः प्रतिषेधः। या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा। या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति। सत्येतत्प्रत्यये आसीत्। अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति। लुप्तइदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत एवावधेः सुबन्तं पदमिति। अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन

यत्यो भवति न च कर्णशब्दो हीनस्वाङ्गवाची। तर्हीति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्येतत्। यचि भमिति। ततश्च परमवाचेत्यत्र वाक्शब्दस्य भत्वात्पदत्वाभावः। इदं तर्हीति। असर्वनामस्थानइति प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यते ततश्च सर्वनामस्थाने परतो यस्मात् स्वादिविधिस्तदादिसुबन्तं च पदसंज्ञं न भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् पदत्वप्रतिषेधात् कुत्वाप्राप्तिः। सत्येतदिति। अवधिभेदात्संज्ञि-

---

कथास्त्रबलात् सुबुत्पत्तिः प्रागेव तद्धित इति न दोषः। भाष्ये (नः क्ये इत्यादितदादिसुबन्तंचेति)। यस्मात्प्रत्ययविधिरिति अवश्यमुत्तरत्रानुवर्त्यं परमैश्चतुर्भिरित्यादौ परमघटितसमुदायस्य पदत्ववारणाय। तत्त्वे हि झल्युपोत्तममिति परमैरित्यस्यापि निघातापत्तिः। एवञ्च तस्य नः क्ये इत्यत्रापि संबन्धे यस्मात् क्यविधिस्तदादि यदि क्ये तन्निमित्तान्तर्वर्त्तिसुपा पदन्तदा नान्तमेवेति नियमः स्यात् तथा च परमवाचतोत्यादाववयववाक्शब्दस्य पदत्वेन कुत्वं स्यात् सूत्रन्तु समिध्यतीत्येतद्व्यावृत्त्यर्थं स्यादिति सुबन्तमित्यपि संबध्यत इति भावः। तस्य च मध्ये चेत् सुबन्तं तदा तदपि नान्तमेव पदमित्यर्थः। अन्वाचयशिष्टं च सुबन्तमिति सर्वं च संनियोगशिष्टत्वे षड्भ्य इत्याद्यसिद्धिः। सिति चेत्यत्र यद्यपि नास्त्युपयोगोऽवयवसुबन्ताप्रसिद्धेस्तथापि उत्तरत्रानुवृत्तिं दर्शयितुं तत्रापि तत्संबन्धो दर्शितः। व्यपदेशिवद्भावेन कथंचिदन्वयः संपाद्यः। एवं स्वादिष्विति सूत्रेपि तदनुवृत्तिकरणमुत्तरार्थमेव। यचि भमित्यत्रापि पदसंज्ञया तुल्यावधिकत्वसिद्ध्यर्थं यस्मादित्याद्यनुवर्त्यमिति बोध्यम्। संज्ञिनां भेदादिति। सति सौ तदन्तस्य सुबन्तमिति पदत्वं न तत्प्राग्भागस्य स्वादिष्वितीति भावः। ननु अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गतया सुबन्तमिति पदत्वं स्यादत आह। भाष्ये (प्रतिषेधाश्चेति)। विध्युन्मूलनम्। प्राप्तस्य विधेर्निवर्त्तनम्। एवञ्चापवादन्यायेनान्तरङ्गासंभव इति भावः। अत्रानुवर्त्तमानं सुबन्तमित्यपि स्वादिष्विति सूत्रेण

सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नाप्रतिषेधात्। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति। किं तर्हि पर्युदासो ऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने अव्यापारः। यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति। अप्राप्तेर्वा। अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। यद्येवं परमवाचौ परमवाच इति सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततः सर्वनामस्थाने अयचि। पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततो भम्। भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनामस्थानइति। यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौरिति तस्मिन् क्रियमाणे ऽपि प्राप्नोति। वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत्। इह तर्हि दधिसेचः

नां भेदात्। बलीयांस इति। विध्युन्मूलनरूपत्वात्। एवं तर्हीति। योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यतइति दोषाभावः। असर्वनामस्थानइति। नञः क्रियापदेन सम्बन्धादुत्तरपदेनासम्बन्धो यचीत्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणं तेनायमर्थो भवति यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति। हलादौ तु सुशब्दे भवत्येव। भाष्ये तु वस्तुमात्रमुपन्यस्तम्। सर्वनामस्थाने अयचीति। यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति। वाक्यपदयोरिति। गौरित्यौकारो वाक्यान्तो न भवतीत्याद्युतौ न भवतः। पदादादि-

---

तदनुवृत्त्या मध्यस्य सुबन्तस्य यत्प्राप्तं तन्निषेधकं नतु सुबन्तमिति सूत्रप्राप्तस्येति बोध्यम्। भाष्ये (नोत्सहतइति)। स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यं बाधेतेति भावः। ननु सर्वनामस्थाने ऽयचीति न्यासस्य पदत्वनिषेधकत्वे ऽनन्तरस्येति न्यायेन स्वादिष्वित्यस्यैव निषेधे परमवाचावित्यादौ सुबन्तमिति पदत्वं स्यादत आह। योगविभागे इति। एवञ्च तत्सामर्थ्यादनन्तरस्येति न्यायबाध इति भावः। यचीत्यस्य पुरस्तादपकर्षे फलमाह। हलादाविति। वस्तुमात्रम्। अर्थसिद्धोर्थः। तत्फलं नञः सर्वनामस्थानपदेनासंबन्धप्रदर्शनम्। भाष्ये (प्लुतविकारेइति)। प्लुतसहितविकारे इत्यर्थः। एचो प्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतावित्यत्रेति भावः। भाष्ये (इहतर्हीति)। वार्तिकारम्भे त्वपदादिविधावित्युक्तेर्न दोषः। प्रत्याख्याने तु दोषः। कुत्वाभावाय पदत्वनिषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वात्। एतेन योगवि-

सात्पदाद्योरिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेर्नेति । कथं तर्हि । पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत ऋक्षु वाक्षु कुमारीषु किशोरीष्विति । सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिषु पदत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति। इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेचः । बहुजयं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्युच्यमाने अपि न सिध्यति । एवं तर्हि उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति । कथं बहुसेचौ बहुसेचः । बहुच्पूर्वस्य च पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति । द्वन्द्वे ऽन्त्यस्य * । द्वन्द्वे ऽन्त्यस्य लुमता

रिति । पञ्चमीतियोगविभागात्समासः । कथं बहुसेचाविति । समासाभावान्नोत्तरपदत्वं नापि पूर्वपदत्वम् । द्वन्द्वेन्त्यस्येति । उत्तरपदत्वे चेत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्य-

---

भागसिद्धस्य क्वाचित्कत्वान्न दोष इत्यपास्तमिति भावः । पञ्चमीतियोगविभागादिति । पदादित्यस्य परशब्दान्वयेनासामर्थ्यादत्र समासशास्त्राप्राप्तेः सौत्रः समास इति वक्तुमुचितम् । भाष्ये (नतेभ्यः प्रतिषेधइति) । तेभ्यः परस्य सुबन्तं पदमिति पदत्वमाश्रित्यापि न प्रतिषेध इत्यर्थः । अत एव परमवाक्षु इत्यादावपि न दोषः । भाष्ये (पदादादेर्नेत्युच्यमानेपीति) । षष्ठीतत्पुरुषे ऽपि न सिध्यति कुत्वाभावाय पदत्वाभावस्यावश्यकत्वादित्यपेरर्थः । अयं बहुसेचि दोषो वार्त्तिकारम्भेपि उत्तरपदत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या पदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेण षत्वनिषेधसाम्राज्येपि कुत्वप्राप्तेः । इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरवदुर्ज्ञेयत्वाभ्यामयुक्तत्वं मनसि निधाय लाघवाय नञ्रहितवचनपाठमाह । एवन्तर्हीति । नपदान्तविधाविति। पदान्तस्थानिके विधावित्यर्थः । नञ्घटितवार्त्तिकस्याप्यत्रैव प्रवृत्तिर्व्याख्यानादेतदेकफलत्वायेति बोध्यम् । एतावतापि बहुसेचावित्यस्यासिद्धिरिति शङ्कते । कथंबहुसेचाविति । तदुपपादयति । समासेति । एवञ्च नियमाप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् षत्वनिषेधवत् चोः कुः पदान्तस्येति कुत्वं स्यादिति भावः । पञ्चमीसमासेपि षत्वापत्तिरित्याह । नापिपूर्वस्येति । भाष्ये (बहुच्पूर्वस्यचेति) । आद्यवार्त्तिकारम्भे तत्प्रत्याख्याने च सात्पदाद्योरित्यत्रेदं कार्य्यमिति गूढ आशयः । नपदान्तविधाविति प्रतिनिर्देशादुत्तरपदत्वे चेत्यस्य वार्त्तिकस्य ङमुडादिविधौ णत्वादिविधौ चाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । ङमुट्सूत्रस्थभाष्यन्त्वेतद्विरोधादुञि च पद इति सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च न लोपादिप्लुत्यन्त इति वार्त्तिकस्थभाष्यविरोधाच्चैकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । एवञ्च प्रत्याख्यानप्रकारोपि योगविभागस्य क्वाचित्कत्वेन ङमुडादिविषये न । इदमेव ध्वनयितुं प्रत्याख्यातमपि वार्त्तिकं पुनरक्षरान्तरैरुपात्त-

लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । वाक्सक्तवचम् । इहाभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । सिचि जुसोऽप्रसङ्ग आकारप्रकरणात् * । सिचि जुसोऽप्रसङ्गः । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आत इति वर्तते तन्नियमार्थं भविष्यति । आत एव सिज्लुगन्तान्नान्यस्मात्सिज्लुगन्तादिति । इह च इति युष्मत्पुत्रो ददाति इत्यस्मत्पुत्रो ददातीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावाविति वान्नावादयः प्राप्नुवन्ति । युष्मदस्मदोःस्थग्रहणात् * । स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रुयमाणविभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते । अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । सविभक्तिकस्य वान्नावादयो यथा स्युरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पदस्येति वर्तते । विभक्त्यन्तं च पदं तत्राऽन्तरेणापि स्थग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यन्ति । भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र तु खलु त्रिभक्तौ पदं तत्र न सिध्यति ।

स्यैवेति मध्यमपदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसम्भवात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधप्रसङ्गात् । मुख्ये तूत्तरपदे सम्भवति कथं मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिन्त्यमेतत् । आकारप्रकरणादिति । आकारस्य नियमार्थत्वेन प्रस्तावादित्यर्थः । अथ वाकारे प्रकरणदात इत्यत्र सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः । इति युष्मत्पुत्र इति । पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानादितिशब्दप्रयोगः । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्वित्येव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्थो भवति तासु ये त्ववास्थिते युष्मदस्मदी इति श्रूयमाणासु चावस्थानं भवति न तु लुप्तासु लुप्तस्याधारत्वासम्भवात् । अस्त्यन्यदिति । तिष्ठतिरहानावपि वर्तते यथा तपसि स्थितः तपो न जहातीत्यर्थः । तथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति समयं मा हासीरित्यर्थः । तेन सति स्थग्रहणे तत्सहितयोः कार्यं विज्ञायते । अथ वा यथा रथस्थ आनीयतामिति सरथ आनीयते तथा षष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोः कार्यं भवतीति विज्ञायते । पदस्येति वर्ततइति । केवलयोः पदत्वाभावात्तदवयवं पदं गृह्यतइति भावः । यत्र त्विति । अत्र हि ते एव पदे इति तयोरेवादेशमित्याहुः ।

मुख्येत्विति । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढेरिति भावः । रूढस्यैव ग्रहणमित्येतदन्वाख्यायकं द्वन्द्वेचेतीति तत्त्वम् । प्रत्याख्यानेपि न मध्यमस्य प्राप्तिः । मध्यसुबन्तस्यापि स्वादिपरत्वेन विशेषणाद् इति बोध्यम् । प्रस्तावादिति । आत इत्यस्यारम्भादित्यर्थः । सिच इति । अनेन विधित्वासंभवो दर्शितः । भाष्ये (श्रूयमाणेति) । श्रूयमाणत्वार्थकं विभक्तिविशेषणमित्यर्थः । तल्लाभोपायं दर्शयति । षष्ठीत्यादि । अथवायथारथेति । स्थशब्दः साहित्यवाचीति भावः । तदवयवमिति । बहुव्रीहिः । युष्मदस्मदोरिति तद्घटितसमुदाये लाक्षणिकमिति

ग्रामो वां दीयते ग्रामो नौ दीयते । सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते तेन सविभक्तिकस्यैव भविष्यति । इह चक्षुष्कामं याजयांचकारेति तिङ्ङतिङ इति तस्य च निघातस्तस्माच्चानिघातः प्राप्नोति । आमि लिलोपात्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति । अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ * । अङ्गाधिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ न सिध्यतः । जिगमिष संविवृत्स । अङ्गस्येतीटो विधिप्रतिषेधौ न प्राप्नुतः । क्रमेर्दीर्घत्वं च * । किं च । इटश्च विधिप्रतिषेधौ । नेत्याह । अदेशे ऽयं चपठितः । क्रमेश्च दीर्घत्वम् । उत्क्राम संक्रामेति । इह किं चिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययल-

---

प्रसङ्गः । सर्वग्रहणमपीति । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वे लब्धे सर्वग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यमानं सर्वस्य पदस्य विभक्तिसहितस्य स्थानित्वमवगमयतीत्यर्थः । याजयाञ्चकारेति । परत्वात्तिबादिषु कृतेषु आम इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन याजयामित्यस्य तिङन्तत्वमिति पूर्वः पक्षः । आमि लिलोपादिति । नाप्राप्तेषु तिबादिषु लुगारभ्यमाणस्तेषां बाधकः । अङ्गाधिकार इति । अङ्गस्येति स्वर्यते तेनाङ्गाधिकारविहितं यत्कार्यं तल्लुमता लुप्ते प्रत्यये न भवतीति सूत्रार्थे दोषोपन्यासः । जिगमिषेति । अतो हेरिति लुकि कृते गमेरिट् परस्मैपदेष्वितीड् न प्राप्नोति । संविवृत्सेति । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीट्प्रतिषेधः । क्रमेरिति । कार्यसमीपे श्रूयमाणश्चकारः कार्यमेव समुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण । किं चेति । अदेश इति । कार्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावा-

---

भावः । मुख्येऽर्थे एव पदसामानाधिकरण्ये संभवति किं लक्षणयेत्याह । अत्रहीति । यद्यपि द्वितीयायां षष्ठ्याश्च तयोः पदत्वासंभवेन तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेनान्यत्राप्येकरूपत्वाय लक्षणा युक्ता तथापि पदस्येत्यस्य मादुपधाया इत्यादाववयवषष्ठ्यन्तस्य क्लृप्ततया पदावयवयोरित्यर्थ एव स्यादत ईष्टप्रलक्षणालाभः सर्वग्रहणसाध्य एवेत्याह । सर्वग्रहणमिति । अनुदात्तं सर्वमित्यतः । ननुलावस्थायामेव परत्वादन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकि प्रत्ययलक्षणेनापि न तिङन्तत्वमत आह । परत्वादिति । नाप्राप्तेष्विति । अन्तरङ्गानपीति न्यायादित्यपि बोध्यम् । इट्प्रतिषेध इत्यत्र न प्राप्नोतीत्यनुषङ्गः । दीर्घत्वम् । क्रमः परस्मैपदेष्विति । समुच्चिनुयादिति । तत्रासंभवोति शेषः । इत्यभिप्रायेणेति । प्रश्न इत्यर्थः । भाष्ये तटस्थोऽभिप्रायानभिज्ञ उत्तरयति । (इटश्चेति) । आचार्य आह । नेत्याहेति । गमेरिड्विधि र्वृतेस्तत्प्रतिषेधः क्रमेश्च दीर्घत्वं न सिध्यतीत्यर्थ इति भावः । अनन्तरोक्तातिव्याप्त्युपक्रमोक्ताव्याप्त्याङ्गाधिकारपरत्वं न युज्यत इत्युपसंहरति । भाष्ये (इहेति) । अनिर्ज्ञातस्वरा इति । इदमुपलक्षणं अहर्ददातीत्यत्रासुपीति प्रति-

क्षणेन भवति किं चिच्चान्यत्र न भवति । यदि पुनर्न लुमता तस्मिन्नित्युच्यते । अथ नलुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्धमेतद्भवति । इटो विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दीर्घत्वं च । बाढं सिद्धम् । न इटो विधिप्रतिषेधौ परस्मैपदेष्वित्युच्येते । कथं तर्हि । सकारादाविति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न खल्वपि क्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । शितीति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तलोपे * । न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिणिङादेशास्तलोपे न सिध्यन्ति । अवधि भवता दस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अध्यगायि भवता ऽनुवाकः । तलोपे कृते लुङीति हनिणिङादेशा न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । न लुङीति हनिणि-

---

त्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चय इत्यर्थः । किं चिच्चेति । ञ्नित्कित्स्वराः । न लुमता तस्मिन्निति । लुमता यो लुप्तः प्रत्ययस्तस्मिन्यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । अत्रय इत्यत्र स्वरो न भवति तद्धितस्यैव कितो ऽन्तोदात्तत्वविधानाल्लुकि कृते कार्यिणो ऽसत्त्वात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपे ऽपि भवति न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि नहि वचनेनासतः कार्यं शक्यते प्रतिपादयितुम् । तद्विशेषणमिति । विशेषणएवोपक्षीणत्वात्कार्यं प्रति निमित्तभावो नास्तीत्यर्थः । हनिणिङादेशा इति । लुका लुङो विषयत्वापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणे ऽप्यसिद्धिः । तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति । तेन लुङ्परेचि ण्यादेशविधानम् । न लुमतेति । अङ्ग-

---

षेधस्यापि । वस्तुतः किंचिच्चेत्यत्र किंचित्पदेन दो ऽसुपीत्येव ञ्नित्स्वरविषयीभूततरीणां सप्तमीनान्तदन्तसप्तमीत्वेन न लुमता तस्मिन्निति न्यासेपि वचनस्यावश्यकत्वादिति बोध्यम् । तस्मिन्यत्कार्यमिति । तस्मिन्परतस्तन्निमित्तकं तत्प्रकृतिभूतस्य यत्कार्यमित्यर्थः । कित इत्युदाहरणभूतात्रय इत्यस्योभयपक्षे ऽप्यसिद्धेस्तत् परिहरति । अत्रयइत्यत्रेति । यदन्यस्येति । प्रत्ययजमित्येव सिद्धे लक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्ययनिमित्तकमेव न तु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थादिति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह । नहीति । षष्ठ्यर्थस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । अत एव नखनिर्भिन्न इत्यादावैसादिकं न । एवमसतः सत्तापि न वचनेन शक्येति बोध्यम् । परस्मैपदपरमादेरङ्गत्वनिमित्तस्येड् इत्याद्यर्थे न दोष इत्याह । विशेषणएवेति । एवञ्च लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं तत्प्रकृतेस्तन्न कार्यमिति भावः । नन्वार्धधातुक इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वात्पूर्वमेव तेषां प्रवृत्तेर्न प्रत्ययलक्षणापेक्षेत्यत आह । लुकेति । एवञ्च विषयत्वज्ञानायावश्यं प्रत्ययलक्षणम् । आश्रयणीयन्तच्च न लुमता तस्मिन्निति न्यासे न प्राप्नोतीति भावः । लुङ्परेचिणीति । लुङ्परार्ध-

कादेशा उच्यन्ते । किं तर्हि । आर्धधातुकइति तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् । इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तच्चापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न लुमताङ्गस्येत्येव सिद्धम् । कथम् । न लुमता लुप्ते ऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि । यो ऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवति । एवमपि सर्वस्वरो न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः ॥ अलो ऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥ किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् । एवं भवितुमर्हति । उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः * । उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । संघातस्योपधा संज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । शास

स्येत्यस्य स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं प्रत्ययाश्रयमाङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । कर्तव्यो ऽत्र यत्न इति । सर्वशब्दार्थं वचनं कर्तव्यम् ॥ अलोन्त्यात् ॥६५॥ किमिदमिति । प्रथमा पञ्चमी वेति सन्देहात्प्रश्नः । एवमिति । प्रथमायामभिप्रेतायामसन्देहार्थमलित्येकवचनं वक्तव्यं स्याद् अन्त्यादिति पञ्चमीसाहचर्याच्चाल इत्यपि पञ्चम्यन्तमिति भावः । अल्ग्रहणमिति । निर्दिश्यतेभिधीयते ऽनेनेति निर्देशः । यद्यन्त्यः प्रत्याय्यतइत्यर्थः । सङ्घातप्रतिषेध इति । पूर्वस्याविशेषितत्वात् समुदायावयवसन्निधौ च समुदायस्यैव कार्यित्वादेकाज्द्विर्वचनइवेति भावः । अन्त्याविशेषणत्वे वर्णनिर्देशे जातिग्रहणेप्यल इत्युपादानसामर्थ्यात्

धातुकविषये इत्यर्थं इति भावः । भाष्ये (तच्चापीति) । न लुमतातस्मिन्नित्येतदित्यर्थः । लुप्तेप्रत्यये यदङ्गमिति । लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यमित्यर्थः । उःक्रामित्यादौ तु परस्मैपदनिमित्ताङ्गसंज्ञकस्य न कार्यं किं तु शिदादिनिमित्ताङ्गसंज्ञकस्येति न दोषः । किं च परस्मैपदग्रहणस्य तङानाभावोपलक्षणत्वादपि न दोषः । अगायीत्यादौ तु न दोषः । लुङ्निमित्ताङ्गत्ववतश्चिणन्तस्य कार्याभावादिति बोध्यम् । भाष्येए वमपीति । अङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशाभावेपीत्यर्थः । वचनं कर्त्तव्यमिति । सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अलोन्त्यात् ॥ ६५ ॥ असन्देहार्थमिति । अन्त्यात्पूर्वोऽलित्येव वदेदिति भावः । अल्ग्रहणमन्त्यनिर्देश इत्यनयोः सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह । अभिधीयतेऽनेनेति । अल्ग्रहणमन्त्यप्रत्यायकश्चेदित्यर्थः । घञजपः पुंसीति निर्देशशब्दस्य पुंस्त्वम् । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिमाह । पूर्वस्येति । एकाजिति । यद्यप्यत्र समुदायसंज्ञया नावयवानामनुग्रहस्तथापि कदाचिदविशेषात्सङ्घातस्यापि स्यादित्यनिष्टमाशङ्कापादने भाष्यतात्पर्यमिति बोध्यम् । ननु संज्ञिवदवधिरपि कस्मान्न जातिग्रहणप्राप्तः समुदायो न निषिध्यते ऽत आह । अन्त्येति । सङ्ख्या विवक्ष्यत इति । आप

इदङ्हलोः शिष्टात् शिष्टाम् । संघातस्येत्त्वं प्राप्नोति । यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते । एवमप्यन्त्यो ऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलोः शिष्टः शिष्टवान् । शकारस्येत्त्वं प्रसज्येत । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत् संघातप्रतिषेध इति । नैष दोषः । अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् । कथम् । अलो ऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यस्य भविष्यति । अन्त्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेन्नानर्थके ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे * । अन्त्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । अनर्थके ऽलोन्त्यस्य विधिर्नेत्येषा परिभाषा कर्तव्या । किमविशेषेण । नेत्याह । अनभ्यासविकारे । अभ्यासविकारान् वर्जयित्वा । भृञामित् । अर्तिपिपर्त्योश्चेति । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात इतौ * । अव्यक्तानुकरणस्यात इताविर्त्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नान्त्यस्य पररूपं भवतीति । यदयं नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेत्याह ।

सङ्ख्या विवक्ष्यते । यदि पुनरिति । अत्राप्यल्ग्रहणसामर्थ्यात् सङ्ख्या विवक्ष्यते पिबेरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्च लिङ्गादल्समुदायस्य संज्ञित्वे गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति किमदन्तत्वप्रतिज्ञानेन । सूत्रं चेति । अलन्त्यादिति पठ्यमान इत्यर्थः । अन्त्यविज्ञानादिति । उपधाया इति षष्ठ्यन्त्यमलन्नीयतइत्यर्थः । अनभ्यासविकारइति । अभ्यासोनर्थकः शब्दस्य ह्यावृत्तिर्नार्थस्य । अव्यक्तानुकरणस्येति । अव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्येतौ पररूपमिति सूत्रार्थः । यदयमिति । आम्रेडितस्य वेत्येव वक्तव्यं स्यात् ।

कस्मिंश्चिदस्यासार्वत्रिकत्वाद्वानेका व्यक्तिर्न गृह्यत इति बोध्यम् । सङ्ख्याविवक्षा तु उद्देश्यगतत्वादयुक्ता । पिबेरदन्तत्वेति । अल्समुदायस्य लघुत्वाभावादिति भावः । सूत्रन्तु उखादौ चरितार्थम् । कदाचिदिकारस्याप्युपधात्वेन चिन्त्यमिदम् । शब्दस्यहीति । एकाज् धातुविषयमिदम् । अनेकाच्तु प्रथमस्यैकाचो द्वित्वेनार्थवत्त्वशंकैव नेति बोध्यम् । एवञ्चोत्तरखण्ड एवार्थवानिति भावः । अव्यक्तानुकरणस्येति । अच्छब्दान्तस्याव्यक्तानुकरणस्येत्यर्थे संपूर्णस्याच्छब्दस्य पररूपानापत्तिरित्यतो वैयधिकरण्यमुक्तम् । अव्यक्तानुकरणं योऽच्छब्द इति तु नार्थः । एकाचो नेति निषेधारम्भादित्यलम् । ननु विकल्पार्थं तदावश्यकमत आह । नाम्रेडितस्येति । अन्त्यस्य पूर्वेण नित्ये पररूपे प्राप्ते इति शेषः । भेदेननिर्दिष्टाविति ।

घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेलो ऽन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । अथ वा शिल्लोपः करिष्यते स शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । स तर्हि शकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । द्विशकारको निर्देशः घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्श्चेति ।

घ्वसोरिति । अनभ्यासविकारइति प्रतिषेधो रूपवत्यादेशे लोपस्तु नीरूपः । तथा च पस्पशायां लोपागमवर्णविकारज्ञ इति लोपविकारौ भेदेन निर्दिष्टौ । पुनर्लोपेति । लोपो यीत्यतो लोपग्रहणं ऽनुवर्तमानइति भावः । तत्र घ्वसोरेद्धावभ्यासस्य चेति वक्तव्यं तत्र व्याख्यानादभ्यासस्य लोप एव भविष्यति न त्वेत्त्वं योगविभागो वा करिष्यते घ्वसोरेद्धौ । ततो ऽभ्यासस्येति तत्र च लोपो ऽनुवर्तिष्यते तत्र पुनर्लोपवचनात् सर्वापहारार्थादलोन्त्यस्येति बाध्यते । द्विशकारको निर्देश इति । लोपशब्दात् कृदन्तात्संज्ञिनार्थेनार्थवत्त्वाद्विभक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते तस्य चेत्संज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भवति इत्संज्ञोपदेश एव प्रवर्तते तत्कार्यं तु प्रयोगइत्येष सिद्धान्तः । तिष्ठति सूत्रमिति । लक्ष्यलक्षणभावस्याविवक्षितत्वात्तिष्ठतु सूत्रमिति न

यद्यप्येकदेशविकृतस्येत्यादौ लोपोपि विकारपदेनोच्यते तथापि व्याख्यानादेवाचेदृशार्थावगतिरिति बोध्यम् । ननु लोपग्रहणाभावे घ्वसोरेद्धावभ्यासस्येत्युक्ते चकाराभावादन्यवचनाच्च प्रकृतासंबन्धे एत्वमेव स्यादत आह । तत्र घ्वसोरित्यादि । ननु चेनानुवृत्तावपि लोपोभ्यासस्यैवेत्यत्र नियामकाभावात्पर्यायेण द्वयोरप्येत्वलोपौ स्यातामत आह । तत्र व्याख्यानादिति । आगन्तूनामन्ते निवेशेनाभ्यासस्य लोपसंनिहितत्वादिति भावः । नन्वभ्यासपदोत्तरश्चकारस्थान्यन्तरमेव समुच्चिनुयात् न विधेयान्तरमिति एत्वमभ्यासस्यापि स्यादतः परिहारान्तरमाह । योगविभागोवेति । तत्रेति । नत्वेत्वमित्यर्थः । योगविभागसामर्थ्यादिति भावः । सर्वापहारेति । लोप एव नावशेषः कस्य चिदित्यर्थादिति भावः । ननु लोपश्शब्दस्य संज्ञात्वेनानर्थक्यात्सुरेव न स्याद् उत्पत्तौ वा हल्ङ्यादिलोपाद् द्विशकारक इत्यनुपपन्नमत आह । लोपशब्दादिति । पदस्य संयोगान्तत्वाभावादसन्देहाय च झलाञ्जशित्यत्र जश्त्ववत्संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपौ नेति बोध्यम् । इत्संज्ञेति । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां हलन्त्यमितीत्संज्ञायामपि न दोषः । शस्य स्वरूपेणार्थवत्तया प्रातिपदिकत्वात् कुण्डिनच इव । उपदेश इति तु तत्र नानुवर्तत इति तत्र भाष्ये स्पष्टम् । उपदेश एवेति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । एतेन लोपविधानकाले शित्त्वाभावात्कथं सर्वादेश इत्यपास्तम् । कार्यंत्विति । अनेकाल्शिदित्यादौ । समीपेप्यवयवत्वारोपेण

अपि लोपो ऽको ऽनचि । तिष्ठति सूत्रम् । अन्यथा व्याख्यायते । अपि हलि लोप इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत एव लोपं वक्ष्यामि । तदनो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । अनाप्यक इति । तच्च प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । हलीत्येषा सप्तमी अनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । अत्र लोपो ऽभ्यासस्य । अन्त्यस्य प्राप्नोति । नानर्थके अलो ऽन्त्यविधिरिति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्र ग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । अस्त्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम्! किम् । सन्नधिकारो ऽपेक्ष्यते । इह मा भूत् । दधौ ददौ । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सन्नधिकारमपेक्षिष्यामहे । संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते सनि सकारादाविति । इह मा भूत् । जिज्ञपयिषतीति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणं सनं सकारादिमपेक्षिष्यामहे । प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पिपक्षति यियक्षति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे । विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते । मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वेति । इह मा भूत् । मुमुक्षति गामिति । अन्तरेणाप्यत्रग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे । कथम् । अकृतम् ।

तत्रायमर्थस्तिष्ठति सूत्रं न प्रत्याख्यायते तत्तु अन्यथा व्याख्यायते । तत्रानचीत्यनेन हलीत्यस्यार्थो व्याख्यातः । आप्यक इत्यनुवृत्तिर्दर्शिता । अन एवेति । अनाप्यक इति सामान्येनाऽनादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयत इत्यर्थः । येन नाव्यवधानमिति त्यदाद्यत्वेन व्यवधानमाश्रीयते । अत्र ग्रहणसामर्थ्यादिति । भीमादीनामधिकारादेव सिद्धेरत्रग्रहणादयमर्थ आश्रीयते यो ऽभ्यासत्वेन

न दोष इति भावः । एकान्ता अनुबन्धा इति मुख्यपक्षे तु आद्यमेव समाधानमिति बोध्यम् । भाष्ये (अन्यथाख्यायत इति) । न तु तत्प्रत्याख्याय तत्स्थाने वचनान्तरं पठितमिति भ्रमितव्यमिति भावः । इत्यन्त्यस्येति । एवञ्च तेन हलोपे आभ्यामित्यसिद्धिरिति भावः । ननु मस्थानिकत्यदाद्यत्वेन व्यवधानान्नानो हलादिविभक्तिपरतेत्यत आह । येननेति । आप्परत्वेनेदमो विशेषणाच्चेत्यपि बोध्यम् । इदमिदो लोप इत्यर्थेप्यावश्यकम् । एवञ्च नलोपे द्वयोरकारयोः पररूपे सुपिचेति दीर्घे सिद्धमाभ्यामिति । अत्रग्रहणादिति । अत्र शब्देन पुनः सनः परामर्शात् सनि योभ्यासत्वाक्रान्तस्य सर्वस्य लोप इत्यर्थ इति भावः । भाष्ये (विषयमपेक्षिष्यामह) इति । यत्र मुचोकर्मकस्य गुणस्तत्राभ्यासस्य लोप इत्यर्थः ।

मकस्येत्युच्यते तत्र यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति । तस्मान्नार्थो ऽनया परिभाषया नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरिति । अलो ऽन्त्यात् पूर्वो ऽलुपधेति वा। अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम् । अलो ऽन्त्यात्पूर्वो ऽलुपधासंज्ञो भवतीति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम् * । अन्तरेणापि वचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् । तद्यथा । लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयको ऽन्त्यस्तथाजातीयको ऽन्त्यात्पूर्व आनीयते ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥ किमुदाहरणम् । इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति इको

निर्ज्ञातस्तस्य समग्रस्य लोपो न त्वलो ऽन्त्यस्येति। यथाजातीयकोन्त्य इति। एतच्च ब्रुवता पञ्चमीपक्ष एवाश्रितः । षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः । षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठी निर्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति अलां मध्ये यो ऽन्त्यो ऽलतस्मात् पूर्व उपधासंज्ञ इत्यलेवोक्तान्न्यायात्प्रतीयते । प्रथमाबहुवचनपक्षे ऽप्ययमर्थः । अन्त्यात् पूर्वो ऽलुपधासंज्ञ इति । अल इति जातौ बहुवचनम् । अवधिमत्तुल्यजातीयश्चावधिरिति अलोन्त्यादिति विज्ञायते। तस्मिन्निति॥६६॥ किमुदाहरणमिति। इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात्प्रश्नः । दध्यत्रेति । यदि तस्मिन्नणि चेति तस्माच्छस इति चात्रैवैते परिभाषे उपस्थास्येतां तदा तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येतामिति भावः । अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति यौष्माकीण अस्मभ्यं

अकर्मकग्रहणमात्रानुवृत्तौ तु मुमुचते वत्सः स्वयमेवेत्यत्रापि स्यादिति भावः । विभाषा भवदिति वार्त्तिकेपि वस्येत्येव सिद्धे ऽवस्येति उच्चारणसामर्थ्यादलोन्त्यस्येति न प्रवर्त्तते इति प्रत्याख्याता परिभाषा । एवञ्च अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमित्यस्य खिलत्वाद्वार्त्तिके वाशब्दप्रयोगस्तदाह । अथवा व्यक्तमेवेति । एतच्चेति । अवधिनावधिमतो निर्णयं ब्रुवतेत्यर्थः । संयोगोपधेत्यादिव्यवहारास्तु गौणा इति भावः । षष्ठीप्रथमयोरपीति । दृष्टान्ते ऽमीषां ब्राह्मणानामित्युपाददता भगवता सूचितमिदम् । उक्तान्न्यायादिति । भाष्योक्तादित्यर्थः । जातौ बहुवचनमिति । भाष्यकृता जात्याख्यायामिति सूत्रप्रत्याख्यानादिदं चिन्त्यम् ॥ ६५ ॥ तस्मिन्निति ॥ ६६ ॥ स्वरूपपदार्थकत्वेनेति स्वरूपस्य तत्र विशेष्यत्वादिति भावः । प्रश्न इति । तस्मिन्नणि चेत्यत्रैव वोतान्यत्रापीति प्रश्न इति भावः । तत्रैव पूर्वेति । ननु तस्मान्नुडचि, तस्मान्नुड्द्विहलः, तस्माच्छस इति सूत्रत्रये उत्तरग्रहणे विपरीतं गौरवमिति चेन्न । यतो द्विहलो नुड्विधायके नास्योप-

यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। इह तस्मादित्युत्तरस्येति द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत्। द्वीपम् अन्तरीपं समीपम्। अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते अन्यथाजातीयक उदाह्रियते। किं तर्ह्युदाहरणम्। इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति तस्मादित्युत्तर-

---

देहि आस्माकीन युष्मभ्यं दीयतामिति खञः परयोर्युष्मदस्मदोरादेशौ न भवतः। वृक्षानित्यत्र च पूर्वसवर्णदीर्घभूताच्छसः पूर्वस्य षकारस्य नत्वं न भवति। अथ शस इति स्थानषष्ठीति व्याख्यानात् षकारस्य न भवतीत्युच्यते एवमप्युच्चरत आनुपलभंत इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव। अन्यथाजातीयकेनेति। इतिकरणात् स्वरूपग्रहणेनैव भाव्यमिति भावः। थाला-प्रकारमात्रमभिधीयते इति तद्वतो ऽभिधानाय जातीयर् प्रत्ययः कृतः। लौकिके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय प्रत्ययद्वयप्रयोगः। केवलेनापि जातीयरा प्रकारवान् गम्यत एव। इदं चाऽपीति सिद्धान्तवादी। इतिकरणो ऽत्रार्थनिर्देशार्थ एव स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणे प्राप्ते। सर्वनाम्ना ऽयमिति। सूत्रान्तरोपात्तस्य तस्मिन्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणं किं तर्हि सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः। एतेन

योगः। तत्राङ्गाधिकारेण लिपिनिमित्ताङ्गसंबन्धिदीर्घात्पूर्वस्य प्रत्यासत्त्या तदङ्गसंबन्धिनो ऽसंभवेन फलाभावात्। एवं तस्मान् नुडचीत्यत्रापि न दोषः। उत्तरपदाधिकारेण प्रत्यासत्त्या नञ्रूपपूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्यैव तेन नुड्विधानादिति भावः। तस्मिन्निति। परास्पृष्टखञ्व्यवधानाय संबुध्यन्तमुदाहरति। दौषाकीणेति। षकारस्येति। तस्मादित्येतत्साहचर्याच्छस इति पञ्चमी शसा च सामानाधिकरण्यं शसवयवे लक्षणयैवेति भावः। मुख्यार्थसामानाधिकरण्यासंभवात् स्थान्याकाङ्क्षासत्त्वाच्च अवयवषष्ठीत्याशङ्कते। अथेति। शस इति। स्थानषष्ठीत्यपाठः इति षष्ठीत्येव पाठः। आनित्यशब्दस्य शसि रूपम्। इतिकरणादिति। लोके कथं प्रधानस्य पदार्थविपर्यासकेतिना शब्दप्रधानत्वदर्शनादिति भावः। नन्वेकार्थं प्रत्ययद्वयोपादानं व्यर्थमत आह। थालेति। एवञ्च शब्देनेत्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्जातीयस्तु तद्वति स्वभावादिति भावः। नन्वेवं जातीय एव प्रयुज्यतां किं थालेत्यत आह। लौकिके इति। उभयोः प्रकारवद्वृत्तित्वेऽप्येवं वक्तुं शक्यमिति उक्तयत्नो वृथा। अत एव कस्य प्रयोग इति चिन्त्यम्। ननु दूषितस्यैव कथमुदाहरणत्वेन दानमत आह। सिद्धान्तेति। अर्थनिर्देशार्थ एवेति। अन्यथा तस्मिन्निति शब्दे व्यवहिते इत्यर्थः स्यादिति भावः। नैतदनुकरणमिति। प्रागुक्तयुक्तेरिति भावः। सर्वनाम्नेति। सप्तम्यन्तार्थकसर्वनाम्नेत्यर्थः। सप्तमीत्वस्य सप्तम्यन्तार्थकत्वबोधनायानुवादिकेति भावः। इतिशब्दस्य-

स्येति तस्माच्छसो नः पुंसीति। इदं चाप्युदाहरणम् । इको यणचि द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईदिति । कथम् । सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते । सर्वनाम च सामान्यवाची तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति । किं पुनः सामान्यं को विशेषः । गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषो भवति । भवति च । यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते । प्रकल्पेते च । कथम् । विवक्षातः । यदा ऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः । यदा ऽस्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति

यत्र सप्तम्यर्थनिर्देशः पञ्चम्यन्तैर्निर्देशश्च । तत्रोभयोरुपस्थानम् । विशेषा अपीति । अपिः संभावनायां न समुच्चये नहि विशेषपरित्यागे नेह शास्त्रे सामान्यमस्ति यदुदाहरणं स्यात् तस्मात्सर्वे विशेषा इहोदाहरणमित्यर्थः । सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात् । किं पुनरिति । सामान्यविशेषभावस्याऽनवस्थानात्प्रश्नः । कदा चिद्दूराद्गोत्वमात्रग्रहणं पश्चात् कृष्णादिविशेषावगमः कदा चित्तु पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं पश्चाद्गोत्वादेः । गौः सामान्यमिति । यद्विशेष्यं प्रधानं तत्सामान्यम् । यत्तु विशेषणत्वेन परोपकारितया निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम् । इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थसामान्यं निर्दिष्टमचिहली-

---

भ्यमर्थमाह । यत्र सप्तम्यर्थेति । सप्तम्यर्थबोध इत्याद्यर्थः । अत एव तस्मान्नडचीत्यादौ न प्रवृत्तिः । अचि इत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वादिति भावः । सप्तमीपञ्चम्यर्थावधिकरणावधी । अयं पदोपस्थितिपक्षे ऽर्थोदर्शितः पक्षान्तरेपि सप्तम्यन्तार्थे ऽव्यवहिते सतीत्यर्थो बोध्यः । भाष्ये (सामान्यवाचीति) । बुद्धिस्थत्वेनैव तदादीनां बोधकतेति भावः । सामान्यम् । अनिर्द्धारितविशेषम् । तस्मिन्नणि चेत्यादेरपि सप्तमी पञ्चमीविशेषत्वादित्याशयः । सामान्यस्य । उक्तबुद्धिस्थत्वस्य । सर्वविशेषेषु भावात् । सत्त्वादित्यर्थः । उक्तमर्थमजानानस्य चोद्यमित्यभिप्रायेणाह । सामान्येति । तस्मिन्नितीत्यस्य तस्मिन्नणि चेत्यादिः कथं विशेषः तस्यापि खञादिनिरूपितसामान्यत्वादिति अचीत्यस्याप्यकाराद्यपेक्षया सामान्यत्वादिति च प्रश्न इत्यपि बोध्यम् । ननु कथमनवस्थितिः पूर्वावगतं सामान्यं पश्चादवगतो विशेष इति व्यवस्थासंभवादत आह । कदाचिदिति । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावो ऽनियत इत्यर्थः । एवं प्रकृतेप्यचीत्यादीनां बुद्धिस्थत्वेन परिच्छेदाद् बुद्धिस्थस्यापि तैः परिच्छेदादनिर्णय इति भावः । विशेष्यंप्रधानमिति । परिच्छेद्यमित्यर्थः । परोपकारितया । परिच्छेदकत्वेन । एवं प्रकृतेपि तस्मिन्नित्यर्थस्य परिच्छेद्यत्वेन विवक्षणात्सामान्यत्वमचीत्यादीनां परिच्छेदकत्वविवक्षणाद्विशेषत्वमिति भावः । तदाह । इहापीति । अयं भावः ।

गौर्विशेषत्वेन तदा कृष्णः सामान्यम् । गौर्विशेषः । अपर आह । प्रकल्पेते च । कथम् । पितापुत्रवत् । तद्यथा । स एव कं चित्प्रति पिता भवति कं चित्प्रति पुत्रो भवति । एवमिहापि स एव कं चित्प्रति सामान्यं कं चित्प्रति विशेषः । एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते । एतर्हि बहुतरकं व्याप्यते । अथ किमर्थमुपसर्गानिर्देशः क्रियते । शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् अर्थे मा भूत् ।

त्यादयस्तु विशेषाः । पितापुत्रवदिति । जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदाचित्काचिच्छक्तिराश्रीयते । सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येत्येव कस्मान्नोच्यते इत्याह । एते खल्वपीति । नैर्देशिकानां निर्देशप्रयोजनानां मध्ये वार्त्ततरका युक्ततरका इत्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्र तरप् प्रत्ययः । तमपा ह्यत्र भाव्यम् । एतर्हीति । यदि हि सप्तमीनिर्दिष्ट इत्युच्यते तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीयेतेति भावः । किमर्थमिति । किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यत इति भावः । न पुनर्दिष्ट इत्येवोच्यतामिति प्रश्नः केवलस्य दिशेर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात् । शब्द इति । अन्तरेणाऽपि निर्दिष्टग्रहणं तस्मिन्निति पूर्वस्येत्येव निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादीयमानो बहि-

---

सप्तम्यन्तार्थे इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षोदयाद् अचीत्याद्यर्थस्य परिच्छेदकत्वाद्विशेषत्वमेवेति । तदेवं पर्यायेण सामान्यविशेषभावमुपपाद्य द्वितीयविधया कृतप्रश्नं समाधातुं यौगपद्येनापि तमुपपादयितुमाह । भाष्ये (पितेत्यादि) । यथा पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिमित्यत्र तथा राजपुरुषाश्व इत्यत्र पुरुषो राजापेक्षया विशेष्यः। अश्वापेक्षया विशेषणम्। एवं प्रकृते घञादिनिरूपितसामान्यस्यापि तस्मिन्नणिचेत्यस्य तस्मिन्नित्येतत्प्रति विशेषत्वमिति भावः । इत्याहेति । इत्यत आहेत्यर्थः । निर्देशप्रयोजनानामिति । बोधप्रयोजनकानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः । द्विवचनविभज्योपपदत्वाभावादाह । भाष्यकारेति । परे तु नैर्देशिकानां मध्ये ऽन्येभ्यः शब्देभ्य इत्यप्यध्याहृत्य विभज्योपपदे तरप् । अत एव नखल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यमिति तरप्सूत्रस्थभाष्येणाविरोध इत्याहुः । सप्तमीशब्देनेति । तथा च सप्तम्यां जनेर्ड इत्यादावेवेदमुपतिष्ठेतेति भावः । किं च यत्र सप्तम्यन्तनिर्देश इत्यर्थे नेड् वशि कृतीत्यादौ दोषः। तत्र कृतीति सप्तमीनिर्देशसत्त्वात् परन्तु षष्ठ्यर्थे स इति भावः । सप्तमी निर्दिष्ट इति सूत्रकरणेपि तदर्थङ्यादिनिर्देश इत्यर्थे स एव दोषः । यथा श्रुतमेव कस्मान्न गृह्यत इत्यत आह । न पुनरिति । अत एव किमर्थमुपसर्गनिर्देशो न दिष्ट इत्येवोच्येतेति नोक्तम् । अन्तरेणापीति । साकाङ्क्षतयोच्चारित इति पदाध्याहारादिति भावः। पुनर्निर्दिष्टेति।

जनपद अतिशायन इति । किं गतमेतदुपसर्गेण आहोस्विच्छब्दाधिक्याद-
र्थाधिक्यम् । गतमित्याह । कथम् । निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा । नि-
ष्क्रान्तो देशाद् निर्देशो बहिर्देश इति गम्यते । शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतः ।
अर्थो ऽबहिर्भूतः । अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् * ।
निर्दिष्टग्रहणं क्रियते । आनन्तर्यार्थम् । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् ।
इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । इह मा भूत् । समिधौ समिधः । दृषदौ दृषदः ।

र्भावं गमयति शब्दाच्च बाहिर्भूतः शब्द एव भवतीति । जनपद इति । तत्रायमर्थः
स्याद् जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरर्थिकस्य लुब् भवतीति । अथेति । ननु प्रयो-
जनस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः । जनपदे लुबित्यत्रार्थेन पौर्वापर्या-
भावाज्जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुब् इति तथातिशायने वर्तमानात्तमबादय इ-
त्यर्थनिर्देशेषूपस्थानं न भविष्यति । यदि चैतत्प्रयोजनं तदा तस्मिन्निति शब्दे पूर्व-
स्येति वक्तव्यम् । निर्दिष्टग्रहणमिति । पूर्वोक्तप्रयोजनाभावादिति भावः । निःशब्दश्च
नैरन्तर्ये वर्तते दिशिश्चोच्चारणक्रियः । तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभ्यते । स-
मिधाविति । ननु संहितायामित्युच्यते न च व्यवहितयोः संहिताऽस्ति अचीति चा-
धिकरणमौपश्लेषिकं निर्दिष्टं न च व्यवहितमुपश्लिष्टं भवति । नैष दोषः । वर्णानां
परः संनिकर्षः संहिता सा चात्रास्ति अचीति सत्सप्तमी विज्ञायते व्यवहिते ऽपि पू-
र्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूत इक् संभवति अन्तरो व्यवहितो वा तथा-

---

एवञ्च सप्तम्यन्तार्थे बहिर्भूते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्येत्यर्थः । बहिर्भावस्य चावध्यपेक्ष-
त्वादवधेश्च सूत्रोपात्तस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन तस्य च शब्दात्मकत्वादवधिमानपि
शब्द एवेति शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति लभ्यत इति भावः । ननु प्रत्ययस्यार्थेन
पौर्वापर्यासंभवात् कथं जनपदे इत्यत्रास्योपस्थानमत आह । तत्रायमर्थः स्यादि-
ति । लक्षणा स्यादिति भावः । निर्दिष्टग्रहणे तु यत्र मुख्यया वृत्त्या शब्दतात्पर्यको
निर्देशस्तत्रास्योपस्थानमिति न दोष इति तात्पर्यम् । अर्थेन पौर्वेति । तद्वाचकश-
ब्दलक्षणायाश्च न मानमिति भावः । अत्रार्थनिर्देशे च व्याख्यानमेव शरणम् । एवञ्चाथ
किमर्थमित्यादिपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिनोरिति बोध्यम् । किंचार्थनिर्देशे जनप-
दे यः प्रत्यय इत्यन्वये नियमप्रसङ्गाभावान्नियमफलाय परिभाषा नोपतिष्ठते इत्यपि
बोध्यम् । भाष्ये (आनन्तर्यमात्रे इति) । न तु व्यवधाने इत्यर्थः । ननु संहिताया
मिति । निमित्तस्थानिनोरन्येनाव्यवधानं संहितेति भावः । उपश्लिष्ट इति । उप
समीपे श्लिष्टोऽत्यन्तसमीप इति हि तदर्थः । नैषदोष इति । वर्णशून्यकालाभावः
संहितेति भावः । एवञ्च सत्सप्तमीति । औपश्लेषिकाधिकरणत्वस्य व्यवहिते बा-
धात्सत्ता तु व्यवहितेपीति भावः । एवञ्च निर्दिष्टग्रहणमौपश्लेषिकाधिकरणसप्त-

किमर्थं पुनरिदमुच्यते। तस्मिंस्तस्मादेति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनम्। तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थो ऽयमारम्भः। ग्रामे देवदत्तः, पूर्वः पर इति संदेहः। ग्रामाद्देवदत्तः, पूर्वः पर इति संदेहः। एवमिहापि दध्युदकं पचत्योदनम्। उभाविकौ उभावचौ। अचिपूर्वस्य अचि परस्येति संदेहः। तिङ्ङतिङ इति। अतिङः पूर्वस्य अतिङः परस्येति संदेहः। इष्यते चाचि पूर्वस्य स्यात्। अति-

भूतस्यैव यणादेशः स्यात्। किमर्थमिति। किं नियमार्थमथ षष्ठीप्रक्लृप्त्यर्थमिति प्रश्नः। पूर्वोत्तरयोरिति। कर्मणि षष्ठी योगः संबन्धः। तदयमर्थः। अच्युपश्लिष्टस्येको यणा भाव्यम्। यथा च परस्मिन् पूर्व उपश्लिष्ट एवं पूर्वस्मिन्नपि परः। तिङ्ङतिङ इत्यत्रापि यथा तिङन्तात्परं तिङन्तं भवत्येवं पूर्वमपि तत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षे षष्ठ्यनुवर्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम्। योगयोरिति। युज्येते इति योगौ कर्मणि घञ्। अचीति सत्सप्तमीपक्षे ऽप्यनियमप्रसङ्गः। अचि पूर्वस्येति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादधिकरणसप्तमी कृता न तु दिग्योगलक्षणा

ऽयां तात्पर्यग्राहकमिति तात्पर्यम्। वस्तुत उपश्लेषोप्यल्पव्यवहितेस्त्येव। किंचिद्दूरस्थितेपि वृक्षमूले तिष्ठतीति कटव्यवधानेपि भूमौ शेते इति च व्यवहारात्। ननु व्यवहिते इको ऽचः पूर्वत्वाभावेनाप्राप्ते निर्दिष्टग्रहणं व्यर्थमत आह। व्यवहितेपीति। मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमित्यादिव्यवहारादिति भावः। यत्रविषये इति। लक्ष्यभेदेन लक्षणभेद इति भावः। वस्तुतः संहिताधिकारो न कर्तव्य इत्यभिप्रायकमिदं भाष्यं संहिताधिकारप्रत्याख्यानञ्च तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। किमुदाहरणमित्यादिना सूत्रप्रयोजनस्योक्तत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह। किंनियमार्थमित्यादि। ननु पुर्वोत्तरयोर्योगयोरिति भाष्यदर्शनेन पूर्वोत्तरयोरित्यस्य योगसामानाधिकरण्यात्सापेक्षस्यासमर्थत्वेन योगाविशेष इति समासो न स्यादत आह। कर्मणिषष्ठीति। क्रियायाः कारकांशे नित्यसापेक्षत्वेनाविरुद्धः समास इति भावः। पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति तु फलितार्थकथनम्। अच्युपश्लिष्टस्येति। औपश्लेषिके ऽधिकरणे सप्तमीति भावः। आद्यसूत्रोदाहरणं दध्युदेति, द्वितीयसूत्रोदाहरणं पचत्योदेति। ननु नियमपक्षात्षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षः प्रशस्तो ऽनुवाददोषाभावादत आह। तत्र षष्ठीति। भाष्ये योगयोरिति द्विवचनोपपत्तये आह (कर्मणीति)। युज्यमानयोः पूर्वपरयोरविशेषात् संबन्धाविशेषादित्यर्थः। वस्तुतस्तु व्यधिकरणे षष्ठ्यौ प्रतियोगिद्वित्वेन संबन्धद्वित्वाच्च द्विवचननिर्देश इति बोध्यम्। सत्सप्तमीपक्षेपीति। यस्य च भावेनेति सप्तमीति भावः। इदं चिन्त्यमित्याह। उपपदविभक्तेरिति। कारकविभक्तित्वञ्च कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तकविभक्तित्वम्। एतच्च तमप दीयत इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। ननु दिग्योगेति। सत्सप्तम्या अप्युपलक्षणमिद-

कश्च परस्येति। तच्चान्तरेण वचनं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम्।
एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अथ यत्रोभयं
निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति आहो स्वित् परस्येति। उभयनि-
र्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः *। उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्दे-
शो भविष्यति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनमतो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे *।
वक्ष्यति तास्यादिभ्यो ऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशो ऽभ्यस्तसिजर्थ इति।
तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके परत-
स्तास्यादीनामिति सन्देहः। तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य। बहोरिष्ठादी-
नामादिलोपे *। बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसामिष्ठेमेयःसु परतो बहोरिति संदेहः।
बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसाम्। गोतो णित् *। गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य

पञ्चमी तत्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः। नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं
चोपपद्यत इति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति द्वयं चानेन क्रियते पर-
निवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च संदेहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः। नहि संदेहादलक्षणमिति
न्यायात् पर्यायप्रसङ्गात्। अथ यत्रेति। यथा बहोर्लोप इत्यत्र युगपच्चैकस्य कार्यि-
त्वनिमित्तत्वासंभवात् प्रश्नः। विप्रतिषेधादिति। सूत्रपाठापेक्षया परस्य व्यवस्थापक-
त्वमित्यर्थः। किं प्रयोजनमिति। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वाद्वक्ष्यमाणे
ऽभिप्रायः। संदेह इति। संदेहाच्च पर्यायप्रसङ्गः। इष्ठेमेयःस्विति। तदा च
बहुशब्दस्य लोपभूमावौ पर्यायेण स्याताम्। गोतो णिदिति। यदि गोशब्दस्य णि-
त्वं स्यात्तदा तिष्ठति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात्। ङमो ह्रस्वा-

---

म्। एतच्च श्नान्नलोप इत्यत्र निरूपयिष्यामः। पर्यायस्यैवोपादने बीजमाह। नहि-
युगपदिति। स्थानित्वेन कार्यित्वेन प्राधान्यं निवर्त्यत्वञ्च निमित्तत्वे च पारार्थ्येन
गुणत्वं सत्त्वञ्च। तच्चोभयमेकदा एकस्य विरुद्धमिति भावः। ननु सन्देह इति भा-
ष्योक्त्या शास्त्रस्य मूकत्वमित्याभातीत्यत आह। सन्देहस्त्विति। ननु कार्यकाल-
त्वात्परिभाषयोः पौर्वापर्याभावात्कथं विप्रतिषेधोत आह। सूत्रपाठेति। अत ए-
वाग्रे ङमोह्रस्वादिति त्रैपादिकमुदाहरणं सङ्गच्छते। तत्र हि कार्यकालपक्षाश्र-
यणेव परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम्। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादिति।
इदमुदाहरिष्यमाणोदाहरणविशेषापेक्षम्। अत एव ङःसि धुडित्यत्र द्वयोरनव-
काशत्वेपि न क्षतिः। भाष्ये (वक्ष्यतितास्यादिभ्य इति)। तास्यनुदात्तेदिति सूत्रे
ऽभ्यस्तसिजर्थं इति अभ्यस्तानामादिः आदिः सिच इति सूत्रयोर्लसार्वधातुक

सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः । गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य । रुदादिभ्यः सार्वधातुके * । रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः । रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य । आने मुगीदासः * । आस उत्तरस्यानस्याने परत आस इति संदेहः । आस उत्तरस्यानस्य । आमि सर्वनाम्नः सुट् * । सर्वनाम्न उत्तरस्याम आमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः । सर्वनाम्न उत्तरस्यामः । घेर्ङित्याण् नद्याः * । नद्या उत्तरेषां ङितां ङित्सु परतो नद्या इति संदेहः । नद्या उत्तरेषां ङिताम् । याडापः * । आप उत्तरस्य ङितो ङिति परत आप इति संदेहः । आप उत्तरस्य ङितः । ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् * । ङम उत्तरस्याऽचो ऽचि परतो ङम इति संदेहः । ङम उत्तरस्याचः । विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः * । विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । सर्वत्रैवात्र कृतसामर्थ्या सप्तमी अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । यथार्थं

दिति । ङमो ङमुडागमे मति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः । पदस्य चैको नकारो ऽन्तो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति । विभक्तीति । पूर्वोपात्तेषु सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित् पूर्वार्थत्वात् क्वचिदुत्तरार्थत्वात् सावकाशत्वम् । पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोधयिष्यतीति भावः । यथार्थं वेति । यथाविषयमित्यर्थः । प्रदेशेषु

इति सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यर्थः । ननु भाष्ये सर्वनामस्थानस्य गोत इति षष्ठीदर्शनात् णिदित्यनेनान्वयो न स्यादत आह । णित्त्वमिति । भावप्रधानो निर्देश इति भावः । गोतो णित्त्वे को दोषस्तत्राह । तिष्ठतोत्यादि । पदस्य चैक इति । व्यक्तिपक्षेऽप्येवंविधप्रयोगसाधनायैवं व्याख्यानमिति भावः । यद्वा ऽन्तशब्दस्यावयववाचित्वेनैतादृशे विषये जातिग्रहणासंभव एवेत्याहुः । ङसिधुडित्यादावुभयोरप्यनवकाशत्वादाह । पूर्वोपात्तेष्विति । बहोरिति पञ्चमी अचरितार्था अत एवेष्ठादिषु षष्ठी । अत एव भूच बहोरिति पृथङ्निर्देशश्चरितार्थः । गोत इत्यादौ सर्वनामस्थाने इति सप्तमी पूर्वत्र चरितार्था गोशब्दस्य णित्त्ववैयर्थ्यात्त्र । तिष्ठति गौरित्यत्र गोशब्दं प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वान्न दोषः । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति लिङः सलोप इत्यादौ चरितार्थम् । तत्र हि सार्वधातुके विद्यमानस्य सस्य लोप इत्यर्थः । आमि सर्वनाम्न इत्यामीति चेत्स्य इत्यत्र सावकाशम् । ङम इति सूत्रे ऽचीति मय उञ इति सूत्रे चरितार्थम् । भाष्ये (पञ्चमीनिर्देशो भविष्यतो) त्यस्य बलवान्स्वार्थे एव भविष्यतीत्यर्थः । सप्तमी तु षष्ठ्यर्थे इति भावः । भाष्ये एकदेशी प्रत्याह । (यथा-

वा षष्ठीनिर्देशः॥ यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः। यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्तव्या। यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अनेनैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठीति। तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। षष्ठी स्थानेयोगेति। प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः॥ प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः। उक्तं चैतन्नियमार्थोऽयमारम्भ इति। प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः। तत्र को दोषः। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। गुप्तिज्किद्भ्य इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्। तस्मादित्युत्तरस्येति। अस्तु। न काश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते। तत्राऽऽन्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति। नैवं शक्यम्। इत्संज्ञा न प्रकल्पेत। उपदेशइतीत्संज्ञोच्यते। प्रकृतिविकाराऽव्यवस्था च॥ प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रकल्पते इको यणचि

कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देष्टव्याः। प्रकल्पकमिति चेदिति। यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रक्लृप्तिः क्रियते यत्र षष्ठ्यस्ति इको यणचीत्यादौ तत्रानेन नियमो न क्रियते नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते येन षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तस्या नियमश्चेति भावः। इत्संज्ञेति। आदेशस्योपदेशाभावात्तस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः। स्थानी चोत्पत्तिकालएव विवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा नास्ति। यणिति प्रथमाया इति। ततश्चैकः

र्थंवेति)। तत्र अर्थशब्दो न प्रयोजनादिवाचीत्याह। यथा विषयमिति। प्रदेशेष्विति। प्रागुक्तेष्वित्यर्थः। भाष्ये (पूर्वस्य षष्ठीति)। पूर्वबोधकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योच्चारणं कार्यमित्यर्थः। एवञ्चोभयोच्चारणे गौरवमित्येकदेश्युक्तिरियम्। तत्र तत्र सप्तम्यन्तषष्ठ्यन्तयोर्द्वयोः पाठे गौरवं मत्वेतर एकदेशी आह। स तर्हीति। स एकदेशी प्रौढ्याह। (न कर्त्तव्यः)। अनेनैवेति। षष्ठीपदानुवृत्तिगौरवादयमेकदेशी। उभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वानवकाशत्वे चावश्यके इति च। निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीति। पूर्वस्य कार्यित्वप्रतिपादनयोग्या षष्ठी तद्बोधकपदे भवतीत्यर्थः। एवमुत्तरस्येति। नहीति। आवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः। इतर एकदेशी उपदेश इति हलन्त्यमित्यत्रानुवर्त्तत इति मत्वाह। इत्संज्ञेति। तद्व्याचष्टे। उपदेशाभावादिति। स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया ऽनुमीयमानत्वेनादेशस्योच्चारणाभावादित्यर्थः। ननु स्थानिन्येव तस्याः प्रवृत्तेरनुमीयमानादेशो निरनुबन्धक एवेत्यत आह। स्थानीचेति। यदा धातोः प्रत्ययस्तदानीमेवादेशो भवेदिति नेत्संज्ञादि प्रतीक्षते।

अचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः *। सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति। तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुकइत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्। तस्मादित्युत्तरस्येति। तथा लसार्वधातुकइत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। तत्र को दोषः। तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः। तत्र उभयोः कार्यं प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव इति। मा भून्नियमः। सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य। यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य। यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति। सन्तु प्रकल्पिकाः। ननु चोक्तं गुप्तिज्किद्भ्यः सनित्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मादित्युत्तरस्येति। परिहृतमेतत्। न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पेत उपदेशइति इत्संज्ञोच्यते। स्यादेष दोषो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत। तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति। उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते। अथ वा नानुत्प-

---

स्थाने यण् न लभ्यते इको ऽप्यन्य आदेशः स्याद्यणो ऽप्यन्य इत्यभिमता स्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात्। उभयकार्यप्रसङ्ग इति। विरोधाभावाद्यौगपद्येनोभयोः कार्यं प्राप्नोति। मा भून्नियम इति। षष्ठीप्रक्लृप्त्यैव तत्फलस्य लब्धत्वादिति भावः। यत्र षष्ठी नास्ति तत्रासौ प्रकल्प्यते। यत्र त्वस्तीको यणचीति तत्रापि पूर्वस्यैव षष्ठी न परस्येति प्रकल्प्यते। कृतायामित्संज्ञायामिति। सूत्रएवोच्चारितस्य इत्संज्ञेति प्रयोगे सशब्द एव सन्नित्कार्यं लभत इत्यर्थः। अथवेति। परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने

यत्र कार्यं तत्रेत्संज्ञेति प्रयोग एवेत्संज्ञेत्यभिमानः। एकदेशयुक्तित्वादत्र नात्यन्तं निर्भरः कार्य इति बोध्यम्। तत्रश्चेति। पूर्वस्य विधीयमानो यणपि पूर्व एवेति तत्रापि षष्ठीकल्पनमिति भावः। विरोधाभावादिति। स्थानिभेदादित्यर्थः। अत एव विप्रतिषेधाप्रवृत्तिः। यद्यपि कार्यित्वनिमित्तत्वे युगपद्विरुद्धे तथाप्येकदेशयुक्तित्वान्नात्यन्तं निर्भरः कार्य इति बोध्यम्। एवमग्रेपि बोध्यम्। यत्रत्वस्तीति। तस्मिन्नितीत्यस्य बहुविषयत्वलाभाय विषयभेदेन भेदात् क्वचित्पूर्वस्य षष्ठीतिविधिपरं क्वचिन्नियमपरमित्यर्थः। सूत्रएवेति। षष्ठीप्रक्लृप्तेः प्रागेव परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च

न्ने सति प्रक्लृप्त्या भवितव्यं यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रक्लृप्तिर्न भविष्यति । यदप्युच्यते प्रकृतिविकाराव्यवस्था चेति । अत्राऽपि प्रकृतौ षष्ठी इक इति विकृतौ प्रथमा यणिति । यत्र च नाम सौत्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रक्लृप्त्या भवितव्यम् । अथ वाऽस्तु तावदिको यणिति यत्र नाम सौत्री षष्ठी । यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति । यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । यदयमेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणं करोति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे

उपक्षयात् प्रवृत्त्यन्तराभावान्नास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः । प्रकृतौ षष्ठीति । इको यणचीति श्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादनान्नास्ति षष्ठीप्रकल्पनम् । अपेक्षाया अभावादित्यर्थः । यदयमिति । यद्युभयनिर्देशात्परस्परषष्ठीप्रकल्पने सति ग्रहणकवाक्याद्वाक्यान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदाद्गुण इत्यादावपि तथैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः । तत्र परत्वानवकाशत्वाभ्यां नियमपक्षवत् षष्ठीप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था ।

उपदेशोत्तरकाले सूत्र एवेत्संज्ञा । कार्यन्तु प्रयोग एवेति भावः । एवञ्च निरनुबन्धस्यैव प्रत्ययत्वेन विधानात्तदादेशस्य कुतः सानुबन्धकतेति तात्पर्यम् । भाष्ये (उपदेश इति ह्येतत्संज्ञोच्यत इति) । एवञ्च त्वदुक्तिर्व्याहतेति भावः । हलन्त्यसूत्रे उपदेशपदासंबन्ध एवेति तत्सूत्रे वक्ष्यमाणपक्षेप्याह । अथवेति । परत्वविशिष्टस्येति । अनुत्पत्तौ धातोः परस्येति वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । उपक्षयादिति । पञ्चम्या इति शेषः । प्रवृत्त्यन्तराभावादिति । पुनः प्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः । अपेक्षाया इति श्रुतयोः संबन्धाभावे हि तस्मिन्नित्यनेन षष्ठीप्रक्लृप्त्यपेक्षा न च प्रकृते तथा लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वादित्यर्थः । भाष्ये (ऽथवाऽस्तु तावदिति) । प्रथमाषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात् प्रथमत इग्यणः स्थान्यादेशभावोऽस्तु तत एतत्सूत्रबलाद्यणः स्थानित्वेपि न क्षतिरित्यर्थः । भाष्ये यत्र नाम सौत्री षष्ठी यदि चेदानीमिति । यत्र सौत्री षष्ठ्यस्ति तत्रापीदानीं यदि प्रकल्पयेत्तर्ह्यस्तु प्रकल्पयत्वित्यर्थः । परन्त्विदं प्रौढ्या । अथवा नानुत्पन्ने सतीति प्रागुक्तन्यायाद् गाङ्कुटादिभ्य इत्यादौ षष्ठीप्रक्लृप्तावपि न दोषः । ङित्पदस्य धर्मपरत्वादिति बोध्यम् । यद्यपि युगपत् प्रक्लृप्तिर्विरोधान्न संभवति तथाप्येकदेशित्वादेव ज्ञापकेन परिहरति । नोभे इत्यादिना । तथैव प्रक्लृप्तिरिति । अवर्णादचि अवर्णस्याचश्चैको गुणो भवतीत्यर्थ इति भावः । ननूभयोः प्रकल्पकत्वा-

पूर्वस्य ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥ रूपग्रह-

---

दीर्घाच्छे तुग् भवतीत्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्यानात् मुराच्छाये-त्यादेर्वा ज्ञापकाद्दीर्घस्यैव तुग् भवति न तु च्छस्य । स्वंरूपं शब्द ॥६८॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषेयमिति केचिदाहुः । अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः । देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धान्तः । सर्वार्थप्रत्यायनशक्ति युक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्त एवार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते । रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषोदीरितभिन्नशब्दव्यक्तिस-

---

भावेपि एकस्य कस्य प्रकल्पकत्वमत आह । तत्र परत्वेति । ङः सिधुडित्यादौ परत्वमुक्तेष्वनवकाशत्वमिति भावः । ननु दीर्घादिति सूत्रे पञ्चम्या अनवकाशत्वेन परत्वेन च षष्ठीप्रकल्पनं स्यादत आह । दीर्घाच्छे इति । मुराच्छायेति । पदान्ते तुको वैकल्पिकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । तुक्सहितं पाणिनिपाठमभिप्रेत्य तु ज्ञापकोपन्यासः । युक्तश्च तथा पाठः । वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानस्य धर्माधिक्यफलकत्वात् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ स्वंरूपम् ६८ ॥ स्वरूपस्येति । शब्देनार्थप्रतीतावर्थे केषां चित्कार्याणामसंभवात्तद्वाचकशब्दमात्रग्रहणादिति भावः । अन्ये त्विति । शब्दस्य स्वरूपमिह ग्राह्यत्वेन विधित्सितमिति नेह प्रदेशविशेषसमर्पकं लिङ्गमस्तीति भावः । ननु शब्दस्येत्येव लिङ्गं यत्र शब्दग्रहणं तत्र स्वरूपमेव ग्राह्यं नत् पर्यायादीत्यर्थः । तेन जनपदे अपत्यमित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिरत आह । विध्यन्तरेति । न हि स्वंरूपमित्यस्याग्नेर्ढगित्यादौ पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा संबन्धः संभवतीति भावः । भाष्यकारोप्याह । रूपं शब्दस्य संज्ञेतीत्ययमेव पक्षो युक्तः । ननु संज्ञापक्षे उभयगतिन्यायाद् एकस्यानेकार्थसंभवाच्चार्थस्यापि प्रतीतौ तत्र कार्यासंभवे ढगादयः पर्यायादिभ्योपि दुर्वारा इत्यत आह । देवदत्तादयश्चेति । नियमार्थत्वमुपपादयति । सर्वार्थेति । एकस्य सकलशब्दार्थात्मकस्फोटस्यैव सर्वबोधकत्वादिति भावः । शक्तियुक्त इति । शक्त्याश्रय इत्यर्थः । सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तिरिति । प्रत्याय्यत्वशक्तियुक्त इत्यर्थः । अनेन नियमद्वयं दर्शितम् । अनेन शब्देनायमेवार्थो ग्राह्यः । अयमर्थोऽनेनैव शब्देन बोधनीय इति चेति । वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वेपि तन्नास्मदादिज्ञानविषयः । सर्वार्थशब्दानामस्माकं विशिष्यज्ञानात् किंतु योगिनामेव तज्ज्ञानम् । एवञ्च शास्त्राधिकारिणोस्मदादीन्प्रति नियमार्थत्वं शास्त्रस्यासंभव्येव । इयं कथा तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वकथावन्न व्यवहारोपयोगिनी । तस्मात्प्रकरणादस्यैवार्थस्य शास्त्रे उपस्थितौ अर्थान्नियमः फलित इति बोध्यम् । तत्र द्वितीयो नियमश्चिन्त्यः । आकारादीनां वृद्धिशब्दातिरिक्तैराकारादिशब्दैर्व्यवहारानापत्तेरिति केचित् । ननु रूपरूपिणोरत्र भेदाभावाच्छब्दस्येति षष्ठ्यनुपपन्ना

णं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति नह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपात् । एवं तर्हि सिद्धे

मेवैतं सामान्यमभिधीयते तत्र व्यक्तेः सामान्यं संज्ञासामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः । व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामान्यप्रतिबद्धैव प्रतिपद्यते सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत इति फले न कश्चिद्भेदः । रूपग्रहणमिति । प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते अर्थो हि सम्बन्धग्रहणमपेक्षते अनुकरणशब्देषु नाऽर्थः प्रतीयते साधारणश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनाद् न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं संज्ञित्वे चार्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः । एवं तर्हीति । यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति तत एव

संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्यानुपपन्न इत्यत आह । रूपेति । सामान्यलक्षणघटकानेकसमवेतत्वसिद्धये आह । शक्तेति । न च तच्चोच्चारणक्रियैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यम् । ताल्वादिव्यापाररूपस्योच्चारणस्याश्रौतत्वेन शब्दश्रवणानन्तरं ज्ञायमानवक्तृविशेषानुमानानापत्तेः । उदात्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदसिद्धेः । वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने मानाभावाद् इति भावः । ननु प्रायेण सामानाधिकरण्यं संज्ञासंज्ञिनोरिष्टं न चेह तदित्यत आह । तत्रेति । स्व शब्दो व्यक्तिबोधक आत्मीयत्वेन । एवञ्च शब्दस्य तत्तज्जातिविशिष्टस्य स्वं व्यक्तिः रूपसामान्यसंज्ञकमित्याद्यः पक्षः। शब्दस्य स्वं रूपमित्युद्दिश्य स्वमित्यनेन व्यक्तिसंज्ञकत्वं विधीयत इति द्वितीयपक्षसंभवः । सामानाधिकरण्यस्य चोपपत्तिः । न चानयोः पक्षयोः फले कश्चिद्विशेष इत्याह । व्यक्तिरिति । व्यक्तिद्वारेणेति । सामान्यस्य दृगादिभिः साक्षात्पौर्वापर्यासंभवादिति भावः । रूपग्रहणं किमर्थमिति भाष्यस्य स्वशब्देनैव जातिर्ग्राह्या व्यक्तिर्वा शब्दस्य स्वं स्वीया जातिर्व्यक्तिर्वा बोध्येत्यर्थो भविष्यति । सामानाधिकरण्यमेव संज्ञासंज्ञिनोरिति तु न नियमः । उञ इत्यादौ व्यभिचारादित्याशयः । शब्दस्य सूत्रोच्चारितस्य स्वं स्वीयं रूपं प्रयोगस्थं संज्ञीत्यर्थ इति केचित् । भाष्ये (रूपशब्दस्य संज्ञेति) । अत्र संज्ञाशब्दो बोध्यपरः । कर्मव्युत्पत्तेः । अन्यथा स्वशब्देनार्थग्रहणाय रूपग्रहणमित्युत्तरभाष्यासङ्गतेः । नह्यर्थः शब्दस्य संज्ञा किं तु बोध्य एवेति बोध्यम् । तत्रात्मीयवाचिना स्वशब्देन रूपस्यैव कथं परिग्रह इत्यत आह । प्रतीताविति । उपदेशः संबन्धग्रहणम् । अन्तरङ्गत्वं प्रथमतः श्रोत्रेणोपस्थित्या । अहेयत्वमुपपादयति । अनुकरणेति । शब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणस्यैवानुकरणत्वात् । अर्थस्य रूपतुल्यत्वमभ्युपेत्याप्याह । न चार्थ इति । शब्दात्मिकानामेवावर्त्तिनीत्वेन संज्ञात्वात् तादृशसंज्ञया व्यवहाराच्चेति भावः । ननु स्वशब्दस्याभिधेयमित्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह । संज्ञित्वेचेति ।

सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । अस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति । किं पुनस्तत् । अर्थः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् । शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते गामानय दध्यशानेति अर्थ आनीयते अर्थश्च भुज्यते । अर्थे कार्यस्यासंभवादिह च व्याकरणे अर्थे कार्यस्यासंभवः । अग्नेर्ढगिति न शक्यते ऽङ्गारेभ्यः परो ढक् कर्तुम् । शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवाद् यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति । इष्यते च तस्मादेव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः * । न वा एतत्प्रयोज-

---

ज्ञापकं सति तु व्यावर्त्त्ये तत्रैवोपक्षयान्न ज्ञापकं स्यात् । अर्थवद्ग्रहण इति । अर्थयुक्तं रूपं गृह्यत इत्यर्थः । तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते यथा वर्णग्रहणेषु टेरेत्वे चेति पचेते इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । शब्देनार्थगतेरिति । कात्यायनवचनप्रामाण्यादस्त्रियामिति प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्विभाषा गुणे ऽस्त्रियामिति पञ्चमी । इह योग्यतालक्षणेन संबन्धेन शब्दो ऽर्थं लोके प्रत्याययति व्याकरणे ऽपि पशुरपत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भरता इत्यर्थ एव गृह्यते । अग्नेर्ढगित्यादौ त्वर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात् साहचर्यात् सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्यादिति सूत्रारम्भः । संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति । संज्ञासम्प्रत्यय उच्यते । नवेति । शब्द

लोकत एव सिद्धेरिति भावः । ज्ञापकमिति । स्वशब्देन बहिरङ्गस्याप्यर्थस्य ग्रहण इत्यर्थः । नन्वन्यस्य स्वीयस्य सत्त्वे तद्ग्रहणस्यार्थं रूपग्रहणमिति अर्थो भाष्याल्लभ्यते एवञ्च शास्त्रे ऽर्थस्याग्रहणे कथमर्थवत्परिभाषासिद्धिरिति चेन्न । अन्यत् स्वीयमस्ति यतो ऽतस्तस्यापि शब्दबोध्यत्वबोधनार्थमुभयोपादानमिति भाष्याशयात् । एवञ्चाधिकसङ्ग्रहार्थं रूपग्रहणं रूपग्रहणेन चान्तरङ्गत्वादिन्यायबाधपूर्वकं स्वशब्देनार्थस्य बोध्यत्वं बोध्यत इति तात्पर्यम् । तत्रोभयानुग्रहाय सति संभवेर्थवतो रूपस्य ग्रहणं असति तु केवलार्थस्य शुद्धस्य वा रूपस्य ग्रहणं तदाह । यत्र चार्थवतेत्यादि । अर्थोपस्थापकेन रूपेणेत्यर्थः । अत एव भिन्नविभक्तिनिर्देशस्वरितार्थः । इह योग्यतेति । योग्यता बोधजनकतारूपा तया लक्ष्यते कल्प्यत इति योग्यतालक्षणः शक्तिः तस्या उभयाश्रयकत्वेन उभयाधीनत्वं लक्षणगुणयोगाद् गौण्या वृत्त्या वा संबन्धपदव्यवहार्यत्वमिति बोध्यम् । इत्यर्थएवेति । अर्थेकार्यस्य संभ-

नमस्ति । किं कारणम् । शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्वकः । यो ऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना । नाम च यदानेन नोपलब्धं भवति तदा पृच्छति किं भवानाहेति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः । इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः । अर्थे ऽसंभवस्तस्मादर्थनिवृत्तिर्भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति इह मा भूत् दा धा घ्वदाप् तरप्तमपौ घ इति ।

उपलब्धोर्थं प्रत्याययति न सत्तामात्रेण । चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयमवगमयन्ति अर्थस्य शास्त्रीये कार्ये क्वचिदयोग्यत्वात् प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते न तु विप्रकृष्टं शब्दान्तरमिति भावः । शब्दपूर्वक इति । अस्योपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः । अशब्दसंज्ञेति । न्यायात् स्वरूपग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः । अन्यथोपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययो घो-

---

वादिति भावः ।ननु संज्ञाविधायकस्य तत्प्रतिषेधार्थकत्वमयुक्तमत आह । संप्रत्यय इति । भावे ऽङिति भावः । नन्वर्थप्रत्ययस्य शब्दपूर्वकत्वेपि कथं स्वरूपस्यैव ग्रहणमत आह । शब्द इति । तथा च प्रथमप्रतीतत्वरूपकारणादुच्चारितशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः । शब्दपूर्वक इत्यस्य शब्दज्ञानपूर्वक इत्यर्थः । प्रत्यासत्त्येति । अर्थबोधानुकूलत्वेन ज्ञाते प्रथमप्रतीते शब्द एवार्थे ऽसंभवे कार्यं न तु तत्पर्यायादिष्विति भावः । अर्थे कार्यसंभवे तु तस्यैव । एवञ्चोपस्थितस्यार्थस्य सर्वथा त्यागे मानाभावाद् अर्थवत्परिभाषापि सूत्रं विना सिद्धेति तात्पर्यम् । एवञ्च तन्न्यायानुवादकमिदं सूत्रं मन्दमत्यनुग्रहायेति बोध्यम् । ननु अर्थज्ञानोत्तरं परं प्रति तद्बोधनाय शब्दप्रयोग इति कथं शब्दपूर्वकत्वमर्थप्रतीतेरत आह । अस्योपलब्धुरिति । श्रोतुरित्यर्थः । भाष्ये (शब्दपूर्वको ह्रीति) । हिः प्रसिद्ध्यर्थः । श्रोतुः शब्दज्ञानपूर्वकोर्थप्रत्यय इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः । युक्त्यन्तरमप्याह । आतश्चेति । एवञ्च शब्दस्यार्थप्रतीतौ कारणत्वादर्थे कार्यासंभवे तद्बोधकारणत्वेनोपस्थिते शब्दे कार्यमिति भावः । इदानीं तत्तच्छब्दजन्यार्थबोधे प्रकारतया भासमानशब्द एव कार्यमर्थे ऽसंभवे इत्याह । शब्दपूर्वकश्चेति । शब्दविशेषणकस्यार्थविशेष्यकः प्रत्यय इत्यर्थः । न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते इति भावः । चकारेण चास्य युक्त्यन्तरत्वं सूचितम् । भाष्ये (तस्मादर्थनिवृत्तिरिति) । अर्थबोधकशब्दान्तरनिवृत्तिरित्यर्थः । फलान्तरं शङ्कते । इदन्तर्हीति । एवमर्थमिति । निषेधप्रतियोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्धस्यापि विध्यंशस्यानुवाद इत्यर्थः । किं प्रत्यय इति । नचैवं पेषंवासवाहनधिषु चेति धिग्रहणं व्यर्थं स्याद् न हि धाधातोः किं विना उदकस्य ध्युत्तरपदत्वं संभवति । तत्र हि कर्मण्यधिकरणे चेति तदुत्तरसूत्रेण किरिति वाच्यम् । उपलक्षणमिदं सनि मीमाघु, नेर्गदेत्यादौ घुधातोर्ग्रहणं स्यादिति बो-

शब्दसंज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचनप्रामाण्यात् * । शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधो
ऽनर्थकः । शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति । वचनप्रामाण्यात् ।
शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । ननु च वचनप्रामाण्यात् संज्ञिनां संप्रत्ययः स्या-
त् स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति । यदयं ष्णान्ता षडिति
षकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति । इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च
नकारान्तायाः संख्यायाः संप्रत्ययः स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्ता
याः । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नहि षकारान्ता संज्ञा । का तर्हि ।
डकारान्ता । असिद्धं जश्त्वं तस्यासिद्धत्वात् षकारान्ता । मन्त्राद्यर्थं

धातोः शब्दार्थात् स्यान्न तु दाधाभ्यः । कुमारीव इत्यत्र घरूपेति ह्रस्वः प्रसज्येत ।
ई हल्यघोरित्यत्र तु घशब्दस्याकारान्तत्वाभावाद्दाधामेव ग्रहणं सिध्यति । वचनप्रा-
माण्यादिति । प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं न
भविष्यति । ननु चेति । उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा सङ्ख्याकर्मकरणादिष्विति इहापि
स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात् । नहीति । षड्भ्यो लुगित्यादावुच्चारितेति
भावः । का तर्हीति । तत्र डकारान्तः शब्द उच्चारितो जश्शसोश्च षकारान्ताल्लुक्
कर्तव्यः । षण्णामिति च नुट् । असिद्धमिति । डकारान्तः श्रूयमाणोपि डत्वस्यासि-

ध्यम् । कुमारीघइति । ननु अयं षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो वोभयथापि नात्र
प्राप्तिः तत्र स्त्रियां समानाधिकरण इत्यनुवृत्तेरिति चेन् न । घोस्त्यस्याः सा घा
कुमारी घा अस्य इति बहुव्रीहौ कुमारीघ इत्यर्थाद् घादिषु ह्रस्वत्वं पुंवद्भावा-
द्विप्रतिषेधेनेत्युक्तेः पुंवत्वं बाधित्वा ह्रस्वप्राप्तिरत्रेत्याशयात् । घुसंज्ञाविधानस्य
तर्हि कावकाश इत्यत आह । ई हलीति । घसंज्ञापि किमेत्तिङव्ययघादित्यादौ
चरितार्था तत्र हि तिङन्तात्परान्यघान्तप्रातिपदिकासंभवादिति बोध्यम् ।
प्रदेशेष्विति । सर्वप्रदेशेष्वित्यर्थः । संज्ञावचनसामर्थ्यगम्यप्रकरणात् । प्रत्यासत्ति
न्यायो बाध्यत इत्यभिप्रायः । न चेहल्यघोः किमेत्तिङव्ययघेत्यत्र तयोश्चारिता-
र्थ्यम् । तावन्मात्रफलकत्वे तत्रैव दाधाग्रहणं तरप्तमब्ग्रहणञ्च कुर्यादिति बो-
ध्यम् । उभयगतिरिति । संज्ञावचनस्य प्रत्यासत्तेश्चानुग्रहायोभयगतिरिति भावः ।
सूत्रारम्भमभ्युपेत्येदम् । षड्भ्य इति । भाष्ये (संज्ञाशब्दो) बोधकपरः । न हि ष-
कारान्तो बोधकशब्दस्तत्रोच्चारित इत्यर्थं इति भावः । षकारान्तादिति । जश्श-
सोर्लुकः प्राग् जश्त्वाभावात् । एवञ्च तदर्थं तस्य षट्संज्ञा विधीयत इति न ज्ञाप-
कत्वमिति भावः । डकारान्त इति । षष उत्तरयोर्जश्शसोरिति स्वरूपग्रहणेन
लुकि कार्ये जश्त्वमसिद्धमिति भावः । तत्रापि संज्ञासूत्रे टान्तोच्चारणात्षड्भ्य
इत्यादौ डत्वासिद्धत्वेनैव निर्वाहः । संहितापाठेन डान्तस्य संज्ञात्वे षट्चतुर्भ्यं

तहीदं वक्तव्यम् । मन्त्र ऋचि यजुषीति यदुच्यते तन्मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च मा भूत् । मन्त्राद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम् * । मन्त्राद्यर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति । मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते मन्त्रशब्दे ऋक्शब्द यजुश्शब्दे च तस्य कार्यस्य संभवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादिसहचरितो यो ऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात् । सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् * । सिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । वृक्षाद्यर्थम् । विभाषा वृक्षमृगेति । प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः । पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् * । पिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । पर्यायवचनस्य च तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः । स्वपोषं पुष्यति । रैपोषम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् । जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् * । जिन्निर्देशः

द्धत्वात् षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यतीत्यर्थः । मन्त्राद्यर्थमिति । मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा । शास्त्रसामर्थ्यादिति । देवसुम्नयोरित्यादौ क्यजादीनां निमित्तत्वेनोपादानाद्यजुषि ऋचि मन्त्र इति च स्वरूपं न ग्रहीष्यते न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः । मन्त्रादिसहचरित इति । साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थस्यावगमात् । सित्तद्विशेषाणामिति । वृक्षस् मृगस् इत्येवं निर्देशः कर्तव्यः । एतदपि न्यायसिद्धं तुल्यजातीयानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते पर्यायाणां च युगपत्प्रयोगाभावात् सामान्यविशेषाणां चार्थाभावात् सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्धववृक्षमिति द्वन्द्वाभावाद्विशेषाणामेव प्लक्षन्यग्रोधादीनां ग्रहणं सिद्धम् । पित्पर्यायवचनस्य चेति । चशब्दात् स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम् । इदं वाचनिकमेव । जित्पर्यायेति । इदं

इत्यत्र चत्वासिद्धत्वमावश्यकमिति तात्पर्यम् । षाान्तेत्यादिज्ञापकं शास्त्रीयशब्दसंज्ञायां न स्वरूपग्रहणमित्यर्थं बोधयितुं न तु शब्दपदार्थके इत्याशयेनाह । भाष्ये (मन्त्राद्यर्थमिति) । शब्दानुविद्धस्यैवेति । न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते, इति हर्युक्तेरिति भावः । तद्बोध्यत्वेन सहचरितत्वमित्यन्ये । चार्थाभावमुपपादयति । सामान्यशब्देनेति । एवञ्च पदार्थभेदाभावात्साहित्यरूपचार्थासंभव इति भावः । पर्युदास इति । कश्चित्तु अराजेति च्छेदाभावात् किं च राजशब्दः शब्दपरः मनुष्यशब्दस्वार्थं पर इति दुर्लभं स्यात् किं च एवं अमनुष्यशब्देनापि मनुष्यपर्यायाणामेव ग्रहणं स्यादितीदं वाचनिकमेवेत्याह । आद्यन्तौ विहाय मध्योपादाने ऽभिप्रायमाह । मृगेति । एवञ्च मत्स्याद्यर्थमि-

कर्तव्यः। ततो वक्तव्यम्। पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति। किं प्रयोजनम्। राजाद्यर्थम्। सभा राजामनुष्यपूर्वा। इनसभम्। ईश्वरसभम्। तस्यैव न भवति। राजसभा। तद्विशेषाणां च न भवति। पुष्पमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा। झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् *। झिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यम्। तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति। किं प्रयोजनम्। मत्स्याद्यर्थम्। पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति। मात्सिकः। तद्विशेषाणाम्। शाफरिकः शाकुलिकः। पर्यायवचनानां न भवति। अजिह्मान् हन्ति अनिमिषान् हन्तीति। अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते। मीनान् हन्ति मैनिकः। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥६९॥ अप्रत्यय इति किमर्थम्। सनाशंसभिक्ष उः। असांप्रतिके। अत्यल्पमिदमुच्यते अप्रत्यय इति। अप्रत्ययादेशटिकिन्मित इति वक्तव्यम्। प्रत्यये उदाहृतम्। आदेशे इदम इश्। इतः। इह। टिति लविता लवितुम्। किति बभूव। मिति हे अनड्वन्। टितः परिहारः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न टिता सवर्णानां ग्रहणं भवतीति। यदयं ग्रहो ऽलिटि दीर्घत्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नियमार्थमेतत् स्यात्।

न्यायसिद्धमित्याहुः। अराजेति पर्युदास आश्रीयते तेन राजसदृशानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति। झित्तस्य चेति। इदं वाचनिकमेव। मत्स्याद्यर्थमिति। मृगपक्षिणोस्तु पिन्निर्देशस्तत्फललाभार्थः कर्तव्यः। अस्यैकस्येति। इयमिष्टिरेव। अणुदित्॥६९॥ अप्रत्यय इति किमर्थमिति। किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्रतिषेध उत यः प्रतीयते विधीयत इति यौगिकः प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः। इत इति। विशेषविहितत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा त्रिमात्र आदेशः प्राप्नोति। बभूवेति। अनुनासिकः प्राप्नोति। अनड्वान्निति। आमपि पक्षे प्राप्नोति। यदयमिति। ग्रहेरेव दीर्घो

त्यादिशब्दप्रयोजनं चिन्त्यम्॥६८॥ अणुदित्॥६९॥ किं यस्येति नाक्षेपोयं किन्तु विशेषजिज्ञासेत्यर्थः। उत यौगिक इत्यन्वयः। किमर्थमित्यत्रार्थशब्दोभिधेयपर इति तात्पर्यम्। नन्विदमः परत्वात् त्यदाद्यत्वे ऽन्तरङ्गत्वाच्च पररूपे ऽर्द्धतृतीयमात्रस्य सवर्णग्रहणेपि नान्तरतम आदेशः संभवतीति प्लुत एव भविष्यति। न च प्लुतापेक्षया दीर्घप्लुतयोरन्तरतमत्वात्ते एव भविष्यतः। ह्रस्वोच्चारणन्तु लाघवार्थं स्यादु इति वाच्यम्। एवन्तर्हि परत्वाद्धलि लोपे मात्रिकत्वान्मात्रिक एव भविष्यति तच्च नाप्नोति वर्त्तते फलाभावादत आह। विशेषेति। येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः। आदीनाञ्चोपदेशे एवेत्संज्ञालोपयोरणत्वेन सवर्णग्रहणप्रसक्तिः। अनुनासिक इति। पक्षे इति शेषः। नियमार्थं तत् स्यादत आह।

ग्रहो ऽलिटि दीर्घ एवेति । यत्तर्हि वृतो वेति विभाषां शास्ति । सर्वेषामेव परिहारः । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति । प्रत्यये भूयान् परिहारः । अनभिधानात्प्रत्ययः सवर्णान् न ग्रहीष्यति । यान् हि प्रत्ययः सवर्णान् गृह्णीयाद् न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानान्न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह केचित्प्रतीयन्ते केचित्प्रत्याय्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते । दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते । यावच्च ब्रूते प्रत्याय्यमानेन सव-

---

नान्येभ्य इति नियमाभावादिति भावः । नियमार्थमिति । ग्रहेर्दीर्घ एव न ह्रस्व इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः । वृतो वेति । ननु ववरिथेति लिटि दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमेतत स्यादिति कथं ज्ञापकम् । एवं तर्हि वॄ इत्यत्रापि अलिटीत्यनुवर्तनाल्लिटि दीर्घनिषेधादन्यत्र उभयस्मिन् सिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकमीट इटा ग्रहणाभावस्य । प्रत्यये भूयानिति । साधारणो ऽसाधारणश्चेत्यर्थः । प्रत्यय इत्यन्वर्था संज्ञा कृता येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्ययः । न च दीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति । ह्रस्वा इति । प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते अणादिचोदनास्वित्यर्थः । दीर्घा इति । ह्रस्वैर्गृहीतैरणत्वाद्दीर्घाणां ग्रहणात् । तत्राष्टन आ विभक्तावित्यत्राकारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः । यथैव हि अ-

---

ग्रहेरेवेति । वृतोवेत्यनेन विरोधादिति भाव इति केचित् । वस्तुतस्तु यथा दिक्सङ्ख्ये इति नियमादप्राप्तसमासविधायकं तद्धितार्थेति एवं ग्रहेरेवेति नियमादप्राप्तदीर्घविध्यर्थं वृतोवेति स्यादिति चिन्त्यैषा व्याख्या । तस्माद्विधेयसङ्कोचस्यान्याय्यत्वात् तथा नियम इति भावः । ववरिथेति । ववर्थेति छन्दसि इडभावनिपातनाद् भाषायां कृसृभृवृस्त्विति इट्प्रतिषेधो न । अलिट्येव वृतोवेत्यर्थाद् लिटि ह्रस्व एवेति भावः । वाग्रहणमिति । अत एव भाष्ये (यद्विभाषांशास्तौ) त्युक्तम् । भाष्ये (भाव्यमानेनेति)। इयञ्च जातिग्रहणप्राप्तं गुणाभेदकत्वप्राप्तं चानण्साधारण्येन प्राप्तं सवर्णग्रहणं वारयितुमावश्यकीति भावः । साधारणश्चेति । भूयानित्युक्तिः नापूर्वा ऽनेकसमाधानाभिप्राया किं तु सूत्रोक्ताप्रत्ययग्रहणमपेक्ष्येति भूयानिति प्रतिज्ञायैकपरिहारोपन्यासेऽपि न विरोध इति भावः । नन्वस्य च्वावित्यादाविवार्थाभिधानासमर्थस्यापि सवर्णस्य ग्रहणं स्यादत आह । प्रत्ययइतीति । प्रत्ययविधौ सवर्णग्रहणे हि तेषामपि प्रत्ययत्वमेष्टव्यं तच्चान्वर्थत्वादसंभवीति न तत्र सवर्णग्रहणमिति भावः । उच्चार्यन्त इति । उच्चारणं चात्र साक्षाच्छब्देन बोधनं विवक्षितं अतो ऽणादिशब्दप्रतीयमानेकारादिभिः सवर्णानां ग्रहणं सिद्धम् । ह्रस्वैर्गृहीतैरिति । प्रकृतसूत्रस्थाण्पदेनेति शेषः । ननु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्टा एवाण इति कथमाकारो ग्राहक इत्यत आह । यथैवेति । न चाक्षरसमाम्नायिकविषयकः प्रति-

र्णानां ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति । कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयात् । ह्रस्वम् । यत्नाधिक्यान्न भविष्यति । प्लुतं तर्हि गृह्णीयात् । अनण्त्वान्न ग्रहीष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अण् सवर्णस्येति स्वराऽऽनुनासिक्यकालभेदात् * । अण् सवर्णस्येत्युच्यते । स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात् कालभेदाच्चाण् सवर्णान्न

ण्त्वादाकारो रपरत्वादिकार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिपद्येतेति भावः । कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याप्रत्याय्यमान इत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थादेतेः कर्मण्यज्विधानात् । यत्नाधिक्यादिति । ननु च ह्रस्वोच्चारणे अर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमुभयार्थं स्यात् । एतत्तु न निरूपितं न्याय्य एवात्र परिहारो विधास्यते । अनण्त्वादिति । अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रिया विरोधादनिष्पादाद् ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणासम्भवो ऽन्येषु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेणाकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते । भाव्यमानेनेति । प्रतीयते विधीयतइति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः । किमर्थं पुनरिति । आकृतिनिर्देशात् सिद्धमिति प्रश्नः । अण् सवर्णस्येति । उदिद्ग्रहणस्याविचारयिष्यमाणत्वादेवमुक्तम् । व्यक्तिनिर्देशे का-

---

षेधः प्रत्याय्यमानविषयन्तु सवर्णग्रहणमिति वैपरीत्यं किन्न स्यादिति वाच्यम् । तथा सत्यको विधीयमानस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य कुमार्यावित्यादावप्राप्ते दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यादिति भावः । एवञ्च वर्णसमाम्नायपठितानामेव ग्राहकत्वबोधनार्थमप्रत्ययपदमिति तात्पर्यम् । उभयार्थम् । ह्रस्वदीर्घोभयविध्यर्थम् । एवञ्च यत्नाधिक्यमेवासिद्धमिति भावः । न्याय्यएवेति । अनण्त्वादित्ययमित्यर्थः । यदुक्तं तथैवेति तत्राह । अत्रहीति । स्वात्मनि क्रिया स्वस्मिन्प्रवृत्तिः । विरोधे हेतुमाह । अनिष्पादादिति । अर्थाबोधादित्यर्थः । नन्वल्पविषयेणाप्रत्यय इत्यनेन कथं बहुविषयपरिभाषार्थः शक्यते प्रतिपादयितुमत आह । प्रतीयत इति । भाष्ये ज्ञापयतीत्यस्य योगेन बोधयतीत्यर्थः । अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन निषेधार्थमणित्यस्य च नात्र संबन्धः । तेनोक्तसकलार्थलाभ इति भावः । वस्तुत एकदेशानुमतिद्वारा तां परिभाषां ज्ञापयतीति भाष्याच्चार्थः । विधीयत इत्यर्थे प्रतीयत इत्यस्य प्रयोगाद्दृष्ट्या कैयटोक्तं चिन्त्यम् । आकृतीति । प्रत्याहारसूत्रेष्वस्य चत्वावित्यादिषु चेत्यर्थः । नेयमुदिद्विषया शङ्का चुत्वादिजातौ मानाभावेन तस्यावश्यकत्वादित्याशयेनाह । उदिदिति । कालादिभिन्नस्येति । एको वर्णउदात्तत्वादिकं ध्वनिगतमिति पक्षेपि उपाधिभे-

गृह्णीयाद् इष्यते च ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात्* । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति अकस्सवर्णे दीर्घ इति । किं कारणम् । अनुपदेशात् । यथाजातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीयकानां संप्रत्यायिका स्यात् ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्याद् दीर्घाणां न स्यात् । ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान् संप्रत्यायायिष्यन्ति ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दसंप्रत्यायकत्वाच्छ-

---

लादिभिन्नस्य ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः । प्रत्याहारग्रहण इति । अकोचीति यत्र संज्ञया प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न स्याद् यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते अस्य च्वौ यस्येति चेति च तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात् । अनुपदेशादिति । अनुच्चारणादित्यर्थः । नहि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतोगादिचोदनाभिर्गृह्येरन् । अथ वा अकोचीत्यादावनुच्चारिता इकारादयो दीर्घाणां प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः । ननु चेति । उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति । सन्निहितास्तु प्रत्यायकास्तच्च सन्निधानं यथायोगमस्त्येवेत्यर्थः । उच्चार्यमाणेति । प्रतीयमानो हि प्रधानं

दभिन्नत्वाद् ग्रहणं न सिध्यतीति भावः । अनन्ता अवर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अग्रहणं स्पष्टमेवेति बोध्यम् । नन्वेतत्प्रयोजनमस्य च्वावित्यादौ वा अगादिप्रत्याहारेषु वा तत्राद्यं तत्रानुवृत्तिनिर्देश इत्यादिना दूषयिष्यति नान्त्य इत्याह । प्रत्याहारग्रहणइत्यादि । प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमिति वार्त्तिकस्य हेधार्थः । अक इत्यादावीकारादीनामगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं न प्राप्नोति अनुपदेशादक्षरसमाम्नाये तेषामनुच्चारणादित्यर्थः । तदाह । यत्र संज्ञयेति । एकस्यैव युगपत्प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वयोर्विरोधादित्यर्थः । यत्रस्वरूपेणेति । इदं चिन्त्यम् । व्यक्त्यानन्त्ये तस्याण्त्वाभावात् । तस्माद्यः स्वरूपेणोच्चार्यते अक इत्यादावकारादिस्तस्यैव ग्राहकत्वं स्यादिति वक्तुमुचितम् ॥ प्रत्याहारे अइउणित्यादौ । भाष्ये (यथाजातीयकानामिति) । वर्णसमाम्नायपठितानामित्यर्थः । संज्ञेति । आदिरन्त्येनेति कृतागादिसंज्ञेत्यर्थः । यद्वाऽगादाविकारादिभिन्नस्यैर्दीर्घाणामग्रहणं कुतो अनुपदेशादकोचीत्यादाविकारादीनामनुच्चारणादित्यर्थस्तदाह । अथवेति । भाष्यस्वारस्यं त्वाद्यव्याख्यायामेव । उच्चार्यमाणैरेवेति । पुस्तकदर्शनादौ व्यभिचारादित्यर्थः । सन्निहिता इति । बुद्धिसंनिहिता इत्यर्थः । अयं भावः । शब्दा उपस्थिता बोधं जनयंति । उपस्थितिस्तु स्मृतिरूपा प्रत्यक्षरूपा च न त्वन्यैवेति नियमः । लिपिसंस्कारितपदैर्बोधानापत्तेरिति । संनिधानमिति । प्रतीतिरित्यर्थः । यथायोगमुच्चारणेन संज्ञयावेत्यर्थः । प्रतीयमानोहीति । यद्यप्यु-

ब्दस्यावचनम् *। ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणश्शब्दस्संप्रत्यायको भवति न संप्रतीयमानः। तद्यथा। ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते। एवं तर्हि वर्णपाठएवोपदेशः करिष्यते। वर्णपाठउपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः*। वर्णपाठक्रमउपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः। किं परा सूत्रात् क्रियत इत्यतो ऽवरकाला। नेत्याह। सर्वथा ऽवरकालैव। वर्णानामुपदेशस्तावत्। उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा। इत्सं-

---

सत्कथमन्यप्रत्यायने ऽङ्गभावं तदेव गच्छेदित्यर्थः। शब्दस्यावचनमिति। प्रतीयमानशब्देनान्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः। ऋगित्युक्तइति। यद्यपि प्रकरणवशाद्विशिष्टसन्निवेशापि ऋक्छब्देन ऋक् प्रत्याय्यते। तथापि सा स्वार्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः। एवं तर्हीति। अइउणिति प्रत्याहारएवाकारादिभिराकारादीनां ग्रहणात् तषामप्यगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः। उपदेश इति। प्रत्यायनमित्यर्थः। करिष्यतइति। व्याख्यास्यते। अवरकालत्वादिति। निष्पन्नेष्वङ्गेष्वनयान्यत्रास्य चवावित्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति नाङ्गेषु नापि स्वात्मनि अनिष्पन्नत्वादिति भावः। सर्वथेति। आर्थक्रमेणापि न शाब्दक्रमेणैवेत्यर्थः। वर्णानामुत्पत्ताविति। अइउणित्यत्र इयमेव व-

---

च्चारणे प्रधानमपि अर्थप्रतीतावङ्गभावं प्रतिपद्यते तथा प्युच्चारणकतायास्तत्त्वात-बिम्बविशिष्टस्फोटाभिव्यक्तेश्चिरस्थायितयोपपद्यते। शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तदभिव्यञ्जकत्वं वक्ष्यमाणहेतोरिति भावः। अन्यस्येति। दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यर्थः भाष्ये (ह्रस्वसंप्रत्ययादिति) तृतीयातत्पुरुषः। ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते इति। एतेनोच्चारितानामेव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तेर्वाचकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तन्त्रत्वेनेदमयुक्तमित्यपास्तम्। मानसजपस्थल इव तत्रापि स्वीयसूक्ष्मोच्चारणाद्बोधेनाक्षतेः। जपे हि मन्त्राणां नैरर्थक्यनियमेन तत्तत्स्थानेषु उच्चादिदेशोपलभ्यमानत्वरूपोदात्तत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादेश्च विनोच्चारणमनभिव्यक्तेः। यद्वा। लिपेरेव चेष्टादिवत्सङ्केतेन बोधकत्वं अत एव लिपौ शब्दत्वभ्रमो बालानाम्। यद्वा। लिप्यावनादेः शब्दतादात्म्याध्यासाद्बोधकत्वम्। लिपौ शब्दत्वबाधज्ञानवतां पण्डितानामपि अन्तःकरणादावात्मत्वप्रत्यये भ्रमत्वं जानतामनादिसिद्धारोपेणैव व्यवहारवद्बोधोपि। ननु ऋगित्युक्तेत द्विशेषाप्रतीतेरर्थप्रतीतिसंभावनाया अप्यभावः। ऋक्त्वस्य वेदत्वस्य चार्थप्रतीतिजनकतानवच्छेदकत्वादत आह। यद्यपीति। ऋक्शब्देन विशिष्टसन्निवेशापि ऋक् प्रत्याय्यत इत्यन्वयः। यत्र सङ्केतादिवशाद् ऋगित्युक्ते ऽग्निमीळेपुरोहितमित्याद्यानुपूर्वीप्रकारेण बोधस्तत्रापि सा स्वार्थं बोधनादिक्रियाकर्मत्वेन न प्रत्याय्यतीति भावः। प्रत्यायनमिति। तच्चैतत्सूत्रेणैवेति बोध्यम्। अनेन तत्प्रत्यायनमशक्यमित्याह।

ज्ञोत्तरकालआदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः । प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा । सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्यय इति । सैषा ऽवरकाला उपदेशोत्तरकाला वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतन्न । तस्मादुपदेशः कर्तव्यः । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् * । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । अस्य च्वौ यस्येति च । किं कारणम् । अनण्त्वात् । नह्येते ऽणो ये ऽनुवृत्तिनिर्देशे । के तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नायउपदिश्यन्ते । एवं तर्ह्यनण्त्वादनुवृत्तौ न अनुपदेशाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदमण् सवर्णान् गृण्हातीति तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र तन्नास्ति । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयो-

---

र्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति । तस्मादिति । प्रत्याहारएव दीर्घप्लुता अपि पठनीया इत्यर्थः । तत्रानुवृत्तीति । व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे ऽवान्तरभेदसम्भवाद् ग्रहणं न सिध्यतीत्यर्थः । वचनादिति । अण्सद्दशोणिति ग्रहीष्यतइत्यर्थः । यत्रेति । अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति अको ऽचीत्यादौ । अत्र ह्यनुबन्धेन चिह्नेन प्रत्याहारस्थ एव निर्दिष्ट इत्यण्त्वमुच्चारणं चास्ति । तत्राकार उच्चारित आदिरन्त्येन स-

---

भाष्ये (ऽवरकालत्वादिति) । परा सूत्रादिति । सूत्रात्प्रत्याहारसूत्रात्परा परकाला क्रियत इत्यर्थः । तेषामनादित्वादेषां पाणिनिकृतत्वादिति भावः । अवरकालेवेति । वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । शाब्दक्रमोष्टाध्यायीक्रमः । प्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसंज्ञेति । नाज्झलावित्येतद्विषयनिर्णयोत्तरं तत्परिहारेण सवर्णपदशक्तिग्रहस्यैव व्यवहारोपयोगित्वादिति भावः । वर्णानामुत्पत्ताविति । प्रतीतावित्यर्थः । अक इत्यादावाद्यवर्णेष्वस्या एव प्रत्यायकत्वादध्याहारेण व्याचष्टे । अइउणिति । उत्पादयतीति । प्रत्याहारे । अइउणित्यादौ । न च प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये लक्षणाङ्गीकारान्न दोषः । उक्तभाष्यरीत्या तद्वाच्यानां प्रत्यायकत्वाभावेन तेषामशक्तत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणामूलसंबन्धज्ञानयोर्दुरुपपादत्वात् । एवं प्रत्याहारेषु सूत्रप्रयोजनाभावमुक्त्वा अस्य च्वावित्यादावपि तमाह । तत्रानुवृत्तिनिर्देशइति । भाष्ये वृत्तिं वर्णसमाम्नायमनुगतस्तत्सदृशो ऽनुवृत्तिरकारादिस्तस्य निर्देशः स्वरूपेणोच्चारणमित्यर्थः । तत्र सवर्णाग्रहणे हेतुमाह । व्यक्तीति । अनन्ता व्यक्तय इति पक्षे इत्यर्थः । तदाह । अवान्तरभेदेति । जात्येकत्वेपि व्यक्तीनां परस्परं भेदसंभवादित्यर्थः । एका अवर्णव्यक्तिरिति पक्षे तु यद्यपि सिध्यति तथापि सोसङ्गतः । उदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासात् । यदि तु ध्वनिनिष्ठास्ते तदा कत्वधत्वादिकमपि तन्निष्ठमस्तु किं वर्णैर्नचेदनन्ता एवेति भावः । अनणो वचनादपि कथं ग्राहकत्वमत आह । अणसदृशइति । उभयम् । अनण्त्वमनुच्चारणञ्च ।

जनम्। किम्। ये एते प्रत्याहाराणामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। एवं तर्हि सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्*। सवर्णे णुग्रहणमपरिभाष्यम्। कुतः। आकृतिग्रहणात्। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति। तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः। ननु चान्या आकृतिरकारस्यान्या ऽऽकारस्य च। अनन्यत्वाच्च *। अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च। अनेकान्तो ह्यनन्यत्त्वकरः *। यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्त्वं करोति। तद्यथा। न यो गोश्च गोश्च भेदः सो ऽन्यत्त्वं करोति। यस्तु खलु गोश्चा-

---

हेतेति मध्यपातिनां स्वरूपस्य च ग्राहको ऽस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः। एवं व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्तीष्टसिद्धिराकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्तव्यमित्याह। सवर्ण इति। प्रत्याहारे अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र जातिरुपदिश्यते नान्तरीयकं व्यक्त्युच्चारणम्। अत्वं च ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु विद्यते यथा गोत्वं कृशे गोपिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति भावः। ननु चान्येति। श्रुतिभेदाद्भेद इति मन्यमानस्य प्रश्नः। अनन्यत्वाच्चेति। सत्यपि श्रुतिभेदे एकाकृतियोगो ऽस्त्येव यथा कृशे स्थूले ऽपि च गोपिण्डे गोत्वयोगः। यो हीति। अभेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्सद्भाव इत्यर्थः। यस्त्विति। अत्रापि यदा प्राणी न हन्तव्य इति प्राणित्वेनाश्रयणं तदा अभेद एव

मध्यपातिनामिति। दृष्टान्तार्थम्। नास्तीष्टेति। यदि त्वइउणित्यादावत्वादिजातिनिर्देशादेषामण्त्वं प्रत्याहारग्रहणेषु च न दोषः स्वादयइत्यादिनिर्देशास्तात्रैवार्थे लिङ्गमित्युच्यते तदासूत्रमेव व्यर्थमित्याह। आकृतीति। प्रत्याहारे अइउणित्यादिसूत्रे। अनुवृत्तिनिर्देशे। अस्य च्वावित्यादौ। उपदिश्यते उच्चार्यते प्रत्याय्यते वा। नान्तरीयकमिति। जातेः साक्षादुच्चारणासंभवात्तदुच्चारणम्। किं च जातौ कार्यान्वयस्य व्यक्तिं विना साक्षादसंभवात्तदुच्चारणं तद्बोधनमित्यर्थः। तत्र दीर्घादिव्यक्त्याक्षेपे बीजमाह। अत्वंचेति। प्रमाणकृतभेदे दृष्टान्तमभिधाय गुणकृतभेदेप्याह। शुक्लेइति। श्रुतिः। श्रवणोपलब्धिः। भेदाद्भेद इति। जातेरिति शेषः। सत्यपीति। श्रुतिभेदो हि व्यक्तिभेदसाधको नाकृतिभेदसाधक इति भावः। अत एव ह्रस्वोयमकारो दीर्घोयमकार इति अत्वेन सामानाधिकरण्यानुभवः। इकारादिष्वत्वमननुभवान्न। अत एवोदात्तादयो न जात्यन्तरप्रयोजका इति तात्पर्यम्। न च आकारो ऽयं न अकार इति प्रतीत्यनापत्तिः। तस्या व्यक्तिभेदविषयकत्वात्। भाष्ये (ऽनेकान्तेनेति) अनियमेनेत्यर्थः। अभेदेन सामानाधिकरण्य इति भावः। तदाह। अभेदस्यापीति। प्रत्यभिज्ञानादिति। स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः। अकारोकार इत्येकाकारप्रत्ययास्येत्यपि बोध्यम्। नासावन्यत्वमिति। भेदप्रतीतिमेवेत्यर्थः। प्राणीति। यद्यपि प्राणित्वं न जातिस्तथापि

श्वस्य च भेदः । सो ऽन्यत्वं करोति । अपर आह । सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वम् । सवर्णे ऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति । अनन्याकृतिरकारस्याकारस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः । यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति । तद्यथा । न गो गोश्च गोश्च भेदः सोन्यत्वं करोति यस्तु खलु गोश्चाश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । तद्वच्च हल्ग्रहणेषु * । एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भव-

---

गवाश्वरूपाश्रये तु भेद इति भावः । अष्टन आ विभक्तावित्यत्र तु यत्नाधिक्याद्दीर्घव्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते । यथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति विशिष्टव्यक्तिस्थं ब्राह्मण्यमाश्रीयते । अपर आहेति । व्यक्तिरेव शब्दार्थः । जातिस्त्वशब्दार्थो ऽप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वथा व्यक्तीनामभेदाश्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशे ऽपि सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते । तद्वच्चेति । यथा ऽऽकृतिग्रहणादण्सु कार्यं सिध्यति तथा हल्ष्व-

---

साधारणधर्मत्वाभिप्रायेणोक्तम् । गवाश्वरूपेति । गोत्वाश्वत्वरूपेत्यर्थः । परे तु ह्रस्वषड्भेदवृत्त्येवात्वं दीर्घषड्भेदवृत्त्येव आत्वमित्यादिर्ननु चेति भाष्याशयः । सकलव्यापकमत्वमप्यस्तीत्युत्तरम् । ननु व्यापकजात्यैक्येपि व्याप्यजात्या भेदोप्यस्तीत्यत आह । अनेकान्तो हीति । व्यापकधर्मेण समानाधिकरणव्याप्यधर्मकृतो भेदः केवलभेदबुद्धिं न करोतीत्यर्थ इत्याहुः । ननु जातिनिर्देशे ऽष्टन आ इत्यादावपि तन्निर्देशाद् अकारादयः स्युः यत्नाधिक्यं तूभयार्थं स्यात् । ह्रस्वोच्चारणे तु अर्धमात्रिकेन तस्यान्तरतम्याद् ह्रस्व एव स्यादत आह । अष्टन इति । दीर्घव्यक्तीति । व्यक्तेरुपलक्षणत्वे आन्तरतम्याद्ध्रस्व एव स्यादिति यत्नाधिक्यानर्थक्यं तदवस्थमिति विशेषणत्वमेव तस्या इति भावः । अत्यातिरिक्तमात्रवादि नास्त्येवेति तात्पर्यम् । केचित्तु दीर्घषड्भेदवृत्त्यात्वव्याप्यायास्तत्र निर्देश इति वदन्ति । अशब्दार्थ इति । शब्दजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वाभाववानित्यर्थः । यद्वा शक्यतावच्छेदकत्वेप्यशक्य इत्यर्थः । सर्वव्यक्तीनामिति । जातिवैशिष्ट्येन प्रत्येकवृत्तिपरस्परभेदत्यागपूर्वकमभेदेनैकरूपेणाश्रयणाज्जात्याक्रान्तसर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः ॥ पूर्ववार्त्तिकेऽण्ग्रहणाकरणे आकृतिग्रहणं हेतुः । आकृतेरपि भेदशङ्कायामनन्यत्वाच्चेति वार्त्तिकखण्डः । अपरमते ऽण्ग्रहणाकरणे सर्वव्यक्तीनामनन्यत्वं हेतुरनन्यत्वे आकृतिग्रहणम् । आकृतेर्ग्रहणं विशेषणत्वेनाश्रयणम् । रूपसामान्यादित्ययमाकृतिग्रहणादित्यस्यार्थो परमत इत्येके । जात्याश्रयणमावश्यकमित्याह । तद्वच्चेति । पूर्वापरावेति । उभयोरपि झल्त्वं न स्यात् । अन्यतरस्य प्रत्याहारसूत्रोपात्तादन्यत्वादिति भावः । अथात्ता-

ति। झलो झलि। अवात्ताम्। अवात्तम्। अवात्त। यत्रैतन्नास्ति। अण् सवर्णान् गृह्णातीति। अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकर इत्युक्तार्थम्। द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे आकृतिग्रहणात् सिद्धमिति। यदयं कस्यां चिद् वृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते। वृत्तेः पृथक्त्वं नोपपद्यते। तस्मात्तपरनिर्देशात्सिद्धम्। तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते

पि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति। व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एकैव तकारव्यक्तिर्झल्व्यपदेशमासादयेत पूर्वा परा वेत्यवात्तामिति लोपो न स्यात्। अबुद्धेत्यादावेव तु स्यात्। धातुप्रत्ययावयवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत्। तत्राह। अनेकान्त इति। द्रुतेति। हल्ग्रहणेष्वेवेदमुच्यते। यत्रैतन्नास्ति अण् सवर्णान् गृह्णातीति। अण्सु तु व्यक्तिनिर्देशे ऽपि ग्रहणकशास्त्रेण स्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम्। वृत्तिपृथक्त्वमिति। ह्रस्वदीर्घादिप्रमाणलक्षणापि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति खट्वाभिरित्यत्रैस्प्रसज्येतेति भावः। क्रियतइति। अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति। व्यक्तिपक्षे ऽण् सवर्णान् गृह्णातीति प्रसङ्गः। सूत्रप्रत्याख्याने त्वाकृतिग्रहणात्। उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव नहि वर्ग्याणामेकाकृतियोगो ऽस्ति कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्य उदित्त्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरतीत्यण्स्वेवायं निषेधः। प्रत्याख्यानपक्षे भाव्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमूह्यतइत्याकृतिग्रहणे ऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति यथा पशुना यजेत पशुमालभेतेत्युत्पत्तिवाक्यत्वात् संख्या विवक्ष्यते। उदात्तादयस्त्वभेदका इत्युक्तम्। अ-

---

मिति। वसेर्लुङि तसस्तामि हृद्दौ सःसीति तत्त्वे झलो झलीति सिज्लोपे रूपम्। ननु झल इति सूत्र क्व चरितार्थमत आह। अबुद्धेति। बुधेर्लुङि रूपम्। भेदएवेति। व्यक्त्योः परस्परं भेद एवेति भावः॥ भाष्ये (ऽनेकान्त इति)। उपात्ताभेदकधर्मसमानाधिकरणो भेदकधर्म इत्यर्थः। प्रकृते भेदकधर्मस्तत्त्वम्। प्रयोगार्थे तु सध्यमित्यत्रोद्रुतविलंबितयोरित्युक्तम्। ह्रस्वदीर्घादीति। वृत्त्या कालप्रमाणेन पृथक् कृतमिति तृतीयासमास इति भावः। भाष्ये तु शेषत्वविवक्षया षष्ठी हेतौ पञ्चमी वा। आकृतिग्रहणादिति। तदुक्तमऽइउण्सूत्रे भाष्ये तद्यच्च तपरकरणं एवञ्च कृत्वा तपराः क्रियन्ते आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वेति। एकाकृतियोग इति। तन्मात्रनिष्ठेत्यादि। उदिदिति च कुचुटुतुपूनां प्राचां संज्ञा तयेहापि व्यवहारः। ननु सर्वत्रेत्संज्ञा प्राप्नोति अनुवादे तदप्राप्तेरिति बोध्यम्। नन्वण्ग्रहणप्रत्याख्याने ऽनुवादेष्विव विधावपि जातिनिर्देशात्सर्वग्रहणप्रसङ्ग इत्यत आह। भाव्यमानेष्विति। यथा श्रुतमिति। जातिविशेषा-

न्यास एव । अतो भिस ऐसिति । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥ अयुक्तो ऽयं निर्देशस्तत्कालस्येति । तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह

नुवादे तु नान्तरीयकत्वादेकव्यक्त्युच्चारणे ऽपि सकलव्यक्तिग्रहणम् । यथा ग्रहं संमार्ष्टीति सर्वेषां ग्रहाणां प्राजापत्या नवग्रहा इत्यादिभ्यो ज्ञातानां संमार्जनम् ॥ तपरः॥७०॥अयुक्त इति । न्यायेनासंबद्ध इत्यर्थः । न्यायशब्दस्य प्रयोगः प्रसिद्धत्वान्न कृतः । कदा चित्प्रसिद्धार्थस्याऽपि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति । धात्वर्थे ऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाभावः । नहि भवति जीवति प्राणानिति । तदित्यनेनेति । स कालो यस्येति कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात् । तदित्ययं च वर्ण इति । परामृष्ट इत्यर्थः । तपरशब्दवाच्यस्याऽर्थस्य तच्छब्देन परामर्शात् । वर्णस्येति । वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः । कालेनेति । कालवाचिनेत्यर्थः । कालो हि

वच्छिन्नव्यक्तिविशेषरूपमित्यर्थः । उत्पत्तिवाक्यत्वादिति । विधिवाक्यत्वादित्यर्थः । विधौ हि प्रमित्सितत्वाद्विशिष्टोपादानेन वाक्यार्थभेदो ऽनुवादे त्वेतस्य सिद्धत्वेनाप्रमित्सितत्वात्तद्विशेषणोपादानं न वाक्यभेदमन्तरेण भवति स चान्याय्य इति भावः । यत्तु क्वचिद्विधावपि व्यक्त्यन्तरस्योपादानं तद्विव उदित्यादौ तपरत्वाल्लिङ्गादिति द्रष्टव्यमित्याहुः । नान्तरीयकत्वादिति । अनेन नान्तरीयकविशेषणविषय एव विवक्षाऽविवक्षाविचारं प्रति ध्वनयति । अत एव श्रेयांसं न प्रबोधयेदित्यादौ अनुवाद्यविशेषणश्रेयस्त्वादेर्विवक्षायामपि न दोषः । वस्तुतोऽत्र व्याख्यानमेव शरणम् । नान्तरीयकसङ्ख्यालिङ्गविषयन्यायस्य प्रधानव्यक्तिविषयकत्वानौचित्यात् । उपेयिवानित्यादौ उपेत्यविवक्षाया नञो विवक्षायाश्च दर्शनात् । ऋकारेण लृग्रहणाय तु लृवर्णस्य ऋवर्णवद्भावो वाच्य इति तात्पर्यम् । परे तु जातिपक्षेपि तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनियमार्थत्वात्तदयुक्तसवर्णग्रहणनिषेधायाप्रत्यय इति पृथक्कार्यमेव । ध्वनितञ्चेदं ज्यादादीयस इति सूत्रे भाष्ये । किं च तत्र व्यक्तिविवक्षायां यत्र क्वचित्प्रयोगे एकाकारव्यक्तिः साध्वी स्यान्न प्रयोगान्तरे इति व्यक्तिविवक्षया समाधानं दुर्घटमित्याहुः ॥ ६९ ॥ तपरस्तत्का ॥७०॥ युजेः संबन्धवाचकत्वेन संबन्धस्योभयनिरूप्यत्वेन संबन्ध्यन्तराकाङ्क्षायामाह । न्यायेनेति । प्रसिद्धत्वादिति । निष्ठान्तयुजेः प्रायोन्यायसंबन्धिन्येव प्रयोगादित्यर्थः । नन्वेवं युज्यर्थेऽन्तर्भूतत्वादप्रयोग इति कुतो नोच्यत इत्यत आह । धात्वर्थे इति । यद्ययमन्तर्भूतः स्यात्तदा न्यायेनायुक्त इति प्रयोगो न स्यादिति भावः । दण्डेनायुक्त इत्यादि च न स्यादित्यपि बोध्यम् । एतेन मेघो वर्षतीत्यादौ प्रसिध्या जलमित्यादेरप्रयोगादकर्मकतेति नव्योक्तिः परास्ता । भाष्ये (प्रतिनिर्दिश्यतइति) । सामानाधिक-

सामानाधिकरण्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । तत्कालकालस्येति । किमिदं तत्कालकालस्येति । तस्य कालस्तत्कालः । तत्कालः कालो यस्येति सो ऽयं तत्कालकालस्तत्कालकालस्येति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य सो ऽयमुष्ट्रमुखः खरमुखः । एवं तत्कालकालस्तत्कालस्तत्कालस्येति । अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णः वर्णो ऽपि काल एव ।

प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया ऽप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीतइति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः । वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति । तस्य काल इति । यैव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः । उष्ट्रमुख इति । गम्यमानार्थत्वाद् द्वितीयमुखशब्दाप्रयोगः । उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्रमुखः । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः । समग्रेण चोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोवयवे वर्तते मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते । एवमिहापि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते । अथ वेति । वर्णसहचरितायां क्रियायां तच्छब्दो वर्तते स

त्त्वेन विशेष्यत इत्यर्थः । तदित्ययञ्च वर्ण इत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह । परामृष्ट इति । वर्णस्यैव परामर्शे हेतुमाह । तपरेति । तः परो यस्मादिति विग्रहे ऽवध्यवधिमतोः साजात्यात्सवर्णत्वस्य वर्णनिष्ठत्वाच्च तेन वर्ण एवोच्यते इति भावः । एकार्थवृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वात् कथं वर्णस्य कालेनेति भाष्यमत आह । वर्णवाचिन इति । सामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रदर्शनाय कालस्वरूपमाह । कालोहीति । अपरिच्छिन्नस्य विभोः कालस्य व्यवहारानुपयोगित्वादाह । प्रसिद्धेति । वर्णस्त्विति । गुणरूपत्वादद्रव्यरूपत्वादित्यर्थः । जन्यमात्रं कालोपाधिरिति तु न युक्तं दिवसादिव्यवहारस्य सूर्यक्रियादिभिरेव दर्शनादिति भावः । एतत्कालस्वरूपकथनं कालाः परिमाणिनेति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिति तत्रैवोपपादयिष्यते । सैवेति । तज्जातीयेत्यर्थः । तदीयाक्रियेति । उच्चारणरूपेत्यर्थः । क्रियान्तरस्य, वर्णान्तरोच्चारणस्य । वर्णएवेति । वर्णाश्रितक्रियागतपरिच्छेदकत्वस्याश्रये उपचाराद्वर्णपरामर्शिनस्तच्छब्दस्य मुख्यवृत्तेरेव कालशब्देन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । पूर्वव्याख्यातो विशेषमाह । वर्णसहेति । अनेन लक्षणाबीजं संबन्धो दर्शितः । क्रियायाः परिच्छेदकत्वं सापेक्षं न स्वत इति दृष्टान्तेनाह । यथेति । भाष्ये (प्रापक-

किं पुनरिदं नियमार्थम् आहो स्वित् प्रापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात् कथं वा प्रापकम् । यद्यत्राऽण्ग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् । कश्चात्र विशेषः । तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम् * । तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् । अस्तु तर्हि प्रापकम् । प्रापकमिति चेद् ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः * । प्रापकमिति चेद् ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । विप्रतिषेधात् सिद्धम् * । अण् सवर्णान् गृण्हातीत्येतदस्तु

कालो यस्येति तद्वर्णसमवेता क्रिया परिच्छेदिकास्येत्यर्थः । यथाऽश्मादि द्रव्यं द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत् क्रियापीत्यर्थः । दीर्घग्रहणइति । भेदका उदात्तादय इति भावः । तत्र वृद्धिरादैजिति षण्णामाकाराणां वृद्धिसंज्ञेष्यते एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् तपरकरणं त्वैजर्थमेव स्यात् । ह्रस्वग्रहणइति । अतो भिस ऐस् इत्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं हि सूत्रमनण्ग्रहणे चरितार्थम् । विप्रतिषेधादिति । विरोधो ह्यत्र विद्यते यदि पूर्वसूत्रेणाकारः सवर्णानां ग्राहकस्तदाष्टादशानां ग्रहणप्रसङ्गोनेन तु षण्णाम् । परत्वादनेनैव तपरो ऽण् सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य च ग्राहकः । नन्वत इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादनेनैव ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयेण । नैतदस्ति । मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्श-

---

मिति)। स्वतन्त्रविधायकमित्यर्थः। षसामिति । अनुनासिकाकारस्य वृद्धिसंज्ञायां फलाभावादवसाने तदभावाच्चेदं चिन्त्यम् । अत एव वार्त्तिके स्वरभिन्नेत्येवोक्तं न तु गुणभिन्नेति। भाष्येप्युदात्तानुदात्तस्वरितानामित्येव पाठः । ननु तत्र तपरत्वसामर्थ्यादस्य सूत्रस्यावृत्तिमङ्गीकृत्यावृत्तस्याण्ग्रहणानुवृत्त्या विध्यर्थत्वान्न दोष इत्यत आह। तपरकरणमिति । नन्वाकडारादन्यत्र संज्ञासमावेशदर्शनाद्विप्रतिषेधादित्ययुक्तमत आह। विरोधोहीति । न हि संज्ञासमावेशे संज्ञात्वं प्रयोजकं किं तु विरोधाभाव इति भावः । सङ्ग्राह्यतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वादत्र युगपदसंभवरूपो विरोध इति तात्पर्यम् । तपरत्वसामर्थ्यात् प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाच्चातो भिस इत्येतद्विषयन्तपर इति लक्षणमनवकाशमित्ययुक्तो विप्रतिषेध इति शङ्कते। अतइतीति । तपरत्वस्य सन्दिग्धत्वाद् विप्रतिषेधोपपत्तिरित्युत्तरयति। नैतदिति । ऋतइदिति। अत्र भाव्यमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वाद्यथा तपरत्वं मुखसुखार्थं तथेत्यर्थः । ऋत इति तपरत्वन्तु गुणान्तरयुक्तसङ्ग्रहार्थम्। अन्यथोदात्तोच्चारणेतीर्ण इत्यत्र क्तो प्रत्ययसंनियुक्तादुदात्तत्वे ग्रषनिघाते चोदात्तत्वाभावान्न स्यात्। अनुदात्तोच्चारणे जीर्यतीत्यत्र न

तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अण् सवर्णान् गृह्णातीत्यस्याव-काशः । ह्रस्वा अतपरा अणः । तपरस्तत्कालस्येत्यस्यावकाशः । दीर्घास्त-पराः । ह्रस्वेषु तपरेषूभयं प्राप्नोति । तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । यद्यत्र द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् * । द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तस्था विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये च मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते तु विलम्बितायाम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते * । सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु । किं कृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः । वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते । वक्ता कश्चिदाशुव-

---

नात् । ऋत इद्धातोरिति यथा । यद्येवमिति । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रतिपादयन् भिन्नकालान् निवर्तयतीत्यर्थः । त्रिभागाधिका इति । द्रुतं श्लोकमृचं वोच्चारयति वक्तरि नाडिकाया यस्या नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादशपलानि स्रवन्ति । नवानां त्रिभागास्त्रीणि पलानि तदधिकानि नव द्वादश सम्पद्यन्ते विलम्बितायां तु वृत्तौ षोडश पलानि स्रवन्ति । सिद्धं त्विति । सर्वासु वृत्तिषु न वर्णानामुपचयापचयौ । यथा गन्तॄणामालस्यादिभेदात् गतिभेदेपि न मार्गभेद इ-

---

त्याद इति भावः । भिन्नकालानिति । परत्वेन पूर्वसूत्रबाधादिति भावः । अप्राप्तेरेवात्रानिवृत्तिः । भाष्ये (यद्येवमि) त्यस्य एतद्विषये पूर्वसूत्राप्रवृत्तावित्यर्थः । यस्यां वृत्तौ तपरकरणं तदन्यवृत्तौ प्रयोगे ऐक्षादीनामुपसङ्ख्यानं कार्यमिति तात्पर्यम् । अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा । शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलंबितेति । वृत्तिषु उपलब्धय एव भिन्नकाला वर्णास्तु तत्काला एवेत्यभिसन्धाय भाष्ये (किंपुनरिति) प्रश्नः । तत्तत्कालावच्छिन्नताल्वोष्ठपुटव्यापारजन्या भिन्नकाला एवेत्याशयेन (कालभेदादि) त्युत्तरम् । त्रिभागाधिका इति । तृतीयभागाधिका इत्यर्थः । कैयटात्तथाप्रतीतेः । त्रयो भागा अधिका इत्यर्थस्तु उचितः । केवलसङ्ख्यावाचकानां पूरणप्रत्ययान्तार्थकत्वे मानाभावात्तत्रासाधुत्वाच्चेति परे । यस्या नाडिकाया इति । सुषुम्नाया इत्यर्थः । पलानि । बिन्दवः । ब्रह्माण्डसंबद्धा सामृतबिन्दुस्राविणीति प्रसिद्धिर्योगिनाम् । भाष्ये (सिद्धन्त्विति) । उत्पत्तिपक्षेपि उपलब्धीनामेव कालभेदाद्वृत्तित्रैविध्यम् । वर्णास्तु वृत्तिभेदेप्येकरूपा एवेत्यभिमानः । अवस्थिताः । नियतकालाः । चिराचिरवचनात् । चिराचिरकालोच्चारणजनकयत्नात् । जायमानवैकृतध्वनेरुपलब्धीनामेव

भिधायी भवति आशु वर्णानभिधत्ते कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन । रथिक आशु गच्छति आश्विकश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण शिशुश्चिरतमेन । विषम उपन्यासः । अधिकरणमत्राध्वा व्रजिक्रियायाः । तत्रायुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिह्रासौ स्याताम् । एवं तर्हि स्फोटः शब्दः । ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् । भेर्याघातवत्* । तद्यथा भेर्याघातः भेरिमा-

---

त्यर्थः । विषम इति । वर्णाः प्रयत्नजन्याः । तद्भेदे वृत्तिभेदाद्भिन्नकाला एव । अध्वा तु व्यवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्यः । एवं तर्हीति । व्यक्तिस्फोटात्र विवक्षितः स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् । शब्दगुणइति । शब्दस्य गुण उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः । तद्यथा । घटः पुनःपुनर्दृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा विलम्बितायां वृत्तावकार एव पुनःपुनरुपलभ्यतइति वृत्तिभेदे ऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यते इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वम् ।

भेद इति भावः । उपचयापचयौ । कालवृद्धिह्रासौ । आलस्यादिभेदादिति । आलस्यादिना गतिक्रियायाभेदेपि यथा न मार्गभेदस्तथा ऽऽलस्यादिनोच्चारणक्रियातो वैकृतध्वनिभेदेपि न वर्णस्वरूपभेद इति भावः । तद्भेदे । प्रयत्नभेदे । तद्भेदेनेति तृतीयान्तः क्वचित्पाठः । वृत्तिभेदात् द्रुतादिवृत्तिभेदात् । भिन्नकाला एवेति । चिराचिरोपलब्ध्युपयोगि वृद्धिह्रासयुक्ता एवेत्यर्थः । अयं भावः । उत्पत्तिवादिनो वर्णोत्पत्तिंप्रति उच्चारणव्यापारस्य कारणत्वात्तावत्तावत्कालाच्छिन्नोच्चारणेन ह्रस्वदीर्घादेरिव द्रुतादेरपि तावत्कालस्यैवोत्पत्तिः स्यात् । न चा ऽनुनिष्पादी ध्वनिरेव तत्कालो न तु वर्ण इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहादिति । अतो नित्यमतिरिक्तं स्फोटमादाय समाधत्ते भाष्ये (एवं तर्हीति) । अत्रेति । भाष्ये इत्यर्थः । सचनित्यइति । आकाशादिवदिति भावः । ननु स्फोटो ऽसिद्धस्तन्नित्यत्व चेत्यत आह । एतच्चेति । स एवायमकार इति प्रत्यभिज्ञानाद् एकं पदमिति प्रत्ययाच्च तत्सिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः । ननु ध्वनिरपि शब्दविशेष एव स कथं शब्दगुणो ऽत आह । शब्दस्येति । व्यञ्जकत्वेन स्फोटोपलब्धिप्रतिबन्धकस्तिमितवाय्वपसरणद्वारा स्वधर्मरूषिततदुपलब्धिहेतुत्वेनेत्यर्थः । तद्विषयायाः पुनः पुनरुपलब्धेर्नैरन्तर्येऽपि न वर्णभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति । तद्यथेति । पुनः पुनरुपलम्भो ऽविच्छेदेन दर्शनम् । ह्रस्वदीर्घेत्यादि तमेवायं विलम्बितमुच्चारितवानन्योद्रुतमिति वदिह व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानाभावादिति भावः । एवञ्च परिदृश्यमानकालभेद उपलब्धिगत एवेति तात्पर्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । एक एव स्फोटस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते (ध्वनिः शब्दगुण इति) भाष्ये ध्वनिशब्देन वर्णा वैकृतध्वनिश्च । तत्र

इत्य कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति कश्चित्त्रिंशत् कश्चिच्चत्वारिंशत् स्फोटस्तावानेव भवति । ध्वनिकृता वृद्धिः । ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु

ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्नाभिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्त इति तेषां कालभेदः । भेर्याघात इति । भेरीमाहन्तीति भेर्याघातः । उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं चिरतरं च । एवं वृत्तिषूपलब्धीनां कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव । स्फोटस्तावानेवेति । दार्ष्टान्तिकोपन्यासः । ध्वनिः स्फोटश्चेति । व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्चेत्यर्थः । शब्दानां व्यङ्ग्यानां सम्बन्धी व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते व्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकाल एवेत्यर्थः ।

वैकृतध्वनेः स्फोटस्य तद्रूपेण पुनः पुनरभिव्यक्तिः कार्यमिति तदभिव्यक्तस्फोटस्य तत्कालत्वमिव, ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपस्फोटस्तु भिन्नकालावच्छिन्नैर्विजातीयैर्ध्वनिभिरभिव्यक्तो भिन्न एव लौकिकैर्ध्वनिगतभेदेन तद्भेदस्यापि संप्रत्ययात् । कैयटे ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्ना इत्यस्य व्यञ्जकभेदेनारोपितभेदा एव । भिन्नैर्ध्वनिभिर्वर्णैर्व्यज्यन्त इत्यर्थः । विलम्बितादिवृत्तौ तु स्फोट एकजातीय एव । ध्वनिकृता बुद्धिरित्यस्य वैकृतध्वनिकृतोपलब्धिकालवृद्धिरित्यर्थः । वर्णोपरागाभिव्यक्तिजनकयत्नीयकालोपरागेणैव स्फोटस्य भानम् । अत एवास्य प्राकृतत्वेन व्यवहारः । अयन्तु वैकृतः । तत्त्वं चालस्यादिकृतत्वाद् वर्णाभिव्यक्त्युत्तरकालस्थायम् । अयन्तूपलब्धेरेव पौनःपुन्ये कारणम् । पौनःपुन्यं चाविच्छेदेनोपलब्धिधारामात्रेण न तु विच्छिद्योपलब्धारा । एतदवच्छिन्नत्वेन तु न स्फोटोपलब्धिः । ह्रस्वाकार एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् । आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायात् । उत्पत्तिवादिनां त्वेवं वक्तुमशक्यमिति स्पष्टमेवेति । ननु भेर्याघातो भेरीदण्डादिसंयोगविशेषः स कथं गच्छेदत आह । भेरीमिति । कर्मण्यणिति भावः । भाष्ये (आहत्य तं शब्दम्) उपलभमान इति शेषः । ननु दृष्टान्ते ध्वनेरुपलभ्यमानस्य भेदो न तथेह वर्णस्य द्रुतादिष्विति वैषम्यमत आह । उपलब्धिसामान्ये इति । यथा तत्र तस्य ध्वनेस्तावत्तावत्कालमुपलम्भस्तथेहापि तत्तद्वृत्तौ तावत्तावत्कालन्तत्तदभिव्यञ्जकरूपकषितत्वेन परिच्छिन्नस्यैव स्फोटस्योपलम्भमात्रमित्येतावत्येव दृष्टान्तः । न चैतावता स्फोटभेद इति तात्पर्यम् । ननु भेर्याघातस्थले स्फोटाभावात्स्फोटस्तावानेवेत्यनुपपन्नमत आह । दार्ष्टान्तिकेति । भाष्ये (ध्वनिः स्फोटश्च) । स्त इति शेषः । किं तदित्यत आह । शब्दानामिति । व्यञ्जकत्वेन उपलब्धिजनकत्वेन । वैकृतध्वनेरप्युपलब्धिपौनःपुन्यकारणत्वाद्व्यञ्जकत्वमिति भावः । तदुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तेः तदुभयं स्वभावतः सिद्धमिति शेषः । न तु तत्र प्रमाणान्तरापेक्षेति भावः । योगिप्रत्यक्षसिद्धं तदुभय-

खलु लक्ष्यते । अल्पो महांश्च केषां चिदुभयं तत्स्वभावतः ॥ १ ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥ आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः संज्ञिनो ऽनिर्देशात् * । आदिरन्त्येन सहेतेति असंप्रत्ययः । किं कारणम् । संज्ञिनो ऽनिर्देशात् । नहि संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते । सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्येति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । आदिरन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहकस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम् । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् * । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत् । तद्यथा । संबन्धिशब्दाः मातरि

उभयमिति । व्यङ्ग्यो व्यञ्जकश्च प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेण सिद्धावित्यर्थः । केषां चिदिति । व्यक्तानामुभयं गृह्यते अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव ॥ आदिन्त्येन ॥ ७१ ॥ असम्प्रत्यय इति । अप्रतिपत्तिरित्यर्थः । सम्बन्धिशब्दैर्वेति । संज्ञयैवाक्षिप्तः संज्ञीत्यर्थः । आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम् । स्वंरूपमित्यनुवर्तनात्स्वस्य च रूपस्य च । सहग्रहणादाद्यन्त्यौ समुदितौ संज्ञतीको यणचीति समुदायादेव विभ-

---

मिति तात्पर्यम् । इदमेव कैयटेन प्रमाणेनेत्यनेनोक्तम् । वस्तुतस्तु भेर्याघातस्थलेऽपि स्फोट एव भेरीताडनाभिव्यक्तः श्रोत्रग्राह्यः शब्दानां चिराचिरोपलब्धिकराल्पत्वमहत्त्ववान् वैकृतध्वनिरेवाल्पत्वादिना लक्ष्यते । महत्त्वं चिरकालत्वं वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाह । उभयन्तदिति । तदुक्तं हरिणा । वर्णस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते । ग्रहणे तत्तत्कालकत्वेन ग्रहणे । वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते इति शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदाय वैकृत इति च । उभयमित्यावृत्त्या योजनीयम् । उभयं गृह्यत इति शेषः । तेन व्यक्तवाचामुभयम् । अव्यक्तवाचां वर्णधर्मानाक्रान्तध्वनिरेवेत्यर्थः । ध्वनिपदेन प्राकृतवैकृतावुभावपि उच्येते । ग्रहणकर्मीभूतमुभयन्तु प्राकृतवैकृतध्वनिस्फोटरूपम् । वैकृतस्याल्पत्वादि चिराचिरोपलब्ध्यनुमेयमिति बोध्यम् ॥ ९० ॥ आदिरन्त्येन ॥ ७१ ॥ संज्ञयैवेति । संज्ञाबोधकेनान्त्यसमभिव्याहृतेच्छब्दसहितादिशब्देनेत्यर्थः । आक्षेपप्रकारमाह । आद्यन्तौ चेति । यद्यप्यादिशब्दः परमात्रमपेक्षते अन्तश्च पूर्वमात्रं तथापि सह प्रयुज्यमानौ मध्यापेक्षाविति भावः । मध्यमानामेवेत्येवकारः सौलभ्यद्योतकः । स्वंरूपमित्यनुवर्त्तनादिति । अन्ये तु आद्यन्तशब्दाभ्यामवयववाचकाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्त इति संबन्धित्वेनाविशेषादादेरपि ग्रहणम् । अन्त्यस्य तु न । आचारादप्रधानत्वाल्लोपस्य बलवत्तर, इत्युक्तेरन्यानुबन्धानामिवास्यापि संज्ञाकार्याभावात् । इच्छब्देन विशेषणीभूतान्त्यमात्रपरामर्शासम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शे बाधकाभावेन अप्रधानतृतीयानिर्देशादित्यनया युक्त्या न निर्वाहः । एतत्फलितार्थकथनमेव भाष्ये

वर्तितव्यम् । पितरि शुश्रूषितव्यमिति । न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति । संबन्धाच्च गम्यते या यस्य माता यो यस्य पितेति । एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम् । यं प्रति य आदिरन्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति ॥ येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥ इह कस्मान्न भवति इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । अस्तु । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति । नैवं शक्यम् ! ये अनेकाल आदेशास्तेषु दोषः स्यात् । एचोऽयवायाव इति । नैष दोषः । यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवति एवमादेशतो भविष्यति । तत्रैजन्तस्यायाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति । यदि चैवं क्वचिद्द्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् ।

क्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात् । स्वंरूपं त्वादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य तस्याप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्तते न तु णकारसहितः ॥ येन ॥७२॥ इह कस्मादिति । शब्दानुशासनप्रस्तावात् शब्दरूपामिका विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तस्य प्रसङ्गः । येऽनेकाल इति । ततश्च चयनजयनादिष्वयनामिति प्राप्नोति । प्रकरणादिवशाच्चाक्षादिष्विवार्थविशेषावगतिः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं परिहारान्तरविवक्षया । यदि चैवमिति । आद्गुण इत्यादौ । अत्र ह्यादित्यकारान्तो गृह्यते अचीति चाजादिस्तेन

स्वस्य च रूपस्येति । तेन चाद्यन्तशब्दौ (पूर्वापरशब्दवदवधिमच्छब्दौ) किं त्वपायाद्यवधिं सूचयति इत्याहुः । समुदायादेवेति । तस्यैव संज्ञिनार्थेनार्थवत्तया प्रातिपदिकत्वादिति भावः । ननु स्वंरूपमित्यस्यानुवृत्तौ तेनादिवदन्त्यस्यापि परामर्शः स्यात् किं च सहग्रहणेन संज्ञात्व इव संज्ञित्वेऽपि साहित्यापत्तावन्त्यसहितादेर्विशिष्टस्य यणिति रूपस्य संज्ञित्वे दध्यत्रेत्यादौ णकारसहितः स्यादत आह । स्वंरूपंत्विति । अत्र वदन्ति । समुदितस्य संज्ञात्वे प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकसूत्रस्थभाष्यविरोधः । टिघुभाद्येकदेशवदस्यापि ग्राहकत्वप्रसक्त्यभावात् । तस्मादाद्यवर्ण एव वाचकः अन्त्यस्तु तात्पर्यग्राहकः सहग्रहणात्तु विशिष्टे तदारोपाद्विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति ॥ ७१ ॥ येनविधि ॥७२॥ ननु येनेति करणे तृतीया न कर्तरि षष्ठ्यापत्तेः । शास्त्रे करणस्य विशेषणमेवेत्यग्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । तदन्तस्येति बहुव्रीहिः । एवञ्चेको यणित्यादौ विशेष्याभावात् कथमतिव्याप्तिरत आह । शब्दानुशासनेति । वस्तुतोऽस्यार्थस्य भाष्येऽग्रे वक्ष्यमाणत्वान्नैतं पूर्वपक्षी जानातीति विशेष्यप्रदर्शनं व्यर्थम् । यत्संबन्धी विधिः स तदन्तस्य संज्ञेति सूत्रार्थं मत्वा शङ्का । अत एवाग्रे विधेयेनापि तदन्तविधिं वक्ष्यति । विधिरिति च भावे किः सोपत्वाच्च तृतीयेत्याहुः । नन्वयनमित्यादि-

ब्रह्मेन्द्रः ब्रह्मोदकम् । अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम् । तत्र को दोषः । स्योनः स्योना । अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत । ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुणः ।

खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याजादेश्च गुणप्रसङ्गाद्द्वैरूप्यप्रसङ्गः । षष्ठ्यनिर्देशाच्च निर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति । स्योन इति । सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणो वलोप ऊडिति कार्यत्रयप्रसङ्गः । तत्रापवादत्वादूठा वलोपो बाध्यते गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते । गुणो ह्यङ्गसम्बन्धिनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रयति ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः । तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यणादेशोन्तरङ्गः प्रवर्तते नानाश्रयत्वाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतन्नास्ति यत्रैकाश्रये वार्णाङ्गे यथाकार इति यत्राश्रये यणवृद्धी तत्रैवास्य प्रवृत्तिः । यदि च इको यणचीत्यत्र तदन्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात् परत्वाद्गुणादेशः स्यात् । अन्तरङ्गलक्षणस्येति । असति तद-

---

तस्ययनमित्याद्यर्थाबोधात् अर्थाभिधानयोग्यस्यैवादेशत्वात्कथमत्रादेशो ऽत आह । प्रकरणेति । भाष्ये (यथैवेति) । एचां तदन्तविधावयादेः कार्यत्वम् । अयादेस्तु तदन्तविधौ साधुत्वस्यायादिना बोध्यमानतया कार्यत्वमिति विवेकः । अजादेरिति । यस्मिन्विधिरिति परिभाषणादिति भावः । षष्ठ्यनिर्देशादिति । पूर्वपरयोरिति षष्ठी तु साधारणीति भावः । तदादितदन्तविध्युपस्थितिसामर्थ्याच्च तदप्रवृत्तिर्बोध्या । अतएवालोन्त्यस्येत्यादेरप्यप्रवृत्तिरित्याहुः । भाष्ये (ऽन्तरङ्गबहिरङ्गे इति) । वर्णमात्राश्रयत्वेन वर्णस्यान्तरङ्गत्वमिष्यते तदपि चेत्समुदायस्य न कोपि विशेषः स्यादिति भावः । अन्तरङ्गलक्षणस्येत्यस्य तत्त्वाभिमतस्येत्यर्थः । बाधक इत्यस्य तव मते उभयोः समत्वेन परत्वादिति शेषः । गुणः पुगन्तेत्यनेन । गुणो हीति । ईकारस्येति शेषः । गुणः पञ्चकाश्रयः ऊठ्तु चतुष्काश्रय इति विवेकः । नानेति । अचि यण् प्रत्यये गुण इति भावः । इदं चिन्त्यमियायेत्याद्यसिद्धेः । ज्ञापकासंभवाच्च । केचित्त्वत्रापि तदादितदन्तविधावस्य वार्णत्वाभावात्तदप्रवृत्तिः सा वक्तुमशक्या । वार्णाप्रसिद्धेरिति भाष्याशयः । यद्वा तदप्रवृत्तिरनित्यत्वादुभयसमतेति भाष्याशय इत्याहुः । व्याहतिं निराकरोति । असतीति । सति तु तस्मिन्नान्तरङ्गत्वमिति भावः । इदन्तु बोध्यम् । एवमपोगन्तशब्दाजादिशब्दमात्रापेक्षत्वं यणो गुणस्य तूक्तरीत्या पदार्थपञ्चकापेक्षत्वमिति कथं न बहिरङ्गत्वम् । तस्मात्संज्ञापेक्षं न बहिरङ्गं गुणादूठ् तु नित्यः । सिद्धान्ते ऊठि कृते यणा बाधाद्गुणो न नित्यः । इदानीं तदसिद्धिरपि दोष इति भाष्याशय इति । एवमिति । सति तदादितदन्तविधित्वे यणा तुल्यनिमित्त इति न स बहिरङ्ग इति भावः । भाष्ये ऊनशब्द-

अल्विधिश्च न प्रकल्पेत । द्यौः पन्थाः स इति । तस्मात् प्रकृते तदन्तविधिरिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । येनेति करणएषा तृतीया । अन्येन चान्य-

---

न्ततदादिविधित्वे यो ऽन्तरङ्गस्तस्येत्यर्थः । एवं बहिरङ्गलक्षणो गुण इति व्याख्येयम् । अल्विधिश्चेति । अलो ऽन्त्यस्येत्यत्रापि तदन्तविधिसद्भावादन्त्यालन्त्यस्य समुदायस्य कार्येण भाव्यमिति द्यौः पन्था इत्यत्रालो ऽन्त्यस्यादेशो न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र कदा चित्पथिन्नित्यस्याकारः स्यात् । कदा चित् थिन्नित्यस्य । अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं स्यात् । प्रकृत इति । प्रस्तुते । प्रस्तावश्च क चित्साक्षात्तदन्तविधिभाजो निर्देशात् । यथेदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य । क्वचिदधिकाराद् यथेरजित्यत्र धातोः । क चिदाक्षेपाद् यथेको झलित्यत्र सना धातोः । करण एषेति । विधिशब्दः कर्मसाधना येन करणेन कार्यं विधीयते सशब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः । तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा । इको यणची-

---

माश्रित्येत्यादिना यणो बहिरङ्गत्वं गुणस्यान्तरङ्गत्वं दर्श्यते । एवञ्च परत्वाद् गुणः स्यादिति कैयटश्चिन्त्यः । अनेन हि भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्दो निमित्तपरो न तु स्थान्यादिपरोपीति सूचयति । यणिनमित्तो नशब्दावयवत्वेन नशब्दस्य तन्नि-बहिष्ट्वाभावः । गुणनिमित्तनशब्दादूनशब्दस्य बहिर्भूतोकारघटितत्वाद्यणो बहिरङ्गत्वमिति भावः । भाष्ये ऽल्विधश्चेति । स्थानिवदित्यत्र अलो जायमानो विधिरल्विधिरित्यर्थः । अलोन्त्यस्यादेशो नेति नियमेनेति शेषः । थिन्नित्यस्येति । कदाचिदिनित्यस्येत्यपि बोध्यम् । सर्वथादेशस्य स्थानिवत्वात्सुलोपः स्यादिति भावः । नन्वेवमनेकाल्शिदिति व्यर्थं कदाचिदेकाल्त्वस्यापि सर्वादेशत्वासिद्धेरत आह । अनेकालिति । सर्वस्यैवेति । षष्ठीनिर्दिष्टसर्वस्यैवेत्यर्थः । प्रकृतं नाम पूर्वं निर्दिष्टमनुवर्त्तमानञ्च दीदूदेद्द्विवचनमित्यत्र तदन्तविधिर्न स्यादत आह । प्रस्तुत इति । प्रस्तावश्च बुद्धिसंनिधिः । भाष्ये प्रस्तुत इत्यर्थकप्रकृते इत्यस्य विशेष्ये इति शेषः । तदन्तविधिभाज इति । तदन्तश्चासौ विधिभाक्चेति कर्मधारयः । तदन्तशब्दे च बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । शब्दरूपविशेष्यमादाय तु अस्य न सर्वत्र प्रवृत्तिर्व्यावर्त्तकत्वादिति भावः । कर्मसाधन इति । भावसाधनत्वेपि न बाधकं प्रसिद्धत्वादेव विधेयं कर्म लभ्यते । स शब्द इति । इह शास्त्रे प्रायः शब्दस्यैव कार्यकरणत्वादिति भावः । तेन विशेषणेनेति । कार्यविधाविति शेषः । विशेषणत्वलाभो नैवम् । करणस्य व्यापारवत्त्वनियमादन्येषाञ्च व्यापाराभावाद्विशेषणमेवात्र करणशब्देनोच्यते तस्य चेतरव्यावृत्तिकरणमेव व्यापार इति भावः । तत्र प्रत्यासत्त्या शब्दप्रयाज्योपस्थितिविषयं विशेषणमेव प्रायेण तदन्तग्राहकमितोको यणचीत्यादौ न दोषः । क्वचित्तु सति गमके ऽतादृशं शब्दरूपविशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति भावः । तदप्यन्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणविशेषणमेवेति बोध्यम् । भाष्ये

स्य विधिर्भवति । तद्यथा । देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते । तथा संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः । एवमिहाप्यसौ धातोर्यतं विधत्ते अकारेण प्रातिपदिकस्य इत्वं विधत्ते । येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः ॥ येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रहणोपाधयस्ते तदन्तोपाधयः स्युः । तत्र को दोषः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति असंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । असंयोगपूर्वग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात् । अक्ष्णुहीति । इह न स्याद् आप्नुहि शक्नुहीति । तथोदोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणमृकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को

स्यादौ च विशेष्यस्यासन्निधानात्तदन्तविधेरभावः । हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति । बहुप्रकृतित्वाभावादेकवद्भावाभावः । ग्रहणोपाधीनामिति । गृह्यत उच्चार्यत इति ग्रहणं तस्य ये उपाधय इष्यन्ते ते तदन्तस्य संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभावमापन्ना कथमात्मनो विशेषणसम्बन्धमनुभवेत् । संकीर्णमिति । ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ऋकारान्ताद्धातोस्तस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः स्यात् । तत्र च सूत्रार्थे धात्ववय-

---

(ऽन्येन चान्यस्येति) । अनेन यस्य कार्यं यस्मिन्परतस्तयोरकरणत्वं दर्शितम् । अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणम् । समाशो भोजनम् । सेनाङ्गत्वादेकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह । बह्विति । बह्वर्थवाचिपूर्वोत्तरपदकत्वाभावाद् द्वन्द्वस्येत्यर्थः । तस्य गृह्यमाणस्य । उपाधय इति । विशेषणानीत्यर्थः । प्राप्नुवन्ति । उपाधय इत्यनुकर्षः । वार्त्तिके तदन्तोपाधीति । भावप्रधानो निर्देश इति बोध्यम् । तदन्तसंज्ञायामप्यकारस्यास्तु विशेषणेन संबन्धो विरोधाभावादत आह । संज्ञा हीति । विशेषणभावम् । गुणभावम् । यद्वा । संज्ञिप्रत्यायने तद्बोधे सति विशेषणत्वमापन्नेत्यर्थः । आत्मनेति पाठे स्वयमित्यर्थः । आत्मन इति पाठे तु सम्यगेव । गुणानां परार्थत्वात्पदार्थैकदेशत्वाच्चेति न्यायादिति भावः । अवधित्वेति । अवधित्वञ्च तदनारम्भकत्वे सति पञ्चम्यन्तपदवाच्यत्वरूपम् । पूर्वादियोगे । अवयवत्वञ्च तदारम्भकत्वमिति ते एकस्य न संभवत इत्यर्थः । ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मादिति विग्रहे एष दोषः । षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य प्रथमावयववाचित्वादाद्यावयवत्वमोष्ठ्यस्य लभ्यत इति नायं दोषस्तथापि मुमूर्षतीत्यादौ दोषो बोध्यः । एवमुतश्चेति सूत्रे पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वे प्रत्ययविशेषणत्वासम्भवः । संयोगपूर्वकोकारान्तप्रत्ययाभावेनाव्यावर्त्तकतया ऽसंयोगपूर्वादिति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । न चाङ्गविशेषणत्वम् । चणु इत्यादावसहेतो व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः श्रूयमाणप्रत्ययविशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये (पूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणमिति) । न चासंयोगादिति

दोषः । ओष्ठ्यपूर्वग्रहणेन इह प्रसज्येत । संकीर्णं संमीर्णमिति । इह च न स्यात् निपूर्ताः पिण्डा इति । सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति । यावता यथेष्टम् । इह तावदुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्तं विशेष्यते किं तर्हि उकार एव विशेष्यते उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति । तथा उदोष्ठ्यपूर्वस्येति नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते ऋकारान्तो यो धातुरोष्ठ्यपूर्व इति किं तर्हि ऋकार एव विशेष्यते ऋकारो य ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरिति । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः * । समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः । समासविधौ तावत् । द्वितीया श्रिता-

---

वत्वमोष्ठ्यस्याश्रयितुं न युज्यते अवधित्वावयवित्वयोरेकस्य विरोधात् । सिद्धं त्विति । वृद्ध्यादिसंज्ञा गुणप्रधानभावानपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति इयं तु संज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षत्वात्कार्यकाला तत्रोतश्च प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसम्बन्धमनुभूय विशेष्येण सम्बन्धमुकारादिरनुभवतीति यथोक्तदोषाभावः । समासेति । श्रितादिभिः सुबन्तस्य विशेषणे सति प्राप्तस्तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते प्रतिषेधद्वारेण चैतत् प्रदर्श्यते श्रितादयः प्राधान्येनाश्रयितव्याः । तद्विशेषणत्वेन च सुपेति । कष्टं परमश्रित इति । श्रितान्तमेतत् सुबन्तं न भवतीति संबुद्ध्यन्तमुदाहर्तव्यं परमश्रितेति । एतत् प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयते । सौत्रनाडिरिति । अनुशाति-

---

वत्माष्ये पूर्वग्रहणाद्विशेषणस्याप्युकारस्य विशेषणमिति न दोष इति वाच्यम् । वाच्यतया ऽलाभात् । किं च व्यवहिते च्चिणु इत्यादावपि निषेधार्थं पूर्वग्रहणं स्यादिति भावः । भाष्ये (निपूर्ता) इत्यत्र न ध्याख्येति नत्वनिषेधः । विशेषणविशेष्यभावे कामचारेपि मञ्ज्ञासूत्रस्य प्रवृत्तत्वात्पूर्वं तदन्तविधिरेव स्यादत आह । बुध्यादीति । एवञ्च विशेषणत्वज्ञानसापेक्षतया ऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्त्या बहिरङ्गत्वादस्य पूर्वं उकारादीनामेव तद्विशेषणमिति भावः । गुणप्रधानभावानापेक्षा इति । एवञ्च तत्र वाक्यभेद एवेति भावः । इयन्त्विति । तदपेक्षत्वाद् विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नैवेत्यर्थः । यदुक्तं संज्ञाहीति । तत्राह । तत्रेति । गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महते प्रभवतीति न्यायादिति भावः । भाष्ये (यथेष्टमिति) । विशिष्टे वैशिष्ट्यं विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमेकत्र द्वयमिति योगेषु यथेष्टमित्यर्थः । एवञ्च व्याख्यानात्प्रकृते विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्यैव बोधो न तु विशेष्यविशेषणमित्यादिरीत्येति तात्पर्यम् । सुबन्तस्येति । सुपे-

दिभिः समस्यते। कष्टश्रितः। नरकाश्रितः। कष्टं परमश्रित इत्यत्र मा भूत्। प्रत्ययविधौ। नडस्यापत्यं नाडायनः। इह न भवति सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः। किमविशेषेण। नेत्याह। उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् *। उगिद्ग्रहणं वर्ण-ग्रहणं च वर्जयित्वा। उगिद्ग्रहणम्। उगितश्च, भवती अतिभवती। महती अतिमहती। वर्णग्रहणम्। अत इञ् दाक्षिः प्लाक्षिः। अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलोऽकारः प्रातिपदिकं यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। अत-

---

कादित्वादुभयपदवृद्धिः। नडादीनि प्रातिपदिकेन विशेष्यन्तइति तदन्तविध्यभावः। अतिमहतीति। महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः। तत्र यद्यपि गौरादिषु बृहद् म-हदिति पठ्यते तथापि अनुपसर्जनाधिकारात् तत्र ङीष् न भवतीति उगिल्लक्षणो ङीष् प्रार्थ्यते। अन्ये तु गौरादिष्वेतयोः प्रमादपाठमाहुः। तथा चोक्तं नद्यजाद्युदात्तत्वे बृह-न्महतोरुपसंख्यानमिति। ङीषि सति उदात्तस्य सिद्धत्वात् किं नद्या उदात्तविधानेन। अत इञिति। तदन्तविधावसति ञित्करणमुत्तरार्थं स्यात्। सर्वक इति। अकचि कृते शीभावो न स्यात्। उच्चकैरिति। तथैवाकचि कृते लुग्न स्यात्। उच्चकैरधीया-

---

त्युपस्थितस्येति शेषः। तद्विशेषणत्वेनेति। सुबन्तैः श्रितादिभिरित्यर्थ इति भावः। श्रितान्तमिति। विसर्गान्तस्य तदन्तत्वाभावादिति भावः। संबुध्यन्तमिति। इद-मुपलक्षणम्। कष्ट परमश्रिता इत्यादेः। तदन्तविध्यभाव इति। नडादीनां विशेष्य-त्वात्प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वेऽपि तदन्तस्य नडादेरसंभवादिति भावः। अत्र वद-न्ति। एवं हि कृष्णश्रितमित्यादेरप्यसिद्धिरिति भाष्यस्य निर्दलत्वापत्तिः। यत्तु सुप्सहितैः श्रितादिभिरिति विवरणकृतः सिद्धान्ताशयवर्णनम्। तन्न। पूर्वकाल-केत्यादौ सुप् इति प्रथमान्ते तथार्थासंभवात्। तस्मात् समर्थपरिभाषोपस्थितं समर्थपदार्थं प्रति विशेषणतया प्राप्ततदन्तविधेर्निषेधार्थमिति भाष्याशयः। उपस्थितसमर्थपदस्य सुबन्तीयतत्तत्पदोत्तरविभक्तिसमानविभक्त्यन्तं तस्य च तत्प्रकृ-तिके लक्षणया सुपेत्यनेनान्वयः। न हि सामर्थ्यं सुबन्तेनैवेति नियमः कुम्भकार इत्यादौ सुपः प्रागभावेऽपि तदङ्गीकारात्। परिपूर्णं पदमिति न्यायस्तु यत्रोत्तरत्रा-काङ्क्षयान्वयस्तद्विषयो न तु यत्रान्वयस्तद्विषय इति कुत्सित इति सूत्रभाष्यात् स्पष्टमेवोपलभ्यते इति दिक्। तत्र यद्यपीति। एवञ्च ङीबभावेऽपि ङीषा सिद्धि-रिति भावः। किन्नद्या इति। सत्यपि पाठे उपसर्जने ङीषप्राप्तौ ङीपि तस्योदात्त-त्वाय तच्चारितार्थ्याच्चिन्त्यमिदम्। एवञ्च तस्यावश्यकत्वे पाठो निष्फल इत्यन्य-दिति कश्चित्। ननु इञो ञित्वाद्वृद्धिस्वराद्यर्थात् तदन्तविधिस्तत्र न हि अप-त्यस्य यस्येति चेति लोपे तेषां संभवोऽस्तीत्यत आह। उत्तरार्थमिति। बाहवि-रित्यादौ स्वरादिसिद्धये इति भावः। अकचीति। सर्वजसीति स्थिते ऽन्तरङ्गान-

तेर्ङः अस्तस्यापत्यमिः । अकच्श्नम्वतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानम् * । अकच्वतः सर्वनामाव्ययविधौ श्नम्वतो धातुविधावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अकच्वतः । सर्वके विश्वके । अव्ययविधौ । उच्चकैः नीचकैः । श्नम्वतः । भिनत्ति छिनत्ति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा, न चेदं तद् नापि तदन्तम् । सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । तदन्तान्तवचनात् । तदन्तान्तस्येति वक्त-

---

नेत्यव्ययानां प्रतिषेध इति पराङ्गवद्भावनिषेधो न स्यात् । उच्चकैर्मुखमिति नाव्ययदिक्शब्देति मुखस्वरनिषेधो न स्यात् । भिनत्तीति धातोरन्त उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात् । प्रत्ययस्वरेण तु तत्सिध्यतीत्यभिनोत्रेति दश्चेति धातोर्विधीयमानं रुत्वं न स्यादिति वक्तव्यम् । अन्ये त्वाहुः । भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् सतिशिष्टः स्वरो धातुस्वर एवेष्टव्यः । सिद्धं त्विति । सर्वशब्दस्य योऽन्ताकारः सोऽन्तः सर्वकशब्दस्य । एवमन्यत्रापि योज्यम् । तत्र सर्वनामानीत्यन्वर्थ-

---

पोति न्यायेन शीभावादि बाधित्वाऽकचि यस्मात्प्रत्ययविधिरित्युक्तेरप्रत्यय इति निषेधाभावे प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि पुनर्जसि शी न स्यादित्यर्थः । लुगिति । यद्यपि हल्ङ्यादिसूत्रेणापि सोर्लोपः सिध्यति तथापि सर्वविभक्त्युत्पत्तिपक्षे इदम् । पराङ्गेति । तथाचामन्त्रिताद्युदात्तत्वं स्यात् । चितः सप्रकृतेरित्यन्तोदात्तस्येष्यत इति भावः । अन्ये त्वाहुरिति । श्नमो मित्त्वेन परत्वे त्वस्य तत्राप्रवृत्तौ तत्संनियोगशिष्टाद्युदात्तत्वाप्रवृत्त्या शेषनिघातेन तस्यानुदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः । ननु भिनत्तीत्यादौ यदागमा इति न्यायेन न दोष इति चेन्न । अवयवानामवयविग्रहणेन ग्रहणं हि तद्बीजम् । नचात्र तदस्ति । अन्तावयव इत्यंशस्याप्रवृत्त्याऽवयवत्वे मानाभावात् । यस्य विहितस्तदन्तावयव इति तदर्थात् । एवञ्च नन्दतीत्यपि एतदुदाहरणं बोध्यम् । भाष्ये च श्नम्वत इत्युपलक्षणं बोध्यमिति कश्चित् । ननु तदन्तान्तस्येति पाठेऽपि विशेष्यासंनिधानात् कथं सर्वादीनित्यादावस्य प्रवृत्तिरत आह । तत्रेति । अव्ययेत्यस्यान्वर्थेत्यादिः । वस्तुतः शब्दरूपं विशेष्यमादाय वाचनिक एवोभयत्रापि तदन्तविधिरिति वक्ष्यते । इदन्तु चिन्त्यम् । शब्दसंज्ञिनोऽसत्त्वे हि स्यादप्याक्षेपः । सत्त्वे त्वाक्षेपे आक्षिप्तस्य वा विशेष्यत्वे मानाभावात् । किं चान्वर्थत्वं योगरूढत्वं योगरूढस्थले हि योगान्वितरूढ्यर्थस्यैव प्रतीतिर्दृष्टा न तु तयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभाव इति कस्य विशेष्यतया तदन्तविधिः स्यादिति बोध्यम् । वाप्रकारा इति । वासदृशा इत्यर्थः । भूवादय इति सूत्रे द्वन्द्वैकशेषगर्भो बहुव्रीहिरिति भावः । एवं हि प्रभूपराभू इत्या-

ष्यम् । किमिदं तदन्तान्तस्येति । तस्यान्तस्तदन्तस्तदन्तोऽन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तं तदन्तान्तस्येति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्य । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवमिहापि तदन्तः अन्तो यस्य सोयं तदन्तस्तदन्तस्येति । तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् * । तदेकदेशविज्ञानाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते । विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति । यएते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तेति एकेनाप्यपाये न भवन्ति । द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न न्यूने । केचिद् यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः । यएते जातिशब्दा गुणशब्दा-

---

संज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते । अव्ययसंज्ञा क्षिप्तः स्वरादिभिः । धातुसंज्ञामाक्षिप्तो वा प्रकारा भूवादिभिरिति भावः । उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोऽत्र लोपो न तु सामर्थ्याद्गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति यथावयवदर्शनाद् गौरित्यवयविविषया बुद्धिरुदेति तथेहापि सर्वशब्दस्य योऽवयवोऽन्त्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्ध्युत्पत्त्या तदवयवान्तः सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते । अथ वा ऽवयवे समुदायरूपारोपात् तदन्तता भविष्यति । गौणेनापि ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते । छत्रपार्श्वायःशूलदण्डाजिनशीतोष्णहृस्वादिषु । तदेकदेशविज्ञानादिति । मध्यपातिनोऽकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नन्ति । अक्तपरिमाणानामिति । परि-

---

दीनामपि धातुसंज्ञा स्यादिति कडाद्यव्यवस्थापत्तिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मादयं समाधिरकज्विषय एवेति बोध्यम् । एरजित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेनैतन्न्यासिसिद्धिर्बोध्या । न तु सामर्थ्यादिति । उष्ट्रमुखवत् तदभावादित्यर्थः । यथावयवेति । अवयवी प्रत्यवयवमवयवान्तरसंनिधौ समवेत इति भावः । नन्वेवमपि भूयोवयवसंनिकर्षस्यैवावयविप्रत्यक्षे हेतुत्वादेकावयवदर्शने तद्बुद्ध्यभाव इत्यरुचेराह । अथवेति । ननु मुख्यविशेषणे चरितार्थं सूत्रं कथमारोपिते स्यादत आह । गौणेनापीति । स्वरितत्वगुणयोगाद्धि प्राधान्यमारोपितार्थकस्य ग्रहणं तथेहापीत्यर्थः । तदेवाह । छत्रेत्यादि । छत्रं गुरुच्छिद्रावरणं गौण्योच्यते । तत्रैव हि च्छात्र इष्यते । एवं पार्श्वशब्दो ऽनृजूपाये, अयःशूलशब्दस्तीक्ष्णोपाये, दण्डाजिनो दम्भे, शीतोऽलसे, उष्णः शीघ्रे, गौणः तत्रैव पार्श्वकायः शूलिकदण्डाजिनिकशीतकोष्णकादिप्रयोगेष्टः । तस्मादिम इत्यथ चार्धकस्वशब्दो ऽर्धमात्राकालात्मक इत्या-

इव तैलं घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणेपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये । इमाश्चापि संज्ञा अक्तपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति । यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोरिदमदसोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् * । सर्वे परमसर्वे विश्वे परमविश्वे उच्चैः परमोच्चैः नीचैः परमनीचैरिति । उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम् * । प्रयोजनम् । भयंकरः । अभयंकरः । आढ्यंकरणं स्वाढ्यंकरणम् । ङीब्विधावुगिद्ग्रहणम् * । प्रयोजनम् । भवती अतिभवती । महती अतिमहती । प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणम् * । प्रयोजनम् । स्वसा परमस्वसा । दुहिता परमदुहिता । अपरिमाणबिस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे * । प्रयोजनम् । अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति । द्विबि-

---

च्छिन्नपरिमाणानामित्यर्थः । यावदेवेति । अल्पमधिकं वेत्यर्थः । इमाश्चापीति । सर्वाद्युपादानेन संज्ञाः क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । एवं तर्हीति । यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापकादव्यतिरेककृत इत्यर्थः । प्रयोजनमिति । अन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते अपूर्वो वा तदन्तविधिरुपसंख्यायते । एवमुत्तरत्र विज्ञेयम् । उपपदविधाविति । भयाढ्यादिभिः कर्म विशेष्यते । क्षेमप्रियमद्रेण् चेत्यत्र तु कर्मणा क्षेमादय इति तदन्तविध्यभावः । प्रति-

---

यूह्यम् । आदिना ऽऽधारोधिकरणमित्यादिसंग्रहः । मध्यपातिन इति । यद्यप्यकजादिस्तदेकदेशत्वेनाकजादेर्विधानादिति वार्त्तिकार्थः । भाष्ये (ऽक्तपरिमाणानामिति) । अत्र परिमाणमानुपूर्वीविशेषो ऽपि । परिमाणेत्युपलक्षणं परिच्छि[illegible]र्थानान्तदाह । सङ्ग्रेति । भाष्ये (ऽर्थानामिति) । संज्ञिभूतानां शब्दानामित्यर्थः । नन्वधिकागमत्वादिजननेपि पुनः ष्यत्ववद् षकस्याधिकस्योपजनेपि सर्वकस्य सर्वशब्दत्वमक्षतमवेत्यत आह । नित्याइति । वस्तुतः परिच्छिन्नपरिमाणकपदे एकदेशविकृतन्यायस्याप्यप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः । ननु नित्यशब्दवादे ऽकच्वतः शब्दान्तरत्वादकजादेः सर्वाद्येकदेशत्वमसिद्धमित्यत आह । यद्यपीति । अव्यतिरेककृत इति । अनवयवत्वेपि ज्ञापकाद् भेदबुद्धिं न कुर्वन्ति इत्यर्थः ।

स्ता । द्विपरमाबिस्ता । त्रिबिस्ता त्रिपरमाबिस्ता द्व्याचिता द्विपरमाचिता । दितिग्रहणं च * । प्रयोजनम् । दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्यमादित्यः । दित्यदित्यादित्येत्यदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति । रोण्या अण् * । रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम् । आजकरौणः । सैंहिकरौणः । तस्य च * । तस्य चेति वक्तव्यम् । रौणः । किं पुनः कारणं न सिध्यति न, तदन्ताच्च तदन्तविधिना । सिद्धं केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । किं पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । इह सूत्रान्ताट्ठग्भवति दशान्ताड्डो भवतीति केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तदन्ताच्च तदन्तविधिना केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सो ऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति । नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नो-

---

षेध इति । विधीयते इति विधिः सामान्येन गृह्यते इति प्रतिषेधेपि तदन्तविधिर्भवति । स्वस्त्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात् । द्विपरमाबिस्तेति । द्विगुना सन्निधापितमुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यते इति तदन्तविधिः । दितिग्रहणं चेति । परमदित्यादिभ्यस्त्वनभिधानाद् ण्यो न भवति । तस्य चेति । स्वं रूपमित्यस्यानुवृत्तिं वार्त्तिककारो नेच्छति तथा चाद्यन्तवदित्यत्र येन विधिस्तदन्तत्वइति प्रयोजनमवोचत् । व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेति । ननु रोणीशब्दो न प्रातिपदिकं प्रत्ययान्तत्वात् । नैष दोषः । अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् । स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा

एकदेशसादृश्यस्य मध्यपातित्वेन बोध्यम् । ननु सर्वनामत्वे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिकारम्भेण वार्त्तिककृतोऽन्वर्थत्वं नेष्टं किं च संज्ञिनामुपात्तत्वेनाक्षेपे मानाभाव इत्यत आह । अपूर्वेति । एतद्वार्त्तिकमूलाद् व्याख्यानादव्यावर्त्तकमपि शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । भयस्त्राद्यादि चेति इदमभिप्रेत्याह । चेमेति । विधीयते इति । सूत्रे विधिशब्देन प्रतिषेधविरोधो न विवक्षित इति भावः । ननु स्वं रूपमित्यनुवृत्त्या स्वस्यापि संज्ञामित्वी किं तस्य चेत्यनेनात आह । स्वमिति । तेन सूत्रप्रत्याख्यानादिति तात्पर्यम् । प्रत्ययान्तत्वादिति । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः । स्वरूपविधिविषयैवेति । प्रातिपदिकविशेषोपादानविहितकार्यविषयैवेत्यर्थः । (किं पुनःकारणमिति) भाष्ये कारणशब्दः प्रयोजनवाची । तज्ज्ञापयतीति । बोधयतीत्यर्थः । अन्तग्रहणं नियमार्थमिति तात्पर्यम् । नात्र तदन्तादिति । ननु समासप्रत्ययविधावित्यस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रतात्पर्यग्राहकतया दित्यादाविवाणापि तदन्तविधिसंभवेनान्तग्रहणसामर्थ्यादेव

ति। इदानीमेव ह्युक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति। यदयं पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेत्याह। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सपूर्वादिनिं वक्ष्यामीति। यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात्। किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति। नेत्याह। यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति। रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ *। प्रयोजनम्। रथ्यः परमरथ्यः सीत्यं परमसीत्यं हल्या परमहल्या। सुसर्वार्धदिक्-

---

स्वरूपविधिविषयैवेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते। सपूर्वादिनिमिति। पूर्वग्रहणेत्युक्ते सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात् सपूर्वात्प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः। यच्चानुक्रान्तमिति। अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो यत्रान्तग्रहणं सूत्रेणैवोपात्तं तत्र। यथा दशान्ताड्ड इति दशाधिका अस्मिन् शतइत्यत्र न भवति। यद्विधाविति। ठग्विधौ

केवले प्रवृत्तो ऽप्रातिपदिकेनेति व्यर्थम्। एतेन ग्रहणवतेति निषेधात्तदन्तविधिर्दुर्लभे इत्यपास्तम्। किं च परमदित्यादिभ्य इवानभिधानेन केवले प्रवृत्तिरिति व्यर्थैव सेति चेन्न। विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्यग्राहकतया समासेत्यादिनिषेधवचनवदस्याप्यावश्यकत्वात्सूत्रभाष्यवार्त्तिकारूढतात्पर्यग्राहकाभावेऽपि तदन्तविधिकल्पनेऽतिप्रसङ्गापत्तेः। अत एवोगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यादेश्चारितार्थ्यम्। अनभिधानेन प्रत्याख्यानन्तु न चमत्कारकारि। सा तर्ह्येषेति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्येषा। यदयमिति। पूर्वादित्यंशो ज्ञापक इत्यर्थः। सर्वस्मादिति। पूर्वशब्दव्यतिरिक्तादपीत्यर्थः। भाष्ये (यत्तर्हि योगविभागमिति)। नचेष्टादिभ्यश्चेत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः अत एवानिष्टीति प्रयोगसिद्धिरिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन तत्प्रयोगाभावानुमानात्। प्रकारान्तरेण सिद्धौ तु नास्माकं क्षतिः। एकयोगेऽपि तावति स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन तावत उत्तरत्रानुवृत्तिसिद्धेश्चेति दिक्। एवञ्च रोगोत्यादौ केवलस्याप्राप्तेस्तस्य चेति वक्तव्यमिति सिद्धम्। ननु तदन्तविधिविषये तस्य चेत्यनेन केवलादपि चेद् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति व्यर्थमत आह। अप्रातिपदिकेनेति। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः। अत एव पूर्वादिनिरित्येव तदन्तविधिना सिद्धे सपूर्वाच्चेत्यस्य ग्रहणवतेति परिभाषाज्ञापकत्वं कैयटोक्तं सङ्गच्छते। यच्चान्तेति। अन्तग्रहणमुपलक्षणम्। अत एव एकगोपूर्वादित्यस्य केवलैकशब्दे न प्रवृत्तिः। ग्रहणवतेत्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्यैवानुवादकं लाघवात्। स्पष्टञ्चेदं असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। रथ्ये,। तद्वहतिरथेति यत्। सीत्ये, नौवयोधर्मेति। हल्ये। मतजनहलात्करणजल्पकर्षेष्विति यत्। भाष्ये (परमरथ्य इति)। रथाद्रथाङ्गवोढरीत्येवं प्राग्घितीयप्रकरणे पाठे सिद्धे त-

छन्देभ्यो जनपदस्य * । प्रयोजनम् । सु । सुपाञ्चालकः सुमागधकः । सु । सर्व । सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः । सर्व । अर्ध । अर्धपाञ्चालकः । अर्धमागधकः । अर्ध । दिक्शब्द । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । पूर्वमागधकः । अपरमागधकः । ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् * । प्रयोजनम् । पूर्वशारदम् । अपरशारदम् । पूर्वनैदाघम् । अपरनैदाघम् । ठञ्विधौ संख्यायाः * । प्रयोजनम् । द्विषाष्टिकं पञ्चषाष्टिकम् । धर्मान्नञः * । प-

---

तु तदन्तविधेरभावात्पारमहलिक इति ठग्न भवति । ऋतोरिति । ऋतुवाचिनः शब्दायो वृद्धिमान् प्रत्ययस्तद्विधानेवयवानां तदन्तविधिः । शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत् तत्र भवमिति ऋतुलक्षणोण् । तत्र वृद्धिमदिति वचनात्प्रावृष एण्य इत्यत्र तदन्तविधिर्न भवति तेन ऋत्वणेव भवति पूर्वप्रावृषमिति । प्रावृट्शब्दो वर्षापर्यायः । अवयवानामिति किम् । पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यण् न भवति कालाट्ठञित्येव भवति । तत्र हि यथाकथंचित्कालवाचिनो गृह्यन्ते । द्विषाष्टिकमिति । द्वे षष्टी परिमाणमस्येति समासे कृते आर्हादिति ठग्न भवति संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठक्प्रतिषेधात् तेन प्राग्वतेरिति ठञ् भवति । अध्यर्धपूर्वेति लुग्न भवति । सास्यां शवस्नभृतय इत्यतः सोस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थे

इहतोऽयच रथग्रहणं रथांशे तदन्तविधौ ज्ञापकं शैषिके यति हि द्विरथ इत्यादौ द्विगोर्लुगिति लुक् । तत्र सूत्रे ऽचीति न संबध्यते ऽनभिधानाच्च नातिप्रसङ्गः । वत्यर्थे तु द्विरथ्य इत्येव । तस्याप्राग्दीव्यतीयत्वात् । इतरयोस्तु वाचनिक एव । यत्तु हलसीरात् ठगित्यपि तस्येदमन्तहलतोत्यधिकारे च हिः पठ्यते तत्तु इदं शब्देन वोढृरूपार्थग्रहणाज्ज्ञापकं तदाह । ठञ् न भवतीति । भाष्ये (सुपाञ्चालक इत्यादि) । जनपदेत्यधिकारे अवृद्धादपि बहुलमिति वुञ् तद्विधौ वायन्तदन्तविधिः । सुसर्वार्धाज्जनपदस्य, दिशोऽमद्राणामिति उत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिमानिति । वृद्धिनिमित्तमित्यर्थः । अवयवानामिति । पूर्वपदत्वे इति शेषः । शरद इति । पूर्वापराधरेत्येकदेशिसमासः । सन्धिवेलाद्यृतुभ्य इति अण् । अवयवादृतोरित्युत्तरपदवृद्धिः । ननु शरच्छब्द एव कालवाची न पूर्वशरच्छब्द इति कथं ठञित्यत आह । तत्रेति । अत एव सन्धिवेलादिसूत्रे नक्षत्राणां कालेन विशेषणं सङ्गच्छते । भाष्ये (ठञ्विधौ सङ्ख्याया इति) । तदस्य परिमाणं सङ्ख्यायाः संज्ञेति सूत्र इति भावः । द्वे षष्टी परिमाणमस्येति । सङ्ख्यादेरस्य विशेषः । प्रतिषेधादिति । आर्हादगोपुच्छेत्यनेन तस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वात्तत्र तदन्तविधिर्भवत्येव । तेन प्राग्वतेरिति ठञ्विधायके सङ्ख्यायाः संज्ञेति सूत्रे तदन्त-

योजनम्। धर्मं चरति धार्मिकः। अधर्मं चरति आधर्मिकः। अधर्माच्चेति न वक्तव्यं भवति। पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च *। पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्। पदाधिकारे किं प्रयोजनम्। प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु। इष्टकाचितं चिन्वीत पक्वेष्टकचितं चिन्वीत। इषीकतूलेन मुञ्जेषीकतूलेन। मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या। अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तॄणां दीर्घविधौ *। महान् परममहान्। महत्। अप्। आपस्तिष्ठन्ति स्वा-

---

समर्थविभक्तिनिर्देशात् कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देश सामर्थ्यात् पुनः प्रत्ययः। तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः। पदाङ्गाधिकारइति। पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदैकदेशलोपाद् उत्तरपदेन सामर्थ्यादाक्षिप्तं पूर्वपदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते। महदप्स्वास्रीति। महदादिभिरङ्गं विशेष्यते। स्वाप इति। न पूजनादिति समासान्तनिषेधः। अपो भीतितत्वमपि स्वङ्गि-

---

विधिसत्त्वेन प्राग्वतेरित्यधिकारप्राप्तठञ् भवतीत्यर्थः। पुनः प्रत्ययार्थसमर्थेति। अस्येति प्रत्ययार्थः। तदिति समर्थविभक्तिः अनुवर्तमानस्य लुक्संबद्धतया पुनरुपादानेन तद्विलक्षणत्वसूचनादनेन विहितस्य लुगभाव इत्यर्थः। कृतेवेति। अनुवर्तमानसोऽस्येति संज्ञितपरिमाणमित्यनेन विहितस्य लुकि पुनस्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात्स्वार्थे तज्जातीयप्रत्यये तस्य विधानसामर्थ्याद्द्विगुनिमित्तत्वाभावाद्वा लुगभाव इत्यर्थः। इदं वृत्तिकारमतेनोक्तम्। वस्तुतस्तु तदस्येति पुनरुपादानमात्रेणार्हीयत्वापगमे तस्वेऽपि लुगभावे वा द्वे षष्टी जीवितपरिमाणमस्येत्यर्थे अनेन ठञि लुकमाशङ्क्य कालादित्यधिकारस्थेन तमधीष्ट इति सूत्रेण ठञा द्विषाष्टिकः साधितो भाष्ये कालग्रहणेन यथा कथंचित् कालवाचिनो ग्रहणमिति चोक्तं तद्विरुध्येत। त्वद्रीत्या ऽनेनापि ठञि लुगभावात्। तस्माद्द्वे षष्टी परिमाणमस्य सङ्घस्य स परिमाणमस्येति भाष्योदाहरणार्थः। तत्र द्विगुनिमित्तत्वाभावान्न लुक्। सङ्घे द्विषष्ट्यनतिरेकस्यापि सत्त्वात्तस्यापि सङ्ख्याशब्दत्वमित्यपरे। भाष्ये (पदाङ्गेति)। तदन्तविधेरपवादोऽयम्। अत एव तस्य चेति पुनरभिहितं तदन्तविधौ हि बहुच्पूर्वेऽपि स्यात्तच्च नेष्टमिति वार्त्तिकाशयः। पदशब्देनेति। अत एव भाष्ये उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनदानम्। तदन्तविध्यपवादत्वादस्यापि विशेषण एव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह। उत्तरपदेनेति। शब्दरूपं विशेष्यमादायेत्यन्ये। समासान्तनिषेध इति। ऋक्पूरबिति प्राप्ते। अत एव द्व्यन्तरुपसर्गेतोत्वं न। तत्र स्वाप इति कृतसमासान्तानुच्चारणम्। व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा अत्र चेदमेव भाष्यं मानमित्याहुः। तस्वमपोति। वार्त्तिकस्थेन दीर्घविधाविति विषयनिर्देशेनेदं विरुध्यते। भाष्ये पद्य-

पस्तिष्ठन्ति । अप् । स्वसृ । स्वसा स्वसारौ स्वसारः परमस्वसा परमस्वसारौ परमस्वसारः । स्वसृ । नप्तृ । नप्ता नप्तारौ नप्तारः । एवं परमनप्ता परमनप्तारौ परमनप्तारः । पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् ❋ । पद्भावः प्रयोजनम् । द्विपदः पश्य । अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात् । नास्तीत्याह । एवं तर्हि अङ्गाधिकारे प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम् । हिमकाषिहतिषु च । यथा पत्काषिणौ पत्काषिणः । एवं परमपत्काषिणौ परमपत्काषिणः । यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्तविधिर्भवति । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु यथेह भवति पादेनोपहतं पादोपहतम् । अत्रापि स्यात् । दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपहतमिति । एवं तर्ह्यङ्गाधिकारएव प्रयोजनम् । ननु चोक्तं न केवलः पाच्छशब्द इति । अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात् । पदः पदा पदे । पत् । युष्मत् अस्मत् । यूयं वयम् । परमयूयं परमवयम् । अस्थ्यादि । अस्थ्ना दध्ना सक्थ्ना । परमास्थ्ना परमदध्ना परमसक्थ्ना । अनडुहो नुम् । अनड्वान् परमानड्वान् । द्युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणम् ❋ । प्रयोजनम् । द्यौः । सुद्यौः । पन्थाः सुपन्थाः । मन्थाः परममन्थाः । पुमान् परम-

---

रिति भवति । द्विपद इति । पादः पदित्यत्र पाच्छब्देनाङ्गं विशेष्यते । पादस्य पदेति । ननु पद्भावे तदन्तविधिरुक्तोयं तु पद्भावविधिः । नैष दोषः । पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणात्पद्भावे तदन्तविधिः । अनेनैव न्यायेन पद्भावेपि तदन्तविधिप्रसङ्गः । यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिश्यते तथाभूतस्योत्तरत्रानुमानात् । एवं तर्हीति । एवं च परमपादेन कषतीति विवक्षायां परमपादकाषीति भवति यदा तु परमः पत्काषीति विवक्षा तदा परमपत्काषीति भवति । पादयतेरिति । पदेर्ण्यन्तादित्यर्थः ।

पद्युष्मदस्मदस्थ्यादीति समस्तं पृथक्पदं अनडुह इति त्वसमस्तम् । अन्यथा नुमोऽनडुच्छब्दमात्रान्वयित्वेनासामर्थ्यात्समासो न स्यात् । पदादयोऽनडुहो नुम् च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः । समासे एव पादस्य लोप इत्यन्तलोपविधानात्सामर्थ्यादेव तदन्तविधिर्भविष्यतीत्याशयेन काशिका पृच्छति । भाष्ये (ऽस्तिचेति) । आचार्यदेशीय आह । एवन्तर्हीति । संनिधेर्लिङ्गं बलीय इति भावः । तदन्तविधिरिति । तदपवाद उत्तरपदविधिरित्यर्थः । अर्थाधिकाराश्रयेण परिहरति । नैषेति । नन्वेवं पादशब्देन तदन्तविध्यभावे परमपत्काषिणाविति पूर्वोदाहृतासङ्गतिरत आह । एवञ्चेति । अर्थभेदेन तत्साध्विति भावः । पादशब्दादाख्यानणिचि णिनिमित्तकटिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पदादेशाप्राप्तेराह । पदेरिति ।

पुमान् । गौः सुगौः । सखा सखायौ सखायः सुसखा सुसखायौ सुसखा-
यः परमसखा परमसखायौ । चत्वारः परमचत्वारः । अनड्वाहः परमान-
ड्वाहः । त्रयाणां परमत्रयाणाम् । त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च * ।
प्रयोजनम् । सः अतिसः । भस्त्रका भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका नि-
र्भस्त्रका निर्भस्त्रिका । स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम् । स्त्रियौ स्त्रियः । राजस्त्रि-
यौ राजस्त्रियः । वर्णग्रहणं च सर्वत्र * । प्रयोजनम् । क सर्वत्र । अङ्गाधि-
कारे । चान्यत्र च । अन्यत्रोदाहृतम् । अङ्गाधिकारे । अतो दीर्घो यञि,
सुपि च । इहैव स्याद् आभ्याम् । घटाभ्यामित्यत्र न स्यात् । प्रत्ययग्रहणं
चापञ्चम्याः * । प्रत्ययग्रहणं च अपञ्चम्याः प्रयोजनम् । यञिञोः फग्भ-

---

परमपन्था इति क्व चित्पाठः सत्वयुक्तः समासान्तविधानात् । न पूजनादित्यत्र पूजा
यां स्वातिग्रहणमिति वचनान्नास्ति निषेधः । तस्मात्सुपन्था इति पाठः । परमगौरि
त्यप्यपपाठः । गोरतद्धितलुकीति टज्विधानात् तस्मात् सुगौरिति पाठः । परमसखा-
याविति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे तु टचा भाव्यम् । अनडुच्छब्दस्येह प्रपञ्चार्थः
पाठः । अनडुहो नुमित्यत्र एव वचनादादित्यधिकारादमामोः कृतयोर्नुम्विधानात्
नुम्विधौ तदन्तविधिना अमामोरपि तदन्तविधेराक्षेपात् । अन्ये त्वाहुः । अस-
तीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव नुम् क्रियते तत्रैवामामौ तदन्तस्य स्याताम् । परमानड्वाह
इत्यत्र त्वाम्न स्यादिति पुनः पाठः कर्तव्यः पूर्वत्रापि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः । अन्य-
था अमामोरेव तदन्तविधिः स्यान्न तु नुम्विधौ । अतिस इति । शोभनः स इत्यर्थः ।
उपसर्जने तु तच्छब्दार्थे अतितदिति भवति बहुभस्त्रिकेति । नञ्पूर्वाणामपीति न व-
क्तव्यं भवति । वर्णग्रहणं चेति । यद्येवमुगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहण-
म् । उच्यते । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययाविधौ प्रतिषेधाशङ्का-

---

मित्यर्थः । अत एव पादस्य पाद-
कौलुममिति निषेधान्न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थः । अत एव पादस्य पाद-
हस्त्यादिभ्य इति नासूचि । तथा सति तस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात्पद्भावः स्यात्।
स्येति तात्पर्यम् । इह द्युपथोति प्रयोजनवार्त्तिके । इत्यत एवेति । पद्युभदिति
वार्त्तिकस्थादित्यर्थः । आदित्यधिकारादिति । आच्छीत्यतः । अन्यथा नुम्
बाधकः स्यात् । अम् च नुमो बाधकः स्यादिति भावः । अन्यथा ऽमामोरेवेति । चतु
साहचर्यादिति भावः । अन्यत्रचेति भाष्यादङ्गाधिकारादन्यत्र प्रत्ययविधानेपि
वर्णग्रहणे तदन्तविधिरिति मत्वा नोदयति । यद्येवमिति । अन्यत्रेत्यनेन भाष्ये-
चोक्तौ झलित्यादौ निषेधाभावात्तदन्तविधिरनुज्ञायते । एवञ्च प्रत्ययविधौ वर्ण-
ग्रहणे स प्रतिषेध एव स्यादतस्तन्न वर्णग्रहणमिति परिहरति । उच्यत इति । सिद्धे

वाति । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः ।

निरासार्थम् । प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित इति सिद्धे तदन्तविधावपञ्चम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनम् । यत्र पञ्चम्यन्तात् परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्मा भूत् यथा रदाभ्यामित्यत्र । तत्र हि तदन्तविधौ रेफदकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य नत्वं स्यात् । न च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधावतारः । यत्र हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः । इह तु निष्ठानुवादेन नत्वविधिः । संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलम् । उच्यते । यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य संज्ञा स्यात् प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत यस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिनिषेधो रदाभ्यामित्यत्र च । अपञ्चम्या इत्यत्र नायमर्थः । यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्तविधिर्न भवतीति । एवं हि व्याख्यायमाने ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्र तत्प्रत्ययादेवाञि विधीयमाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति । परमगार्ग्यायण इति । तत्र गार्ग्यायण इत्येवोदाहरणम् । गार्ग्यशब्दाद्यञन्ताद् फग्विधानात् न त्वत्र परमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययस्तस्य यञन्तत्वाभावात् । तस्माच्च फकि विधीय

तदन्तविधाविति । उक्तवचनेन वाचनिक इत्यर्थः । यत्तु प्रत्ययाच्छिन्नप्रकृतिप्रत्ययावयवकसमुदायस्य विशेषणादेतत्सूत्रसिद्ध एव स इति । तन्न । तादृशार्थस्य नियताक्षेपे आच्छिन्नस्य वा शाब्देन्वये मानाभावात् । किं च वनो रचेत्यादौ समासप्रत्ययविधावित्यनेनास्यापि निषेधापत्तिः । मम तु सौत्रस्यैव सनिषेध इति न दोषः । पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरविधानायानूद्यते तद्भिन्नस्थले प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधेः प्रयोजनमिति वार्त्तिकार्थस्तदाह । यत्रेत्यादि । परिगृह्यते अनूद्यते । नत्वं स्यादिति । दृषत्तीर्णेत्यादौ धातोस्तकारस्य तत्पूर्वदस्य च नत् स्यादित्यर्थः । न च संज्ञाविधाविति । संज्ञयाविधावित्यर्थ इत्यभिमानः । यत्रेति । संज्ञाया विधौ स निषेधो न तु संज्ञया । विधौ तर्हीति । प्रदेशेषु तदन्तग्रहणं यदि तर्हि इत्यर्थः । पुनस्तदन्तेति । यादिभिरुत्तरपदस्य विशेषणादिति भावः । तस्मादिति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहण इति प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति वचनाभ्यामिति भावः । नायमर्थ इति । प्रथमरया चास्यार्थस्य प्रसक्तिः । पञ्चम्यन्तादिति । पञ्चम्यन्तनिर्दिष्टप्रत्ययादित्यर्थः । समासप्रत्ययविधाविति तु सौत्रस्य निषेध इति न तेनास्य गतार्थतेति भावः । तत्प्रत्ययादेव । विकारावयवविहितप्रत्ययादेव । एवञ्चोष्ट्रविकारादौष्ट्रकादञि वुञ एव वृद्धिस्वरौ स्यातामित्यर्थः । भाष्ये (यञिञोःफगिति) । यद्यपि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तद्व्यधिकरणं विशेषणं किं तु यञिञोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी सत्त्वात् तस्य समानाधिकरणं विशेष्यमिति अपञ्चम्या इत्यस्याविषयोयमिति भावः । तस्माद्वि-

दाक्षायणः परमदाक्षायणः । अपञ्चम्या इति किमर्थम् । इषत्तीर्णा परिषत्तीर्णा । अलैवानर्थकेन । नान्येनार्थकेनेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इन्-

---

माने पारमगार्ग्यायण इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्मादेतन्न्यायव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायण इत्युपन्यस्तम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावो लेखग्रहणेन ज्ञापितः । तत्र रदाभ्यामित्यत्र निष्ठायाः प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः । स्यतासी लृलुटोरित्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधाल्लृलुटोर्वा प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः । अलैवानर्थकेनेति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति वर्णनिर्देशेषु नाश्रीयतइति स्थितम् । वर्णरूपतया यस्य शब्दस्याश्रयणं नार्थवत्ता रूपमाश्रीयते ।

ति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति नियमोऽत्रापि तदन्तविधावपेक्ष्य एव । एतत्सिद्ध एव च तदन्तविधिस्तत्रानूद्यते उक्तनियमबोधनाय । अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात् फकि पारमगार्ग्यायण इति स्यादिति न्यायव्युत्पादनार्थमित्यर्थः । नन्वेतद्रीत्या परमश्चासौ गार्ग्यायण इति भाष्योदाहरणार्थः । नह्येतस्मिन्नर्थे परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वसंभावनापीति कथमेतन्न्यायप्रदर्शनमनेन भाष्येणेति चेन्न । परमगार्ग्यैकदेशगार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययः परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽपि उक्तन्यायादित्यदोषात् । विशिष्टेनैकार्थीभावे ऽवयवेनापि तस्य सत्त्वमस्त्येव । निष्कृष्टैकार्थीभाव एव वृत्तौ निमित्तमित्यत्र न मानम् । अत एवानुपसर्जनादिति सूत्रे कुम्भकारीशब्दैकदेशात्कारीशब्दादप्युत्पत्तिः शङ्किता भाष्ये । अस्य कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । एतन्न्यायेत्यस्यापि यस्माद्विहित इत्यादिन्यायेन समस्तैकदेशात्प्रत्यय इत्येतन्न्यायेत्यर्थः । न चैवं सुपि च रोः सुपीत्यादौ सुबन्ते इत्यर्थापत्तिः । न हि तत्र पञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययो विशेष्यत इति वाच्यम् । तस्मिन्निति परिभाषया सुपि परे इत्यर्थे नियमेन कस्मादित्यवधिसाकाङ्क्षत्वेनोपस्थिताङ्गादेरेवावधित्वेनान्वयेन पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वेन निषधप्रवृत्तेरित्याहुः । ननु येन नाप्राप्तिन्यायेनायं निषेधो वाचनिकतदन्तविधेरेवेति घरूपेत्यादौ उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्ततदन्तविधिः स्यादेवेत्यत आह । उत्तरपदेति । अन्यथा हृदयस्य हृल्लेखयदणित्यत्राणग्रहणेनैव सिद्धे लेखग्रहणं व्यर्थं स्यात् । लेख इत्यणन्तमेव तत्र गृह्यते घञन्तस्य त्वनभिधानात्तत्राणग्रहणमेवेति भावः । अयमपि निषेधो विशेषणविशेष्यभावव्यत्याससूचक एवेत्याह । तत्रेति । प्राधान्येनेति । शब्दरूपापेक्षयेत्यर्थः । धातोरिति । इदं स्यतासिविशेषणमिति चिन्त्यमिदम् । सुपि चेत्यादावप्यदुक्तरीत्यैवात्रापि समाधानं बोध्यम् । नन्वलानर्थकेनेत्ययुक्तं अर्थवत्परिभाषाविरोधादत आह । अर्थवदिति । स्थितमिति । स्वं रूपमित्यत्रेति शेषः । कुतो हेतोरित्यत आह । वर्णरूपतया तस्येति । वर्णरूपतया यस्येति पाठेनार्थवत्तारूपमित्यतः प्राक् तस्य हीति शेषो बोध्यः । अर्थवत्तेति । तत्त्वसमानाधिकरणं रूपमित्यर्थः ।

ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं मा भूत् । उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणम् । स्त्रीग्रहणे शस्त्रीग्रहणम् ।
संग्रहणे पायसङ्करोतीति मा भूत् । किमर्थमिदमुच्यते न पदाङ्गाधिकारे तस्य

तत्र वर्णग्रहणं च सर्वत्रेत्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वर्णसमुदायग्रहणे ऽप्यनर्थकस्य
ग्रहणं प्राप्तमनेन नियमेन निवार्यते । अलैवेति चैकत्वसंख्या गुणत्वाद्विवक्ष्येत । नि-
यमविधानसामर्थ्याद्वा । हन्ग्रहणइति । तेन प्लीहानाविति दीर्घो भवति । उद्ग्रहण-
इति । उदःस्थास्तम्भोरित्यत्र । तेन गर्मुत् स्थास्यतीति पूर्वसवर्णाभावः । शस्त्रीग्रह-
णमिति । तेन शस्त्र्याविति स्त्रिया इतीयङ् न भवति । पायसं करोतीति । संपर्यु-
पेभ्य इति सुण् न भवति । तत्र हन्ग्रहणे स्त्रीग्रहणे चाङ्गस्य विशेष्यत्वात् स्यात्तदन्त-
विधिः उदःस्थेत्यत्र तोरित्यधिकारात् तवर्गान्तस्योच्छब्देन विशेषणात् स्यात्तदन्तवि-
धिः । प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति उद एव तवर्गेण विशेष्यत्वात् तोरित्यस्य वा
निवृत्तत्वात् । संग्रहणे पदप्रकरणात्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते । पदेन समादयो
विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्यभावः । पायसं करोतीति करोतेर्भूषणार्थवृत्तिता संभवती-
ति सुट् स्यात । किमर्थमिति । अलैवानर्थकेनेत्येतदाक्षिप्यते । अस्य हि नियमस्य
प्लीहानावित्यादिप्रयोजनं तच्चान्यथा सिध्यति अङ्गाधिकारे हन्ग्रहणं स्त्रीग्रहणं
चास्ति एङः पदान्तादतीति पदाधिकारे संग्रहणं वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुव-
र्तनादुदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारे विधीयते पदाङ्गाधिकार इत्यत्र च
केवलपदाधिकारो ऽपि ग्रहीष्यते उत्तरपदाधिकारो ऽपि ततश्च प्लीहानावित्यादिषु

वर्णसमुदायग्रहणं प्राप्तमिति पाठ ऽनर्थकेत्यादिः । तदपि प्राप्तमिति शेषः । गुण-
त्वादिति । तदन्तविधिनियमशेषत्वादित्यर्थः । वर्णसमुदायेन चेत्तदन्तविधिस्त-
र्ह्यर्थवतैवेति फलितम् । अन्ये तु अङ्गाधिकारे तदन्तविधेरतिप्रसङ्गस्य निवारणा-
येदम् । वर्णग्रहणं चत्यन्त्राख्यानवार्त्तिके ज्ञापकसिद्ध ातिग्रहणे न मानम् । एवमलै-
वेत्यत्रापि । एकत्वसङ्ख्यागुणत्वादित्यपि चिन्त्यम् । जातिपरत्वे तद्गतसङ्ख्याया एव
तदुत्तरविभक्तिवाच्यत्वेन तद्विवक्षयापि दोषानुद्धारादित्याहुः । दीर्घो भवतीति
इहन्निति नियमेनानिवर्त्तितत्वादिति भावः । अर्थवत्परिभाषासिद्धार्थानुवादो-
यम् । संपर्युपेभ्य इति । वृत्तिपाठमनुसृत्येदम् । तस्योच्छब्देनेति । वापदान्तस्येत्य-
तः पदग्रहणमनुवर्त्य तस्योदाविशेषणादुदन्तस्य पदस्येत्यर्थ उचितः । नन्वव्यभि-
चारात्तवर्गेणादापि विशेषणं व्यर्थमत आह । वानिवृत्तत्वादिति । पदग्रहणमपि
फलाभावान्निवृत्तं विशेषणञ्चेत्यपि बोध्यम् । पदप्रकरणात् । एङः पदान्तादती-
त्यतः । नन्वत्र करोतिर्न भूषणार्थोत आह । भूषणेति । पायसं भूषयतीत्यर्थसंभ-
वादिति भावः । केवलपदाधिकारोपीति । अन्यथा ऽसन्देहायोत्तरपदेत्येव वदे-

च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सिद्धम् । न चेदं तद् नापि तदुत्तरपदम् । तत्र वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । तदन्तविधिरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । परमातिमहान् । एतद्धि नैव तद् नापि तदुत्तरपदम् । अनिनस्मन्ग्रहणानि च । अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । अन् । राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन । अन् । इन् । दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन । इन् । अस् । सुपया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन । अस् । मन् । सुशर्मा इत्यर्थवता सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन । मन् । यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे* । यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङाविति इहैव स्यात् श्रियौ भ्रुवौ श्रियो भ्रुव इत्यत्र न स्यात् ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥७३॥ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । यस्या-

---

दोषो न भवति नहि प्लीहानावित्यत्र हानित्यङ्गं नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः । तत्र वक्तव्यमिति । पदाङ्गाधिकारइत्येतदित्यर्थः । अलैवानर्थकेनेति वचनेनार्थवता तदन्तविधिसद्भावादिति भावः । तदन्तविधिरेवेति । प्राथमकल्पिकः सूत्रेणैव तदन्तविधिः स एव त्वलवानर्थकेनेति नियम्यते । परमातिमहानिति । परमश्चासावतिमहानिति समासः । तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति नापि महच्छब्दोत्तरपदः । अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति सान्तमहत इति दीर्घत्वं न स्यात् । अनेनैव न्यायेनोगिल्लक्षणो नुमागमोऽपि न स्यात् तदन्तविधिना तु भवति । सुस्रोता इति । अनागमकानां सागमका आदेशा इत्याश्रयणादत्रास आनर्थक्यमर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रये त्वर्थवानेवास्शब्दः । यस्मिन्विधिरिति । तदन्तविधिरिति । तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिः । अत एव विशेषणेन भवति नान्येन ॥ वृद्धिर्यस्य ॥७३॥ वृद्धिग्रहणमिति ।

दिति भावः । भाष्ये (नाप्नोति)। समासचरमावयवे तस्य रूढत्वादिति भावः । नन्वेवं तदन्तविध्यभावे ब्रह्महणावित्याद्यसिद्धिः । तदन्तविधौ तु प्लीहानावित्यत्र दोषोऽत आह । अलैवेति । ननु वार्त्तिकोक्तोऽपि फलतस्तदन्तविधिरेवेत्यत आह । प्राथम्येति । सौत्रतदन्तविधिरेव ज्यायान् न तु वार्त्तिकोक्तोत्तरपदस्येत्यंश इति नियम आवश्यक इति भावः । परमादिरिति । परमादिः समास उद्देश्यो महच्छब्दो न भवतीति विधेयं बोध्यम् । भाष्ये (ऽनिति)। अल्लोपोन, इन्हन्पूषेति, अत्वसन्तस्य, मन इत्यादिषु वर्त्तमानानीत्यर्थः । अर्थवानेवासिति । इदं चिन्त्यम् । कृते आगमे तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्ताया न्याय्यत्वादन्यत्र भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च । नान्येनेति । अत एवेको यणचीत्यादौ न दोषः । यस्मिन्विधिरिति वाचनिकमेव यस्मिन्निति सप्तम्यन्तोपलक्षणम् । सप्तम्यन्तं यत्र विशेषणं तत्रेति यावत् ॥७२ ॥

चामादिस्तद् वृद्धमितीयत्युच्यमाने दात्ता राक्षिताः। अत्रापि प्रसज्येत। वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ यस्यग्रहणं किमर्थम्। यस्येति व्यपदेशाय। अथाज्ग्रहणं किमर्थम्। वृद्धिर्यस्यादिस्तद् वृद्धमितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् ऐतिकायनीयाः औपगवीयाः। इह न स्यात् गार्गीया वात्सीया इति। अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति।

असति वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चेत्। यस्याचामादिर्भिन्नजातीयो हल् तद्वृद्धमित्यनादि व्यावर्तितं स्यात्। दात्ता इति। असति वृद्धिग्रहणे निर्धारणहेतोर्धर्मस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो विज्ञायेत दत्तशब्दो रक्षितशब्दश्चात्र क्रियाशब्दो द्रष्टव्यः। नामधेयस्य तु पक्षे भवत्येव वृद्धसंज्ञा। प्रस्थे ऽवृद्धमित्यत्र यदा नामधेयत्वादवृद्धाः पक्षे कर्क्यादयस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात्। यस्येतिव्यपदेशायेति। संज्ञिन इति शेषः। अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवमृश्येत तदित्यस्यानुपादाने च वृद्धे रेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः। गार्गीया इति। नहि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धिरादिः किं तर्हि हल्। मालादीनां चेत्येतत्तु नामधेयार्थं स्यात्। सभासंनयन

वृद्धिर्यस्या ॥ ७३॥ ननु वृद्धिग्रहणाभावे सर्वत्र वृद्धसंज्ञायां विशेषणान्तराणां वैयर्थ्यमेव स्यादिति तस्माचाक्षेपोनुपपन्न इति शङ्कते। असतीति। सङ्कोचे प्रमाणाभावादच्शब्देन सर्वेष्वच्सु गृहीतेषु तदादिः समीपो हल्लेव भवतीति परिहरति। यस्येति। नन्वचामिति निर्द्धारणे षष्ठी निर्द्धारणाच्च तुल्यजातीयस्येति यस्यादिरचां मध्ये कश्चिदिति विज्ञायमाने दत्तादौ नातिप्रसक्तिरत आह। असतीति। समीपार्थ इति। पूर्वसमीपार्थ इत्यर्थः। एवञ्च तन्निरूपितसंबन्धे षष्ठी न तु निर्धारण इति भावः। यस्याचामादिर्हलित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम्। नामधेयस्यत्विति। वा नामधेयस्येति वचनादिति भावः। भाष्ये (ऽत्रापीति)। अप्रकृतावपीत्यर्थः। नन्वेवं हलादेः सर्वस्य वृद्धत्वे प्रस्थे ऽवृद्धमिति सूत्रे ऽकर्क्यादिप्रतिषेधो ऽनर्थको न स्यादित्यत आह। प्रस्थ इति। तदित्यस्यानुपादान इति। तदित्यस्याप्यनुपादाने इत्यर्थः। वृद्धेरेवेति। तथा च प्रदेशेषु त्यदादिविषये मुख्यो वृद्धशब्दो ऽन्यत्र वृद्धघटिते लाक्षणिक इति वैरूप्यप्रसङ्ग इति भावः। ननु मालादीनामिति लिंगाद्वा वृद्धसहचरितो यस्य वृद्धिस्तस्यापि संज्ञा स्यादत आह। मालादीति। भाष्ये (अथादीति) अचामिति षष्ठ्युपादानसामर्थ्यादादिशब्दो ऽध्याहरिष्यत इति प्रश्नः। यस्यावयविनो ऽवयवानामच्च मध्ये वृद्धिरव्यवयव इत्यध्याहारं विनैवार्थसंभवे ऽध्याहारे मानाभाव इत्युत्तराशयः। तत्र प्रसंगादादिग्रहणसत्त्वासत्त्वयोरव्याप्त्यतिव्याप्त्योः सूत्रस्थ अच्ग्रहणप्रयोजनं दर्शयति। सतिचेति। असत्यज्ग्रहणे पूर्वसहितेऽपि

अथादिग्रहणं किमर्थम् । वृद्धिर्यस्याचां तद् वृद्धमितीयत्युच्यमाने सभासंनयने भवः सभासंनयन इत्यत्रापि प्रसज्येत । आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम् * । वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । नह्यचां संनिवेशो ऽस्ति । ननु चैवं विज्ञायते अजवादिरिति । नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत । औपगवीयाः । इह न

इति । सति चेहादिग्रहणे आद्यन्तवत्सूत्र एकग्रहणस्य सभासंनयनशब्दः प्रत्युदाहरणम् । असति त्विहादिशब्दे दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणस्याचोभावएकग्रहणस्य प्रयोजनम् । अचामिति तु बहुत्वं संख्याविवक्षार्थं स्यात् । नह्यचामिति । सर्वस्य प्रातिपदिकस्याज्झल्समुदायरूपत्वात् । अचामित्यनेन च केवलानामचां समुदायः संनिवेशरूपो निर्दिष्टः । पौर्वापर्येणावस्थानं संनिवेशः स च केवलानामचां नास्ति । ननु चैवामिति । अचां संनिवेशस्यासंभवादचां मध्ये ऽजपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यत इत्यर्थः । नैवं शक्यमिति । वृद्धिविशेषणार्था निर्द्धारणे षष्ठी स्यात् । अचां मध्ये अज्रूपा या वृद्धिरित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः । आकारो ह्यनजेव सन् केवलमच्कार्याणि ग्रहणकशास्त्रेण लभते ततश्चाश्वलायन इत्यत्र न स्यात् गार्ग्य इत्यत्र चाकारस्यानच्त्वात् समुदायानादित्वाच्च न स्यात् । एकान्तादित्वे चेति । एका-

---

भाशब्दाकारे आदिवत्त्वात् सभासंनयनस्यापि वृद्धत्वं स्यादिति भावः । अचइति । एच इत्यर्थः । तत्र हि धातोरित्यधिकार इति भावः । वृजचोः स्वरे विशेषः । नन्वेवं यस्य वृद्धिरवयव इत्येव सिद्धे ऽचामिति व्यर्थमत आह । अचामितीति । तथा च राट्शब्दादेर्वृद्धत्वं नेति भावः । कृते त्वादिग्रहणे यत्र वृद्धेरादित्वमेवाजपेक्षया न त्वनादित्वं तस्यैव तेन ग्रहणान् न सभासंनयने दोषः । अचामिति । बहुत्वमविवक्षितत्वेन शालीयादिसिद्धिः । ननु यत्र हलघटिता अच एव संनिविष्टास्तत्रास्य प्रवृत्तिरुचिता न तु हलन्तरितेष्वचु इति मन्यमानः शङ्कते । भाष्ये । (वृद्धसंज्ञायामिति) । नन्वस्त्येव मातृकापाठे संनिवेशो अत आह । सर्वस्येति । वृद्धत्वप्रयुक्तकार्यभाज इत्यर्थः । वृद्धत्वनिबन्धनकार्यस्य प्रातिपदिके सत्त्वादिति भावः । अचामित्यनेन च केवलानामिति । सर्वपदानां सावधारणत्वेन प्रथमतस्तथैव प्रतीतेरिति भावः । अज्मात्रसंबन्धिनो यस्य समुदायस्यादिर्वृद्धिरित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम् । ननु प्रथमान्ताचपदाभावादजेवादिरित्ययुक्तमत आह । अजिति । निर्धारणषष्ठ्याश्रयणाम् निर्धारणस्य समानजातीयविषयत्वाच्च तल्लाभ इति भावः । अज्झल्समुदायेष्वजपेक्ष एवादित्वं बोध्यते इति भाष्याक्षरार्थः । वृद्धिविशेषणार्थेति । तस्याः प्रधान-

स्यात् । गार्गीयाः । एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते । एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः * । इहापि प्रसज्येत । सभासन्नयने भवः साभासन्नयन इति । सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अच आकृतिर्निर्दिश्यते । एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथाऽन्यत्र * । व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथा ऽन्यत्रापि व्यञ्ज

न्ता अवयवा अचः प्रातिपदिकस्य तेषामचां आदिर्वृद्धिर्यस्य तद्वृद्धमित्यर्थः । सर्वप्रसङ्ग इति । नह्यत्र विशेष उपादीयते सर्वेषामचामादिर्वृद्धिरिति ततश्च मध्येऽपि वर्तमान आकारो ऽन्याजपेक्षया आदिरिति सभासन्नयने संज्ञाप्रसङ्गः । आदिग्रहणं त्वन्त्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् । खट्वेति । सिद्धमिति । उभयरूपत्वे ऽपि प्रातिपदिकस्याजाकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते । विद्यमानापि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते । तेनायमर्थः । यस्य शब्दस्य सकलाजपेक्षया वृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति । यथा पङ्क्तौ ब्राह्मणानामादिमानयेत्युक्ते सतो ऽपि शूद्रादीननादृत्य ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण आदिः स आनीयते । व्यञ्जनस्येति । अचामिति वचनाद्विद्यमानान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः । यथा ऽन्यत्रेति । यथा स्वरविधावयोग्यत्वाद्व्यञ्जनमविद्य-

---

त्वादचामिति तस्या एव विशेषणं स्यादित्यर्थः । यदीयादिवृद्धिरज्मध्यवर्त्तिनीत्यर्थः । निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्योः सजातीयत्वाच्च वृद्धेरच्त्वलाभः । तच्च वृद्धेरच्त्वाव्यभिचाराद् विशेषणसामर्थ्येन प्राधान्यसमाम्नायिकाज्रूपलक्षणवृद्धिपरिग्रह इति भावः । आकारस्य निवृत्तिप्रसङ्ग इति । वृद्धसंज्ञानिमित्तत्वनिवृत्तिराकारस्य स्यादित्यर्थः । तत्रासाधारणं प्रत्युदाहरणमाह । ततश्चेति । भाष्योक्तस्य साधारणत्वं ध्वनयन्नाह । समुदायेति । यस्येत्याद्यपेक्षया षष्ठीति भावः । एवं यस्येत्याद्युपजनितव्यतिरेके षष्ठीमङ्गीकृत्याचामिति निर्धारणषष्ठ्यां दोषोभिहितः अनुपजनितव्यतिरेके यस्येति षष्ठ्यामपि तं वक्तुं भाष्ये एकान्तादित्वमुक्तम् । तद्व्याचष्टे । एकान्ता इति । यस्य प्रातिपदिकस्येति संबन्धः । एवञ्च यत्प्रातिपदिकावयवभूताचामादिर्वृद्धिस्तत्प्रातिपदिकं वृद्धमिति सूत्रार्थः । नन्वादिशब्दोपादानादेव सर्वेषामचामिति लप्स्यते ऽत आह । आदिग्रहणमिति । उभयरूपत्वेपीति । अज्झलरूपत्वेपीत्यर्थः । यस्येति नाचां विशेषणम् । तेषामन्यविशेषणत्वात् । नाप्यादेः व्यवहितत्वात् किं तु वृद्धेः । अचामिति चादेर्विशेषणम् । संनिधानात् न वृद्धेः व्यवहितत्वात् । एवञ्च यस्य वृद्धिरचामादिरित्युक्ते लब्धस्याजपेक्षादित्वस्योपपत्तये मध्ये वर्त्तमानापि हलाकृतिर्न विवक्ष्यत इति भावः । सकलाजिति । सङ्कोचे मानाभावः । सतोपीति । आदौ मध्येवेति शेषः । अचामितीति । केवलाच्सन्निवेशासंभवादिति भावः । स्वरवि-

नस्याविद्यमानवद्भावो भवति । क्वान्यत्र । स्वरे । वा नामधेयस्य * । वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः । यज्ञदत्तीयाः । याज्ञदत्ताः । गोत्रोत्तरपदस्य च * । गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । कम्बलचारायणीयाः । ओदनपाणिनीयाः । घृतरौढीयाः । गोत्रान्ताद्वा ऽसमस्तवत् * । गोत्रान्ताद्वा असमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । एतान्येवोदाहरणानि । किमविशेषेण । नेत्याह । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् * । जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । जैह्वाकाताः हरितकाताः । किं पुनरत्र ज्यायः । गोत्रान्ताद्वासमस्तवदित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । पिङ्गलकाण्वस्य छात्राः

मानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः । ह्रस्वनुड्भ्यामिति स्वरविधौ नुड्ग्रहणाल्लिङ्गाद्व्यञ्जनं व्यवधायकमेवेत्युदश्वित्वानिति मतुप उदात्तत्वं न प्रवर्तते । वा नामधेयस्येति । पौरुषेयं नाम गृह्यते । कम्बलचारायणीया इति । कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः । ओदनपाणिनीया इति । पणिनोपत्यमित्यण् गाथिविदथीति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । पाणिनस्यापत्यं युवेतीञ् तस्य छात्रा इति विवक्षिते युनि लुगितीञो लुक् तेनेञश्चेत्यण् न भवतीति छो भवति । पैङ्गलकाण्वा इ-

---

धाविति । स्वरे विधेये इत्यर्थः । अयोग्यत्वादिति । स्वराणामज्धर्मत्वादिति भावः । अत एव यतो नाव इति अनाव इति प्रतिषेधः सार्थकः । नुड्ग्रहणादिति । हल्स्वरप्राप्तिविषयकमेवानाव इति ज्ञापकमिति भावः । अन्यथा नुटोऽविद्यमानत्वादत्वानित्यादौ ह्रस्वादित्येव मतुप उदात्तत्वं सिद्धमिति तद्वैयर्थ्यं स्यादिति तत्तात्पर्यम् । पौरुषेयमिति । आधुनिकमित्यर्थः । गृह्यते इति । अत्र वार्त्तिके इत्यादिः । अत एवेङ्प्राचांदेश इति चरितार्थम् । रूढमात्रस्य नामत्वेन ग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । घटीय इति तु गहादित्वात्साधु घाट इति त्वसाधु । अत एव भाष्ये देवदत्तशब्द उदाहृत इति भावः । भाष्ये (गोत्रान्ताद्वेति) । गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपदादित्यर्थः । चारायणो गोत्रान्तो यथा ऽसमासे वृद्धत्वाच्छं लभते तथा समासे वृद्धत्वाभावेपीत्यर्थः । वेत्यनेन वृद्धसंज्ञा वा कर्त्तव्या इदमुपसङ्ख्यानं वेत्युक्तं भवति । युवेतोञिति । प्रकृतेच गोत्रशब्देनापत्यमात्रम् । अपत्याधिकारादन्यत्वादिति भावः । नन्वोदनपाणिनीया इत्यत्र वृद्धत्वे छोऽसमस्तवदतिदेश इञन्तत्वादिञश्चेत्यणिति भेदः स्यादत आह । तेनेञश्चेति । येन यूनि विहितो न गोत्रे तेनेत्यर्थः । इञश्चेत्यत्र गोत्र इति वर्त्तते पारिभाषिकं च तत्र गोत्रं गृह्यते इति भावः । यत्तु तेन लुकीति । तन्न । प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारत्वात् । भाष्ये जिह्वाकात्यादिवर्जनं वृद्धसंज्ञापक्षेपि द्रष्टव्यम् । अणिति । स च केवलेभ्यः कण्व्यादिभ्यश्छस्यापवादः । वृद्धसंज्ञापक्षे तु समुदायस्य कण्वादिषु पाठाभावात् । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधा-

पैप्पलकाण्वाः ॥ त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥ यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते, इह च प्रसज्येत त्वत्पुत्रस्य छात्रास्त्वात्पुत्राः । इह च न स्यात् त्वदीयो मदीय इति । अथ निवृत्तम्, एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् । एवं तर्ह्यनुवर्तते । कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा इति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धं त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् । एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते वृद्धिग्रहणं निवृत्तम् । तद्यथा । कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहा-

---

ति । कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् वृद्धसंज्ञायान्तु छः स्यात् ॥ त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥ त्वात्पुत्रा इति । आदिग्रहणानुवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्वं स्यादिति भावः । अचामित्यस्य तूत्तरार्थैवानुवृत्तिः स्यात् तत्संबन्धस्येहायोग्यत्वान्निर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात् । त्वदीय इति । व्यपदेशिवद्भावो ऽत्र नास्ति अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् । संबन्धमिति । द्वितीयान्तमेतत् । संबन्धमनुरोत्स्यते न हास्यतीत्यर्थः । अथ वा संबध्यतइति संबन्धः कर्मणि घञ् नपुंसके ऽपि बाधकाभावाद्भवति । वृद्धिग्रहणसंबद्धमादिग्रहणमिहानुवर्तत इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः संबन्धः । तद्यथेति । एतद्दर्शयति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्रएव योग्यत्वाद्यस्याचामादिरिति संबध्यते एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय । इह त्वयोग्यत्वात् संबन्धानुपपत्तिः । तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणात् त्यदादीनां चाजूरूपत्वाभावाद्यस्याचामादयस्त्यदादय इति

च न तत्प्राप्तिरिति भावः ॥७३॥ त्यदादीनिच ॥ ७४ ॥ भाष्ये (अनुवर्त्तत इति) पूर्वसूत्रात्परतो गच्छति नवेति विचारः । ननूपसर्जनानां गणबहिर्भावेन कथं त्यदादित्वमत आह । आदीति । सामर्थ्याद्भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यत इति भावः । अचामित्यस्यत्विति । इहादिग्रहणसंबन्धएव भाष्यतात्पर्यमिति भावः । व्यपदेशिवद्भावेन केवलेपि सिद्धमिति इह च नेति भाष्यमयुक्तमत आह । व्यपदेशिवदिति । स निषेधःप्रत्ययविधौ तन्माचोपयोगिसंज्ञाविधौ चेति भावः । तदनाश्रित्यैवेदम् । ननु नपुंसके भावे क्त्ल्युटौ घञपवादौ स्त्र्यधिकारात्परतो वासरूपविधिश्च नेति संबन्धमिति नपुंसकप्रथमैकवचनमनुपपन्नमत आह । द्वितीयान्तमिति । नपुंसकेपीति । घञजपः पुंसीति भावघञ्विषयकं क्वाचित्कं चेति भावः । चेतनावतस्त्यागोपादाने संभवतः । यस्यादिरित्यस्य तु कथन्ते स्यातामत आह । एतदिति । योग्यत्वादादिरित्यस्यैङित्येकवचनान्तेन संबन्ध इति शेषः । तुल्यजातीयस्येत्यु पलक्षणम् । त्यदादीनीत्यनेनादिरित्यस्य भिन्नविभक्तिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ ७४ ॥ एङ्प्राचाम् ॥७५॥ कुर्यानेति । विधेयसंबन्धाभावात्प्रग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं चन्द्र-

ति ॥ एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥ एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥ श्रीशिवो जयति ॥

तत्संबन्धाभावात् ॥ एङ् प्राचाम् ॥७५॥ कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वं चेति व्याख्यातं तेन कोडो नामोदग्ग्रामस्तत्र भवः कौड इत्यणेव भवति । अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातं तेन देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो दैवदत्त इत्यवृद्धत्वात् ठञ्ञिठौ न भवतः । भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत् । सेपुरं स्कोनगरं च वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः । शैषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाभावः । कोडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात् काश्यादित्वात् वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

था प्राग्देश इत्येव वदेदिति भावः । लक्ष्यावैषम्याय च व्यवस्थितविभाषाश्रयणं तत्फलमाह । तेनेति । अन्येन त्विति । श्रुतान्वये संभवत्यश्रुतेनान्वयोऽनुचित इति तद्भावः वाहीकस्य देशविशेषः तत्र स ग्रामः प्राग्देशबहिर्भूतः वाहीकदेशश्चोभयसबद्धः प्राग्देशबहिर्भूतो वा । अत एवाव्ययात्यबिति सूत्रे शाकलनाम्नो ग्रामस्य उदीच्यवाहीकोभयरूपता भाष्यकृतोक्ता । एतेनोभयबहिर्भूता वाहीका इत्यपास्तम् । वाहीकग्रामाविति । आद्ये अस्याप्राग्देशीयाविति शेषः पूरणीय इति बोध्यम् । अन्यथा कुणिमताश्रयणेऽस्य प्रमाणता नोपपद्येत । ठञ्ञिठाविति । वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्र वृद्धादित्यनुवृत्तेः प्रागुदग् विभागस्तु "शरावत्यास्तु योवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तर, इत्यमरेण दर्शितः । शरावती चोत्तरपूर्वाभिमुखीत्येके । ऐशानीतो नैर्ऋत्यां पश्चिमाब्धिगामिनी सेत्यन्ये । उभयथापि प्रागुदक्स्वरूपे न विवादः वाहीकलक्षणञ्च । पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः । वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेदिति कर्णपर्वणि । एवञ्च धर्मबहिर्भूतत्वाद्वाहीकत्वं शतद्रुविपाशेरावती वितस्ता चन्द्रभागेति पञ्चनद्यः सिन्धुः षष्ठः तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्व्याख्यातारः । कुणिमताश्रयणे शैषिकेष्वित्यस्य वैयर्थ्यम् । व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धेरतोऽन्यमताश्रयेणैव भाष्यम् । भाष्यप्रामाण्याच्चैतौ वाहीकग्रामावपीत्यन्ये । भाष्योक्तव्यवस्थितविभाषातिरिक्ता न व्यवस्थिता इत्यस्यार्थस्य शैषिकेष्विति ज्ञापकमित्यपरे । अपत्येत्यादि । उदीचां वृद्धादिति नित्यं वृद्धेति चेति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ७५ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे नवममाह्निकम् । पादश्च प्रथमस्समाप्तः ॥ ९ ॥

नवाह्निकं समाप्तम् ॥

विक्रीके पुस्तकों की सूची ।

श्रीमत्पतञ्जलिकृत संपूर्ण व्याकरण महाभाष्य कैयटकृत प्रदीप, नवान्हिक भाष्योद्द्योत और श्रीमद्विद्वद्वर बालशास्त्रिकृत टिप्पणी सहित १२)

श्रीभगवत्पतञ्जलिकृत महाभाष्य का नवान्हिक, कैयटकृत प्रदीप, विवरण टीका और श्रीमद्बालशास्त्रिकृत टिप्पणी सहित ३)

नागोजीभट्ट कृत परमलघुमञ्जूषा ॥)

कौण्डभट्ट कृत वैयाकरणभूषणसार ॥)

श्रीगदाधर भट्टाचार्य कृत प्रतिबन्धकतावाद ।)

श्रीनागोजीभट्ट कृत लघुशब्देन्दुशेखरसंपूर्ण (टाइप्) ६)

दिनकरी मुक्तावली की टीका १।)

व्याकरणमहाभाष्य का नवान्हिक विवरण १)

" विवरण दो अध्यायका (टाइप्) ३)

अमरुशतक वेदान्त और शृंगार पर टीका सहित ॥=)

ऋग्वेदसंहिता बंबई [टाइप्] ४)

लघुत्रिस्थलीसेतु ।)

तन्त्राधिकार निर्णय, भट्टोजीदीक्षित कृत, इस में तप्तमुद्राधारणादि अनेक पाखण्ड मत का खण्डन है। ।=)

सरस्वती कण्ठाभरण। इस ग्रंथ से श्लोक तथा बन्ध बनाना आता है ४)

लघुशब्देन्दुशेखर (अव्ययीभावान्त) १)

गङ्गास्थितिनिर्णय (गङ्गाजीके न जानेकी व्यवस्था) ")

काशिका (अइउणादि चतुर्दशसूत्रव्याख्या) ")

परिभाषेन्दुशेखर भूतिनामकबृहत्टीकासहित (इस टीका-में सब परिष्कार और क्रोड हैं) ६)

संस्कृतसोपान (इसको पढनेसे अनायाससे संस्कृत बोलना आसक्ता है)॥

व्युत्पत्तिवाद (बम्बई टाइप्) १॥)

कारिकावली, मुक्तावली, दिनकरी, रामरुद्री इस वार जो यह पुस्तक छपी है इसमें शब्दखंड कीभी रामरुद्री है आज तक यह नही मिलतीथी १)

वास्तुरत्नावली । ॥)

शब्दकौस्तुभ (नवान्हिक टाईप) १)

कृष्णं भट्टी (निर्णयसिंधुकी बड़ी टीका) (यंत्रस्थ)

कर्पूरस्तवराज सटीक ,, ।=)

दीक्षातत्व प्रकाश ,, १।)

कालीपञ्चाङ्ग ,, ॥)

शारदातिलक राघवभट्टी नामक बृहत्टीका सहित । ४)

किरातार्जुनीय सटीक [पहिले तीनसर्ग] बम्बइ टाईप् ।)

जागदीशी अवच्छेदकत्वनिरुक्ति [टाइप] =)

जगद्विख्यातपण्डितवर श्रीबालशास्त्री जीका जीवन वृत्तान्त । इसमें शास्त्री जी के जीवनभर का कुल हाल हिन्दी में लिखा है । =)

काशी के प्रसिद्ध ज्योतिर्विद् महामहोपाध्याय पं० बापूदेव शास्त्री सि आई. ई. का हिन्दी भाषा में जीवन वृत्तान्त । =)

सारस्वत पूर्वार्ध । ।)

जागदीशी पंचलक्षणी [टाइप्] =)

माथुरी पंच लक्षणी ,, =)

सारासारविवेक ,,)

भावप्रकाश शब्दरत्न की टीका १)

इस से अन्य जो २ पुस्तक अपेक्षित होवे नीचे लिखे हुए पते से मंगा लीजिये । आध आने का टिकट आने से बड़ा सूची पत्र मुफ्त भेजा जायगा

पुस्तक मिलनेका पता– मैंनेजर, राजराजेश्वरी प्रेस,

दुर्गाघाट काशी ।

TANTRA ART

Lotus, Sri Mantra
(Basohli School)

Tantric art is not a school of style but refers to images, pictures or diagrams which serve as aides to the Tantric meditation.

The basic idea of Tantra is that ultimate reality is a union of male and female—Shiva (matter) and Sakti (energy). The aim of Tantric ritual is the reunion of the individual with the world soul by realizing within oneself or with the help of a partner this resolution of duality into one. One method, taken from Hatha Yoga, was based on the notion of centres of force (chakra) in the body (picture 8) which were to be successively awakened as the female kundalini sleeping at the base was made to rise and unite with the male chakra at the top of the head. A centre of force is a mandala of concentric emanations, generally symbolized as a lotus. Any deity may also be thus presented as burgeoning out into multiple forms and Tantric influence provide all the gods with saktis. In a later development the Supreme Lord is conceived as Krishna or Shiva and human souls as milkmaids or female slaves yearning for union with him. The conquest of duality is also the conquest of aversion and fear. Not all Tantric rituals were for mystical ends : the satkarmas (the six rites) wove magic spells for destroying enemies and fulfilling desires. Sound vibrations (mantra) called forth an endless variety of deities with whom the devotee could identify, as with the immutable forces of nature. Though especially associated with the worship of the Goddess, Tantra affected all Hindu sects along with Buddhism and Jainism, and has its roots in very ancient folk cults of the Mother Goddess/Earth.